

Jakub Potulski

1045425

**Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu
współczesnych instytucji politycznych
w Rosji**

Biblioteka Uniwersytecka
w Warszawie

1000666415

Europejskie
ECE
Centrum Edukacyjne

1045725

Recenzenci

prof. dr hab. Andrzej Chodubski

prof. dr hab. Czesław Mojsiewicz

Redaktor

Elżbieta Kossarzecka

Redaktor techniczny

Krystyna Samsel

Korekta

Anna Siemińska

Projekt okładki

Jacek Pietrucki

© Copyright by Europejskie Centrum Edukacyjne
Toruń 2005

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Informatyzacji

ISBN 83-88089-54-4

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową

Europejskie Centrum Edukacyjne

ul. Warszawska 52, 87-148 Łysomice, tel./fax (056) 660 81 60

www.marszalek.com.pl, e-mail: info@marszalek.com.pl

Drukarnia nr 2, ul. Warszawska 52, 87-148 Łysomice, tel. (056) 659 98 96

RTH.Dk- 10 / 898 / 110
A. P. Kossarzecka

26.06

421

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
--------------------	---

Rozdział I

CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE TOŻSAMOŚĆ KULTUROWĄ I CYWILIZACYJNĄ ROSJI

1. Warunki geograficzno-przyrodnicze	15
2. Ludność	35
3. Odrębność narodowa	50
4. Historia	86
5. Gospodarka	147

Rozdział II

DZIEDZICTWO KULTUROWE W DZIAŁALNOŚCI ROSYJSKICH INSTYTUCJI POLITYCZNYCH

1. Pojmowanie władzy politycznej	174
2. Car i władza wykonawcza	198
3. Instytucje przedstawicielskie	239
4. Cerkiew prawosławna	272
5. Partie polityczne	305

Rozdział III

SPECYFIKA FUNKCJONOWANIA WSPÓŁCZESNYCH INSTYTUCJI POLITYCZNYCH ROSJI

1. Prezydent	347
2. Zgromadzenie Federalne	369
3. Rząd federalny	394
4. Media	407
5. System partyjny	423

Rozdział IV

WARTOŚCI POLITYCZNE WSPÓŁCZESNEGO SPOŁECZEŃSTWA ROSYJSKIEGO

1. Odchodzenie od rzeczywistości radzieckiej	452
2. Aspiracje i opory wobec integracji europejskiej	468
3. Aprobata i dezaprobata globalizacji	488
4. Rosja i WNP	507
5. Tendencje w rozwoju stosunków polsko-rosyjskich	527

Zakończenie	541
--------------------------	-----

Bibliografia	546
---------------------------	-----

Wykaz rysunków	569
-----------------------------	-----

Wykaz tabel	569
--------------------------	-----

WSTĘP

Urzeczywistnianie takich wartości cywilizacyjnych, jak: odchodzenie od państwa represyjnego, autonomia społeczeństwa wobec państwa, decentralizacja i rozproszenie władzy, odideologizowanie życia politycznego, osłabianie tożsamości państwowej na rzecz więzi lokalnych i globalnych, demokracja partycypatywna, dokonuje się w Rosji w szczególnych warunkach przemian kulturowych, a w tym ustrojowych. Kraj ten osiągnął bowiem w procesie rozwoju dziejowego odrębność cywilizacyjną m.in. dzięki specyfice warunków geograficzno-przyrodniczych, zmitologizowanemu pojmowaniu roli mocarstwowości, modelowi sprawowania władzy. W 1991 r. nastąpił punkt zwrotny w jego rozwoju polityczno-ustrojowym; 8 grudnia 1991 r. rozwiązano ład ustrojowy zwany Związkiem Radzieckim i powołano Federację Rosyjską oraz Wspólnotę Niepodległych Państw. Ujawnił się kryzys tradycyjnych instytucji politycznych, dały o sobie znać nastroje separatystyczne, nacjonalizmy i konflikty o różnym podłożu.

W procesie kształtowania się nowego ładu politycznego ważną rolę odgrywa tradycja. Jest ona w rosyjskiej rzeczywistości siłą sprawczą i mechanizmem wielu rozwiązań ustrojowych. W rozpoznaniu zagadnień dotyczących Rosji końca XX w. ważną rolę może odgrywać analiza tradycji rosyjskich instytucji politycznych, kształtowania się rosyjskiej tożsamości narodowej, roli i znaczenia wartości i symboli kulturowych, a także relacji między państwem a społeczeństwem.

Analiza kultury i tradycji rosyjskiej pełni ważną rolę poznawczą, bowiem niezależnie od licznych i często radykalnych zmian zachodzących w rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej państwo to zachowuje ciągłość i stanowi spójny ład ideowy kształtujący postawy, zachowania, wzory, właściwe dla jego narodu oraz dla relacji pomiędzy instytucjami państwa i społeczeństwem. Na współczesny stan i strukturę rosyjskiego ustroju politycznego w istotnym stopniu oddziałuje tradycja, wynikająca z historycznego rozwoju poszczególnych elementów systemu politycznego.

Publikacja niniejsza stara się odpowiedzieć na pytania dotyczące współczesnej Rosji:

1. Jakie są podstawowe wyznaczniki kształtujące odrębność kulturową i cywilizacyjną Rosji?
2. Jakie zmitologizowane wartości społeczno-polityczne pełnią istotną rolę w kulturze politycznej Rosji?
3. Jakie są wzory kulturowe rosyjskich instytucji politycznych ukształtowane w procesie historycznego rozwoju?
4. W czym wyraża się specyfika funkcjonowania współczesnego systemu politycznego Federacji Rosyjskiej?

5. Jakie są współczesne oczekiwania i cywilizacyjne aspiracje społeczeństwa w warunkach kształtującego się nowego ładu globalnego?
6. W jaki sposób ujawniają się nowe typy podmiotów społeczno-politycznych, urzeczywistniające proces transformacji ustrojowej w Rosji?
7. W czym wyraża się demokratyzacja ustroju politycznego w Rosji?
8. W czym wyrażają się przemiany mentalności politycznej społeczeństwa Rosji?
9. Jaki jest stosunek państwa i narodów Wspólnoty Niepodległych Państw do procesów unifikacji świata, a zwłaszcza do globalizacji społeczno-ekonomicznej i politycznej?
10. Jakie są skutki zachodzących jednocześnie procesów unifikacji i dezintegracji życia społeczno-politycznego Rosji?

Niniejsza praca powstała na podstawie analizy materiałów źródłowych publikowanych w językach polskim i rosyjskim oraz literatury przedmiotu, m.in. monografii, artykułów, publicystyki prasowej. Wykorzystano materiały analityczne i informacyjne, ekspertyzy polityczne zamieszczone m.in. w czasopiśmiennictwie specjalistycznym oraz na stronach internetowych, dotyczące instytucji politycznych Federacji Rosyjskiej. Pomocne okazały się opracowania tematyczne Ośrodka Studiów Wschodnich w Warszawie.

Charakteryzując stan badań, dotyczący realizowanego zadania poznawczego, należy zauważyć, że zagadnienia ustroju politycznego Rosji znalazły już częściowe odbicie w literaturze przedmiotu. Z prac dotyczących przekształceń współczesnego systemu politycznego Rosji na uwagę zasługują opracowania: *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR* pod red. Eugeniusza Zielińskiego (Warszawa 1993); tegoż autora *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe* (Warszawa 1995), Czesława Mojsiewicza *Wspólnota Niepodległych Państw* (Poznań 2000), studium Andrzeja Czajowskiego *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, (Wrocław 2001) oraz praca Włodzimierza Marciniaka *Rozgrabione imperium* (Kraków 2001).

Istotę problemu poznawczego zaprezentowano w czterech rozdziałach.

W rozdziale pierwszym zaprezentowano czynniki kształtujące tożsamość kulturową i cywilizacyjną Rosji. Wskazano główne ogniwa historycznego i kulturowego dziedzictwa narodu rosyjskiego, ze szczególnym uwzględnieniem przemian cywilizacyjnych oraz norm i wartości kultury występujących w społeczeństwie rosyjskim. Scharakteryzowano specyficzne warunki geograficzno-przyrodnicze, wśród których kształtowała się historia kraju. Zwrócono uwagę na rolę czynników geograficznych, zwłaszcza zaś klimatu i przestrzeni, na kształtowania się narodu rosyjskiego, dla którego przyroda i przestrzeń stanowią ważny element mitologii narodowej. Przekonanie o znaczącym wpływie przyrody, klimatu znalazło swój wyraz m.in. w stwierdzeniu jednego z bohaterów powieści Fiodora Dostojewskiego, iż „Rosja cała jest igraszką przyrody”^{*}, co wynikało z przekonania o istotnej roli i wpływie środowiska naturalnego na życie i rozwój państwa i społeczeństwa rosyjskiego. W rozprawie uznano, iż Rosja zawdzięcza swoją indywidualność i odrębność m.in. charakterowi środowiska naturalnego.

^{*} F. Dostojewski, *Biesy*, Warszawa 1977, s. 174.

Przedstawiono kolejne etapy kształtowania się granic państwa i jego ekspansję terytorialną, gdyż dzieje Rosji od początku istnienia państwa związane były z ekspansją na zewnątrz. Dzięki podbojom Rosja stała się państwem zaliczanym do imperiów, obejmując swoim obszarem prawie 15% lądowej powierzchni kuli ziemskiej, obejmując swoim zasięgiem znaczące obszary Europy i Azji. Rozwój terytorialny i euroazjatyckie położenie wpływały pośrednio na wytworzenie się w narodzie rosyjskim specyficznych poglądów co do własnej wyjątkowości, odrębności, „przeznaczenia” i miejsca w świecie, często odwołujące się do teorii o wyższości i specyficznej roli dziejowej narodu rosyjskiego wypływających z przekonania, iż przestrzeń jest oznaką siły i pozycji.

Wskazano na najważniejsze cechy ładu demograficznego z uwzględnieniem procesów migracyjnych i rozmieszczenia poszczególnych narodowości na terytorium Rosji, które stanowią o specyfice wielonarodowego państwa rosyjskiego. Ekspansja terytorialna państwa objęła rozległe terytoria zamieszkałe przez różne pod względem etnicznym ludy. Wysoki stopień różnorodności odrębnych narodowości i grup etnicznych, historia migracji i kolonizacji podbitych terenów stanowiły źródło konfliktów etniczno-terytorialnych, które ujawniły się w latach dziewięćdziesiątych.

Zarysowano zagrożenia rosyjskiej odrębności narodowej i historii państwa. Wyszczególniono przekazywane w ramach kultury wyobrażenia o świecie, wartości, wzory zachowań, wpływające na kulturową i obyczajową tożsamość Rosji. Uwzględniono wartości wyrażane m.in. w literaturze, myśli społeczno-politycznej, sztuce, religii. Wskazano na fatalizm, bierność, niezależność, wyobcowanie oraz niechęć jednostki wobec ładu państwowo-prawnego jako cechy, które przypisywane były „duszy” rosyjskiej. Przedstawiono także obecny w literaturze (m.in. w powieściach Fiodora Dostojewskiego i poezji Fiodora Tiutczewa) i myśli społeczno-politycznej (zwłaszcza w nurcie słowianofilstwa) mesjanizm narodowy Rosjan, będący ważnym elementem kultury i obrazu Rosji. O specyfice kulturowej państwa decydowała także religia prawosławna oraz związana z nią architektura sakralna, sztuka ikony, a także charakter religijności. Prawosławna duchowość to przede wszystkim podkreślanie kontemplacyjnego, mistycznego i duchowego charakteru wschodniego chrześcijaństwa, często przeciwstawianego „racjonalnemu” Zachodowi. Religijność prawosławna, będąca elementem życia społecznego Rosji, wpłynęła na mentalność i wyobrażenia o sobie Rosjan. W ich przekonaniu fenomen Rosji zawiera w sobie pierwiastek mistyczny wykraczający poza empirycznie uchwytne charakterystyki.

W części poświęconej dziejom Rosji wskazano na główne ogniwa historycznego dziedzictwa państwa rosyjskiego; zdarzenia i procesy, które wpłynęły na kształtowanie się państwa, na jego związki polityczne i kulturowe ze światem zewnętrznym. Odnosi się to także do problematyki przemian cywilizacyjnych na przestrzeni wieków. Państwo rosyjskie kształtowało się pod wpływem wzorów cywilizacyjnych pochodzących początkowo z Cesarstwa Bizantyńskiego, a w późniejszym okresie z imperium mongolskiego. Dziedzictwo to zadecydowało o rosyjskiej specyfice i odrębności. Od końca XVII w. z uwagi na konieczność modernizacji państwa coraz silniejsze w Rosji stały się wpływy cywilizacji Europy

Zachodniej. Znaczący wpływ modelu zachodnioeuropejskiego oraz konserwatywizm ustroju społeczno-politycznego doprowadził w Rosji do wybuchu tzw. rewolucji październikowej i ukształtowania się totalitarnego systemu państwowego.

Rosnąca otwartość społeczeństwa rosyjskiego, przyspieszenie edukacyjne dokonane w XX w., stosunek do procesów zachodzących w świecie zachodnim spowodowały, iż współczesna Rosja odrzuciła specyficzny system społeczno-polityczny realizowany w ramach Związku Radzieckiego. Kontynuacja dotychczasowego modelu nie stwarzała szansy „wyrwania się” z zapóźnienia gospodarczego i kulturowego. Współcześnie Rosja, stojąca przed problemem dostosowania się do nowej, tworzącej się ogólnoswiatowej cywilizacji, rozpoczęła budowę państwa na wzorach zachodnioeuropejskiej demokracji. Ma to być w sferze materialnej – gospodarka rynkowa, w sferze ustroju – państwo demokratyczne, w sferze wartości – urzeczywistnienie wolności i podmiotowości jednostki.

Zwraca się też uwagę na specyfikę ustroju ekonomicznego państwa. Rosja rozwijała się w warunkach daleko posuniętej autarkii. Pogoń za maksymalną samowystarczalnością stał się jedną z przyczyn technologicznej i ekonomicznej nie-drożności kraju. Obecnie gospodarka rosyjska dysponuje dużymi możliwościami rozwojowymi, o których decydują oprócz zasobów naturalnych wartości ludzkie.

W rozdziale drugim rozprawy dokonano analizy instytucji państwowo-prawnych Rosji. Wskazano na przeszłość, tradycję i dziedzictwo, z których wywodzi się współczesny ustrój państwowy Federacji Rosyjskiej. Podkreślono znaczenie regulacji politycznych i prawnych, dotyczących funkcjonowania instytucji politycznych, wskazano na akty i dokumenty regulujące specyfikę ich funkcjonowania. Procesy polityczne zachodzące w poszczególnych krajach związane są z cechami charakterystycznymi dla konkretnego terytorium i zamieszkującego go narodu. W analizie podkreślono, że tradycja jest istotnym podmiotem kształtującym życie polityczne narodu, zwłaszcza rosyjskiego, deklarującego przywiązanie do własnej tożsamości i odrębności.

Podjęto próbę wskazania na dominujący typ władzy państwowej. Na charakterystyczne jej pojmowanie przez Rosjan, które towarzyszyło i pomagało w długotrwałym funkcjonowaniu systemu autorytarnego, w znacznym stopniu wpływające na relacje pomiędzy rządzonymi a rządzącymi. Wskazano główne ogniwa rozwoju instytucji politycznych, związanych ze sferą władzy wykonawczej, podkreślając ich dominujące znaczenie w funkcjonowaniu systemu politycznego we wszystkich okresach historycznego rozwoju państwa. Ukazano akty prawne, odnoszące się do organów władzy wykonawczej, a także główne tendencje ich historycznego rozwoju, którego uwieńczeniem było powstanie współczesnego ustroju Federacji Rosyjskiej. Wielowiekowa dominacja sfery wykonawstwa, skupionej najczęściej w ręku jednostek, zadecydowała o autokratycznym charakterze systemu politycznego Rosji.

Ukazano także powstanie i rolę instytucji przedstawicielskich w Rosji oraz trudności związane z powstawaniem przedstawicielstwa narodowego w autokratycznym systemie politycznym Rosji, problemy i ograniczenie w ich historycznym rozwoju. Zwrócono także uwagę na rolę, jaką przedstawicielstwo ludowe odegrało w ideologii państwa w okresie istnienia Związku Radzieckiego.

Zgodnie z ideologią bolszewicką najwyższą władzę w państwie stanowiły rady będące wyrazicielem woli ludności. Rolę rad w systemie państwa podkreślała nazwa państwa – Związek Socjalistycznych Republik Rad.

Ukazano konflikt pomiędzy władzą ustawodawczą a wykonawczą na początku lat dziewięćdziesiątych, powstały na tle wpływu na politykę państwa i jego wpływ na kształt systemu politycznego Federacji Rosyjskiej.

Istotnym elementem tego rozdziału jest także analiza rozwoju organizacji politycznych i systemu partyjnego w Rosji. Przedstawiono problemy związane z funkcjonowaniem partii politycznych, ich genezę i ewolucję. Wskazano na tradycję rosyjskich ruchów politycznych, ich rozwój dokonujący się pod koniec istnienia cesarstwa, a także przekształcenie dokonujące się w rosyjskim systemie partyjnym na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., związane z przejściem od systemu jednopartyjnego do pluralizmu politycznego i ideologicznego.

Ukazano także wzajemne relacje między cerkwią prawosławną a państwem oraz znaczenie instytucji religijnych w kształtowaniu się życia politycznego państwa rosyjskiego, a także związki, jakie istniały pomiędzy władzą a instytucjami religijnymi w okresie cesarstwa rosyjskiego, oraz dzieje cerkwi w okresie istnienia ZSRR. Cerkiew prawosławną w Rosji pozostawała pod wpływem władzy świeckiej, współtworząc system autorytarnej władzy. Apogeum uzależnienia cerkwi od instytucji państwa nastąpiło za panowania cara Piotra I, który zniósł formalną niezależność cerkwi od państwa, czyniąc z niej jeden z elementów aparatu władzy. Cerkiew rosyjska, kojarzona z konserwatywnym carskim autorytaryzmem, w okresie radzieckim została poddana represjom, a jej wpływ na życie społeczne zmarginalizowany.

Wskazane, iż dominującym typem władzy w Rosji był autorytaryzm, wywodzący się z tradycji bizantyńskiej i mongolskiej, dominujących w początkowym okresie kształtowania się państwowości rosyjskiej. Przyznanie władcom szczególnego charyzmatu i uznanie, że sprawujący władzę nie mogą być ograniczani w swoich prerogatywach, spowodowało długotrwałe funkcjonowanie w Rosji systemu autorytarnego charakteryzującego się koncentracją władzy, arbitralnością podejmowanych decyzji i brakiem kontroli społecznej i partycypacji obywateli w życiu publicznym. Powodowało to, że w systemie politycznym Rosji dominowała sfera władzy wykonawczej. Do tradycji politycznej Rosji należy istnienie centralnego ośrodka decyzyjnego, skupiającego uprawnienia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sędziowskiej. System polityczny był zdominowany przez arbitralną władzę jednostek i ich otoczenie niezależnie od tego, czy był to okres carskiego samodzierżawia, czy ładu radzieckiego.

Ograniczenie uczestnictwa obywateli w życiu politycznym i społecznym państwa wpłynęło na funkcjonowanie instytucji przedstawicielskich, pochodzących z wyborów, gdyż ich rola i znaczenie były minimalizowane. Nie rozwijały się w sposób stabilny partie polityczne, które z uwagi na specyfikę systemu nie mogły pełnić roli zinstytucjonalizowanego ogniwa reprezentacji interesów i oczekiwań społecznych. W kontekście tym wskazano także na negatywne aspekty długowiekowych związków i uzależnienia cerkwi prawosławnej od władzy pań-

stwowej, które spowodowały dyskredytację instytucji religijnych w oczach tych, którzy zabiegali o sprawiedliwość społeczną i polityczną. Konserwatyzm polityczny cerkwi i jej obojętność wobec społecznych i politycznych nadużyć władzy państwowej w znacznym stopniu przyczyniły się do dominacji w systemie władzy autorytarnego reżimu.

W rozdziale trzecim dokonano analizy współczesnego ustroju państwowego Federacji Rosyjskiej. Zaprezentowano rozwiązania ustrojowe przyjęte w Federacji Rosyjskiej w okresie tzw. transformacji ustrojowej. Przeprowadzono analizę aktualnej problematyki instytucji politycznych w Rosji i konstrukcji systemu rządów wprowadzonego na mocy konstytucji z 12 grudnia 1993 r. Scharakteryzowano strukturę, kompetencje i zasady funkcjonowania najważniejszych organów władzy państwowej, którymi są: prezydent Federacji Rosyjskiej, Zgromadzenie Federalne (składające się z Dumy Państwowej i Rady Federacji) i rząd federalny.

Ukazano powiązania wewnątrz systemu politycznego, podkreślono rolę pełnioną przez poszczególne organy władzy państwowej, a także wskazano na typ reżimu politycznego Federacji Rosyjskiej. Dokonano także analizy systemu partyjnego Federacji Rosyjskiej, tworzonego w warunkach przejścia od systemu jednopartyjnego do systemu wielopartyjnego, zwracając uwagę na trudności z ukształtowaniem się stabilnego układu rywalizacji partyjnej. Wskazano na główne kierunki i tendencje rozwojowe systemu partyjnego w Rosji. Ukazano też rolę mediów jako tzw. „czwartej władzy” i ich wpływ na funkcjonowanie państwa oraz na kształtowanie opinii społecznej istotnej w warunkach demokratycznego, rywalizacyjnego systemu politycznego. Zarysowano proces ewolucji, jaki zaszedł w rosyjskich mediach na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych.

Główna myśl rozdziału zawiera się w ukazaniu konstytucyjnego systemu rządów: zasad naczelnych ustroju, prawa wyborczego i systemu partyjnego, a przede wszystkim konstytucyjnego systemu organów państwowych. Konstytucja rosyjska przyznała największe znaczenie i kompetencje prezydentowi Federacji Rosyjskiej, co uprawnia do stwierdzenia, iż Rosja jest państwem o prezydenckim reżimie politycznym. Pozycja głowy państwa jest wyjątkowa, gdyż został on usytuowany ponad organami władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Do prezydenta należy opracowywanie zasad i kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Działania głowy państwa wspiera administracja prezydencka, która ma istotny wpływ na wypracowanie głównych decyzji politycznych. Rola innych organów państwa jest zmarginalizowana, co powoduje obawy o demokratyczny charakter ustroju państwa.

Zgromadzenie Federalne, które sprawuje władzę ustawodawczą, zostało pozbawione wpływu na funkcjonowanie rządu, a jego znaczenie, które polega na stanowieniu ustaw regulujących różne dziedziny życia społecznego, ograniczone zostało prawem prezydenta do wydawania aktów normatywnych, nie wymagających zatwierdzenia przez parlament. Rząd Federalny jest odpowiedzialny za swoją działalność przed prezydentem i pomimo prób wzmocnienia jego pozycji często jest on uznawany za przedłużenie administracji prezydenckiej. Rząd odpowiedzialny jest nie za wytyczanie kierunków polityki państwa, lecz za bieżącą działalność wykonawczo-administracyjną.

Niewielki jest wpływ Zgromadzenia Federalnego na funkcjonowanie organów wykonawczych, co powoduje ograniczanie roli partii politycznych w kształtowaniu obrazu państwa. Polaryzacja ideologiczna i fragmentaryzacja systemu partyjnego nie sprzyja stabilizacji systemu partyjnego, który znajduje się w fazie kształtowania. Słabością sceny politycznej w Federacji jest brak jednolitych bloków politycznych, które stanowiłyby bazę polityczną dla kandydatów na prezydenta.

Ważnym aspektem transformacji systemu politycznego jest ukształtowanie się nowego oblicza mediów jako „czwartej władzy”. Wpływy, jakimi dysponują media we współczesnym świecie, a także ich uzależnienie od elit finansowych i politycznych Rosji, ujawniają niepokój opinii publicznej. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych uzyskały one znaczący zakres swobody i wolności słowa. Pauperyzacja społeczeństwa spowodowała jednak spadek nakładów prasy i utratę niezależności finansowej. Kontrolę nad mediami przejęły grupy kapitałowe, powiązane z elitami finansowymi i politycznymi, przy czym zjawiskiem niepokojącym stały się zabójstwa dziennikarzy, uznawanych za niezależnych, a także fakt nieujawniania morderców i zleceniodawców zabójstwa.

W rozdziale czwartym dysertacji ukazano kształtowanie się postaw i zachowań wobec nowego ładu politycznego. Analizie poddano wartości polityczne ujawniające się współcześnie w społeczeństwie rosyjskim. Wskazano elementy, charakterystyczne dla przemian jakościowych, związane z odchodzeniem od rzeczywistości radzieckiej. Przedstawiono problemy związane z funkcjonowaniem w Rosji partii politycznych, ich genezę i ewolucję, a także przekształcenia w sferze postaw, zachowań politycznych, związanych z transformacją ustrojową, ukazując zarówno pojawianie się nowych wartości, jak i poszukiwanie ich w historii kraju oraz próbę adaptacji do nowej rzeczywistości elementów wywodzących się z okresu ZSRR.

Zarysowano aspiracje i dążenia związane ze zjawiskami integracji europejskiej i globalizacji. Związane z nimi opory i oczekiwania stanowią ważny element społeczeństwa rosyjskiego, które przystosowuje się do wymagań zmieniającego się środowiska międzynarodowego. Wskazuje się tu na rolę państwa rosyjskiego jako partnera zarówno w procesie integracji europejskiej, jak i budowy międzynarodowego ładu globalnego.

Analizie poddano także relacje Federacji Rosyjskiej z państwami powstałymi po upadku ZSRR. Państwa te w dalszym ciągu są związane z nią różnorodnymi więzami, przy czym Rosja próbuje zachować pozycję dominującą na obszarze byłego ZSRR, który uważa za sferę swoich wpływów. Przedstawiono trudności i opory związane z próbą zachowania jedności dawnego obszaru ZSRR w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw.

Zwrócono tu też uwagę na stan stosunków polsko-rosyjskich. Ukazano m.in. stereotypy wpływające na stan współpracy pomiędzy obydwojema państwami i na możliwości ułożenia stosunków dwustronnych. Wskazuje się też tu, że stosunki polsko-rosyjskie w latach dziewięćdziesiątych były kształtowane na podstawie stereotypów i wzajemnych uprzedzeń. Brak zrozumienia dla aspiracji drugiej strony spowodował, że w ciągu ostatniej dekady XX w. obu krajom nie udało się zbudować partnerskich stosunków i zintensyfikować wzajemnej współpracy.

Zmiany instytucjonalno-polityczne, które zaszły w Rosji oraz w środowisku międzynarodowym, spowodowały odchodzenie Federacji Rosyjskiej od rzeczywistości związanej z państwem radzieckim. Ważnym elementem tworzenia „nowej tożsamości” było ustanowienie w Rosji federalnej struktury państwa, która miała spowodować decentralizację systemu politycznego i która była reakcją na różnice pomiędzy poszczególnymi regionami i wielonarodowościowy skład państwa. W sferze ideologii „nowa tożsamość” zaznaczyła się m.in. we wzroście znaczenia religii w życiu społecznym i politycznym, a także w poszukiwaniu nowych ideologii narodowych, które umożliwiają znalezienie własnej drogi rozwoju w coraz bardziej ujednoliconym świecie powiązań globalnych. Zmiany we współczesnej Rosji dotyczą decentralizacji i rozproszenia władzy, co jest zjawiskiem nowym w warunkach tradycji politycznej państwa oraz w warunkach odideologizowania życia politycznego.

Powstawanie nowoczesnego państwa rosyjskiego odbywa się w warunkach istotnych zmian zachodzących we współczesnym świecie, które określa się mianem globalizacji. Procesy globalizacji i integracji europejskiej stanowią dla Rosji wartość z tego względu, iż mogą przyczynić się do modernizacji technologicznej kraju, poprawy sytuacji gospodarczej i warunków życia społecznego, co w sytuacji społeczeństwa oczekującego przede wszystkim stabilizacji jest istotnym argumentem za włączeniem się w procesy integracji europejskiej i światowej nawet kosztem rezygnacji z niektórych aspektów suwerenności państwowej i ambicji narodowych. Rosyjskie obawy związane są przede wszystkim z możliwością zmarginalizowania pozycji i roli Rosji w świecie. Rosjanie dostrzegają niebezpieczeństwo dominacji państw wysoko rozwiniętych, a zwłaszcza USA, w procesach globalizacji, w gospodarce, a także w kulturze światowej, które może spowodować, że znaczący odsetek światowej społeczności nie skorzysta na pozytywnych aspektach globalizacji, co może powodować wzrost znaczenia ruchów ekstremistycznych. Dlatego też Rosja występuje przeciwko jednostronnej dominacji USA w świecie, która mogłaby zagrozić także wpływowi Federacji Rosyjskiej na obszarze byłego ZSRR. Obszar ten jest uznawany w Rosji za „strefę żywotnych interesów”, a utrzymaniu jego jedności i kontroli nad nim służy Wspólnota Niepodległych Państw. WNP ma zapewnić utrzymanie wpływów rosyjskich w państwach powstałych po rozwiązaniu ZSRR. Jest to zadanie trudne, gdyż państwa wchodzące w skład WNP zostały dotknięte kryzysem społecznym i gospodarczym, co przyczynia się do wzrostu niestabilności państwa na tzw. obszarze poradzieckim. Najważniejszymi problemami są nacjonalizm i konflikty etniczne oraz wzrost znaczenia radykalnego islamu. Federacja Rosyjska uznaje konieczność utrzymania dominacji w regionie, będąc siłą integrującą w ramach WNP, jednakże często sprzeczne ambicje i aspiracje stanowią o niewielkiej skuteczności WNP jako organizacji mającej być podstawą dobrowolnej współpracy w regionie.

Charakteryzując w rozprawie historyczne ogniwa rozwoju ustroju państwowego Rosji, zauważa się, że cechą dominującą była koncentracja władzy. Autorytarne tradycje i wzory władzy „uświęconej” szczególnym charyzmatem przekazywane były początkowo poprzez kontakty, przede wszystkim za pośrednictwem duchowieństwa prawosławnego, z cywilizacją bizantyńską, a w późniejszym okresie

utwierdzone zostały przez panowanie Mongołów, budowane na przymusie i obawie przed siłą militarną. Tradycje bizantyńskie i wzory mongolskie przygotowały podstawy do powstania swoistego typu władzy państwowej. W XV w. ośrodkiem politycznego zjednoczenia ziem ruskich stało się księstwo moskiewskie. Władca tego księstwa zaczął używać tytułu cara, który stał się oficjalnym tytułem monarchy w Rosji. W Wielkim Księstwie Moskiewskim ugruntowało się przeświadczenie, że władza suwerenna sprawowana przez cara jest władzą samodzielną i niepodzielną. Pogląd ten stanowił podstawę samowładztwa rosyjskiego i sprzyjał dowolności w sprawowaniu władzy. Monarcha rosyjski został uznany za najwyższego prawodawcę, sędziego i autorytet, a jego władza za niepodzielną.

W XVIII i XIX w. utrzymywało się samodzierżawie rosyjskie, kiedy to cesarstwo rosyjskie stało się militarną i polityczną potęgą w Europie. Utrwalano tradycyjne wzory władzy politycznej, dostosowując je jedynie do wymogów modernizacji państwa. Jednocześnie w porównaniu z państwami Europy Zachodniej, gdzie ujawniał się proces zwiększania partycypacji obywateli w sprawowaniu rządów, system rosyjski stawał się coraz bardziej anachroniczny i budził zwiększające się niezadowolenie społeczne.

Konserwatyzm ustroju politycznego i społecznego, w warunkach kryzysu państwa i strat wywołanych udziałem w I wojnie światowej, doprowadził w 1917 r. do wybuchu rewolucji, która doprowadziła do upadku systemu carskiego samowładztwa. Rewolucja dokonana została pod hasłami radykalnej zmiany stosunków politycznych oraz społecznych, a także modernizacji kraju. Jednocześnie jednak osoby, które przejęły władzę zaczęły powielać wzory władzy autorytarnej, zakorzenione w tradycji i świadomości społecznej, w celu utrzymania i wzmocnienia swojej władzy. Doprowadziło to do powstania represyjnego systemu politycznego, noszącego cechy totalitaryzmu. Okres totalitaryzmu związany był przede wszystkim z osobą Józefa Stalina. Po jego śmierci w 1953 r. nastąpiła stopniowa modernizacja i demokratyzacja systemu politycznego państwa. Z uwagi na konserwatyzm właściwy instytucjom politycznym, a także na znaczenie ideologii w życiu publicznym w ZSRR do znaczących zmian doszło dopiero w połowie lat osiemdziesiątych XX w.

Obecne zmiany następują w społeczeństwie, które dokonało w XX w. znaczącego postępu edukacyjnego i w którym jest liczna grupa dobrze wykształconej inteligencji. Proces transformacji społeczno-ustrojowej został zapoczątkowany przez tzw. „pieriestojkę”. „Pieriestrojka” to określenie polityki wewnętrznej w ZSRR, dotyczącej zasadniczych przekształceń społeczeństwa i państwa w okresie władzy sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego – Michaiła Gorbaczowa. Wysunął on hasło „przyspieszenia”, dążąc do przełamania wieloletniej stagnacji gospodarczej, a także politycznej. Głównym elementem przebudowy (pieriestrojki) była tzw. „głasność” – jawność. Stworzyła ona warunki do demokratyzacji życia społecznego i zmian w konstytucji ZSRR (zniesienie cenzury, ograniczenie kierowniczej roli KPZR w życiu państwa i narodu). Zapoczątkowała ona proces formowania się w ZSRR narodowościowego społeczeństwa obywatelskiego, w rezultacie przyczyniła się do rozpadu ZSRR i załamania się systemu politycznego związanego z tym ustrojem politycznym.

Procesy transformacji reżimu politycznego zapoczątkowane przez Michała Gorbaczowa spowodowały zwrócenie uwagi Rosjan na istotę i kształt własnej tożsamości oraz na rolę tradycji i kultury narodowej w nowo kształtującej się rzeczywistości kulturowej i politycznej. W latach dziewięćdziesiątych nastąpił powrót do tradycji i kultury narodowej poprzez m.in. organizowanie uroczystości religijno-państwowych i przypominanie niektórych wydarzeń z historii Rosji.

Trudności transformacyjne ujawniające się we współczesnej Federacji Rosyjskiej powodują nie tylko poszukiwanie dróg modernizacji ustroju ekonomicznego, społecznego i politycznego państwa, ale także przystosowanie się do nowych wartości, norm i wzorów, narzucanych przez środowisko zewnętrzne. Rosjanie, deklarując swoje przywiązanie do tradycji i wartości narodowych, zwracają się ku symbolom historycznym, ku cerkwi prawosławnej będącej symbolem Rosji, poszukują jednak także tych elementów zewnętrznych, które umożliwiłyby im stworzenie nowoczesnego społeczeństwa mogącego sprostać wyzwaniom, które stoją przed światem na początku XXI w.

Podkreśla się, że tradycja oraz wartości i normy z nią związane, wywodzące się z historii i kultury, odgrywają wielce istotną rolę w kształtowaniu nowoczesnego, demokratycznego ustroju politycznego Rosji; Rosja wychodzi także naprzeciw wyzwaniom politycznym i ekonomicznym jednoczącej się Europy, uczestnicząc aktywnie, w polityce europejskiej.

Rezonans tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych zawiera się m.in. w:

- 1) dominacji egzekutywy w systemie najwyższych władz państwowych,
- 2) ograniczonej roli instytucji przedstawicielskich,
- 3) braku szerokiej partycypacji obywateli w życiu politycznym,
- 4) istnieniu centralnego ośrodka decyzyjnego, skupiającego znaczny zakres władzy państwowej.

Automatyczne i bezrefleksyjne przenoszenie wartości politycznych i kulturowych świata zachodniego, przy jednoczesnym lekceważeniu odmiennych tożsamości, nie może przynieść pozytywnego efektu w postaci budowy w Rosji społeczeństwa obywatelskiego. Celem pracy jest wskazanie tych elementów, które uczestniczą i wpływają na formowanie się współczesnej Federacji Rosyjskiej. Analiza rozwoju rosyjskiego systemu politycznego pozwala skonstatować, iż zasady przyjęte w konstytucji z 12 grudnia 1993 r. stanowią ważne ogniwo w procesie transformacji społeczno-politycznej Rosji. Stanowią one znaczącą i pozytywną zmianę jakościową w rozwoju państwa w porównaniu do okresu Rosji carskiej i ZSRR.

Niniejsza praca powstała na podstawie rozprawy doktorskiej pod tytułem „Rezonans tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji” obronionej w dniu 23 czerwca 2003 r. na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego. Niniejszym chciałbym podziękować promotorowi pracy – prof. dr. hab. Andrzejowi Chodubskiemu oraz recenzentom rozprawy – prof. dr. hab. Czesławowi Mojsiewiczowi i prof. dr. hab. Markowi Malinowskiemu.

ROZDZIAŁ I

Czynniki kształtujące tożsamość kulturową i cywilizacyjną Rosji

1. Warunki geograficzno-przyrodnicze

Powszechnie zauważa się, że położenie geograficzne wywiera istotny wpływ na rozwój społeczeństw¹. Z położenia geograficznego wynikają tak fundamentalne konsekwencje, jak dostęp do dóbr naturalnych oraz świata flory i fauny².

Łącząc wiedzę geograficzną z historyczną, nieraz próbowano wyjaśniać procesy polityczne takimi czynnikami, jak zasoby naturalne, klimat itp. Prekursorem łączenia praw rządzących społecznościami ludzkimi był francuski filozof Charles Montesquieu (1689–1755); podjął on próbę wyjaśnienia zjawisk historycznych czynnikami geograficznymi. W dziele *O duchu praw* zawarł, m.in. księgi: *O prawach i ich stosunku do natury ziemi*, *O prawach i ich związku z naturą klimatu*³. W 1828 r. również Francuz Victor Cousin w pracy *Wprowadzenie do historii filozofii* pisał, iż na podstawie wiedzy o ukształtowaniu geograficznym kraju i specyfice jego geografii fizycznej może z góry określić rolę danego państwa w historii⁴.

Uczonym, reprezentującym pogląd o wpływie geografii na historię, był także niemiecki uczony Fryderyk Ratzel. Poglądy na ten temat ujął w wydanej w 1897 r. pracy *Geografia polityczna*. Twierdził, że warunki geograficzno-przyrodnicze, oddziałując na sposób życia i temperament ludzi, wpływają zarazem na życie polityczne. Formy życia społeczno-gospodarczego dostosowują się do praw wynikających ze środowiska geograficznego, można też z tego punktu widzenia opisać nie tylko teraźniejszość, ale przewidywać przyszłość⁵. Teoria Fryderyka Ratzla systematyzowała argumenty usprawiedliwiające ekspansję terytorialną państw. Wychodząc z założenia, iż państwo można porównać do organizmu, wskazywał

¹ J. Barbag, *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1987, s. 87.

² *Podstawy geografii ekonomicznej*, pod red. J. Wróny, J. Reka, Warszawa 1997, s. 16.

³ Ch. Montesquieu, *O duchu praw*, Kęty 1997, s. 239–256, 197–207.

⁴ R. Bierzanek, *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Warszawa 1980, s. 36.

⁵ G. Labuda, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny” 1953, t. XXV, s. 7.

na konieczność rozwoju państw od mało- do wielkoprzestrzennych form. Posiadanie wielkiej przestrzeni i stałe dążenie do jej powiększania miało stanowić podstawowy element rozwoju narodu⁶. Geograficzna interpretacja procesów historyczno-politycznych oraz ocena narodu w aspekcie przestrzennym wykorzystywana była do rozwoju geopolityki w Niemczech. Koncepcja „wielkiej przestrzeni” stanowiła podstawę i teoretyczną podbudowę propagandy wojennej w przededniu I wojny światowej⁷. W okresie pomiędzy I a II wojną światową powstała w Niemczech szkoła geografii, która powołując się na Fryderyka Ratzla, stworzyła pojęcie „przestrzeni życiowej” (Lebensraum). Pojęcie „przestrzeni życiowej” wykorzystywano w hitlerowskich Niemczech do uzasadniania polityki agresji w stosunku do państw sąsiednich⁸.

Poglądy zwolenników wyjaśniania zjawisk historycznych i politycznych geografiami były i są przedmiotem krytyki. Przestrzeń to jeden z czynników określających potencjał strategiczno-polityczny państwa. Jego rola zależy jednak nie tylko od walorów danego terytorium, a więc od położenia geograficznego, wielkości użytków rolnych, wyposażenia w bogactwa naturalne i ich dostępności, od naturalnej drożności, ale także od stopnia wykorzystania środowiska naturalnego przez społeczeństwo w danym okresie historycznym⁹. Zwolennicy determinizmu geograficznego twierdzili, że każde dobrze zorganizowane państwo stara się powiększyć swoje terytorium, ponieważ działanie takie oznacza dostęp do zasobów i bogactw bardziej obfitych i różnorodnych bądź też zapewnia większe bezpieczeństwo¹⁰.

Jednakże rola terytorium państwowego nie polega wyłącznie na zapewnieniu przewagi strategiczno-ekonomicznej. Determinizm geograficzny, czyli twierdzenie, że odpowiednie warunki geograficzne nieuchronnie muszą wywoływać określone skutki, nie został uznany przez współczesną naukę. Akceptowany jest natomiast kierunek zwany posybilizmem geograficznym, który zakłada równowagę i wzajemne oddziaływanie zarówno czynników naturalnych, jak i społecznych. W posybilizmie docenia się rolę społeczeństwa w przeobrażaniu przyrody i kształtowaniu krajobrazu¹¹.

Dziewiętnastowieczne przekonanie deterministów geograficznych o wiodącej roli przestrzeni państwowej, która stanowi bogactwo naturalne i determinuje proces rozwoju państwa, stało się niewystarczające dla całościowego wyjaśnienia zachodzących procesów społecznych. Jednakże, mimo kontrowersji, czynnik geograficzno-przyrodniczy postrzega się jako istotny determinant postaw i zachowań polityczno-społecznych zarówno w skali globalnej, jak i indywidualnej¹². Odrzucając metody ilościowe, które jako zbyt mechanistyczne pomijają istotne aspekty wiedzy, można dostrzec znaczenie środowiska naturalnego i przestrzeni

⁶ A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979, s. 90.

⁷ Ibidem, s. 122–123.

⁸ J. Litwin, *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym i geopolityce*, Warszawa 1956, s. 59–63.

⁹ J. Barbag, op.cit., s. 57.

¹⁰ R. Bierzanek, op.cit., s. 35.

¹¹ Por. A. Piskozub, *Miedzy historià a geozofià*, Gdańsk 1994, s. 61.

¹² A. Chodubski, *Wyjaśnienie cywilizacyjne w poznaniu nauk humanistycznych i społecznych*, „Cywilizacje w czasie i przestrzeni”, Toruń 1998, z. 4, s. 24.

w życiu jednostki i państwa, które nie mogło zostać uwzględnione przez mechanistyczny determinizm geograficzny.

Niejednokrotnie wskazywano na fakt, iż dla historii Rosji istotne znaczenie miały czynniki geograficzne, zwłaszcza jej położenie na dwóch kontynentach i wielkość. Czynniki geograficzno-polityczne współtworzył historię Rosji i wpłynął na jej kształt. Nie można w pełni zrozumieć historii Rosji, nie mając na uwadze fizyczno-geograficznych właściwości obszaru państwa. Czym można wytłumaczyć opanowanie Syberii przez Rosjan w ciągu zaledwie 70 lat bez uwzględnienia drożności szlaków wodnych w kierunku równoleżnikowym? Czy można zrozumieć autarkiczny rozwój Rosji Radzieckiej w latach 1917–1939, nie uwzględniając jej zasobów surowcowych? Wskazywano także, iż geograficzne położenie Rosji predestynowało naród rosyjski do stworzenia ogromnego, pod względem powierzchni, państwa.

Geografia Rosji stanowiła ważny element decydujący o charakterze kraju. Jeden z bohaterów powieści rosyjskiego pisarza Fiodora Dostojewskiego *Biesy* wypowiada słowa: *Rosja cała jest igraszką przyrody*¹³ co było wyrazem przekonania o istotnej roli środowiska w Rosji. Filozof Mikołaj Bierdiajew pisał, że wielki obszar państwa wpłynął na autorytaryzm władzy państwowej: *To, że Rosja jest tak wielka: stanowi nie tylko zastęgę i dobro narodu rosyjskiego w historii, ale także źródło tragiczności jego losów. Trzeba było przyjąć odpowiedzialność za ogrom rosyjskiej ziemi i dźwigać jej ciężar. Potęga żywiołu rosyjskiej ziemi osłaniała Rosjanina, ale i on musiał bronić i zagospodarowywać ją. W efekcie rosła chorobliwa hipertrofia państwa, dławiącego i często niszczącego lud*¹⁴. Despotyczny charakter państwa próbowano zatem wyjaśnić czynnikami geograficznymi. Pojawiło się przekonanie, iż opanowaniu przestrzeni przez państwo towarzyszyły centralizacja, podporządkowanie całego życia interesowi państwa oraz stłamszenie wolnych sił jednostkowych i społecznych¹⁵.

Rola przestrzeni, na którą wskazywał Mikołaj Bierdiajew, wynika z faktu, iż jest ona jednym z parametrów ludzkiego życia. Przestrzeń jest tym składnikiem świata, z którym stykamy się na co dzień, przestrzeń wpływa na świadomość społeczeństwa, co znajduje odbicie w przejawach życia społecznego. Istnieje zależność pomiędzy charakterem społeczeństwa a ukształtowaniem przestrzeni, którą to społeczeństwo włada¹⁶. Miejsca, w których przebywamy, stanowią ważne zjawisko w świecie codziennych przeżyć. Między ludźmi a miejscem, które zamieszkują, powstają głębokie psychiczne i emocjonalne więzi¹⁷. Wskazuje się m.in., że związek z określonym terytorium jest elementem wpływającym na charakter zbiorowości etnicznych, dla których liczy się posiadanie „własnego miejsca na ziemi”, z którym związane są narodziny zbiorowości i istotne fragmenty dziejów¹⁸. Jako czynnik łączności społecznej przestrzeń ma dwojakie funkcje:

¹³ F. Dostojewski, *Biesy*, Warszawa 1977, s. 174.

¹⁴ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, Warszawa 1999, s. 227.

¹⁵ M. Bierdiajew, *O władzy przestrzeni nad rosyjską duszą*, [w:] *Niemarksistowska filozofia rosyjska*, cz. 1, pod red. L. Kiejzik, Łódź 2001, s. 193.

¹⁶ A. Wallis, *Socjologia przestrzeni*, Warszawa 1990, s. 44.

¹⁷ D. J. Wamslej, G. J. Lewis, *Geografia człowieka. Podejście behawioralne*, Warszawa 1997, s. 254.

po pierwsze – wchodzi w grę zależność stosunków społecznych od odległości przestrzennych między członkami zespołu; po drugie – rola obszaru podporządkowanego grupie społecznej w kształtowaniu się wyobrażeń grupy jako całości. Jeżeli jakaś zbiorowość ludzka posiada wspólny teren, któremu jest podporządkowana, to teren ten jest nie tylko łącznikiem pomiędzy wszystkimi członkami grupy, ponieważ jest im wspólny i każdemu z nich nadaje piętno swojskości, ale także staje się on elementem jej obrazu¹⁹. *Przestrzeń jest bogactwem naturalnym, które zapewnia zamożność i siłę [...]. Na całym świecie jest symbolem siły i prestiżu. Można człowiek zajmuje więcej przestrzeni niż mniej może istoty [...]. Przestrzeń, która jest dla wszystkich zwierząt potrzebą biologiczną, dla człowieka jest również potrzebą psychologiczną, społecznym produktem ubocznym, a nawet atrybutem duchowym*²⁰.

Wielce znaczącym czynnikiem geograficznym państwa rosyjskiego jest jego wielkość. Rosja jest państwem europejsko-azjatyckim. Zajmuje ono dużą przestrzeń charakteryzującą się bogatymi zasobami surowcowymi oraz znacznym potencjałem gospodarczym, a także militarnym²¹.

Rozwój granic Rosji, dzięki którym stała się ona państwem zaliczanym do imperiów, był długotrwałym procesem dziejowym. Rosyjska ekspansja terytorialna rozpoczęła się od niewielkiego Księstwa Moskiewskiego, liczącego ok. 10 000 km², aż do okresu ZSRR, którego terytorium po II wojnie światowej osiągnęło 22 402 200 km², czyli 15% lądowej powierzchni kuli ziemskiej.

Dzieje Rosji od początków kształtowania się państwa były związane z ekspansją, podbojami terytorialnymi i kolonizacją. Rozpoczęcie ekspansji nastąpiło w XIV w. i polegało na skupianiu wokół moskiewskiego centrum ziem ruskich przejmowanych na drodze kupna lub aneksji zbrojnej. Pierwszy etap ekspansji związany był z konsolidacją ziem ruskich i przyczynił się do stworzenia scentralizowanej monarchii ze stolicą w Moskwie, co dało podstawy do dalszego rozwoju narodu rosyjskiego. Księstwo Moskiewskie, które podporządkowało sobie ziemie ruskie, położone było w północno-wschodniej Europie, w górnym biegu rzeki Wołgi. W XVI w., kiedy państwa Europy Zachodniej skierowały swoją ekspansję na nowo odkrytą przestrzeń Ameryki Północnej i Południowej, Moskwa rozpoczęła kolonizację południowo-wschodnich stepów Europy, położonych nad rzekami Donem i Wołgą, a następnie Azji Północnej. W drugiej połowie XVI w., za panowania Iwana IV, Księstwo Moskiewskie zajęło sąsiadujące z nią od południowego wschodu tatarskie chanaty: kazański (1552) i astrachański (1556), obejmując granicami cały bieg Wołgi łącznie z jej ujściem do Morza Kaspijskiego. Stworzyło to możliwość ekspansji na ziemie leżące na wschód od pasma gór Ural. W 1581 r. rosyjski oddział zbrojny przekroczył góry Ural, a w 1647 r. utworzono osiedle Ochock – rosyjski punkt umocniony nad Morzem Ochockim. W ciągu 70 lat Rosjanie zajęli tereny Azji Północnej²².

¹⁸ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003, s. 242.

¹⁹ S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1967, s. 351–354.

²⁰ Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987, s. 80.

²¹ E. Zieliński, *Współczesna Rosja studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1995, s. 1.

²² Por. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, Wrocław 1981, s. 59–76.

Ekspansja prowadzona w trzech kierunkach: południowym, wschodnim i zachodnim spowodowała znaczny wzrost terytorialny państwa. W połowie XVII w. w granicach państwa znalazły się: lewobrzeżna Ukraina, Syberia Wschodnia i Daleki Wschód. Za panowania cara Piotra I Rosja po raz pierwszy – w 1721 r. – ogłoszona została imperium. W 1725 r. po śmierci cara Piotra I obszar państwa wynosił 15 173 573 km². Osiemnasty wiek to kolejny etap terytorialnej ekspansji Rosji, która przyniosła jej zajęcie wybrzeży Morza Czarnego z Krymem oraz ziem Białorusi, Kurlandii, Wołynia, Litwy i Podola. Dziewiętnasty wiek to przede wszystkim aneksja Zakaukazia, Finlandii i Azji Środkowej. W 1810 r. Rosja przyłączyła do swojego terytorium Finlandię, a obradujący w 1815 r. Kongres Wiedeński przyznał jej część ziem polskich z Warszawą. W połowie XIX w. (1858) Rosja zajęła dorzecze Amuru na Dalekim Wschodzie. Jej posiadłości ciągnęły się od zachodnich granic Polski, przez całą Europę Wschodnią, północną Azję i poprzez cieśninę Beringa dosięgały wschodnich granic Alaski i Kanady (w 1867 r. Alaskę sprzedano Amerykanom). W XIX w. południowa granica państwa przekroczyła pasmo gór Kaukaz, a w latach 1865–1884 Rosja zajęła Azję Środkową²³.

Na początku XX w. imperium rosyjskie obejmowało ponad 22 mln km². Jego ekspansja terytorialna zakończyła się wraz z wybuchem I wojny światowej i rewolucją październikową. Rosja radziecka, od 1922 r. przekształcona w ZSRR, utraciła 3,6% przedwojennego obszaru Rosji na rzecz Finlandii, Estonii, Łotwy, Litwy, Polski, Rumunii i Turcji. Ponowny wzrost ekspansji terytorialnej nastąpił w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu. W 1940 r. pozbawiono suwerenności trzy państwa bałtyckie: Litwę, Łotwę, Estonię, włączając je w skład Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich; w 1944 r. anektowano Tuwę; dokonano aneksji części terytoriów sąsiadujących z nią państw, tj. Polski, Finlandii, Czechosłowacji, Rumunii, Japonii. Aneksje w czasie II wojny światowej zwiększyły obszar ZSRR o 693 tys. km², z czego w Europie o 471 tys. km² i w Azji o 222 tys. km². Federacja Rosyjska jako podmiot ZSRR uzyskała z tego 288 tys. km² ²⁴. Pod politycznym wpływem Moskwy znalazły się także kraje Europy środkowowschodniej (Polska, Węgry, Czechosłowacja, Rumunia, Bułgaria) oraz wschodnie Niemcy do rzeki Łaby.

W latach 90. XX w. na obszarze byłego Związku Radzieckiego, w wyniku przemian politycznych, powstało 15 nowych organizmów państwowych (Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś, Ukraina, Mołdawia, Gruzja, Armenia, Azerbejdżan, Kazachstan, Uzbekistan, Turkmenia, Kirgistan, Tadżykistan, Federacja Rosyjska).

Współczesne państwo rosyjskie – Federacja Rosyjska – będąca od 1991 r. oddzielnym suwerennym państwem, pozostaje największym krajem świata. Jej obszar obejmuje 17 075 400 km². Długość granicy lądowej wynosi 20 139 km, a morskiej 37 653 km. Na północy Rosja graniczy z szelfowymi morzami, będącymi częścią Morza Arktycznego, na wschodzie z morzami Oceanu Spokojnego. Na obszarze lądowym graniczy z Norwegią (167 km), Finlandią (1313 km), Estonią (290 km), Łotwą (217 km), Litwą (227 km), Białorusią (959 km), Ukrainą (1576 km),

²³ S. Nowakowski, *Europa Wschodnia i Azja Północna (ZSRR). Wielka geografia powszechna*, Warszawa 1937, s. 6–7.

²⁴ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, *Geografia gospodarcza Rosji*, Warszawa 1996, s. 17.

Gruzją (723 km), Azerbejdżanem (284 km), Kazachstanem (6846 km), Chinami (południe – 40 km), Chinami (południowy-wschód – 3605 km), Mongolią (3441 km), Koreą Północną (19 km) oraz Polską (432 km)²⁵.

Najdalej wysuniętym na zachód punktem terytorium państwowego Rosji jest przecięcie północnego brzegu Mierzei Wiślanej z granicą Polski i Rosji (19°38' E), na wschód – na kontynencie – Przylądek Dieżniewa nad Cieśniną Beringa (169°40' W), na wyspach zaś Wyspa Ratmanowa (169°02' W). Na północy takim punktem jest: na kontynencie przylądek Czeluskin na Półwyspie Tajmyr (77°45' N), na wyspach Przylądek Fligeli w archipelagu Ziemi Franciszka Józefa (81°50' N); punkt najdalej wysunięty na południe sięga 41°48' N we wschodniej części Kaukazu²⁶.

Rzeźba terenu jest zróżnicowana. Ukształtowanie powierzchni Rosji cechuje przewaga nizin w zachodniej (europejskiej) i środkowej (zachodniosyberyjskiej) części państwa. We wschodniej części, na wschód od rzeki Jenisej, dominują obszary górskie. Zachodnia, europejska część kraju mieści się w obrębie wielkiego Niżu Wschodnioeuropejskiego, zwanego też Równiną Rosyjską, sięgającego od Polesia po góry Ural. Od północy Nizina Wschodnioeuropejska ograniczona jest morzem Białym i Barentsa, na południu rosyjska część niziny obejmuje dorzecza Donu i Kubania i graniczy na przestrzeni ok. 800 km z górami Wielkiego Kaukazu. Na wschód od Uralu leży olbrzymia (ponad 2 mln km²) i niemal zupełnie płaska Nizina Zachodniosyberyjska, która w centralnej części jest nasyciona bagnami. Na południowy-wschód od niej leży należąca do Rosji najwyższa część gór Ałtaj. Na wschód od rzeki Jenisej rozciąga się aż do Pacyfiku rozległy obszar zwany krainą górską Syberii Wschodniej, składający się z leżącej pomiędzy rzekami Jenisej i Lena Wyżyny Środkowo-Syberyjskiej oraz leżących na wschód od rzeki Leny łańcuchów gór: Wierchojańskich, Czerskiego, Kołymskich i Koriackich. Południową część Syberii zajmują góry Sajany, góry Jabłonowe i góry Stanowe.

Rozciągłość terytorium państwa rosyjskiego z zachodu na wschód to ok. 10 tys. km od Morza Bałtyckiego do Oceanu Spokojnego; z północy na południe 5 tys. km od lodów Arktyki do gór Kaukazu.

Przestrzeń to jeden z czynników określających potencjał strategiczno-polityczny państwa. Jednakże rola terytorium państwowego nie polega wyłącznie na zapewnieniu przewagi strategiczno-ekonomicznej. Rola przestrzeni wynika z tego, iż jest ona jednym z ważnych elementów naszego świata, wpływającym na życie społeczne.

Próbując określić cechy charakteru narodowego, Rosjanie posługują się często-kroć kategoriami przestrzennymi. *Zachodzi odpowiedniość między bezmiarem i nieskończonością rosyjskiej ziemi i duszy rosyjskiej, między geografią fizyczną i geografią duchową. W duszy narodu rosyjskiego jest taki sam bezmiar, bezkres, dążenie do nieskończoności jaką znajdujemy w rosyjskiej równinie*²⁷. Poczucie „przestronności” podporządkowanego terytorium jest składnikiem życia Rosjan, w świadomości

²⁵ E. Zieliński, op.cit., s. 2.

²⁶ *Encyklopedia geograficzna świata*, Kraków 1996, t. 5, s. 388.

²⁷ M. Bierdajew, op.cit., s. 8.

masowej pojęcie „duszy rosyjskiej”, jako jednego z elementów mitologii narodowej, łączy się z epitetem „szeroka”²⁸. Poczucie „przestronności” pełni ważną funkcję psychologiczną. Przestrzeń jest w zachodnim (chrześcijańskim) świecie powszechnie przyjętym symbolem wolności. Przestrzeń zachęca do działania, nie stosują się do niej utarte wzory ustalonych dla człowieka znaczeń. Jest jak pusta karta, której znaczenie można dopiero nadać²⁹. Stąd też wyobrażenie Rosjan o sobie jako o ludziach z natury „wewnętrznie” wolnych, gdyż wychowanych na bezkresnych przestrzeniach³⁰. Olbrzymie monotonne równiny, bezkresne dale, gdzie niewymierna nieskończoność i nadprzyrodzoność składają się jakby na część codziennych przeżyć, określają obraz tej duszy i jej elementy duchowe. Podobnie jak przestrzeń ojczyzny, również ona sama nie ma granic. Poczucie ściśle określonej formy, którą tak szczytą się łacinnicy i Grecy, jest jej obce. Z samej natury właściwe jest jej poczucie braku granic, miary oraz przerażająca świadomość sprzeczności, co przypomina gwałtowną zmienność klimatu jej kraju. W duszy rosyjskiej podobnie jak nad ojczystymi stepami – szaleją burze i wieją wichury³¹.

Rozległość terytorium w istotny sposób kształtuje świadomość narodu, co do jego „przeznaczenia” i miejsca w świecie. „Świadomość przestrzeni” u obywateli wielkich państw jest inna niż u obywateli państw małych³². W krajach o dużej powierzchni „świadomość przestrzeni” może pobudzać myślenie i powstawanie teorii politycznych o skali globalnej i stanowić groźną siłę polityczną odwołującą się do resentymentów jednostek, dla których przestrzeń jest oznaką siły i pozycji. W małych i średnich krajach świata nie ma odpowiednika warstwy, o której tu mowa. W krajach takich elity są zajęte swoimi sprawami wewnętrznymi, swoimi lokalnymi rozgrywkami, swoim zamkniętym podwórkiem. Natomiast w Imperium warstwa rządząca (ale często i lud) ma zupełnie inną skalę myślenia, właśnie skalę imperialną i szerzej globalną, skalę wielkich cyfr, wielkich przestrzeni, kontynentów i oceanów, południków i równoleżników geograficznych, atmosfery i stratosfery, ba, Kosmosu [...]. Między Rosjaninem i jego Imperium istnieje silna i żywa symbioza, losy mocarstwa to coś, czym się Rosjanin prawdziwie i głęboko przejmuję”³³. Fiodor Dostojewski, jeden z najbardziej znanych twórców kultury rosyjskiej powtarzał: „Jesteśmy wielcy, wielcy jak matka Rosja”³⁴.

Wyrazem tego są obecne w historiozofii rosyjskiej teorie o wyższości narodu rosyjskiego nad innymi i przypisywaniu mu specjalnej roli dziejowej poczynawszy od stworzonej na początku XVI w. teorii Moskwy – trzeciego Rzymu przypisującej Moskwie status jedyne go ośrodka prawdziwego chrześcijaństwa, łączyły się one z ekspansją terytorialną państwa i poszerzaniem granic państwowych, co tworzyło podatny grunt pod polityczne teorie mesjanistyczno-mocarstwowe. Warto zauważyć, że dążenia imperialne często są uzasadniane przy pomocy „darwini-

²⁸ W. Szczukin, *Dusza rosyjska*, [w:] *Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999, t. 2, s. 276.

²⁹ Tuan Yi-Fu, op.cit., s. 75.

³⁰ A. de Lazari, *Wolność*, [w:] *Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, Łódź 2000, t. 3, s. 346.

³¹ J. Kołogriwów, *Geografia duszy rosyjskiej*, „W drodze” 1988, nr 8, s. 14–15.

³² R. Bierzanek, op.cit., s. 35.

³³ R. Kapuściński, *Imperium*, Warszawa 1997, s. 202–203.

³⁴ J. Kołogriwów, op.cit., s. 15.

zmu społecznego" sprzyjającego przeświadczeniu, iż powinnością silniejszego (większego) jest pokonanie słabszego³⁵. W XIX w., kiedy granice państwa przekraczały linię Wisły na zachodzie i kierowano ekspansję militarną i polityczną Rosji carskiej na tereny Europy Środkowowschodniej (zamieszkowanej głównie przez ludność słowiańską), teorią, która usprawiedliwiała ekspansję było słowianofilstwo i panslawizm, głoszącą konieczność zjednoczenia wszystkich Słowian pod berłem rosyjskiej dynastii Romanowów. W okresie Rosji Radzieckiej ekspansję terytorialną podbudowywano politycznymi teoriami internacjonalizmu i solidarności proletariatu oraz eksportu rewolucji na inne kraje. Świadomość posiadania potencjału w postaci rozległego terytorium stawała się w historii Rosji podstawą dla teorii nacjonalistycznych i dla polityki agresji. *Upodobanie w ogromie – ileż razy wyziera ona na jaw czy w rojeniach Rosjan o prawosławnym carstwie wszechsłowiańskim, czy w dążeniach Rosjan do wszechświatowej federacji czerwonych republik*³⁶. Odbijało się także na innych, poza politycznych, dziedzinach życia Rosjan, na przykład w architekturze (poczucie siły i godności narodowej utrwalano w architektonicznym monumentalizmie Petersburga i Moskwy, a przykładem takiego budownictwa była m.in. zbudowana w XIX w. ogromna cerkiew Chrystusa Zbawiciela w Moskwie³⁷) czy w ekonomii (lata siedemdziesiąte XX w. zasłynęły gigantomanią w inwestycjach w przemyśle ciężkim)³⁸. W XIX w. francuski podróżnik – markiz Custine – charakteryzując życie w Rosji napisał: *W Rosji wszystko jest na wielką skalę, wszystko jest ogromne*³⁹. Rosjanie, mający na co dzień do czynienia z ogromnymi przestrzeniami swojego państwa, wielkość traktują jako naturalną, przyrodzoną cechę państwowości rosyjskiej i jej życia społecznego.

Rozszerzanie granic państwowych zawiera w sobie także element destrukcyjny, który widoczny jest zarówno w historii Rosji, jak i w jej obecnej sytuacji. *Podobnie jak natura ludzka nadała wzrostowi dobrze zbudowanego człowieka pewne granice, poza którymi tworzy tylko olbrzymów lub karłów, tak również pod względem najlepszej budowy państwa istnieją granice jego rozciągłości, ażeby nie było zanadto wielkie i mogło się samodzielnie utrzymać. W każdym organizmie istnieje pewne „maximum siły”, od którego on jednak często przez powiększenie się oddala, im bardziej rozszerza się związek społeczny, tym bardziej się rozluźnia i w ogólności małe państwo jest stosunkowo silniejsze niż wielkie*⁴⁰. W miarę rozrostu terytorium państwa pojawiają się wewnątrz niego coraz silniejsze czynniki dezintegrujące i odśrodkowe. Wśród nich istotne są:

- znaczne odległości w obrębie jednego kraju, przy związanej z tym różnorodności geograficznej,
- istnienie naturalnych barier komunikacyjnych w postaci mórz, bagien, gór, pustyni,
- brak odpowiedniej infrastruktury komunikacyjnej umożliwiającej integrację państwa,

³⁵ Por. J. Smaga, *Imperium*, [w:] *Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, Łódź 2001, t. 4, s. 218.

³⁶ J. Kucharczyński, *Od białego caratu do czerwonego* Warszawa 1999, t. 2, s. 441.

³⁷ Por. L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 299–334.

³⁸ Por. *Powszechna historia gospodarcza*, pod red. W. Morawskiego, Warszawa 1994, s. 219.

³⁹ A. Custine, *Rosja w roku 1839*, Warszawa 1993, t. 1, s. 265.

⁴⁰ J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, Warszawa 1966, s. 56.

- istnienie barier społecznych, czyli obszarów pustych, niezaludnionych,
- różnice struktury rasowej, narodowościowej, językowej i religijnej,
- powiązanie regionów przygranicznych z innym państwem⁴¹.

Te niekorzystne dla spójności terytorialnej państwa czynniki występują w Rosji i przyczyniły się do dezintegracji państwa w latach 90. XX w. Państwo, aby móc utrzymać swoje terytorium w całości i panować nad peryferiami, musi posiadać odpowiednią sieć komunikacyjną. Znaczne odległości przy braku dróg i odpowiedniej sieci komunikacyjnej były słabością państwa rosyjskiego, np. jedną z przyczyn klęski w wojnie rosyjsko-japońskiej, w latach 1904–1905, było oddalenie rosyjskiej armii od swoich baz o 7 tys. km, z którymi łączyła je tylko jedna nitka komunikacyjna. Rosja nie wygrała wojny z Japonią pomimo tego, iż obszar i zasoby ludzkie tych dwóch państw były nieporównywalne.

Poszerzając nieustannie od XV w. terytorium, wkroczyła Rosja na tereny zamieszkiwane przez inne narody, posiadające swoją odrębność etniczną i kulturową. Terytorium państwa stawało się coraz bardziej zróżnicowane pod względem geograficznym i społecznym. Pojawiły się bariery kulturalne, narodowościowe i religijne. Podporządkowane narody, zamieszkujące peryferia państwa, dążyły do uniezależnienia się od Rosji. Dlatego też, aby zapobiec dezintegracji terytorium państwa, tradycją państwa rosyjskiego od XV w. stał się unitaryzm jako zasada centralnego rządzenia państwem, wzmocniony samowładztwem i dyktaturą policyjno-wojskową. Terytorium państwa utrzymywano w całości zarówno w Rosji carskiej, jak i ZSRR, za pomocą siły fizycznej – wojska i policji, co wymagało, na przestrzeni wieków, znacznego zaangażowania sił i środków. Można wskazać m.in. na fakt, iż wojna w XIX w. o opanowanie Kaukazu kosztowała Rosję carską śmierć 77 000 żołnierzy.

Rosyjska ciągłość polityczno-państwowa pozostaje w związku z czynnikiem przestrzennym. Duża w przeszłości łatwość w rozciąganiu obszaru władczego na wschód i południe spowodowała efekt terytorialny, z którego wielu Rosjan jest dumnych do tej pory. Ekonomiczne konsekwencje podbojów przyniosły wymierne korzyści (ropa naftowa, gaz ziemny, złoto), jednak z drugiej strony znaczne geograficzne rozprzestrzenienie wysiłków powodowało i powoduje problemy kadrowe, transportowe, łącznościowe, a także administracyjne, kontrolne i wojskowe. Pociągało to za sobą wydatki ograniczające możliwość rozwoju w kierunku dziedzin najbardziej nowoczesnych, wysoce wydajnych, a jednocześnie wpływało na sytuację polityczną, w której tendencje do utrzymania silnej władzy centralnej weszły w konflikt z bardziej nowoczesną i efektywną koncepcją regionalnej inicjatywy i zaawansowanej samodzielności⁴².

W okresie kryzysu, który dotknął państwo rosyjskie na przełomie lat 80. i 90. XX w., dostrzeżono, że utrzymywanie siłą społeczności i terytoriów nie posiadających związków kulturalno-cywilizacyjnych z państwem rosyjskim nie przyczynia się do stabilnego rozwoju kraju i jest zbyt kosztowne. Zaproponowano więc odrzucenie peryferii i wycofanie się do obszarów zamieszkiwanych przez ludność

⁴¹ J. Barbag, op.cit., s. 173–174.

⁴² M. Dobroczyński, *Stulecie przyspieszeń*, Toruń 1999, s. 147.

uważającą się za Rosjan, gdyż w ten sposób można stworzyć silne i sprawnie zarządzane państwo⁴³. Wydaje się, że zmiana filozofii rozwoju państwa i rezygnacja z dominacji na obszarach położonych na peryferiach wiąże się z przemianami cywilizacyjnymi współczesnego świata, w którym pojęcie terytorium przestano wiązać z siłą. Dawniej siła i prestiż były jednoznaczne z posiadaniem ogromnych obszarów i dużej liczby ludności. W dzisiejszym świecie liczy się aspekt ekonomiczny i jakościowy, czyli jak bogate, jak zaawansowane technologicznie jest dane państwo, jak wielka jest jego wymiana handlowa, jak wykształcone jest jego społeczeństwo. Rosja zdobyła pozycję polityczną w świecie dzięki rozprzestrzenianiu swoich granic. Jednakże wobec wyzwań budowy społeczeństwa postindustrialnego skończyła się możliwość rozwiązywania problemów wewnętrznych metodami ekstensywnymi i zrozumienie tego faktu oznacza daleko idącą przemianę w mentalności Rosjan.

Powstanie w Europie Wschodniej jednego organizmu państwowego o dużej powierzchni terytorialnej było związane z ukształtowaniem terenu niziny wschodnioeuropejskiej. Jest to obszar rozpościerający się na ok. 5 mln km², na którym wzniesienia terenu nie przekraczają wysokości 500 m n.p.m.⁴⁴ Rozciąga się ona od Morza Arktycznego aż po Morze Kaspijskie, tworząc wielki prostokąt, którego boki mają długość: 2500 km długi i prawie 2000 km szeroki o średniej wysokości zaledwie 170 m n.p.m. Przeważnie ma charakter powierzchni o kolejno po sobie następujących strefach łagodnych obniżen i wzniesień⁴⁵.

Grecki filozof Arystoteles twierdził, że na ogół urozmaiconej rzeźbie terenu odpowiada wielka liczba i różnorodność jednostek politycznych. Zgodnie z tym poglądem, Europa Zachodnia leżąca na terenach o zróżnicowanej rzeźbie terenu, gdzie łańcuchy górskie oddzielały od siebie skupiska ludności, wytworzyła w ciągu swoich dziejów wiele odmiennych i różnorodnych jednostek politycznych i społeczeństw. Średniowieczna Europa będąca chrześcijańską społecznością łacińską (wyrażało się to w jedności religijnej, społecznej i kulturalnej chrześcijańskiej Europy) pozostawała mozaiką jednostek terytorialnych o różnej wielkości i poddanych władzy o różnej randze⁴⁶. Zróżnicowanie polityczne Europy Zachodnia zawdzięcza głównie geografii. Różnorodność krajobrazu Europy utrudniała ustanowienie jednolitego zwierzchnictwa politycznego, a jednocześnie zmniejszała możliwość podboju przez siły zewnętrzne (np. Mongołów). Sprzyjało to jednocześnie pojawieniu się i utrwaleniu władzy zdecentralizowanej⁴⁷.

Rosja, leżąca na płaskiej równinie stała się dominującym i jedynym organizmem państwowym Europy Wschodniej, obejmującym zasięgiem znaczne tery-

⁴³ A. Sołżenicyn, *Jak odbudować Rosję*, Kraków 1991, s. 26–30. Warto zauważyć, że autentyczne federacje powstawały tylko w wyniku dobrowolnego połączenia się lub współpracy w celu osiągnięcia stabilnej egzystencji. Dobrowolność jest ważnym warunkiem szczególnie w przypadku państw o znacznym obszarze. Dobrowolność jest bowiem w stanie przełamać nawet bariery językowe i narodowe (vide Szwajcaria). Natomiast centralizm sprawia, że oddalone rejony postrzegają centrum jako źródło wyzysku.

⁴⁴ S. Nowakowski, op.cit., s. 165.

⁴⁵ *Rozumieć Rosję. Tropy*, pod red. M. Figury, G. Kotlarskiego, Poznań 1997, s. 54.

⁴⁶ K. Pomian, *Europa i jej narody*, Warszawa 1992, s. 42–43.

⁴⁷ P. Kennedy, *Mocarstwa świata*, Warszawa, 1994, s. 32.

torium. Położenie na płaskiej równinie posiadało także skutki ujemne. Równiny pozbawione granic naturalnych nie stanowiły dostatecznej przeszkody dla inwazji i najazdów z zewnątrz. Tereny stepowe i równinne, ciągnące się od Azji do Europy, w dużej mierze ułatwiały poruszanie się i od wieków były widownią wędrówek ludów z Azji do Europy. Step eurazjatycki zamieszkiwały głównie plemiona prowadzące koczowniczy tryb życia. Położenie na trasie wędrówek ludów koczowniczych stanowiło ciągle zagrożenie dla Słowian wschodnich. Powstałe w IX w. na Nizinie Wschodnioeuropejskiej państwo Słowian wschodnich – Ruś Kijowska, nieustannie toczyło walki z koczowniczymi plemionami Pieczyngów i Połowców. Powstałe w XII w. imperium mongolskie, utworzone przez koczownicze plemiona azjatyckich Mongołów, przyczyniło się do upadku Rusi Kijowskiej; korzystając ze szlaku przez równinę wschodnioeuropejską, koczownicy dokonali niszczącego najazdu na Europę.

Położenie na wschodzie Europy i związane z tym zagrożenie najazdami koczowników spowodowały migrację ludności w kierunku północno-wschodnim i przeniesienie centrum państwa z Kijowa i dorzecza Dniepru na zalesione, leżące w surowym zimnym klimacie, ziemie północnej i centralnej części równiny wschodnioeuropejskiej w dolinie rzek Oki i Moskwy. Zmiana geograficznego centrum kraju wpłynęła na proces rozwoju państwowości rosyjskiej i odrębny rozwój ludów wschodniosłowiańskich.

Najważniejsze z różnic, które doprowadziły do wyodrębnienia trzech państw i narodów wschodniosłowiańskich (rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego), były natury geograficznej: przede wszystkim zaś zróżnicowanie między dorzeczami Wołgi, Dniepru i Dźwiny⁴⁸. Wczesne państwo ruskie położone było wzdłuż szlaków rzecznych łączących północ – Morze Bałtyckie, z południem – z Morzem Czarnym, a główną arterią komunikacyjną był Dniepr, posiadający kierunek południkowy. Ważną rolę odgrywała także rzeka Dźwina płynąca ze wschodu na zachód i mająca ujście w Morzu Bałtyckim. Naturalnymi szlakami ekspansji państwa ruskiego była zatem Europa południowa (Bułgaria, Grecja); związki polityczne, poprzez małżeństwa dynastyczne, łączyły je także z plemionami normańskimi zamieszkującymi Skandynawię. Nowe centrum państwa położone było natomiast nad rzekami płynącymi z zachodu na wschód i wpadającymi do Wołgi – największej rzeki Europy, która płynie przez środek Niziny Wschodnioeuropejskiej, w rejonie, w którym powstawało państwo rosyjskie, na odcinku ponad tysiąca kilometrów z zachodu na wschód. Właściwości dorzecza Wołgi, szczególnie zaś jego równoleżnikowy układ z zachodu na wschód, zmieniły szlaki ekspansji państwa rosyjskiego. Nowym kierunkiem stał się wschód i stepowe tereny leżące w strefie granicznej Europy i Azji. Wielkie Księstwo Moskiewskie, przekształcone w XVIII w. w imperium rosyjskie, w toku procesu dziejowego stworzyło jednolity organizm obejmujący centralną i wschodnią część Niziny Wschodnioeuropejskiej. Były to tereny, których osią była rzeka Wołga, leżące na jej brzegach stepy stanowiły drogę do kolonizacji Azji Północnej, Azji Środkowej i Kaukazu. Rosja zorganizowała i zagospodarowała eurazjatycką przestrzeń

⁴⁸ O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994, s. 114.

graniczną, co pozwoliło jej na oddziaływanie w kierunku wschodnim – Syberia, i południowym – Kaukaz i Azja Środkowowschodnia.

Azjatycka część Rosji, podporządkowywana i kolonizowana od XVI w., obejmująca głównie gęsto zalesione tereny tajgi syberyjskiej i przyległe do niej stepy, dominuje w strukturze terytorialnej państwa, obecnie ok. 75% powierzchni kraju położone jest w geograficznym obszarze Azji. Ekspansja granic państwa na wschód spowodowała zmiany w identyfikacji terytorialnej państwa i próbę odnalezienia własnej „eurazjatyckiej specyfiki”, co znalazło swoje odzwierciedlenie w historiozoficznych koncepcjach inteligencji rosyjskiej. Reakcją na coraz większe i ściślejsze związki państwa z Azją było pojawienie się w publicystyce rosyjskiej (głównie w XIX w.) problemu: Rosja a Europa, Rosja a Wschód, i pytania o swoistość i tożsamość rozwoju Rosji. Problematyka ta zajęła centralne miejsce w historiozofii rosyjskiej⁴⁹.

Problem przynależności geograficznej ziem leżących w dorzeczu Wołgi polegał na tym, że wschodnia granica Europy pozostaje kontrowersyjna zarówno geograficznie, jak i historycznie. Nie występują granice naturalne, stanowiące przeszkody w migracji człowieka, taki jak: łańcuchy górskie, rzeki, bagna, pustynie, brzegi mórz i oceanów. Jest natomiast ogromny obszar lądowy, gdzie niełatwo znaleźć granice naturalne⁵⁰. Starożytny grecki geograf i historyk – Ptolemeusz – uznał, że na północnym wschodzie o wiele trudniej jest ustalić granicę pomiędzy Europą a Azją niż w jego ojczyźnie, gdzie cieśniny morskie wyznaczały ją w sposób naturalny. Ziemie położone na północ od Morza Czarnego nazwał on Sarmacją, nie wiedząc, czy włączyć ją do Europy, czy Azji, i odróżniał od siebie *Sarmatia Europea* i *Sarmatia Asiatica* z granicą na rzece Don, którą nazywał Tanais⁵¹.

Strefa równiny europejskiej i stepów azjatyckich oraz strefa tajgi leśnej, opasowane przez Rosję, leżąc na uboczu cywilizacji „zachodu” – łacińskiej i na uboczu cywilizacji „wschodu” – chińskiej i indyjskiej, posiada specyfikę, która odróżnia ten rejon od „Wschodu” i od „Zachodu”⁵². Centralne eurazjatyckie położenie kraju spowodowało w Rosji identyfikację kraju jako posiadającego własną specyfikę. Czym jednak jest Rosja, która stanowi przedmiot naszych zainteresowań – Wschodem czy Zachodem? Przez cały XIX w. myśl rosyjska męczyła się nad tym problemem i ukształtowała dwa przeciwstawne sobie kierunki – słowianofilstwo i okcydentalizm. Rosja nie stanowi jedynie narodu, Rosja to ogromna część świata. W Rosji bezsprzecznie nastąpiło spotkanie Wschodu i Zachodu [...]. Rosja jest Wschodem i Zachodem, a w tym tkwi źródło złożoności i tragizm jej losów, jej pełnej nieszczęśliwości historii. W duszy kulturalnego Rosjanina zawsze toczy się walka Wschodu z Zachodem⁵³. Koncepcje historiozoficzne, a także polityczne dotyczące Rosji starały się

⁴⁹ L. Suchanek, *Rosja – Europa – Azja. Euroazjaniści, ich poprzednicy i kontynuatorzy*, [w:] *Między Europą a Azją. Idea Rosji – Eurazji*, pod red. S. Grzybowskiego, Toruń 1998, s. 9; M. Bierdiajew, op.cit., s. 8, 39–41.

⁵⁰ O. Halecki, op.cit., s. 84.

⁵¹ Ibidem, s. 105.

⁵² L. Gumilow, *Dzieje etnosów wielkiego stepu*, Kraków 1997, s. 8.

⁵³ M. Bierdiajew, *Głoszę wolność*, Warszawa 1999, s. 116.

wykazać jej odrębność i odmiennność wynikającą z położenia geograficznego. *Kultura Rosji nie jest kulturą europejską, ani jedną z kultur azjatyckich, ani sumą czy też mechanicznym połączeniem elementów różnych kultur. Jest ona całkowicie szczególną specyficzną kulturą posiadającą nie mniejszą wartość i nie mniejsze znaczenie historyczne niż kultura europejska i azjatycka. Należy ją przeciwstawić kulturze Europy i Azji jako kulturę środka – kulturę euroazjatycką*⁵⁴. Rosyjscy eurazjaci wychodzili z założenia, że ich państwo jest światem odrębnym i szczególnym. Eurazjatyzm traktowano jako „klucz” do „tajemnicy” duszy rosyjskiej. Czynniki geograficzne umieszcili Europę i Azję na tym samym, nie rozdzielonym morzem, obszarze – na kontynencie eurazjatyckim. Rosja zaś zajmuje miejsce szczególne, gdyż leży na obydwu tych kontynentach. To właśnie położenie geograficzne określiło jej historię, państwowość i kulturę, w których łączą się wzory europejskie i azjatyckie. Eurazjatyzm pełnił w świadomości Rosjan funkcję bardziej mitologiczną, gdyż kraj pomimo swojego położenia jest głęboko zakorzeniony w dziejach i kulturze bizantyńsko-greckiej i jest państwem europejskim⁵⁵. Jednakże przynależność geograficzna do określonego fragmentu kuli ziemskiej pozostaje ważnym elementem psychologicznej identyfikacji narodu rosyjskiego. Geografia czyni z Rosji „Eurazję”, co ma swoje istotne implikacje. Dla wielu Europejczyków oznacza to, iż Rosja nie jest częścią ich świata. Według Rosjan ich specyficzne położenie geograficzne daje im prawo do poczucia własnej odrębności i poszukiwania własnej drogi rozwoju nie będącej ani europejską, ani azjatycką. Istotny wydaje się więc być wpływ eurazjatyckiego położenia na mentalność Rosjan i postrzeganie ich przez inne narody świata.

Z geograficznym położeniem kraju związane są warunki klimatyczne, w jakich dana zbiorowość ludzka egzystuje. Klimat może warunkować postęp, gdyż wpływa bezpośrednio na usposobienie ludzi, a także na produkcję żywności, dopływ wody, częstotliwość chorób⁵⁶. Określa on w znacznym stopniu zasięg występowania świata organicznego i tym samym wyznacza zasięg ekumeny, czyli terenu stale zamieszkiwanego przez ludność (poza kołem podbiegunowym nie ma żadnego większego ośrodka miejskiego; wielkim miastem położonym najdalej na północ jest Petersburg). Najwyraźniej widoczny jest wpływ klimatu na rolnictwo, warunkuje on nie tylko jego zasięg terytorialny, lecz także jego zróżnicowanie strukturalne. Ponadto wpływa na sposób odżywiania się i ubierania oraz na rozwój różnorodnych form budownictwa mieszkalnego⁵⁷.

Na obszarze Federacji Rosyjskiej występują strefy klimatyczne od polarnej na północy do śródziemnomorskiej. Znaczny obszar kraju leży w klimacie umiarkowanym. Dominuje klimat kontynentalny o dużych kontrastach termicznych między latem a zimą i między częścią zachodnią a wschodnią⁵⁸.

Wyraźną granicą klimatyczną oddzielającą strefę Europy i Azji jest izoterma stycznia, na zachodzie dodatnia, a na wschodzie ujemna. Wyznacza ona granicę

⁵⁴ A. de Lazari, *O mentalnościowych korzeniach euroazjatyizmu*, [w:] *Miedzy Europą a Azją...*, s. 112.

⁵⁵ J. Abkowicz, *Rosja na wielkiej szachownicy*, „Dziś” 1999, nr 4, s. 97.

⁵⁶ R. Bierzanek, op.cit., s. 37–38.

⁵⁷ *Podstawy...*, s. 19.

⁵⁸ E. Zieliński, op.cit., s. 3.

między ciepłą i wilgotną Europą a obszarem Eurazji, który cechują mroźne zimy, suche stepy i monotony krajobraz: na północy lesisty, a na południu stepowy⁵⁹. W północno-wschodniej Syberii izoterma stycznia -30°C tworzy ogromny łuk, wewnątrz którego znajduje się obszar o powierzchni ok. 5 mln km², o chłodnych zimach, średnie temperatury stycznia wynoszą przeważnie poniżej -40°C , a w rejonie górnego biegu rzeki Indygirki -56°C , są to najniższe temperatury na półkuli północnej⁶⁰.

Na obszarze Rosji warunki klimatyczne kształtowały się pod wpływem dwóch podstawowych czynników. Jednym z nich jest Ocean Atlantycki, drugim zaś masa lądowa kontynentu azjatyckiego (Ocean Spokojny wpływa na klimat tylko na niewielkich obszarach rosyjskiego Dalekiego Wschodu)⁶¹. Rosja leży w zasięgu klimatu kontynentalnego, którego wskaźnikami są znaczne amplitudy wahań temperatury i „surowość” klimatu. Izotermy stycznia wykazują, że prawie wszędzie na obszarze Rosji w okresie zimowym występują mrozy⁶². Pasma górskie znajdują się na południu państwa, co sprawia, że duży obszar jest „otwarty” dla zimnych wiatrów wiejących z północy i znacznie obniżających temperaturę.

Klimat i przyroda, obejmując wpływem wszystkie dziedziny życia ludzkiego, najwyraźniej zaznaczają się w rolnictwie. Uprawy roślin możliwe są tylko w określonych przedziałach warunków termicznych i opadowych, które z tego powodu współdecydują o rozmieszczeniu tych upraw. Dużym skupiskom ludności odpowiadają obszary o warunkach klimatycznych sprzyjających działalności gospodarczej⁶³. W Rosji izotermy lipca układają się równoleżnikowo. Ważnymi izotermami lipca są: izoterma lipca 10° wyznaczająca w przybliżeniu północną granicę lasów, która biegnie w pobliżu północnych wybrzeży kontynentu europejskiego i azjatyckiego; drugą ważną gospodarczo izotermą lipca jest izoterma 17° , która wyznacza przybliżony zasięg uprawy zbóż na dużą skalę. Izoterma 17° przebiega od okolic Petersburga do środkowego biegu rzeki Ob, dalej do okolic Jakucka, skąd kieruje się do dolnego Amuru. Na północ od niej uprawa zbóż występuje tylko sporadycznie⁶⁴. Wpływ klimatu na rozmieszczenie ludności wyraża się nie tylko w bezpośrednim oddziaływaniu na człowieka, lecz również pośrednio, wpływa na rodzaj gleb, roślinność i rolnictwo. Klimatyczne ekstrema uniemożliwiają prowadzenie upraw na szeroką skalę⁶⁵. Stan temperatury powietrza wpływa na życie roślin i zwierząt, a także na działalność gospodarczą człowieka. Na północnych wybrzeżach Rosji, gdzie cały rok panują niskie temperatury, rolnictwo jest niemożliwe, a podstawą bytowania jest myślistwo, rybactwo i hodowla zwierząt przystosowanych do trudnych warunków klimatycznych.

Znaczna część Rosji znajduje się w zasięgu klimatu kontynentalnego, charakteryzującego się dużą amplitudą temperatur. Okres wegetacyjny roślin trwa

⁵⁹ L. Gumilow, op.cit., s. 4.

⁶⁰ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, op.cit., s. 22.

⁶¹ *Encyklopedia geograficzna...*, s. 392.

⁶² S. Nowakowski, op.cit., s. 240.

⁶³ J. Barbag, *Geografia gospodarki świata*, Warszawa 1988, s. 19.

⁶⁴ *Encyklopedia geograficzna...*, s. 393.

⁶⁵ L. Kosiński, *Geografia ludności*, Warszawa 1967, s. 25–26.

wskutek dużej liczby dni mroźnych i małej ilości otrzymywanego ciepła krócej niż w Europie Zachodniej, dlatego też nie można tam uprawiać wielu roślin, a inne muszą przystosować się do mniej sprzyjających warunków, co wpływa ujemnie na plony⁶⁶. Stopień bezpośredniego wykorzystania rolniczego ziemi jest w Rosji niewielki. Wynika to z niekorzystnych warunków naturalnych kraju; ponad 60% powierzchni zajmują nieprzydatne rolniczo obszary tajgi i tundry. Brak ziem rolniczych w centralnych obszarach Rosji był główną przyczyną ekspansji na południe, na urodzajne ziemie Niziny Czarnomorskiej oraz dorzeczy Donu i Kubania. Na początku XX w. ziemie uprawne stanowiły tylko 4% obecnego terytorium Rosji, obecnie jest to ok. 7% powierzchni kraju i dalsze jej powiększanie jest ze względów klimatycznych trudne. Ok. 45% powierzchni zajmują lasy, pod budowę mieszkalną i przemysłową przeznaczono ok. 1%, a ok. 40% terytorium nie jest w zasadzie użytkowane przez człowieka. Są to przede wszystkim obszary tundry, użytkowane okresowo do ekstensywnego wypasu reniferów, bagna (głównie na Nizinie Zachodniosyberyjskiej), fragmenty pustyń (około ujścia Wołgi) i wysokie góry⁶⁷.

Warunki geograficzne decydowały o sytuacji i pozycji społeczeństw; pierwsze cywilizacje powstały w dolinach wielkich rzek, umożliwiających działalność rolniczą i osiadły tryb życia⁶⁸. Dominującą rolę w świecie odgrywają państwa znajdujące się w strefie umiarkowanego klimatu oraz ich mieszkańcy – Europejczycy, ich potomkowie z Ameryki i Australii i Azjaci. Istnieją także państwa „geograficznie upośledzone”, jak np. państwa afrykańskie, których bieda i niski rozwój cywilizacyjny i społeczny jest głównie skutkiem niekorzystnych warunków klimatycznych, rolnych i zdrowotnych. Niekorzystne warunki naturalne opóźniają procesy rozwoju gospodarczego⁶⁹. Kontynentalny zimny klimat Syberii utrudniał osiedlanie się i uniemożliwiał rozwój cywilizacyjny zamieszkujących ją plemion. Plemiona syberyjskie prowadziły wędrowny tryb życia, a ich głównym zajęciem było myślistwo, rybołówstwo i zbieractwo. Dzięki temu Rosjanie nie natrafili na opór, kolonizując Syberię, warunki klimatyczne Syberii ułatwiły Rosji opanowanie północno-zachodniej Azji. Niedostatek naturalnych środków utrzymania i trudne warunki klimatyczne hamują rozwój społeczeństwa w takim przypadku przyroda powstrzymuje ewolucję, a zaspokajanie podstawowych, niezbędnych potrzeb wymaga tak dużego nakładu środków, że utrudnia to rozwój zarówno umiejętności, jak i potrzeb⁷⁰.

Klimat panujący w Rosji nie sprzyjał rozwojowi społecznemu i cywilizacyjnemu. Podróżujący po Rosji w XIX w. Astolphe de Custine pisał: *Okolica przez którą jechałem jest porośnięta rzadkim, bagnistym lasem, gdzie jak okiem sięgnąć widać tylko karłowate brzozy i nędzne sosny rosnące gdzieś na jałowej równinie. Nie ma tu ani gatunków uprawnych, ani gęstych lasów, które dawałyby jakąś korzyść gospodarce, a wzrok napotyka jedynie mizerne pola i rzadkie zagajniki. Najwięcej przynosi hodowla,*

⁶⁶ S. Nowakowski, op.cit., s. 242.

⁶⁷ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, op.cit., s. 106.

⁶⁸ A. Piskozub, *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Gdańsk 1998, s. 70.

⁶⁹ *Podstawy...*, s. 18.

⁷⁰ J. Litwin, op.cit., s. 93-94.

ale bydlę jest wychudłe i lichej rasy. Klimat gnębi zwierzęta, podobnie jak despotyzm uciska ludzi. Wydawałoby się, że przyroda i warunki życia społecznego prześcigają się ze sobą aby jak najbardziej utrudnić życie. Kiedy pomyśleć o materialnych podstawach, na jakich zaczęto organizować taką społeczność, trudno czemukolwiek się dziwić, a nawet wypada przyznać, że jak na lud tak przez przyrodę upośledzony, poziom tutejszej cywilizacji jest dość wysoki⁷¹.

Istotną rolę w geografii regionalnej państw odgrywa ich sieć wodna. Rzeki odgrywały rolę w gospodarczym i kulturowym życiu ludzkości od czasów najdawniejszych – kultura wielu państw rozwijała się w dolinach wielkich rzek. Wielkie rzeki przyciągały od najdawniejszych czasów osadników, były one:

- naturalnymi zbiornikami żywności (połów ryb),
- wygodnymi szlakami komunikacji krajowej (spław płodów rolnych i leśnych) i zewnętrznej (głównie morskiej i zamorskiej).

Stawały się wskutek tego naturalnym zapleczem dla rozwoju środków życia gospodarczego i politycznego we wszystkich państwach. W ich dorzeczach powstawały wielkie cywilizacje, nad ich brzegami budowano metropolie. Odgrywały ważną rolę w historii państw i narodów⁷². Wszystkie znaczące w dziejach kultury ośrodki albo mieściły się nad brzegami rzek, albo w osadach portowych⁷³.

Także pojawienie się pierwszych znaczących osad na ziemiach Rusi związane było z rzekami, jak np. powstanie i rozwój Nowogrodu, Kijowa, Moskwy czy Kazania. Jest to zrozumiałe, gdyż rzeki były wówczas jedynymi arteriami komunikacyjnymi w Europie Wschodniej, a Dniepr i Kama były długi czas międzynarodowymi szlakami komunikacyjnymi⁷⁴. Możliwość wykorzystania transportu wodnego wydłużała progi odległościowe, odpowiednio poszerzając potencjalną powierzchnię gospodarki zbiorowości lokalnej⁷⁵.

Większość rzek równiny wschodnioeuropejskiej ma swoje źródła w jej północnej części i zbliżają się one do siebie górnymi biegami w takim stopniu, że łatwo je połączyć w sieć wodną, ponadto posiadają dogodny układ, gdyż rozchodzą się promieniście we wszystkich kierunkach, co ułatwia ich połączenie w system wodny. W niektórych przypadkach z tego samego rejonu biorą początek rzeki należące do dwu różnych zlewisk⁷⁶.

Szlak wodny równiny wschodnioeuropejskiej łączy ze sobą dwa morza, Bałtyckie na północy z Czarnym na południu. Ta właściwość szlaku rzecznoego była znana już w starożytności Grekom, którzy wykorzystywali rzeki wschodniej Europy do celów handlowych. W IX w. szlak łączący północ Europy z południem odkryli dla handlu i żeglugi Waregowie. Poszukiwali oni szlaku handlowego prowadzącego w kierunku bogatego południa, gdzie znajdowała się, będąca

⁷¹ A. Custine, *Rosja w roku 1839*, Warszawa 1995, t. 2, s. 15.

⁷² G. Labuda, *Rzeki w dziejach narodu (ze szczególnym uwzględnieniem narodu polskiego)*, [w:] *Rzeki – kultura – cywilizacja – historia*, Katowice 1992, t. 1, s. 35.

⁷³ *Ibidem*, s. 19.

⁷⁴ S. Nowakowski, *op.cit.*, s. 273.

⁷⁵ S. Kumotowski, *Interdyscyplinarność w badaniach przestrzeni dorzecza*, [w:] *Rzeki – kultura – cywilizacja – historia*, Katowice 1995, t. 4, s. 35–36.

⁷⁶ S. Nowakowski, *op.cit.*, s. 280.

najbogatszym miastem ówczesnego świata, stolica cesarstwa bizantyńskiego – Konstantynopol. Waregowie odkryli, że rzekami równiny wschodnioeuropejskiej można dotrzeć aż do Morza Czarnego. Pojawienie się Waregów i opanowanie przez nich szlaku na rzece Dniepr przyczyniło się do powstania Rusi Kijowskiej – pierwszego organizmu państwowego Słowiańszczyzny wschodniej. Także Waregowie, dzięki umiejętnemu wykorzystaniu sieci rzecznej, skolonizowali tereny Europy północno-wschodniej, zamieszkanej przez plemiona ugrofińskie Meran i Wesów⁷⁷. Waregowie rządili na Rusi i w późniejszym okresie w Moskwie od 874 do 1598 r., tj. do śmierci cara Fiodora, ostatniego władcy wareskiej dynastii Rurykowiczów.

Warunki naturalne umożliwiły wykorzystanie transportowe i komunikacyjne rzek Niziny Wschodnioeuropejskiej. Rzeki płynące tą niziną, w przeciwieństwie do rzek Kaukazu czy Europy Zachodniej, które biorą początek w górach, powstają z jezior i błot, a ich źródła znajdują się na niewielkich wysokościach, np. źródła Wołgi leżą na wysokości 230 m. n. p. m. Zatem spadek tych rzek jest niewielki, powolność prądu wywiera dodatni wpływ na transport i komunikację rzeczna⁷⁸. Umożliwiło to i ułatwiło żeglugę w obu kierunkach po rzekach Rusi. Rzeki służyły na Rusi nie tylko wymianie handlowej, ale także wymianie kulturalnej i cywilizacyjnej. Ponieważ wówczas rzeki były najdogodniejszymi arteriami komunikacyjnymi, osadnictwo ziem położonych w międzyrzeczu Dniepru, Wołgi i Oki posuwało się i koncentrowało głównie wzdłuż dróg wodnych. Ciężenie osadnictwa ku brzegom wód na tym terytorium osłabło dopiero w XVI w.⁷⁹ Dzięki rozmieszczeniu rzek plemiona słowiańskie nawiązały bezpośrednie kontakty ze stolicą cesarstwa bizantyńskiego. Wpłynęło to na rodzaj cywilizacji kształtującej się nad Dnieprem.

Transport towarów odgrywał szczególną rolę w okresie od 1300 do 1800 r. Rozwijające się wówczas w dolinie rzeki Moskwy Księstwo Moskiewskie zdobyło dominację polityczną wśród księstw ruskich, doprowadzając do ich politycznego zjednoczenia. Zawdzięczało to m.in. położeniu geograficznemu, czyniącemu z niego węzeł dróg rzecznych i załazek rynku handlowego. Księstwo Moskiewskie leżało w rejonie zlewisk trzech mórz – Kaspijskiego, Czarnego i Bałtyckiego; cyrkulacja towarów mogła się odbywać we wszystkich kierunkach. Od XVI w. po Wołdze, której bieg został w całości opanowany przez Księstwo Moskiewskie, poruszały się nawet statki o wyporności pięciuset ton, a z uwagi na brak dróg w Rosji była to jedyna możliwość przemieszczania ładunków masowych na duże odległości⁸⁰.

Sieć rzeczna pomogła także Rosjanom w podboju i kolonizacji dużych przestrzeni azjatyckiej Syberii. Największe rzeki syberyjskie, płynąc z południa na północ, wpływają do zimnych mórz położonych na północy. Jednak ich dopływy rozchodzą się we wszystkich kierunkach, a pod względem wielkości dorzeczy należą do największych rzek świata. Tajga syberyjska rozdzielona jest siecią

⁷⁷ Por. H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, Kraków 1996, s. 281–304.

⁷⁸ Ibidem, s. 278.

⁷⁹ H. Paszkiewicz, *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000, s. 5–6.

⁸⁰ J. Stanielewicz, *Rzeki jako warsztat pracy*, [w:] *Rzeki – kultura...*, s. 165.

rzek, które stanowią na zalesionych terenach najlepsze drogi komunikacyjne. Rosjanie przemieszczając się na wschód, w głąb Azji, korzystali przede wszystkim z rzek, dróg lądowych używano w ostateczności i tylko wtedy, gdy trzeba było pokonać masyw górski lub przenieść łodzie z jednej rzeki do drugiej. Przenoszenie łodzi nie było ani czasochłonne, ani uciążliwe, gdyż gęsta sieć rzeczna znacznie ułatwiała przeprawę i skracала odległości. Tereny pomiędzy jedną rzeką a drugą nazywano „przewłokami”, gdyż zazwyczaj łodzie i inne przedmioty przeciągano na linach i sznurach⁸¹. *Historia bezprzykładnych powodzeń wypraw kozackich w Syberii dowodzi, że powstanie państwa rosyjskiego w Azji spotkało się z wydatną pomocą ze strony przyrody tego kraju*⁸².

Znaczenie sieci wodnej Syberii można ocenić także na podstawie rozmieszczenia osad ludzkich na tym terenie. Większość z nich leży nad wodą, a prawie wszystkie główne miasta Syberii leżą nad jej największymi rzekami. Tobolsk, będący w epoce kolonizacji Syberii i Azji bazą wypadową do Azji Środkowej i na wschód w kierunku dorzecza Leny, założony został nad Irtyszem, Jenisejsk – nad Jenisejem, Jakuck – nad Leną, największe współczesne miasta, syberyjski Omsk, Nowosybirsk, Krasnojarsk, Irkuck, także leżą nad rzekami syberyjskimi.

Posiadając wiele cech sprzyjających integracji terytorium wewnątrzpaństwowego, rzeki rosyjskie nie odgrywały roli w handlu zewnętrznym. Rzeki azjatyckiej części Rosji w większości należą do zlewisk mórz polarnych⁸³. Ujemnym skutkiem tego jest to, że wewnętrzne drogi wodne nie mogą być wszechstronnie wykorzystywane do celów komunikacyjnych. Mimo iż posiadają dogodny układ, gdyż rozchodzą się we wszystkich kierunkach, przez długi czas pokrywa je lód, w dodatku płyną przez niezaludnione obszary tajgi i tundry. Na obszarze Niziny Wschodnioeuropejskiej, ok. 34% rzek należy do zlewiska zamkniętego Morza Kaspijskiego, a około 27% do zlewiska mórz polarnych, które przez większą część roku pokryte są lodem⁸⁴. Pozostałe rzeki należą do zlewisk dwóch wewnętrznych mórz europejskiego kontynentu – Morza Czarnego i Morza Bałtyckiego. Oba te morza łączą się z otwartymi akwenami oceanicznymi jedynie poprzez wąskie cieśniny Dardanele i Bosfor na Morzu Czarnym oraz Sund na Morzu Bałtyckim.

Opanowanie żeglugi oceanicznej otworzyło państwom Europy Zachodniej drogę do kolonizacji ziem pozaeuropejskich i doprowadziło do opanowania świata przez cywilizację europejską. Kraje uczestniczące w podboju nowych ziem przeżywały rozwój ekonomiczny i społeczny, budując podstawy nowoczesnych państw. Rosja ze względu na położenie geograficzne nie miała możliwości włączenia się w handel oceaniczny i kolonizację bogatych i zaludnionych terytoriów obu Ameryk, Azji południowej i Australii. Rosja, która powstała na styku zlewisk trzech mórz, podejmując ekspansję terytorialną, dążyła do opanowania ujść rzek przepływających przez Nizinę Wschodnioeuropejską, aby uzyskać jak najkorzystniejsze warunki sprzyjające rozwojowi handlu zewnętrznego. Za panowania cara Iwana IV Rosja zajęła ujście Wołgi aż do Morza Kaspijskiego, za

⁸¹ Z. Łukawski, op.cit., s. 72.

⁸² E. Romer, *Ziemia i państwo*, Lwów-Warszawa 1939, s. 343.

⁸³ *Encyklopedia geograficzna...*, s. 393.

⁸⁴ S. Nowakowski, op.cit., s. 280.

Piotra I Wielkiego opanowała wybrzeże Morza Bałtyckiego, a za Katarzyny II – wybrzeże Morza Czarnego, jednakże poza granicami państwa pozostawały cieśniny dające kontrolę nad handlem na Morzu Bałtyckim i Czarnym, umożliwiające handel oceaniczny. Polityczne zaangażowanie państwa rosyjskiego na półwyspie Bałkańskim i wojny prowadzone z Turcją miały doprowadzić do przejścia przez Rosję kontroli nad cieśninami Morza Czarnego.

Geograficzne położenie mórz i rzek Rosji uniemożliwiło jej uczestnictwo w wielkich morskich odkryciach geograficznych. Pozostała jej jedynie możliwość kolonizacji prawie bezludnych i surowych pod względem klimatu obszarów Azji Północnej.

Środowisko naturalne warunkuje byt materialny człowieka, dlatego też ważnym elementem geografii Rosji są jej zasoby surowców. Surowce mineralne są niezbędnym elementem życia, gdyż decydują nie tylko o rozwoju, ale nawet o egzystencji człowieka⁸⁵.

Rosja dysponuje bogatą bazą surowcową i znajduje się w czołówce producentów i eksporterów najważniejszych kopalin w świecie. Większość złóż odkryto i zbadano po rewolucji rosyjskiej 1917 r. Istotną rolę w życiu i gospodarce człowieka zajmują tzw. surowce energetyczne – wynika to z tego, że człowiek potrzebuje do życia określonej ilości materii i energii. Energię czerpie on ze środowiska naturalnego⁸⁶. Od wieków najważniejszym surowcem energetycznym było drewno, które od początku XIX w. niemal całkowicie zostało zastąpione przez węgiel kamienny, dominujący w bilansie energetycznym świata do połowy XX w., kiedy to stracił on swoje znaczenie na rzecz ropy naftowej. Rosja należy do największych światowych producentów surowców energetycznych. Pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. najwięcej ropy na świecie wydobywano w ZSRR. Federacja Rosyjska, wydzielona z ZSRR, zajmuje obecnie drugie miejsce w świecie pod względem wielkości wydobycia. 70% wydobycia pochodzi z prowincji Zachodniosyberyjskiej (złoża ciągną się wzdłuż środkowego biegu rzeki Ob), drugim ośrodkiem wydobycia jest Zagłębie Wołżańsko-Uralskie (20% wydobycia), ponadto ropę wydobywa się w dawnych ośrodkach na Kaukazie Północnym; w Czeczenii i Adygei oraz w republice Komi, na Sachalinie i w obwodzie Kaliningradzkim. W 1992 r. zostały odkryte wielkie złoża ropy naftowej w południowo-wschodniej części szelfu Morza Barentsa⁸⁷.

Istotnym surowcem energetycznym jest gaz ziemny, którego znaczenie w świecie wzrasta ze względu na stosunkowo niskie koszty wydobycia i transportu, nieuciążliwość dla środowiska (gaz to paliwo najmniej uciążliwe dla środowiska), szybkie uzyskiwanie efektów termicznych oraz coraz szersze zastosowanie w przemyśle chemicznym⁸⁸. Rosja wydobywa ok. 27% produkcji światowej, a szacuje się, że na jej terytorium występuje ok. 40% światowych zasobów gazu ziemnego, największe są nie eksploatowane złoża na półwyspie Jamał i na Morzu Barentsa, 90% rosyjskiego gazu wydobywa się w północnej części Niziny

⁸⁵ J. Dembowski, *Zarys ogólnej teorii zasobów naturalnych*, Warszawa 1989, s. 9.

⁸⁶ Ibidem, s. 9.

⁸⁷ *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, Warszawa 1996, s. 578.

⁸⁸ *Podstawy...*, s. 254.

Zachodniosyberyjskiej, gdzie znajduje się Urengoj, jeden z największych światowych okręgów wydobycia tego surowca⁸⁹.

Również zasoby węgla w Rosji są bogate. Najwięcej wydobywa się go w Kuźnieckim Zagłębiu Węglowym, położonym w południowej części Zachodniej Syberii. Na Syberii znajdują się największe światowe złoża węgla – aż 30% zasobów światowych⁹⁰.

Rosja przoduje także w wydobyciu rud metali, które stanowią po surowcach energetycznych drugą co do ważności grupę kopalin użytkowych. Rudę żelaza (5 miejsce w świecie pod względem wielkości wydobycia) eksploatuje się w kopalniach środkowego i południowego Uralu (Magnitogorsk i Niżny Tagił), oraz w rejonie Kurskiej Anomalii Energetycznej, gdzie znajdują się jedne z największych w świecie złóż zalegających na niewielkiej głębokości. Chrom wydobywa się na terenie południowego Uralu w rejonie Czelabińska. Nikiel, którego największym eksporterem i producentem jest Rosja, wydobywa się w rejonie Norylska, na półwyspie Kolskim i środkowej części Uralu. Złoża wolframu znajdują się na północnym Kaukazie. Boksyt, który jest głównym surowcem w produkcji aluminium, wydobywa się na północnym Uralu, półwyspie Kolskim i w rejonie Petersburga. Złoto (czwarte miejsce pod względem wydobycia) uzyskuje się w kopalniach Syberii i na Dalekim Wschodzie (Jakucja, Sachalin, Buriacja, rejon Magadanu i Krasnojarska, Tuwa). Platynę, 30% światowego wydobycia przypada na Rosję, uzyskuje się głównie w rejonie Norylska⁹¹.

W Rosji istnieją także dogodne warunki do rozwoju przemysłu drzewnego (lesistość kraju wynosi 46%). Las, stanowiący główny składnik szaty roślinnej Ziemi, jest jednym z najważniejszych elementów środowiska geograficznego. Ocenia się, że lasy zajmują obecnie niecałe 40 mln km², tj. 30% powierzchni, zamieszkałych lądów. Największy pas leśny (ok. 12 mln km²) rozpościera się na półkuli północnej w Eurazji i Ameryce Północnej w strefie klimatu umiarkowanego chłodnego. W obrębie tego pasa znajdują się przede wszystkim: ogromny obszar tajgi syberyjskiej, duże masywy leśne Kanady i znacznie mniejsze powierzchnioowo lasy Szwecji i Finlandii. Tajga syberyjska stanowi dla Rosji bogatą bazę surowca leśnego⁹².

Pod względem zasobów mineralnych Federacja Rosyjska należy do najbardziej zasobnych krajów świata. Zasoby te stanowią podstawę rozwoju różnorodnych gałęzi przemysłu. Przedstawione zasoby Rosji wskazują na znaczące możliwości rozwojowe, utrzymanie pozycji mocarstwa światowego i zaspokojenie cywilizacyjnych potrzeb ludności kraju, obejmującego swoim terytorium dwa kontynenty. Potencjalne wykorzystanie tych surowców może stać się podstawą bogactwa narodowego i wybiecia się w rozwoju cywilizacyjnym i gospodarczym.

Na specyfikę środowiska naturalnego Rosjiłożyło się wiele, w sumie nie spotykanych na innych kontynentach okoliczności, m.in. takie czynniki geograficzne, jak:

- eurazjatyckie położenie geograficzne,

⁸⁹ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, op.cit., s. 85–86.

⁹¹ *Podstawy...*, s. 272–273.

⁹² *Ibidem*, s. 236–238.

⁸⁹ *Nowa encyklopedia...*, s. 578.

- przestrzenna rozległość,
- warunki przyrodnicze pod wieloma względami wyjątkowo pomyślne, pod innymi – skrajnie ciężkie.

Warunki geograficzne pełnią szczególną rolę w historii Rosji, utrudniały jej rozwój, ale jednocześnie umożliwiały jej osiągnięcie statusu mocarstwa światowego. Stworzyły także trwały potencjał, który pomimo opóźnienia cywilizacyjno-gospodarczego wobec świata zachodnioeuropejskiego umożliwiał Rosji wielowiekową rywalizację i osiągnięcie statusu mocarstwa światowego. „Bogactwa” naturalne Rosji stwarzały możliwość intensywnego rozwoju państwa, zarazem jednak środowisko, w którym rozwijał się kraj uniemożliwiało wykorzystywanie potencjalnego „bogactwa”. Wydaje się, że było to jedno ze źródeł niepowodzeń i niekonsekwencji w zakresie rozwoju ekonomicznego, społecznego i politycznego.

Otoczenie przyrodnicze, odmienne od tego, które można spotkać w pozostałej części Europy, inspirowało także Rosjan do poszukiwań własnej „tożsamości” i stało się dzięki temu ważnym elementem mitologii narodowej Rosjan. Dlatego też stanowi ono ważny element nie tylko dla rozumienia procesów historycznych, ale także dla zrozumienia mentalności rosyjskiej, ze skłonnością do politycznych systemów autorytarnych, wielkomocarstwowych idei i poczucia własnej wyjątkowości i wielkości.

Środowisko geograficzno-przyrodnicze jawi się jako jeden z ważnych elementów życia społecznego Rosji, który wpłynął na rozwój polityczny, ekonomiczny i społeczny państwa. Pamiętając o zależnościach postaw, zachowań, ocen ludzkich od warunków geograficzno-przyrodniczych, a w tym od ukształtowania terenu, bogactw naturalnych, klimatu itp., nie należy jednak przypisywać mu znaczenia nadmiernego, gdyż jest to tylko jeden z wielu elementów kształtujących obraz kraju i zbiorowości ludzi go zamieszkujących.

2. Ludność

Dane ilościowe dotyczące stanu zaludnienia Rosji są ubogie, a wiedza o przemianach demograficznych zachodzących do końca XIX w. jest fragmentaryczna. Zakłada się, że na terytorium Rosji, w jej granicach do I wojny światowej, bez części azjatyckiej, mieszkało w 1000 r. około 8,5 mln mieszkańców, a gęstość zaludnienia była niska. W następnych okresach historycznych wzrost demograficzny był niewielki wskutek szerzących się epidemii oraz wojen, które przynosiły wysoką umieralność⁹³. Tzw. pierwsza rewizja ludności, czyli obliczenie liczby ludności przez władze carskie w celach podatkowych, przeprowadzona została na polecenie Piotra I w 1722 r. i wykazała, że na terytorium Rosji mieszkało wówczas 14 mln ludności. Kolejne wykazały w granicach państwa: w 1742 r. – 16 mln, w 1762 r. – 19 mln, w 1782 r. – 28 mln, w 1796 r. – 36 mln, w 1812 r. – 41 mln, w 1815 r. – 45 mln, w 1835 r. – 60 mln, w 1851 r. – 68 mln, ostatnia – dziesiąta – w 1858 r. dała wynik 72,2 mln⁹⁴.

⁹³ P. Eberhardt, *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002, s. 11.

⁹⁴ A. Maryański, *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Warszawa 1995, s. 12.

Pierwszy powszechny spis ludności w Rosji carskiej odbył się w styczniu 1897 r. Był to jedyny spis powszechny dokonany w tym kraju przed rewolucją październikową. Wykazywał on 128 897 tys. ludności rozmieszczonej następująco: Rosja europejska – 94 215 tys., Królestwo Polskie – 9465 tys., Finlandia 2528 tys., Kaukaz – 9249 tys., Syberia – 5727 tys., Turkiestan – 7722 tys. Spis nie objął podlegających zwierzchnictwu rosyjskiemu księstw muzułmańskich w Azji Środkowej: Buchary (około 1,5 mln ludności) i Chiwy (około 300 tys.). Na podstawie szacunków administracyjnych można stwierdzić, że na początku 1914 r., na późniejszym terytorium ZSRR mogło mieszkać około 160 mln ludzi⁹⁵.

Na przełomie XIX i XX w. Rosja charakteryzowała się znaczną dynamiką ruchu naturalnego ludności. W pięćdziesięciu guberniach w europejskiej części Rosji w latach 1888–1897 współczynnik urodzeń wynosił 48,3‰ (zgonów 34,2‰, przyrostu naturalnego 14,1‰). W wielu guberniach rozrodczość przekraczała 50‰ a nawet 60‰. Wysokie natomiast były współczynniki śmiertelności. Tylko w guberniach bałtyckich współczynnik zgonów był stosunkowo niski i wynosił 20‰, w innych regionach kraju wynosił nawet powyżej 40‰⁹⁶.

Rozwój demograficzny Rosji w XX w. został zakłócony przez I wojnę światową, rewolucję 1917 r. i wojnę domową, represję lat trzydziestych i przez II wojnę światową. Według ocen statystyki radzieckiej w 1922 r. w obrębie ówczesnych granic Rosji mieszkało 136,1 mln ludzi, czyli o 3,2 mln mniej niż w 1914 r. W stosunku do stanu przewidywanego przy normalnym przyroście naturalnym straty wynosiły ok. 15 mln. Także II wojna światowa wywarła wpływ na rozwój demograficzny państwa, a poniesione w niej straty w ludziach nie zostały dokładnie ustalone. Jeżeli w 1941 r. na terytorium ZSRR w jego powojennych granicach mieszkało ponad 190 mln ludzi, to w końcu 1945 r. nie więcej niż 169–170 mln⁹⁷. Następstwem strat w ludności była deformacja struktury ludności według płci; w 1920 r. na 1000 mężczyzn przypadało 1155 kobiet, a w 1950 r. na 1000 mężczyzn przypadało aż 1278 kobiet⁹⁸. Na początku drugiej połowy XX w. rozwój demograficzny Rosji ustabilizował się. Do końca lat pięćdziesiątych występowała w ZSRR stosunkowo wysoka, jak na stosunki europejskie, rozrodczość. Do 1959 r. utrzymywała się ona powyżej 25‰, a do 1965 r. powyżej 20‰. Wiązał się z tym dość znaczny przyrost naturalny, który w dziesięcioleciu 1950–1959 wynosił średnio 17,3‰. Od początku lat sześćdziesiątych zaznaczył się postępujący spadek rozrodczości, trwający do końca istnienia ZSRR. W latach 1960–1969 średni przyrost naturalny wynosił 12,6‰, w latach 1970–1979 – 8,9‰, w okresie 1980–1989 pozostał na niezmiennym poziomie 8,8‰. Załamanie się przyrostu naturalnego przyniosło upadek ZSRR. W 1990 r. przyrost naturalny całego kraju spadł do 6,5‰, a w 1992 r. w Federacji Rosyjskiej i na Ukrainie zanotowano przyrost ujemny⁹⁹. Uważa się, że spadek ten może być spowodowany głębokim kryzysem społeczno-gospodarczym i spadkiem poziomu życia mieszkańców Rosji.

⁹⁵ Ibidem, s. 13.

⁹⁶ Ibidem, s. 14.

⁹⁷ Por. P. Eberhardt, *op.cit.*, s. 15–32.

⁹⁸ P. Kennedy, *op.cit.*, s. 316.

⁹⁹ A. Maryański, *op.cit.*, s. 22.

Demograficzny kształt współczesnego państwa rosyjskiego w dużym stopniu został określony przez wielowiekowy proces przepływu ludzi i opanowywanie przez nich nowych terytoriów. W historiografii (Sołowiow, Kluczewski) rosyjskiej pojawiły się opinie, iż przemieszczanie się ludności oraz kolonizacja nowych terenów to najbardziej istotna cecha rosyjskiego procesu dziejowego, a historia Rosji to historia kraju, który się kolonizuje i jest najbardziej charakterystyczny rys rosyjskich dziejów¹⁰⁰.

Procesy przemieszczania się ludności towarzyszyły już powstaniu Rusi Kijowskiej. W VIII w. kraje zamieszkiwane przez Słowian wschodnich były celem wypraw zdobywczych plemion zamieszkujących Skandynawię – Normanów. Wyprawy te, początkowo o charakterze rabunkowym, w IX w. przekształciły się w ruchy migracyjne. Drużyny normańskich wojowników kierowały się na bogate tereny południowej Europy, gdzie na podbitych terenach zakładały państwa o silnej organizacji wojskowo-społecznej.

Z wędrówkami Normanów związany jest bezpośrednio początek państwowości Słowian wschodnich. W IX w. Normanowie pochodzący z półwyspu Skandynawskiego, tzw. Waregowie, podjęli ekspansję na tereny dorzecza Dniepru, aby przez szlak wodny z Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego dotrzeć do Konstantynopola i Bizancjum. Waregowie byli ludem żeglarskim umiejącym budować łodzie, a więc byli w stanie opanować drogi wodne Europy Wschodniej i wykorzystywać je do przemieszczania się na znaczne odległości. Ok. 850 r. zaczęły się systematyczne najazdy drużyn wareskich, które objęły panowanie nad największymi osiedlami ludzkimi Słowiańszczyzny Wschodniej: Nowogrodem Wielkim i Kijowem. Migracja Waregów kierowała się głównie na południe do Bizancjum, już w 930 r. Skandynawowie służyli w armii bizantyjskiej, a na początku XI w. ich liczba wzrosła tak, że sformowano gwardię złożoną wyłącznie z wojowników wareskich¹⁰¹. Część drużyn wareskich osiedliła się nad Dnieprem, aby zapewnić bezpieczeństwo szlaku wodnego z północy na południe. Migracje Normanów trwały w Europie od VIII do XI w., także nad Dnieprem migracje Waregów ustały w połowie XI w. Ludy z Północy, przybywając nad Dniepr, zdobyły władzę nad plemionami słowiańskimi. Nad Dnieprem powstało rozległe państwo obejmujące zasięgiem tereny Słowiańszczyzny Wschodniej – Ruś Kijowska. Osiadli wojownicy warescy stanowili główną siłę drużyny książęcej, z której rekrutowali się także właściciele ziemscy. Waregowie stanowili główną warstwę społeczności ruskiej.

Okres migracji wareskiej zjednoczył ludy Słowiańszczyzny Wschodniej w jednym organizmie państwowym i wpłynął na oblicze państw kształtujących się w dorzeczu Dniepru. Uznaje się, że migracje oprócz przemieszczeń ludzkich są zarazem migracją kultur¹⁰². Proces mieszanina się kultur, nazywany amalgamacją kultur, tworzy nowe synkretyczne formy kultury. Proces integracji migrantów nie jest procesem jednostronnym. Kultura społeczeństwa powstaje w wyniku

¹⁰⁰ Por. K. Błachowska, *Narodziny imperium*, Warszawa 2001, s. 250.

¹⁰¹ S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, Warszawa 1997, t. 1, s. 53.

¹⁰² J. E. Zamojski, *Migracje masowe – czynnik przemian społeczeństw współczesnych*, [w:] *Migracje i społeczeństwo*, Warszawa 1995, s. 21.

oddziaływania kultur narodowych, jak i nauki, literatury, sztuki, filozofii¹⁰³. Wpływ kultury skandynawskich Waregów dostrzec można w najstarszych zabytkach literackich powstałych na Rusi. Najstarsza kronika ruska *Powieść minionych lat* fragmentami nawiązuje do wareskiej tradycji sag¹⁰⁴.

Plemiona wareskie przemieszczały się głównie na obszarze położonym nad Dnieprem, górną Wołgą i Oką. Waregowie, przejmując język i obyczaje Słowian, dokonywali także kolonizacji ziem niesłowiańskich, zamieszkanych przez plemiona ugrofińskie, położonych pomiędzy górną Wołgą a Oką, przenosząc tam język słowiański i kulturę waresko-słowiańską¹⁰⁵. Migrująca tam ludność z terenów Rusi Kijowskiej dała początek narodowi rosyjskiemu.

W połowie XI w. rozpoczęła się wędrówka ludów z obszarów azjatyckiego stepu. Migracja plemion koczowniczych z Azji na stepy południowo-wschodniej Europy zagroziła istnieniu państwa Słowian na Rusi południowej. W XII w. w wyniku najazdu z Azji plemion mongolskich Słowiańszczyzna Wschodnia dostała się pod panowanie Mongołów. Południowo-wschodnie tereny Europy zostały zaludnione przez przybywające wraz z Mongołami plemiona tatarskie. Wielkie Księstwo Moskiewskie prowadziło wojny z plemionami tatarskimi, które doprowadziły do opanowania w XVI w. terenów wschodniej Europy zamieszkiwanej przez Tatarów.

Naród rosyjski (wielkoruski) kształtował się na terenach Europy położonych nad Wołgą i Oką. Powstał skutkiem zmieszania się północnych i wschodnich plemion Rusi z plemionami fińskimi i tatarskimi. Słowianie nowogrodzcy, Wiatycze, Krywicze i część Siewierzan z jednej strony, Czudowie, Muroma i inne pomniejsze szczepy ugrofińskie z drugiej strony to główne pierwiastki składowe narodu wielkoruskiego, który ostatecznie wykształcił się pod panowaniem Księstwa Moskiewskiego¹⁰⁶. W XVI w. rosnące w siłę Księstwo Moskiewskie podporządkowało sobie ponadto tatarskie państewka – Chanat kazański i astrachański, obejmując swoim panowaniem ludność pochodzenia tatarskiego.

Czynnikiem decydującym w procesie zasiedlania obecnego terytorium Rosji była ekspansja polityczna państwa rosyjskiego i będąca jej konsekwencją ekspansja migracyjna. Ubogie pod względem rolniczym ziemie centralnej Rosji już pod koniec epoki średniowiecza nie były w stanie wyżywić rosnącej liczby ludności. Ekspansja, z natury rzeczy, kierowała się w pierwszej kolejności na ziemie słabo zaludnione, gdzie nie było silnych organizacji państwowych, a więc na wschód. Od XVI w. datują się także procesy migracji i kolonizacji wewnętrznej Rosji. Państwo Moskiewskie rozwijało swą ekspansję terytorialną w kierunkach:

- południowym – w głąb urodzajnych ziem stepowych,
- północnym – wybieranym głównie przez kupców pochodzących z Nowogrodu Wielkiego,
- wschodnim – na tereny syberyjskie.

¹⁰³ Ibidem, s. 28.

¹⁰⁴ D. Obolensky, *Chrzest Olgi, księżnej kijowskiej*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, pod red. W. Hryniewiczza i J. Gajka, Lublin 1993, s. 24.

¹⁰⁵ Por. H. Paszkiewicz, *Początki...*, s. 305–326.

¹⁰⁶ L. Wasilewski, *Słowianie, ich rozsiadlenie i liczba*, Kraków 1913, s. 26.

W połowie XVI w. osadnictwo rosyjskie przeszło linię rzeki Wołgi, a przekroczenie Uralu w 1581 r. umożliwiło opanowanie Syberii. W wyniku ekspansji terytorialnej w granicach państwa znalazły się tereny położone wzdłuż biegu rzeki Wołgi. Te niezagospodarowane tereny były atrakcyjnym miejscem dla osadników i zbiegów z terenów Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Zbiegowie utworzyli społeczność tzw. Kozaków – społeczności o charakterze wojskowym tworzącej się na kresach państwa. Osiedlano się najchętniej nad Donem i Terekiem na północnym Kaukazie. Społeczność kozacka odegrała ważną rolę w historii Rosji, przyczyniając się do podboju nowych ziem w Azji północnej i na Kaukazie, stając się elementem sił zbrojnych państwa rosyjskiego.

Zasadnicze znaczenie miał dla Rosji rozpoczęty w XVI w. podbój Syberii, który zapoczątkował migrację ludności z europejskiej części Rosji na tereny Syberii i jej kolonizację. Opanowanie całej północnej części kontynentu azjatyckiego uczyniło Rosję największym powierzchniowo państwem świata i stworzyło warunki dla jej rozwoju jako przyszłego mocarstwa. Osadnicy rosyjscy, dzięki niewielkiemu zaludnieniu Syberii przez miejscowe ludy, szybko ją opanowali. W zasadzie już w XVII w. zdominowali liczebnie rozsiane na ogromnych przestrzeniach tajgi i tundry miejscowe plemiona rybaków i hodowców reniferów. W kierunku południowym kolonizacja rosyjska przemieszczała się w głąb strefy stepów pod osłoną umocnionych „linii” osadnictwa wojskowego. W XVII w. przekroczyła ona obecne granice Rosji, wchodząc na ziemie Ukrainy. W tym samym mniej więcej czasie doszła także do przedgórzy Kaukazu¹⁰⁷. W drugiej połowie XIX w. zniesienie pańszczyzny stało się podstawą do aktywniejszego zasiedlania opanowanych terytoriów, osadnictwo rosyjskie objęło m.in. niemal niezaludnione obszary Dalekiego Wschodu położone wzdłuż rzek Amur i Ussuri, odebrane Chinom w 1860 r.¹⁰⁸ Budowa kolei transsyberyjskiej na przełomie XIX i XX w. spowodowała wzrost liczby przesiedleńców z Rosji europejskiej, którzy osiedlali się głównie na Nizinie Zachodniosyberyjskiej.

Procesy te ukształtowały zbliżony do obecnego kształt rozmieszczenia ludności na terytorium Rosji. W okresie ZSRK zmienił się on przede wszystkim przez powstanie skupisk miejsko-przemysłowych na bezludnych dotąd terenach okręgów polarnych, a po II wojnie światowej zasiedlono, całkowicie od nowa, ludnością z głębi kraju terytoria włączone do ZSRR, których poprzednia ludność została wysiedlona lub opuściła je sama (północna część Prus Wschodnich, rejon przejęte od Finlandii, południowa część wyspy Sachalin i Wyspy Kurylskie).

Szczególne cechy procesu zasiedlania Rosji, a przede wszystkim zróżnicowanie warunków naturalnych spowodowały, że rozmieszczenie ludności Rosji jest nierównomierne. Trudne warunki klimatyczne spowodowały, że największe dysproporcje w rozmieszczeniu ludności zachodzą między północą a południem. Granica rzadko zaludnionej strefy przebiega mniej więcej od jeziora Ładoga, przez górny bieg rzeki Kamy, środkowy bieg rzeki Ob, północny kraniec jeziora Bajkał, góry Stanowe, do Morza Ochockiego. Strefa ta określana jako „północ”

¹⁰⁷ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, op.cit., s. 41.

¹⁰⁸ Z. Łukawski, op.cit., s. 197–201.

obejmuje 55% terytorium Rosji. Na jej obszarze jeszcze do 1959 r. mieszkało zaledwie 4,7 mln ludzi, czyli 4% ówczesnej ludności Federacji Rosyjskiej. Do 1989 r. liczba ta wzrosła do ok. 9 mln, czyli 6% zaludnienia Rosji (0,9 osoby na 1 km² przy średnim zaludnieniu dla reszty kraju 18 osób na 1 km²)¹⁰⁹.

Ponadto ludność Rosji grupuje się w europejskiej części państwa, a ponad połowa koncentruje się na obszarze ograniczonym od wschodu i północy przez rzekę Wołgę oraz linię kolejową Moskwa–Petersburg. Obszar ten zajmuje 13% powierzchni państwa. Ponad 10% ludności koncentruje się w dwóch aglomeracjach miejskich – Moskwie i Petersburgu¹¹⁰.

Szczególnym zjawiskiem rozmieszczenia ludności w Rosji jest osadnictwo poza kołem podbiegunowym. Są to duże skupiska ludności o charakterze miejsko-przemysłowym, powstałe jako „oazy” osadnictwa wśród tundry czy północnej tajgi, przeważnie w rejonach eksploatacji surowców. Większość tych skupisk powstała w okresie stalinowskim w pobliżu obozów pracy przymusowej, „normalne” osadnictwo pojawiło się dopiero pod koniec lat pięćdziesiątych. Najstarsze z takich skupisk powstało jeszcze przed 1930 r. w zachodniej części obwodu murmańskiego (port w Murmańsku, górnictwo fosforytów). Kolejne uformowały się w zagłębiu Peczerskim (węgiel), w rejonie Norylska (rudę miedzi i niklu), w górnej części dorzecza Kołymy (złoto) i na Kamczatce w rejonie Pietropawłowska. Cechą charakterystyczną tych obszarów jest duża rotacja ludności¹¹¹.

Czynnikiem dominującym w procesach demograficznych Rosji były migracje, czyli przesunięcia przestrzenne ludności prowadzące do zmiany miejsca zamieszkania¹¹². Terytorium obecnej Rosji było terenem intensywnych procesów migracyjnych. Migracje, zwłaszcza w swej masowej postaci, stały się ważnym składnikiem procesów historycznych szczególnie w ciągu XIX i XX w., gdy doprowadziły do zaludnienia obszarów obu Ameryk, Australii i azjatyckiej Rosji. O roli tego procesu świadczy fakt, że ponad 80% powierzchni Rosji zostało zasiedlone dopiero w ostatnich kilku stuleciach.

Charakterystyczną cechą przesunąć ludnościowych Rosji był ich wewnętrzny charakter. O ile wielkie migracje ludności europejskiej do obu Ameryk i Australii miały charakter zamorski (międzykontynentalny), o tyle zaludnianie obszarów północnej Azji odbywało się w obrębie jednego państwa. Migracje odegrały zasadniczą rolę zarówno w przebiegu procesów ludnościowych w Rosji, jak i w ZSRR, na obszar demograficzny Rosji i charakter społeczeństwa zasadniczy wpływ miały wielkie migracje wewnętrzne¹¹³.

Dwie najbardziej znaczące fale migracyjne w świecie związane są z rosyjską kolonizacją Syberii oraz z masowym napływem Europejczyków do obu Ameryk¹¹⁴. Cechą migracji rosyjskiej, obok jej wewnętrznego charakteru, był także jej

¹⁰⁹ A. Maryański, op.cit., s. 33.

¹¹⁰ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, op.cit., s. 45.

¹¹¹ Ibidem, s. 45–49.

¹¹² L. Kosiński, op.cit., s. 113. Także J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej*, Warszawa 1979, s. 251.

¹¹³ A. Maryański, op.cit., s. 91.

¹¹⁴ M. Nalewajko, *Migracje: ewolucja zjawiska*, [w:] *Migracje...*, s. 45.

przymusowy charakter. Początkowo Syberię zasiedlali Kozacy, oddziały wojskowe i chłopci liczący na poprawę sytuacji materialnej. Pod koniec XVII w. główną przyczyną migracji ludności rosyjskiej były prześladowania religijne staroobrzędowców (przeciwników reform wprowadzonych w cerkwi prawosławnej przez patriarchę Nikona)¹¹⁵.

Od połowy XVII w. Syberia zaczęła spełniać rolę miejsca zesłania i więzienia. Od XVII w. zsyłka na jej obszar zaczyna odgrywać coraz większą rolę w rosyjskim systemie penitencjarnym, stając się elementem przymusowego zasiedlania zdobytych obszarów na wschodzie¹¹⁶. Zesłańcy byli niejednokrotnie skazywani na dożywotni pobyt na Syberii. Przeprowadzony w 1710 r. na polecenie Piotra I spis ludności wykazał, że przebywa tam ok. 300 tys. Rosjan. Do połowy XIX w. jej zaludnienie wzrosło do ok. 2 mln, a według pierwszego powszechnego spisu ludności w Rosji dokonanego w 1897 r. Syberię zamieszkiwało 5,7 mln osób.

W XIX w. doszło do masowych zsyłek; ocenia się, że w latach 1807–1899 zesłano na Syberię 865 tys. ludzi. Spis ludności z 1897 r. wykazywał 299 tys. zesłańców, czyli ok. 5,2% jej ówczesnej ludności¹¹⁷. Spośród ludności napływowej 95% przypadało na Rosjan, którzy stanowili 80% ogółu mieszkańców regionu¹¹⁸.

Na przełomie XIX i XX w. nastąpiło zwielokrotnienie migracji pod wpływem osiągnięć cywilizacji technicznej, zwłaszcza poprzez otwarcie kolei transsyberyjskiej łączącej europejską część Rosji z Azją. Nastąpiło dzięki temu rzeczywiste otwarcie Syberii dla osadnictwa. W ciągu trzydziestu lat (1861–1891) na Syberię przeniosło się ok. 450 000 osób, natomiast w jednym tylko ostatnim dziesięcioleciu XIX w. drogą lądową przedostało się na Syberię ok. 779 000 osób¹¹⁹, a na początku XX w. władze Rosji zniosły wszelkie ograniczenia związane z przesiedlaniem się na jej obszar. Wyodrębniono kilka rejonów osiedleń – rząd dążył przede wszystkim do zaludnienia pasa ziemi, przez który biegła kolej syberyjska i w efekcie osadnictwo koncentrowało się wzdłuż kolei żelaznej. Szczególną uwagę przywiązywano także do zagospodarowywania posiadłości na Dalekim Wschodzie (rejon Amuru), gdyż chciano się przeciwstawić zasiedlaniu tych obszarów przez Chińczyków i Koreańczyków, rejon ten przejęto od Chin w stanie niemal niezamieszkałym. W 1867 r. zamieszkiwało go zaledwie 66 tys. ludzi, a pół wieku później już 875 tys.¹²⁰ W okresie od 1895 do 1917 r. w najbardziej dostępnej Syberii Zachodniej osiedliło się ok. 3,7 mln osób. Osadnictwo na Syberii Wschodniej zatrzymywały trudne warunki klimatyczne i wieczna zmarzlina utrudniająca uprawę roślin. Liczba osiedleńców w latach 1895–1917 nie przekroczyła tam 300 tys. Ze względu na trudne warunki klimatyczne osadnictwo rosyjskie nie dotarło, przed rewolucją 1917 roku w głąb dorzecza Leny i do północnej części rosyjskiego Dalekiego Wschodu¹²¹.

¹¹⁵ Z. Łukawski, *op.cit.*, s. 92.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 109.

¹¹⁷ A. Maryański, *op.cit.*, s. 90–94.

¹¹⁸ Z. Łukawski, *op.cit.*, s. 236.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 224.

¹²⁰ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, *op.cit.*, s. 71.

¹²¹ A. Maryański, *op.cit.*, s. 95–96.

Duże znaczenie dla Rosji miało też zasiedlanie urodzajnych stepowych ziem na południu europejskiej części kraju – dorzeczy Donu i Kubania oraz południowych ziem obecnej Ukrainy. Kolonizacja tych obszarów rozwinęła się z końcem XVIII w. po usunięciu głównej bariery w postaci państwa tatarskiego na Krymie. W celu zagospodarowania tych terenów ściągnięto osadników spoza terenów Rosji.

Za panowania Katarzyny II (1762–1796) do Rosji przybyło wielu kolonistów niemieckich, których osadzano na środkowym Powołżu. Stworzyli oni tam społeczność, tzw. Niemców nadwołżańskich. Gdy w wyniku wojen Rosja zajęła urodzajne tereny położone na wybrzeżu Morza Czarnego i w dolnym biegu rzeki Dniepr, sprowadzono tam osadników bułgarskich, serbskich, greckich, niemieckich, a także rosyjskich z terenów bardziej zaludnionych¹²².

Do wzrostu migracji przymusowych i dalszego zaludniania Syberii przyczyniło się powstanie ZSRR. W wyniku rewolucji październikowej władzę w Rosji przejęła partia bolszewików, a imperium rosyjskie zostało przekształcone w ZSRR. Wtedy to nadano migracjom przymusowym szczególny charakter, wytwarzając charakterystyczne odmiany migracji ludności i rozwijając techniki ich realizacji. Migracje wewnętrzne miały inny charakter od przedrewolucyjnych z powodu zmienionych warunków ustrojowych i odmiennego podejścia państwa do przemieszczeń ludnościowych. Społeczeństwo zostało poddane eksperymentowi społecznemu i procesowi gwałtownej industrializacji kraju. W ciągu całego okresu istnienia ZSRR miał miejsce tylko jeden wypadek masowego osadnictwa na wsi w postaci akcji zagospodarowywania stepu północnego Kazachstanu w latach pięćdziesiątych.

Władze ZSRR, dokonując w latach 1920–1940 industrializacji kraju, podjęły uchwałę, że jednym z głównych zadań przemieszczeń ludności jest zasiedlenie niezagospodarowanych terytoriów ZSRR o małej liczbie ludności i trudnych warunkach naturalnych¹²³. Dlatego też państwo kierowało nawet tymi migracjami, które formalnie miały charakter nieprzymusowy. Ludność wiejską kierowano przede wszystkim do dużych miast i budowanych okręgów przemysłowych. Okręgi przemysłowe Moskwy i Zagłębia Donieckiego w latach 1927–1940 przyjęły ok. 2 mln ludzi, Leningrad ok. 1 mln, rejony Charkowa, Baku i Taszkientu ok. 0,5 mln. W wielu miastach, m. in. w Świerdłowsku, Czelabińsku, kilkakrotnie zwiększyła się liczba mieszkańców.

Z migracji na dalsze odległości największe rozmiary miały przemieszczenia na tereny Uralu, Syberii i Dalekiego Wschodu, które w latach 1927–1940 objęły ok. 3 mln osób. Ponad połowę tej liczby przypadło na okręg przemysłowy Uralu. Masowe migracje ludności z terenów wiejskich kierowano także do nowych okręgów przemysłowych Zagłębia Kuźnieckiego i Karagandy oraz do Azji Środkowej, gdzie w latach 1927–1940 osiedliło się ok. 1,7 mln osób. Migranci osiedlali się głównie w miastach, czego następstwem był wzrost udziału procentowego Rosjan w republikach środkowoazjatyckich.

¹²² L. Bazylow, *Historia Rosji*, Warszawa 1983, t. 1, s. 339.

¹²³ E. Kowalska, *Podstawy prawne przymusowych przesiedleń narodów Związku Radzieckiego*, [w:] *Migracje...*, s. 71.

Przedsięwzięciem o specyficznym charakterze było tworzenie nowych ośrodków osadnictwa na niemal niezamieszkanym dotąd terenach polarnych, położonych poza kołem podbiegunowym. Pierwszym takim przedsięwzięciem była budowa miasta i portu w Murmańsku, a w latach 30. zaczęły powstawać nowe ośrodki, jak zagłębienie węglowe w rejonie Workuty, osady w pobliżu ujścia Jeniseju (Norylsk, Igarka, Dunika), rejon górnictwa złota w dorzeczu Kołymy z ośrodkiem portowym w Magadan. Cechą tego osadnictwa aż do połowy lat 50. był jego przymusowy charakter. Były to nie miasta, lecz zespoły obozów pracy przymusowej, gdzie pracownicy wolno-najemni stanowili tylko znikomy odsetek¹²⁴.

Istotną cechą obrazu demograficznego ZSRR były także masowe przymusowe przesiedlenia ludności, które obejmowały całe grupy narodowościowe w latach trzydziestych i czterdziestych. Deportacje – najbardziej złożone formy migracji przymusowych – obejmowały metody i kryteria identyfikacji i selekcji ofiar, szczegółowe instrukcje przeprowadzania aresztowań i koncentracji zatrzymanych, organizację transportu i rozproszenie oraz eksploatację zatrzymanych na określonym terenie. Deportacje służyły nie tylko przemieszczaniu ludności danej grupy narodowościowej, były też środkiem represji i eksterminacji. Ofiary pozbawiano związków rodzinnych i sąsiedzkich, wszelkiego mienia i pozycji społecznej¹²⁵.

Pierwszych akcji wysiedleń z dotychczasowych miejsc zamieszkania odbyły się na początku lat trzydziestych. Dotknęły one ludność rolniczą, tzw. kułaków, a większość z przesiedlonych zginęła z powodu ciężkich warunków: głodu i zimna.

Trwałe następstwa miały przesiedlenia całych grup narodowościowych. Pierwszych tego typu masowych przesiedleń dokonano w 1936 r. – przesiedlono część mniejszości polskiej z prawobrzeżnej Ukrainy do północnego Kazachstanu (ok. 50 tys. osób). W 1937 r. dokonano przesiedlenia z okolic Władywostoku do Uzbekistanu i Kazachstanu ok. 180 tys. Koreańczyków. W tym samym roku przesiedlono, głównie do Kazachstanu, tzw. Turków meschetyńskich (ok. 100 tys.) oraz część ludności pochodzenia greckiego z Ukrainy.

Podczas II wojny światowej dokonano deportacji części ludności polskiej z ziem anektowanych w 1939 r. przez ZSRR. Deportację prowadzono głównie w 1940 r. Większość przesiedleńców trafiło do Kazachstanu, duża liczba do różnych rejonów Syberii i Rosji północnej. W 1941 r. po wybuchu wojny pomiędzy ZSRR a Niemcami deportowano z europejskiej części ZSRR ludność niemiecką (ponad 1 mln osób). Deportowanych Niemców przesiedlono do Kazachstanu, Kraju Krasnojarskiego, Tadżykistanu i Kirgizji. W 1943 r. miała miejsce deportacja kilku narodowości północnego Kaukazu i sąsiadujących obszarów i objęła ona Czeceńców, Ingusów, Karaczajewców, Bałkarców i Kałmuków – łącznie ponad 700 tys. ludzi. W 1944 deportowano do Uzbekistanu wszystkich Tatarów krymskich, razem ok. 200 tys. osób. Wreszcie po zakończeniu II wojny światowej dokonano deportacji Litwinów, Łotyszów i Estończyków (ponad 300 tys. osób), których osiedlano najczęściej w Kazachstanie.

¹²⁴ A. Maryański, op.cit., s. 97–98.

¹²⁵ R. Stoka, *Migracje przymusowe w historii Europy Środkowej (XIX–XX w.)*, [w:] *Migracje...*, s. 57.

Z przesiedlonych narodów Polacy wrócili po wojnie do Polski bądź osiedlili się w innych krajach, ludy północnego Kaukazu i Kałmucy uzyskali w 1957 r. prawo do powrotu, natomiast Niemcy, Koreańczycy, Tatarzy krymscy, Polacy z prawobrzeżnej Ukrainy nie otrzymali takiego prawa aż do początku lat dziewięćdziesiątych.

Migracje wewnętrzne, będące charakterystyczną cechą Rosji, nie tylko spowodowały zmiany w terytorialnej strukturze ludności, ale i doprowadziły do problemów społecznych związane z adaptacją migrantów do nowego otoczenia. Ekspansja terytorialna państwa rosyjskiego oraz migracje ludności rosyjskiej i narodów deportowanych kierowane na tereny zaludnione Azji Środkowej i Kaukazu doprowadziły do zmian w strukturze etnicznej społeczeństw zamieszkujących obszar państwa rosyjskiego.

Do problemów mających istotne znaczenie dla współczesnej Rosji należy zróżnicowanie struktury narodowościowej, językowej i religijno-kulturowej tego państwa. Jest to następstwem trwającej od XVI do XIX w. ekspansji terytorialnej i procesów migracji ludności. Mniejszości narodowe stanowią wprawdzie tylko 18,5% ludności kraju, jednak w liczbach bezwzględnych stanowi to 27,2 mln osób¹²⁶. Spis ludności z 1989 r. wykazał, że terytorium Federacji Rosyjskiej zamieszkuje 128 narodów, w tym 18 narodowości, liczących poniżej jednego tysiąca mieszkańców, należących do narodów, które znalazły się poza granicami federacji. Pominięto 28 niewielkich grup narodowościowych stanowiących autochtoniczną ludność, którą włączono do grup pokrewnych¹²⁷.

Na terenie Rosji wyróżnić można następujące główne obszary występowania rdzennych mniejszości nierosyjskich:

- 1) Północny Kaukaz. Fala kolonizacji rosyjskiej w XVII w. dotarła do stepowych nizin na północ od Kaukazu i zepchnęła miejscowe ludy, wyznające islam na przedgórze i w góry. Są to: Adygejczycy (123 tys. według spisu ludności z 1989 r.), Czerkiesi (51 tys.), Karaczajowie (150 tys.), Kabardyjczycy (386 tys.), Bałkarczy (78 tys.), Osetyńcy (402 tys.), Ingusze (215 tys.), Czeczeni (899 tys.), ludy Dagestanu (tą wspólną nazwą określa się 10 narodowości zamieszkujących autonomiczną republikę Dagestanu, 1749 tys.). Obszary suchych stepów nadkaspjskich zamieszkują Kałmucy (166 tys.), lud o tradycji pastersko-koczowniczej, wyznający lamaicką odmianę buddyzmu.
- 2) Powołże i sąsiednie obszary Uralu. Mieszkają tu ludy ogarnięte przez falę kolonizacji rosyjskiej w wiekach XVI i XVII, które obecnie tworzą „wyspy etniczne” wśród ludności rosyjskiej. Na południu są to: Tatarzy i Baszkirzy (1345 tys.), należący do grupy turkojęzycznej i wyznający islam. Na północ od nich żyją: Czuwasze (1774 tys.), Mordwini (1073 tys.), Maryjczycy (633 tys.), Udmurtowie (715 tys.). Ludy te, z wyjątkiem turkojęzycznych Czuwaszów, należą do ugrofińskiej grupy językowej. Przyjęli oni prawosławie w wiekach XVII–XIX.

¹²⁶ *Podręczny leksykon państw świata*, Warszawa 1997, s. 27.

¹²⁷ P. Eberhardt, *op.cit.*, s. 95.

- 3) Północna część Rosji europejskiej. Żyją tu dwa ludy ugrofińskie: Karelowie (125 ty.) oraz Komi (336 tys.) w dorzeczu Peczory.
- 4) Na terenie Syberii (oprócz ziem dalekiej Północy) żyją: Buriaci (417 tys.), Jakuci (380 tys.), Tuwińczycy (206 tys.), Chakasowie (78 tys.) i Ałtajczycy (49 tys.)
- 5) Daleka Północ. Obszary tundry, a częściowo też tajgi, rozciągające się od granicy z Norwegią aż po cieśninę Beringa, zaludnione są przez rozproszone drobne plemiona, żyjące tradycyjnie z hodowli reniferów i myślistwa, niekiedy też rybołówstwa. Według statystyki rosyjskiej tworzą one osobną grupę tzw. „ludów Północy”, w skład której wchodzi 26 narodowości, liczących łącznie 182 tys. osób¹²⁸.

Najliczniejszą mniejszością narodową są Tatarzy, którzy stanowią 3,8% ludności Federacji Rosyjskiej, co w liczbach bezwzględnych daje ponad 5,5 mln osób narodowości tatarskiej¹²⁹. Ich występowanie w europejskiej Rosji jest pozostałością panowania mongolsko-tatarskiego w XII–XV w. Lud ten jest silnie rozproszony. Około 3,8 mln Tatarów zamieszkuje obszar środkowego Powołża i Uralu. Na obszarze występowania tzw. Tatarów kazańskich znajduje się autonomiczna republika Tatarstan, w której Tatarzy stanowią 48,55% ogółu ludności. Wywierają oni na tym terenie asymilujący wpływ na sąsiednie narodowości; 25% pokrewnego językowo ludu Baszkirów używa języka tatarskiego jako ojczystego. Poza tym rozproszeni Tatarzy występują w różnych rejonach kraju, tworząc regionalne skupiska o tradycyjnych nazwach, jak Tatarzy syberyjscy (około 200 tys.), którzy od XVI w. zamieszkują okolice Tiumentia, Tobolska i Tomska, a także Tatarzy astrachańscy (około 100 tys.) nad dolnym brzegiem Wołgi¹³⁰.

Spśród mniejszości narodowych o charakterze napływowym najliczniejsi są Ukraińcy (3% ludności kraju, ponad 4 mln osób) i Białorusini (0,8% ludności kraju, ponad 1 mln osób)¹³¹. Występują oni w rozproszeniu na terenie całej Federacji Rosyjskiej. Nieco wyższe odsetki Ukraińców notowane są w obwodach strefy stepowej, a także w obwodzie magadańskim, gdzie stanowią 14,8% ludności, ich obecność w tym rejonie jest skutkiem przymusowych migracji lat trzydziestych. Białorusini, podobnie jak i Ukraińcy, rozproszyli się po całym terytorium Rosji, nieco liczniejsze ich grupy występują jedynie w okręgach przemysłowych na Uralu. Mniejszości te szybko asymilują się do otoczenia, co wynika z dużego podobieństwa językowego (w 1989 r. język rosyjski jako ojczysty podało 57% Ukraińców zamieszkałych w Rosji i 63,5% Białorusinów) oraz silna rusyfikacja tych społeczeństw¹³². Dużą mniejszość stanowią też Niemcy. Zaczęli się oni osiedlać w Rosji w połowie XVIII w. na środkowym Powołżu, gdzie do II wojny światowej istniała Autonomiczna Republika Niemców Nadwołżańskich. Po inwazji Niemiec hitlerowskich w 1941 r. republikę tę rozwiązano, a ludność

¹²⁸ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, op.cit., s. 57–58.

¹²⁹ Por. P. Eberhardt, op.cit., s. 110–111.

¹³⁰ A. Maryański, *Narodowości świata*, Warszawa 1998, s. 51.

¹³¹ *Podręczny...*, s. 27.

¹³² A. Maryański, *Przemiany...*, op.cit., s. 63–62.

niemiecką przesiedlono do azjatyckiej części ówczesnego ZSRR, głównie na Syberię Zachodnią i do północnej części Kazachstanu. W 1989 r. było w Rosji 842 tys. Niemców, z czego połowa żyła w pasie stepowym Syberii Zachodniej. W wyniku ich masowej repatriacji do Niemiec liczba ta obecnie nie przekracza 500 tys.¹³³ Liczącą mniejszością są Ormianie (532 tys.). Większość z nich mieszka w regionie północnego Kaukazu, a spore grupy w Moskwie i Petersburgu. Reprezentują oni stosunkowo wysoki poziom wykształcenia.

Model państwa wielonarodowego ma swoje uwarunkowanie w rozwoju historycznym Rosji. Ekspansja terytorialna państwa objęła rozległe terytoria zamieszkałe przez różną etnicznie ludność, żyjącą przez wieki w jednolitym państwie. Rosja carska była państwem centralistycznie rządzone, w którym formy autonomii dla poszczególnych narodowości występowały wyjątkowo¹³⁴. Wobec niektórych narodowości stosowano administracyjne ograniczenia swobody poruszania (Żydzi) lub nabywania ziemi (Polacy na ziemiach Ukrainy, Białorusi i Litwy, wchodzących przed rozbiorem w skład państwa polskiego). Od 1918 r. przyjęto model państwa federalnego złożonego z tzw. republik związkowych o zmiennej liczbie (w 1990 r. było ich 15). Zasada autonomii terytorialno-narodowej przyjęta jako zasada ustrojowa ZSRR, wydawała się być bezpieczną dla trwałości państwa, ponieważ w rzeczywistości nie była realizowana.

9 grudnia 1991 r., trzy tygodnie przed 69. rocznicą powstania, ZSRR jako państwo przestało istnieć, w Puszczy Białowieskiej przywódcy RSFSR – Borys Jelcyń, Ukrainy – Leonid Krawczuk i Białorusi – Stanisław Szuszkiewicz podjęli decyzję o powołaniu nowego tworu państwowego – Wspólnoty Niepodległych Państw, co oznaczało koniec istnienia ZSRR. Powstawanie nowych organizmów państwowych na terytorium ZSRR był to proces, któremu towarzyszyły sprzeczności i konflikty. Wysoki stopień różnorodności odrębnych narodowości i grup etnicznych, historia kolonizacji podbitych terenów, słabość tradycji demokratycznych, które sprzyjałyby pokojowemu rozwiązywaniu konfliktów – wszystko to stworzyło podstawę konfliktów etniczno-terytorialnych. Dotyczyły one ok. 70% terytorium byłego ZSRR. W sposób wyraźny konflikty ujawniły się przede wszystkim na dwóch obszarach, kolonizowanych przez Rosję w XIX w.: na Kaukazie i w Azji Środkowej. Trzecim w kolejności obszarem konfliktogennym były tereny radzieckiej ekspansji wzdłuż granic zachodnich w latach 1939–1945, czwartym zaś – środkowa Wołga¹³⁵.

Niektóre konflikty sięgają czasów przed 1917 r., do najważniejszych czynników prokonfliktogennych należą:

- 1) heterogeniczna mozaika etniczna, w wyniku której kilka narodowości może uważać za swoją ojczyznę to samo terytorium (z niezbyt precyzyjnie określonymi i często zmieniającymi się granicami),

¹³³ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, op.cit., s. 59.

¹³⁴ Pod koniec istnienia Rosji carskiej autonomię miała tylko Finlandia oraz księstwa Chiwy i Buchary w Azji Środkowej. Autonomię Królestwa Polskiego zniesiono po upadku powstania styczniowego.

¹³⁵ W. Kołosow, *Konflikty etniczno-terytorialne a granice w Rosji i byłym ZSRR*, [w:] *Zmiany ustrojowe w Rosji po radzieckiej. Aspekty polityczne*, pod red. P. Kozarzewskiego, Warszawa 1994, s. 47–48.

- 2) tradycyjne przesady, odmienność kulturowa oraz „zbiorowa pamięć narodu”, np. w przypadku Ormian i Azerbejdżan,
- 3) istnienie wielu obszarów państwowości narodowej, zwłaszcza tam, gdzie w momencie upadku Rosji carskiej powstały efemeryczne państwa narodowe, np. na Kaukazie i w Azji Środkowej,
- 4) osadzone w historii kontrowersje, dotyczące użytkowania ziemi i wody, np. przypadek narodów zamieszkujących równiny i góry Azji Środkowej,
- 5) zmiany granic dokonane przez rewolucję październikową¹³⁶.

Do najważniejszych prokonfliktogennych czynników okresu porewolucyjnego zalicza się:

- 1) zasadę autonomii narodowo-terytorialnej, przyjętą za podstawę układu terytorialnego państwa radzieckiego,
- 2) deportacje ludności w latach 1941–1944 i przekazywanie ich ziem innym grupom etnicznym,
- 3) komplikującą się mozaikę etniczną, co było powodowane modernizacją społeczną i mobilnością przestrzenno-społeczną ludności, oraz industrializację i urbanizację peryferii, które spowodowały import siły roboczej, głównie Słowian (przede wszystkim Rosjan) z centralnych rejonów kraju. W związku z tym w większych miastach wszystkich republik było relatywnie więcej Rosjan niż w innych regionach. Natomiast wieś pozostała prawie nietknięta przez procesy migracyjne. W ten sposób w „republikach narodowych” powstała siatka polietnicznych, kosmopolitycznych centrów miejskich z dużym odsetkiem Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej; kontrastowało to z obszarami wiejskimi zasiedlonymi prawie wyłącznie przez ludność rdzenną,
- 4) uznaniowe decyzje w sprawach statusu polityczno-administracyjnego terytoriów narodowych i częste zmiany tego statusu,
- 5) częste zmiany granic między republikami narodowymi i jednostkami administracyjnymi,
- 6) brak własności prywatnej i rynku ziemi, które mogłyby złagodzić problem granic,
- 7) rozpad ZSRR i powstanie szeregu państw narodowych, co spowodowało konieczność określenia i wytyczenia granic oraz podziału zasobów naturalnych, stwarzając źródło konfliktów,
- 8) migracje uciekinierów ze stref konfliktów narodowościowych, co sprzyja powstawaniu konfliktów w ich nowym miejscu osiedlenia¹³⁷.

Na początku lat dziewięćdziesiątych dawne republiki związkowe ogłosiły swoją niepodległość. Federacja Rosyjska, będąca spadkobiercą tradycji Rosji i ZSRR, uznała federacyjny ustrój państwa za podstawę ustroju konstytucyjnego. W skład Federacji wchodzi 21 republik posiadających własną konstytucję, 6 terytoriów (kraje), 49 obwodów, 11 obszarów autonomicznych i 2 miasta o statusie

¹³⁶ Ibidem, s. 48.

¹³⁷ Ibidem, s. 49–50.

podmiotu federacji. Mniejszości nierosyjskie zamieszkują głównie republiki, można je podzielić na dwie grupy: jedna z nich to ludy zamieszkujące określone terytoria przed podbojem tych ziem przez Rosjan, tworzące obecnie większe skupiska w otoczeniu rosyjskim. Drugą grupę tworzą mniejszości napływowe pochodzenia europejskiego, niekiedy też azjatyckiego¹³⁸.

Obecnie narodowości zamieszkujące terytorium Rosji mają swoją formę autonomii narodowej w formie republiki, obwodu autonomicznego i okręgu autonomicznego. Zamieszkuje je większość mniejszości narodowych. Forma ta służy do realizacji praw narodowości i układaniu współpracy. Deklaracja suwerenności państwowej Federacji Rosyjskiej z 12 czerwca 1990 r. wskazuje na dążenie w federacji do „zapewnienia każdemu człowiekowi nieodłącznego prawa do godnego życia, swobodnego rozwoju i posługiwania się językiem ojczystym, a każdemu narodowi – prawa do samookreślenia wyboru form narodowo-państwowych i narodowo-kulturalnych”¹³⁹. Wszystkie ważniejsze grupy etniczne zostały objęte administracją terytorialno-narodową. Republiki i jednostki autonomiczne wchodzące w skład Rosji wymienia art. 65 konstytucji Federacji Rosyjskiej z 12 grudnia 1993 r.¹⁴⁰ Pomimo dążenia władz państwowych federacji do rozwiązania sprzeczności i usunięcia podłoża konfliktów w celu normalizacji życia społeczeństw złożoność i zawłość tych zjawisk, wynikająca z działań i zachowań w przeszłości oraz układów psychospołecznych narodowości, sprawiają ogromne trudności w osiągnięciu ładu. Sprzeczności i konflikty narodowościowe w Rosji stały się w wielu regionach tego kraju głównym problemem życia ludności.

Nasilenie sprzeczności i konfliktów narodowościowych występujących w dłuższym okresie historycznym odnotowano w latach dziewięćdziesiątych XX w. w trzech regionach Federacji Rosyjskiej: na Północnym Kaukazie, w rejonie Wołżańsko-Uralskim i Wschodnio-Syberyjskim¹⁴¹. Największe zagrożenie konfliktami etnicznymi występowało na Kaukazie Północnym i obejmowało ono kilka ognisk narodowościowych, a mianowicie: Północna Osetię, Czeczenię, Inguszenię i Dagestan. Właściwością tych napięć jest splecenie się konfliktów etniczno-terytorialnych, na które nakładają się sprawy klanowe, religijne i ekonomiczne. Przejawia się to w powszechnym dążeniu do tworzenia państw narodowych.

Wszystkie te sprzeczności mają głębokie podłoże historyczne, są konsekwencją podziałów terytorialnych, przesiedleń narodowościowych, zagarniania lepszych ziem uprawnych, dyskryminacji narodowościowej. Centrum siły i destabilizacji na północnym Kaukazie stanowi Czeczenia, która w końcu 1991 r. ogłosiła niepodległość, co spowodowało interwencję wojsk rosyjskich. Drugie ognisko napięć narodowościowych znajdowało się w rejonie wołżańsko-uralskim, gdzie głównym nośnikiem niestabilności pozostaje Tatarstan, w którym Tatarzy są narodowością dominującą. W marcu 1992 r. republika Tatarstan ogłosiła niepod-

¹³⁸ A. Maryański, *Narodowości...*, s. 65.

¹³⁹ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, pod red. E. Zielińskiego, Warszawa 1993, s. 283.

¹⁴⁰ *Konstytucja Rosji*, Warszawa 2000, s. 55–56.

¹⁴¹ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 32.

ległość, jednakże po długich pertraktacjach doszło do porozumienia i podpisania 15 lutego 1994 r. traktatu rozgraniczającego kompetencje i pełnomocnictwa między organa władzy federalnej a podmiot federacji – republikę. Wszystkie republiki nadwołżańsko-uralskie wysuwają idee samodzielności finansowo-ekonomicznej. Trzecie ognisko napięć narodowościowych pojawiło się na południu Wschodniej Syberii. Ośrodkiem niestabilności stała się Tuwa. Republika ta usiłowała oddzielić się od Rosji, do której została przyłączona w 1944 r. Wykazuje silne tendencje do związania się z Mongolią. Wzrasta tam liczba ludności miejscowej i zmniejsza się liczebność Rosjan¹⁴².

Szczególnym problemem, jaki powstał po rozpadzie ZSRR, był problem tzw. diaspory rosyjskiej w nowo powstałych państwach. W okresie istnienia ZSRR, w warunkach jednolitego państwa, istniała duża migracja Rosjan do republik związkowych. W 1952 r. było ich tam 16,2 mln, w 1989 r. już 25,3 mln. W poszczególnych republikach liczba Rosjan wynosiła (w tys.): Ukraina (11 356), Kazachstan (6227), Uzbekistan (1653), Białoruś (1342), Kirgistan (917), Łotwa (906), Mołdawia (562), Estonia (475), Azerbejdżan (392), Tadżykistan (388), Litwa (344), Gruzja (341), Turkmenistan (334), Armenia (52)¹⁴³. Po rozpadzie ZSRR sytuacja Rosjan w dawnych republikach nierosyjskich uległa zmianie. Jedynie na Ukrainie i Białorusi obecność ich nie stwarza problemu ze względu na bliskość języka i kultury. W pozostałych państwach spotykają się oni na ogół z większą lub mniejszą niechęcią. Na Łotwie i w Estonii, gdzie masowy napływ Rosjan groził wręcz zdominowaniem miejscowej ludności, obowiązują obecnie ustawy dyskryminacyjne (zakaz uzyskiwania obywatelstwa dla imigrantów przybyłych po II wojnie światowej i ich rodzin). Na Zakaukaziu i w Azji Środkowej wyjazd Rosjan sprzyja lokalnym konfliktom zbrojnym. Repatriacja jest sprawą trudną ze względu na kryzys gospodarczy w Rosji. Decyduje się na nią jednak coraz więcej osób i jest to prawdopodobnie początek długotrwałego procesu dekolonizacji byłych republik.

Zjawiska demograficzne w różnych ich aspektach są często istotnym elementem kształtującym charakter danego państwa. W XIX i na początku XX w. uważano, że prężność demograficzna, którą upatrywano w wysokim przyroście naturalnym, stanowi jedno ze źródeł militarnej siły państwa. Dzięki liczbie ludności zamieszkującej Rosję zdobyła ona w XIX w. pozycję mocarstwa europejskiego, tworząc najliczniejszą na kontynencie armię. Postęp techniczny sprawił, że kryterium to już w pierwszej połowie XX w. utraciło wiele ze swojego dotychczasowego znaczenia. Jednakże do dziś liczba ludności jest elementem wyróżniającym ją spośród innych państw. Rosja, nawet po utracie terytorium czternastu republik, stanowi w dalszym ciągu jedno z największych światowych ugrupowań demograficznych i dysponuje znaczącym potencjałem ludnościowym.

Rosję cechuje niespotykana specyfika, na którą składają się stopień wymieszania różnych narodowości i grup etnicznych, a także długoletnia historia kolonizacji podbitych terenów i migracje ludności. Społeczno-kulturowa odrębność

¹⁴² Ibidem, s. 32–36.

¹⁴³ A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, op.cit., s. 59–60.

Rosji wynika z jej przestrzennej skali, ze skupienia 146 mln ludzi (niecałe 3% ludności świata) na obszarze obejmującym około 1/6 powierzchni lądów. Samo uwarunkowanie geograficzne połączone z dużą różnorodnością etniczną wpływa na narodową tożsamość. Pomimo iż Rosja jest obecnie dość jednolita pod względem narodowościowym, to naród rosyjski powstał z połączenia się różnorodnych grup etnicznych i różnorodnych kultur. Do dziś występuje w niej wiele mniejszości narodowych i grup etnicznych o wyraźnie zaznaczonej odrębności. Decyduje to o zróżnicowaniu kultury kraju. Zachowanie narodowych wartości decyduje o specyfice regionu, wywodzącego się z połączenia różnych kultur i etosów.

Wielonarodowa struktura zamieszkującej Federację Rosyjską ludności wymaga uporządkowania i stabilizacji. Jednym z poważnych, długoterminowych problemów Rosji pozostaną stosunki narodowościowe i etniczne. Rosja jest i nadal będzie obszarem konglomeratu różnorodnych populacji. Może to mieć dodatnie aspekty kulturowe, zarazem jednak może prowadzić do określonych sprzeczności i niebezpiecznych antagonizmów destabilizujących ład społeczny i polityczny.

3. Odrębność narodowa

Cechy psychiczne narodu, jego mentalność, są zmienne i ulegają ewolucji m.in. pod wpływem okoliczności historycznych. Cechy psychiczne nie mają charakteru stałego, nie występują powszechnie i nie można ich przypisywać wszystkim członkom danego narodu. Każdy naród reprezentuje bogate zróżnicowanie typów osobowych i oznacza to, iż względnie trwałe cechy psychiczne charakterystyczne dla danego narodu nie muszą wystąpić u każdego członka społeczności¹⁴⁴.

Naród jest powstałą w toku rozwoju historycznego wspólnotą ludzi, którzy są przekonani o wspólnocie swojego pochodzenia, losów historycznych, specyficznych postaw, zachowań, tworzą własną kulturę i posiadają pewną ilość cech wspólnych właściwych danemu narodowi, które odróżniają go od innych¹⁴⁵. Wśród tych cech wspólnoty narodowej wyróżniają się: język, terytorium, wspólnota pochodzenia, wspólny sposób życia, religia, tradycja, obyczaje, wspólnota historyczna i polityczna, a także świadomość odrębności etnicznej wspólnoty i identyfikacja z daną wspólnotą, i chęć partycypowania w niej¹⁴⁶. Wszystkie czynniki określające naród można także nazwać łącznym terminem „wspólnota kulturowa”¹⁴⁷.

Pojęcie kultury związane jest z pewnymi postawami i wartościami określającymi stosunek człowieka wobec natury, wobec innych ludzi i wobec samego siebie¹⁴⁸. Stosunek do tych problemów przejawia się m.in. w literaturze, myśli

¹⁴⁴ J. Wiatr, *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1977, s. 329.

¹⁴⁵ *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 148; J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999, s. 181.

¹⁴⁶ M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowowschodniej*, Warszawa 1992, s. 16–17; *Wprowadzenie do nauki...*, s. 149.

¹⁴⁷ J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 146.

¹⁴⁸ J. Kłosowska, *Z historii socjologii kultury*, Warszawa 1969, s. 340.

społeczno-politycznej, sztuce, charakterystycznej dla określonej zbiorowości. Duchowy i materialny dorobek danego narodu jest gromadzony, utrwalany i wzbogacany w ciągu dziejów, przekazywany z pokolenia na pokolenie, kształtuje poglądy i postawy wyróżniające dany naród od innych. Wartości, normy, poglądy są tworem historii, a ich zdolność do trwania, przechodzenia z pokolenia na pokolenie stanowi ważny element ciągłości kultury.

Kultura jest swoistą konfiguracją o strukturze odznaczającej się charakterystycznym dla danego społeczeństwa wzorem, w której dominuje pewien motyw przewodni, tzw. centrum kultury obejmujące centralne wartości w danym systemie decydujące o jej odrębności¹⁴⁹. Owo centrum kultury stanowić może normatywną podstawę integracji w społeczeństwie integracji niezbędnej do tworzenia ładu społecznego¹⁵⁰. Znaczenie kultury polega na tym, że jako przekazana nam przeszłość kształtuje nasze wyobrażenia o świecie i sposoby zachowań. Osobowość społeczna człowieka jest tworem kultury w tym znaczeniu, że stanowi produkt gromadzących się, zmieniających się stopniowo, ale zarazem zachowujących swą ciągłość uwarunkowań historycznych. Zastosowanie perspektyw kultury, a zarazem historii, stanowi konieczny element analiz wszystkich dziedzin ludzkiego życia i polityka nie jest tu wyjątkiem¹⁵¹. Najważniejsze różnice między narodami nie mają charakteru ideologicznego, politycznego czy ekonomicznego, lecz kulturowy. Ludy i narody, poszukując swojej tożsamości, określają się w kategoriach pochodzenia religii, języka, historii, wartości, obyczajów i instytucji. We współczesnej nauce wskazuje się niekiedy, iż to kultura i tożsamość kulturowa, będąca w szerokim pojęciu tożsamością cywilizacji, kształtują wzorce spójności, dezintegracji i konfliktu w świecie przełomu XX i XXI w., a państwa współpracują ze sobą na podstawie podobieństw kulturowych¹⁵². Kultura jest czynnikiem tożsamości narodowej. Dlatego istotne jest rozpoznanie wzorów kulturowych, które kształtowały społeczeństwo rosyjskie.

W teoriach nauk społecznych, dotyczących analizy narodu i jego tożsamości, występuje problem „charakteru narodowego”. Pojęcie „typ narodowy”, „charakter narodowy”, jest uogólnieniem zawierającym przede wszystkim wyobrażenia o danym narodzie. Pojęcia te należą do sfery intelektualnego poznania i mają charakter abstrakcyjny, dlatego też nadużywanie ich prowadzi do powstania nieuzasadnionych stereotypów i uprzedzeń. Charakter narodowy bywa rozumiany:

- jako tzw. „podstawowa struktura osobowości”, to jest pewien wzór osobowości dominujący w kulturze danego narodu,
- jako system postaw, wartości i przekonań wspólnie podzielanych przez znaczne odłamy danego społeczeństwa narodowego,
- jako umysłowość wyrażoną w produktach kultury, to jest w literaturze, filozofii, sztuce¹⁵³.

¹⁴⁹ Por. L. Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1993, s. 57 i n.

¹⁵⁰ J. Turowski, op.cit., s. 71.

¹⁵¹ J. Wiatr, op.cit., s. 180.

¹⁵² Por. S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 15, 18.

¹⁵³ J. Wiatr, op.cit., s. 182.

Rozpatrując problematykę tożsamości charakteru narodowego Rosjan, można się posłużyć pojęciem „duszy rosyjskiej”. Jest to pewien stereotyp, który – podobnie jak wiele innych stereotypów – zawiera ziarno prawdy i jeżeli traktować go z odpowiednią ostrożnością, może pomóc w lepszym zrozumieniu Rosji. Jego względna prawdziwość polega na tym, iż odzwierciedla – jakkolwiek jednostronnie – pewne rysy historycznie ukształtowanego rosyjskiego charakteru narodowego¹⁵⁴.

Istnieje w nauce pojęcie typów osobowości kultury, m.in. wyodrębniono dwa podstawowe typy osobowości kultury: „apoliński” i „dionizyjski”¹⁵⁵. Typ osobowości, w którym kultura jest doskonale zrównoważona i nie wychodzi poza utarte schematy, to typ apoliński. Przeciwny typ to typ dionizyjski. *Dionizyjczyk dąży do „zniweczenia powinności i wynikających z nich ograniczeń egzystencji”, w najbardziej istotnych dla siebie momentach stara się uciec przed ograniczeniem, które nakłada na niego własne pięć zmysłów, uzyskać doświadczenie innego rzędu. Pragnieniem dionizyjczyka w pożyciu osobistym czy rytuale jest osiągnięcie za jego pomocą pewnego stanu psychicznego, którego istotą jest brak umiaru. Najbliższą analogię do emocji, których szuka dionizyjczyk, stanowi stan upojenia alkoholowego, najwyżej ocenia oświecenie zdobyte w przystępie szatu*¹⁵⁶.

Sformułowania dotyczące dionizyjskiego typu kulturowego można odnieść do kultury rosyjskiej, m.in. z uwagi na to, że przekonanie o „dionizyjskim” charakterze narodowym stanowi jeden z elementów mitologii narodowej Rosjan. W koncepcji „duszy rosyjskiej” uznaje się, że u podstaw jej formowania leżała naturalna, pogańska, dionizyjska żywiołowość¹⁵⁷. *W żywiole rosyjskim zawsze był i jest nadal obecny pierwiastek dionizyjski, ekstatyczny [...]. Z tym pierwiastkiem związana jest ogromna siła rosyjskiej pieśni chóralnej i rosyjskiego tańca. Rosjanie mieli zawsze skłonność do orgii, zabaw i korowodów*¹⁵⁸. W związku z tym w narodzie rosyjskim nie wygasła jeszcze pierwotna beztroska i żywiołowość, dlatego duch jego skłania się ku gwałtownym namiętnościom.

Uznaje się, że „dionizyjski” charakter „duszy rosyjskiej” przejawia się w dwóch sprzecznych pierwiastkach, których symbolami są: ludowa żywiołowość i ascetyczno-klasztorne prawosławie. Rosjanie nie potrafią niejednokrotnie dokonać wyboru pomiędzy awanturnictwem a ascetyczną kontemplacją, co skutkuje nieumiejętnością zagospodarowania własnej ziemi, brakiem instynktu obywatelskiego i skłonnością do anarchii. Dychotomia charakteru Rosjan sprawia, że w narodzie tym można dostrzec sprzeczne cechy: despotyzm, hipertrofię państwa i anarchizm, niezależność; okrucieństwo, skłonność do przemocy i dobroć, łagodność, delikatność; obłudę i poszukiwanie prawdy; indywidualizm, wyostrzoną świadomość jednostki i bezosobowy kolektywizm; nacjonalizm, megalomanię i uniwersalizm, wszechludzkość; eschatologiczno-mesjanistyczną religijność i powierzchowną

¹⁵⁴ A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995, s. 17.

¹⁵⁵ Rozróżnienie takie wprowadziła amerykańska uczona Ruth Benedict. Prowadząc badania nad kulturami indiańskich plemion Zumi i Kwakiutłów, wyodrębniła dwa typy osobowości, które przyporządkowała badanym plemionom. Por. R. Benedict, *Wzory kultury*, Warszawa 1966.

¹⁵⁶ Ibidem, s. 149.

¹⁵⁷ M. Bierdiajew, *Rosyjska...*, s. 8.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 11.

pobożność; poszukiwanie Boga i wojujący ateizm; pokorę i gwałtowność; niewolnictwo i bunt¹⁵⁹. Społeczeństwo rosyjskie charakteryzuje ambiwalencja stanów psychicznych, nastrojów, postaw, zachowań, opcji ideowych, politycznych wyborów. Jest to przy tym dwoistość o ostro zaznaczonych granicach. Rosjanin chętnie godzi się na ujęcia ekstremalne, rozstrzygnięcia ostateczne. Maksymalizm to kolejny rys znamieny kultury rosyjskiej. Postawa wyróżniająca się tym, że sięga się tylko po cele nowe, niespotykane gdzie indziej, angażuje się w sprawy o gigantycznej skali bez oglądania się na cenę, jaką trzeba za to zapłacić – stąd zdumiewająca odporność na cierpienie. Ów ekstremalizm oznacza także lekceważenie, a nawet pogardę dla wszystkiego, małe, średnie, cząstkowe, fragmentaryczne, pośrednie¹⁶⁰.

Podstawowa struktura typu osobowości narodu stanowi źródło wytworzenia się wtórnych instytucji społeczeństwa, tj. ideologii, sztuki, religii. Określenie typu kulturowego charakterystycznego dla danego narodu (nawet jeżeli są to tylko wyobrażenia i stereotypy) jest istotne dla zrozumienia procesów politycznych i społecznych, zachodzących w danym państwie i narodzie. Kulturowe spojrzenie na politykę pozwala lepiej zrozumieć, jaka władza, w jakim stopniu, kiedy i dla kogo jest wartością. Różnorodność kultur pozwala zrozumieć, dlaczego pewne systemy polityczne w pewnych sytuacjach okazywały się adekwatne, w innych nie, dlaczego działania skuteczne w jednym społeczeństwie prowadziły do klęski w innym, dlaczego takie same działania wobec jednego narodu dają zamierzone efekty, w innym prowadzą zaś do niepowodzeń. Odmienność kultur to różny sposób widzenia rzeczywistości oraz sposób jej oceniania, a w konsekwencji także sposób działania¹⁶¹.

Zjawiska społeczne, w tym także zjawiska świata polityki, mogą być rozpatrywane jako część świata kultury. Stosunki polityczne określone są nie tylko przez aktualnie istniejący układ sił, lecz także przez nagromadzone w procesie dziejowym, przekazywane w ramach kultury wyobrażenia o świecie, wartości, wzory zachowań. Polityka jest częścią kultury o tyle, o ile w działalności politycznej ujawniają się określone wartości i określone trwałe wzory zachowań¹⁶². Proces, w toku którego społeczne obyczaje i zwyczaje stają się nawykami jednostki, to proces socjalizacji¹⁶³. W procesie socjalizacji dokonuje się w obrębie określonych grup społecznych przekazywanie i przejmowanie ustalonych sposobów zachowania, norm i modeli oraz pewnego zasobu wiedzy, odnoszącej się do otaczającej rzeczywistości. Poszczególne jednostki nie mogą samodzielnie budować wszystkich uogólnień, którymi w życiu się posługują. Gdyby każdy miał rozpoczynać konstruowanie wiedzy o świecie od nowa, niemożliwy byłby rozwój cywilizacji, niemożliwe porozumienie między ludźmi¹⁶⁴. Świadomość, że wszyscy członkowie zbiorowości posiadają te same ideały, że są zgodni w prze-

¹⁵⁹ Ibidem, s. 8–9.

¹⁶⁰ *Rozumieć Rosję...*, s. 37–38.

¹⁶¹ J. Wiatr, *Socjologia stosunków...*, s. 320.

¹⁶² Ibidem, s. 320.

¹⁶³ A. Kłoskowska, *Z historii socjologii...*, s. 235.

¹⁶⁴ Ibidem, s. 263–264.

konaniach dotyczących najbardziej istotnych dla danej grupy wartości, że te same kategorie czynów są przez wszystkich uznawane za zbrodnie, że to, co stanowi przedmiot czci, jest również wszystkim wspólne, że wspólny jest sposób patrzenia na świat – takie przeświadczenie stanowi ważny czynnik więzi społecznej¹⁶⁵.

Stereotypy narodowe to skrótowe i zabarwione emocjonalnie wyobrażenia o jakichś innych narodach lub o własnym narodzie. W stereotypach narodowych odbijają się w jakiejś mierze cechy psychiczne członków narodu, który dany stereotyp uznaje. Stereotypy przejmują się w procesie socjalizacji i do pewnego stopnia wpływają one na nasze zachowania społeczne, w tym na działania polityczne.

Uznaje się niekiedy, że istnieje świadomość psychiczna, oparta na pewnych warunkach wrodzonych. Na właściwą istotę charakteru narodowego składają się następujące czynniki:

- prawo i rząd (czynnik prawno-polityczny),
- religia i kościół,
- język, literatura, myśl,
- wychowanie.

Język, wierzenia, prawa określają naród, którego są wytworem, lub co najmniej na ten naród wpływają¹⁶⁶.

Polityka rządu, jeśli prowadzi się ją przez dość długi okres, może stać się pierwszorzędny czynnikami w wyrabianiu nawyków i skłonności narodowych¹⁶⁷. Charakter narodowy tworzy się – choć nie wyłącznie – pod wpływem stosunków politycznych przeszłości, wpływa także na sposób zachowania politycznego ludzi, a tym samym pośrednio – na ustrój polityczny. Zatem pewne zachowania, pobudzane przez względnie trwałe cechy charakteru narodowego, mogą okazywać się funkcjonalne, a inne dysfunkcjonalne w stosunku do określonego ustroju¹⁶⁸.

Wzory zachowań politycznych wyznaczały w Rosji rządy autorytarne, często o charakterze represyjnym, początkowo chanów tatarskich, następnie carów: Iwana IV, Piotra I, Mikołaja I, Józefa Stalina. Wzory zachowań tworzyły się w państwie, gdzie prawo było stanowione zgodnie z wolą panującego, nie istniały instytucje przedstawicielskie, istniał natomiast rozbudowany aparat biurokratyczny, wojskowy i policyjny. *Rosyjskie życie kształtowało się pod wpływem życia państwowego i to na drodze przemocy*¹⁶⁹. Przymus stanowi zaś destrukcyjny czynnik w stosunkach społecznych¹⁷⁰.

Typy charakterologiczne powstają w określonych warunkach. Grupa społeczna, która w drodze wywieranego przymusu narzuca swym członkom obowiązki wyznawania pewnej ideologii, a równocześnie „żywa” treść tej ideologii zastępuje oświadczeniem oficjalnego autorytetu, wytwarza nieraz wśród swych członków

¹⁶⁵ S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1967, s. 142.

¹⁶⁶ E. Barker, *Charakter narodowy i kształtujące go czynniki*, Warszawa 1933, s. 246.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 252.

¹⁶⁸ J. Wiatr, op.cit., s. 332.

¹⁶⁹ M. Bierdiajew, op.cit., s. 48.

¹⁷⁰ S. Ossowski, op.cit., s. 366.

bardzo swoiste typy psychiczne. Dryl organizacyjny, jednolitość środowiska, izolacja od wpływów zewnętrznych narzuca jednostkom konformizm nie tylko w zachowaniu się, ale także w myśleniu i w reakcjach uczuciowych¹⁷¹. Rysy charakteru, takie jak: arbitralność, zarozumiałość, przypisywanie wagi do dyscypliny zewnętrznej, serwilizm, obłuda i pogarda dla słabszych, będą podporą i wytworem systemów autorytarnych¹⁷². Dla rozwoju takich cech nie bez znaczenia był fakt, obok wszelkich pozostałych cech systemu autorytarnego, istnienia cenzury, która była nieodłącznym elementem samowładnego ustroju Rosji i która powodowała zjawisko negatywnej selekcji, której narzędzie stanowiły represje dotyczące jednostki najbardziej aktywne pod względem politycznym czy społecznym, co nierzadko pokrywało się z intelektualną wybitnością¹⁷³.

W warunkach długotrwałego funkcjonowania instytucji demokratycznych, powstają takie cechy, jak tolerancja, gotowość do współpracy z ludźmi o innych zapatrywaniach, poszanowanie praw mniejszości. Pozostawanie pod rządami despotycznymi sprzyja formowaniu się postaw nieufności i niechętnych, anarchistycznych, wobec wszelkiej władzy¹⁷⁴. *W kraju monarchii absolutnej krzepł ideał anarchistyczny, w kraju prawa pańszczyźnianego – umacniał się ideał socjalistyczny*¹⁷⁵.

Rządy despotyczne, uniemożliwiające działalność społeczną poza aparatem biurokratycznym, utrzymujące władzę dzięki aparatowi policyjnemu, sprzyjają wytworzeniu strachu przed przedstawicielami państwa, a także nieufności i wyobcowania. *Kilka dziesięcioleci terroru wytworzyło w moim kraju nie tylko atmosferę strachu i uległości, ale także atmosferę ogólnej nieufności i podejrzliwości*¹⁷⁶. Wskazuje się, iż ukształtowane w warunkach despotycznych systemów politycznych charakterystyczne zachowania ludzkie to uległość i posłuszeństwo, a także nieufność wobec władzy i wyobcowanie¹⁷⁷.

Zachowania, wpływające z represyjnego charakteru rządów, wyrażają się w postawie Rosjan wobec państwa i jego instytucji. Te cechy są na tyle trwałe, że są uważane za charakterystyczny składnik charakteru narodowego. *Przez całe wieki nie rozwijało się u nas poczucie prawa tak znamienne dla człowieka Zachodu. Stosunek do przepisów prawnych był zawsze nieufny, ironiczny [...] Z tym wiąże się też trwające od wieków wyobcowanie naszego narodu względem polityki i działalności politycznej [...] ruski człowiek stronił od władzy i pogardzał nią jako źródłem nieustającego brudu moralnego, pokus i grzechów [...] Stąd wynikła nasza obecna wręcz zgubna dla nas niezdolność do zjednoczenia sił, do samozorganizowania [...] Tym sposobem powstaje bezradność i uległość wobec losu przekraczająca wszystkie granice*¹⁷⁸.

¹⁷¹ Ibidem, s. 147.

¹⁷² A. Burda, *Ustrój polityczny a psychologia społeczna*, „Kultura i Społeczeństwo” 1967, t. XI, nr 4, s. 150–151.

¹⁷³ W Rosji carskiej represje dotknęły m.in. przedstawicieli opozycji szlacheckiej, tzw. dekabrystów, przedstawicieli inteligencji np. Aleksandra Puszkina, Aleksandra Hercena, Mikołaja Czernyszewskiego. W Rosji po rewolucji 1917 r. władze aresztowały ponad stu profesorów i pisarzy, oskarżając ich o nieakceptowanie oficjalnej ideologii, i wydalili ich z Rosji (m.in. Bieridajewa, Karsawina, Bułgakowa).

¹⁷⁴ J. Wiatr, op.cit., s. 332.

¹⁷⁵ M. Bierdajew, op.cit., s. 95.

¹⁷⁶ A. Amarlik, *Czy Związek Sowiecki przetrwa do roku 1984*, Paryż 1970, s. 63.

¹⁷⁷ Por. K. A. Wittfogel, *Władza totalna*, Toruń 2002, s. 181–191.

¹⁷⁸ A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 107–108.

Wyobcowanie jednostki wobec państwa, strach i nieufność wobec organów państwowych, jest konsekwencją tradycji systemu politycznego Rosji, w której nie istniały instytucje przedstawicielskie umożliwiające uczestnictwo społeczeństwa w rządzeniu państwem. Rządy oraz styl sprawowania władzy zawsze był narzucony społeczeństwu a priori, nawet reformy państwa były przeprowadzane odgórnie przez aparat urzędniczy. Nie istniały instytucje obywatelskie umożliwiające kontrolę poczynąń władzy i nie powstała tradycja aktywnego uczestnictwa w życiu politycznym. Osoby prowadzące działalność polityczną czy społeczną poza granicami wytyczonymi przez oficjalne organy państwa były narażone na represje karne. Dlatego charakterystyczną cechą rosyjskiego społeczeństwa była bierna postawa wobec polityki i działalności politycznej. *Dla szarego człowieka polityka i władza przywódców są jak żywioły natury. Żadnemu śmiertelnikowi, robotnikowi, chłopu, inteligentowi, partyjnemu – nie śni się nawet mieszanie w te sprawy. Są to po prostu fakty, które trzeba przyjąć do wiadomości, fakty niezmiennne i nie podlegające dyskusji [...] Polityka państwa jest jak pogoda. Robi się ona gdzieś na górze i zwykły Rosjanin może się tylko dostosowywać do niej ze stoickim fatalizmem*¹⁷⁹.

W tradycji rosyjskiej zakorzeniona jest niechęć do instytucji reprezentujących państwo, postrzeganych jako narzędzia władzy państwowej, kierującej się własnymi celami i niewystępującej w obronie praw jednostki. *Gdzie indziej wszyscy bronią obywatela przed funkcjonariuszem przekraczającym swoje uprawnienia, tu funkcjonariusz jest chroniony przed słusznymi zażaleniami maltretowanego przez siebie człowieka*¹⁸⁰. *Trudno jest zmienić pojęcie, jakie sobie lud urobił na temat naszego sądownictwa. Przeraża ich samo słowo „zasądzą”*¹⁸¹.

Zachowania takie mogły się także wywodzić z zacofania społecznego Rosji i postaw typowych dla społeczeństwa przedindustrialnego, opartego na więziach bezpośrednich (wspólnotach) i tradycjonalizmie, gdzie nowoczesne zbiorokratyzowane państwo mogło być uważane za element obcy.

Nieukształtowanie się tradycji aktywnego uczestnictwa w działaniach politycznych i zarazem politycznej pewności siebie sprawia, że elementy samowolnego lub niezgodnego z prawem działania, które nie zostałyby zaakceptowane w społeczeństwach posiadających długoletnią historię instytucji demokratycznych, są przyjmowane jako stan naturalny. *Rezygnacja jest charakterystyczną w ZSRR reakcją na przywileje wielkich i możnych. Jak mówią Rosjanie, w dziejach Rosji zawsze tak było. Tego nie można zmienić. Jedyne, co można zrobić, to urządzić się samemu*¹⁸².

Obok postaw anarchistycznych i bierności wobec państwa despotyczny system rządów wytworzył w charakterze rosyjskim jednoczesną uległość wobec władzy i jej przedstawicieli. *Inne narody cierpiały ucisk, naród rosyjski kochał go i nadal kocha. Czy to fanatyczne posłuszeństwo nie jest czymś znamienym*¹⁸³.

¹⁷⁹ H. Smith, *Rosjanie*, [b.m] [b.d], s. 62–63.

¹⁸⁰ A. Custine, *Rosja w roku 1939...*, t. 1, s. 378.

¹⁸¹ F. Dostojewski, *Zbrodnia i kara*, Warszawa 1974, t. 1, s. 209.

¹⁸² H. Smith, *op.cit.*, s. 19.

¹⁸³ A. Custine, *Rosja w roku 1839...*, t. 2, s. 75.

Tradycje autorytarnych, represyjnych rządów poczynawszy od Iwana IV aż do Rosji Radzieckiej wytworzyły w Rosjanach szacunek do potęgi i wielkości. Brak instytucji stworzonych po to by zapobiegać koncentracji władzy i ochrony jednostki przed samowolą aparatu państwa, sprawił, że wartością powszechnie uznaną stała się siła czy też rzeczywiste możliwości działania, a nie stanowione prawo. Zarówno przywódcy, jak i przeciętni Rosjanie myślą tymi samymi autorytarnymi kategoriami. I Breżniew, i prosty człowiek uważają, że siła jest prawem [...]. U Rosjan instynktowne pytanie brzmi, kto jest silniejszy i kto jest słabszy, w rezultacie wszelkie stosunki stają się próbą sił¹⁸⁴. Szacunek można mieć dla siły, władzy, nawet dla rozumu czy wykształcenia, ale że jednostka ludzka sama przez się stanowi wartość – to dla przeciętnego człowieka naszego narodu idea zgoła osobliwa. My, Rosjanie, nie przeżyliśmy europejskiej epoki kultu jednostki ludzkiej, w dziejach Rosji jednostka zawsze była środkiem, nie celem¹⁸⁵.

Autorytatywne otoczenie sprawiło, że Rosjanie dostosowywali się do otoczenia, wypełniając role narzucone przez system polityczny. Szacunek wobec władz uległość wobec przepisów, regulaminów i sprawowanej na różne sposoby kontroli nad życiem charakteryzował społeczeństwo rosyjskie.

Charakter sprawowanej władzy, który uniemożliwiał dochodzenie swych praw przed instytucjami państwowymi czy też zmianę stosunków społeczno-politycznych na drodze ewolucji i wynikające z tego zdarzenia historyczne, takie jak: bunt i wojny chłopskie z XVII i XVIII w., terroryzm lat sześćdziesiątych XIX w., rewolucja październikowa 1917 r. i wojna domowa, czyli fakty historyczne, które są zakorzenione w świadomości społecznej, sprawiają, że Rosjanie są też zwolennikami silnej władzy, będącej dla nich synonimem porządku społecznego. Dla narodu rosyjskiego ze względu na jego tradycje historyczne idea samorządności, równego dla wszystkich prawa, wolności osobistej i związanej z tym odpowiedzialności – jest niemalże niezrozumiała. Nawet w idei wolności przeciętny Rosjanin nie dostrzega praktycznego działania, możliwości dobrego urzędzenia się w życiu, lecz niebezpieczeństwo, że ktoś inny, obdarzony większym sprytem, dobrze się urządzi jego kosztem. Samo słowo „wolność” pojmowane jest przez większość narodu jako synonim słowa „anarchia”, jako możliwość bezkarnego dopuszczania się rozmaitych szkodliwych i niebezpiecznych dla społeczeństwa postępów¹⁸⁶.

U społecznych podstaw rosyjskiego, a później radzieckiego autorytaryzmu leżał zakorzeniony w świadomości Rosjan paternalistyczny model władzy państwowej i kolektywizm z mocnym podporządkowaniem jednostki woli ogółu. W kulturze rosyjskiej bowiem kluczowym słowem nie był człowiek – jako jednostka – lecz społeczeństwo. O ile na Zachodzie zwykle dążono do wyzwolenia jednostki, o tyle Rosjanie krytykowali „egoizm” w kulturze Zachodu, przeciwstawiając egoistycznemu „Ja” tradycyjne „My”. Kolektywizm rosyjski polegał na uzależnieniu jednostki od grupy. Dominacja takiego modelu kultury wyrażała nie tyle dyktat społeczeństwa, ile uznanie przez jednostkę prymatu tego, co kolektywne, większe lub mniejsze podporządkowanie interesów osobistych interesom

¹⁸⁴ H. Smith, op.cit., s. 59, s. 71.

¹⁸⁵ A. Amarlik, op.cit., s. 30.

¹⁸⁶ Ibidem, s. 30.

społecznym. Na taki wzorzec stosunków złożyło się m.in. nieprzystosowanie Rosjan, rządzonych przez wieki despotycznie, do życia w warunkach wolności. Brak zdolności do samorefleksji, samokontroli i samoograniczania sprowadzało niebezpieczeństwo anarchii, której mogła przeciwdziałać dyktatura¹⁸⁷.

Charakter narodu rosyjski, kształtowany pod wpływem autorytarnych i represyjnych rządów, zawiera w sobie dwa sprzeczne elementy. Z jednej strony, postawę anarchistyczną z etosem nieograniczonej wolności i swobody oraz niechęć i bierność wobec instytucji państwa. Z drugiej strony, uznanie siły i autorytetu jako niezbędnego składnika władzy, której należy się podporządkowywać dla zapewnienia bezpieczeństwa społecznego. Obecność tych dwóch elementów w charakterze rosyjskim usprawiedliwiała koncepcja wolności „zewnętrznej” i „wewnętrznej”. W rosyjskiej tradycji wolność „zewnętrzna” jest domeną świata zachodniego, jest to jedynie samowola wzajemnie ograniczających się jednostek, jest to „wolność od” (przymusu zewnętrznego, kontroli, autorytetu). Prawdziwą zaś wolnością, uosabianą przez naród rosyjski, jest wolność „wewnętrzna”, wolność ducha¹⁸⁸.

Charakter narodu kształtują także wzory osobowe i idee zawarte w kulturze narodowej, a zwłaszcza wzory zawarte w literaturze¹⁸⁹. Znaczenie sztuki polega na tym, iż kształtujące się w ciągu dziejów wzory nie przemijają wraz z epoką swego powstania, ale sumują się w zasobie dostępnym potencjalnemu ludzkiemu doświadczeniu, wzbogacając dziedzictwo narodowe¹⁹⁰.

Literatura danego kraju może wywierać wpływ przez wyrażanie pewnych poglądów oraz przez kreślenie obrazu dziejów narodowych, charakteru narodowego życia. Przede wszystkim literatura daje członkom danego narodu wspólnotowość myśli i pojęć, która stanowi o ich jedności. Literatura narodu to część tradycji tworzącej jego duchową istotę wraz z religią¹⁹¹. Literatura wyrażana w mowie danego narodu stanowi jedną z form jego życia, jeden z czynników kształtujących jego rozwój. Oddziałuje na istotę charakteru narodowego, ale także jest jego wyrazem¹⁹². Działalność pisarzy, twórców wartości literackich i estetycznych leży u podstaw tworzonej kultury narodowej i rozszerzającej się świadomości narodowej. Tworzenie się języka narodowego i literatury jest najważniejszym elementem kultury narodowej¹⁹³.

Szczególna rola literatury rosyjskiej w kształtowaniu postaw i stereotypów przypadła na XIX w., kiedy wraz z tworzeniem się nowoczesnego państwa rosyjskiego tworzyła się także jego nowoczesna kultura. W XIX w. nastąpił jej szybki rozwój; zaczęło się rozwijać czasopiśmiennictwo, literatura piękna. Twórczość Aleksandra Puszkina, Mikołaja Gogola, Mikołaja Lermontowa, Fiodora

¹⁸⁷ A. Czajowski, *Demokratyzacja w Rosji w latach 1989–1999*, Wrocław 2001, s. 41–42.

¹⁸⁸ Por. A. de Lazari, O. Rjabow, „Wolność”, O. Rjabow, „Wolność i wola”, „Wolność a rewolucja”, „Wolność a soborowość”, [w:] *Idee w Rosji...*, t. 3, s. 346–347, 348–352, 352–354, 354–358.

¹⁸⁹ J. Wiatr, op.cit., s. 331.

¹⁹⁰ A. Kłosowska, *Socjologia kultury*, Warszawa 1981, s. 530.

¹⁹¹ E. Barker, op.cit., s. 360.

¹⁹² Ibidem, s. 356.

¹⁹³ J. Turowski, op.cit., s. 153–154.

Dostojewskiego weszła do kanonu kultury, nie tylko rosyjskiej, ale i światowej. Dziewiętnastowieczna literatura rosyjska stanowi podstawę i punkt odniesienia dla całej współczesnej kultury rosyjskiej.

Istnieje tematyka, która częstokroć pojawia się u Rosjan. Myśl rosyjska rozwijała się głównie na podłożu problematyki historiozoficznej, której głównymi zagadnieniami było: czym jest Rosja, co jest jej przeznaczeniem i jakie miejsce powinna zająć w świecie?

Rosjanie mają poczucie własnej wyjątkowości. Uważają, że Rosja ma szczególne przeznaczenie, że naród rosyjski jest narodem wyjątkowym. Znalazło to swoje odbicie w literaturze w postaci mesjanizmu narodowego, według którego Rosja ma do spełnienia szczególną rolę w świecie. Mesjanizm ten jest charakterystyczny dla kultury narodu rosyjskiego¹⁹⁴.

W dziejach rosyjskiego mesjanizmu ważną rolę odegrała historiozoficzna idea mnicha twerskiego Filoteusza – idea Moskwy jako trzeciego Rzymu. Po upadku prawosławnego cesarstwa bizantyńskiego carstwo moskiewskie pozostało jedynym państwem prawosławnym. Według Filoteusza car rosyjski był w związku z tym jedynym na całej ziemi carem prawdziwie chrześcijańskim, a stolica państwa Moskwa zajęła historyczne miejsce Rzymu i Konstantynopola. Obywatele cesarstwa moskiewskiego stanowili naród wybrany.

Mesjanistyczna koncepcja Filoteusza wpłynęła na koncepcje historiozoficzne rosyjskich dziewiętnastowiecznych myślicieli. Jednym z nich był Piotr Czadajew (1794–1856), który w *Listach filozoficznych* i *Apologii obłąkanego* sformułował wiele problemów podjętych później przez rozwijającą się rosyjską myśl historiozoficzną. Według *Listów filozoficznych*, pisanych w latach 1828–1831, Rosja nie należy ani do Wschodu, ani do Zachodu, nie ma ciągłości tradycji, nie ma własnej idei i „osobowości narodowej”. Rosyjska kultura kształtuje się całkowicie na zapożyczeniach i naśladownictwie¹⁹⁵. Czadajew, wychodząc od krytyki społeczeństwa rosyjskiego, w dziele *Apologia obłąkanego* uznał, że brak dziedzictwa historycznego u Rosjan jest ich przywilejem, a wykorzystanie tego przywileju unikalną szansą Rosji. Piotr Czadajew wyraził mesjanistyczny pogląd, że Rosji jest sądzone rozwiązać większość problemów porządku społecznego, doprowadzić do końca większość idei powstałych w starych społeczeństwach, dać odpowiedź na najważniejsze pytania nurtujące ludzkość¹⁹⁶. Jednocześnie wiarę w mesjanistyczne posłannictwo Rosji połączył Czadajew z elementami religijnymi, eschatologicznymi, z oczekiwaniem nadejścia Królestwa Bożego na ziemi¹⁹⁷. Oczekiwanie nowej epoki w życiu ludzkości, często rozumianej jako epoka religijna, i wiara w rolę Rosji w nowym świecie stała się charakterystyczna dla myśli rosyjskiej.

W latach czterdziestych XIX w. ukształtowały się koncepcje ideologów, którzy zostali określani mianem „słowianofilie”. Był to jeden z najważniejszych prądów intelektualnych, obok okcydentalizmu, który w istotnym stopniu wpłynął na tworzenie się nowożytnej kultury rosyjskiej i myśli filozoficznej i społeczno-

¹⁹⁴ M. Bierdiajew, op.cit., s. 39.

¹⁹⁵ A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 132–133.

¹⁹⁶ *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825–1861*, Warszawa 1961, s. 120.

¹⁹⁷ A. Walicki, op.cit., s. 128–132.

-politycznej. Treść ich doktryny była następująca: naród rosyjski jest głównym przedstawicielem jednego z dwóch światów, na jakie dzieli się cywilizacja europejska. Są to światy: wschodni, czyli grecko-słowiański, i zachodni, czyli łańsko-germański. Na cywilizację Zachodu złożył się kościół katolicki, spuścizna dziejowa starożytnego Rzymu i podbój Europy przez plemiona germańskie, dzięki którym powstały państwa Zachodu. W kościele katolickim wygasła prawdziwa wiara, rozwinął się pierwiastek rozumowy, czego naturalnym skutkiem był racjonalizm, który stanowi podstawę wiedzy i literatury Zachodu. Podwaliny świata zachodniego stanowić miały: przemoc, niewola i wrogość. Cywilizacja grecka i świat wschodniego prawosławia jest odmienny. Zachowały siłę obyczaju, tradycji i patriarchalne więzi społeczne. Prawosławie jako jedyne przechowało prawdziwą wiarę chrześcijańską opartą nie na rozumowaniu, lecz na podstawie moralno-religijnej. Dzięki temu całe życie społeczne było przesiąknięte harmonią i jednością, a państwo było związkiem bratnim cara z ludem. Rosja to kraj ani trochę niepodobny do państw i krajów europejskich, a u jego podstaw znajdują się: dobrowolność, swoboda i pokój¹⁹⁸. Ich teoria społeczno-polityczna polegała na głoszeniu wyższości rodzimych, rdzennie słowiańskich pierwiastków bytu społecznego i kultury dawnej Rusi.

Poglądy na rolę społeczeństwa rosyjskiego słowianofile łączyli z apoteozą prawosławnego chrześcijaństwa. Krytykowali zachodnioeuropejski racjonalizm, wywodzący się z katolicyzmu i prowadzący do upowszechnienia się postaw indywidualistycznych i izolacji jednostek¹⁹⁹. Przecistawiano Zachodowi i jego „logiczno-technicznej” cywilizacji byt Rosjan oparty na wspólnocie gminnej i zasadach prawosławia. Prawosławie i Rosja jako jedyne zachowały prawdziwą wolność i celem ich historii jest przekazanie tych ideałów całej Europie. Słowianofile uważali, że Rosjanie są narodem wybranym, prawosławie jest jedyną prawdziwą wiarą chrześcijańską, a misją dziejową Rosji jest przekazywanie Europie „nieskażonej” wiary i nauki. Jeden z głównych ideologów słowianofilstwa, Aleksy Chomiakow, uważał, że Rosjanie to naród, który powinien rządzić światem.

W sferze politycznej słowianofilstwo doprowadziło do powstania teorii panslawizmu, którego celem było zjednoczenie wszystkich Słowian pod berłem cara rosyjskiego w wszechsłowiańskim, prawosławnym państwie. Carowi i narodowi rosyjskiemu przyznawano w tym państwie szczególną, przywódczą rolę²⁰⁰.

Mesjanizm rosyjski znalazł też swój wyraz w dziełach twórcy, tzw. rosyjskiego socjalizmu – Aleksandra Hercena, który w początkowym okresie swojej działalności był zwolennikiem dróg rozwojowych Europy Zachodniej, wyemigrował z Rosji na zachód w 1947 r. Na emigracji rozwinął swoją koncepcję rosyjskiego socjalizmu w wielu pracach (*Rosja* (List otwarty do G. Herwegha), *List pewnego Rosjanina do Mazziniego*, *O rozwoju idei rewolucyjnej w Rosji*, *Lud rosyjski i socjalizm*,

¹⁹⁸ Por. A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura przemian rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1964, s. 107–120, 166–178, 196–201.

¹⁹⁹ *Filozofia i myśl...*, s. 134–142.

²⁰⁰ A. Walicki, *Rosyjska myśl...*, s. 167–172.

Rosja i stary świat, Z tamtego brzegu). Bezpośrednie zetknięcie Aleksandra Hercena z Europą Zachodnią sprawiło, iż doszedł on do przekonania, że Europa przeżywa ciężki kryzys, szczególnie zaś jej dominująca warstwa społeczna – burżuazja, i że Rosja powinna szukać własnych „samoistnych” dróg rozwoju. W książce *Z tamtego brzegu* wskazywał na upadek cywilizacji europejskiej i jednocześnie zaczął propagować wiarę w Rosję i słowiańszczyznę, wiarę w „rosyjski socjalizm jako panaceum na kryzys cywilizacji zachodniej. W *Liście otwartym do pana J. Micheleta profesora w College de France* pisał, że siłą Rosji jest jej brak tradycji historycznej, dzięki czemu przetrwały na wsi rosyjskiej wśród ludu rządy zgromadzenia gminnego, rodzaj komuny demokratycznej, która miała być wzorem organizacji społeczeństwa i podstawą rosyjskiego socjalizmu. Aleksander Hercen twierdził, że upadająca cywilizacja Europy Zachodniej zostanie zastąpiona przez Słowiańszczyznę, która pod przewodnictwem Rosji rewolucyjnej odrodzi świat. Mistyczna wiara w misję dziejową Rosji była charakterystyczna dla koncepcji Aleksandra Hercena – jego wiarę w rosyjski lud przejęło tzw. „narodnictwo”. Był to nurt w rosyjskim ruchu rewolucyjnym, który głosił konieczność działania wśród ludu i walkę o niekapitalistyczną (tj. odmienną od świata zachodniego) drogę rozwoju Rosji, w której główna rola miała przypaść chłopom²⁰¹.

Dziewiętnastowieczne teorie mesjanistyczne znalazły swoją kontynuację w mesjanizmie rosyjskiego ruchu komunistycznego, który połączył ideę wszechświatowej rewolucji proletariatu z ideologią narodową rosyjską. Ideologia bolszewicka przyznawała narodowi rosyjskiemu rolę dominującą w przyszłym porewolucyjnym świecie, a światowa rewolucja proletariatu miała się odbyć pod przewodnictwem Rosji.

Mesjanizm rosyjski znalazł także swoje odbicie w najbardziej znanych dziełach literatury rosyjskiej XIX w. Począwszy od Mikołaja Gogola, kształtuje się jej religijno-moralny charakter, jej mesjanizm narodowy. Mikołaj Gogol uważał, że Rosja zmierza ku wielkiej, wspaniałej przyszłości i że czeka ją czołowa rola w świecie. *Rosja! [...] Czy nie tu, czy nie w tobie narodzi się nieskończona myśl, skoro sama jesteś bez końca? Czyż nie tu powinien zjawić się bohater legendarny, skoro jest miejsce gdzie mógłby się czuć swobodnie? [...] Czyż nie tak samo i ty, Rosjo, pędzisz jak dzielna nieprześcigniona trojka? [...] i mknie trojka, przez Boga natchniona*²⁰². W utworze *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi* Mikołaj Gogol ukazał świat patriarchalnej utopii, która miałaby wnieść pełne pojednanie do życia społecznego. Jego zdaniem, Rosja mogłaby osiągnąć taki stan, ponieważ kryje w sobie niezmierzone siły duchowe, które trzeba tylko wydostać z uśpienia.

W poezji rolę Rosji zajmował się Fiodor Tiutczew (1803–1873), który w wierszu *Tarcza Olega* odnosił się do koncepcji Moskwy – Trzeciego Rzymu i zapowiadał zajęcie przez Rosję Konstantynopola – byłej stolicy cesarzy bizantyńskich. Tematykę tę kontynuował w takich wierszach jak *Proroctwo* i *Świt*. W wierszu *Morze i granit* zawarł alegoryczną wizję wielkiej Rosji, pisał m.in.:

²⁰¹ Ibidem, s. 328–331.

²⁰² M. Gogol, *Martwe dusze*, Wrocław 1998, s. 272–273, s. 306.

[...] Wznos się, stój olbrzymie skalny
 Trwaj niezłomnie wśród przestworzy!
 Do twej stopy tryumfalnej
 Jeszcze odmęt się ukorzy.
 Sprzykrzy sobie wrzawę boju
 Kiedy klęski nań się zwałą,
 Jeszcze ugnie głowę swoją
 I ułoży się w spokoju
 U twych nóg pokorną fal²⁰³

Problem historycznej misji Rosji łączył się w poezji Fiodora Tiutczewa z problematyką roli Rosji wśród narodów słowiańskich. Rosja i car rosyjski mieli być władcami wszechsłowiańskiego imperium, realizatorami odwiecznej powierzonych przez Boga misji.

W wierszu *Na wzięcie Warszawy* Tiutczew pisał:

[...] Cel inny, nakaz wiary
 Rozświeć duszy naszej głębi:
 Zachować zbawczej cisem kary
 Nietkniętym twardy państwa zrzęb –
 Słowiańskie ludy w spółce bratniej
 Pod jeden znak jednoczyć znów –
 I w bój o światło, bój ostatni
 Zwycięsko wieść braterski huf!
 Li tylko taki cel wysoki
 Do walki hufce nasze wiódł
 Tajemne możnych sił wyroki
 Na barki śmiało wziął nasz lud [...] ²⁰⁴

Fiodor Tiutczew zwracał uwagę na rolę dziejowej Rosji. Podkreślał także jej wyjątkowość, która nie może zostać zrozumiana przez inne nacje.

[Te chałupy pochylone]

[...] Nie zrozumie nie uchwyci
 Dumny wzrok obcoplemienny,
 Co przeziera tak i świeci
 Spoza krasy twej przyziemnej
 Dźwigający krzyża brzemię
 Stopą bosą głazy krwawiąc
 W chłopskiej szacie – wzdłuż tę ziemię
 Chrystus przeszedł błogosławiąc²⁰⁵.

Całościowy zarys Tiutczewowskiej filozofii historii zawierało memorandum przedstawione carowi Mikołajowi I w 1845 r. Rosja, twierdził autor, to imperium

²⁰³ F. Tiutczew, *Wybór poezji*, Wrocław 1978, s. 72.

²⁰⁴ Ibidem, s. 29.

²⁰⁵ Ibidem, s. 102–103.

prawosławne, a więc reprezentujące Kościół powszechny. Kościół łaciński, rzymskokatolicki, to awangarda wroga, uzurpatorsko przywłaszczająca sobie miano Kościoła powszechnego. To on odpowiada za wszystkie nieszczęścia, które spadły na świat zachodni, to on stworzył zakon jezuitów, który skompromitował chrześcijaństwo, i to on okazał się głównym wrogiem Słowian winnym wynarodowienia Czechów i demoralizacji Polaków. W tej sytuacji jedyną nadzieją ludzkości, jedyną przyszłością chrześcijaństwa jest Kościół wschodni oraz cesarstwo rosyjskie, będące prawomocnym spadkobiercą Bizancjum. Car Rosji jest przeto jedynym prawomocnym władcą całego prawosławnego Wschodu, a nawet więcej całego obszaru położonego na wschód od granic zachodniego cesarstwa rzymskiego²⁰⁶.

Koncepcję Tiutczewa charakteryzowało specyficzne dla inteligencji rosyjskiej łączenie elementów mesjanistycznych, politycznych i religijnych.

Specyficzną formę przybrał mesjanizm rosyjski w twórczości literackiej Fiodora Dostojewskiego. Wskazywał on, że zjednoczenie przez Rosję narodów słowiańskich zapoczątkuje nową epokę w dziejach całego świata, w której prawosławna Rosja wypowie „nowe słowo” i zdoła odrodzić i zbawić ludzkość²⁰⁷. W liście do następcy tronu, carewicza Aleksandra (późniejszy car Aleksander III), pisał: *zapomnieliśmy, że w głębinach rosyjskiej narodowej dumy mieści się zdolność powiedzenia nowego słowa całemu światu pod warunkiem utrzymania odrębności naszego rozwoju*²⁰⁸. Swój nacjonalizm i mesjanizm łączył Dostojewski z mistyczno-religijną wiarą w lud rosyjski. W powieści *Biesy* ustami jednej z postaci – Szatowa – wypowiada myśl o boskim charakterze narodu rosyjskiego jako narodu wybranego. *Naród jest ciałem Bożym. Każdy naród dopóty jest narodem, dopóki ma własnego wyłącznego Boga, a innych bogów odrzuci bez miłosierdzia [...] Gdy wielki naród nie wierzy, że on jeden może wszystkich wskrzesić, zbawić swoją prawdą, gdy nie wierzy, że jest do tego powołany – przestaje być natychmiast wielkim narodem. [...] Lecz prawda jest tylko jedna, więc tylko jeden naród może mieć prawdziwego Boga. Chociażby inne narody miały własnych wielkich bogów. Jedyne naród „bogonośny” to naród rosyjski*²⁰⁹.

W jego koncepcji misja narodu rosyjskiego ujęta została w formie religijnej. Wierzył on w wielką bogonośną misję narodu rosyjskiego, uważał, że naród ten wypowie swoje słowo u kresu dziejów²¹⁰. Naród – bogonośca to koncepcja człowieka i narodu mających „Boga w sercu”. Była to idea sakralizująca naród rosyjski i „unaradawiająca” Boga, połączona z mesjanistyczną wiarą, iż naród rosyjski może zbawić świat, gdyż „niesie w sobie nieskażoną naukę Chrystusa”²¹¹.

Zakorzeniony, poprzez literaturę, w mentalności narodowej Rosjan mesjanizm wpływa na ich charakter. Mesjanizm mocno nacechował wielu Rosjan szowinizmem. Jest to także wynik etnocentryzmu Rosjanie, podobnie jak inne wielkie narody uważają się za najważniejszy w świecie, ta ich wiara została podbudowana

²⁰⁶ A. Walicki, *Rosja, katolicyzm i sprawa Polska*, Warszawa 2002, s. 87.

²⁰⁷ A. Walicki, *Rosyjska myśl...*, s. 467.

²⁰⁸ Cytat za: S. Cat – Mackiewicz, *Dostojewski*, Bielsko-Biała 1997, s. 229.

²⁰⁹ F. Dostojewski, *Biesy*, Londyn 1992, 231–232.

²¹⁰ M. Bierdiajew, *op.cit.*, s. 212.

²¹¹ A. Andrusiewicz, *Naród–Bogonośca*, [w:] *Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, Łódź 2001, t. 4, s. 382.

przez ich myśl społeczno-polityczną i literacką. Nacjonalizm rosyjski w dużej mierze wypływa z mesjanistycznych koncepcji literackich, które stworzyły podstawy do przekonania o własnej wyższości i wartości oraz specyficznej roli w świecie.

Charakterystycznym i powtarzającym się motywem kultury rosyjskiej była problematyka religijna. Wielu myślicieli rosyjskich poświęciło twórczość i życie opracowaniu całościowego światopoglądu chrześcijańskiego. W kulturze rosyjskiej XIX wieku, kiedy powstawała samodzielna filozoficzno-religijna myśl rosyjska, problematyka religijna miała decydujące znaczenie. I dotyczyło to nie tylko nurtów religijnych, ale także myśli niereligijnej i antyreligijnej, choćby nie było uświadamiane²¹². Myśl filozoficzna miała przede wszystkim charakter religijny, moralny i społeczny. Znaczy to, że jej głównym tematem był problem losu człowieka w społeczeństwie i historii²¹³.

Religijna i filozoficzna myśl Rosji nie rozwijała się wedle schematów Europy Zachodniej. Kultura rosyjska nie przeszła przez scholastykę i nie wykształciła umiejętności logicznych i analitycznych istotnych w klasyfikowaniu i definiowaniu pojęć. Rosja nie uczestniczyła również w kulturze renesansu, nie przejęła także sceptycyzmu i relatywizmu, który w sposób trwały naznaczył całą europejską kulturę. Oba te „braki” są jednakowo widoczne w rosyjskiej myśli filozoficznej od początku jej powstania, to jest od epoki Oświecenia. Filozofia ta jest dziełem inteligentnych amatorów-literatów, zafascynowanych sprawami społecznymi lub religijnymi, lecz niezdolnych do systematyzacji własnej myśli, do analizy pojęć używanych do oceny wartości logicznej argumentów. Twórczość filozoficzna najwybitniejszych myślicieli rosyjskich jest często fascynująca z punktu widzenia retorycznego i literackiego, pełna pasji i autentyzmu, lecz z reguły logicznie źle spojona wewnętrznie, pozbawiona wyraźnej segmentacji i sekwencji. Jednocześnie uderzającą cechą rosyjskiej kultury duchowej jest znikomy w niej udział postaw sceptycznych i relatywistycznych²¹⁴. Stanowi to najbardziej charakterystyczną cechę filozofii rosyjskiej. Rosyjski myśliciel pisze bez żadnej metodologii. Zajmuje się filozofią, teologią, naukami ezoterycznymi i tworzy swoistą syntezę wszystkich tych nauk. Łatwo przechodzi od filozofii do teologii, od teologii do antropozofii²¹⁵.

Pierwszymi, którzy swoją myśl filozoficzno-społeczną łączyli z chrześcijańskim prawosławiem, byli słowianofile: Iwan Kiriejewski i Aleksy Chomiakow. Dali oni początek chrześcijańskiemu ruchowi filozoficznemu, będącemu oryginalnym osiągnięciem myśli rosyjskiej. Pierwszym, który stworzył system filozofii chrześcijańskiej w duchu idei Kiriejewskiego i Chomiakowa, był Włodzimierz Sołowjow. Jego następcami było wielu filozofów – teologów, wśród których byli książę Sergiusz Trubeckoj i jego brat, Eugeniusz Trubeckoj, o. Paweł Florenski, o. Sergiusz Bułgakow, Mikołaj Bierdiajew, Mikołaj Łoski, Lewa Karsawin²¹⁶.

²¹² M. Bierdiajew, op.cit., s. 165–168; M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000, s. 5–11.

²¹³ M. Bierdiajew, op.cit., s. 93.

²¹⁴ L. Kułakowski, *Główne nurty marksizmu (cz. II)*, Poznań [2000], s. 366–367.

²¹⁵ H. Paprocki, *Ziemia człowiekowi poddana*, [w:] M. Bierdiajew, *Sens twórczości*, Kęty 2001, s. 6.

²¹⁶ M. Łoski, op.cit., s. 10 i n.

Najważniejszymi osobowościami w rosyjskiej myśli religijnej byli jednak nie filozofowie, lecz pisarze: Lew Tołstoj (1828–1910) i Fiodor Dostojewski (1821–1881).

Fiodora Dostojewskiego fascynowała tematyka religijna i takie formy życia religijnego Rosji jak kult tzw. „szaleńców Bożych” (jurodiwych) czy instytucji tzw. „starców”, czyli mnichów – przewodników duchowych, którzy pod koniec XVIII w. pojawili się w Rosji. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w jego znanych powieściach *Idiota*, *Bracia Karamazow* czy *Zbrodnia i kara*, w których pojawił się problem odkupienia i odrodzenia poprzez wiarę.

Ważną rolę w rosyjskiej kulturze drugiej połowy XIX w. odegrał pisarz Lew Tołstoj. Pochodzący z arystokratycznego ziemiaństwa Tołstoj w latach siedemdziesiątych stworzył religijną filozofię życia. Swoje credo zawarł w takich utworach, jak: *Spowiedź*, *Na czym polega moja wiara*, *O życiu*, *Królestwo Boże jest w nas*. W latach osiemdziesiątych pisarz zerwał z arystokratycznym trybem życia i zgodnie z treścią swojej filozofii zajął się pracą fizyczną.

Treścią chrześcijaństwa była dla Tołstoja nauka Chrystusa, której kwintesencją było dla niego *Kazanie na Górze*. Naukę moralną wypływającą z *Kazania na Górze* Tołstoj ujął w pięciu przykazaniach:

- nigdy nie wpadać w gniew,
- „żyć parami” i nie cudzołodzić,
- nie przysięgać i nie osądzać bliźnich,
- nie sprzeciwiać się złu przemocą,
- nie robić różnicy między własnym narodem, a innymi i nie uczestniczyć w wojnach.

Chrześcijaństwo Tołstoja odrzucał zasadę władzy i przemocy. Chrześcijaństwo zinstytucjonalizowane, kościelno-państwowe było dla niego najbardziej zdegenerowaną religią świata²¹⁷.

Religijny anarchizm Tołstoja, który odrzucał wszelką władzę, nie był niczym niezwykłym w kulturze rosyjskiej. Swoisty element anarchistyczny dostrzec można we wszystkich nurtach myśli i literatury rosyjskiej. *Anarchizm jest zasadniczo wytworem rosyjskim. [...] Problem władzy i prawomocności państwa jest zagadnieniem typowo rosyjskim. Rosjanie zajmują specyficzną postawę wobec władzy. Leontiew miał rację, kiedy mówił, że państwowość rosyjska z silną władzą powstała dzięki wpływom tatarskim i niemieckim. Naród rosyjski i w ogóle Słowianie zdolni byli, jak twierdził, wyłącznie do anarchii*²¹⁸. Uważa się, że anarchizm leży w samej istocie charakteru narodowego Rosjan.

Już w konserwatywnej ideologii słowianofilskiej był obecny silny pierwiastek anarchistyczny. Słowianofile nie akceptowali państwa i władzy. Według nich charakterystyczna dla Rosjan była idea zakładająca, że w istocie duszy narodu rosyjskiego obcy jest kult władzy, idealizowana wolność staroruska była to wolność od polityki, wolność życia w sferze pozapaństwowej, wedle niepisanych praw wiary i tradycji. Upatrywano immanentne zło we wszystkich formach państwowo-prawnych²¹⁹.

²¹⁷ A. Walicki, op.cit., s. 490.

²¹⁸ M. Bierdiajew, *Rosyjska...*, s. 151.

²¹⁹ A. Walicki, op.cit., s. 147, *Filozofia i myśl...*, s. 188–196.

Uważano, że fałsz leży nie w tej czy innej formie państwa, ale w samym państwie – jako idei²²⁰. Krytyka państwowości, uznanie apolityczności za istotną cechę ludu rosyjskiego stanowi przejaw związku słowianofilstwa z politycznym anarchizmem rosyjskim, którego przedstawicielem był wywodzący się ze szlachty Mikołaj Bakunin (1814–1876), rewolucjonista, który głosił koncepcję negacji i destrukcji. Konieczną przesłanką tworzenia przyszłości miało być całkowite zniszczenie rzeczywistości istniejącej. Anarchizm Bakunina zawierał w sobie charakterystyczny pierwiastek mesjanizmu narodowego. Według niego na ruinach starego świata miał powstać nowy, a zniszczenie starego świata rozpocznie się w Rosji, która ma spełnić szczególną rolę rewolucyjną. Swoją wiarę w rewolucję łączył z wiarą w lud rosyjski, który ze swej natury miał być rewolucyjny – tylko trzeba go zbuntować²²¹.

Za wzór do naśladowania Bakunin uważał przywódców siedemnasto- i osiemnastowiecznych buntów chłopskich i kozackich – Stiepana Riazina i Jemieliana Pugaczowa. Było to spowodowane ogólną fascynacją kultury rosyjskiej tworzącą się na terenach słabo zaludnionych społecznością kozacką, która stanowiła ucieczkę od ucisku państwa i jego instytucji. Kozacka społeczność tworzona przez zbiegów z terenów państwa moskiewskiego była interesującym zjawiskiem w historii Rosji. Kozacy częstokroć byli wykorzystywani w wojsku carskim, zdobycie w XVII w. tureckiej twierdzy Azow, a przede wszystkim kolonizacja Syberii, w której Kozacy odegrali największą rolę, to ich najbardziej znane dokonania, jednocześnie jednak Kozacy byli także przywódcami krwawych wojen chłopskich z XVII i XVIII w. Tzw. „kozacka wolnica” była trwałym elementem obrazu Rosji. Społeczność kozacką idealizowała historiografia i literatura rosyjska.

Już w XVII w. powstała *Opowieść o zdobyciu Azowa* (pełny tytuł brzmiał „opowieść i odwaga, i męstwo Atamanów i Kozaków Wojska Dońskiego o mieście Azowie”).

Utwór ten był literackim opracowaniem urzędowych dokumentów – raportów wojska dońskiego – donoszących carowi Michałowi o zdobyciu Azowa i był opisem walk Kozaków dońskich z Turkami. Także w środowisku kozackim powstała w XVIII w. *Opowieść o Uruslanie Łazarewiczu*, epos ludowy, będący literackim obrazem kozackich walk zbrojnych. Utwór ten cieszył się dużą popularnością i do XX w. był ulubioną lekturą młodzieży²²².

Motyw kozacki był stale obecny w literaturze rosyjskiej, m.in. u Aleksandra Puszkina (*Córka kapitana*, *Historia Pugaczowa*, *Potława*), Michaiła Lermontowa (*Końsanka kozacka*), Sergiusza Jesienina (*Pugaczow*). W powieści Lwa Tołstoja *Kozacy* poruszono problem konfliktu między „cywilizacją” a „naturą”. W powieści tej Kozacy stanowią szczęśliwą społeczność żyjącą z dala od skupisk miejskich. Pisarz, tworzący już w czasach Rosji Radzieckiej, Michaił Szołochow napisał powieść o życiu kozaków dońskich zatytułowaną *Cichy Don*.

Literatura i historiozofia rosyjska wyznaczyły Kozakom ważne miejsce w kulturze poprzez propagowanie tzw. kozackiej wolności i wiarę w przecho-

²²⁰ K. Askakow, *Połnoje sobranije soczinienij*, Moskwa 1861, t. 1, s. 250.

²²¹ Por. J. Kucharzewski, op.cit., s. 153–205.

²²² *Historia literatury rosyjskiej*, pod red. M. Jakóbca, t. 1, Warszawa 1976, s. 146–147.

wywane przez nich pozytywne wartości narodowe. Kozak stał się symbolem wolnego człowieka nikomu nie podlegającego i nikogo nie zniewalającego.

Istotne miejsce w życiu Rosjan odgrywał problem otaczającej nas natury. Na przestrzeni wieków piśmiennictwo rosyjskie odzwierciedlało stosunek Rosjanina do otaczającej go przyrody, będąc równocześnie wyrazem jego mentalności i odbiciem duchowości prawosławia. W przeciwieństwie do kultury zachodniej, która rozwijała się pod wpływem racjonalizmu, kulturę wschodu charakteryzowało większe akcentowanie mistyki. *Życie jest w prawosławiu związane z wizją innych światów, i bez tej wizji prawosławie po prostu nie istnieje [...] Dlatego też liturgia prawosławna zwraca się przede wszystkim do odczuć mistycznych, do nich przemawia i je kształtuje*²²³. Kultura silnie wpływa na interpretację otoczenia²²⁴, w prawosławnej kosmologii wskazuje się więc na całościowy i mistyczny charakter wszechświata. *Teologia świętego Pawła podkreśla powszechność dzieła Chrystusa. Wszechświat wypełniony jest obecnością Boga, zaś Wcielenie wprowadza całą naturę w dzieło zbawienia [...] Bo w Nim zostało wszystko stworzone [...] wszystko w Nim ma istnienie: będąc źródłem i zasadą spójności stworzonego Świata, Chrystus czyni zaś „kosmos”, zorganizowanym zgodnie z jego celem*²²⁵.

Do XVIII w. rosyjska umysłowość była ściśle związana z cerkwią prawosławną i jej dziejami. Wskutek tego uczucie, jakie żywili Rosjanie do własnej ziemi, miało charakter niemal religijny, a obcowanie z przyrodą rodziło przeżycia niemal mistyczne²²⁶. Na obraz przyrody w świadomości Rosjan wywarł wpływ zarówno sposób ukształtowania terenu Rosji, w którym równiny stwarzały wrażenie drogi bez końca, przestrzeni, której nie sposób wyrazić w kategoriach rozumu²²⁷, jak również prawosławna mistyka. Doprowadziło to do swoistego, panteistycznego, pojmowania roli i miejsca natury we wszechświecie.

Wissarion Bieliński (1811–1848), rosyjski myśliciel, pisał, w początkowym okresie swojej twórczości, w duchu panteizmu, iż cały bezkresny wszechświat Boży jest odbiciem jedynej, wiecznej idei, bo nie jest czymś oddzielnym od świata, gdyż Bóg znajduje się w świecie, dlatego że jest wszędzie²²⁸. Stwierdził też, że ziemia jest „naszą matką rodzoną”, albowiem stanowi prapoczątek oraz praprzyczynę ducha, chroniąc zarazem w sobie całą istotę (substancję) tworzącej natury²²⁹.

Wpływ panteizmu można dostrzec także u innego myśliciela rosyjskiego Piotra Czaadajewa, który sprzeciwiał się, w swoich pismach, traktowaniu człowieka jako istoty „oddzielonej i jednostkowej” i uważał, że człowiek powinien być pojmowany jako „istota rozumna w sensie ogólnym”, żyjąca w „rzeczywistości cudownej”²³⁰.

²²³ S. Bułgakow, *Prawosławie*, Białystok 1992, s. 162.

²²⁴ Tuan Yi-Fu, op.cit., s. 77.

²²⁵ P. Evdokimov, *Sztuka ikony, Teologia piękna*, Warszawa 1999, s. 100.

²²⁶ T. Spidlik, *Wielcy mistycy rosyjscy*, Kraków 1996, s. 325.

²²⁷ J. Dębowski, *Przyroda w filozofii rosyjskiego prawosławia*, Olsztyn 1998, s. 12–13.

²²⁸ G. Przebinda, *Od Czaadajewa do Bierdiajewa. Spór o Boga i człowieka w myśli rosyjskiej (1832–1922)*, Kraków 1998, s. 16.

²²⁹ Ibidem, s. 19.

²³⁰ Ibidem, s. 87–88.

Panteistyczne akcenty zawierała także twórczość rosyjskich pisarzy. Lew Tołstoj twierdził, że jednym z głównych warunków szczęścia jest takie życie, w którym nienaruszona pozostaje więź człowieka z przyrodą, czyli życie w świetle słońca, na świeżym powietrzu, w bliskim kontakcie z ziemią, z roślinnością, ze zwierzętami²³¹. Natomiast Fiodor Dostojewski pisał: *Kim jest Matka Boska? [...] Matka Boska to czarna ziemia nasza, i wielka w tym radość dla człowieka. I każdy smutek ziemi, i każda tła ziemiska – radością wam będą. A jak przesyca się ziemię łzami swoimi na pół arszyna w głąb, błogość cię ogarnie*²³². *Wszystko jest niby ocean, wszystko płynie i styka się: w jednym miejscu dotkniesz, na drugim końcu świata znajdziesz odzew [...] Wszystko jest jak ocean, powiadam ci*²³³. *Wszystko jest piękne i wspaniałe ponieważ wszystko jest prawdą [...] Dla wszystkich jest Słowo wszelkie stworzenie, wszelki twór, każdy listek dąży ku Słowu*²³⁴. Charakter twórczości Dostojewskiego i jego koncepcja wszechjedności wszystkich istot sprawiły, że zarzucono mu nawet herezję panteizmu w postaci kultu natury²³⁵.

Przekonanie o mistycznym związku człowieka z otaczającym go światem zostało silnie zakorzenione w tradycji myśli rosyjskiej. Jeden z najbardziej znanych współczesnych myślicieli rosyjskich, Mikołaj Bierdiajew (1874–1948), twierdził, że człowiek jest mikrokosmosem. *Człowiek jest małym światem, mikrokosmosem, oto podstawowa prawda poznania człowieka i podstawowa prawda zakładająca samą możliwość poznania*²³⁶. Bierdiajew zgadzał się z poglądem, że człowiek zawiera w sobie cały kosmos, od kamienia do Boga, i że odbija się w nim cała ewolucja świata²³⁷.

Wszystkie te charakterystyczne i powtarzające się motywy literatury i myśli społeczno-politycznej XIX w. w Rosji przyczyniły się do tworzenia stereotypów narodowych Rosjan. W stereotypach, mimo iż stanowią one tylko skrótowe i zabarwione emocjonalnie wyobrażenie o swoim lub innych narodach, odbijają się w jakiejś mierze cechy psychiczne narodu, który dany stereotyp uznaje; w tym sensie analiza stereotypu pozwala na poznanie tych, którzy w ten stereotyp wierzą²³⁸.

Rosjan cechuje, budowana przez mesjanizm, wiara w wielkość i potęgę ziemi i narodu rosyjskiego. Silnie akcentują oni swą, dla innych z założenia niezrozumiałą, tajemniczość, wyjątkowość i paradoksalność. Ta ostatnia wyraża się we współlistnieniu sprzecznych cech w „duszy rosyjskiej”: *W narodzie rosyjskim dostrzec można sprzeczne cechy: despotyzm, hipertrofię państwa i anarchizm, niezależność; okrucieństwo, skłonność do przemocy i dobroć, łagodność, delikatność; obłudę i poszukiwanie prawdy; indywidualizm, wyostrzoną świadomość jednostki i bezosobowy kolektywizm; nacjonalizm, megalomanię i uniwersalizm; eschatologiczno-mesjanistyczną religijność i powierzchowną pobożność; poszukiwanie Boga i wojujący ateizm; pokorę i gwałtowność; niewolnictwo i bunt*²³⁹.

²³¹ J. Debowski, op.cit., s. 87.

²³² F. Dostojewski, *Biesy*, Warszawa 1972, s. 147.

²³³ F. Dostojewski, *Bracia Karamazow*, Londyn 1993, t. 1, s. 357.

²³⁴ Ibidem, s. 330.

²³⁵ J. Debowski, op.cit., s. 92.

²³⁶ M. Bierdiajew, *Sens...*, s. 47.

²³⁷ Ibidem, s. 58.

²³⁸ J. Wiatr, op.cit., s. 328.

²³⁹ M. Bierdiajew, *Rosyjska...*, s. 8–9.

Panuje także przekonanie, że u podstaw „rosyjskiej natury” leży pierwiastek mistyczno-religijny, który nie jest możliwy do jednoznacznej definicji w kategoriach „rozsądku”, a także umiławanie wolności i swobody wynikające z charakteru rosyjskiej przestrzeni.

Stereotypy te, utrwalane m.in. w literaturze, są częścią kultury rosyjskiej i wpływają na wszystkie aspekty życia społecznego, w tym także na działania polityczne.

Literatura rosyjska obok tworzenia stereotypów stała się także elementem patriotycznej ideologii rosyjskiej. Poprzez obecny w niej element mesjanizmu narodowego, utrwalala etnocentryczny pogląd, że Rosja jest krajem wyjątkowym, a naród rosyjski zajmuje specjalne miejsce wśród innych nacji.

Szczególną rolę w życiu Rosjan odegrała poezja Aleksandra Puszkina, który w Rosji jest uważany za poetę narodowego. *Popularność Puszkina jest w Rosji ogromna, przekształcono go w idola otoczonego kultem [...] Puszkina to uosobienie wszechmocnego ducha rosyjskiego, symbol wielkiej, jedynej i niepodzielnej Rosji, państwowy poeta numer jeden*²⁴⁰.

Aleksander Puszkina już za życia został uznany za osobę wyjątkową w kulturze rosyjskiej. W 1829 r. w czasopiśmie „Moskowskij Tielegraf” redagowanym przez braci Mikołaja i Ksenofonta Polewojów, którzy należeli do znanych krytyków literatury rosyjskiej lat dwudziestych i trzydziestych XIX w., po raz pierwszy określono go jako „klasycznego autora”, to znaczy poetę „wzorcowego” i zalecanego w szkole, którego utwory stały się „potrzebą narodową” i „niezbędną częścią dorobku literackiego narodu”²⁴¹. Utworem najbardziej narodowym, rosyjskim w charakterze był według Polewojów poemat z 1828 r. *Potława*, w którym ujrzeli oni odbicie charakteru narodowego Rosjan, ducha rosyjskiego i rosyjskiego sposobu myślenia²⁴². Treścią poematu *Potława* były wydarzenia z wojny rosyjsko-szwedzkiej, podczas której car Piotr I odniósł zwycięstwo nad armią króla szwedzkiego Karola XII. Puszkina stał się poetą narodowym i państwowym, kiedy w 1880 r. odsłaniano w Moskwie jego pomnik, oficjalne uroczystości trwały prawie dwa tygodnie. W poezji Puszkina doszukiwano się walorów patriotyczno-nacjonalistycznych.

Także w Rosji Radzieckiej Puszkina był uważany za klasycznego poetę narodowego. Dla Anatolija Łunaczarskiego, pierwszego kierownika Ludowego Komisariatu Oświaty, który miał się zajmować życiem kulturalnym Rosji Radzieckiej, Puszkina był twórcą ogólnonarodowym, którego twórczość stanowiła skarb dla społeczeństwa radzieckiego budującego kulturę proletariacką. Jego znaczenia dla Rosji porównywał z tym, jakie kultura antyczna miała dla całej ludzkości²⁴³.

W latach trzydziestych XX w. Puszkina został uznany w ZSRR za klasyka, z którego wywodził się ideał literatury. Zainteresowanie Puszkinem wiązało się z zainteresowaniem patriotyczno-wolnościowymi tradycjami kultury narodowej. Nawiązując do poglądów Anatolija Łunaczarskiego, uznano, że poprzez poezję

²⁴⁰ J. Drużnikow, *Rosyjskie mity. Od Puszkina do Pawlika Morozowa*, Warszawa 1998, s. 75.

²⁴¹ Z. Dziechciaruk, *Puszkina w oczach Mikołaja i Ksenofonta Polewojów*, Kraków 1978, s. 15.

²⁴² Ibidem s. 15.

²⁴³ B. Małecka, *Łunaczarski o dziedzictwie Puszkina*, Wrocław 1979, s. 43.

Puszkina budził się cały naród i idee, które doprowadziły do rewolucji październikowej²⁴⁴.

W 1935 r. dla uczczenia setnej rocznicy urodzin poety rząd radziecki powołał wszechzwiązkowy komitet obchodów jubileuszu. Powstawały wiersze pisane specjalnie na tę okazję, w których Puszkina nazywano geniuszem, największym z wielkich, ulubieńcem narodu, jego piewcą²⁴⁵. Była to poezja okolicznościowa, która miała tworzyć wzniosły i wyidealizowany obraz państwa, budzić odczucia patriotyczne, wiążąc wiersze poety z ideologią państwa radzieckiego.

Puszkiniowi przyznawano specjalną rolę w kulturze rosyjskiej i zarówno w Rosji przedrewolucyjnej, jak i porewolucyjnej uznawano go za największego poetę rosyjskiego, wyrażającego ducha narodu i wykorzystywano jego twórczość w oficjalnej ideologii państwowej.

Dziewiętnasty wiek odznaczył się w historii Rosji nie tylko z powodu rozkwitu literatury, filozofii czy myśli społeczno-politycznej. Był to wiek, w którym tworzyło się nowoczesne państwo i społeczeństwo rosyjskie. W tym też okresie ukształtowała się jako grupa społeczna inteligencja rosyjska. Inteligencja – w naukach społecznych – to grupa międzyklasowa, składająca się z osób odznaczających się wysokim statusem wykształcenia, wykonujących zawodowo złożoną pracę umysłową – wymagającą odpowiedniego wykształcenia, specyficznej wiedzy i uzdolnień, np. pisarze, lekarze, prawnicy itp. – często aspirujący do roli ideowych przywódców społeczeństwa²⁴⁶.

Początkowo inteligencja rosyjska wywodziła się z warstw szlacheckich. Aleksander Radiszczew, Piotr Czadajew, myśliciele i pisarze oddziałujący na szeroką opinię społeczną, wywodzili się z warstwy szlacheckiej – ziemiaństwa. Także opozycja przeciw carskiemu samodzierżawiu wywodziła się początkowo z warstw szlacheckich (Michał Szczerbatow, ruch dekabrystów). Na początku drugiej połowy XIX w., kiedy zaczęły powstawać najbardziej charakterystyczne ideologie rosyjskie (okcydentalizm, słowianofilstwo, socjalizm rosyjski) zaczęła dominować inteligencja pochodzenia „raznoczynnego” (nazwa pochodzi od: raznyje czyny – różne rangi urzędnicze), a więc synowie drobnych urzędników, niższego duchowieństwa, osoby, które uzyskały szlachectwo dzięki służbie państwowej. Inteligencja, zarówno szlachecka, jak i raznoczynna, była to warstwa nie posiadająca w społeczeństwie rosyjskim konkurencji, monopolizująca inicjatywy społeczne, naukę i sztukę. Monopol ów straciła dopiero z pojawieniem się z jednej strony rewolucyjnego ruchu robotniczego, z drugiej zaś przez powstającą legalną opozycję polityczną. Nie stało się to jednak wcześniej, aniżeli na przełomie XIX i XX w.

Na tworzącą się dziewiętnastowieczną inteligencję rosyjską w znacznej mierze wpłynęła ustanowiona przez Piotra I hierarchia wyższej warstwy społecznej, czyli tzw. tabela rang. Warstwa szlachecka została uszeregowana w czternaście stopni (rangi – inaczej zwane czynami), według których mogli awansować wojskowi i urzędnicy państwowi. Awans społeczny inną drogą był niemożliwy. Tytuł szlachecki można było uzyskać w zamian za służbę w aparacie państwa.

²⁴⁴ B. Małecka, *Puszkina w radzieckiej poezji jubileuszowej roku 1937*, Wrocław 1982, s. 27.

²⁴⁵ Ibidem, s. 30.

²⁴⁶ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 1997, s. 86.

Pod wpływem czynu tworzył się model rosyjskiego inteligenta – urzędnika państwowego, model biurokratyczno-wojskowy. Warstwa inteligencka stała się tożsama z warstwą urzędników państwowych.

Powodowała to struktura społeczna państwa rosyjskiego, w której ranga urzędnicza wyznaczała pozycję społeczną, a zarazem umożliwiała działalność polityczno-społeczną.

System edukacyjny uczelni wyższych był związany z hierarchiczno-urzędniczą strukturą państwa. Profesorowie wyższych uczelni w Rosji wraz z awansem na uczelni, tak jak wszyscy urzędnicy państwowi, otrzymywali wyższy stopień w tabeli rang. Rektor osiągał V rangę, profesor zwyczajny VII, profesor nadzwyczajny i adiunkt VIII. Czyn dziewiątej rangi dawał szlachectwo osobiste, a czwartej dziedziczne²⁴⁷.

Spośród intelektualistów rosyjskich wielu było urzędnikami. Publicysta Aleksander Hercen po ukończeniu Uniwersytetu Moskiewskiego rozpoczął służbę urzędniczą, którą sprawował aż do czasu wyjazdu za granicę. Poeta Fiodor Tiutczew przewodniczył Komisji Cenzury Zagranicznej. Iwan Gonczarow (twórca powieści *Obłomow*) także pełnił funkcję cenzora. Poeta Michał Lermontow był oficerem wojska (służył w formacji huzarów), a Aleksander Puszkina, przebywając na zesłaniu, pracował jako urzędnik przy generale Iwanie Inzowie, a także w kancelarii hr. Woroncowa i otrzymał, po powrocie z zesłania, dworski tytuł kamerjunkra²⁴⁸.

Postawa inteligencji nie zmieniła się także po rewolucji Październikowej, np. pisarz Michaił Bułhakow był urzędnikiem w ówczesnym ministerstwie kultury²⁴⁹, a znaczna część inteligencji współtworzyła państwo radzieckie. W Rosji radzieckiej działalność intelektualna została podporządkowana państwu jako narzędzie agitacji i propagandy. *Myśl naukowa, artystyczna i filozoficzna odzwierciedla pogląd na świat klas walczących. Rosja, obalwszy burżuazję, przeżywa okres przejściowy, nacechowany walką z pozostałościami przeszłości i wymagającego największego natężenia wszystkich sił narodu. W takich warunkach rząd sowiecki popełniłby samobójstwo, gdyby ogłosił wolność wykładów i badań naukowych*²⁵⁰.

Ideologia objęła wszystkie dziedziny kultury – literaturę, filozofię, muzykę, historię, nauki ekonomiczne, nauki przyrodnicze, malarstwo, architekturę. Wszystkie dziedziny kultury podporządkowano zadaniom apologetycznym – sławieniu partii i państwa radzieckiego²⁵¹.

W Rosji radzieckiej literaci, naukowcy, dziennikarze musieli należeć do organizacji państwowych, skupiających odpowiednie grupy zawodowe. Np. pisarz, który nie chciał zostać odsunięty poza granice powszechnie dostępnego obiegu literatury, musiał zostać członkiem Związku Pisarzy, który zmonopolizował życie

²⁴⁷ R. G. Ejmontowa, *Russkije uniwersitety na grani dwóch epok. Ot Rosii kriepostnej k Rosii kapitalisticeskoj*, Moskwa 1985, s. 39.

²⁴⁸ *Historia literatury...*, s. 708–709, 728–730, 197–199, 440–443.

²⁴⁹ A. Drawicz, *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, Warszawa 1997, s. 232.

²⁵⁰ Dekret komisji do rewizji wykładu nauk w szkołach wyższych, [w:] F. A. Szczerbina, *Zakony rewolucji i rosyjskiej bolszewizmu*, Białogród 1921, s. 104.

²⁵¹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu* (cz. III), Poznań [2000], s. 141–219.

literackie i zapewniał funkcjonowanie w życiu literackim tylko osób identyfikujących się z ideologią państwa. Zadaniem literatury było wychowywać młodzież w duchu patriotyzmu i zapału rewolucyjnego. Literatura miała być partyjna i polityczna²⁵².

Wszystkie te czynniki wpłynęły na mentalność inteligencji rosyjskiej. Jak wiadomo, w każdym kraju warstwą najbardziej konserwatywną i najmniej skłoną do jakichkolwiek samodzielnych działań są urzędnicy państwowi [...]. W świadomości urzędnika pojęcie pracy zostaje wyparte przez pojęcie „służby”. Na swoim posterunku jest autorem, poza nim – jest bierny. Mentalność urzędnika jest tedy wygodna dla władzy jak i dla niego samego. W naszym kraju, gdzie wszyscy pracują dla państwa, pisarze będący członkami Związku Pisarzy, naukowcy pracujący w państwowych instytucjach, robotnicy i kołchoźnicy – wszyscy mają mentalność urzędników w tym samym stopniu co funkcjonariusze KGB czy MWD [...] Tak zwana „klasa średnia” bynajmniej nie stanowi pod tym względem wyjątku; przeciwnie, ze względu na środkową pozycję, jaką klasa ta zajmuje w społeczeństwie, mentalność urzędnicza jest dla niej, jak sądzę, najbardziej typowa²⁵³.

Jednostki, które nie chciały podporządkować się wymogom aparatu państwowego, pozostawały na marginesie życia społecznego czy kulturalnego.

Na tworzące się postawy inteligencji rosyjskiej wpływały ograniczenia, które wywodziły się z charakteru politycznej i społecznej organizacji państwa. Inteligencja w Rosji carskiej została zorganizowana poprzez rangi i jednocześnie autorytarne państwo wymagało podporządkowania się oficjalnej doktrynie samodzielnawia, ograniczając swobodną działalność społeczno-polityczną.

Pierwsze pokolenie inteligencji rosyjskiej, działające w czasach cara Mikołaja I, zostało określone nazwą „zbędni ludzie” (lisznie ludzie – od tytułu opowiadania Iwana Turgieniewa z 1850 r. pt. *Dziennik człowieka niepotrzebnego*). Było to pokolenie wychowane w atmosferze określonych dążeń i postaw, które nie znalazło dla siebie szansy podjęcia konkretnych działań.

W pierwszej połowie XIX w. wydarzyły się dwa ważne dla Rosji, wydarzenia historyczne:

- zwycięskie odparcie wojsk napoleońskich w 1812 r.,
- obecność wojsk rosyjskich w Paryżu i decydujący wpływ wojsk rosyjskich na militarny i polityczny kształt Europy ponapoleońskiej.

Zetknięcie się Rosji, w wyniku wojen napoleońskich, z wielką polityką europejską powodowało wzrost dumy narodowej. W ciągu trzech lat Rosjanie, przebywający na Zachodzie poznali: stosunki społeczne, kulturę materialną i życie codzienne krajów niemieckich i Francji. Dało to materiał porównawczy do rozmyślań na temat Rosji w zestawieniu z kulturą Zachodu i impuls do podjęcia niezależnej działalności politycznej i społecznej. W tej sytuacji ze środowiska młodych oficerów wywodzących się z rodów bojarskich i szlacheckich wyrosło pokolenie, w którym obudziła się jednocześnie świadomość narodowa i cywilizacyjna, poczucie potrzeby rozwijania rodzimych pierwiastków życia i zarazem

²⁵² Ibidem, s. 148.

²⁵³ A. Amarlik, op.cit., s. 22.

poczucie potrzeby reformowania kraju na wzór narodów zachodniej Europy. W ten sposób powstały pierwsze tajne stowarzyszenia, które dały początek ruchowi określanemu potem jako ruch dekabrystów.

Na formowanie się świadomości wykształconych Rosjan w XIX w. w większym stopniu niż sam ruch dekabrystowski wpłynęły metody, jakimi rozprawiono się z jego uczestnikami po klęsce zbrojnego wystąpienia przeciwko caratowi w grudniu 1825 r.

Śledztwo w sprawie dekabrystów trwało kilka miesięcy i objęło kilkaset osób. Pięciu przywódców dekabrystów zostało skazanych na karę śmierci i następnie powieszonych, a ponad 120 osób zesłano na ciężkie roboty lub osiedlenie na Syberii, której nie mieli prawa opuszczać aż do końca życia²⁵⁴.

Efektem powstania dekabrystów było również zaprowadzenie w państwie reżimu policyjnego, cenzury i nałożenia ograniczeń na oświatę. W 1826 r. weszła w życie ustawa o cenzurze, według której władza nie podlegała żadnej krytyce niezależnie od swego szczebla. Wykluczono możliwość pisania o jakichkolwiek reformach państwowych, społecznych i prawnych. Następstwem było ograniczenie rozwoju życia intelektualnego.

W takich warunkach wytworzył się w wykształconej warstwie Rosjan typ „człowieka zbędnego”, którego zdolności, aspiracje i wiedza nie znajdowały zastosowania w państwie, które zmonopolizowało życie społeczne i polityczne.

Literatura rosyjska w XIX w. stworzyła wiele postaci, które odzwierciedlały życie i sposób zachowania „człowieka zbędnego”, poczynawszy od Czackiego z komedii Aleksandra Gribojedowa *Mądremu biada* poprzez Eugeniusza Oniegina, tytułowego bohatera poematu Puszkina, Pieczorina z opowiadania Lermontowa *Bohater naszych czasów*, oraz Rudina z utworu Turgieniewa *Rudin*.

Literacki wizerunek przedstawiciela rodzącej się rosyjskiej inteligencji jako człowieka zbędnego był zawsze pesymistyczny jako osoby nieznajdującej w ramach państwa carskiego ujścia dla swoich aspiracji. Jednakże w realnym życiu najbardziej twórcze i niezależne jednostki z tego pokolenia (m.in. Aleksander Hercen, Wissarion Bieliński, Mikołaj Ogariow) znalazły miejsce dla działalności społeczno-politycznej, skierowanej przeciwko rzeczywistości Rosji carskiej, często z tego powodu podlegając represjom policyjnym. Wszystko to wpłynęło na kształtowanie się etosu inteligencji rosyjskiej. *Walka z rzeczywistością rozgrywająca się w duszy ludzkiej wprowadza do myśli romantycznej krzyżujące się poczucie wyjątkowości i jednocześnie bezsilności jednostki, a równocześnie kształtuje elitarny model bohatera – obdarzonego wyjątkową wrażliwością, skalą doświadczeń i przeżyć [...] Stąd blisko do klasycznej tragedii romantycznej – niezdolności przystosowania się jednostki do świata, w którym żyje [...] w dziejach „zbędnych ludzi” znajdujemy nie tylko tragizm, lecz również romantyczne ujęcie losu, winy tragicznej, gdy bohater sam prowokuje swój los*²⁵⁵.

Niemożliwość aktywności społeczno-politycznej, której podjęcie wiązało się z represjami ze strony państwa, prowadziła do powstania dwojakiich postaw. Z jednej strony, bierność, brak celów w życiu, moralne niewolnictwo opisane

²⁵⁴ Historia powszechna, Warszawa 1970, t. 6, s. 179.

²⁵⁵ K. Chojnicka, *Rodowód literacki inteligencji rosyjskiej*, Warszawa 1992, s. 23–24.

w powieści Iwana Gonczarowa *Oblomow*, które przeszło nawet do rosyjskiego języka potocznego pod nazwą „oblomowszczyzna”, z drugiej strony, w warunkach monarchii absolutnej bunt jednostki przeciwko państwu wyrażał się w wyznawaniu skrajnych poglądów politycznych i społecznych. Z jednej strony, lud rosyjski pokornie pomagał w ukształtowaniu despotycznego, absolutnego państwa, lecz z drugiej strony uciekał przed nim, buntował się²⁵⁶. Według Fiodora Dostojewskiego głęboka nierównowaga, skłonność do popadania z jednej skrajności w drugą to znamienne cechy rosyjskiego charakteru²⁵⁷.

W społeczeństwie rosyjskim i w literaturze pojawili się tzw. nihilisci, czyli osoby negujące obowiązujące wartości. Słowo „nihilizm” rozpowszechniło się dzięki Iwanowi Turgieniewowi, który użył go dla określenia postawy bohatera powieści *Ojcowie i dzieci* – Bazarowa. „Nihilizm” oznaczał pierwotnie radykalne odrzucenie wszelkich autorytetów, nieuznawanie niczego (łac. nihil), co nie znajduje uzasadnienia w rozumie wyemancypowanej jednostki²⁵⁸. Ówczesny krytyk literacki, Dymitr Pisariew, pisał o postaci Bazarowa, że jest to człowiek czynu pozbawiony możliwości działania. Na przeszkodzie w realizacji jego działalności stają warunki społeczne. Stąd program negacji rzeczywistości i stąd źródło nihilizmu²⁵⁹.

Materializm, realizm, egoizm, utylitaryzm, negacja tradycyjnych norm i układow społecznych, niekonwencjonalność obyczajowa i kult pracy to cechy Turgieniewskiego Bazarowa i bohaterów popularnej wśród ówczesnej młodzieży inteligenckiej powieści Mikołaja Czernyszewskiego *Co robić*. O popularności takiej postawy świadczyła moda na „nihilizm” w Rosji. Sam termin „nihilizm” stał się synonimem wszelkiego buntu z jednej strony, a z drugiej – określeniem dla wszelkiej niekonwencjonalności.

Literatura rosyjska XIX w. stanowiła odbicie postaw tworzącej się inteligencji rosyjskiej jako ludzi biernych, niepotrzebnych, indywidualistów zmuszonych do całkowitej negacji, buntowników pozostających na marginesie życia – te składniki etosu rosyjskich klas oświeconych pojawiające się w najbardziej znaczących dziełach literackich XIX w. miały swoją kontynuację w myśli społecznej, sztuce i życiu następców dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej. Można je znaleźć w utworach późniejszych twórców, m.in. u Maksyma Gorkiego, Antoniego Czechowa, Iwana Bunina, Mikołaja Bierdiajewa, Michała Bułhakowa, Borysa Pasternaka, Bułata Okudźawy, Anatolija Rybakowa, Włodzimierza Wysockiego czy też Wieniedikta Jerofiejewa. Inteligencja rosyjska powstawała w warunkach przeciwstawiania się carskiemu reżimowi. Ukształtowała ją opozycja wobec władzy carskiej. Dlatego też uznaje się niekiedy, że jedną z fundamentalnych cech inteligencji rosyjskiej jest jej zasadnicza opozycyjność wobec instytucji życia zbiorowego²⁶⁰.

Ważnym składnikiem kultury rosyjskiej jest religia prawosławna. Prawosławie powstało w wyniku podziału chrześcijaństwa na część wschodnią i zachodnią

²⁵⁶ M. Bierdiajew, op.cit., s. 16.

²⁵⁷ Por. F. Dostojewski, *Dziennik pisarza*, Warszawa 1982, s. 304–305.

²⁵⁸ A. Walicki, op.cit., s. 310.

²⁵⁹ K. Chojnacka, op.cit., s. 40.

²⁶⁰ B. Uspiński, *Duchowość – rewolucja – lud*, „Gazeta Wyborcza” nr 176, z dn. 29–30.07.2000 r., s. 14.

w dużym stopniu określiło charakter kultury rosyjskiej. Prawosławie w świadomości Rosjan jest nie tylko wyłącznie religią, ale także wyróżniającym typem kultury i znakiem rozpoznawczym. Na Białostocczyźnie w okresie II wojny światowej, gdy przechodziła tamtędy Armia Czerwona, jej żołnierze pytali miejscowych chłopów: „Kto wy”, oni odpowiadali: „prawosławni”, a żołnierze na to: „wot kak charaszo, my toże prawosławnyje, no my niewierujuszczije”²⁶¹.

Kultura Zachodniej Europy i Rosji wywodzi się z chrześcijaństwa i ze wspólnej tradycji cywilizacji śródziemnomorskich Grecji i Rzymu. Chrześcijaństwo odróżnia i oddziela Rosję od Wschodu, głównie muzułmańskiego lub buddyjskiego. Wschód i Zachód Europy pomimo dzielących ich różnic cywilizacyjnych posiadają wspólne archetypy i symbole wywodzące się z religii chrześcijańskiej.

Odmienność dróg rozwojowych Rosji i zachodniej Europy, a zarazem jej wspólna chrześcijańska tradycja sprawiły, że jednym z głównych zagadnień filozofii, myśli społeczno-politycznej literatury rosyjskiej były relacje z Europą Zachodnią. Pomimo podkreślania własnej odrębności, a często i niechęci do świata Zachodu (słowianofile, Aleksander Hercen, komunizm rosyjski), Rosja stanowi część kultury europejskiej. Fiodor Dostojewski, który był niechętnym wobec Zachodu nacionalistą rosyjskim, pisał pomimo to, że Europa jest dla Rosji drugą matką i każdy Rosjanin powinien przyjechać do Europy i padłszy na tę świętą ziemię, oblać ją gorącymi łzami²⁶².

Przyjęcie chrześcijaństwa zdeterminowało system wartości duchowych i intelektualnych, które kultura rosyjska podejmowała i określiło jej miejsce w europejskim kręgu kulturowym.

Specyfika religijności Rusi i Rosji wyrażała się głównie w charakterystycznej architekturze cerkiewnej, wyróżniającej Rosję spośród innych krajów, w sztuce ikony oraz w modlitwie, czyli w charakterze religijności prawosławnej. *Prawosławie nie jest religią Słowa [...] Przez lekturę Pisma Świętego Wschód szuka Tego, który ǳe natchnął [...] jest to dialog między duchem człowieka i Duchem Bożym, dialog powodujący „przebóstwiający zjednoczenie”*²⁶³.

Prawosławna duchowość, odmienna od zachodniej, wpłynęła w znacznym stopniu na postawy społeczeństwa rosyjskiego i poczucie własnej odrębności. Charakterystyczne rysy duchowości prawosławnej kształtowały się w państwach Wschodu: w Syrii, Bizancjum i Rosji, cechą zaś najbardziej podkreślaną przez teologów prawosławnych jest kontemplacyjny, duchowy charakter wschodniego chrześcijaństwa. *Każda z historycznych gałęzi chrześcijaństwa posiada swój szczególny charyzmat jej tylko właściwy: katolicyzm posiada dar władzy i organizacji, protestantyzm etyczny dar godności życiowej i intelektualnej, zaś ludy prawosławne, zwłaszcza Bizancjum i Rosja, mają dar kontemplacji piękna świata duchowego. Ta duchowa kontemplacja, wizja, określa od wewnątrz charakter liturgii prawosławnej i pobożność. Liturgia jest „niebem na ziemi”, wyjawieniem piękna świata duchowego*²⁶⁴.

²⁶¹ W. Pawelczuk, *Prawosławie jako typ kultury*, [w:] *Prawosławie jako typ kultury*, Białystok 1999, s. 43.

²⁶² W. Nikitin, *Rosja, kultura, Europa*, „EuroDialog” 1997, nr 0, www.eurodialog.org.pl/prasa.

²⁶³ P. Evdokimow, *Wiek życia duchowego*, Kraków 1996, s. 67.

²⁶⁴ S. Bułgakow, op.cit., s. 146.

Kontemplacja, jako cecha prawosławnej pobożności, znalazła swoje odbicie w liturgii, w tym także w modlitwie, stanowiącej ważny składnik codziennego życia chrześcijanina. Nie tylko umysłowo przeżywana treść, wygłaszane intwokacje, ile raczej trudna do określenia wewnętrzna pozaintelektualna zawartość owych tekstów stanowi prawdziwy przedmiot zbiorowej modlitwy prawosławnej. [...] w takich warunkach wzmożonej aktywności emocjonalnej zupełnie inaczej odbiera się treść samych tekstów liturgicznych niż w normalnym czytaniu. Odbiór tych treści jest nie tylko czynny, ile raczej bierny. Ich zawartość myślowa przenika do takich warstw świadomości, które przy zwykłym czytaniu pozostają zamknięte i nieczynne. Powstają niespodziewane skojarzenia, elementy treści, na pozór zwyczajne i znane, łączą się w kompozycje myślowe i uczuciowe zupełnie nowe i nieoczekiwane. Zwykle słowa nabierają niespodziewanej siły i znaczenia [...] Jakże inaczej można określić takie nabożeństwo, jeśli nie jako zbiorowe wtajemniczenie? Istotnie, są to misteria. Analogii do takich liturgicznych wtajemniczeń próżno szukać w kościołach zachodnich. Charakter tych misteriiw liturgicznych związany jest prawdopodobnie z antyczną, helleniską, a na pewno hellenistyczną, orientalną tradycją obrzędów misteryjnych²⁶⁵.

Charakter religijności rosyjskiej objawiał się także w specyficznych formach życia duchowego. Ważną rolę w prawosławiu odgrywał np. hezychatyzm – stworzony przez mnicha, późniejszego arcybiskupa Tessalonik Grzegorza Palamasa (1296–1359), od XIV w. odrębny prąd mistyczny w Kościele prawosławnym. Ruch ten, nawiązując do neoplatonizmu, głosił oderwanie się od życia. Hezychasici twierdzili, że istnieje bezpośrednia, indywidualna droga do Boga poprzez „wewnętrzny spokój”, który osiągnąć można dzięki surowej dyscyplinie ciała i cichym modlitwom ducha. Wierzyli, że wewnętrzne oczyszczenie stanowi krok na drodze do boskiej iluminacji – przelotnej wizji pochodzącego od Boga wiekuistego światła. Doktryna Grzegorza Palamasa została kanonizowana w 1351 r. przez synod w Konstantynopolu jako autentyczny wyraz ascetyczny wiary. Hezychatyzm (który nie zdobył zwolenników w Kościele rzymskim) rozdziela duchowość Wschodu i Rzymu²⁶⁶. W Rosji ruch ten pojawił się w XIV w. i od razu stał się jednym z podstawowych nurtów odrodzenia religijnego, które nastąpiło po okresie panowania tatarsko-mongolskiego. Nauka o możliwości pozarozumowego i pozazmysłowego obcowania z Bogiem, osiąganego dzięki życiu kontemplacyjnemu, określiła ideał chrześcijanina dla wszystkich Rosjan. Tradycja wschodnia na płaszczyźnie ascetycznej zawsze uważała serce za centrum ludzkiego bytu, w którym zamieszkuje duch, będąc jego obroną i opiekunem. Bez serca, które jest ośrodkiem wszelkich działań, duch miał być bezsilny²⁶⁷. Wraz z ascetyzmem fundamentalne znaczenie w duchowości prawosławia odgrywa pokora jako najwyższa cnota duchowa, która wzrasta w miarę wzrostu doskonałości duchowej²⁶⁸.

Jeden z charakterystycznych elementów struktury religijności, właściwej rosyjskiemu prawosławiu, stanowi kult świętych, który zajmuje znaczące miejsce

²⁶⁵ J. Nowosielski, *Inność prawosławia*, Warszawa 1991, s. 11.

²⁶⁶ P. Evdokimow, op.cit., s. 33.

²⁶⁷ Biskup Grzegorz, *Duchowość w kościele prawosławnym*, [w:] *Prawosławie jako...*, s. 25–26.

²⁶⁸ Ibidem, s. 26–27.

w rosyjskiej pobożności²⁶⁹. Podstawowy dla chrześcijaństwa symbol, jakim jest krzyż, który upamiętnia męczeńską śmierć Chrystusa, został w prawosławiu uzupełniony dodatkowo ukośnym elementem dla upamiętnienia męczeńskiej śmierci św. Andrzeja, którego, według tradycji, ukrzyżowano na krzyżu w kształcie litery X. Kult świętych jest również obecny i w katolicyzmie, gdyż uznawany jest za pożyteczny i zgodny z nauką Kościoła²⁷⁰, lecz w prawosławiu rosyjskim posiada on swoje wyróżniające i indywidualne cechy. Jedną z nich jest folklorystyczny charakter hagiografii rosyjskiej, która powstała głównie z niepiśmionych, ustnych źródeł obecnych w tradycji ludowej²⁷¹.

Inną cechą charakterystyczną jest popularność, zarówno na Rusi, jak i w Rosji, instytucji tzw. „jurodiwych”, zwanych również „głupimi dla Chrystusa” lub „szaleńcami Bożymi”. Jurodiwy był to człowiek, który świadomie wybrał abnegację jako sposób życia, by stawiając się w sytuacji wariata, móc głosić „słowo Boże”. Wyrzeczenie się ciała „dla Chrystusa” miało też otwierać ich na dar prorocstwa. Jurodiwych czczono w Rosji jako „ludzi Bożych”. Zjawisko jurodstwa było osadzone w kulturze bizantyńskiej, lecz uważane jest, w swej historycznie i kanonicznie uformowanej postaci, za zjawisko specyficznie rosyjskie. *Typ świętego jurodiwego lepiej niż cokolwiek innego wyraża charakterystyczne narodowe i duchowe cechy Rosjanina*²⁷². Jurodstwo jest umocowane w rosyjskiej duchowości prawosławnej i „święte szaleństwo” stanowi jeden z atrybutów rosyjskiej kultury²⁷³.

Podobnym kultem cieszyły się pustelnie i zamieszkujący je prorocy-pustelnicy. Pustelnie miały być emanacją ruskiego (rosyjskiego) indywidualizmu, postawy jednostki zwróconej ku transcendencji. Pustelniami nazywano małe klasztory i pojedyncze cele w większych klasztorach. Pustelnicy izolowali się od wspólnoty, wybierając życie i modlitwę w samotności. Najsławniejszym ascetycznym pustelnikiem i rzecznikiem małych, odosobnionych wspólnot pustelniczych był Nil Sorski, który głosił, że wspólnota mnichów nie może składać się z więcej niż dwunastu „braci”, żyjących w apostołskim ubóstwie i ścisłym kontakcie z naturą²⁷⁴. Kult pustelników, szczególnie w XIX w., wyrażał się m.in. w pielgrzymowaniu elit intelektualnych do pustelni, m.in. Mikołaj Gogol, Lew Tołstoj, Konstanty Leontiew.

Ważną rolę w życiu prawosławia rosyjskiego odgrywały też sekty i herezje. *Jeżeli chcemy poznać pewne trudne do określenia cechy danego Kościoła, to jest na to dobry sposób [...] Należy tylko dobrze zanalizować i określić istotę najważniejszych czy najbardziej reprezentatywnych herezji*²⁷⁵.

Charakterystyczne herezje prawosławia to tzw. wschodnie sekty mistyczne, których zasadniczą cechą jest pesymizm, dotyczący całego świata, wszystkich bytów fizycznych i duchowych. Jedną z takich herezji była sekta chłystów.

²⁶⁹ S. Bułgakow, op.cit., s. 135.

²⁷⁰ K. Rahner, H. Vorgrimer, *Mały słownik teologiczny*, Warszawa 1987, s. 198–199.

²⁷¹ C. Wodziński, *Św. Idiota*, Gdańsk 2000, s. 237–238.

²⁷² I. Kołogriwow, *Oczerki po istorii russkoj swiatosti*, Bruksela 1961, s. 248–249.

²⁷³ Por. C. Wodziński, op.cit., s. 40–41.

²⁷⁴ J. Billington, *Ideologia moskiewska*, [w:], *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1997, s. 191–193.

²⁷⁵ J. Nowosielski, op.cit., s. 13.

U podstaw ich zasad moralnych leżał dualizm. Uważali oni, że duch jest pierwiastkiem dobrym, a ciało złym. Głosili więc konieczność umartwiania, które miało obejmować nie tylko biczowanie, lecz także wstrzemięźliwość seksualną, abstynencję oraz wegetarianizm. Sekta ta miała charakter mistyczny. Jej członkowie uważali, że poprzez ekstazę można osiągnąć taki stan duchowej gotowości, który pozwoli utożsamić się z Chrystusem. Stany ekstatyczne osiągnano drogą samobiczowania²⁷⁶. Sektą o charakterze mistycznym była także, wywodząca się z chłystów, sekta skopców, którzy wierzyli, że zabieg kastracji, będący według nich obrzędem religijnym, ochroni ich przed grzechem cielesnym. W skrajnej formie głoszono, że zniszczyć należy nie tylko narządy płciowe, lecz i całe ciało, które w imię zbawienia duszy należy zabić, czyli popełnić samobójstwo.

Religijność prawosławna, będąca elementem życia społecznego Rusi i Rosji, wpłynęła na mentalność Rosjan i ich wyobrażenia o sobie. Podkreślają oni swoją szczególną tożsamość duchową. W ich przekonaniu fenomen Rosji zawiera w sobie pierwiastek mistyczny i zasadniczo wykracza poza wszelkie empirycznie uchwytne charakterystyki. Nie jest również możliwy do jednoznacznej definicji w kategoriach „rozsądku”. Rosjanie silnie akcentują swą – dla innych z założenia niezrozumiałą – tożsamość, wyjątkowość i paradoksalność. Wedle ich przekonania zarówno kultura, jak i naród rosyjski „skrywają w sobie” wyższe duchowe prawdy, które mogą stać się zbawieniem dla świata. Najbardziej charakterystyczny dla takiej postawy jest epigramat XIX w. rosyjskiego poety Fiodora Tiutczewa

*Rosję nie rozum pojąć zdoła,
Na nic ją zwykłą skalą mierzyć
Istota jej odmienna zgoła –
Tak, w Rosję można tylko wierzyć*²⁷⁷.

Charakterystyczny rys idei rosyjskiej to jest jej aspekt religijno-mistyczny, który tkwi u samych jej źródeł. Stąd płynęła apologetyka Świętej Rusi, walka za sprawę Rosji i ewangeliczną prawdę, wiara w ustanowienie idealnego państwa na rosyjskiej ziemi, a w perspektywie zbudowanie globalnej harmonii. Podstawą szczególnego posłannictwa Rosji miało być zjednoczenie sił duchowych, uniwersalna monarchia Święta Ruś – Trzeci Rzym miała oznaczać doskonałość duchową oddziałującą na cały świat. Nawet w ideologii rosyjskiego komunizmu brzmiało echo idei rosyjskiej. Misją pierwszego na świecie państwa komunistycznego miało być zbudowanie prawdziwie sprawiedliwego społeczeństwa, wyzwolenie proletariatu wraz z wyzwoleniem całej ludzkości²⁷⁸. Zgodnie z przekonaniem samych Rosjan religijność jako główna cecha rosyjskiej psychologii narodowej występuje często nawet u ludzi odrzucających religię jako taką; racjonalizm, teorie naukowe i społeczne stają się dla nich wyznaniem wiary²⁷⁹.

Także niektóre charakterystyczne dla prawosławia dogmaty stały się częścią narodowej świadomości Rosjan. Teolodzy prawosławni odrzucają rzymskokatolickie dogmaty, m.in. dogmat o Niepokalanym Poczęciu (ogłoszony w 1854 r.) i o Wnie-

²⁷⁶ L. Bazyłow, *Historia nowożytnej...*, s. 395.

²⁷⁷ R. Łużny, *Fiodor Tiutczew: Zarys monografii*, [w:] *Wybór...*, s. XXXIII.

²⁷⁸ A. Andrusiewicz, *Idea rosyjska na przełomie wieków*, „Dziś” 2000, nr 11, s. 55.

²⁷⁹ G. Trubieckoj, *Czerwona Rosja i Święta Ruś*, „Znak” 1990, nr 2-3, s. 71.

bowstąpieniu Najświętszej Marii Panny (1950 r). Przede wszystkim jednak wyznawcy prawosławia nie uznają wyjątkowego stanowiska apostoła Piotra w pierwotnym Kościele i jego prymatu wobec innych apostołów. W konsekwencji przeczą zasadzie prymatu papieża (biskupa Rzymu i zwierzchnika Kościoła katolickiego) jako namiestnika Chrystusa i widzialnej głowy Kościoła nad innymi biskupami i patriarchami. Nie uznają również, przyjętego w 1870 r., dogmatu o nieomylności papieża w sprawach wiary i moralności. Zasadę prymatu papieża zastępuje zasada prymatu soboru powszechnego, którego postanowienia są nieomyłne. Głową cerkwi jest Jezus Chrystus, a nie biskup Rzymu²⁸⁰.

Wrogość wobec władzy papieża i Rzymu stała się nieodłącznym elementem wiary prawosławnej („antypapizm”). W sferze mentalności społecznej przeniosło się to na niechętny, a co najmniej podejrzliwy stosunek do Zachodu utrwalony w kulturze rosyjskiej.

Charakterystyczne dla kultury rosyjskiej jest jej budownictwo sakralne, wywodzące się z tradycji sztuki bizantyńskiej. Centralno-kopułowe budowle kościołów wyrażać miały wtopioną w umysłowość bizantyńską i wszelkie przejawy życia społecznego zasadę hierarchii. Dwie jej podstawowe formy – koło (kopuła) i kwadrat (ściany) – uznawane były za formy doskonałe, symbolizujące niebo i ziemię. Wyrażały porządek świata boskiego i materialnego w schodzącej ku dołowi hierarchii bytów. W kopule, sferze niebios, malowidła miały rozciągać wizję wiecznej chwały Boga, by w strefach ku dołowi unaoczniać kolejne prawdy wiary od ponadczasowych do ziemskich według ich ważności ideowej²⁸¹.

Styl budownictwa ukształtował się w VI wieku. Znaczącą datą jest data powstania kościoła Hagia Sophia (VI w.) w Konstantynopolu. Całość świątyni zbudowana jest na planie kwadratu z półokrągłą kopułą w środku. Styl polegający na wzniesieniu na środku kościoła kopuły centralnej z dodatkiem kopuł po bokach stał się obowiązujący dla kościoła wschodniego. Najprawdopodobniej w VIII w. styl ten został rozwinięty w formę najbardziej charakterystyczną dla kościołów prawosławnych, a mianowicie w kościół na planie równoramiennego krzyża z pięcioma kopułami. Warto zaznaczyć, że charakterystyczną formę zewnętrzną uzupełniało bogactwo wystroju wnętrza. Wiązało się to z zadaniami, jakie miała spełniać sakralna architektura bizantyńska. Miała ona olśniewać przybyszów z innych krajów potęgą wiary i przybliżać świętość. Podczas gdy w Europie Zachodniej kościoły były miejscem zebrania wiernych, w Bizancjum stawały się miejscem misterii²⁸².

Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa przez Słowian wschodnich architektura bizantyńska zyskała teren ekspansji w krajach Europy Wschodniej. Styl budownictwa wschodnioeuropejskiego nawiązywał do budownictwa bizantyńskiego, ale rozwijał się w nowym środowisku i w odmiennych warunkach politycznych i narodowych.

Z woli książąt ruskich wielkie środowisko polityczne i handlowe, jakim był w X w. Kijów – ich siedziba, miało się upodobnić do stolicy prawosławia nad

²⁸⁰ S. Wojtkowiak, *Prawosławie wczoraj i dziś*, Warszawa 1995, s. 27.

²⁸¹ A. Różycka-Brysek, *Przeciw stereotypom w myśleniu o sztuce bizantyńskiej*, „Znak” 1994, nr 3, s. 54.

²⁸² K. Estreicher, *Historia sztuki w zarysie*, Warszawa 1979, s. 191–199.

Bosforem. Koncepcja stylu bizantyńskiego zakładała rozbudowę miasta, a główne świątynie otrzymały nazwy słynnych cerkwi Konstantynopola.

Z początku wpływy kultury bizantyńskiej były silne, ale Ruś w zakresie architektury szybko uniezależniła się od tych wpływów. Cerkwie zaczęły rosnąć w górę, pomnażać niektóre elementy (zwłaszcza kopuły), wzbogacać je i łączyć z lokalnymi tradycjami budownictwa drewnianego. Wprowadzony przez greckich misjonarzy przepych bizantyńskiego kultu, monumentalność architektoniczna, mozaiki, szaty liturgiczne i nabożeństwa, śpiewy szybko wytworzyły nową sztukę na Rusi.

Pierwsze cerkwie na Rusi były budowane na planie krzyża lub kwadratu, wielokopułowe, z kopułą lub kopułami na skrzyżowaniu. Do najstarszych należą Sobór Preobrażeński w Czernichowie (znany z wykopalisk). Sobór Św. Zofii w Kijowie i sobory w Połocku i Nowogrodzie to świątynie z XI w., w których kopuły stały się już wyższe, a ich szczyty przybrały z wolna zaokrąglony, a później cebulasty kształt. Ten styl będzie charakterystyczny dla sztuki staroruskiej i stąd też bierze się ozdobność wnętrza, ciężar podpór, grubość stylów ornamentowych, mnożenie elementów architektonicznych, słowem, wielkie bogactwo szczegółów, jakie sztuka, już tylko z nazwy bizantyńska, przyjmie na Rusi²⁸³.

Duży wpływ na podstawowe koncepcje późniejszych budowli cerkiewnych wywarł sobór Św. Zofii w Kijowie. Na jej wzór powstały sobory w Połocku i Nowogrodzie, a wszystkie trzy miały swój punkt wyjścia w bizantyńskiej cerkwi krzyżowo-kopułowej²⁸⁴.

W okresie rozdrobnienia dzielnicowego Rusi architekturę najbardziej swoistą, a jednocześnie nawiązującą do tradycji i wzorów kijowskich, stworzyło Księstwo Włodzimiersko-Suzdalskie. Za rządów Aleksandra Bogolubskiego powstały tam, m.in. sobór Zaśnięcia Matki Bożej (Sobór Uspieński) oraz cerkiew Pokorowa nad rzeką Nierłą.

Rozwój architektury ruskiej został zahamowany w XIII w., po najeździe mongolskim. Ponowny jej rozwój był związany z upadkiem Konstantynopola w XV w. i ze ślubem Iwana III z Zofią Paleolog z rodu ostatnich cesarzy bizantyńskich. Moskwa stała się wówczas jedynym niezależnym państwem prawosławnym. Zgodnie z ideologią państwową uznano, że jest ona spadkobierczynią Konstantynopola i cesarstwa bizantyńskiego (Moskwa – Trzeci Rzym), co zostało przypieczętowane ślubem księcia ruskiego z księżniczką bizantyńską.

W takich warunkach zmienił się charakter stolicy państwa, a przede wszystkim Moskwa jako siedziba potężnego władcy. Kreml moskiewski²⁸⁵, dzięki wprowadzonym wraz z Zofią Paleolog budowniczym greckim i włoskim, otrzymał nowe warowne obmurowanie oraz wiele nowych świątyń. Miały być one nie tylko wyrazem prawosławia nowej monarchii, lecz zarazem blasku jej książęcego dworu. Budowle te, zakrojone na szeroką skalę, wymagały biegłych budowni-

²⁸³ Ibidem, s. 215–216.

²⁸⁴ W. Mole, *Sztuka rosyjska do 1914 roku*, Wrocław 1955, s. 38.

²⁸⁵ Kreml nazywano warownię w obrębie miast ruskich, które zawierały cerkwie, pałac książęcy, koszary i inne budowle państwowe. Najsłynniejszym był kreml moskiewski założony w XII w., a od XIV w. będący rezydencją wielkich książąt moskiewskich.

czych i architektów, których Ruś nie posiadała. Sprowadzono artystów i budowniczych z Włoch. Kiedy architekt boloński, Aristotela Fioravanti, w 1475 r. przystąpił do budowy nowego soboru, wskazano mu Sobór Uspieński we Włodzimierzu Suzdańskim jako wzór, który stał się podstawą dla budowanych trzech soborów kremlowskich Uspieńskiego, Archangielskiego i Błagowieszczańskiego²⁸⁶.

Charakterystyczne dla moskiewskiej architektury stały się też tzw. cerkwie namiotowo-pomnikowe, w których oprócz wież zakończonych cebulastymi kopułami nastąpiło uwypuklenie centralnego motywu basztowego (w kształcie przypominającym namiot). Cerkwie te nazywano pomnikowymi, gdyż każdą z nich wzniesiono, by upamiętnić jakieś zdarzenie historyczne. Cerkiew Wozniesieńska w Kołomieńskoję (1530–1532) powstała w związku z urodzeniem syna Wasyla III, Iwana (późniejszy Iwan IV Groźny). Cerkiew w Dżakowie (1543–1547) stanowi pamiątkę koronacji Iwana IV na cara. Cerkiew Wasyla Błogosławionego (1555–1560) zbudowana została dla upamiętnienia zajęcia przez wojska ruskie Kazania, a tym samym ostatecznego rozgromienia Tatarów²⁸⁷.

Cerkwie te, imponujące różnorodnością i bogactwem motywów architektonicznych oraz wystroju wnętrz, były wyrazem dumy narodowej, a zarazem pomnikiem wielkości samodzierżawia carskiego.

Najbardziej znaną z cerkwi pomnikowych jest cerkiew Wasyla Błogosławionego w Moskwie. Poza fantastycznie ukształtowanymi kopułami nie ma właściwie w całej konstrukcji oryginalnych motywów. Podobne rozwiązania stosowano już wcześniej. Szczegóły zdobnicze są jednak tak nagromadzone, że zasłaniają całym swym bogactwem sens poszczególnych części. Całość sprawia takie wrażenie, że często porównywano ją do żywego organizmu roślinnego²⁸⁸. *Wyobraź sobie mnóstwo wieżyczek niejednakowej wysokości, które razem tworzą rodzaj piramidy czy bukietu kwiatów, albo może przedstawić jakiś owoc o nieregularnym kształcie najeżony naroślami, na przykład melon z gatunku kantalupy o wydatnie żebrowanej powierzchni, najlepiej zaś wyobraź sobie kryształ, który skrzy się w promieniach słońca niczym szkło czeskie lub weneckie, najbardziej wzorzysty i barwny fajans z Delft lub najdoskonalej polerowana emalia chińska. Pełno tu złocistych rybich łusek, węzowych skór, rozciągniętych na zwalach bezkształtnych kamieni, łbów smoczyc, mieniących się jaszczurczych pancerzy, szat liturgicznych, strojów duchowieństwa, a wszystko wieńczą iglice o barwie złotawobrazowego jedwabiu [...] Z pewnością kraj, w którym podobna budowla nazywa się domem modlitwy, niewiele ma wspólnego z Europą, to raczej Indie, Persja czy Chiny, a ludzie, którzy wielbią Boga w takiej bombonierce, nie są chrześcijanami*²⁸⁹.

W architekturze cerkiewnej Moskwa stworzyła swój własny styl. Uważano nawet, że narodowe cechy architektury w Rosji znalazły swe odbicie tylko w zabytkach ruskich do czasów Piotra I. Ruskie budownictwo z cebulastymi kopułami, gankami i ich bogatą dekoracją jest odmienne od architektury sakralnej spotykanej w innych krajach. Dlatego też uważano, że właśnie w tych czasach w ruskiej architekturze najpełniej objawiły się cechy narodowe²⁹⁰.

²⁸⁶ W. Mole, op.cit., s. 60.

²⁸⁷ Ibidem, s. 68.

²⁸⁸ Ibidem, s. 71.

²⁸⁹ A. Custine, op.cit., s. 58–59.

²⁹⁰ W. Alpatow, *O sztuce ruskiej i rosyjskiej*, Warszawa 1975, s. 208.

W rzeczywistości sztuka ruska, a szczególnie jej architektura, w okresie poprzedzającym panowanie Piotra I, obejmowała wprawdzie całokształt życia, ale nad wszystkim panowała tak dalece sztuka religijna, że stanowiła ona nie tylko zasadniczą podstawę i punkt wyjścia wszelkiej twórczości artystycznej, lecz zakreślała zarazem także granice, w obrębie których sztuka nie mogła przekraczać.

Od XVIII w. w architekturze zaczął się kres stopniowego europeizowania Rosji. Nastąpiło stopniowe odchodzenie od starych zasad, od wzorców narzuconych przez cerkiew, od jednostajności stylów. Miejscowe wymagania tradycyjnej sztuki bizantyńskiej połączono z elementami baroku i renesansu. Wyrazem tego są, np. moskiewskie cerkwie Narodzenia NM Panny i św. Trójcy²⁹¹.

Do przełomu w zakresie architektury i sztuki doszło za panowania Piotra I, podczas którego sztuka rosyjska dostosowała się do kanonów zachodnioeuropejskiego baroku. Nowa architektura w XVIII w. w Rosji miała przede wszystkim charakter świecki. Była to m.in. sztuka nowej stolicy – Petersburga. Gmachy Petersburga stawiane były przez architektów przybyłych z różnych krajów Europy Zachodniej. Każdy z tych architektów był przedstawicielem odmiennych od rosyjskich tradycji architektonicznych swojego środowiska.

Głównym budowniczym tego okresu był Włoch Domenico Trezzini, twórca m.in. soboru św. Piotra i Pawła i soboru Aleksandra Newskiego oraz twierdzy pietropawłowskiej.

W XVIII i XIX w. sztuka rosyjska zeuropeizowała się i pomimo osiągnięć (powstały wtedy liczne pałace, ministerstwa, budynki państwowe, kościoły w stylu barkowym i klasycystycznym) nie odbiegała swym charakterem od głównego nurtu sztuki europejskiej. Charakterystycznymi budowlami pozostały jednak cerkwie. Bartolomeo Rosatelli (1700–1771), Włoch z pochodzenia, który od 1741 r. był głównym carskim architektem, łączył ze wzorami zachodnimi elementy starej architektury moskiewskiej. W budowlach cerkiewnych nawiązał świadomie i celowo do tradycji architektury moskiewskiej, stwarzając nowe wzory dla rosyjskiej architektury cerkiewnej. Do jego dzieł należy m.in. sobór Smolny (Sobór Zmartwychwstania), jeden z najważniejszych zabytków architektury Petersburga o wysokości 85 m, z pięcioma kopułami rozmieszczonymi symetrycznie²⁹².

Architektura sakralna Rosji z jej kopułami i bogato zdobionym wnętrzem, stała się najbardziej charakterystyczną cechą kultury rosyjskiej. Tradycje budownictwa cerkiewnego do dnia dzisiejszego wpływają na oblicze kulturowe Rosji.

Wyjątkowe miejsce w kulturze rosyjskiej zajmują ikony, czyli obrazy religijne najróżniejszego rodzaju i treści. Wyraz *ikona* pochodzi z języka greckiego, w którym *ejkon* oznacza „obraz” lub „cenny przedmiot konsekracji i religijnego kultu”. Na ikonach przedstawiane są sceny z życia Chrystusa, Matki Bożej i świętych. Teologia wschodnia wiele uwagi poświęcała obrazom, co w konsekwencji doprowadziło do stworzenia teologii ikony. Kult obrazów jest specyficzną cechą prawosławia i jest z trudem zrozumiały dla osób spoza prawosławnego kręgu kulturowego. Nie został on przyjęty przez chrześcijaństwo zachodnie.

²⁹¹ L. Bazyłow, op.cit., s. 69.

²⁹² Ibidem, s. 88.

Na synodach we Frankfurcie w 794 r. i w Paryżu w 825 r. teolodzy zachodni określili swoje stanowiska wobec istnienia obrazów i ich kultu. Kościół łaciński zaaprobował użytkowanie obrazów, ale nie widział w nich żadnego znaczenia sakralnego, dogmatycznego i liturgicznego. Ograniczył rolę wyobrażeń do „ozdoby kościoła” i „przypominania zdarzeń przeszłych”. Kościół zachodni przyznał autonomię sztuce w dziedzinie formy, akceptował jej zmiany, a jedynie treść pozostawała (i to nie zawsze) domeną duchownych²⁹³.

Natomiast ikony wywodzą się z tradycji malarstwa bizantyńskiego, które w VI i VII w. wykształciło styl surowy i hieratyczny, płaski i dekoracyjny. Na obrazach przeważało złote tło lub tło neutralne. Wyras twarzy postaci był z reguły surowy, poza sztywną, stroje długie, fałdowane schematycznie. To wszystko miało podkreślać świat pozazmysłowy, mistyczny i wizyjny²⁹⁴. Malarstwo to ustaliło się jako sztuka o przewadze pierwiastków duchowych nad materialnymi. Było ściśle religijne i objęte regułami, których nie wolno było naruszać.

Z tej tradycji wywodzi się malarstwo ikon, sztuka mająca cechy charakterystyczne, której zadaniem było świadczenie o innym świecie. Ikony nie były traktowane jako twory osobistych wizji ich twórcy, lecz jako produkt zbiorowego doświadczenia kościoła, któremu należy podporządkować swój talent i umiejętności. Teologia ikony, przyznając wielkie znaczenie świętym obrazom, określała ich malowanie jako akt twórczy i religijny, co powodowało, że od malarzy ikon wymagano moralnego trybu życia, ale zarazem traktowano ikonografów jak świętych, kanonizując ich twórczość jako drogę prowadzącą do zbawienia²⁹⁵.

Dlatego że ikona odgrywać miała rolę mistyczną, obcy jej był naturalizm i realizm, a sposób jej malowania był ściśle określony. Ikona nie dopuszczała zmysłowości w przedstawieniu, które pozostało formalne, abstrakcyjne i schematyczne, składające się tylko z formy i barwy. Obcy jej był impresjonizm i nie posiadała trzech wymiarów, perspektywy głębi, a jedynie płaskie przedstawienie z odwróconą perspektywą. Dzięki temu osiągnięto panowanie formy i koloru nad symboliką²⁹⁶. W ten sposób środki artystyczne ikony cechuje surowa i wzniosła asceza.

Tradycja cerkiewna określiła kanon ikonograficzny, który określał główne zasady dotyczące formy i treści. Ikony należało wykonywać na drewnianych deskach. Powierzchnia gładka była żłobiona, wypukłe brzegi stanowiły naturalną ramę. Na deskę kładło się warstwę kleju, a na to kawałek płótna, który pokryty był warstwą alabastrowego pudru, stanowiącego podstawę dla malowidła.

Sposób wyrobu ikon był ściśle określony i wszystko, co pochodziło np. z produkcji przemysłowej, uważano za niewystarczająco czyste dla sztuki ikon. W 1667 r. sobór kościelny i patriarcha Joachim uznali, że handel ikonami wyprodukowanymi seryjnie na papierze jest wbrew przepisom i został on zakazany²⁹⁷.

²⁹³ B. Dąb-Kalinowska, *Pojęcie ikony i obrazu sakralnego*, „Znak” 1993, nr 2, s. 100–101.

²⁹⁴ K. Estreicher, op.cit., s. 206.

²⁹⁵ S. Bułgakow, *Myśl o ikonie*, [w:] *Ikona, symbol i wyobrażenia*, Warszawa 1984, s. 9.

²⁹⁶ S. Bułgakow, *Prawosławie...*, s. 160.

²⁹⁷ P. Evdokimov, *Teologia...*, s. 183.

Ikona jest jednym z zasadniczych elementów prawosławnego kultu²⁹⁸. Kano-niczną podstawę kultu ikony stanowi uchwała VII soboru powszechnego z 843 r. Rola ikony w prawosławiu wynika z tego, że nie jest ona jedynie przedstawie-niem malarskim o świętej treści. W przekonaniu prawosławia ikona jest miej-scem obecności, jakby objawienia, Chrystusa. Prawosławny modli się przed ikoną Chrystusa „jak przed samym Chrystusem”²⁹⁹. *Naruszając pojęcie ikony, narusza się sam dogmat chrystologiczny [...] Ikona jest cudem wiary [...] Ikona wtajemnicza nas w świat nadzmysłowy*³⁰⁰. *Ikony to modlitwa ukryta w malowanym drewnie*³⁰¹. Otóż nie będzie przesadą powiedzieć, że tym, co przygotowuje niejako bezpośrednie widzenie Chry-stusa, jest w Prawosławnym kościele ikona³⁰².

Ikona ma też przedstawiać wizję Bożego Piękną. Piękno w teologii prawo-sławnej uznawano nie tylko za kategorię estetyczną, ale także ontologiczną. Za-warte m.in. w ikonach jest manifestacją wewnętrznego sensu świata, odbłaskiem Bożego światła. Piękno staje się świadectwem, a nawet swego rodzaju argumen-tem na istnienie świata niewidzialnego. Znany teolog prawosławny o. Paweł Florenski, uważał, że jeżeli istnieje taka ikona jak *Trójca Święta* Andrzeja Rublo-wa, to istnieje również „Wielka nieskończoność” odpowiadająca ludzkiej per-cepcji Bożego piękna, nieskończenie ją przewyższająca³⁰³.

W związku z takim podejściem do ikony odgrywała ona w życiu kulturowym Rosji specjalną rolę. W czasach rozkwitu prawosławia w Rosji, ikony umieszcza-no nie tylko w kościołach, ale i w domach.

Stało się obyczajem, że goście odwiedzający rodzinę najpierw składali hołd ikonom domowym, kłaniając się i żegnając przed nimi, zanim przywitani się z gospodarzami. *Gość, wchodząc do domu, składa pokłon przed ikoną, spotyka spojrze-nie Boga, a następnie pozdrawia gospodarza domu. Zaczyna od złożenia hołdu Bogu, a dopiero potem składa uszanowanie ludziom. Stanowiąca środek zainteresowania, nie będąca nigdy zwykłą ozdobą... ikona ukierunkowuje cały dom na promieniowanie nad-przyrodzonego wymiaru*³⁰⁴.

Ikona stanowiła dla prawosławnego ważny element jego codziennego życia. *Podczas podróży, w czasie pobytu w nowych miejscach, prawosławny ma ze sobą ikonę, przed którą modli się, a także nosi na piersi niewielki krzyż założony w czasie chrztu. Ikona daje poczucie „namacalnej” obecności Boga*³⁰⁵. Kult ikony był na tyle rozpo-wszechniony, że wiele z nich czczono jako mające cudowne właściwości. Do najbardziej znanych twórców ikon należy Andrzej Rublow, którego ikonę *Trójcy świętej* (powstała około 1422–1437, obecnie znajduje się w Galerii Trietiańskiej w Moskwie) została ustanowiona przez sobór z 1551 r. jako wzór ikonografii i wszystkich przedstawień Trójcy Świętej.

²⁹⁸ J. Nowosielski, op.cit., s. 72; S. Bułgakow, op.cit., s. 155; N. Zernov, *Wschodnie chrześcijaństwo*, Warszawa 1967, s. 211.

²⁹⁹ S. Bułgakow, op.cit., s. 156.

³⁰⁰ P. Evdokimov, *Wieki...*, s. 279, 289.

³⁰¹ N. Zernov, op.cit., s. 211.

³⁰² J. Klinger, *O istocie prawosławia*, Warszawa 1983, s. 168.

³⁰³ W. Hryniewicz, *Prawosławie początkujących*, „Znak” 1993, nr 2, s. 20.

³⁰⁴ P. Evdokimov, *Teologia...*, s. 153.

³⁰⁵ S. Bułgakow, op.cit., s. 155.

Kultura rosyjska stanowi nieodłączny element życia społecznego Rosji. Dla Rosjan ich kraj to osobny świat, a jego historia to historia rozwoju unikalnej kultury, innej niż kultura Zachodu³⁰⁶. Faktycznie dla człowieka wychowanego w tradycji kulturowej Zachodu jej architektura cerkiewna, liturgia prawosławna połączona z kultem ikony są obce, a wręcz egzotyczne. Kultura ta, z której osiągnięć Rosjanie są dumni, stanowi jeden z najciekawszych odłamów kultury europejskiej. Rozwój w XIX w. w Rosji literatury i nauki (wypada wymienić nazwiska Michała Łomonosowa, Konstantego Ciołkowskiego, Mendelejewa, Aleksandra Puszkina, Mikołaja Gogola, Fiodora Dostojewskiego) sprawił, że dokonania kultury rosyjskiej zdobyły uznanie w całej Europie i na stałe weszły do kanonu jej osiągnięć. Ze względu na swoją wysoką wartość kultura rosyjska nie pozostała bez wpływu na wiele krajów świata i jest ona wartością bardzo cenioną w społeczeństwie rosyjskim.

Na czym w ogóle polega swoistość kultury rosyjskiej? Jej najbardziej ekspozowaną cechą, mającą podkreślać jej odmiennność, jest jej graniczność. Rosja pojmuje siebie jako terytorium pograniczne – w szczególności jako obszar leżący między Wschodem a Zachodem; jest to Zachód na Wschodzie i zarazem Wschód na Zachodzie³⁰⁷. Znalazło to swoje odbicie w narodowych mitach i historiozoficznych poszukiwaniach inteligencji rosyjskiej.

Stosunki polityczne określane są nie tylko przez aktualnie istniejący układ sił, lecz także przez nagromadzone w procesie dziejowym, przekazywane w ramach kultury wyobrażenia o świecie, wartości, wzory zachowań. Różnorodność kultury pozwala zrozumieć złożoność procesów politycznych. Kumulacja niektórych aspektów wiedzy o elementach tworzących państwo–naród–kulturę, nie gwarantuje uzyskania wiedzy o Rosji. Nie daje pełnego, adekwatnego obrazu, ale może ten obraz przybliżyć. Wydaje się, że nie można wyjaśnić np. rosyjskiego systemu politycznego, jego efektywności, tendencji do autorytaryzmu, ekspansjonizmu, izolacjonizmu bez uwzględnienia charakteru „duszy rosyjskiej”, stanowiącej istotny aspekt mitologii narodowej Rosjan, i swoistych cech kultury rosyjskiej, w której symbioza tradycji Wschodu i Zachodu (widoczna zwłaszcza w sferze władzy, religijności i architektury sakralnej) składa się na poczucie wyjątkowości i odrębności, która oddziałuje na sferę polityki, wykorzystując resentymenty, uprzedzenia i stereotypy zakorzenione w mentalności społecznej. Kultura narodowa nabrała szczególnego znaczenia dla Rosjan na przełomie XX i XXI w. w dobie kryzysu państwa i społeczeństwa. Stała się źródłem poszukiwań tożsamości w szybko zmieniającym się świecie dążącym do ujednolicenia wzorów kulturowych w ramach jednej globalnej cywilizacji. Wśród światowych tendencji rozwojowych społeczeństwo rosyjskie zachowa jeszcze przez długi czas wiele zasadniczych cech, odróżniających je zarówno od świata zachodniego (europejskiego i europochodnego), jak też azjatyckiego. Kulturowa i obyczajowa tożsamość Rosji jest zbyt odrębna, zbyt silna, by oczekiwać w najbliższym czasie jej radykalnych upodobnień do środowisk zewnętrznych.

³⁰⁶ Por. W. Pastuchow, *Postkomunizm jako logiczna faza rozwoju cywilizacji euroazjatyckiej*, „Więź” 1994, nr 5, s. 15.

³⁰⁷ B. Uspieński, *Duchowość – rewolucja...*, s. 14.

4. Historia

W IX w. zaczął kształtować się na obszarze Europy Wschodniej organizm państwowy zwany Rusią Kijowską, dał on początek narodowi i państwu rosyjskiemu.

Losy polityczne i społeczno-gospodarcze wschodniej i zachodniej gałęzi Słowian były odmienne. Pierwsi z nich osiedlili się na rozległych, nizinnych przestrzeniach nad rzekami Dźwiną i Dnieprem. Nie istniały tu wyraźne granice naturalne. W VII–XI w., gdy Słowianie zachodni zaczęli wytwarzać ośrodki polityczne, również na Słowiańszczyźnie Wschodniej zaczęły kształtować się zorganizowane struktury plemienne. W IX w. znaczącą siłą polityczną stały się związki plemienne, takie jak np. Polanie z ośrodkiem w Kijowie, Drewlanie z ośrodkiem nad rzeką Prypecią, a także Siewierzanie z centrum w Czernichowie. Na północy dużym plemieniem byli Słowianie Ilmeńscy ekspansywnie ukierunkowani na tereny północno-wschodnie, zamieszkiwane przez plemiona fińskie³⁰⁸.

O powstaniu jednego organizmu państwowego skupiającego Słowian wschodnich decydowało wiele czynników m.in. rozwój stosunków handlowych z wykorzystaniem wschodnioeuropejskich rzek. Na ogromnym i zalesionym obszarze Europy Wschodniej płynęły rzeki, które w odróżnieniu od wielu rzek na zachodzie Europy, płynęły spokojnie i powoli co ma związek przede wszystkim z równinnym charakterem kraju. Sieć rzeczna Europy Wschodniej jest silnie rozwinięta, w ówczesnych warunkach rzeki były najdogodniejszymi arteriami komunikacyjnymi i osadnictwo ziem położonych w międzyrzeczu Wołgi i Oki (i na innych terenach) posuwało się i koncentrowało głównie wzdłuż dróg wodnych³⁰⁹.

Najstarsza historia Europy Wschodniej, o charakterze ponadplemiennym, związana jest z Waregami. W IX w. z leżącej na północy Zatoki Fińskiej kierowano się na południe szlakiem wodnym prowadzącym Dnieprem do Morza Czarnego. Na szlakach tych pojawiły się plemiona skandynawskie, zwane w krajach zachodnioeuropejskich Normanami oraz Wikingami, zaś na Wschodzie – Waregami³¹⁰.

Skandynawowie byli zorganizowanymi wojskowo żeglarzami, trudnili się łupiestwem i handlem, nierzadko grupowo podejmowali służbę u różnych władców (m.in. u cesarzy bizantyjskich).

Waregowie przybyli na wschód europejski i zmusili miejscowe plemiona – słowiańskie i niesłowiańskie – do płacenia danin i stosunkowo szybko utrwaliли swoje panowanie na nowych terenach³¹¹. W IX w. pod ich wpływem znalazły się główne ośrodki handlowe i polityczne Słowiańszczyzny Wschodniej; kontrolowali dzięki temu drogi rzeczne Niziny Wschodnioeuropejskiej. W 862 r. w kronikach ruskich odnotowano przejście władzy w Nowogrodzie przez Ruryka, wodza drużyny wareskiej noszącej nazwę Rusów³¹². Rusowie opanowali w 882 r.

³⁰⁸ H. Paszkiewicz, op.cit., s. 31–33; idem *Powieść minionych lat*, Wrocław 1999, s. 5–6.

³⁰⁹ H. Paszkiewicz, *Wzrost potęgi...*, s. 4–5.

³¹⁰ B. Zientara, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 171.

³¹¹ H. Paszkiewicz, op.cit., s. 15.

³¹² *Powieść minionych lat*, s. 15–16.

drogę handlową prowadzącą rzekami poddnieprza (tzw. „droga od Waregów do Greków”). Głównym ośrodkiem państwa, którego geograficzną osią był Dniepr, stał się Kijów.

Ziemie plemion wschodniosłowiańskich, połączone przez najeźdźców skandynawskich w jedno państwo, nazwano od jego założycieli Rusią, a władza nad nim stała się dziedzictwem normańskiej dynastii wywodzącej się od Ruryka, historycznego wodza Waregów – Rurykowiczów³¹³.

Ustanowienie przez nich władzy w Rusi i utworzenie państwa miało doniosłe znaczenie cywilizacyjne. Wydarzenie to uznaje się za początek dziejów Rosji³¹⁴.

Waregowie narzucili Słowianom obcą dynastię, posiłkując się w sprawowaniu władzy drużyną wojowników. Książęta warescy osiadli w Kijowie posługiwali się własnymi ludźmi i aby utrzymać dominującą pozycję na podbitych terenach, osadzali silne załogi wareskie w grodach, a dowództwo nad nimi i okolicznymi rejonami powierzali najbardziej zaufanym dowódcom³¹⁵. Na organizację społeczną i zwyczaje Słowian narzucono prawa zdobywców oraz elementy ich organizacji wojskowej. Waregowie przybywali na ziemie słowiańskie na ogół bez kobiet, w tej sytuacji wiązali się z przedstawicielkami rodzin miejscowej starszyny plemiennej. W X w. skandynawscy Rusowie byli już wysoko zasymilowani w słowiańskiej rzeczywistości³¹⁶. Wtapiając się w tę społeczność, stawali się nowym czynnikiem etnicznym i cywilizacyjnym.

W IX w. Ruś uległa wpływom cywilizacji bizantyńskiej, do czego również przyczynili się Waregowie. Wpływy te umacniały się w następstwie wypraw zbrojnych na stolicę cesarstwa bizantyńskiego – Konstantynopol; np. w 907 r. najazdem dowodził wareski książę Oleg³¹⁷. Wyprawy przyczyniły się do rozbudowania kontaktów handlowych i politycznych; powodowały przenoszenie do Rusi pojęć kultury i cywilizacji bizantyńskiej.

Cywilizacja bizantyńska zawierała w sobie elementy społeczno-politycznego ładu charakterystycznego dla państw Bliskiego Wschodu, m.in. Egiptu, Babilonu, Persji, oraz wartości hellenistycznych będących następstwem podbojów Aleksandra Wielkiego. Wpływy cywilizacji orientalnych przeniknęły do imperium rzymskiego i stały się podstawą do wyodrębnienia cywilizacji bizantyńskiej³¹⁸. *Zauważa się, że tym, czym są dla człowieka rodzice, są dla kultury bizantyjskiej dwie postacie kultury późnoantycznej: grecka i orientalna. Bizancjum czerpało z pierwowzorów greckich, egipskich i syryjskich, a jednocześnie z wzorów irańsko-islamskich i mezo-potamsko-islamskich*³¹⁹.

Do Rzymu, a następnie do Bizancjum przeszły z państw Orientu takie pojęcia, jak: uniwersalizm państwa, deifikacja monarchy, despotyzm, fiskalizm, biurokracja, podporządkowanie społeczeństwa państwu³²⁰. Przejmowane z Orientu

³¹³ M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 14–15.

³¹⁴ B. Grekov, *Ruś Kijowska*, Warszawa 1953, s. 292.

³¹⁵ H. Paszkiewicz, *op.cit.*, s. 17–18.

³¹⁶ B. Zientara, *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995, s. 24.

³¹⁷ *Historia powszechna*, Warszawa 1966, t. 3, s. 286.

³¹⁸ Por. F. Koneczny, *Cywilizacja bizantyńska*, Komorów 1997, s. 49–61.

³¹⁹ H. W. Haussing, *Historia kultury bizantyjskiej*, Warszawa 1966, s. 19.

³²⁰ Por. F. Koneczny, *op.cit.*, s. 62–89.

wzory cywilizacyjne doprowadziły do kryzysu Cesarstwa Rzymskiego i jego podziału na dwie części: wschodnią i zachodnią. Linie podziału wyznaczył panujący w latach 284–305 rzymski cesarz Dioklecjan. Uznał on, że nie jest w stanie rządzić całym imperium.

Linia podziału wyznaczała także rozgraniczenie wpływów języka łacińskiego i greckiego oraz rozpoczęła proces podziału religii chrześcijańskiej, będącej od czasów cesarza Konstantyna Wielkiego religią cesarstwa. Wschodnia część imperium rzymskiego obejmowała dawne posiadłości greckie: Półwysep Bałkański, Azje Mniejszą i państwa Bliskiego Wschodu, stąd też był silniejszy wpływ pozostałości kultury hellenistycznej i języka greckiego w tej części cesarstwa.

Ostatecznego podziału terytorium cesarstwa dokonano w 395 r. W procesie dziejowym wschodnie i zachodnie cesarstwo zasadniczo się między sobą różniły. Podział dokonany przez Dioklejana okazał się także podziałem cywilizacyjnym świata rzymskiego na część zachodnią – łacińską i wschodnią greko-bizantyńską. Wschodnia część cesarstwa przejęła liczne cechy orientalne i przekształciła się w cesarstwo bizantyńskie, które przetrwało do połowy XV w. (1455 r.). Zachodnia część cesarstwa utraciła siłę polityczną po 476 r., gdy dowódca germańskich najemników Odoaker „strącił” z tronu rzymskiego cesarza. Cezurę tę uważa się za datę upadku Cesarstwa Rzymskiego; zachodnia część imperium utraciła jedność polityczną i centralny ośrodek władzy połączony z autorytetem cesarskim.

Cechą organizacji politycznej cesarstwa bizantyńskiego była teokratyczna władza państwowa. Podporządkowany był jej Kościół i całe społeczeństwo. Funkcjonowała ona zgodnie z ideą państw Wschodu. Połączyła w sobie elementy orientalne, helleńskie, rzymskie oraz chrześcijańskie.

Cywilizację utożsamiano tam z chrześcijaństwem. *Księga Ceremonii*, stanowiąca na dworze cesarzy bizantyńskich podstawę usankcjonowania władzy, podkreślająca wagę etykiety i ceremoniału, zakładała istnienie hierarchii państw otaczających tron najwyższego autokraty w Konstantynopolu. Zgodnie z nią władza odtwarzała harmonijny ruch wszechświata założony przez Boga. Cesarz był zastępcą Boga na Ziemi, a cesarstwo odbiciem niebiańskiego królestwa³²¹.

Jednym z twórców bizantyńskiej koncepcji władzy był pracujący na dworze cesarza Konstantyna Wielkiego, zhellenizowany Syryjczyk, Euzebiusz z Cezarei. Twierdził on, że cesarz jest namiestnikiem Boga na Ziemi, a jego zamysły są zgodne z Bożymi³²².

Bizantyńska teoria władzy obok deifikacji monarchy zakładała prymat państwa nad społeczeństwem. Bizancjum było państwem, gdzie wszystkie aspekty życia społecznego były regulowane przez państwo, z zasady nadrzędne nad społeczeństwem. Przyjęło się zapatrywanie starożytnego Wschodu, że wszystko i wszyscy są niewolnikami państwa, którego reprezentantem jest wyłącznie cesarz i wszyscy oddawać mają swe prace nienasyconemu molochowi państwa³²³. W cesarstwie bizantyńskim

³²¹ P. Johnson, *Historia chrześcijaństwa*, Gdańsk 1993, s. 229.

³²² F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine political philosophy*, Washington 1966, s. 27.

³²³ F. Koneczny, op.cit., s. 118.

krytyka osoby władcy i państwa była traktowana jako wystąpienie przeciwko porządkowi Bożemu.

Państwo bizantyńskie posiadało cechy rozwiązań totalnych i było pierwotnym wzorem wszelkich totalitaryzmów. Bizantyzm był kulturą totalitarną, sakralizującą władzę państwową, która dominuje nad Kościołem i społeczeństwem³²⁴.

Istotnym elementem charakteryzującym cywilizację bizantyńską była relacja państwo–religia. Chrześcijaństwo wschodnie identyfikowało się z cesarstwem i władzą państwową. Kościół i państwo współistniały ze sobą, tworząc społeczność, w której struktury kościelne i polityczne przenikały się wzajemnie. Cesarz uważał się za głowę państwa i Kościoła; uznawał się za źródło prawa zarówno państwowego, jak i kościelnego. *Jak Bóg panuje w niebie, tak władca stworzony na jego obraz powinien panować na ziemi. Cesarz pozostawał zawsze namiestnikiem Boga, świętą głową narodów ziemi*³²⁵. Na szczycie piramidy socjalnej, jaką tworzyło społeczeństwo bizantyjskie, stał cesarz. Cesarz był symbolem państwa. Był on – również w epoce chrześcijaństwa – przedmiotem kultu. Kult cesarza, który determinował zarówno formy proklamowania cesarzy, jak i ogólne formy reprezentacji cesarskiej, miał swe źródło w instytucjach republiki rzymskiej, a w niemałej mierze również w instytucjach hellenistyczno-orientalnego antyku³²⁶. Cezaropapizm, czyli łączenie władzy świeckiej i duchowej, było cechą charakterystyczną dla tej cywilizacji; była to nowa idea, której powstanie było oznaką wyłaniania się odrębnej cywilizacji. *Łączenie w jednej osobie najwyższej władzy świeckiej i religijnej było nieznane starożytnemu światu, zjawia się tu idea nowa. Pojawienie się cezaropapizmu stanowi pierwszy ślad, że powstaje jakaś nowa cywilizacja*³²⁷.

Określenie pozycji cesarza jako duchowej i świeckiej głowy państwa doprowadziło do podporządkowania duchowieństwa i biskupów władzy państwowej. Biskup był dla cesarza Konstantyna Wielkiego i jego następców tylko urzędnikiem. Totalizm państwowy i uzyskanie zwierzchnictwa władzy świeckiej nad duchowną prowadziło do podporządkowania życia publicznego władzy państwowej. Na tej płaszczyźnie zachodziła różnica pomiędzy cywilizacją zachodnią i wschodnią Europy.

Chrześcijański biskup, późniejszy św. Augustyn (354–430), wyrażał pogląd, że Kościół jest jedyną doskonałą społecznością i zdecydowanie przewyższa państwo. Stał się on wyrazicielem wywyższenia Kościoła wobec państwa, pozabawiając państwo aury świętości, kładł równocześnie nacisk na wartość człowieka jako wolnej osoby oraz na odpowiedzialność moralną, nawet przeciwko państwu, a tym samym umożliwiał ideał porządku społecznego określanego nie przez władzę państwa, a przez wolną osobę ludzką³²⁸. Poglądy św. Augustyna weszły do tradycji chrześcijaństwa zachodniej Europy.

W średniowiecznej filozofii politycznej chrześcijaństwa zachodniego uznawano, że władca podlega prawom i ograniczeniom i jeżeli sprzeciwia się dobru

³²⁴ G. Fiedorow, *Rosja a wolność*, „Znak” 1990, nr 2–3, s. 79.

³²⁵ S. Runciman, *Teokracja bizantyjska*, Warszawa 1982, s. 7.

³²⁶ H. W. Haussing, op.cit., s. 188.

³²⁷ F. Koneczny, op.cit., s. 123.

³²⁸ F. Copleston, *Historia filozofii*, Warszawa 2000, t. 2, s. 106.

wspólnemu, można wystąpić przeciwko niemu. Św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225–1274) twierdził, że poddani, usuwając tyrana, nie czynią niczego złego, ponieważ zasługuje on na usunięcie, jeżeli nie dochowuje wiary swoim poddanym³²⁹. W Bizancjum zachował się natomiast tradycyjny, pochodzący z czasów cesarstwa rzymskiego, model relacji cesarz – Kościół. Cesarz uważał się za uprawnionego do ingerencji w działalność Kościoła; mianował biskupów, rozstrzygał spory teologiczne, władzą państwową starał się objąć wszystkie sfery życia społecznego.

Chrześcijaństwo bizantyńskie rozwijało się w odmiennych warunkach społeczno-politycznych niż w zachodniej części imperium rzymskiego. Wyrażało się to nie tylko w relacji władca – religia, ale także w innych aspektach życia religijnego, np. w ceremoniale. Chrześcijaństwo wschodnie w stopniu znacznie większym niż zachodnie przejęło formy starych, orientalnych religii, zapożyczyło niektóre elementy form liturgicznych i pewne formy adoracji³³⁰. Przejmowano cechy religijności i umysłowości Wschodu, takie jak przywiązanie do ceremoniału i form zewnętrznych, odstępstwo od ceremoniału stanowiło przestępstwo³³¹. Zarówno Kościół bizantyński, jak powstała pod jego wpływem na Rusi cerkiew prawosławna wymagała ścisłego przestrzegania reguł. Cerkiew tradycyjnie kładła większy nacisk na ceremoniał niż na teologię. *Liturgia jest „niebem na ziemi”, wyjawieniem piękna świata duchowego. W liturgii prawosławnej element piękna jako Chwały Bożej napełniającej Cerkiew zajmuje swoje samodzielne miejsce, na równi z modlitwą i pouczeniem [...]. Jest rzeczą naturalną, że w niektórych okolicznościach może to wywołać niekiedy jednostronną i nadzwyczajną gorliwość, która absolutyzuje obrzęd w jego niezmienności [...] bowiem sercem prawosławia jest właśnie liturgia*³³². Chrześcijaństwo wschodnie charakteryzował też odmienny stosunek wobec otaczającego świata: *wschodnie chrześcijaństwo w porównaniu z zachodnim jest bardziej nie z tego świata. Zachód jest praktyczny, Wschód bardziej kontemplacyjny. Chrześcijaństwo wschodnie uznaje za swego pierwszego apostoła uмиłowanego ucznia Chrystusa, którego Chrystus na krzyżu uczynił synem Matki Bożej. Zachodnie zaś chrześcijaństwo charakteryzuje bardziej duch dwóch apostołów – Piotra w katolicyzmie i Pawła w protestantyzmie. Chrześcijaństwo Janowe pragnie spoczywać na piersi Chrystusa, podczas gdy Piotrowie troszczy się o dwa miecze i budowę Kościoła. Tak w praobrazach apostołów zaznaczyły się różne drogi chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego*³³³.

Różnice wewnątrz chrześcijaństwa doprowadziły do wyodrębnienia się w XI wieku dwóch niezależnych kościołów wschodniego i zachodniego. Kościół zachodni zaczęto nazywać rzymskokatolickim, a wschodni przyjął miano prawosławnego, tzn. prawowiernego. Obydwa kościoły pretendowały do miana jedyne, powszechnego kościoła chrześcijańskiego.

Cywilizacja bizantyńska i związane z nią prawosławie, począwszy od X w., zaczęła oddziaływać na obszary słowiańszczyzny. Ruś Kijowska, jako organizacja

³²⁹ Ibidem, s. 480.

³³⁰ H. W. Haussing, op.cit., s. 36–38.

³³¹ F. Koneczny, op.cit., s. 234.

³³² S. Bułgakow, op.cit., s. 146.

³³³ Ibidem, s. 168.

państwowa Słowian Wschodnich, istniała od przełomu IX i X w. do 1238 r. (najeźdy mongolskie), obejmując zasięgiem terytorialnym te obszary, na których później powstały Ukraina, Białoruś i Rosja centralna. W kulturze materialnej Słowian dominowało wówczas łowiectwo, pasterstwo i uprawa ziemi przy pomocy prostych narzędzi. W sferze duchowej występowały prasłowiańskie wierzenia i kultury religijne, w których znaczną rolę odgrywał kult przodków, przy dość powierzchownych wyobrażeniach o życiu pozagrobowym, i wiara w demony³³⁴ oraz plemiennie-rodowy etos wspólnoty.

W ustroju politycznym uprzywilejowaną pozycję zajmował książę kijowski oraz pomniejsi książęta prowincjonalni. Książęta z rodu Rurykowiczów nie byli absolutnymi władcami, lecz przede wszystkim naczelnikami drużyny, wodzami i sędziami. Władca sprawował rządy wspólnie ze swoim otoczeniem, którego główny składnik (ściśle zależny od księcia) stanowiła drużyna. Dużą rolę odgrywali także arystokraci, wywodzący się ze starszyny plemiennej i Waregów (tzw. bojarzy). Początkowo władcy Rusi używali tytułu kagana, a od czasów księcia Olega przyjęli tytuł wielkiego księcia³³⁵. Na organizację społeczno-polityczną Rusi nakładała się bizantyńska cywilizacja i wiara prawosławna, które w tym czasie stanowiły już odrębny nurt kultury śródziemnomorskiej, czerpiąc z tradycji chrześcijaństwa i Cesarstwa Rzymskiego.

Cywilizacja średniowiecznego Bizancjum włączyła ludy wschodnio-europejskie do tradycji europejskiej. Wykształcona w hellenistyczno-rzymskiej starożytności cywilizacja bizantyńska była cywilizacją europejską przez całe swoje przywiązanie do tradycji antycznej, poczucie kontynuacji cesarstwa rzymskiego, języki i kulturę helleńską. Stanowiła bezpośrednią kontynuację cywilizacji rzymsko-chrześcijańskiej IV–VI stulecia, wyrosłej pod auspicjami chrześcijańskiego cesarstwa rzymskiego³³⁶.

Zetknięcie się Rusi z chrześcijaństwem, będącym wówczas nośnikiem cywilizacji bizantyńskiej, i pierwsza wychodząca z Bizancjum fala chrystianizacji była najprawdopodobniej wynikiem ataku Rusów na stolicę cesarstwa – Konstantynopol³³⁷. Pierwszy udokumentowany chrzest mieszkańców Rusi miał miejsce w latach sześćdziesiątych IX stulecia. Z ówczesnych źródeł bizantyńskich można dowiedzieć się, że nastąpił on wkrótce po wyprawie zbrojnej Rusów na Konstantynopol w 860 r. W 867 r. patriarcha Konstantynopola Ignacy nadał im sprawującego religijną władzę zwierzchnią nad wyznawcami chrześcijaństwa – arcybiskupa. Wśród ruskich posłów, którzy w 944 r. zawarli traktat z cesarstwem bizantyńskim, byli chrześcijanie, a w Kijowie istniał Kościół skupiający wspólnotę chrześcijańską³³⁸. Wydaje się także prawdopodobne, że wspólnota chrześcijańska

³³⁴ M. Kosman, *Wierzenia Europy przedchrześcijańskiej*, „Euhemer. Przegląd Religioznawczy” 1986, nr 3–4.

³³⁵ J. Ochmański, *Dzieje Rosji do roku 1861*, Warszawa–Poznań 1985, s. 23.

³³⁶ J. Kłoczkowski, *Cywilizacja bizantyńsko-słowiańska*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej...*, s. 86.

³³⁷ G. Podskalsky, *Chrześcijaństwa i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1230)*, Kraków 2000, s. 30.

³³⁸ D. Obolensky, *Dziedzictwo Cyryla i Metodego na Rusi*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej...*, s. 56, J. Swastek, *Chrzest Rusi*, [w:] *Teologia i kultura...*, s. 61.

w Kijowie najpóźniej w X w. posługiwała się słowiańską liturgią oraz tłumaczeniem fragmentów Pisma Świętego i korzystała z usług komunikujących się po słowiańsku duchownych. Rusini zawdzięczali najprawdopodobniej alfabet i piśmiennictwo misji ewangelizacyjnej wśród Słowian dwóch braci pochodzących z Grecji, Metodego i Konstantyna (który zostawszy mnichem przyjął imię Cyryla)³³⁹. Przystosowali oni greckie pismo do fonetyki słowiańskiej i dzięki temu powstał alfabet zwany cyrylicą, który rozpowszechnił się wśród Słowian wschodnich i południowych³⁴⁰.

Świadectwem wpływów chrześcijaństwa w Kijowie był chrzest w 955 r. księżnej Olgi, żony Igora Rurykowicza³⁴¹. Olga została ochrzczona w bizantyńskim Kościele wschodnim. Jej wybór dokonał zmian w sferach politycznej, ekonomicznej i kulturalnej, które zdeterminowały charakter państwa.

Księżnę Olgę i tworzące się młode państwo ruskie usiłowały sobie podporządkować dwa mocarstwa chrześcijańskie: cesarstwo bizantyńskie i frankońsko-germańskie cesarstwo niemieckie. W połowie X w. oba państwa dysponowały silną władzą polityczną i prowadziły ekspansję militarno-polityczną oraz kulturalno-religijną. Polityczna i religijna ekspansja prowadzona przez niemieckiego cesarza Ottona kierowana na tereny Polski i Węgier dotarła aż do Kijowa. Ruś stanęła przed wyborem pomiędzy dwoma państwami o przeciwstawnej sobie kulturze³⁴².

Olga wybrała orientację bizantyńską, ale zwróciła się jednocześnie z prośbą o przybycie łacińskiego biskupa i misjonarzy do niemieckiego władcy Ottona I³⁴³. W 962 r. przybył na Ruś z misją chrystianizacyjną niemiecki biskup Adalbert od św. Maksymiliana, późniejszy biskup Magdeburga³⁴⁴.

Istniała analogia pomiędzy poselstwem Olgi do Ottona a poselstwem bułgarskiego władcy Borysa I do Ludwika Niemieckiego w 866 r. Borys I dążył do umocnienia władzy poprzez przyjęcie chrztu, z powodu nieprzychylnego dla Bułgarów stanowiska Bizancjum zwrócił się do Ludwika Niemieckiego z prośbą o biskupa dla swojego kraju, a także wysłał list do papieża Mikołaja I z prośbą o odpowiedź na 106 pytań, dotyczących zasad religii chrześcijańskiej³⁴⁵.

Zarówno Bułgaria pod koniec IX w., jak i Ruś pod koniec X w. stanęły przed wyborem pomiędzy dwoma cywilizacjami. Ostatecznie oba kraje zdominowane zostały przez cywilizację bizantyńską. Bizancjum, uważające się za kontynuatora tradycji cesarstwa rzymskiego, imponujące kulturą i bogactwem, wydawało się

³³⁹ Por. G. Podskalsky, op.cit., s. 21–22.

³⁴⁰ D. Obolensky, op.cit., s. 56; P. Johnson, op.cit., s. 237–238.

³⁴¹ G. Podskalsky, op.cit., s. 32–33.

³⁴² J. Swastek, op.cit., s. 62–64.

³⁴³ Ibidem, s. 63. Dymitr Obolensky, urodzony w Rosji, profesor uniwersytetu w Oxfordzie, zajmujący się związkami Bizancjum ze Słowiańszczyzną prawosławną, na podstawie źródeł bizantyńskich (*Księga Ceremonii Konstantyna VII*) i łacińskich (*Kontynuacja kroniki opata Regino z Purm*) wysunął tezę, że Olga chciała zorganizować na Rusi hierarchię duchowną, opierając się Kościele bizantyńskim. Jej zabiegi nie zakończyły się jednak początkowo sukcesem z powodu niechętnego stanowiska cesarza Konstantyna VII wobec aspiracji Rusinów. Olga zwróciła się wobec tego do Ottona I i poprosiła o łacińskiego biskupa i kapłanów.

³⁴⁴ D. Obolensky, *Chrzest Olgi, księżnej kijowskiej. Problem źródeł*, [w:] *Teologia i kultura...*, s. 23–39.

³⁴⁵ P. Johnson, op.cit., s. 233.

Słowianom południowym i wschodnim silniejsze niż państwa Europy Zachodniej. Ponadto na wyborze zaważyła geograficzna bliskość Konstantynopola.

Ruś wybrała orientację bizantyńską, uważając ją za korzystniejszą niż podporządkowanie się Rzymowi. Kościół bizantyński był bardziej tolerancyjny niż rzymski i w przeciwieństwie do niego dopuszczał istnienie kościołów narodowych i stwarzał znaczne możliwości dla ich samodzielnego życia³⁴⁶. Wiązało się to z kwestią języka liturgicznego, który był jednym z najważniejszych elementów decydujących o przewadze cywilizacji bizantyńskiej w Bułgarii i na Rusi. Chrześcijaństwo, za pomocą którego dwie cywilizacje łacińska i bizantyńska przenikały na obszary zamieszkane przez Słowian łączył się z piśmiennictwem³⁴⁷.

Kościół rzymski miał minimalne szanse na sukces w rywalizacji z cywilizacją bizantyńską, przede wszystkim z powodu negatywnego stanowiska papieża wobec języka słowiańskiego w liturgii³⁴⁸. Kościół grecki umożliwił stosowanie w chrześcijańskich nabożeństwach języków słowiańskich. Na przełomie IX i X w. powstało pismo zwane cyrylicą, dobrane do potrzeb języka słowiańskiego, powstał dzięki temu język zwany staro-cerkiewno-słowiańskim, który umożliwił przyswojenie Słowianom wszystkich tekstów greckich koniecznych dla funkcjonowania kościołów i klasztorów (monasterów). Język staro-cerkiewno-słowiański po oficjalnym przyjęciu chrześcijaństwa na Rusi stał się językiem wszystkich Słowian wschodnich i aż do XVIII w. pod jego wpływem rozwijał się język rosyjski. W kościele katolickim uznano natomiast, że jedynie łacina jest językiem możliwym do przyjęcia w liturgii i piśmie. Od IX w. (po zasiadającym na tronie papieskim w latach 872–882 Janie VIII) papież nie zezwalał na wykorzystywanie w liturgii lokalnych języków narodowych, zamykając tym samym Kościół katolicki w kręgu łaciny³⁴⁹.

Zapoczątkowany w IX w. proces przyswajania ideologii chrześcijańskiej, głównie w jej greko-bizantyńskim wydaniu i słowiańskiej formie językowej, przez górne warstwy społeczeństwa wschodniosłowiańskiego, na dworze książęcym, w środowisku kupców i drużynników, uwieńczony został przyjęciem, najprawdopodobniej 6 stycznia (święto Objawienia Pańskiego) 988 r., chrztu przez księcia Włodzimierza Wielkiego i uznaniem chrześcijaństwa za religię obowiązującą w państwie (na Wielkanoc albo w Zielone Świąta tego roku przyjął sakrament chrztu cały lud kijowski)³⁵⁰.

Książę Włodzimierz był nieślubnym synem księcia Świętosława; do władzy doszedł w wyniku bratobójczych walk³⁵¹. Włodzimierz na początku swojego panowania był zwolennikiem dawnej wiary pogańskiej, którą starał się przystosować do swoich ambicji państwowych. Wychodząc z założeń politycznych (starając się podnieść stare wierzenia do rangi religii państwowej), umieścić obok swojej rezydencji w Kijowie panteon bóstw pogańskich z Perunem na czele, których

³⁴⁶ B. Grekov, op.cit., s. 410.

³⁴⁷ F. Koneczny, op.cit., s. 215, B. Grekov, *Ruś...*, s. 408.

³⁴⁸ H. Paszkiewicz, *Początki...*, s. 51–57; tenże, *Wzrost potęgi...*, s. 24.

³⁴⁹ P. Johnson, op.cit., s. 236.

³⁵⁰ G. Podskalsky, op.cit., s. 36–39.

³⁵¹ J. Swastek, op.cit., s. 65, *Historia ZSRR*, pod red. A. Pankratowej, Warszawa 1954, t. 1, s. 48.

czciły plemiona wchodzące w skład Rusi Kijowskiej, i próbował utworzyć z nich panteon obowiązujący w całym państwie³⁵². Włodzimierz pragnął stworzyć religię, która przyczyniłaby się do integracji państwa i żyjących w nim plemion³⁵³.

Włodzimierz dążył do wzmocnienia władzy i autorytetu książęcego, jego pochodzenie mogło podważać legitymizację do rządów nad Rusią, a on sam mógł się uważać za osobę mniej znaczącą od innych książąt. Szukał więc sposobu wzmocnienia autorytetu. Zaniechawszy prób rozbudowy pogańskiego kultu zdecydował się na wybór zwartej systemu wierzeń i poglądów chrześcijańskich. W sposobie sprawowania władzy Włodzimierz był zwolennikiem bizantyńskiego autokratyzmu, chrześcijaństwo bizantyńskie sakralizowało władzę polityczną, a władca bizantyński uważał się za najwyższego zwierzchnika wszystkich chrześcijan.

Przyjęcie bizantyńsko-chrześcijańskiej koncepcji władzy jako Bożego panowania wzmocniłoby autorytet księcia kijowskiego w stosunku do innych książąt i zapobiegłoby tendencjom separatystycznym i odśrodkowym. Chrzest miał stać się dla Włodzimierza usankcjonowaniem jego władzy. Wśród państw europejskich, w czasach przed przyjęciem chrześcijaństwa, rody królewskie wyprowadzały swoje pochodzenie od mitycznych bóstw plemiennych. Później w epoce chrześcijaństwa, jeżeli ród królewski wymierał, nowej dynastii, by mogła przejąć i usankcjonować władzę, potrzebny był ceremoniał religijny. Taką rolę odegrało chrześcijaństwo i chrzest, m.in. w monarchii Karolingów, dynastii rządzącej państwem frankońskim, która po obaleniu dynastii Merowingów szukała sposobów usankcjonowania swojej władzy poprzez przyjęcie korony z rąk papieża rzymskiego, który tym gestem sankcjonował ich prawo do władzy w państwie³⁵⁴.

Podobną rolę miał spełnić chrzest dla Włodzimierza; miał stać się więzią, utrwalającą autorytet władzy i całość państwa. Książę rządzący staroruskim państwem – składającym się z różnych plemion słowiańskich, Skandynawów i plemion ugrofińskich na północy – w poszukiwaniu bodźców integrujących państwo zwrócił uwagę na wielonarodowościowy skład cesarstwa bizantyńskiego, utrzymującego jedność państwową dzięki wspólnocie religijnej³⁵⁵.

Przyjęcie chrześcijaństwa miało zatrzeć, do pewnego stopnia, różnice etniczne wewnątrz wieloplemiennego państwa, związać podbite ludy z dynastią i wytworzyć podstawy dla rozwoju nowego życia politycznego i kulturowego. Tę rolę miała odegrać wspólna wiara – chrześcijaństwo³⁵⁶. Chrzest Rusi w obrządku wschodnim był także bezpośrednio związany z sytuacją polityczną wewnątrz samego cesarstwa. Panujący wówczas cesarz Bazylii II, w obliczu wojny domowej w państwie został zmuszony do szukania pomocy w Kijowie. Na mocy wynegocjowanego układu książę kijowski Włodzimierz zobowiązał się wysłać pomoc wojskową cesarzowi, ze strony cesarstwa Bazylii II przyrzekł księciu rękę swej siostry – Anny pod warunkiem przyjęcia chrztu³⁵⁷.

³⁵² Por. B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Warszawa 1983, s. 46; Ks. J. Swastek, op.cit., s. 66.

³⁵³ B. Grekov, op.cit., s. 497; *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekova, Warszawa 1954, t. 1, s. 66.

³⁵⁴ P. Johnson, op.cit., s. 221.

³⁵⁵ A. Poppe, *Państwo i kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968, s. 16.

³⁵⁶ H. Paszkiewicz, *Wzrost potęgi...*, s. 20.

³⁵⁷ A. Poppe, *Ruś i Bizancjum w latach 986–989*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 1, s. 3–22.

Chrzest Włodzimierza usprawiedliwiał zarówno związek dynastyczny, jak i korzystanie z jego pomocy wojskowej przez cesarza Bizancjum. Dla Włodzimierza małżeństwo z siostrą cesarską i chrzest było usankcjonowaniem i wzmocnieniem jego władzy w państwie.

Chrzest Rusi odbył się prawdopodobnie 1 lub 6 stycznia 988 r., a więc niedługo po przyjęciu chrztu obrządku łacińskiego przez sąsiadujące z Rusią państwo polskie.

Na Rusi w IX w. były obecne nie tylko wpływy bizantyńskie, ale także łacińskie a nawet islamskie, utrwalającej się od VII w. na Półwyspie Arabskim religii. W IX w. Ruś stanęła wobec wyboru, który miał mieć zasadnicze znaczenie dla jej przyszłej historii. Według najstarszej kroniki ruskiej, tzw. *Latopisu Nestora* przed przyjęciem chrześcijaństwa z Bizancjum, Włodzimierz wysłał posłów, aby „zapoznali się” z religią chrześcijańską w obrządku wschodnim i zachodnim, a także z islamem. *Chodziliśmy do Bułgarów, patrzeliśmy, jak kłaniają się w świątyni, to jest w meczecie, stojąc bez pas; pokłoniwszy się, siądzie i patrzy tędy i owędy, jak opętany, i nie ma wesela w nich jeno smutek i smród wielki. Nie jest dobry zakon ich. I przyszlismy do Niemców, i widzieliśmy świątynie mnogie, nabożeństwa odprawiane, a piękności nie widzieliśmy żadnej. I przyszlismy do Greków, i wiedli nas, gdzie służą Bogu swojemu, i nie wiedzieliśmy, w niebie li byliśmy czy na ziemi: nie ma bowiem na ziemi takiego widowiska ni piękna takiego, i nie wiemy, jak opowiedzieć o tym, tylko to wiemy, że tam Bóg z ludźmi przebywa i nabożeństwo ich jest najlepsze ze wszystkich krajów*³⁵⁸.

Cywilizacja bizantyńska oddziaływała na obszar Rusi Kijowskiej. Wpływały na to czynniki geograficzne (bliskie położenie, połączenie naturalnymi szlakami komunikacyjnymi), kulturowe (kwestia języka narodowego w liturgii) i polityczne (dążenie do wzmocnienia władzy książęcej i zintegrowania państwa). Ponadto cywilizacja bizantyńska imponowała Rusi siłą militarną oraz bogactwem, wysoką kulturą materialną oraz wschodnim ceremoniałem. *Bizantyniec z cesarstwa wschodnio-rzymskiego kochał się w bogactwie, bo ono dostarczało mu bogatego piękna [...] a bogactwo to wywierało urok. Wszędzie na całym świecie, dokąd tylko wiodły wszelkie szlaki handlowe, chciano posiść i przyswoić sobie coś bizantyńskiego*³⁵⁹.

Uznanie chrześcijaństwa za religię panującą miało dla Rusi wiele ważnych następstw, m.in.:

- Religia przyjęta powszechnie w krajach europejskich związała państwo ruskie z Europą. Cywilizacja bizantyńska była europejska ze względu na przywiązanie do tradycji antycznej, przechowywanie tradycji greckiej (co na Zachodzie w pełni ocenił w XV w. renesans włoski w swym nowym odkryciu tradycji starożytnego Rzymu). Mimo formalnego zerwania kościoły wschodni i zachodni miały w pełni poczucie wspólnego pochodzenia i wspólnej długiej historii³⁶⁰.
- W kościele ruskim (tzw. cerkwi prawosławnej) obowiązywały zasady właściwe tylko Kościołowi bizantyńskiemu silnie zespolonemu z państwem. Sprowadzony na Ruś Kościół od początku stał się integralną częścią orga-

³⁵⁸ Powieść minionych lat, Wrocław 1999, s. 86.

³⁵⁹ F. Koneczny, op.cit., s. 224.

³⁶⁰ J. Kłoczkowski, *Cywilizacja bizantyńsko-słowiańska*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej...*, s. 86–87.

nizacji państwowej. Państwu, jego warstwie panującej i przede wszystkim monarsze, zawdzięczał nowe, rozległe możliwości działania, którego rozwój mogła zapewnić pomoc aparatu państwowego³⁶¹. Kościół w istotny sposób uzupełniał nie tylko ideologię, ale i strukturę państwa staroruskiego. Tożsamość obu instytucji wyrażała się zarówno udziałem książąt w kierowaniu sprawami Kościoła, jak również ścisłym związkiem kleru z aparatem władzy zwierzchniej. Włodzimierz I brał m.in. udział w obradach synodu biskupów, zastanawiając się wspólnie z duchownymi nad środkami wiodącymi do umocnienia „prawa Bożego” wśród nowo nawróconych³⁶². Kształtująca się na Rusi myśl polityczna inspirowana ideami bizantyńskimi przyznawała księciu znaczną władzę w sprawach cerkwi. Od XI w. w piśmiennictwie ruskim zaczyna ujawniać się motyw o boskim pochodzeniu władzy i ugruntowuje się pogląd, że książę ziemski jest wykonawcą woli boskiej³⁶³.

- Kościół, starając się związać Ruś z wielowiekową kulturą Bizancjum, szerzył wzory jej kultury na jej terytorium. Religia chrześcijańska za pośrednictwem duchowieństwa otworzyła przed górną warstwą społeczną możliwość recepcji ideowej i kulturalnej. W przeciwieństwie do krajów zachodniosłowiańskich, które znalazły się na peryferiach kościoła łacińskiego, pośrednio tylko podlegając oddziaływaniu głównych ognisk kultury chrześcijańskiego Zachodu, Ruś korzystała bezpośrednio z kultury Bizancjum, ważnej wówczas skarbnicy dorobku cywilizacyjnego świata śródziemnomorskiego.

Chryścianizacja krajów słowiańskich i stworzenie w nich organizacji kościelnej z liturgią w języku słowiańskim stały się punktem wyjścia cywilizacji, którą określić można jako słowiańsko-bizantyńską³⁶⁴.

Dzięki kontaktom z Bizancjum nastąpił szybki awans cywilizacyjny Rusi. Adaptację kultury bizantyńskiej ułatwiał fakt, że wraz z greckimi wpływami wkraczała na Ruś liturgia słowiańska³⁶⁵. Wraz z chrześcijaństwem obrządku bizantyńsko-ortodoksyjnego Słowianie przejmowali również piśmiennictwo bizantyjskie, bizantyjską sztukę i bizantyjski ustrój państwowy. W ten sposób dla chrześcijańskiego państwa bułgarskiego, podobnie jak dla chrześcijańskiej Rusi, stawał się Konstantynopol właściwą stolicą i środkiem świata. Na tym Konstantynopolu chcieli się przede wszystkim wzorować Słowianie, podobnie jak chcieli przyjąć ceremoniał grecki i tytuł cesarza³⁶⁶.

Za pośrednictwem wiary prawosławnej przenoszono na Ruś cywilizację bizantyńską, kanony kościoła wschodniego zawierały zasadnicze pojęcia o państwie, moralności i sztuce³⁶⁷. W swym zasadniczym trzonie kultura bizantyńska była kulturą przenikniętą wartościami religijnymi, chrześcijańskimi. Mimo różnorodności wątków i bogactwa tradycji antycznych wyrażali ją, w pewnym sensie,

³⁶¹ A. Poppe, *Państwo i Kościół...*, s. 206.

³⁶² Ibidem, s. 219.

³⁶³ Ibidem, s. 223–224.

³⁶⁴ J. Kłoczowski, op.cit., s. 91.

³⁶⁵ B. Zientara, op.cit., s. 28.

³⁶⁶ H. W. Haussing, op.cit., s. 281.

³⁶⁷ F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Kraków 1997, s. 154.

najpełniej mnisi. Na ziemiach słowiańskich głównym, a często również jedynym jej nosicielem był kościół³⁶⁸.

Przybywające nad Dniepr duchowieństwo greckie i słowiańskie (z Bułgarii) w piśmie upowszechniło cyrylicę, a w liturgii język słowiański. Stworzyło podstawy do rozwoju kultury i literatury chrześcijańskiej. Wytworzona literatura cerkiewno-słowiańska zaspokajała całokształt potrzeb religijnych, kulturowych, ideowych i społecznych. Teksty bizantyńskie – całe niemal Pismo Święte, liturgie bizantyńskie, hagiografia, zabytki prawne, teoria tłumaczenia tekstów świętych, liturgie św. Piotra, traktaty gramatyczne, retoryczne i polemiczne stworzyły tło dla twórczości oryginalnej, która w XI–XII w. rozwinęła się na Rusi³⁶⁹.

Fakt, że Ruś przyjęła chrześcijaństwo ze Wschodu zasadniczo wpłynął na cały jej rozwój historyczny. Oprócz uwarunkowań geograficznych był to może najbardziej decydujący czynnik kształtujący oblicze tego kraju. W wyniku przyjęcia wschodniej odmiany chrześcijaństwa Ruś, po okresie dynamicznego rozwoju cywilizacyjnego, oddzieliła się od głównego nurtu cywilizacji chrześcijańskiej, który skierował się na Zachód. Wkrótce potem, gdy Ruś przyjęła chrzest, Bizancjum zaczęło chylić się ku upadkowi. Bizancjum zaczęli najeżdżać wyznający islam Turcy, którzy zdobyli stolicę cesarstwa (28 maja 1453 r.). W XVI w. Ruś – Wielkie Księstwo Moskiewskie, stała się jedynym wielkim państwem, w którym dominowało wschodnie chrześcijaństwo. Im większy był napór ze strony islamu i katolicyzmu, tym bardziej Moskwa separowała się i stawiała się nietolerancyjna. W ten sposób przyjęcie wschodniego chrześcijaństwa odizolowało ją od pokrewnej jej cywilizacyjnie Europy³⁷⁰.

W początkowym okresie istnienia Rusi Kijowskiej związki kulturalno-polityczne z Bizancjum nie zamknęły jej na wpływy łacińskiej Europy. Tradycyjne stosunki podtrzymywane małżeństwami dynastycznymi łączyły Rurykowiczów z królestwami skandynawskimi (Elżbieta, córka księcia Jarosława Mądrego, wyszła za mąż za norweskiego króla Haralda (1047–1066), a po jego śmierci za duńskiego władcę Swena Estridsena (1047–1076)). Od czasów Jarosława Mądrego utrzymywano kontakty polityczne i kościelne Kijowa z państwami zachodnioeuropejskimi, które doprowadziły do zawierania małżeństw dynastycznych i zbliżyły kościoły w kwestiach liturgiczno-religijnych. Córka Jarosława Mądrego poślubiła króla francuskiego Roberta I, wnuczka zaś – cesarza niemieckiego. Podczas pontyfikatu papieża Urbana II w Rzymie przebywała delegacja metropolity kijowskiego Teodora, a także wprowadzono do kalendarza liturgicznego święto Translacji św. Mikołaja (odrzucone w Bizancjum, a zaprowadzone przez papieża Urbana I w 1088 r.). Innym świadectwem obecności kultury łacińskiej na Rusi był rozwój kultu św. Piotra Apostoła, który przeszedł na Ruś najprawdopodobniej za pośrednictwem Gertrudy, córki króla polskiego Mieszka II, a żony księcia kijowskiego Izasława – Dymitra Jarosławicza³⁷¹. Zarysowujący się od poło-

³⁶⁸ J. Kłoczkowski, op.cit., s. 87.

³⁶⁹ Por. S. Kozak, *Spuścizna cyrylo-metodejska w procesie chrystianizacji Rusi*, [w:] *Chrystus zwyciężył. Wokół chrztu Rusi Kijowskiej*, Warszawa 1989, s. 16; G. Podskalsky, op.cit., s. 122–380.

³⁷⁰ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 1990, s. 222.

³⁷¹ B. Kumor, *Problem jedności Kościoła na Rusi z Kościołem katolickim do końca XII w.*, [w:] *Teologia i kultura...*, s. 132.

wy XI w. rozłam kościoła chrześcijańskiego na prawosławny i rzymskokatolicki nie wywarł początkowo wpływu na kontakty Rusi z Zachodem. Polemikę antyłacińską przynieśli na Ruś mnisi i metropolici greccy dopiero w XII stuleciu³⁷². Zdobycie (1204 r.) i obrabowanie przez zachodnich rycerzy – krzyżowców Konstantynopola, świętego miasta i ośrodka kościoła wschodniego, rozpoczęło proces rozszerzania się na Rusi niechęci do łacinników.

Ruś, pomimo pozostawiania pod wpływem Bizancjum, rozwijała się samodzielnie i wiele charakterystycznych cech cywilizacji bizantyńskiej nie zostało przyjętych na Rusi. Nie udało się dokonać trwałej sakralizacji władzy księcia w Kijowie i nadania mu charakteru autokraty na wzór cesarza w Konstantynopolu (co nastąpiło później w Moskwie)³⁷³.

Instytucje społeczne Rusi rozwijały się w sposób odmienny, nie przejmując całkowicie wzorów bizantyńskich. Ruś była zaledwie prowincją kultury bizantyjskiej. W krajach bałkańskich kultura bizantyjska była nie tylko kulturą ortodoksji bizantyjskiej. Kraje te przyswoiły sobie również inne aspekty życia bizantyjskiego. Na kulturę Bałkanów, w przeciwieństwie do Rusi, oddziaływały również wpływy Zachodu. Na Płw. Bałkańskim – inaczej niż na Rusi – kultura bizantyjska oddziaływała również na życie społeczne, na ustrój społeczeństwa i organizację państwa. W Bułgarii w przeciwieństwie do Rusi kultura bizantyjska zmieniła strukturę społeczną kraju. Wprowadzenie prawa bizantyjskiego zlikwidowało dawny koczowniczy ustrój rodowy Protobułgarów dzielących się na dziesięć szczepów. Na skutek przyjęcia instytucji bizantyjskich wzmocniła się pozycja chagana, który w 917 r. przyjął bizantyjski tytuł basileusa [...]. Księgi praw (Ekloga Leona III i Konstantyna) wyparty dawne bułgarskie prawo zwyczajowe. Wkrótce po przyjęciu chrześcijaństwa struktura społeczna Bułgarii niewiele już różniła się od struktury cesarstwa bizantyjskiego³⁷⁴.

System władzy Rurykowiczów na Rusi polegał na nieznanym gdzie indziej prawie dziedziczenia, na podziale udziałów ziemi i idei rotacji, która miała dać każdemu z synów książąt Rurykowiczów szansę na objęcie tronu kijowskiego. Nie przyjęło się prawo primogenitury. Zasada ruskiego prawa zwyczajowego polegała na podziale na równe części majątku pomiędzy dziedziców płci męskiej³⁷⁵. Waregowie traktowali Ruś jako swoją własność dynastyczną³⁷⁶. Pojęcie teokratycznej władzy absolutnej, tak istotne w bizantyńskim prawie państwowym, i hierarchiczna struktura władzy oparta nie na wasalno-lennej zależności, jak było na Zachodzie, lecz na tytułaturze (wszyscy dygnitarze i urzędnicy musieli posiadać tytuł nadawany przez cesarza)³⁷⁷ były obce Waregom i Słowianom. *Panowanie Rurykowiczów było wspólnotą rodową, nie rozdzielną, lecz tylko podzieloną na udziały, z których żaden nie ma być przywiązany dziedzicznie do pewnej gałęzi rodu.*

³⁷² Ibidem, s. 134. Głównymi przedstawicielami kierunku antyłacińskiego byli: metropolita kijowski Nicefor (1103–1121), autor antyłacińskich listów do wielkiego księcia Włodzimierza Monomacha i wielkiego księcia Jarosława Światopelkowicza, oraz ihumen pieczerski – Grek Teodozjusz (1140–1156), autor traktatu polemicznego *Słowo o wierze chrześcijańskiej i łacińskiej*.

³⁷³ J. Kłoczowski, *Ruś Kijowska w X–XII wieku*, [w:] *Teologia i kultura...*, s. 17.

³⁷⁴ H. W. Haussing, *op.cit.*, s. 290.

³⁷⁵ M. Heller, *op.cit.*, s. 39.

³⁷⁶ R. Pipes, *op.cit.*, s. 32.

³⁷⁷ M. Heller, *op.cit.*, s. 32.

Starosta rodowy dzierży Kijów, inni otrzymują gród bardziej lub mniej intratny, stosownie do miejsca zajmowanego w hierarchii rodowej. Każdy Rurykowicz przechodził tedy kolejno, stopniowo na coraz wyższy szczebel hierarchii w rodzie i na coraz intratniejsze księstwo³⁷⁸.

Szczyt świetności politycznej Rusi Kijowskiej przypadł na czasy Jarosława Mądrego, po jego zgonie (1054 r.) zakończyła się epoka jedności politycznej Rusi. Jarosław podzielił państwo między swoich synów, co spowodowało bratobójcze walki o poszczególne części kraju. W 1097 r. odbył się w Lubeczu zjazd książąt ruskich, mający położyć kres walkom wewnętrznym. Zjazd usankcjonował podział Rusi na księstwa dzielnicowe³⁷⁹.

W XII w. nastąpiło rozbitcie polityczne Rusi Kijowskiej. Powstały nowe miasta i ośrodki władzy, na wschodzie: Rostów, Suzdał, Włodzimierz nad Kłazmą, na południowym-zachodzie: Halicz i Włodzimierz Wołyński. Część ludności zamieszkująca do tej pory ziemię kijowską i czernichowską zaczęła przemieszczać się na północny-wschód, na ziemię rostowsko-suzdalską, tzw. Zalesie. Tam w dorzeczu górnej Wołgi, nad rzekami Oką, Kłazmą i Moskwą, na terenach w niewielkim stopniu zaludnionych przez fińskie plemiona powstała „nowa Ruś”. Książęta rostowsko-suzdalscy, Jerzy Dołgoruki (1125–1157) i Andrzej Bogolubski (1157–1174), prowadzący w XII w. kolonizację Zalesia, szczodrymi nadaniami ziemi i immunitetów podatkowych przyciągnęli do siebie osadników z innych stron i już pod koniec XII w. był to najgęściej zaludniony teren Rusi³⁸⁰. W 1169 r. Andrzej Bogolubski zdobył i spłądował Kijów (sprowadzając w ten sposób jego znaczenie do roli jednego z wielu ośrodków dzielnicowych), przyjąwszy tytuł wielkiego księcia, nie osiadł w Kijowie, lecz nową siedzibą ustanowił Włodzimierz nad Kłazmą. W ten sposób u schyłku XII w. zarysował się rozpad Rusi na terytoria o odmiennych strukturach politycznych. Były to upadająca Ruś Kijowska (późniejsza Ukraina), nowa Ruś Zaleska (kolebka późniejszej Rosji), południowo-zachodnia Ruś Czerwona (Halicko-Włodzimierska) i północno-zachodnie terytoria Wielkiego Nowogrodu. Należy też uwzględnić obszary zachodnie sąsiadujące z Litwą, które zaczęto nazywać Rusią Białą (pod Mińskiem) i Czarną (pod Grodnem)³⁸¹.

Nowym centrum politycznym Rusi stało się Zalesie. Na terenach górnej Wołgi i Oki po upadku znaczenia Kijowa trzy miejscowości Rusi Zaleskiej: Suzdał, Rostów i Włodzimierz stały się najważniejszymi grodami i skupiskami ludności. Książęta Jerzy Dołgoruki i Andrzej Bogolubski, ustanawiając nową organizację państwową, czerpali z doświadczenia przodków rządzących w Kijowie. Po Normanach i Grekach przejęli tradycję silnej władzy. Pochodzili z rodu książąt kijowskich i przejęli bizantyńskie pojęcia autokratycznej władzy. Z Kijowa przeniesiono na ziemie fińskie tradycję religijno-cerkiewną i kanony sztuki. Poparcia udzieliło Dołgorukiemu i jego synom także duchowieństwo prawosławne³⁸².

³⁷⁸ F. Koneczny, *Dzieje Rosji*, Komorów 1997, s. 11–12.

³⁷⁹ J. Ochmański, op.cit., s. 43–44; *Historia ZSRR*, pod red. A. Pankratowej, s. 59–60.

³⁸⁰ R. Pipes, op.cit., s. 39.

³⁸¹ B. Zientara, op.cit., s. 36–37.

³⁸² F. Koneczny, op.cit., s. 20.

Przeniesienie centrum państwa na tereny Europy Południowo-Wschodniej doprowadziło do izolacji Rusi i osłabienia związków z zachodem Europy. Nastąpiło to za zgodą cerkwi prawosławnej, która od XII w. przyjęła postawę antyzachodnią³⁸³.

Upadek znaczenia Rusi południowej z Kijowem i opanowanie nowych ziem na wschodzie przez Jerzego Dołgorukiego i jego następców doprowadziło do osłabienia wpływów bizantyńskich i łacińskich. Wpływ na charakter cywilizacyjny ziem ruskich uzyskały sąsiadujące z Rusią od wschodu koczownicze ludy pasterskie zamieszkujące stepowe obszary leżące na granicy Europy i Azji. Ludy te tworzyły tzw. cywilizację turańską. Niekiedy uważa się, że *bardzo ważne jest wprowadzenie pojęcia cywilizacji turańskiej, a nie zauważonej jeszcze dotąd przez żadnego z badaczy aczkolwiek zaważała ona bardzo na dziejach Europy*³⁸⁴, czy też, że przez długi czas uczeni – europocentryści – podobnie jak i sinocentryści zwykli uważać środkową („Wysoką”) Azję za granicę ekumeny, nie przypisując zamieszkującym tam narodom – Scytom, ludom tiurskim, Hunom, Mongołom i Rosjanom – jakiegś samodzielnej roli. Wątpliwa ocena! Albowiem w istocie rzeczy zamieszkałe tu ludy położyły ogromne zasługi w dziele kształtowania kultury oraz kulturowych opozycji Wschodu i Zachodu. Stworzyły one jak gdyby osobną sferę dziejów kultury ludzkości i to nie mniej ważną niż region kultury chińskiej czy europejskiej [...] narody te bowiem, ledwie pojawiły się na kartach dziejów, stworzyły niezależną od innych sferę rozwoju sztuki, ekonomiki oraz ideologii³⁸⁵.

Głównymi cechami cywilizacji turańskiej były: obozowa organizacja życia publicznego podporządkowana celom militarnym i podbojom, antropolaria wodza – władcy oraz ustrój rodowy³⁸⁶. Metoda życia zbiorowego, wypływająca wyłącznie z grabieży, wytwarzała swoistą strukturę społeczną. Gdyby stawiać całą cywilizację turańską i wszystkie jej kultury w jednym wyrazie wypadałoby zawołać: obóz! Kto nie jest czymś wojownikiem, znajdzie się poza wszelką organizacją społeczną jako wyrzutek. Zrzeszenia turańskie trzymają się zawsze urzędzeń i praw wojennych nawet podczas pokoju. Stała obozowość ze wszystkimi jej konsekwencjami stanowi jedną zasadniczą cechę cywilizacji turańskiej; drugą jest słabość tradycji, a zatem wiotkość czynnika stanowiącego właśnie kość pacierzową wszelkiej cywilizacji³⁸⁷.

Początkowo podstawą życia społecznego koczowników pochodzących ze stepów był ród, tj. grupa ludzi pochodzących od wspólnego przodka. Na czele licznych rodów stała bogata i wpływowa arystokracja plemienna, pod której rządami znajdowały się warstwy niższe: wojownicy i niewolnicy³⁸⁸.

Specyfika stylu życia zbiorowego ludów stepowych polegała na tym, że do głównych motywów, wokół których władcy skupiali swą społeczność należały motywy materialne, ekonomiczne (zdobywanie łupów), dominującą zaś formą organizowania się tych społeczności był porządek militarno-obozowy. Wpływało

³⁸³ S. Gajek, *Teodozjusz Grek i jego „Słowo o wierze chrześcijańskiej i łacińskiej”*, [w:] *Teologia i kultura...*, s. 241–250.

³⁸⁴ F. Koneczny, *O ład w historii*, Warszawa 1992, s. 80.

³⁸⁵ L. Gumilow, *op.cit.*, s. 4.

³⁸⁶ F. Koneczny, *O wielości...*, s. 309.

³⁸⁷ Idem, *Cywilizacja...*, s. 173.

³⁸⁸ J. Włodarski, *Historia Dżoci, syna Dżingis-chana*, Gdańsk 1997, s. 15.

to także i na inne dziedziny życia społecznego. Przywódca był u koczowników władcą absolutnym, stosunek poddanych do niego nacechowany był niewolniczym posłuszeństwem. Władca zaś nie uznawał jakiegokolwiek prawa, które by go obowiązywało i było ponad nim. Z takiej koncepcji wynikało, że największą cnotą poddanych była ich bezwarunkowa wierność, a największą zbrodnią było niedochowanie wierności prawowitemu władcy³⁸⁹. Konsekwencją żołnierskiego sposobu bycia był szacunek dla siły fizycznej, charakterystyczny dla stepowych społeczności o cechach cywilizacyjnych turańskich. Władzę oraz autorytet można było uzyskać i utrzymać wśród ludów stepowych, siłą. Taki układ stosunków, w którym nie istnieje praworządność i w którym panuje wyłącznie przemoc, rosyjski filozof Mikołaj Czernyszewski nazywał „azjatyzmem”. Zauważył on, że silniejszy może ze słabszym zrobić wszystko, co mu się podoba, a ponieważ nie ma poglądów godnych człowieka, w poczynaniach swoich kieruje się wyłącznie zachciankami. [...] Dla człowieka postronnego cecha ta stanowi najbardziej uderzającą osobowość azjatyckiego układu stosunków [...] Każdy Azjata w stosunkach z człowiekiem silniejszym kieruje się wyłącznie pragnieniem, aby mu dogodzić. Płaszczanie się, uległość, służalczość – to jedyny sposób, aby nie zostać zmiażdżonym przez silniejszego³⁹⁰.

Obecność wpływów turańskich na Rusi była skutkiem bezpośredniego sąsiedztwa ludów stepowych z terytoriami Słowian wschodnich. Na wschód od Słowiańszczyzny znajdował się obszar stepów zamieszkałych przez ludność koczowniczą. W VII w. powstało tam państwo (Kaganat) Chazarów, utworzone przez koczownicze plemię Chazarów. W VII–IX w. Słowianie zamieszkiwali wschodnią część ziem chazarskich i wspólnie z nimi urządzali wyprawy wojenne, a także wstępowali na służbę u ich władcy. Do Słowian przenikały także pewne elementy kultury chazarskiej³⁹¹.

Początkowo władcy Rusi używali nawet chazarskiego tytułu kagana. Około 915 r. na ziemie ruskie przybyli Pieczyngowie – koczownicy, którzy zaludnili stepy położone na południe i wschód od Kijowa. Sąsiedztwo i walki z Pieczyngami zmusiły książąt kijowskich do przesunięcia południowej granicy państwa na północ, w sąsiedztwo stolicy państwa Kijowa. Nad rzekami Desną, Osterwą, Stulą książę Włodzimierz Wielki zbudował wiele warowni dla obrony przed koczownikami. W twierdzach tych osadzano oddziały złożone częściowo z Pieczyngów oraz innych koczowników, którzy najmowali się do służby u księcia kijowskiego i bronili granic ruskich przed napadami współplemieńców³⁹².

W latach trzydziestych i czterdziestych XI w. pojawili się w granicach Rusi Połowcy, lud pochodzenia tureckiego składający się z potomków środkowo-azjatyckich Hunów³⁹³. Połowcy tworzyli związki plemienne pod władzą chanów o różnym stopniu trwałości, ale na olbrzymich przestrzeniach: w połowie XI w.

³⁸⁹ O obyczajach i strukturze społeczno-politycznej plemion koczowniczych; L. Gumilow, *Dzieje etnosu Wielkiego stepu*, Kraków 1997; idem, *Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*, Warszawa 1973; idem *Tajna historia Mongołów*, Warszawa 1970.

³⁹⁰ M. Czernyszewski, *Pisma filozoficzne*, Warszawa 1962, s. 300–301.

³⁹¹ *Historia powszechna...*, t. 3, s. 278.

³⁹² B. Grekov, op.cit., s. 489.

³⁹³ L. Gumilow, *Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*, Warszawa 1973, s. 82.

od stepów czarnomorskich, niemal aż do granic Chin³⁹⁴. Od XI w. Połowcy stali się częścią wewnętrznej historii Rusi, a ich wpływy wzrosły do tego stopnia, że Ruś zaczęła przejmować ich kulturę i zwyczaje. Pieczyngowie i Połowcy nie tylko walczyli z książętami ruskimi, ale także jako obywatele państwa staroruskiego brali udział w polityce wewnętrznej Kijowa³⁹⁵. *Dzicz połowiecka należała już do organizmu Rusi Południowej. Nie mogąc się obronić i nie otrzymując żadnej pomocy od Rusi Północnej, pogodzili się z nimi książęta południowi. Włodzimierz Monomach ożenił nawet syna swego Jerzego Dołgorukiego z księżniczką połowiecką, a za to mieszał się w zatargi połowieckich książąt, dyplomatyzyłował wśród nich, bywając zawsze w sojuszu z jakąś hordą przeciw innej*³⁹⁶. Z jednej strony książęta walczyli z „poganami”, z drugiej jednak strony książęta zawierali traktaty z Połowcami, nasyłali ich na swoich konkurentów i wraz z nimi grabili wsie i miasta ruskie. Książęta często wchodzili w koligacje z połowieckimi chanami, biorąc za żony ich córki³⁹⁷.

W sytuacji postępującego rozbitcia politycznego Rusi (po śmierci syna Jerzego Dołgorukiego, Wsiewłoda III, także Ruś Włodzimiersko-Suzdalska rozpadła się na kilka dzielnic) i wzrastających wpływów cywilizacyjnych plemion koczowniczych doszło do najazdu mongolskiego.

Na początku XIII w. na stepach Azji Centralnej ukształtowało się imperium mongolskie Dżyngis-chana³⁹⁸. Imperium to było najbardziej znanym wytworem cywilizacji turańskiej³⁹⁹. Jako państwo turańskie było podporządkowane przede wszystkim potrzebom militarnym. *Organizacja wewnętrzna państwa mongolskiego była całkowicie podporządkowana potrzebom wojskowym. Jednostki administracyjne pokrywały się z jednostkami wojskowymi*⁴⁰⁰. Działalność Dżyngis-chana koncentrowała się głównie na organizacji armii. Od dowódców wymagano bezwzględного posłuszeństwa, a od żołnierzy jak najdalej posuniętej karności. Dowódcy oddziałów pełnili jednocześnie funkcje administracyjne, gdyż organizacja państwa była podporządkowana całkowicie potrzebom wojska⁴⁰¹. Utworzona została zdyscyplinowana, regularna armia. Śmiercią karano za najmniejsze nieposłuszeństwo, a karę wykonywano zwykle natychmiast. Służbę wojskową pełnili wszyscy mężczyźni zdolni do noszenia broni⁴⁰².

Imperium zbudowane było na prawie prywatnym panującego wodza jako właściciela państwa i wszystkich jego mieszkańców i mienia. *Tworząc imperium Czyngischan traktował je zgodnie ze stepowymi zwyczajami jako własność swoją i swojego rodu*

³⁹⁴ L. Bazylow, *Historia Rosji...*, s. 95.

³⁹⁵ B. Grekov, *op.cit.*, 492.

³⁹⁶ F. Koneczny, *Dzieje...*, s. 18.

³⁹⁷ M. Heller, *op.cit.*, s. 41.

³⁹⁸ Przed początkiem XIII w. nazwa „Mongolowie” nie była jeszcze znana. Oficjalnie została ona przyjęta dopiero po utworzeniu zjednoczonego państwa mongolskiego za czasów Dżyngis-chana (1206–1227), kiedy zaistniała potrzeba nadania wspólnej nazwy wszystkim plemionom mongolskim tworzącym już jedną narodowość. Jednak do lat pięćdziesiątych XIII w. perscy, arabscy, ormiańscy, gruzińscy i ruscy autorzy nazywali wszystkich Mongołów Tatarami od nazwy silnego związku plemiennego – Tatarów.

³⁹⁹ F. Koneczny, *Cywilizacja...*, s. 266, *Prawa...*, s. 441.

⁴⁰⁰ S. Kałużyński, *Imperium mongolskie*, Warszawa 1970, s. 88.

⁴⁰¹ H. Paszkiewicz, *op.cit.*, s. 108.

⁴⁰² L. Bazylow, *Historia Mongolii*, Wrocław 1981, s. 78.

[...]. Wszystkie ziemie imperium należały do rodu panującego i władzę nad nimi sprawował Wielki Chan⁴⁰³. Ważnym elementem w państwie mongolskim była biurokracja wzorująca się na zasadach administracji chińskiej. Temudżyn (Dżyngis-chan), wykształcony na chińskiej cywilizacji, posiadający nawet chiński stopień naukowy, rządził z pomocą biurokracji złożonej z początku niemal wyłącznie z Chińczyków⁴⁰⁴. Organizacją administracji cywilnej imperium i przekształceniem go z państwa wojskowego w cywilne, zinstytucjonalizowane i biurokratyczne, kierował, głównie za pomocą Chińczyków, następca Dżyngis-chana, chan Ugede⁴⁰⁵.

Po zjednoczeniu plemion mongolskich przez Dżyngis-chana rozpoczęła się era podbojów mongolskich w Azji i w Europie. W 1223 r. doszło do pierwszego spotkania wojsk ruskich z wojskiem mongolskim, walczący wspólnie Rusini i Połowcy ponieśli klęskę w bitwie nad rzeką Kałką (31.05.1223 r.). W 1237 r. pod dowództwem wnuka Dżyngis-chana, Batu-chana, wojska mongolskie najechały na Ruś. W toku kampanii zimowej 1237/1238 zdobyli oni i spłądrowali miasta ruskie: Riazan, Kołomne, Suzdał i Moskwę, a w bitwie nad rzeką Sit klęskę poniosły główne siły książąt ruskich⁴⁰⁶. Wyczerpane ofensywą wojska mongolskie przerwały działania wojenne na około półtora roku. Zimą 1239 r. wojnę wznowiono. Mongołowie wtargnęli na południowe ziemie Rusi, przeprawili się przez Dniepr, zdobyli i zniszczyli Kijów. W 1241 r. siły mongolskie podzieliły się na dwie grupy, jedna skierowała się na Węgry, druga – do Polski. Mongołowie zniszczyli Polskę centralną i Śląsk oraz pokonali w bitwie pod Legnicą rycerstwo polskie i niemieckie. Armia mongolska, która zaatakowała Węgry dotarła prawie do Wenecji, skąd jednak z powodu poniesionych strat została zmuszona do powrotu na tereny Europy Wschodniej⁴⁰⁷. Po powrocie z Węgier Batu-chan założył państwo sięgające od ziem Bułgarów Nadwożańskich, fińskich księstw Rurykowiczów (Ruś Zaleska) na północy, po Wołyń i ziemię halicką na zachodzie, Krym i Kaukaz na południu oraz rzekę Syr-darię na wschodzie⁴⁰⁸.

Najazdy mongolskie, wskutek rozciągnięcia na ziemie ruskie swego panowania, wpłynęły na kierunek rozwoju politycznego i cywilizacyjnego Rusi. Odcinając ją od związków z Europą, panowanie Mongołów narzuciło jej wiele obcych dotychczas cech w dziedzinie kultury, administracji i życia politycznego. Osłabły także kontakty ze światem bizantyńskim, który w wyniku czwartej krucjaty, prowadzonej przez rycerstwo zachodnioeuropejskie, i zniszczenia Konstantynopola przez łacińskich krzyżowców, stracił siłę kulturowej ekspansji. Ruś została podporządkowana wpływom mongolskim.

Panowanie Mongołów utrzymało się przeszło dwieście lat, zmieniając swój charakter i zakres. Imperium mongolskie rozpadło się w II połowie XIII w. na kilka części. Ruś znalazła się wówczas w ramach tzw. Złotej Ordy, najdalej wysuniętego na zachód ułusu, czyli związku plemiennego, Wielkiego Chanatu.

⁴⁰³ S. Kałużyński, op.cit., s. 87, s. 127.

⁴⁰⁴ F. Koneczny, *Cywilizacja...*, s. 260.

⁴⁰⁵ L. Bazyłow, op.cit., s. 188.

⁴⁰⁶ H. Paszkiewicz, *Początki Rusi...*, s. 329; *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekowa, s. 119.

⁴⁰⁷ *Historia powszechna...*, t. 3, s. 596.

⁴⁰⁸ H. Paszkiewicz, op.cit., s. 330.

Określenie „Tatarzy”, który początkowo odnosiło się do wszystkich Mongołów, zaczęło oznaczać koczowników Złotej Ordy, posługujących się językami tureckimi. Na jej obszarze żywioł mongolski stracił swą odrębność etniczną i wtopił się w kipczacką gałąź ludów tureckich (Połowcy), koczujących od dawna na stepach kaspijsko-czarnomorskich.

Tatarzy, będący kontynuatorami państwowości mongolskiej, założyli swoją stolicę w Saraju nad Wołgą, a na początku XIV w. przyjęli islam, co zbliżyło ich do innych ludów tureckich i jeszcze bardziej przeciwstawiło Europie i chrześcijaństwu⁴⁰⁹.

Ruś północno-zachodnia (nowogrodzko-pskowska) nie znalazła się w zasięgu panowania tatarskiego, dzięki czemu zachowała zarówno znaczenie ekonomiczno-polityczne, jak i kontakty z Europą, okupując je tylko daniną płaconą chanowi Złotej Ordy. Ruś Czerwona znalazła się w strefie najazdów i panowania tatarskiego, utrzymała jednak kontakty gospodarcze i kulturowe z Zachodem, głównie z Polską i Węgrami. W XIV w. została opanowana przez króla polskiego Kazimierza Wielkiego i weszła w granice państwa polskiego i w krąg oddziaływania kultury łacińskiej. Spod władzy Tatarów zostały także kolejno wyzwolone obszary Rusi zachodniej i południowej (późniejsze ziemie Białorusi i Ukrainy), w miarę jak podbijali je władcy Litwy⁴¹⁰.

Podział Rusi na część znajdującą się pod „jarzmem” mongolskim i część opанowaną przez Polskę i Litwę zapoczątkował pogłębienie się różnic zarysowujących się już od XII w. w Słowiańszczyźnie Wschodniej. Różne typy władzy państwowej, powiększające się różnice w kulturze i mentalności spowodowały rozwój odrębnych społeczności: białoruskiej i ukraińskiej na zachodzie oraz rosyjskiej na północnym wschodzie.

Na terenach Rusi północno-wschodniej pod wpływem mongolskim tworzyła się państwowość upodabniająca się do wschodnich despotacji⁴¹¹.

Mongołowie nie zmienili systemu władzy na Rusi. Zachowali istniejące stosunki polityczne. W podbitych krajach nie zostawiali swych garnizonów, gdyż było to niemożliwe ze względu na ich niewielką liczbę. Utrzymywali miejscowe władze i stosowali pośrednie zarządzanie podbitymi terenami. Ich żądania ograniczały się do dwóch rzeczy: uznania zwierzchnictwa chana i płacenia daniny⁴¹². Zależność Rusi od Złotej Ordy przejawiała się głównie w daninach na rzecz chana i zatwierdzaniu przez niego każdego księcia wstępującego na tron. Księstwa ruskie zachowały autonomię, ale musiały płacić daniny, uznawać swoją zależność od chana, podporządkowywać się mu w wielu sprawach politycznych i dostarczać na żądanie posiłków wojskowych⁴¹³. Po najazdach (1237–1241) mających podporządkować Ruś władzy Batu-chana Tatarzy ustanowili na Rusi własny system fiskalny. Przez urzędników chańskich został przeprowadzony powszechny spis ludności, na podstawie którego ustalono wielkość daniny.

⁴⁰⁹ B. Zientara, op.cit., s. 40.

⁴¹⁰ Ibidem, s. 41.

⁴¹¹ F. Koneczny, *Cywilizacja...*, s. 268–269.

⁴¹² M. Heller, op.cit., s. 68.

⁴¹³ S. Kałużyński, op.cit., s. 180; *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekova, s. 122–123.

Daniny ściągano regularnie w dziesiątej części „od wszystkiego” z okrutną bezwzględnością. Podstawę opłaty stanowił zasadniczo dom, czyli rodzina. Ludzie, którzy nie byli w stanie wywiązać się z tych obowiązków, popadali w niewolę. Tatarzy czerpali również dochody z prowadzonego przez kupców na terenie Rusi handlu, myślistwa, rybołówstwa i innych zajęć mieszkańców. Pierwszy spis ludności w celach podatkowych odbył się w 1246, następne w latach 1257–1259 i 1274–1275⁴¹⁴.

Utworzono także specjalne oddziały wojskowe złożone z miejscowej ludności, które oddane zostały do dyspozycji baskaków, chańskich urzędników rezydujących w poszczególnych księstwach i odpowiedzialnych za zbieranie dani⁴¹⁵. *Główną ich funkcją było zapewnienie rytmicznego i nieprzerwanego dopływu danin do stolicy Złotej Ordy. Baskakowie wysyłani na Ruś już od połowy XIII w. zajmowali się całą organizacją ich ściągania, stosując przy tym aż nadto często środki surowe i trudne do zniesienia*⁴¹⁶. Wolne od podatków było tylko duchowieństwo. Przyznając cerkwi prawosławnej immunitet, chan liczył na pomoc Złotej Ordy w sprawowaniu rządów na Rusi. Tatarzy nie utrudniali rozwoju chrześcijaństwa i utrzymali dotychczasowe uprzywilejowane stanowisko duchowieństwa. Chanowie wystawiali specjalne dokumenty – jarłyki dla metropolitów i podległego im kleru, zawierające zwolnienia od opłat i podatków⁴¹⁷. Władca Złotej Ordy, pozostawiając autonomię cerkwi, był w praktyce jej zwierzchnikiem. Od metropolitów bowiem wymagano, aby zostali uznani przez chana i żeby składali mu hołd osobiście w zamian za jarлык zatwierdzający stanowisko⁴¹⁸.

Utwierdzeniu władzy Tatarów sprzyjał brak jedności politycznej na Rusi. Zwalczający się nawzajem książęta często odwoływali się do pomocy chana, którego nazywali „carem”, przenosząc na niego tytuł przyznawany dotychczas tylko cesarzom bizantyńskim⁴¹⁹. W trakcie walk wewnętrznych książęta ruscy niejednokrotnie sami sprowadzali na Ruś wojsko mongolskie (1281, 1282, 1293), które grabiło ludność i niszczyło kraj⁴²⁰, m.in. moskiewski książę Iwan Kalita dowodził wojskiem mongolskim, które spustoszyło ziemię twerską i zburzyło stolicę księstwa w odwecie za próbę wyzwolenia się spod zwierzchnictwa Tatarów⁴²¹. Wykorzystując konflikty wewnątrz Rusi, chan tatarski wybierał jednego z nich jako swojego namiestnika i wykonawcę poleceń wobec innych Rurykowiczów, czyniąc go odpowiedzialnym za wywiązanie się wszystkich książąt ze swych świadczeń. Wybór padł na władców Włodzimierza nad Kłajmą, który od czasów Andrzeja Bogolubskiego uważany był za główny ośrodek Zalesia. Tatarzy – poprzez chańską nominację, jarлык – przyznawali tytuł wielkoksiążęcy i przekazywali władzę nad księstwem włodzimierskim coraz to innemu ze skłóconych książąt.

⁴¹⁴ H. Paszkiewicz, *Wzrost...*, s. 132.

⁴¹⁵ J. Ochmański, *op.cit.*, s. 70.

⁴¹⁶ L. Bazylow, *op.cit.*, s. 146.

⁴¹⁷ H. Paszkiewicz, *op.cit.*, s. 336.

⁴¹⁸ F. Koneczny, *Dzieje...*, s. 35.

⁴¹⁹ B. Zientara, *op.cit.*, s. 61.

⁴²⁰ *Historia powszechna...*, t. 3, s. 683.

⁴²¹ M. Heller, *op.cit.*, s. 84.

System ten okazał się skuteczny, gdyż książęta walczyli między sobą i współpracowali z Tatarami. Chanowie rządzący w Saraju mogli zrezygnować z poboru podatków przez własnych urzędników, którzy zostali zastąpieni przez książąt ruskich. Mieli oni ściągać należne chanowi daniny, stając się urzędnikami chańskimi i obrońcami jego interesów⁴²².

System ten miał swoje negatywne skutki. *Chanowie przyznawali jarłyki tak, jak im to odpowiadało w danej sytuacji politycznej [...] Często też sprzedawali je po prostu lub nadawali innym książętom zobowiązującym się do uiszczenia wyższych danin. Następstwa takiego systemu sięgały bardzo daleko, rozprzęgaly się choćby najbardziej powierzchnowe normy etyczne, ruscy feudałowie zaczęli zwalczać się między sobą, w grę przestała wchodzić jakakolwiek litość nad własną ludnością, zdobyć jak najwięcej środków dla przekupienia chana i zatryumfowania nad rywalem – to było najważniejsze*⁴²³. Taki system władzy, w którym książęta ściągali podatki od własnych poddanych na rzecz obcego władcy, w którym biskupi karali klątwą niełojalność wobec pogańskich lub muzułmańskich Tatarów wpłynął na rozumienie takich pojęć, jak: władza i społeczeństwo i zaciążył na sposobie sprawowania władzy wzorowanym na Tatarach.

Na początku XIV w. wśród księstw ruskich wzrosło znaczenie Księstwa Moskiewskiego, które stało się zalążkiem przyszłego Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i imperium rosyjskiego. Książęta moskiewscy prowadzili politykę posłuszeństwa wobec Tatarów i doprowadzili w I połowie XIV w. do przyznania im godności wielkoksiążęcej, poprzednio należącej do książąt twerskich. Jarłyk wielkoksiążęcy i prawo do ściągnięcia z księstw ruskich podatku zdobył w 1328 r. książę moskiewski Iwan I Kalita (1325–1340)⁴²⁴. Rządy Iwana I były zwrotem w historii Rusi. Tytuł wielkoksiążęcy pozostał już na stałe w Moskwie. Dzięki temu wzrosło znaczenie księstwa zarówno w sferze materialnej, jak i duchowej. Przejęcie przez niego jarłyku było początkiem kariery politycznej Moskwy. Iwan Kalita (1325–1340) uzyskał zgodę na rozprawienie się z Twerem, mimo że bardzo niedawno właśnie książę twerski cieszył się łaskami Złotej Ordy i nawet otrzymał jarłyk na Wielkie Księstwo Włodzimierskie. Powstanie na ziemi twerskiej zostało stłumione, tytuł wielkiego księcia przeszedł na Iwana, ponadto chan upoważnił właśnie jego do ściągnięcia danin ze wszystkich księstw ruskich i odsyłania ich w oznaczonych terminach. Kompetencje dały Kalicie olbrzymie korzyści, mógł odtąd ingerować w sprawy wewnętrzne innych księstw, a prócz tego wzmocnić podstawy ekonomiczne własnego⁴²⁵.

Książęta moskiewscy potrafili wykorzystać możliwości wynikające z pełnomocnictw chana i jego protektoratu. Dzięki orężnym nabytkom, dzięki kolonizacji ziem sąsiedzkich plemion fińskich i wreszcie dzięki przechodzeniu pomniejszych książąt na służbę władców Moskwy księstwo moskiewskie rosło w siłę. Znaczenie Moskwy podnosił fakt zawarcia sojuszu z metropolią – kościelnym zwierzchnikiem całej Rusi, co wzmocniło autorytet księcia moskiewskiego. Ponieważ

⁴²² H. Paszkiewicz, op.cit., s. 337–338.

⁴²³ L. Bazyłow, op.cit., s. 146.

⁴²⁴ Idem, *Historia Rosji...*, s. 141.

⁴²⁵ Idem, *Historia Mongolii...*, s. 147.

wskutek najazdów Batu-chana została zniszczona pierwotna siedziba metropolitów – Kijów, w latach 1299–1300 nową siedzibą metropolitów stał się Włodzimierz nad Kłazmą. Ponowne zniszczenie Kijowa w 1299 r. spowodowało, że ówczesny metropolita Grek Maksym osiadł na stałe we Włodzimierzu⁴²⁶. Miasto pozostawało formalną stolicą metropolii, ale faktyczną siedzibą metropolitów stała się Moskwa. Następca metropolity Maksyma – Piotr – przebywał w Moskwie i związał organizację i interesy kościoła ruskiego z Moskwą. Miało to istotne skutki polityczne, gdyż metropolici wspierali politykę książąt, np. gdy po śmierci Iwana II Pięknego (1359 r.), ks. moskiewskiego i włodzimierskiego, dziedzicem został małoletni Dymitr (późniejszy Dymitr Doński) metropolita Aleksey, który objął regencję jako ustanowiony przez Iwana II opiekun dziecka, zapewnił mu w chanacie jarłyk wielkoksiążęcy i utrzymał dominującą pozycję księstwa moskiewskiego⁴²⁷.

Posiadanie metropolii i jej poparcie było dla Moskwy ogromnym atutem. Cerkiew używała swego wpływu religijnego do wzmocnienia władzy książąt moskiewskich. Duchowieństwo podczas wojen domowych zawsze stało po stronie księcia moskiewskiego, wspierając swoim autorytetem jego politykę. Metropolita mógł pod groźbą klątwy zmusić sąsiednich książąt do podporządkowania się woli Moskwy. Prócz tego cerkiew władała rozległymi i zaludnionymi obszarami, mogła więc wspomagać książąt moskiewskich pieniędzmi i siłami zbrojnymi⁴²⁸. Zabiegano więc o względy metropolitów, wypłacając im ogromne sumy, przekazując majątki i dary. Zabiegano także o względy Konstantynopola, wyrażając gotowość do uznania jego zwierzchnictwa i udzielania pożyczek⁴²⁹.

Polityka współpracy z Tatarami gwarantowała Moskwie pokój i opiekę ze strony Tatarów. Ponadto polityka „zbierania ziem ruskich” położyła kres tendencjom do rozdrabniania kraju. Dążenie do gromadzenia – przy użyciu wszelkich środków – ziemi i bogactw powodowało, iż Księstwo Moskiewskie stawało się coraz większe i silniejsze. Jednocześnie w II połowie XIV w. Złota Orda straciła spójność terytorialną i potęgę militarną. Orda rozciągnęła się na przestrzeniach od Oki do Krymu, od Donu do jeziora Aralskiego. Opanowaniu dużego terytorium towarzyszyła decentralizacja polityczna; około 1360 r. było dziewięć Ord i dziewięciu chanów, a wśród Tatarów zaczęły się walki, osłabiające ich państwo, a przez to również kontrolę nad Rusią. Siła Moskwy wzrosła do tego stopnia, że w 1380 r. doszło z jej strony do wystąpienia antytatarskiego i bitwy na Kulikowym Polu (8 września 1380 r.), wygranej przez wielkiego księcia moskiewsko-włodzimierskiego, Dymitra Dońskiego.

Państwo moskiewskie było już wtedy istotnym ośrodkiem politycznym Rusi północno-wschodniej, w którym powstał program polityczny dążący do zrzucenia panowania tatarskiego i zjednoczenia ziem ruskich wokół scentralizowanego ośrodka władzy. Tym tendencjom patronowali także metropolici rezydujący w Moskwie, poczynawszy od Piotra, który przenosząc siedzibę metropolity do

⁴²⁶ F. Koneczny, *Dzieje...*, s. 35–36; H. Paszkiewicz, *Początki...*, s. 347.

⁴²⁷ Por. F. Koneczny, *op.cit.*, s. 45–46; M. Heller, *op.cit.*, s. 94–95.

⁴²⁸ *Historia ZSRR*, pod red. A. Pankratowej, s. 119–120.

⁴²⁹ H. Paszkiewicz, *op.cit.*, s. 348.

Moskwy, przepowiadał księciu Iwanowi Kalicie, że: „Bóg pobłogosławi cię i postawi ponad wszystkimi innymi książętami, a miasto to wyniesie ponad inne miasta”⁴³⁰.

Do podniesienia politycznego znaczenia Moskwy przyczyniło się także samo państwo tatarskie. Chanowie podtrzymywali wzrost znaczenia Moskwy, gdyż gwarantowało to terminowe zbieranie daniny. Tatarzy przekazali księstwu prawo do tronu wielkoksiążęcego, wzmocnili jego pozycję finansową, dając prawo do ściągania daniny, przekazali jemu organizację administracyjną i skarbową, ale doprowadzili też do materialnego wyczerpania ludności kraju i przygotowali podstawy pod późniejszy absolutyzm wielkich książąt i carów. Wielki Książę Moskiewski, który podczas „niewoli tatarskiej” osiągnął znaczną siłę i pozycję, nie uczynił tego jako niezależna siła, lecz jako narzędzie chana. Jako reprezentantom autorytetu chana, książętom przyznano na ich ziemiach te same prawa, jakie rościł sobie on na całym terytorium.

Książęta moskiewscy naśladowali w sprawowaniu władzy tatarskich chanów, przejęli po Złotej Ordzie otaczający panującego kult boski, a także zmysł państwowy, w którym całkowita i niepodzielna władza należała do chana. Wprowadzono także na dwór moskiewski wschodni ceremoniał. Powstające państwo – Wielkie Księstwo Moskiewski – przejęło podstawy cywilizacyjne z Bizancjum i ze Złotej Ordzy, wyrażało się to w kulcie panującego, w jego nieograniczonej władzy, w rządach terroru, w niewolniczej postawie społeczeństwa, w którym wiara była elementem polityki państwowej.

Książęta moskiewscy dążyli do zjednoczenia ziem zależnych od Tatarów pod niepodzielną władzą Moskwy. Wzorowali się na sposobie sprawowania władzy w Złotej Ordzie, przyjmując pogląd, że tylko silne i scentralizowane państwo może przeciwstawić się panowaniu tatarskiemu. Kontynuując wzory państwowe Tatarów, wytworzyli własny program, związali go z wiarą prawosławną i politycznymi tradycjami Bizancjum.

Mongolska niewola oddziaływała zgubnie na polityczny klimat Rosji. Życie uległo brutalizacji, w tym okresie ludność nabrała przeświadczenia, że państwo jest arbitralnym grabieżcą, który podporządkowuje sobie wszystko, ponieważ stoi za nim siła. Prócz tego przekonał władców Rusi pogląd, że władza ich z natury stoi ponad prawem. Przygotowało to podstawy swoistego typu władzy politycznej łączącej w sobie rodzime oraz mongolskie elementy; zrodziła się ona w księstwie moskiewskim, gdy nastąpiło osłabienie Złotej Ordzy⁴³¹.

Wpływy cywilizacji wschodnich dotyczyły głównie sfery władzy. Kultura polityczna Rosji przejęła wiele z praktyki politycznej państwa tatarskiego. Ich wpływ okazał się w historii Rosji silny nie tyle ze względu na ich kulturową wartość, ile polityczny pragmatyzm, zwłaszcza że był on związany z przejętą od Tatarów zasadą bezwzględności władztwa nad poddanymi⁴³². Oddziaływanie Bizancjum na Ruś było znaczące, jednak w pierwszym rzędzie pod względem kulturowym. Rządy Tatarów były decydujące w kładzeniu fundamentów dla

⁴³⁰ M. Heller, op.cit., s. 87.

⁴³¹ R. Pipes, op.cit., s. 57.

⁴³² Por. M. Dobroczyński, *Rosyjski bilans*, „Dziś” 1999, nr 6, s. 82.

despotycznego państwa moskiewskiego i postmoskiewskiej Rosji. Książęta dziedziczyli wzory sprawowania władzy i prawo państwowe od Tatarów⁴³³.

Charakterystyczna dla powstającej kultury moskiewskiej sakralizacja władzy monarszej pochodziła ze źródeł bizantyńskich (cesarz jako głowa Kościoła), ale także z mongolskich. W miarę odnoszonych sukcesów wyrabiało się wśród Mongołów przekonanie o boskim pochodzeniu Dżyngis-chana i jego następców, o tym, że wszystkie narody winny mu okazywać posłuszeństwo⁴³⁴. Powstałe wśród Mongołów legendy o pochodzeniu Dżyngis-chana od synów nieba miały na celu „upiększenie” jego genealogii i usprawiedliwieniu pretensji do najwyższej władzy⁴³⁵. Nadprzyrodzona legitymizacja władzy była także elementem wierzeń ludów mongolskich.

Zmierzający do samowładnej, imperialnej władzy książęta moskiewscy znali tylko dwa wzorce do naśladowania: bizantyńskiego basileusa i mongolskiego chana. Model bizantyński był znany na Rusi dzięki pośrednictwu duchowieństwa i literatury cerkiewnej, niezbyt częste bezpośrednie kontakty z Konstantynopolem, które zostały zerwane wraz z przesunięciem centrum państwa na północ i najazdem mongolskim. Bezpośrednie wzorce organizacji sprawowania władzy brała Moskwa od Złotej Ordy; stanowiła ona pierwszy wzorzec scentralizowanej władzy z jakim zetknęli się kniaziowie ruscy. Przez półtora wieku chan był ich absolutnym władcą, a pierwsi carowie uważali się najprawdopodobniej za następców tatarskich chanów⁴³⁶. Car moskiewski, będąc spadkobiercą zarówno chanów, jak i cesarzy bizantyńskich, chciał panować wzorem mongolskim nad zdyscyplinowanymi niewolnikami i nie czuł się związany żadnym prawem⁴³⁷. Charakterystyczna dla Rosji idea samodzierżawia była zaczerpnięta pośrednio (poprzez literaturę, relacje posłów i duchownych) z Bizancjum i bezpośrednio z praktyki Saraju. Książęta ruscy przekonali się, co oznacza nieograniczona władza mongolskiego chana. Pokonani uczyli się rządzić według wzorów, ukształtowanych w państwach, w których obowiązywało całkowite podporządkowanie się, a nieposłuszeństwo było bezwzględnie karane⁴³⁸.

Przeciwko nieograniczonej władzy księcia moskiewskiego występowali władcy samodzielnych księstw ruskich, a także wyższe warstwy społeczeństwa ruskiego – rody bojarские. W okresie rozdrobnienia politycznego rosły wpływy, jakie na rządy kraju wywierali przedstawiciele najważniejszych rodów książęco-bojarских. Ich pozycja i znaczenie związane były z przysługującymi im prawami i przywilejami oraz z ekonomiczną siłą, której podstawą było dziedziczne władanie majątkami ziemskimi. Bojarzy opanowali najważniejsze stanowiska i godności w aparacie władzy. Byli oni dla wielkiego księcia główną przeszkodą w osiągnięciu pełnego samowładztwa⁴³⁹.

⁴³³ K. A. Wittfogel, op.cit., s. 263.

⁴³⁴ H. Paszkiewicz, *Wzrost...*, s. 108.

⁴³⁵ J. Włodarski, op.cit., s. 10–12.

⁴³⁶ R. Pipes, op.cit., s. 73–75.

⁴³⁷ G. Fiedotow, op.cit., s. 83.

⁴³⁸ M. Heller, op.cit., s. 79.

⁴³⁹ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji*, Warszawa 1971, s. 8.

W XV w. wzrosła liczba bojarów moskiewskich; obejmowali oni urzędy dworskie, dowództwo wojsk, namiestnictwa grodów. Z tego tytułu czerpali dochody. Zwłaszcza stanowiska w administracji państwowej i zarządzanie majątkami państwowymi traktowane były jako źródło danin i opłat, a nie jako sprawowanie urzędu. System ten, wzorowany na tatarskim, nazywano „kromlenie”⁴⁴⁰. Pod wpływem tatarskim rozwijała się także hierarchia rodowa nabierająca cech biurokratycznych.

W końcu XV w. ustalił się podział bojarstwa na rangi – „czyny”, najprawdopodobniej według wzorców mongolskich (słowo „czyn” jest pochodzenia chińskiego). Wśród rodów książęco-bojarskich obowiązywała swoista hierarchia, która określiła system obsadzania wyższych stanowisk i urzędów. Miejsce danego rodu w hierarchii (tzw. miestnicestwo) było ściśle przestrzegane przy obsadzaniu urzędów, a także przy wszystkich ceremoniach i uroczystościach. Żeby przestrzegać skomplikowanego systemu miestnicestwa, prowadzono specjalne księgi (rodosłowne książki), w których rejestrowano dane o genealogii rodów, by ustalić ich miejsce w hierarchii⁴⁴¹. Zwyczaj ścisłego przestrzegania hierarchii i ceremoniału silnie zakorzenił się w społeczeństwie rosyjskim.

Aby uniezależnić rządy od możnowładztwa, wielcy książęta sojuszników dla swojej polityki szukali wśród tzw. dworjaństwa, ludzi, którzy wstępowali na służbę książęcą w zamian za obowiązek służby wojskowej lub administracyjnej. Nadawana ziemia, tzw. pomiestia, była własnością księcia, a dworjanin musiał osobiście nią zarządzać. W praktyce ziemia była nadawana dożywotnio, a syn zmarłego dworjanina otrzymywał dobra po ojcu na tych samych warunkach. Pomiestia stanowiła w rzeczywistości własność obdarowanego dworjanina, nie będąc nią w świetle prawa⁴⁴². Nadawanie pomiesti miało służyć rozszerzaniu bazy społecznej i związaniu jak największej liczby ludzi z interesami samowładnej władzy wielkiego księcia. Na służbę władców moskiewskich często wstępowali wojownicy tatarscy, którzy stawali się tym samym częścią społeczeństwa moskiewskiego związanego interesami politycznymi z księciem⁴⁴³. W XV w. tysiące ochrzczonych i nieochrzczonych Tatarów przechodziło na służbę u księcia moskiewskiego, wtapiając się w szeregi dworjaństwa – przyszłej szlachty⁴⁴⁴.

Nowo powstające państwo, dziedziczące z Konstantynopola wrogość wobec Kościoła rzymskiego, związane z Azją przez panowanie tatarskie, nie posiadało poczucia łączności z zachodem Europy. Okres panowania mongolskiego jest czasem izolacji i wyboru politycznego między wschodem a zachodem (Orda, Litwa). W połowie XV w. próbę włączenia Rusi w sferę wpływów Europy Zachodniej podjął Kościół rzymski. W tym czasie Bizancjum, zagrożone najazdem muzułmańskich Turków, potrzebowało pomocy papieskiej i państw zachodnioeuropejskich, zgodziło się na pertraktacje z Rzymem dotyczące zawarcia unii kościelnej, pragnąc równocześnie, aby tę unię uznał metropolita moskiewski.

⁴⁴⁰ F. Koneczny, *Dzieje...*, s. 47; B. Zientara, op.cit., s. 80.

⁴⁴¹ Z. Wójcik, op.cit., s. 10; L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 177, B. Zientara, op.cit., s. 82.

⁴⁴² B. Zientara, op.cit., s. 82; Z. Wójcik, op.cit., s. 12–13.

⁴⁴³ L. Gumilow, op.cit., s. 328; H. Paszkiewicz, op.cit., s. 362.

⁴⁴⁴ G. Fiedotow, op.cit., s. 81.

Jako kandydata na metropolitę ruskiego Konstantynopol zaproponował Greka Izydora, zwolennika unii. Izydor przybył w 1437 r. do Moskwy, a następnie udał się na sobór kościelny do Włoch, gdzie opowiedział się za przeprowadzeniem unii. W 1439 r. sobór florencki przyjął decyzję o unii kościołów, przy czym kościół wschodni miał przyjąć dogmaty katolickie i uznać zwierzchnictwo papieża, zachowując swoje obrzędy⁴⁴⁵.

Przeciwnikami włączenia Rusi do unii było duchowieństwo i książęta ruscy. Prawosławni Rusini, zależni od patriarchatu w Konstantynopolu, ale niezależni od cesarstwa, nie chcieli zaakceptować religijnej zwierzchności Zachodu po to tylko, aby ocalić Bizancjum⁴⁴⁶.

Przeciwnikiem unii był dysponujący już znacznym zakresem władzy nad Rusią wielki książę moskiewski Wasyl II (1425–1462). Przedstawiciele ruscy na soborze odmówili podpisania aktu unii. Z inicjatywy księcia Wasyla synod biskupów ruskich pozbawił Izydora godności metropolity, a nowym metropolitą został w 1441 r. kierujący faktycznie kościołem ruskim biskup Jonasz. Kościół ruski uzyskał tym samym niezależność od Konstantynopola, stając się kościołem narodowym i autokefalicznym, a nowy metropolita, okazując Wasylowi II pomoc w walkach wewnętrznych z przeciwnikami dominacji księstwa moskiewskiego, stworzył podstawy moskiewskiego cesaropapizmu⁴⁴⁷.

Lata panowania Wasyla II i jego następcy Iwana III Srogiego (1462–1505) były decydujące w kształtowaniu się modelu cywilizacyjnego monarchii moskiewskiej. Wpłynęły na to wydarzenia II połowy XV w., m.in.:

- odrzucenie unii florenckiej i zwierzchności patriarchy w Konstantynopolu,
- zdobycie i zniszczenie (1453 r.) przez muzułmańskich Turków Konstantynopola i upadek cesarstwa bizantyńskiego,
- zrzucenie zwierzchnictwa Złotej Ordy (1480 r.),
- zjednoczenie ziem ruskich pod władzą Moskwy,
- ślub Iwana III z Zofią Paleolog (1472 r.), bratanicą ostatnich cesarzy bizantyńskich.

Unia florencka i upadek Konstantynopola wniosły nowy element do systemu moskiewskich koncepcji polityczno-religijnych. Wielkie Księstwo Moskiewskie stało się jedynym państwem prawosławnym (jeżeli nie brać pod uwagę Gruzji, która nie odgrywała wtedy większej roli na arenie politycznej), a moskiewski wielki książę stał się jedynym niezależnym monarchą prawosławnym. W czasie gdy Konstantynopol, stolicę świata prawosławnego, zajęły wojska muzułmańskie, na Rusi dokonał się proces odmienny – prawosławna Ruś zrzuciła zwierzchność muzułmańskich Tatarów. W ten sposób w świadomości społeczeństwa ruskiego Moskwa zajęła miejsce Bizancjum, a kniaź ruski miejsce bizantyńskiego cesarza. Metropolita Jonasz w liście pasterskim z 1458 r. wyjaśniał, że upadek Konstantynopola był karą Bożą za promulgowanie unii florenckiej. Patriarchat w Konstantynopolu uznano za „zarażony herezją” i przyjęto pogląd, że praw-

⁴⁴⁵ *Historia powszechna...*, t. 3, s. 877.

⁴⁴⁶ S. Runciman, *Upadek Konstantynopola*, Warszawa 1994, s. 29.

⁴⁴⁷ M. Heller, *op.cit.*, s. 106–107.

dziwe chrześcijaństwo pozostało tylko w metropolii moskiewskiej⁴⁴⁸. Odrzucenie unii florenckiej i upadek Konstantynopola dopełniły izolacji Wielkiego Księstwa Moskiewskiego od Europy Zachodniej. Prądy intelektualne i wynalazki techniczne, które pozwoliły zachodniej części Europy stać się dominującą częścią świata, były nieobecne w państwie moskiewskim, które pomimo związków religijnych i geograficznych z Europą Zachodnią było jej obce cywilizacyjnie.

Małżeństwo Iwana III z siostrzenicą ostatniego cesarza bizantyńskiego wzmocniło wpływy kulturowe tego państwa. Pod ich wpływem Iwan II zaczął się tytułować „z bożej łaski władcą całej Rusi” (gosudar wsieja Rusi), używając tytułu cara (z greckiego basileus). Z tytułem gosudara jednoczyło się pojęcie nieograniczonej władzy na ziemi własnej.

Tytułu „cara” używało się dawniej na Rusi w stosunku do cesarza bizantyńskiego i chana tatarskiego. Za panowania Iwana III wprowadzono nowe godło państwa – dwugłowego orła – wzorowane na godle cesarstwa bizantyńskiego⁴⁴⁹. Wraz z tym małżeństwem wzrósł prestiż Iwana III, który dążył do ustanowienia silnej władzy centralnej, której tradycje mógł czerpać zarówno z Bizancjum, jak i od Tatarów. Wraz z Zofią na dwór moskiewski przybyli greccy i włoscy inżynierowie, którzy upowszechnili na Rusi broń palną i europejską sztukę wojenną, a także ufortyfikowali Moskwę, zastępując drewniane palisady murowanymi⁴⁵⁰.

W drugiej połowie XV w. nastąpiło zrzucenie zwierzchnictwa Złotej Ordy. Po klęsce poniesionej przez Tatarów w bitwie na Kulikowym Polu Złota Orda zaczęła w szybkim tempie rozpadać się na mniejsze chanaty. Przed upływem połowy XV w. na jej europejskich posiadłościach powstały chanaty kazański i krymski, a około 1460 r. wyodrębnił się chanat astrachański. Utworzona została także, na północ od Morza Kaspijskiego i Aralskiego sięgająca rzeki Kamy i częściowo Irtysza w Azji, Orda Nogajska⁴⁵¹.

W Ordzie toczyły się walki wewnętrzne, a na ziemiach ruskich trwał proces centralizacji państwa. W 1480 r. po całkowitym opanowaniu przez Księstwo Moskiewskie Rusi Włodzimierskiej nastąpiło zrzucenie panowania tatarskiego. W latach osiemdziesiątych XV w. większość ziem Rusi północno-wschodniej była już zjednoczona w scentralizowanym państwie moskiewskim, formalnie swoją niezależność zachował Psków, który uznawał jednak władzę namiestników moskiewskich.

Utworzone pod koniec XV w. państwo moskiewskie było organizacją scentralizowaną, wszystkim nowo podbijanym prowincjom odbierano ich samodzielność i prawa lokalne, zaprowadzając wszędzie prawa obowiązujące w Moskwie. Każdy mieszkaniec państwa był osobiście zależny od wielkiego księcia, który rozporządzał życiem i mieniem poddanych bez najmniejszych ograniczeń⁴⁵². Zjednoczenie dzielnic dokonało się metodami wschodnimi; najwyższe warstwy poszczególnych społeczności przesiedlono do Moskwy, zastępując je ludźmi

⁴⁴⁸ F. Koneczny, *Cywilizacja...*, s. 282.

⁴⁴⁹ *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekowa, s. 231; L. Bazylow, op.cit., s. 177.

⁴⁵⁰ F. Koneczny, *Dzieje...*, s. 65–66.

⁴⁵¹ *Historia powszechna...*, t. 3, s. 883; L. Bazylow, op.cit., s. 152.

⁴⁵² W. Serczyk, *Iwan Groźny*, Wrocław 1986, s. 13.

z zewnątrz, obcymi. Niszczono tradycję i lokalną specyfikę. Małe dzielnice ziemi ruskiej – inaczej niż we Francji, Niemczech czy Anglii – zatraciły swój koloryt historyczny i stały się jednolitym obszarem poddanym scentralizowanej władzy⁴⁵³. Nie ukształtowały się żadne lokalne więzi i organizacje aparat administracyjny państwa rozwinął się z dworu księcia moskiewskiego, który skupił w swoich rękach kierowanie wszystkimi istniejącymi naówczas podstawowymi sferami władzy państwowej. Wszystko to przyczyniło się do niewykształcenia w Rosji silnych, partykularnych ośrodków władzy mogących konkurować z zarządem centralnym⁴⁵⁴. Zasada osobistej zależności pozwalała głowie państwa decydować o losie każdej jednostki, podobnie jak miało to miejsce w społeczeństwach należących do cywilizacji turańskiej.

Za rządów Wasyla III (1505–1533), syna Iwana III, stworzona została teoria będąca podstawą państwowości i kultury rosyjskiej. Twórcą jej był mnich twerski, Filoteusz. W listach do Wasyla III zastanawiał się nad istotą dziejów Kościoła i świata chrześcijańskiego. Istniały, jak twierdził Filoteusz, trzy ośrodki chrześcijaństwa o znaczeniu ogólnoświatowym: Rzym, Konstantynopol i Moskwa. Rzym pierwszy, zachodni, musiał upaść, bo odstąpił od „prawdziwej wiary”, Rzym drugi – Konstantynopol – ten sam los, bo odstąpił od wiary, opowiadając się za unią z katolicyzmem. Pozostała tylko Moskwa, która nie uznała unii florenckiej, jedyny ośrodek prawdziwego chrześcijaństwa, stolica prawosławnych całego świata pod rządami Wasyla III, w którym płynie po matce krew imperatorów bizantyńskich. W ten sposób dziedzictwo Bizancjum zostało „przeniesione” do Moskwy – „trzeciego Rzymu”⁴⁵⁵. *Niech wie o tym kraj twój, władco prawosławny, że wszystkie królestwa prawosławnej wiary chrześcijańskiej złączyły się w twoim. Tyś car jedyny dla wszystkich chrześcijan pod tym niebem [...] Pamiętaj i słuchaj monarcho prawosławny [...] dwa Rzymy upadły, trzeci stoi, czwartego nie będzie, gdyż twoje królestwo chrześcijańskie przez żadne inne nie zostanie zastąpione*⁴⁵⁶.

Filoteusz stworzył kanon kultury moskiewskiej z charakterystycznym dla niej mesjanizmem i wyznaczeniem Moskwie specjalnej roli w świecie. W mesjanizmie rosyjskim, który przyznawał szczególną rolę kościołowi, prawosławie stało się częścią doktryny państwowej. Nazwanie Moskwy trzecim Rzymem, a wielkiego księcia carem na tronie powszechnego i apostolskiego Kościoła sprawiło, że powstała monastyczna i teokratyczna koncepcja księcia jako obrońcy i przywódcy jedynej i prawdziwej cywilizacji⁴⁵⁷.

Koncepcja Moskwy – trzeciego Rzymu, czyniąca z ruskiego księcia dziedzica bizantyńskich imperatorów, stawiała go w sytuacji, nie mającej odpowiednika we wzorach bizantyńskich. Ruski monarcha jako głowa ostatniego cesarstwa prawosławnego został obdarzony rolą mesjanistyczną. Mimo dużego znaczenia imperatora w kościele bizantyńskim nie odgrywał on podobnej mesjanistycznej roli. Słowo „car” (gr. basileus) w Bizancjum przyjmowano jako określenie funkcji

⁴⁵³ G. Fiedotow, op.cit., s. 81.

⁴⁵⁴ R. Pipes, op.cit., s. 66–67.

⁴⁵⁵ L. Bazyłow, op.cit., s. 173.

⁴⁵⁶ *Chriestomatija po istorii SSSR*, t. 1, Moskwa 1949, nr 89, s. 277–278 (List starca Filoteusza do wielkiego księcia Wasyla III, ok. 1515–1521).

⁴⁵⁷ J. H. Billington, op.cit., s. 196–203.

odnosiło się do najwyższego władcy (mogło być także odnoszone do Boga), w Rosji ta nazwa była przyjmowana jako imię własne, jedno z imion Boskich⁴⁵⁸. Podobnie jak imię frankońskiego władcy Karola Wielkiego stało się dla Słowian zachodnich nazwą własną służącą do nazywania osoby władcy.

Idea Moskwy – trzeciego Rzymu nie była zwykłą, jedną z wielu koncepcji historycznych. To jedna z podstawowych idei historiozoficznych tworzących ideologię i charakter państwa rosyjskiego. To archetyp nacjonalizmu i mesjanizmu rosyjskiego⁴⁵⁹.

Na Rusi car, zajmwszy miejsce bizantyńskiego basileusa, po upadku Konstantynopola został naznaczony w świadomości poddanych i swojej własnej szczególnym charyzmatem. Car stał się świętością religijną i pomazaniem bożym. Uczynki cara nie podlegały osądowi ludzkiemu podobnie jak czyny Boga; w stosunku do swoich poddanych car występował jako Bóg⁴⁶⁰.

Źródłem takiego pojmowania władzy, obok bizantyńskiego cesaropapizmu był orientalny emanatyzm, w którym władzę i osobę władcy uznawano za emanację bóstwa. W Wielkim Księstwie Moskiewskim w odczuciu społecznym cała władza carska nie pochodziła od Boga, lecz wprost z Boga⁴⁶¹. Już od czasów Wasyla II podkreślali władcy moskiewscy zasadę rządów osobistych. Wasyl II był despotą nie uznającym żadnych ograniczeń swej woli, gdyż przyjmowano zasadę, że czyny władcy nie mogą podlegać osądowi ludzkiemu. Car miał prawo decydować o życiu i śmierci swoich poddanych. *Wolno nam naszych chłopów łaską darzyć, wolno nam i śmiercią karać [...] Uważaj więc na to i pojmij, że kto zwierzchności się sprzeciwia, Bogu się sprzeciwia, a kto Bogu się sprzeciwia, ten odstępcą się zowie, gdyż jest to grzech najgorszy*⁴⁶².

W XVI w. obok tworzących się kanonów kultury politycznej zaczął rozwijać się biurokratyczny aparat władzy służący podporządkowaniu społeczeństwa samowładnym rządów cara. Duży wpływ na to miało panowanie Iwana IV Groźnego (w. ks. moskiewski od 1533, car rosyjski 1547–1584), który wstępując na tron, posłużył się bizantyńskim rytuałem, by koronować się na cara – nowe wcielenie dawnego imperatora bizantyńskiego⁴⁶³. Za jego rządów przeprowadzono w państwie wiele reform instytucji politycznych państwa, a nieco później rozpoczął się okres krwawych represji skierowanych przeciwko bojarom – wyższej warstwie społeczeństwa. W obu przypadkach chodziło o wzmocnienie władzy centralnej i zlikwidowanie tendencji odśrodkowych. Władza carska miała sojusznika w dworiarstwie, w której interesie leżało umocnienie samodzierżawia i osłabienie pozycji w państwie rodów bojarskich. Car, zgodnie z zasadą, że państwo jest własnością władcy, projektował rewizję stosunków własnościowych w dobrach ziemskich dziedzicznych (tzw. wotczynach), jak i w majątkach znajdujących się w użytkowaniu dworiarzy, a należących do monarchii, tzw. pomie-

⁴⁵⁸ B. Uspieński, M. Żywow, *Car i bóg*, Warszawa 1992, s. 20–21.

⁴⁵⁹ A. de Lazari, *Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem*, „Znak” 1993, nr 2, s. 49.

⁴⁶⁰ B. Uspieński, M. Żywow, op.cit., s. 21.

⁴⁶¹ F. Koneczny, *Cywilizacja...*, s. 294.

⁴⁶² Z. Wójcik, op.cit., s. 41.

⁴⁶³ J. Billington, op.cit., s. 201.

siach. Chciał je rozdzielić na nowo według zasług, zajmowanych stanowisk i urodzenia. Nad obrotem ziemią w dobrach dziedzicznych miała zostać wprowadzona kontrola państwowa⁴⁶⁴.

Iwan IV dążył do stworzenia scentralizowanego systemu władzy, w tym celu przeprowadzono reformy administracji, sądownictwa i wojska. Ułożony w 1550 r. kodeks praw likwidował m.in. „kromlenie”, mieszkańcy poszczególnych terenów nie musieli już składać daniny namiestnikom. Na to miejsce ustanowiono specjalny podatek wpłacany do skarbu centralnego, który brał na siebie obowiązek utrzymywania urzędników⁴⁶⁵. Główną rolę w administracji centralnej pełniły urzędy resortowe, tzw. „prikazy”, na czele których stali najważniejsi w państwie urzędnicy – diacy. Istniały urzędy zajmujące się sprawami zagranicznymi, wojskowymi, podatkami, chłopami. Liczba prikazów powiększała się w miarę upływu lat, powstały nawet osobne urzędy zajmujące się stajnią carską i sypialnią⁴⁶⁶. W latach 1555–1556 wydane zostało *Ułożenie o służbie*, w myśl jego postanowień każdy właściciel ziemski bez względu na to, czy posiadał dobra dziedziczne czy też nadane przez cara w użytkowanie, miał obowiązek osobistego pełnienia służby wojskowej⁴⁶⁷.

Ważną rolę w panowaniu Iwana IV odegrały represje skierowane przeciwko arystokratycznym rodóm bojarskim. W 1564 r. car zażądał podziału całego terytorium państwowego na dwie zasadnicze części – „opriczinę” i „ziemszczynę”. Słowo „opriczina” wywodziło się od przyimka „opricz” (czyli oprócz) i oznaczało dzielnicę wydzieloną dla członków rodziny wielkiego księcia, a od 1564 r. oznaczało dzielnicę samego cara. Opricziną nazywano również nowy dwór i wojsko carskie, a później także siedmioletni okres istnienia tej instytucji⁴⁶⁸.

Opricziną kierował osobiście car, w jej ramach utworzono specjalną organizację dworu carskiego i oddano do dyspozycji cara specjalną gwardię bezwzględnie oddaną monarsze. Opriczina stanowiła metodę rządzenia skierowaną przeciw opozycji, a jej najważniejszym zadaniem było zniszczenie wszelkiej opozycji w państwie. Wykonawcami bezwzględnego terroru byli opricznicy, tj. członkowie osobistej gwardii cara, z których wielu było pochodzenia tatarskiego⁴⁶⁹. W rezultacie terroru stosowanego przez osobistą gwardię cara okrucieństwo i siła stały się powszechnie obowiązującymi normami prawnymi. Represje dotknęły wszystkich, którzy sprzeciwili się woli carskiej, dotyczyło to zarówno rodów bojarsko-książęcych, jak i całych miast np. w wyniku pacyfikacji Nowogrodu Wielkiego zostało zamordowanych 25–40 tys. ludzi⁴⁷⁰. W 1572 r. car przeprowadził reorganizację opricziny. Jej oficjalna nazwa została zlikwidowana, pomimo to zachowano metody stosowane przez opriczinę.

Panowanie cara Iwana IV Groźnego znacząco wpłynęło na stan społeczny, umysłowy i polityczny Moskwy. Okrucieństwo, samowola i brak zasad moral-

⁴⁶⁴ W. Serczyk, op.cit., s. 32.

⁴⁶⁵ L. Bazyłow, op.cit., s. 185–187.

⁴⁶⁶ W. Serczyk, op.cit., s. 52–53; *Historia powszechna*, Warszawa 1967, t. 4, s. 541–543.

⁴⁶⁷ *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekova, s. 251–252; W. Serczyk, op.cit., s. 51.

⁴⁶⁸ Tamże, s. 72.

⁴⁶⁹ Z. Wojcik, op.cit., s. 35–37.

⁴⁷⁰ L. Trzebska, *Zarys historii Rosji do roku 1917*, Warszawa 1989, s. 78.

nych sprawiło, że Iwan IV przypominał tatarskich chanów, którzy przez 200 lat zwierzchności nad Rusią wywarli na nią znaczący wpływ. Podobnie jak późniejsze panowanie Piotra I, czasy Iwana IV tworzyły cechy charakterystyczne dla cywilizacji rosyjskiej. Sakralizacja osoby władcy, hierarchia społeczna, orientalny ceremoniał, tworząca się biurokracja i centralizacja państwa podbudowana terrorem odróżniały cywilizacyjnie państwo moskiewskie od reszty Europy.

Okres rządów Iwana IV ostatecznie przekształcił państwo moskiewskie w rządzone despotycznie, scentralizowane, autorytarne imperium, podbudowane mesjanistyczną teorią „trzeciego Rzymu” i cesaropapizmu. Odrębność od Europy, którą wytworzyły schizma kościelna i panowanie mongolskie, pogłębiło peryferyjne położenie kraju w europejskiej polityce. O ile u zarania swych dziejów Ruś weszła do grona państw europejskich, o tyle w połowie drugiego tysiąclecia opuściła je. Europejczycy nie traktowali Rosjan jak Europejczyków, zaś prawosławni Rusini nie chcieli mieć nic wspólnego z „łacinnikami”⁴⁷¹. W połowie XVI w. panowanie Księstwa Moskiewskiego zostało rozciągnięte na ziemie leżące na wschód od Moskwy. W 1522 r. wojska moskiewskie zdobyły Kazań, stolicę chanatu kazańskiego, a w 1554 r. przyłączyły do Rosji Astrachań. W sferze wpływów rosyjskich znalazły się obszary od północnego Kaukazu po Syberię. Do Moskwy przyłączyli się Baszkirzy, wasalami cara uznali się władcy wielkiej ordy nogajskiej i chanatu syberyjskiego⁴⁷².

W. XVI w., w którym utrwały się główne cechy cywilizacji moskiewskiej, nastąpił przełom w rozwoju cywilizacji zachodnioeuropejskiej. W tym samym czasie, gdy księstwo moskiewskie po upadku Bizancjum i Złotej Ordy przejęło ich autorytaryzm, wschodni ceremoniał i całą odrębność kulturalną, na zachodzie Europy dzięki rozwojowi techniki (m.in. we włókiennictwie, górnictwie i hutnictwie) i wielkim odkryciom geograficznym (na przełomie XV i XVI w. państwa Europy Zachodniej zaczęły wysyłać ekspedycje na nie zbadane do tej pory oceany, wynikiem były odkrycia nowych kontynentów i odkrycie drogi morskiej z Europy do Azji) zaczęły się rozrastać ośrodki handlowe. Rosła wymiana towarowa, a produkcja dóbr materialnych nabrała coraz większego znaczenia, co stało się podstawą do stworzenia nowego elementu cywilizacyjnego, jakim był rynek i powstająca masowa produkcja⁴⁷³.

Wraz z przekształceniami w życiu gospodarczym i stosunkach handlowych pojawiły się zmiany w mentalności społeczeństwa. Pod wpływem renesansu, prądu intelektualnego szesnastowiecznej Europy, miejsce kultury propagowanej przez kościół i tradycji rycerskiej średniowiecznej Europy zajęła kultura bogatego mieszczaństwa. Ukształtował się nowy ideał człowieka, dążono do tego, by stać się człowiekiem wszechstronnie rozwiniętym, wydobywającym z życia wszystkie jego bogactwa. Nowy system wartości obejmował dążenie do zysku, a wraz z nim nową kulturę bycia i etos gospodarowania.

⁴⁷¹ W. Razuwajew, *Przyszłość Europy związana jest z Rosją*, „Dziś” 1992, nr 2, s. 53.

⁴⁷² R. Skrynnikow, *Iwan Groźny*, Warszawa 1979, s. 49–50.

⁴⁷³ Z. Madej, *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa 1993, s. 35; H. Landreth, D. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998, s. 72.

W okresie od XVI do XVIII w. w Europie Zachodniej powstały trwałe załączki nowych stosunków społeczno-ekonomicznych zwanych kapitalizmem, charakteryzujących się m.in. następującymi cechami:

- działalność gospodarcza, kierując się kalkulacją, stała się racjonalna, ponieważ oparła się na rozumowaniu i rachunku, a nie na nawykach i tradycji bądź przymusie; otworzyło się pole do wyboru środków gospodarowania i indywidualnej inicjatywy i konkurencji;
- bodźcem i celem działalności gospodarczej stało się osiągnięcie maksymalnego zysku;
- z samowystarczalnego gospodarstwa domowego wyodrębniła się działalność zarobkowa, z jednej strony w postaci przedsiębiorstwa przynoszącego zysk, z drugiej strony w postaci pracy najemnej, stanowiącej źródło utrzymania;
- stosunki międzyludzkie, które w ustroju feudalnym miały charakter osobistej więzi lub zależności, uległy rozkładowi, działalność ludzka uległa komercjalizacji i kalkulacji ekonomicznej⁴⁷⁴.

Kapitalizm stał się podstawowym regulatorem życia społecznego, nie tylko w jego ekonomicznych aspektach. Przemiany gospodarcze łączyły się ze zmianami kulturowymi i społeczno-politycznymi. W stuleciach XVI–XVII nastąpił przełom w dziejach myśli ludzkiej i ukształtowała się nowa postawa wobec zjawisk przyrody, wobec życia i działalności człowieka – postawa racjonalistyczna, zakładająca zdolność poznawczą własnego rozumu, empiryczna, wywodząca źródła wiedzy z obserwacji i doświadczeń. Postawa taka stała się podłożem rozwoju nowożytnej wiedzy, najpierw nauk przyrodniczych, a później nauk społecznych, tzn. racjonalnego, krytycznego, wyzwolonego z dogmatów i tradycji rozpatrywania zjawisk politycznych i ekonomicznych, prawa, obyczajów i kultury⁴⁷⁵. Załamało się uformowane w Średniowieczu przekonanie, że człowiek jest istotą niedoskonałą, grzeszną oraz że musi być rządzony z góry, mocą praw boskich i za pomocą narzuconych mu instytucji społecznych. Pojawił się pogląd, że człowiek jest istotą rozumną, zdolną samodzielnie rozróżniać dobro i zło, wybierać drogę postępowania i kierować swym losem. Z takiego uznania wartości człowieka i jego prawa dysponowania swoim życiem, z humanizmu i racjonalizmu wywodzi się nowożytna zachodnioeuropejska myśl społeczno-polityczna.

Główną przyczynę cywilizacyjnej odrębności Rosji oraz jej zacofania można upatrywać w tym, że nie przyjęła ona dwóch rozwiniętych w XVI i XVII stuleciu, podstawowych pierwiastków cywilizacji zachodniej:

- racjonalnej alokacji środków, na której opiera się cały system gospodarowania,
- podmiotowości jednostki, na której oparty jest system demokracji⁴⁷⁶.

W szesnastowiecznym państwie moskiewskim dominował uniwersalizm państwowy i religijny wyrażony w mesjanistycznej teorii Moskwy – trzeciego Rzymu.

⁴⁷⁴ E. Kaczyńska, K. Piesowicz, *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej (od schyłku średniowiecza do pierwszej wojny światowej)*, Warszawa 1977, s. 119.

⁴⁷⁵ Ibidem, s. 158.

⁴⁷⁶ Z. Madej, op.cit., s. 11.

Sakralizacja władzy państwowej wpłynęła też na życie społeczne. Uchwalony w 1551 r. kodeks cerkiewny objął normami prawie wszystkie aspekty życia – od malowania ikon po golenie się i picie. Każdy dzień kalendarza był opisany, każdy aspekt prac domowych został zrytualizowany za pomocą przepisów wzorowanych na klasztornych regułach postępowania⁴⁷⁷. W wyniku sakralizacji (opartej na ortodoksyjnym prawosławiu) społeczeństwa moskiewskiego doszło do marginalizacji w Moskwie kultury świeckiej. Poprzednio Ruś Kijowska przyswajała sobie świeckie podania i baśnie zaczerpnięte z Bizancjum, natomiast w literaturze ruskiej w XVI w. nie pojawiło się ani jedno dzieło literatury pięknej⁴⁷⁸.

Organizacja życia publicznego na prawie kościelnym – religijnym, cechuje cywilizację sakralną, takie jak np. żydowska⁴⁷⁹. Kultura moskiewska i cerkiew prawosławna przejmowała niektóre pojęcia charakterystyczne dla judaizmu: mesjanizm (wyrażony w teorii Moskwy – Trzeciego Rzymu), a także wschodniognośtyckie umiłowanie apokaliptyki (Apokalipsa wg św. Jana była najpopularniejszą w Rosji księgą nowotestamentową)⁴⁸⁰.

Sakralizacja życia publicznego wpłynęła na stosunek społeczeństwa moskiewskiego do wszelkich nowych prądów intelektualnych. W XVI w. doszło nawet do spalenia w Moskwie drukarni jako „dzieła szatańskiego” i źródła herezji⁴⁸¹, a także do oskarżenia (w 1525 r.) o herezję i skazanie na więzienie Maksyma Greka, teologa i filologa, zwolennika humanizmu, pisarza religijnego, działającego w Księstwie Moskiewskim, a sprowadzonego tam z centrum życia monastycznego prawosławia, z góry Athos w Grecji⁴⁸².

W 1598 r., po śmierci cara Fiodora, syna Iwana IV, wygasła rządząca od początku istnienia państwowości ruskiej dynastia Rurykowiczów. Początek XVII w. był to okres, w którym, w związku z wygaśnięciem panującej dynastii, pojawiła się w Wielkim Księstwie Moskiewskim alternatywna koncepcja rozwoju władzy państwowej, a wpływ na nią zdobyły rody bojarские i дума bojarская – będąca elementem monarchii stanowej. Tradycje dum bojarских – organów doradczych książąt ruskich sięgały okresu rozdrobnienia dzielnicowego. W dumach zasiadali przedstawiciele rycerstwa i rodów bojarских. Wpływowi bojarzy zasiadali w dumie bojarskiej, która stała się organem doradczym wielkiego księcia, a później cara, i pełniła także funkcję sądu i organu prawodawczego. Począwszy od czasów cara Iwana III, narastał konflikt pomiędzy monarchą dążącym do nieograniczonej władzy a bojarstwem broniącym swoich przywilejów i wpływu na władzę państwową.

W latach 1550 i 1566 zwołano sobór ziemski jako carski organ doradczy, w którego skład wchodził członkowie dumy bojarskiej, urzędnicy centralnych instytucji państwowych i wyższe duchowieństwo. Nikt z członków soboru nie pochodził z wyboru, a podstawą zasiadania w tym „przedstawicielstwie” było

⁴⁷⁷ J. Billington, op.cit., s. 204.

⁴⁷⁸ Ibidem, s. 204; *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekowa, s. 385.

⁴⁷⁹ Por. F. Koneczny, *O wielości...*, s. 240–248.

⁴⁸⁰ Idem, *Cywilizacja żydowska*, Komorów 1997, s. 211–213.

⁴⁸¹ Idem, *Dzieje...*, s. 121; J. Ochmański, op.cit., s. 122.

⁴⁸² *Pierwsze tysiąclecie chrześcijaństwa na ziemiach wschodniej Słowiańszczyzny od Rusi Kijowskiej do Rosji, Ukrainy i Białorusi*, Lublin 1994, s. 15.

piastowanie urzędu lub powołanie przez władzę państwową. Dlatego też wszystkie uchwały soboru potwierdzały jednocześnie oddanie „woli boskiej i carskiej”⁴⁸³.

Następcą cara Fiodora, został przedstawiciel rodów bojarских, brat wdowy po carze Fiodorze – Borys Godunow. Wybrano go na soborze ziemskim w 1598 r., Borys Godunow stał się pierwszym carem „z wyboru”⁴⁸⁴. Po śmierci Borysa Godunowa w 1605 r. wybuchła w państwie wojna domowa (1605–1613), połączona z interwencją wojskową sąsiednich państw Szwecji i Polski. W tym okresie na tronie carskim zasiadał wybrany przez bojarów w 1606 r. bojar Wasyl Szujski. Był to pierwszy car, który nie tylko został wybrany, ale i złożył uroczystą przysięgę, zobowiązując się do przestrzegania praworządności (nie karać bez sądu i nie pociągać do odpowiedzialności krewnych winowajcy nie biorących udziału w przestępstwie). Miało to na celu między innymi zabezpieczenie rodów bojarских przed powtórzeniem się terroru z czasów Iwana IV⁴⁸⁵.

Pochodzący z wyboru carowie – Borys Godunow i Wasyl Szujski – nie uzyskali poparcia grup arystokracji i społeczeństwa. Okres ich rządów, trwający od 1598 do 1610 r., oraz następujący po nim trzy letni okres bezcarewia przyczynił się do osłabienia państwa i zwany jest w historiografii okresem „wielkiej smuty”, podczas którego na skutek walk wewnętrznych i wojen z sąsiadami kraj został znacznie osłabiony⁴⁸⁶.

W 1613 r. zwołano w Moskwie elekcyjny sobór ziemski, który miał dokonać wyboru nowego cara. Elektem został szesnastoletni Michał Romanow (ur. 1596, car 1613–1645) wybrany jednogłośnie carem w dniu 21 lutego 1613 roku⁴⁸⁷. Jego wybór miał zagwarantować bojarom wpływ na władzę w państwie⁴⁸⁸; w rzeczywistości Michał Romanow stał się założycielem nowej dynastii, która kontynuowała autokratyczne tradycje Rurykowiczów.

Wydarzenia kryzysu „wielkiej smuty” spowodowały upadek autorytetu i znaczenia władzy carskiej. Duże znaczenie w państwie uzyskali przedstawiciele rodów bojarских, zasiadający w soborze ziemskim. Pojawiły się instytucje typowe dla monarchii stanowej (Duma, Sobór oraz samorząd lokalny). Władza państwowa nie była w całości skupiona w osobie monarchy, była ograniczona przez stany, które uczestniczyły w zarządzie państwa. Ta forma państwa nie rozwinęła się w pełni. Na skutek długotrwałego rozdrobnienia pojawiła się w Rosji późno i szybko uległa przekształceniu w monarchię absolutną⁴⁸⁹.

Wybór nowego cara nie spotkał się początkowo z powszechnym uznaniem. Stopniowo jednak to osłabienie centralnego ośrodka dyspozycyjnego zaczęło zanikać. Przyczyną było dążenie drobnej szlachty – dworzan do wzmocnienia samodzielnego i osłabienia pozycji politycznej bojarów. Wzmocnienie władzy carskiej i budowa scentralizowanego aparatu państwa za rządów Michała Romanowa

⁴⁸³ B. Zientara, op.cit., s. 86.

⁴⁸⁴ R. Skrynnikow, *Borys Godunow*, Warszawa 1982, s. 109–135.

⁴⁸⁵ B. Zientara, op.cit., s. 96; *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekowa..., s. 302.

⁴⁸⁶ L. Bazylow, op.cit., s. 234; M. Heller, op.cit., s. 229.

⁴⁸⁷ A. Andrusiewicz, *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice 1999, s. 391.

⁴⁸⁸ Ibidem, s. 390.

⁴⁸⁹ M. Sczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1997, s. 206–207.

przyczyniły się do odbudowy znaczenia politycznego Moskwy i utraty wpływów na rządy państwem przez bojarstwo. Za rządów cara Aleksego (ur. 1629, car 1645–1676), następcy Michała Romanowa, samodzierżawie carskie i zależność społeczeństwa od cara uzyskały sankcję prawną i ostatecznie zakorzeniły się w społeczeństwie. Sobór ziemski zwołany w latach 1648–1649 dokonał kodyfikacji praw, której rezultatem był zbiór praw zwany „Ułożeniem”. Sankcjonował on despotyzm monarszy i poddaństwo chłopów. „Ułożenie” nadało status oficjalny autokratycznej władzy monarszej. Osobny rozdział został w całości poświęcony władzy carskiej. „Ułożenie” likwidowało w praktyce jakiekolwiek rozróżnienie pomiędzy przestępstwem wobec państwa, a przestępstwem wobec osoby monarchy. Za najdrobniejsze uchybienie względem monarchy groziły ciężkie kary. Za wykroczenie przeciwko carowi, religii, przedstawicielom carskiego aparatu władzy wprowadzono tylko jeden rodzaj kary – „śmierć bez wszelkiego miłosierdzia”⁴⁹⁰.

Wprowadzono także obowiązek donosicielstwa, każdy kto wiedział o popełnieniu przestępstwa i nie powiadomił organów władzy, podlegał surowej karze⁴⁹¹. „Ułożenie” usankcjonowało prawo dysponowania osobą poddanego oraz ściśle poddaństwo osobiste włościan od właściciela. Całe mienie chłopów było uważane za własność właściciela ziemskiego. Utrzymano powszechny zakaz opuszczania wsi, a także zniesiono wszystkie terminy, po upływie których zbiegli chłopci korzystali z przedawnienia. „Sobornoje Ułożenije” spowodowało, iż chłopci zostali przytwierdzeni do ziemi i pozbawieni wolności osobistej⁴⁹².

Kodeks z 1649 r. usiłował ulepszyć funkcjonowanie państwa poprzez zwiększenie kontroli, podporządkowanie wszystkich funkcji państwowych nadzorowi. Tworząca się forma rządów charakteryzowała się absolutną władzą cara, nadzorem państwowym i ingerencją policyjną we wszystkie dziedziny życia, podporządkowanie ekonomiki skarbowi państwa, obecność rozwiniętej biurokracji. Państwo ustanawiało normy prawne i obyczajowe, m.in. zakazano palenia tytoniu i zażywania tabaki, nakazywano odwiedzać cerkwie⁴⁹³.

W praktyce politycznej rozbudowano i wzmocniono aparat biurokratyczny. Dawne rody bojarские utraciły znaczenie i wpływ na rządy w państwie. Za rządów cara Aleksego doszło do praktycznej likwidacji instytucji soboru ziemskiego; ostatni sobór ziemski odbył się w 1653 r.

Bezpośrednim aparatem wykonawczym władzy były urzędy centralne, tzw. prikazy, istniejące od czasów Iwana IV. Cała warstwa feudalna – właścicieli ziemskich – nazywana była, w związku z koniecznością pełnienia służby państwowej (głównie wojskowej), stanem służebnym. Jego przedstawiciele otrzymywali za służbę dobra ziemskie, przy czym zaczęły zanikać różnice pomiędzy dobrami dziedzicznymi – wotczynami, a nadanymi – pomiestiami.

„Ułożenie soborowe” utrwalało despotyzm monarszy, kult państwa i jego instytucji.

⁴⁹⁰ Historia ZSRR, pod red. B. Grekowa..., s. 336–339; L. Bazyłow, op.cit., s. 249.

⁴⁹¹ Z. Wójcik, op.cit., s. 179.

⁴⁹² D. Czerska, *Sobornoje Ułożenije 1649 roku. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław 1970, s. 83–94.

⁴⁹³ M. Heller, op.cit., s. 257–258.

Jednocześnie jednak panowanie cara Aleksego to okres, kiedy uświadomiono sobie zacofanie kraju i konieczność nawiązania kontaktów z zachodnią Europą, poznania zachodnioeuropejskiej nauki i kultury oraz wprowadzenia w Rosji zdobyczy technicznych w dziedzinie przemysłu. Korzystano głównie ze wzorców polskich przejmowanych dzięki kontaktom z prawosławnym duchowieństwem i ruską szlachtą z terenów, należącej do Rzeczypospolitej, Rusi Południowej. Dzięki temu na terenie państwa moskiewskiego szerzyły się polskie obyczaje, moda, język, literatura i sztuka⁴⁹⁴. Istotną rolę odgrywała w tym procesie szkoła założona w Kijowie, w 1631 r. przez metropolitę kijowskiego (od 1633 r.), Piotra Mohyłę. Instytucja ta miała zapewniać zachowanie wschodniego prawosławia na terenach Rzeczypospolitej w stanie nie naruszonym, a poziomem nauczania miała dorównywać szkołom zachodnim, czyli – praktycznie rzecz biorąc – polskim⁴⁹⁵. W 1640 r. Piotr Mohyła napisał do cara Michała Fiodorowicza, do którego zwrócił się o pomoc materialną dla kijowskich świątyń oraz o pozwolenie – na które nie uzyskał zgody – na założenie w Moskwie specjalnego klasztoru, w którym kijowscy mnisi mogliby uczyć greki i języka słowiańskiego⁴⁹⁶. Idee Piotra Mohyły urzeczywistnił dopiero zaufany bojar cara Aleksego, Fiodor Rtiszczew, który zaprosił do Moskwy uczonych kijowskich, wśród nich Jepifanija Sławinieckiego, który stał się głównym korektorem ksiąg religijnych i tłumaczem dzieł ojców kościoła oraz twórcą nowego przekładu Biblii, a także Symeona Połockiego, który dał początek świeckiej literaturze religijnej⁴⁹⁷.

W następstwie konfliktów religijnych, wywołanych przez króla polskiego Zygmunta III Wazę wprowadzeniem na terenach Rzeczypospolitej tzw. unii brzeskiej, mającej podporządkować wyznawców prawosławia zwierzchnictwu papieskiemu, i wojen kozackich Ruś południowa wraz z Kijowem, (gdzie istniała akademia mohylańska kształcąca duchowieństwo prawosławne) należąca do tychczas do Polski, dostała się pod zwierzchnictwo Moskwy. Zajęcie terenów należących do kultury polskiej zwiększało wpływy zachodnie, do propagowania kultury europejskiej przyczyniali się także działacze moskiewscy, tacy jak Artamon Matwiejew i Fiodor Rtiszczew, którzy należeli do zwolenników przeszczerpienia na grunt rosyjski pewnych przejawów kultury zachodniej⁴⁹⁸. Wpływy europejskie dotyczyły głównie dworu carskiego i wyższej szlachty. Przeciwnikiem zaś była konserwatywna część kościoła prawosławnego, który potępiał wpływy „łacińskie”, widząc je w książkach, obyczajach, strojach, a nawet technice europejskiej. Przeniesienie kijowskiej nauki do Moskwy było trudnym procesem, dlatego że źródło wiedzy wydawało się „podejrzane”, zatrute łacińskim katolicyzmem⁴⁹⁹.

Próba oczyszczenia ruskiej liturgii z narosłych przez wieki rodzimych naleciałości (obcych liturgii greckiej), podjęta przez patriarchę Nikona (1654 r.), wywołała protest części duchowieństwa i społeczeństwa i spowodowała rozłam

⁴⁹⁴ B. Zientara, op.cit., s. 105.

⁴⁹⁵ Por. I. Sevchenko, *Różne oblicza świata Piotra Mohyły*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej...*, s. 239–270.

⁴⁹⁶ Ibidem, s. 262.

⁴⁹⁷ M. Heller, op.cit., s. 279.

⁴⁹⁸ L. Bazyłow, op.cit., s. 276–277.

⁴⁹⁹ M. Heller, op.cit., s. 279.

kościelny (razkoł). Reforma cerkwi, ksiąg i form liturgicznych uzyskała aprobatę cara Aleksego i sankcję państwa, napotkała pomimo to opór społeczeństwa, w którym całe pokolenia przywykły do pewnych form liturgii, które miały dla nich wartość i znaczenie uświęconej tradycji. Od czasów upadku Konstantynopola ta gałąź chrześcijaństwa, którą nazwano prawosławiem, na długie wieki ograniczyła się jedynie do kultywowania tradycji⁵⁰⁰. Prawosławie było religią zamkniętą, a kościół prawosławny najbardziej konserwatywną formą chrześcijaństwa, będąc przede wszystkim kościołem tradycji⁵⁰¹.

Przeciwników reformy traktowano jako osoby buntujące się przeciw państwu. W 1682 r. sobór kościelny przekazał walkę z raskolnikami władzy świeckiej: przeciwko nieposłusznym oficjalnemu Kościołowi zaczęto wysyłać wojsko i zsyłano ich do odległych prowincji państwa, więziono, pozbawiano majątków, torturowano, a nawet palono żywcem. Zmiany obyczajowe i religijne wprowadzane na dworze carskim i w liturgii kościelnej wywoływały protesty konserwatywnego społeczeństwa moskiewskiego. Społeczeństwo wychowane bez dostępu do oświaty pod wpływem ortodoksyjnego prawosławia wszelkie zmiany obyczajowe traktowało jako przejaw działania antychrysta⁵⁰². Główna postać i przywódca konserwatywnego raskołu, protopop Awwakum (1620–1682), chlubił się swoim brakiem wiedzy, według niego człowiek wielkiej wiary powinien pielęgnować tradycje: „trzymam się do śmierci tego, co było przed nami, i niech tak będzie po wieki wieków”⁵⁰³.

Konserwatywny razkoł cerkiewny, jako ruch występujący przeciwko władzy carskiej, nabierał cech opozycji kulturalnej, politycznej, ekonomicznej i obyczajowej, opierającej się na podstawie religijnej.

W 1689 r. na tron moskiewski wstąpił Piotr I (ur. 1672, car 1682–1721, imp. 1721–1725), jeden z największych reformatorów wśród wszystkich carów. Wprowadzone przez niego reformy objęły niemal wszystkie dziedziny życia: administrację państwową, wojsko, gospodarkę, oświatę, kulturę, cerkiew, obyczaje i finanse państwa. Za jego panowania państwo moskiewskie znacznie powiększyło swoje terytorium m.in. opanowano wybrzeże Morza Bałtyckiego. Położono także podwaliny pod mocarstwową potęgę imperium rosyjskiego. Nawiązano także ożywione stosunki handlowe i polityczne z Europą Zachodnią.

Okres panowania Piotra I był korzystny dla Rosji pod względem politycznym. Reformy Piotra I wzmocniły także w Rosji elementy cywilizacji bizantyńskiej, wskutek korzystania ze wzorów niemiecko-pruskich.

Bizantyńskie pojęcia cywilizacyjne były obecne także w Europie Zachodniej. W średniowieczu cesarstwo bizantyńskie imponowało Zachodowi i jego władcom swoją kulturą i tradycjami historycznymi sięgającymi Cesarstwa Rzymskiego. Bizantyzm przyjął się w cesarstwie niemieckim Ottona I, którego państwo stało się kolebką kultury bizantyńsko-niemieckiej, przejmując cechy charakterystyczne

⁵⁰⁰ D. Clement, *Bunt ducha i tragedia podziału*, „Znak” 1993, nr 2, s. 26.

⁵⁰¹ M. Bierdiajew, *Prawda prawosławia*, „Znak” 1993, nr 2, s. 4–11.

⁵⁰² F. Koneczny, *Dzieje...*, s. 148–149.

⁵⁰³ M. Heller, *op.cit.*, s. 265, 280.

dla cywilizacji bizantyjskiej, takie jak zasadę supremacji władzy świeckiej nad duchowną, ideę uniwersalistycznego cesarstwa jako zwierzchnika wszystkich państw chrześcijańskich⁵⁰⁴.

Ośrodkiem kultury niemiecko-bizantyńskiej był teokratyczny, urządzony militarnie, zdominowany przez rycerstwo niemieckie Zakon Najświętszej Marii Panny (zwany Krzyżakami). Państwo krzyżackie było scentralizowane, biurokratyczne. Społeczeństwo było w nim utrzymywane przemocą i całkowicie podległe państwowości. Było to pierwsze w Europie państwo, gdzie każdy aspekt życia społecznego rozpatrywano wyłącznie ze stanowiska państwowego⁵⁰⁵. Po upadku uniwersalistycznego cesarstwa niemieckiego, dynastii Ottonów, elementy cywilizacji bizantyńskiej w Europie Zachodniej zostały ograniczone do państwa Zakonu Najświętszej Marii Panny. Posiadłości krzyżackie, tzw. Prusy, leżące na wybrzeżu Morza Bałtyckiego u ujścia rzek Wisły, Pregoi i Niemna, w 1466 r. w wyniku wojen krzyżacko-polskich zostały podzielone na dwie części: zachodnia – została wcielona do Polski, wschodnia ze stolicą w Królewcu – pozostała jako lenno Polski pod zarządem wielkiego mistrza zakonu.

Funkcję tę w XV i XVI w. pełnili przedstawiciele niemieckiej dynastii Hohenzollernów, która na początku XV w. objęła władzę w księstwie brandenburskim leżącym w północno-wschodnich Niemczech.

W XVI w. pojawił się prąd religijny, wywodzący się z zachodniego chrześcijaństwa, zwany protestantyzmem. W niektórych swoich formach sankcjonował on ingerencję władzy świeckiej w życie religijne. Nadrzędność instytucji państwa nad instytucjami religijnymi była charakterystyczna dla cywilizacji bizantyńskiej. Ten aspekt protestantyzmu rozwinął się szczególnie w Niemczech, gdzie natrafił na korzystne dla rozwoju warunki przygotowane przez istniejącą już kulturę bizantyńsko-niemiecką. W 1525 r. wielki mistrz zakonu Albert Brandenburski przyjął protestantyzm (wiarę luterzańską), przeprowadził sekularyzację posiadłości i obwołał się księciem Prus, uznając zależność lenną Prus od Polski. W 1618 r. po śmierci ostatniego z Hohenzollernów pruskich Prusy zjednoczyły się z Brandenburgią. W ten sposób powstało państwo brandenbursko-pruskie, największe wśród księstw niemieckich. Państwo to charakteryzowało się centralizacją zarządu państwa i zbiurokratyzowaniem aparatu państwowego⁵⁰⁶.

Zetknięcie Rosji rządzonej przez Piotra I z Europą Zachodnią i niemieckim bizantyzmem nastąpiło w wyniku dążenia Rosji do rozszerzenia granic państwa na zachód, które datuje się od 1558 r., gdy Iwan IV po zwycięstwach odniesionych nad Tatarami zwrócił się na zachód i rozpoczął wojnę ze Szwecją i Polską o Inflanty, leżące na wybrzeżu Morza Bałtyckiego. Za panowania poprzedników Piotra I wojska rosyjskie nie mogły sprostać armiom sąsiadów – Polski, Szwecji i Imperium Osmańskiego. Trudności, jakie napotykały wojska rosyjskie, wynikały głównie z faktu, iż siły zbrojne Moskwy nie nadążały za nowatorskimi zmianami w zakresie wojskowości. Pod koniec XVI i na początku XVII w. na zachodzie Europy piechota zastąpiła kawalerię, stając się głównym

⁵⁰⁴ F. Koneczny, *Cywilizacja...*, s. 224–225.

⁵⁰⁵ Ibidem, s. 282.

⁵⁰⁶ *Historia powszechna*, Warszawa 1968, t. 5, s. 441.

rodzajem wojsk, towarzyszyły temu zmiany w taktyce prowadzenia wojen. Wojsko stopniowo profesjonalizowało się, stając się, domeną najemników opłacanych ze skarbu państwa. Natomiast w państwie moskiewskim główną siłą wojska była kawaleria i pospolite ruszenie⁵⁰⁷.

Piotr I chciał uczynić z Rosji potęgę, która mogłaby włączyć się do rywalizacji z państwami europejskimi. Europa, zarówno protestancka, jak i katolicka, imponowała Rosji techniczną stroną swoich urządzeń zwłaszcza militarnych. Do państwa moskiewskiego przyjmowano z Zachodu inżynierów i wojskowych, mających unowocześnić armię rosyjską.

Piotr I wychowywał się w sąsiedztwie tzw. Słobody Niemieckiej, gdzie mieszkali przebywający w Rosji zagraniczni oficerowie, głównie Niemcy, ale także Holendrzy, Francuzi i Szkoci. W dzieciństwie i młodości Piotr I ćwiczył sztukę wojenną pod kierunkiem sprowadzonych w tym celu cudzoziemskich specjalistów, nabywając wiedzy technicznej i wojskowej⁵⁰⁸. W 1697 r. wyjechało z Rosji tzw. „wielkie poselstwo” w celu zwiedzenia państw zachodnioeuropejskich. W poselstwie uczestniczył incognito car Piotr I, aby osobiście zapoznać się z osiągnięciami nauki i techniki europejskiej. Piotr I wrócił z tej podróży z postanowieniem zaprowadzenia w Rosji obyczajów europejskiego, a wzory do reform państwowych przywiózł z protestanckich Niemiec. Znalazło to wyraz nawet we wprowadzeniu obcych nazw dla urzędów i instytucji państwowych. Utworzone w miejsce dotychczasowych prikazów nowe centralne urzędy, tzw. kolegia, nosiły nazwy niemieckie: kolegium górnictwa – Berg-Kollegia, kolegium handlu – Kanmerc-Kollegia, kolegium do spraw wydatków państwowych – Sztats-Kantor-Kollegia. Rangi dworskie miały nomenklaturę niemiecką: szambelan – Ober-Kamiergier, łowczy – jegiermeister. Także powstające miasta nazywano po niemiecku: Petersburg, Schlussenburg, Peterhof, Jekaterinburg⁵⁰⁹.

Dążeniem Piotra I było przekształcenie Rosji w państwo europejskie. Pod koniec XVII w. Rosja nie tylko różniła się od Europy, ale była w porównaniu z nią zacofana, o czym car przekonał się podczas swojej zagranicznej podróży. Postanowił zmodernizować i zarazem „zwesternizować” swój kraj. Pierwsze reformy dotyczyły sfery obyczajowej wyższych warstw społeczeństwa. Na dwór carski mieli wstęp tylko ludzie ubrani według wzorów europejskich i ogoleni (broda była tradycyjną ozdobą twarzy bojarów rosyjskich). Bojarzy musieli ubierać się na modłę zachodnią, nosić pończochy, peruki i golić brody⁵¹⁰. Zbudowano nową stolicę – Petersburg, aby zerwać z tradycją starej Moskwy.

W 1708 r. weszła w życie niezwykle ważna reforma alfabetu. Używany przedtem alfabet staro-cerkiewno-słowiański (cyrylica) pozostawiono wyłącznie do ksiąg cerkiewnych, wszystkie inne tłoczono od tej pory alfabetem uproszczonym, tzw. grażdanką (używaną do dzisiaj). Jej wprowadzenie udoskonaliło i przyspieszyło proces rozwoju piśmiennictwa świeckiego i wpłynęło na rozwój nauki szkolnej⁵¹¹. Przed panowaniem Piotra nie było na Rusi szkół i przeważająca

⁵⁰⁷ R. Pipes, op.cit., s. 116–117.

⁵⁰⁸ *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekova..., s. 437; L. Bazyłow, op.cit., s. 296.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, s. 311.

⁵¹⁰ L. Bazyłow, *Historia nowożytna...*, s. 163.

⁵¹¹ *Ibidem*, s. 10.

większość ludzi służebnych była niepiśmienna. Z wyjątkiem najwyższych dostojników i skrybów niewielu ludzi miało pojęcie, co to jest alfabet. Piotr I potrzebował do swojej modernizowanej armii ludzi zdolnych do wykazania się kompetencjami administracyjnymi i umiejętnościami technicznymi (np. nawigacji)⁵¹².

Wychowawcami młodego cara, od których czerpał wzory europejskie, byli obecni na jego dworze cudzoziemcy. Holender Franciszek van Timmerman uczył cara geometrii i matematyki. Osobami posiadającymi bezgraniczne zaufanie cara byli: urodzony w Genewie Franciszek Lefort i Szkot Patryk Gordon, który dosłużył się w armii Piotra stopnia generała i był jego głównym doradcą wojskowym⁵¹³.

Reformy Piotra I stworzyły w miejsce despotycznego systemu moskiewskiego, powstającego pod wpływem tatarskim, nowoczesny absolutyzm carski, w którym rolę czterech podstawowych filarów władzy odgrywały wojsko, biurokracja, policja i kościół prawosławny.

Za panowania Piotra I armia rosyjska została przeorganizowana i otrzymała nowoczesne uzbrojenie. Zwiększono liczebność rosyjskich sił zbrojnych. Pod koniec panowania Piotra I w pułkach liniowych znajdowało się 130 tys. żołnierzy, w garnizonach i służbie wewnętrznej, tzw. „land milicji”, 80 tys., zaś w oddziałach nieregularnych oraz kozackich – 110 tys.⁵¹⁴. W wojsku wprowadzono surową dyscyplinę. W zatwierdzonym w 1716 r. kodeksie wojskowym zapisano, że „wszyscy wojskowi służą Jego Carskiej Mości jako samowładnemu monarsze”. Kary przewidziane za obrazę majestatu wyróżniały się okrucieństwem za zamach na cara lub udział w spisku na jego życie przewidywano ćwiartowanie żywcem, za obrazę słowną – ścięcie na szafocie⁵¹⁵.

Rosja utworzyła silną armię lądową i flotę. Aby uzasadnić ich istnienie, Piotr i jego następcy podejmowali wojny w Europie i Azji, które próbowano umotywić celami narodowymi (wyzwolenie ludu ruskiego spod władzy Polski), religijnymi (wyzwolenie chrześcijan prawosławnych spod jarzma tureckiego) lub ekonomicznymi (*otwarcie okna na świat przez zdobycie portów bałtyckich czy ujść Donu i Dniepru*)⁵¹⁶.

Obok armii – główną podstawą władzy carskiej był aparat biurokratyczny państwa. Reformy Piotra I doprowadziły do jego ścisłej centralizacji i podporządkowania osobie cara. Zlikwidowano organ doradczy, jakim była дума bojarska, a nowym centralnym organem władzy stał się Senat Rządzący, powołany w 1711 r., który przekształcił się w stały wyższy urząd, kierujący pracą aparatu administracji państwowej. W miejsce dawnych urzędów (prikazów) wprowadzono jednolity system kolegiów, zajmujących się poszczególnymi dziedzinami administracji, polityki i gospodarki. W 1722 r. utworzono urząd prokuratora generalnego, który miał „czujnie śledzić” działalność Senatu i wszystkich instytucji państwowych⁵¹⁷.

⁵¹² R. Pipes, op.cit., s. 123.

⁵¹³ W. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław 1977, s. 40–41.

⁵¹⁴ Ibidem, s. 191.

⁵¹⁵ Ibidem, s. 190.

⁵¹⁶ B. Zientara, op.cit., s. 128.

⁵¹⁷ *Historia powszechna...*, t. 5, s. 404–406.

W wyniku reform państwowych powstała także tajna policja polityczna, której kierownictwo sprawował tzw. preobrażeński prikaz. Przyjmował on i sprawdzał relacje zatrudnianych szpiegów i donosicieli. Nawet najwyższe organy władzy w państwie znalazły się pod kontrolą wojska i policji.

Wojsko, w szczególności zaś osobista gwardia cesarska, stało się nie tylko gwarantem bezpieczeństwa osoby cara, ale także organem kontrolnym całej administracji z prawem aresztowania nawet najwyższych funkcjonariuszy. Oficerowie gwardyjscy pełnili dyżury w sali obrad Senatu i mieli prawo usunąć senatorów z sali obrad lub aresztować ich⁵¹⁸.

Ważną rolę w podporządkowaniu społeczeństwa państwu i nadaniu ideologii państwowej sankcji religijnej odegrało odebranie autonomii kościołowi prawosławnemu. System biurokracji niemieckiej zastosowano także wobec cerkwi prawosławnej, aby podporządkować ją władzy państwowej. Po śmierci metropolity Adriana w 1700 r. Piotr I nie zezwolił na kolejny wybór metropolity, pozbawiając cerkiew najwyższej władzy; w 1721 r. oficjalnie zniósł godność patriarchy i podporządkował cerkiew jednemu z kolegów rządowych, zwanemu Najświętszym Synodem Rządzącym. W skład Synodu wchodziły zarówno osoby świeckie i duchowne, ale nadzór nad tą instytucją sprawował wysoki urzędnik państwowy powoływany przez cara – Oberprokurator. Do kompetencji Synodu należało interpretowanie dogmatów, wydawanie rozporządzeń dotyczących liturgii, zarządzanie majątkiem cerkiewnym, ściganie heretyków i raskolników (starowierców), propaganda prawosławna wśród ludności niesłowiańskiej i cenzura kościelna⁵¹⁹.

Kościół stał się jedną z gałęzi administracji państwowej, duchowni musieli wypełniać polecenia urzędników, co znacznie zmniejszyło ich autorytet społeczny. Jednocześnie prawosławie rosyjskie sakralizowało władzę państwową i pogłębiało szowinizm rosyjski, szerząc wrogość wobec innych religii, zwłaszcza katolicyzmu.

Panowanie i reformy Piotra I umocniły absolutyzm carski i samodzierżawie. Wyrazem umocnienia pozycji cara było przyjęcie przez Piotra I tytułu imperatora wszechrosji. Stworzenie z Moskwy potęgi militarnej zmieniło sytuację i pozycję carów rosyjskich wśród monarchów europejskich. Rosja stała się mocarstwem w Europie, od czasów Piotra I uznaje się obecność w polityce europejskiej nowoczesnego państwa rosyjskiego. Piotr I „wprowadził” Rosję do Europy, dzięki niemu została ona uznana za poważnego i prawowitego członka europejskiego systemu międzynarodowego.

Główną rolę w państwie Piotra I odgrywała średnia szlachta – dworjaństwo, będące naturalnym sojusznikiem cara w konflikcie z konserwatywnym bojarstwem i stanowiące główną grupę społeczną tworzącą nowy system państwowy. Ukazy carskie z 1714 r. i 1722 r. zniwelowały różnice pomiędzy wotczynami (posiadłościami dziedzicznymi) a pomiestiami (dobrami nadanymi). Jedne i drugie stały się dziedziczne i niepodzielne: właściciel dóbr ziemskich mógł przekazać majątek tylko jednemu dziedzicowi⁵²⁰.

⁵¹⁸ B. Zientara, op.cit., s. 132; *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekova, s. 456.

⁵¹⁹ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 307.

⁵²⁰ *Historia powszechna...*, t. 5, s. 395.

Doniosłe znaczenie dla struktury społeczeństwa miało wprowadzenie w 1722 r. tzw. tabeli rang ustalającej hierarchię stanowisk państwowych. Tabela obejmowała 14 stopni, czyli rang (zwanych również czynami), według których mogli awansować urzędnicy i oficerowie. Awans inną drogą był niemożliwy. Tabela rang umożliwiła także, choć w ograniczonym zakresie, nadanie szlachectwa poszczególnym przedstawicielom innych stanów. Otrzymując odpowiednio wysoką rangę (VIII), urzędnicy państwowi nie pochodzący z rodzin szlacheckich otrzymywali prawo do tytułu szlacheckiego⁵²¹. Tytuł szlachecki można było uzyskać za służbę w aparacie państwowym. Ustanowienie tabeli rang było jedną z najważniejszych reform Piotra I, wpływającą na charakter państwa. Uzależniało awans i pozycję w hierarchii społecznej od pracy w biurokracji państwowej lub od służby wojskowej. Podział na rangi rozbijał stan szlachecki na kasty, a nadawanie szlachectwa wraz z określoną rangą wojskową lub urzędniczą zwiększało uległość wobec władzy, od której zależał awans w hierarchii, co pobudzało powstawanie postaw serwilistycznych⁵²². Otwarcie hierarchii urzędniczej dla innych warstw społecznych umożliwiło karierę synom kupców i duchownych i doprowadziło do powstania „nowej szlachty”, która już w połowie XVIII w. przewyższała liczbę szlachty rodowej.

Spółeczeństwo i służba państwowa poprzez wprowadzenie tabeli rang zostały zmilitaryzowane i poddane surowej dyscyplinie. Czyn stał się środkiem politycznego zniewolenia Rosjan. *Czyn to naród poddany dyscyplinie wojskowej, to system wojskowy zastosowany do całej społeczności, a nawet do tych warstw, które nie uczestniczą w wojnie. Słowem jest to taki podział ludności, w którym poszczególne jej kategorie odpowiadają stopniom hierarchii wojskowej. Z chwilą gdy wprowadzono taki podział, ktoś kto nigdy nawet nie widział ćwiczeń wojskowych, może otrzymać stopień pułkownika*⁵²³. Dążeniem Piotra I było uczynienie z Rosji potęgi militarnej i państwa urządzonego na wzór państw Europy Zachodniej poprzez wprowadzenie ogólnych reform. Z moskiewskiej tradycji cywilizacyjno-politycznej wyniósł przekonanie, że wola władcy jest jedynym prawem.

Polityka „europeizowania” Rosji odbywała się metodą zakazów i nakazów, a także kar wymierzanych opornym wobec reform pochodzących z obcych kręgów kulturowych. Plany polityczne cara były realizowane z okrucieństwem, którego wyrazem były egzekucje zbuntowanych oddziałów wojskowych, tzw. „strzelców”, w 1698 r. (Piotr I osobiście uczestniczył w torturach, a rolę katów musieli pełnić bojarzy, urzędnicy i przyjaciele cara, aby dowieść swojej prawomyślności⁵²⁴), zamordowanie syna, który odnosił się niechętnie wobec wprowadzanych reform (1718) i prześladowania raskolników – opozycjonistów religijnych.

W Rosji Piotra I bizantyński totalizm państwowy łączył się z orientálną despotcją i brutalnością. *Piotr I zachował tatarski bicz i nahajkę i nimi pędził do zachodniego wykształcenia warstwę oderwaną przemocą od ludu. Ogromne środki organizacji*

⁵²¹ Ibidem, s. 395–396; L. Bazylow, op.cit., s. 310–311.

⁵²² Krytykę tabeli rang zawiera m.in. praca ówczesnego arystokraty rosyjskiego, księcia Michała Szczerbatowa (1733–1790), *O powieźdieniu nrawow w Rossii. S priedisłowijem Iskandera*, Londyn 1858.

⁵²³ A. De Custine, *Rosja w roku 1839...*, t. 1, s. 439.

⁵²⁴ W. Serczyk, op.cit., s. 85–87.

biurokratycznej i wojskowej, zapożyczone z Niemiec i połączone ze wschodnią negacją wszelkich praw jednostki ludzkiej, dały rządowi potworną siłę do budowania i niszczenia. Piotr I, wcielenie epoki, którą on sam stworzył, geniusz i oprawca zarazem, dla którego państwo było wszystkim, a człowiek niczym – rozpoczął katorżniczy okres naszych dziejów, który trwa już półtora wieku, i osiągnął kolosalne rezultaty. Najpotworniejszy na świecie rząd, rząd obcy narodowi duchem, przebudował słabe państwo moskiewskie w wykute z żelaza Imperium ciągnące się od Morza bałtyckiego do Oceanu Spokojnego. [...] Stojąc pod sztandarami cywilizacji, Piotr I wziął jednak z przeszłości, którą odrzucił, knut i Sybir, aby stłumić wszelką opozycję, wszelkie odważne słowo, wszelką wolność. Proszę sobie teraz wyobrazić połączenie caryzmu ruskiego z reżymem niemieckich kancelarii i procedurą inkwizycyjną zapożyczoną z wojskowego kodeksu pruskiego, a łatwo będzie zrozumieć, jak to się stało, że władza imperatora Rosji prześcignęła zarówno despotyzm rzymski, jak i bizantyjski⁵²⁵. Modernizując i westernizując swój kraj, Piotr I utrwalił zarazem jego azjatyckie cechy. Podtrzymał i udoskonalił wschodni despotyzm i wyeliminował wszelkie przesłanki społecznego lub politycznego pluralizmu.

Do najbardziej znaczących osiągnięć okresu panowania Piotra I i jego reform, które przyczyniły się do rozwoju cywilizacyjnego państwa, należał rozwój oświaty i nauki. W 1703 r. ukazała się pierwsza gazeta rosyjska „Wiadomości”, drukowano też książki o tematyce świeckiej, utwory historyczne, traktaty polityczne, podręczniki i kalendarze. Od 1708 r. zaczęto publikować przy użyciu znacznie uproszczonego alfabetu – tzw. „grażdanki”. Piotr I stał się też twórcą szkoły świeckiej, kładł nacisk głównie na wykształcenie techniczne, wojskowe i żeglarskie niezbędne dla armii i floty. Już po śmierci Piotra powstała Akademia Nauk (1725 r.), a w 1755 r., za panowania cesarzowej Elżbiety, ustanowiono pierwszy uniwersytet w Rosji – Uniwersytet Moskiewski⁵²⁶.

Rozwój oświaty był istotną cywilizacyjną zasługą Piotra I, powoływanie szkół i dążenie do podniesienia poziomu nauki (głównie w dziedzinach techniki i wojskowości) było też rezultatem wznowionego wpływu cywilizacji bizantyńskiej na Rosję⁵²⁷. Awans cywilizacyjny i sukcesy polityczne Rosji za panowania Piotra I przyniosły także negatywne zjawiska społeczne; umocniła się autorytarna władza cara, a samo społeczeństwo zostało zhierarchizowane na wzór wojskowy.

Panowanie kolejnych władców Rosji umacniało despotyczne rządy carów i pozycję aparatu urzędniczego. Państwo zmonopolizowało całą działalność społeczną, a główną rolę odgrywał dwór carski i biurokracja: cerkiewna, wojskowa i cywilna. W biurokracji zaczęli dominować wojskowi i wysokie urzędy obejmowali posiadający odpowiednią rangę wojskowi – czynownicy⁵²⁸.

Za panowania carycy Anny (imperator Rosji 1730–1740), bratanicy Piotra I i wdowy po księciu kurlandzkim Fryderyku Wilhelmie, na rządy w państwie największy wpływ zdobyli Niemcy z Kurlandii powoływani na wysokie stano-

⁵²⁵ A. Hercen, *Eseje filozoficzne*, Warszawa 1966, t. 2, s. 28–29, 373.

⁵²⁶ L. Bazyłow, *Historia nowożytnej...*, s. 29.

⁵²⁷ F. Koneczny, *Cywilizacja...*, s. 344.

⁵²⁸ Idem, *Dzieje...*, s. 182–184.

wiska. Okres rządów Anny charakteryzował się terrorem policyjnym prowadzonym przez tzw. tajną kancelarię (powstała ona w 1718 r. w miejsce priedobrażeń-skiego prikazu).

Następczynią Anny była Elżbieta (imperator Rosji 1741–1762), która potwierdziła przywileje warstwy urzędniczej, m.in. przyznając szlachcie prawo do wyłączności władania ziemią oraz oddając jej w coraz większą zależność osobistą chłopów. Pozwolono właścicielom ziemskim zsyłać poddanych za *kradzieże, pijanństwo, oraz inne nieprzyzwoite i zuchwałe postęпки* na osiedlenie na Syberii⁵²⁹.

Następcą Elżbiety został syn siostry carycy, książę holsztyński Karol Ulryk, który przybył do Rosji, gdzie w 1745 r. przyjął prawosławie i chrzestne imię Piotra. Jego żoną została córka jednego z ostatnich niemieckich Anhalt-Zerbst, która przed ślubem przyjęła prawosławne imię Katarzyny.

Usunęła ona z tronu męża i w 1762 r. sama objęła rządy jako Katarzyna II. Starła się w okresie panowania uchodzić za władczynię hołdującą europejskim ideałom i obyczajom. Za jej panowania zaczęła napływać do Rosji filozofia francuskiego Oświecenia (prądu intelektualnego w dziejach osiemnastowiecznej kultury europejskiej, powstałego w wyniku przemian społecznych w państwach Europy Zachodniej, głównie we Francji i Anglii)⁵³⁰.

Wpływowi francuskiemu patronowała sama cesarzowa. Po wstąpieniu na tron nawiązała korespondencję z francuskimi myślicielami oświeceniowymi François Wolterem i Denisem Diderotem. Katarzyna kierowała się przede wszystkim pragmatyzmem, aby na zachodzie Europy uznano ją i jej państwo za europejskie. W 1767 r. zwołała specjalną komisję do opracowania nowego kodeksu praw. Osobiście zredagowała instrukcję, w której chciała sprecyzować obowiązujące komisję wytyczne. Rosja miała stać się państwem praworządnym, uznającym prawa wszystkich obywateli. Intencje carycy podważał fakt, że instrukcja ta została wydana w kilku językach na użytek zagranicznej opinii publicznej, ale wewnątrz państwa władczyni zabroniła jej rozpowszechniania⁵³¹.

Pomimo zachowania despotycznej władzy politycznej Katarzyna II europeizowała Rosję poprzez zakładanie szkół. Popierała rozwijającą się Akademię Nauk i powstały Uniwersytet Moskiewski oraz czyniła przygotowania do założenia trzech kolejnych uniwersytetów w Kazaniu, Charkowie i Petersburgu. Za czasów jej panowania nastąpił rozwój kultury, pomyślnie rozwijała się literatura i teatr.

W państwie Katarzyny II krzyżowały się różnorodne pierwiastki cywilizacyjne. Powstające na wzór zachodni uniwersytety, których fundamentem działań jest krytycyzm i swoboda badań, nie mogły pogodzić się z despotyczną formą rządów. Caryca popierała badania nad historią Rosji, ale jednocześnie wymagała, aby wyniki tych badań były zgodne z jej życzeniem i wykazywały, że Rosja jest od początku swojego istnienia kulturalnie i etnograficznie europejska⁵³².

Przy wszystkich „europejskich” reformach w dziedzinie oświaty charakter państwa nie uległ zmianie. W II połowie XVIII w. nastąpiło wzmocnienie za-

⁵²⁹ L. Bazylow, *Historia Rosji...*, s. 330.

⁵³⁰ M. Heller, *op.cit.*, s. 419–428.

⁵³¹ A. Walicki, *op.cit.*, s. 14–17.

⁵³² F. Koneczny, *op.cit.*, s. 198.

leżności chłopów poddanych. W 1765 r. Katarzyna rozszerzyła władzę posiadaczy ziemskich nad chłopami, pozwalając im zsyłać poddanych na katorgę. W 1767 r. wydano dekret zabraniający chłopom wnoszenia jakichkolwiek skarg przeciwko panom pod groźbą wiecznej katorgi⁵³³. Także za jej panowania doszło do podbojów ziem Turcji i Polski. Wojny z tymi dwoma państwami przyniosły Rosji w XVIII w. ważne zdobycze terytorialne. Rosja zajęła wybrzeże Morza Czarnego wraz z półwyspem Krym, a także zagarnęła wschodnie ziemie Polski. Poprzez zabór ziem znajdujących się pod wpływem kultury polskiej na stałe już weszła Rosja do Europy i zaczęła ulegać jej wpływom.

Panujący w latach 1801–1825 car Aleksander I pragnął, podobnie jak Katarzyna II, uchodzić za władcę „europejskiego”. Nastąpił zwrot od orientalnej despotyki ku europejskiemu absolutyzmowi. Na samym początku panowania Aleksandra zdecydowano się na zmniejszenie obowiązującego zakazu eksportu i importu różnych towarów, w tym zniesiono również zakaz przywozu książek z zagranicy. Nowe władze interesowały się nauką, przekazując znaczne sumy Akademii Nauk. Wraz z kulturą europejską, nauką i nowymi formami życia przyjmowanymi przez wyższe warstwy społeczeństwa od czasów Piotra I dwór petersburski chcąc dorównać kulturowo dworom zachodnim, ograniczał tradycje wschodniego despotyzmu nieograniczonego żadnymi prawami⁵³⁴.

Za panowania Aleksandra I, aby nadać Rosji charakter państwa nowoczesnego i europejskiego, postanowiono ująć samodzielną władzę carską w formalne ramy prawodawstwa tworzonego na wzór zachodni i przystąpiono do kodyfikacji prawa. Przeprowadzenie zmian zlecono Michałowi Sperańskiemu. W 1809 r. został przygotowany projekt pod tytułem *Wstęp do zbioru ustaw państwowych*. Główne jego założenia polegały na przyjęciu zasady podziału władz na prawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, przy czym nie ulegała naruszeniu absolutna władza monarchy, który zachowywał wyłączność inicjatywy ustawodawczej i ostatecznego zawierania ustaw. Instytucjami najwyższej rangi w państwie miała stać się Duma Państwowa, Rada Państwa i Senat⁵³⁵. Planowane reformy, pomimo zachowania samowładztwa, sprzyjały wprowadzeniu pojęć państwowych na wzór cywilizacji łacińskiej. Ostatecznie jednak reformy nie zostały przyjęte, a ich twórca, Michał Sperański, został usunięty ze stanowiska i skazany na zesłanie. Reformy ograniczyły się do reorganizacji aparatu państwa. W miejsce istniejących od czasów Piotra I kolegów wprowadzono osiem biur naczelnych nazywanych ministerstwami. Z planowanych organów władzy powołano jedynie Radę Państwa, która przetrwała do końca istnienia caratu w Rosji⁵³⁶.

W ostatnich latach panowania Aleksandra I przywrócono cenzurę w kraju, a uniwersytety poddano kontroli policyjnej. Utworzono także tzw. osiedla wojskowe, będące specjalną formą organizacji wojska. Osiedleńcy wojskowi, rekrutujący się spośród chłopów państwowych, łączyli obowiązki żołnierzy z pracą

⁵³³ L. Bazyłow, op.cit., s. 340; *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekowa..., s. 500.

⁵³⁴ Por. G. Fiedotow, op.cit., s. 87–88.

⁵³⁵ *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekowa..., s. 61–62; L. Bazyłow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1977, s. 25–27.

⁵³⁶ M. Sczaniecki, op.cit., s. 475–477.

na roli. Życie osiedleńców podlegało surowemu regulaminowi i znajdowało się pod nadzorem zwierzchników wojskowych. Dzieci osiedleńców już od siódmego roku życia zmuszano do ćwiczeń wojskowych⁵³⁷.

Za panowania Aleksandra I Rosja, będąca potęgą militarną już od czasów Piotra I, zaczęła odgrywać dominującą rolę w polityce europejskiej. W wyniku toczonych w Europie wojen napoleońskich (1809–1815) wojska rosyjskie walczyły przeciwko cesarzowi Francji Napoleonowi prowadziły kampanie wojenne poza granicami kraju. Udział w działaniach zbrojnych za granicami kraju umożliwił oficerom wojsk rosyjskich zaznajomienie się z ustrojem politycznym i społecznym państw zachodnioeuropejskich. Postęp kulturalny kraju związany z rozwojem oświaty oraz częste kontakty oficerów armii z Europą Zachodnią sprzyjały tworzeniu się nastrojów opozycyjnych wobec ustroju samowładztwa i pobudzały do myślenia o przeobrażeniach ustrojowych w kraju. Pobyt za granicą, szczególnie zaś we Francji, umożliwił oficerom rosyjskim zapoznanie się z odmiennymi stosunkami społecznymi i instytucjami politycznymi oraz różnymi nurtami ideowymi. Pod wpływem kontaktów z Europą Zachodnią powstały w Rosji pierwsze tajne organizacje zmierzające do przeprowadzenia zmian na drodze przewrotu wojskowego i rewolucji. Pojawił się ruch polityczny nawiązujący do zasad liberalizmu europejskiego.

W środowisku oficerów, wywodzących się z młodzieży szlacheckiej, powstała w 1816 r. organizacja Związek Ocalenia Publicznego, którego celem było zniesienie samowładztwa i poddaństwa chłopów. Następcą Związku Ocalenia Publicznego był założony przez te same osoby na początku 1818 r. Związek Dobra Publicznego. Po jego rozwiązaniu w 1821 r. powstały dwie nowe organizacje rewolucyjne: Związek Północny na czele z Nikitą Murawjowem i Związek Południowy na czele z Pawłem Pestelem. Oba związki stworzyły swoje programy polityczne jako alternatywę wobec ustroju samowładztwa carskiego⁵³⁸.

Projekt Pawła Pestela przewidywał, że Rosja będzie republiką demokratyczną. Cała władza ustawodawcza, sądowa i administracyjna należeć miała do przedstawicieli ludu. Wszystkich obywateli uznano – według projektu – za równych, a prawa polityczne mieli otrzymać wszyscy mężczyźni w wieku od 20 lat.

Nikita Murawjow opracował projekt monarchii konstytucyjnej. Chciał ograniczyć rolę władcy przez wprowadzenie ustawy zasadniczej i wybór przedstawicieli ludowych do organu ustawodawczego⁵³⁹. Program przemian polityczno-społecznych, pomimo iż powstał w kręgu oficerów wojskowych, przypominał postulaty, zachodnioeuropejskich rewolucji burżuazyjnych XVI–XVIII w.

1 grudnia 1825 r., w dniu wstąpienia na tron następcy Aleksandra I – Mikołaja I, wojskowi związani z organizacjami rewolucyjnymi przystąpili do czynnego wystąpienia zbrojnego, nazwanego powstaniem dekabrystów (pokolenie pierwszych rewolucjonistów rosyjskich nazwano dekabrystami). Powstanie zostało stłumione przez następcę tronu, ale wzbudziło w carze rosyjskim obawę przed

⁵³⁷ *Historia powszechna...*, t. 6, s. 169.

⁵³⁸ *Ibidem*, s. 171–172.

⁵³⁹ *Dekabryści*, Wrocław 1957, s. 95–117; Z. Guldón, L. Stępkowski, B. Szabat, *Wybór źródeł do dziejów Rosji do 1861 r.*, Kielce 1978, s. 195–235.

możliwością kolejnych wystąpień przeciwko jego władzy, co zaważyło na jego sposobie sprawowania władzy w państwie.

Pokolenie dekabrystów odegrało ważną rolę w historii Rosji, tworząc alternatywę cywilizacyjną dla militarno-policyjnego państwa i starając się wprowadzić w Rosji zmiany polityczne i społeczne na wzór instytucji cywilizacji zachodnio-europejskiej. Dekabrystowskie projekty przebudowy politycznej przeniknięte były duchem europejskiego oświeceniowego racjonalizmu. Powstanie dekabrystów było pierwszym zbrojnym wystąpieniem warstwy oświeconej dysponującej własnym programem politycznym przeciwko caratowi. Jednocześnie stracenie dekabrystów, mimo iż byli sądzeni za najcięższe zbrodnie przeciwko państwu, wstrząsnęło społeczeństwem ponieważ była to egzekucja oficerów gwardii, przedstawicieli rodów szlacheckich, bohaterów wojen napoleońskich. Śmierć pięciu przywódców buntu oraz surowe kary wymierzone pozostałym uczestnikom uczyniły z dekabrystów „świętych” rosyjskiego ruchu rewolucyjnego – pierwszych, którzy świadomie walczyli z samowładztwem carskim⁵⁴⁰. Ideologia dekabrystów była jednak zjawiskiem w historii Rosji nie mającym odpowiednika w późniejszej rewolucyjnej myśli rosyjskiej. W następnych latach nie było już w Rosji ruchu rewolucyjnego, który występowałby pod hasłami liberalnej bądź liberalno-arystokratycznej koncepcji wolności⁵⁴¹.

Reakcją na wystąpienie dekabrystów było utworzenie przez Mikołaja I systemu nadzoru nad społeczeństwem i stworzenie reżimu policyjnego połączonego z biurokracją państwową. W takich warunkach ograniczono inicjatywę społeczną, a jeżeli zaczynała się w jakiegokolwiek formie przejawiać, uznawano to za działalność szczególnie niebezpieczną dla państwa. Reżim wprowadzony za Mikołaja był kontynuacją tradycji poprzednich władców.

W 1826 r. wydano tzw. „żelazne” przepisy o cenzurze, które wprowadziły szczegółową kontrolę druków, przy czym fakt opublikowania tekstu za zgodą urzędnika nie zdejmował z autora odpowiedzialności za treść. Żadnemu autorowi w żadnej książce czy artykule nie wolno było podważać prawd religijnych, krytykować posunięć władzy, wypowiadać się o ustroju republikańskim. Cenzura podlegała Ministerstwu Oświaty, najwyższym jej organem był Główny Zarząd do Spraw Cenzury. W 1835 r. wprowadzono potrójną cenzurę prasy. Każdy artykuł czytało dwóch cenzorów oraz kontroler. W 1848 r. utworzono nowy tajny komitet nadzorujący publikacje drukowane w Rosji, którego zadaniem było kontrolowanie książek i wydawnictw periodycznych już po ich przejściu przez cenzurę. Konsekwencją tych posunięć był rozrost biurokratycznego aparatu powołanego do spraw cenzury. Pod koniec panowania Mikołaja I istniało w Rosji dwanaście urzędów do spraw cenzury⁵⁴².

Najistotniejszym przedsięwzięciem pierwszych lat panowania Mikołaja I było rozbudowanie tzw. własnej kancelarii, a w szczególności jej III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości, który pełnił funkcje policyjne. Naczelnik III Oddziału był jednocześnie szefem żandarmów.

⁵⁴⁰ M. Heller, *op.cit.*, s. 532.

⁵⁴¹ A. Walicki, *op.cit.*, s. 111.

⁵⁴² B. Mucha, *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994, s. 82–87, 93–94, 111.

Kompetencje III Oddziału obejmowały:

- wszelkie zarządzenia oraz informacje dotyczące najwyższych władz policyjnych,
- sprawy sekt i odszczepieńców religijnych,
- sprawy fałszowania pieniędzy i dokumentów,
- nadzór nad wydawaniem decyzji we wszystkich sprawach dotyczących osób znajdujących się pod nadzorem policji,
- zsyłanie osób znajdujących się pod nadzorem, czyli tzw. podejrzanych i szkodliwych,
- zarząd nad wszystkimi więzieniami, gdzie przebywają przestępcy polityczni,
- całokształt zagadnień dotyczących spraw cudzoziemców przebywających w Rosji (w tym ich inwigilacja),
- sporządzanie raportów o wszystkich wydarzeniach w kraju,
- sporządzanie statystyki policyjnej,
- cenzura teatralna.

Zadania III Oddziału wykonywali tajni agenci, bezpośrednim pomocnikiem i organem wykonawczym był korpus żandarmów. Obowiązki żandarma określała odpowiednia instrukcja, która nakazywała m.in.:

- śledzenie we wszystkich instytucjach i warstwach społecznych nadużyć i postępowania sprzecznego z prawem,
- zapobieganie przestępstwom i likwidowanie wszelkiego zła,
- wyszukiwanie i wyróżnianie skromnych i lojalnych obywateli⁵⁴³.

Aby wzmocnić kontrolę państwa nad obywatelami i utrudnić kontakty z Europą Zachodnią, będącą według Mikołaja źródłem rewolucji, w 1831 r. wydano zakaz wyjazdu za granicę młodzieży poniżej 18 lat, a w 1834 r. wprowadzono ograniczenie czasu przebywania poza krajem (szlachta pięć lat, przedstawiciele innych stanów trzy lata, w 1851 r. skrócono ten okres do trzech i dwóch lat). Sprawy wyjazdów znajdowały się pod kontrolą osobistą cara⁵⁴⁴.

System policyjny wprowadzono także w oświacie. Statut uniwersytecki z 1835 r. zniósł autonomię uniwersytetów i wprowadził drobiazgową kontrolę programów nauczania i wykładów, których dokładne konspekty przekazywano do zatwierdzenia kuratorom, pracownikom ministerstwa oświaty. Profesorom polecono określać zakres przedmiotów oraz wykaz dzieł, na podstawie których opracowywano wykłady. Zakazano dowolności w wykładach na podstawie samowolnie dobieranych książek. Ograniczono kompetencję władz uniwersyteckich, rozszerzając władzę kuratorów i ministerstwa oświaty. Kurator stał się bezpośrednim zwierzchnikiem uniwersytetu, do jego obowiązków należało czuwanie nad umiejętnościami i gorliwością pracowników uniwersyteckich i usuwanie osób podejrzanych⁵⁴⁵.

Państwo otaczało natomiast opieką religię prawosławną i podtrzymywało jej supremację w wielowyznaniowym kraju. Od wyznania prawosławnego nie można było odstąpić, wypełnianie praktyk religijnych uznano za obowiązek państwowy.

⁵⁴³ L. Bazyłow, op.cit., s. 94–95; W. Śliwowska, *Mikołaj i jego czasy*, Warszawa 1965, s. 22–25.

⁵⁴⁴ Ibidem, s. 40.

⁵⁴⁵ Ibidem, s. 40–44.

Państwo Mikołaja I bliższe było wzorom sprawowania władzy wywodzącym się z cywilizacji wschodnich. Reżim policyjny prowadzony za pośrednictwem III Oddziału był przejawem systemu mikołajowskiego. Zasady dyscypliny, posłuszeństwa i bezwarunkowego podporządkowania władzy zwierzchniej stosowano w skali ogólnopaństwowej.

Nie tyle sam fakt istnienia despotyzmu politycznego, ile jego „orientalny” charakter, to jest fakt niezmiernie daleko posuniętej samodzielności, jaką cieszyło się państwo i jego biurokratyczny aparat w stosunku do „społeczeństwa cywilnego”, jego wybitnie zaznaczona przewaga w stosunku do wszystkich warstw narodu rosyjskiego, podkreślał specyficzne właściwości rosyjskiej cywilizacji⁵⁴⁶.

Militaryzm przejawiał się w dziedzinach życia państwowego m. in. w działalności urzędników państwowych. [Mikołaj] *chciał uczynić z Cesarstwa Rosyjskiego swego rodzaju zmilitaryzowane Bizancjum. Stąd jego prawosławie na pokaz, zimne, lodowate jak powietrze petersburskie. Mikołaj rozumiał tylko ucisk, bezruch, chiński aspekt problemu. W systemie jego nie było nic aktywnego, nic narodowego nawet, przestał być europejskim, nie stając się rosyjskim. Podczas swojego panowania Mikołaj tknął wszystkich instytucji, wszelkich praw, żeby pozbawić je wszelkiego dynamizmu, sparaliżować*⁵⁴⁷.

Pomimo reżimu policyjnego pod wpływem oświaty i kontaktów z Zachodem, rozwijał się w Rosji pod rządami Mikołaja I ruch intelektualny przejawiający się w literaturze i w publicystyce. Najważniejszym ogniskiem, w którym skupiło się życie umysłowe Rosji mikołajowskiej, był spór między dwoma nurtami społeczno-politycznymi: okcydentalistami i słowianofilami

Okcydentalizm, nazwany tak ze względu na pozytywny stosunek jego przedstawicieli do Europy Zachodniej, cechował krytycyzm wobec tradycji rosyjskiej oraz admiraacja dla zachodniej cywilizacji. Jego przedstawiciele byli przekonani, że stosunki w Rosji należy maksymalnie zeuropeizować, gdyż właśnie Europa Zachodnia osiągnęła najwyższy rozwój cywilizacji i właśnie tam zasady wolności i postępu znajdują najlepsze możliwości rozwojowe⁵⁴⁸.

Okcydentalizm stanowił alternatywę cywilizacyjną zrodzoną pod wpływem osiągnięć cywilizacji zachodniej. Okcydentalizmem nazywano ogólną tendencję do „europeizacji” Rosji, połączoną z kultem wiedzy naukowej, z zamiłowaniem do zasad liberalnych, z przekonaniem, że tylko droga zachodnia może wydobyć Rosję z zacofania i stagnacji kulturalnej, wiążącą się także z nienawiścią do carskiego despotyzmu⁵⁴⁹.

Słowianofilstwo głosiło wyższość rodzimych pierwiastków bytu społecznego i kultury dawnej Rosji nad cywilizacją zachodnią⁵⁵⁰. Kultura zachodnia – twierdzili słowianofile – opiera się na dominacji rozumu, który stanowi jedyny czynnik pojmowania świata, stąd wywodzi się zachodnioeuropejski racjonalizm. Natomiast prawosławie i tradycja rosyjska bazują na zintegrowanej percepcji świata przez rozum i uczucie, co pozwala na kompleksowe pojmowanie otoczenia⁵⁵¹.

⁵⁴⁶ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu* (cz. 2)..., s. 363–364.

⁵⁴⁷ A. Hercen, *op.cit.*, s. 285–286.

⁵⁴⁸ A. Walicki, *op.cit.*, s. 201–226.

⁵⁴⁹ L. Kołakowski, *op.cit.*, s. 369.

⁵⁵⁰ Por. J. Kurczak, *Słowianofilstwo (jako idea)*, [w:] A. de Lazari, *Idee w Rosji...*, t. 2, s. 368–370.

⁵⁵¹ A. Walicki, *op.cit.*, s. 141–172.

Słowianofile, tworzący własną i oryginalną koncepcję społeczno-polityczną, byli zbyt związani z kulturą europejską (słowianofilstwo wiele koncepcji i pojęć przejęło z myśli niemieckiego filozofa Schellinga), by czuć się swobodnie w zewnątrznie zeuropeizowanym, biurokratycznym i despotycznym państwie Mikołaja I. Pomimo konserwatywnego i nacjonalistycznego charakteru koncepcji krytykowali oni system rządów stworzonych przez Mikołaja. Umacniając własną odrębność, czynili to zazwyczaj w oparciu o prawosławne dziedzictwo. Bizantyńskie prawosławie zawierało jednak w sobie wiele z greko-rzymskiej tradycji. I religia, i owa tradycja zbliżały Rosję do Zachodu nawet wówczas, gdy ona sama nie dopuszczała myśli o takim pokrewieństwie⁵⁵².

W wyniku sporów ideologicznych pomiędzy okcydentalizmem a słowianophilstwem powstał tzw. „rosyjski socjalizm”, reprezentowany przez Aleksandra Hercena (1812–1870), jako trzecia droga rozwoju Rosji. Aleksander Hercen przejął do swojej koncepcji zachodnią myśl socjalistyczną, racjonalizm i ideę autonomii osobowości i rozumu, ale nie zaakceptował kapitalistycznej drogi rozwoju, gdyż doszedł do wniosku, że Zachód przeżywa kryzys i że Rosja powinna szukać własnych „samoistnych” dróg rozwoju. Głosił wiarę w Rosję, w specjalną rolę słowiańszczyzny w świecie, w „rosyjski socjalizm” wzorowany na chłopskiej wspólnocie gminnej (tzw. obszcinnie)⁵⁵³.

Spory ideowe rosyjskiej inteligencji dotyczące drogi rozwoju kraju, połączone z wszechobecną cenzurą, która uniemożliwiała całościowe zapoznanie się z zachodnioeuropejską myślą polityczną i społeczną, prowadziły do nieporozumień kulturowych. Zachodni krytycyzm i racjonalizm przeniesiony do Rosji Mikołaja I prowadził w swej skrajnej formie do negacji wszelkich wartości kulturowych. *Myśl rosyjska poetycka lub spekulatywna rozwija się w całej pełni dopiero od czasów Mikołaja. Rysy charakterystyczne tego postępu – to tragicznie wyzwolona świadomość, bezlitosna negacja, gorzka ironia, smutny powrót do siebie. Niekiedy towarzyszy im szaleńczy śmiech, lecz nie brzmi on wcale wesoło. Rzucony w przygnębiające środowisko, obdarzony wielką przenikliwością i bezlitosną krytyką Rosjanin wyzwał się gwałtownie z religii i obyczajów przodków. [...] Czyż historia nowej Rosji nie zaczyna się od całkowitej negacji narodowości i tradycji*⁵⁵⁴. W ten sposób zachodnioeuropejski krytycyzm przeniesiony do Rosji przerodził się w nihilizm – charakterystyczny rys dziewiętnastowiecznej kultury rosyjskiej.

W 1853 r. doszło do konfliktu zbrojnego pomiędzy Rosją a Turcją, tzw. wojny krymskiej. Wojna ta, wywołana przez Rosję, toczona była przeciwko koalicji państw europejskich, które stanęły po stronie Turcji. Okazała się ona klęską dla Rosji i wykazała słabość systemu polityczno-biurokratycznego, państwo stanęło przed koniecznością modernizacji i wprowadzenia reform ustroju politycznego.

Śmierć Mikołaja I i klęski poniesione w wojnie krymskiej otworzyły w Rosji epokę reform społeczno-ustrojowych. Za panowania Aleksandra II, następcy Mikołaja I, który zmarł w 1855 r. w trakcie trwania wojny krymskiej, podjęto próby przeprowadzenia reformy państwa. Najważniejszą było uwłaszczenie

⁵⁵² G. Fiedotow, op.cit., s. 78.

⁵⁵³ A. Walicki, op.cit., s. 240–265.

⁵⁵⁴ A. Hercen, op.cit., s. 237.

chłopów. Dzięki ustawie o włościanach z 1861 r. chłopci, mający do tej pory w państwie status niewolników właścicieli ziemskich, uzyskiwali wolność osobistą. Odtąd właściciele nie mieli już prawa dysponowania chłopami jako własnością, nie mogli ich sprzedawać ani kupować, darować czy zastawiać (co do tej pory było dopuszczalne). Nie mogli ich również samowolnie karać ani przesiedlać. Chłopi uzyskiwali prawo do swobodnego wstępowania w związki małżeńskie, kształcenia się i ubiegania się o stanowiska służbowe. Chłopi otrzymali też prawo własności do użytkowanego przez siebie gruntu pod warunkiem zapłacenia wykupu dotychczasowym właścicielom. Pieniądze na wykup wypłacało państwo, a chłopci byli zobowiązani zwrócić skarbowi państwa tę pożyczkę, wraz z procentami, w ciągu 49 lat⁵⁵⁵.

Przyznanie włościanom praw osobistych miało znaczenie dla rozwoju europejskich stosunków ekonomicznych, chociaż sama ustawa była niedopracowana i niekonsekwentna, gdyż wprowadzono zasadę, że ziemia kupiona od obszarnika nie przechodzi na własność osobistą chłopca, lecz staje się niepełną własnością wspólnoty wiejskiej (tzw. „mir”). Zachowanie wspólnoty, która przetrwała jeszcze czterdzieści pięć lat, wynikało z silnego oporu wobec zmian i z wiary przeważającej części społeczeństwa rosyjskiego, że gwarantuje ona odrębną drogę rozwoju Rosji⁵⁵⁶. Ustawa z 1861 r. zapoczątkowała kilka dalszych przemian: reformę sądów, a także reformę administracji, która zakładała m.in. utworzenie organów samorządowych. W trzy lata po uwłaszczeniu chłopów ustanowiono samodzielne „ziemstwa”, które miały być organami samorządowymi. Zgromadzenia ziemskie składały się z radnych wybieranych na trzy lata i pełniących swe funkcje honorowo oraz posiadały stałe organy wykonawcze: powiatowe i gubernialne zarządy ziemskie.

Wraz ze zniesieniem poddaństwa i uwłaszczeniem chłopów w 1861 r. sprawa kapitalistycznej przyszłości Rosji nabrała praktycznego znaczenia. Przed Rosją otworzyła się epoka „modernizacji” na wzór europejski⁵⁵⁷. Kolejne reformy objęły sądownictwo, finanse i wojsko. Zreorganizowano także system szkolny, przywracając uniwersytetom znaczną część autonomicznych kompetencji ograniczonych za rządów Mikołaja I⁵⁵⁸. Reformy zmierzające do modernizacji państwa na wzór zachodnioeuropejski były sprzeczne z despotycznym charakterem państwa. Wszystkie reformy realizowano więc tak, aby nie szły zbyt daleko i nie naruszały carskiego samowładztwa (np. kompetencje ziemstwa były ściśle ograniczone do lokalnych spraw gospodarczych, takich jak komunikacja, aprowizacja ludności, opieka społeczna, nadzór nad handlem i przemysłem). Rząd poddał ponadto ziemstwa kontroli władzy centralnej w osobie gubernatora i ministra spraw wewnętrznych, którzy mieli prawo zawieszania wszelkich uchwał zebrania ziemskich „sprzecznych z ustawami bądź też z ogólnym pożytkiem państwa”⁵⁵⁹.

⁵⁵⁵ *Historia ZSRR*, pod red. A. Pankratowej, Warszawa 1954, t. 2, s. 253.

⁵⁵⁶ M. Haller, *op.cit.*, s. 590.

⁵⁵⁷ L. Kołakowski, *op.cit.*, s. 372.

⁵⁵⁸ Por. M. Heller, *op.cit.*, s. 591–594.

⁵⁵⁹ *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekowa, Warszawa 1954, t. 2, s. 464; L. Jaskiewicz, *Carat i ziemstwa na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1979, s. 6–7.

Reformy prowadzone niekonsekwentnie i nie doprowadzone do końca sprawiły, że narastała opozycja społeczna, która w swojej skrajnej postaci przekształciła się w terroryzm skierowany przeciwko państwu.

W 1881 r. Aleksander II zginął w wyniku zamachu bombowego wymierzonego przeciwko carowi jako osobie, będącej uosobieniem despotycznego państwa. Jego następca, Aleksander III, rządy rozpoczął od wydania manifestu zapowiadającego utrzymanie władzy absolutnej. Te rządy charakteryzował absolutyzm we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Już w pierwszym roku panowania Aleksandra III wydano dekret *O środkach mających służyć ochronie porządku państwowego i ładu społecznego*. Upoważniał on władzę do wprowadzenia stanu wyjątkowego w guberniach lub w miastach zagrożonych przez działalność rewolucyjną. W takich wypadkach wszystkie organy policyjne otrzymywały prawo aresztowania i zsyłania podejrzanych oraz zamykania gazet, szkół i przedsiębiorstw. W związku z tym zarządzeniem utworzono oddział ochrony porządku państwowego i ładu społecznego, którego głównym celem było wykrywanie przestępstw o charakterze politycznym. Zaostrzono przepisy o cenzurze, a także nałożono ograniczenia na oświatę, poddając ponownie uniwersytety kontroli policyjnej. Podobnie postąpiono z organami samorządu lokalnego, „ziemstwami”, tworząc w 1890 r. urzędy gubernialne do spraw „ziemstw”, będące organem biurokracji państwowej stojącej ponad autonomicznym „ziemstwem”. Urzędników „ziemstw” wcielono w hierarchię administracji państwowej⁵⁶⁰.

Wszystkie te ograniczenia, nałożone na społeczeństwo po liberalniejszym okresie rządów Aleksandra II, powodowały coraz większy rozłam pomiędzy aspiracjami społeczeństwa a państwem. Następca Aleksandra II – Mikołaj II (ur. 1868, imp. 1894–1917, zm. 1918), ostatni car Rosji, nie miał zamiaru zmieniać systemu wprowadzonego przez jego ojca i odstępować od samowładztwa. Swoje panowanie rozpoczął od stwierdzenia, iż będzie chronił zasadę samowładztwa tak samo stanowczo i bezwzględnie jak jego rodzic⁵⁶¹. Ograniczenia i represje w początkowych latach rządów Mikołaja II dotknęły: ziemstw, które pragnęły zwiększenia swoich uprawnień, udziału w zarządzaniu sprawami lokalnymi, a także chciały powołania swojego przedstawicielstwa we władzach centralnych; kresów państwa, gdzie mniejszości narodowe zaczęły domagać się swoich praw; uniwersytetów, poddawanych ścisłej kontroli administracyjnej.

Niezależnie jednak od kierunku polityki władzy państwowej na przełomie XIX i XX w. rozwijała się oświata i inteligencja umysłowa. Wzmagala się krytyka ustroju i działalność opozycyjna. Na Rosję oddziaływały europejskie prądy intelektualne a także stosunki ekonomiczne, które przynosiły upowszechnienie się zagranicznych wyrobów przemysłowych, a także prowadziły do powstania w Rosji fabryk podporządkowanych kapitałowi zagranicznemu. Europeizowało się życie społeczne w związku z wkroczeniem do Rosji europejskiej techniki i kapitału. Postępy w rozwoju gospodarczym pociągnęły za sobą zdynamizowanie społeczeństwa. Przejawem europeizacji Rosji była polityka reform prowadzona

⁵⁶⁰ Ibidem, s. 43–44; F. Koneczny, op.cit., s. 266.

⁵⁶¹ M. Heller, op.cit., s. 666.

przez premiera rządu Piotra Stołypina (od zniesienia ograniczeń dotyczących różnych grup ludności do reformy samorządu lokalnego, przemian w lokalnym sądownictwie, zmian w podatku dochodowym itp.). Osią wszystkich zmian było rozwiązanie kwestii chłopskiej, presja demograficzna chłopstwa wywodzącego się z rozwarstwiającej się wsi była ciężkim brzemieniem dla nieukształtowanej infrastruktury miejskiej. Rozdrobnione gospodarstwa chłopskie i słabo rozwinięty przemysł nie nadążały z zatrudnianiem olbrzymiej masy ludzi. Reforma miała na celu uwolnienie chłopów z wieloletniej zależności od właścicieli ziemskich i od przymusowo wprowadzonych wspólnot chłopskich. 5 października 1906 r. wydany został dekret zrównujący chłopów w prawach obywatelskich z innymi stanami. Dekret z 9 listopada 1906 r. dał chłopu prawo wystąpienia ze wspólnoty gminnej⁵⁶². Zwiększenie mobilności siły roboczej miało umożliwić rozwój gospodarczy kraju i doprowadzić do skierowania presji demograficznej na Syberię i południowy wschód. Zmiany w strukturze społecznej i europeizacja życia w Rosji kierowały ją na drogę rozwoju społeczno-politycznego wzorowanego na Europie Zachodniej.

Rozwijające się kapitalistyczne stosunki społeczno-gospodarcze pozostawały w sprzeczności z feudalnym sposobem sprawowania władzy. Rosja przybierała europejskie formy życia ekonomicznego, ale nie przyjęła zachodnioeuropejskich zdobyczy cywilizacyjnych, takich jak wolność jednostki, praworządność, wolność słowa, druku i nauki, które stanowiły podstawę rozwoju nowoczesnych społeczeństw Europy Zachodniej. Nie godziła się także na zmianę sposobu rządzenia⁵⁶³.

Każda zmiana cywilizacyjna, zwłaszcza dotycząca podstaw gospodarki, przynosi zakłócenia i próby przystosowania w sferze wartości kulturowych. Stare wzorce kulturowe i tradycyjne typy reakcji starają się utrzymać siłą bezwładu. Nieprzystosowanie tych reakcji do innego poziomu technicznego prowadzi do psychicznego rozbicia i frustracji⁵⁶⁴. Rozbieżność pomiędzy formą władzy a oczekiwaniami społeczeństwa doprowadziła do rozpowszechnienia się nastrojów opozycyjnych i do wystąpień rewolucyjnych. O narastającym w kraju kryzysie świadczyło pojawienie się partii politycznych. Zamiarem tych organizacji było owdzielenie i sterowanie tymi nastrojami⁵⁶⁵. Pojawiły się skrajne kierunki polityczne zarówno wśród sfer rządowych, jak i wśród opozycji. Jedną z grup opozycyjnych była powstała w 1898 r. Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji, która przyjęła program polityczny, formułujący tezę o rewolucji socjalistycznej i rewolucji proletariatu, oraz tzw. program minimum, w którym do najbliższych zadań zaliczono obalenie samowładztwa carskiego.

Program polityczny i społeczny wywodzili socjaldemokraci z myśli niemieckiego filozofa Karola Marksa, a także z tradycji „rosyjskiego socjalizmu” Aleksandra Hercena. Dominującą rolę w SDPRR odgrywał odłam zwany „bolszewikami”;

⁵⁶² Ibidem, s. 700.

⁵⁶³ F. Koneczny, op.cit., s. 273.

⁵⁶⁴ L. Siniugina, *Zmiany charakteru społecznego a rozwój gospodarczy*, Warszawa 1992, s. 23.

⁵⁶⁵ M. Heller, op.cit., s. 684.

byli to delegaci, którzy na II Zjeździe SDPRR uzyskali większość głosów w wyborach do centralnych organów partii (z jęz. ros. bolsze – więcej). Decydowali oni o charakterze partii socjaldemokratycznej.

Dla części inteligencji marksizm był właściwie substytutem nieistniejącej skądinąd ideologii liberalnej. Kładli oni nacisk nade wszystko na potrzebę zaprowadzenia w Rosji swobód demokratycznych i traktowali te swobody jako wartość samoistną (a nie tylko jako krok w rozwoju ruchu socjaldemokratycznego), i w większości stali się ideologami liberalizmu. Ruch socjaldemokratyczny został jednak zdominowany przez radykalną grupę bolszewików, wiążących sprawę walki o swobody polityczne z perspektywami rewolucji socjalistycznej pojętej jako zorganizowany ruch proletariatu⁵⁶⁶. Osobliwością rosyjskiej historii było to, że nigdy nie istniała liberalna ideologia, która cieszyłaby się wpływem i popularnością⁵⁶⁷. U progu XX w. zwolennicy zachodnioeuropejskiego modelu ustroju państwowego przestali odgrywać znaczącą rolę w państwie rosyjskim. Narastał opór wobec polityki carskiej i radykalizowało się całe społeczeństwo, co było efektem wewnętrznych sprzeczności cywilizacyjnych wywołanych modernizacją gospodarczą i społeczną przy braku reform politycznych. Uznaje się bowiem, iż nie można ekonomicznie tkwić w jednym środowisku, w innym zaś kulturalnie lub politycznie⁵⁶⁸.

Przegrana przez Rosję wojna z Japonią (1904–1905) odsłoniła nieudolność i korupcję administracji rosyjskiej, a także podważyła fundamenty samowładztwa rosyjskiego. Zdecydowanie ucierpiał prestiż Rosji w polityce zagranicznej i cara w polityce wewnętrznej. Klęska wojenna odbiera absolutnemu monarsze prawomocność jego władzy, car jako władca absolutny nie mógł przegrywać wojen. Rozumiał to Mikołaj II i miał świadomość własnej przegranej⁵⁶⁹. Masakra robotników w niedzielę 9 stycznia 1905 r. w Petersburgu, tzw. „krwawa niedziela”, dała początek rewolucji 1905–1907 r.

Pod wpływem wystąpień rewolucyjnych, będących reakcją na sytuację wewnętrzną państwa i klęskę militarną, które wybuchły w 1905 r., rząd carski ogłosił manifest zapowiadający przyznanie swobód obywatelskich i zwołanie „gosudarstwiennoj dumy”, parlamentu na wzór zachodnioeuropejski.

30 października 1905 r. ukazał się manifest carski, w którym ogłoszono wprowadzenie w Rosji nietykalności osobistej, wolność stowarzyszania i zgromadzeń oraz wolność wyznań religijnych. Dumie Państwowej przyznano moc prawodawczą i ogłoszono, że żadna ustawa nie może mieć w państwie mocy obowiązującej, jeżeli nie zostanie przez nią przyjęta. Przyznano jej nawet kontrolę nad władzami administracyjnymi oraz zapowiedziano wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego⁵⁷⁰.

Manifest ogłoszony przez cara mówiący o powołaniu instytucji parlamentarnej, kadencyjnej i wybieranej w wyborach powszechnych oznaczał, że stosunki

⁵⁶⁶ L. Kołakowski, op.cit., s. 422.

⁵⁶⁷ M. Bierdiajew, *Rosyjska...*, s. 153.

⁵⁶⁸ F. Koneczny, op.cit., s. 273.

⁵⁶⁹ M. Heller, op.cit., s. 681.

⁵⁷⁰ F. Koneczny, op.cit., s. 285.

wewnętrzne w Rosji uległy przemianie do tego stopnia, że rozpoczęło się przekształcanie Rosji w państwo praworządne i zeuropeizowane. Manifest październikowy umożliwiał także tworzenie się legalnych partii i różnego rodzaju związków i stowarzyszeń społecznych stanowiło to rewolucję w państwie rosyjskim. Manifest był dokumentem ewolucji absolutyzmu rosyjskiego, nie tylko zapowiadał wiele istotnych wolności obywatelskich, ale także oznaczał, że te obietnice, bezprecedensowe w dziejach Rosji, były początkiem potęgujących się immanentnych sprzeczności i wzajemnej opozycji dwóch pierwiastków, które chciano pogodzić: samodzierżawia i porządku konstytucyjnego. Sprzeczności uwidoczniły się szczególnie, gdy przystąpiono do opracowania trybu działalności Dumy Państwowej o kompetencjach ustawodawczych⁵⁷¹. Zasadnicze ustawy państwowe, w których uregulowany został porządek prawny państwa, zatwierdzone przez cara 23 kwietnia 1906 r. czyniły z Rosji monarchię parlamentarną, w której władza absolutna miała współistnieć z parlamentem. Jednakże cesarz bardzo niechętnie godził się z istnieniem parlamentu, gdyż widział w nim ograniczenie władzy absolutnej i starał się zmarginalizować rolę i znaczenie Dumy w państwie.

Stosunek do manifestu carskiego miał istotne znaczenie dla przyszłości państwa. Ustrój konstytucyjny mógł działać należycie i przynieść pozytywne efekty pod warunkiem, iż władza i opozycja akceptowałyby reguły gry. Jednakże obie strony traktowały nowy ład jako przeszkodę, jako wypaczenie prawdziwego ustroju kraju, którym dla monarchii było samowładztwo, dla opozycji zaś republika demokratyczna⁵⁷². Zachodni system wolności oraz elementy ustroju politycznego i bazy materialnej istniały obok elementów tradycyjnych i nie miały przewagi w porównaniu z pięcioma wiekami modelu bizantyńsko-turańskiego. *Chwila ogłoszenia miała zdecydować, czy rewolucja rosyjska pod przewodnictwem liberałów przybierze formę racjonalnej walki o prawa polityczne, czy porwana przez elementy skrajne dojdzie do anarchii. Stało się to drugie*⁵⁷³. Po 1905 r. kraj zmierzał jednocześnie w dwóch kierunkach. Rosja rozwijała się, umacniała, stawała się państwem, które wkroczyło na ścieżkę rozwoju gospodarczego i społecznego. A zarazem społeczeństwo rosyjskie rozpadało się, samowładztwo carskie i rządowa machina biurokratyczna stanowiła przeszkodę w rozwoju gospodarki i stawała się coraz bardziej przeżytkiem. Duma nie potrafiła znaleźć form współpracy z carem, który w ogóle nie chciał mieć z nią do czynienia.

W 1914 r. wybuchła I wojna światowa, w której jednym z głównych uczestników była Rosja. Klęski militarne oraz rozkład wewnętrzny państwa i społeczeństwa doprowadziły do upadku dynastii Romanowów oraz Rosji carskiej i powstania w jego miejsce państwa radzieckiego. W toku wojny Rosja poniosła niemało klęsk, utraciła część terytorium, ale nie można było uznać jej za pokonaną. Do upadku caratu doprowadziły trudności wewnętrzne związane z kryzysem władzy i coraz powszechniejszą niechęcią wobec osoby władcy. W Rosji istniały warunki do rewolucji: niechęć wobec kontynuowania wojny, kryzys władzy

⁵⁷¹ L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1982, s. 156–157.

⁵⁷² R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 123.

⁵⁷³ F. Koneczny, op.cit., s. 285.

i rozkład dworu carskiego, wzrost znaczenia ruchów rewolucyjnych i jego żądań. Samowładztwo posiadało jednak możliwości, aby zapobiec utracie władzy. Wskazuje się, iż przyczyną upadku monarchii była utrata „woli oporu”⁵⁷⁴. Monarchia autokratyczna w Rosji nie tyle została obalona, co uległa rozkładowi i sama upadła.

Bezpośrednią przyczyną ustąpienia cara Mikołaja II były żywiołowe i nie zorganizowane zamieszki w Piotrogradzie. 2 lutego 1917 r. car Mikołaj II w obliczu wystąpień antyrządowych podpisał akt abdykacji kończący istnienie monarchii carskiej. Władzę w Rosji przejął Rząd Tymczasowy wybrany przez Dumę Państwową i 1 września 1917 r. proklamowano republikę. Krótki okres jej istnienia zakończył się 24 października, kiedy doszło do zbrojnego przewrotu, w wyniku którego władzę przejęli bolszewicy. Rząd Tymczasowy nie był w stanie rządzić Rosją i nie potrafił rozwiązać głównych problemów kraju. Sytuację tę wykorzystali bolszewicy. Niewielka w chwili zdobycia władzy i nie odgrywająca głównej roli w ruchu rewolucyjnym Rosji partia bolszewików dysponowała atutem, który pozwolił jej zwyciężyć. Posiadała jednolitą i scentralizowaną organizację i zdecydowanego przywódcę.

Bolszewizm był ruchem rewolucyjnym, tj. dążącym do całkowitego zniszczenia istniejącego ustroju. Bolszewicy stanowili odłam partii SDPRR, który wyrósł z nurtu socjaldemokratycznego jako lewicowy, rewolucyjny, antymonarchistyczny, antyklerykalny ruch polityczny, oparty o ideologię komunistyczną stworzoną przez niemieckich teoretyków ruchu robotniczego – Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Bolszewicka alternatywna droga rozwoju państwa korzystała z ideologii, która była wytworem Zachodu – była więc osadzona w tradycji europejskiej (rozwój myśli marksistowskiej w Rosji był uznawany za oznakę jej okcydentalizacji), ale była także osadzona w intelektualnej i obyczajowej tradycji rosyjskiej, szczególnie zaś identyfikowała się z dziewiętnastowiecznym nurtem rewolucyjnym.

Ruch bolszewicki po przejęciu władzy szybko zaczął przejmować tradycję rządów carskich. Bolszewicy, głosząc całkowite przewartościowanie stosunków wewnętrznych, znosząc samodzierżawie carskie i występując przeciwko religii prawosławnej, dostosowali się do kanonów cywilizacyjnych Rosji i kontynuowali system stworzony przez carów, czyli autorytaryzm⁵⁷⁵. Zmiany instytucjonalne (ustanowienie nowych organów władzy, burzenie cerkwi, zniesienie tradycyjnych świąt kościelnych i państwowych, zmiany nazw ulic i miast) były powierzchowne i nie sięgały głębszych warstw kultury.

Nie było w Rosji tradycji politycznego i społecznego liberalizmu, ani nie było rozwiniętej gospodarki rynkowej, a w ślad za tym nie było intelektualnej refleksji na temat tego, że życie społeczne, polityczne i gospodarcze może się regulować samoczynnie i spontanicznie. Bolszewicki model społeczny, utworzony na podstawie napływowej ideologii marksistowskiej, odpowiadał rosyjskiej tradycji inte-

⁵⁷⁴ M. Heller, op.cit., s. 728.

⁵⁷⁵ W polskiej historiografii najbardziej znaną pracą, w której przedstawiono ciągłość tradycji i dziejów Rosji Carskiej i Rosji Radzieckiej jest praca: J. Kucharzewskiego, *Od białego do czerwonego caratu*, Gdańsk 1990, wśród autorów zagranicznych podobną koncepcję przedstawił Richard Pipes.

lektualnej praktyki⁵⁷⁶. *Komunizm jest zjawiskiem rosyjskim bez względu na marksistowską ideologię*⁵⁷⁷.

Ruch bolszewicki wykorzystał intelektualną tradycję europejską. W myśli Marksa istotną rolę pełniła krytyka społeczeństwa kapitalistycznego nawiązująca do filozofii romantycznej (m.in. do Rousseau i Fichtego). Filozofia romantyczna była konserwatywnym atakiem na społeczeństwo industrialne, w którym rozpadają się tradycyjne „organiczne” więzi. Zanika bezpośrednia komunikacja, która tworzyła z dawnych, tradycyjnych wspólnot całości, powiązane nie tylko interesem, ale żywiołową, naturalną solidarnością. Przedmiotem krytyki filozofii romantyzmu, przejętej później przez Marksa, była filozofia liberalizmu, zakładająca, że ludzie z przyrodzenia rządzą się egoistycznymi motywami i że uzgodnienie ich sprzecznych interesów możliwe jest tylko dzięki racjonalnej organizacji prawnej. Dla filozofii romantycznej stan ten nie odpowiada wymogom natury ludzkiej, której naturalnym przeznaczeniem jest życie we wspólnocie tworzonej nie przez negatywną więź interesu, ale przez samodzielną potrzebę komunikacji z innymi. W takiej wspólnocie prawo jako system kontroli i przymusu nie jest potrzebne. Marks przejął tę krytykę społeczeństwa kapitalistycznego, przejmując również z romantycznego dziedzictwa główne cechy przyszłego społeczeństwa komunistycznego. Założył, że wszystkie bariery stojące między jednostką a całością znikną (zarówno państwo i prawo, jak narody) jednostka utożsamia się dobrowolnie ze wspólnotą, przymus stanie się zbędny, źródła konfliktów wygasną⁵⁷⁸.

Romantyczna krytyka filozofii liberalnej, kapitalizmu i społeczeństwa, i państw zachodnioeuropejskich była obecna także w głównych prądach intelektualnych Rosji carskiej. Przejęli ją zarówno słowianofile⁵⁷⁹, jak i okcydentaliści przejmujący socjalistyczną, a później marksistowską krytykę Zachodu⁵⁸⁰. Opóźniony proces rozwoju Rosji stworzył warunki, w których silny wpływ zachodniej krytyki kapitalizmu i jego „formalnej wolności” połączył się z pewnymi ważnymi cechami narodowego dziedzictwa. Rewolucja rosyjska o charakterze antyokcydentalistycznym była przygotowywana przez tradycję intelektualną carskiej Rosji. Jednym z następstw komunistycznej rewolucji było akcentowanie i wspieranie antyzachodnich tendencji w rosyjskich odczuciach i mentalności⁵⁸¹. Rewolucja Październikowa była próbą powstrzymania postępującej od czasów Piotra I okcydentalizacji Rosji i zachowania odrębności i samoistości słowiańsko-prawosławnego kręgu kulturowego⁵⁸². Było to zanegowanie tych wartości, które przyniosły dynamiczny rozwój i znaczące sukcesy światu zachodniemu (wolność jednostki, demokracja, liberalizm ekonomiczny).

Przejęcie przez Rosję pozytywnych pierwiastków cywilizacji zachodniej nie było wynikiem samorządnego wysiłku rosyjskiego społeczeństwa jako całości.

⁵⁷⁶ Z. Madej, op.cit., s. 86, 94.

⁵⁷⁷ M. Bierdiajew, op.cit., s. 261.

⁵⁷⁸ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu* (cz. 1), Poznań [2000], s. 497–498.

⁵⁷⁹ J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, Warszawa 1998, t. 1, s. 264–307.

⁵⁸⁰ Ibidem, 362–409.

⁵⁸¹ A. Toynbee, *Studium historii*, Warszawa 2000, s. 602.

⁵⁸² J. Krasuski, *Historiozoficzny sens załamania się komunizmu*, „Dziś” 1992, nr 4, s. 75–76.

Cywilizacja zachodnia przedostawała się do Rosji dwiema drogami: z inicjatywy państwa i przez import indywidualny. Państwo rosyjskie zaś nie wyrosło z ustroju społecznego narodu rosyjskiego; powstało ono pod wpływem tatarskim i na wzór tatarski, za pomocą przemocy utrzymywanej nad społeczeństwem; rozwijało się od Piotra I pod wpływem niemieckim i na wzór pruski za pomocą niszczenia wszystkiego, co pozostało z dawnej organizacji społecznej⁵⁸³. Cywilizację zachodnią traktowano jako narzuconą z zewnątrz, a zgodnie z ideami rosyjskiego mesjanizmu rolą Rosji miało być odnalezienie własnej drogi rozwoju, odmiennej od Zachodu. Rewolucja bolszewicka miała więc charakter antyzachodni.

Komunizm wywodzi się ze świeckich ideologii, które powstały w nowożytnym świecie zachodnim. W Rosji stał się kontynuacją antyzachodniej postawy prawosławia, przedłożony został nad liberalizm, ponieważ ten ostatni był zachodnią ortodoksją⁵⁸⁴. Rewolucja na wzór zachodnioeuropejski, liberalna, burżuazyjna, zakładająca ustrój prawny, była w Rosji utopią, która nie odpowiadała panującym w Rosji ideom rewolucyjnym. Ruch liberalny, związany z Dumą Państwową i partią kadetów, nie miał większego poparcia w społeczeństwie⁵⁸⁵. Demagogiczne hasła i zorganizowany system terroru to jedna strona władzy bolszewików, drugą były idee rewolucji socjalistycznej urzeczywistniającej utopijne marzenia o powszechnej sprawiedliwości. Idee te zapewniły Rosji Radzieckiej poparcie ze strony ludności. Swoistym paradoksem jest jednak fakt, iż komunizm w Rosji stworzył również silne więzi z Zachodem. Wskazuje się, iż fascynacja myślą marksistowską na przełomie wieków w Rosji carskiej była świadectwem procesów europeizacji rosyjskiej inteligencji i zbliżeniem jej do zachodnich prądów⁵⁸⁶. Przyswajając sobie ideologię zachodniej proveniencji i robiąc z niej użytek przeciw Zachodowi, Rosjanie w pewnym sensie zbliżyli się do niego i związali z nim bardziej niż kiedykolwiek w swej historii⁵⁸⁷.

Różnice pomiędzy dwoma ustrojami: carskim i radzieckim dotyczyły przede wszystkim modyfikacji o charakterze prawno-instytucjonalnym i ideologicznym, ale wydaje się, że były to zmiany formalne. W tym momencie wszyscy choć trochę przenikliwi ludzie od razu dojrzeliz istotę bolszewizmu i jego przyszłość, okazało się, że rewolucja została stłumiona i że bolszewizm zgodnie ze swoją najgłębszą istotą jest ruchem wyjątkowo reakcyjnym. Że jest on krokiem wstecz w porównaniu z reżimem Mikołaja II, metody Mikołaja II są dla nich nie do przyjęcia, że trzeba przywrócić polityczną mądrość Mikołaja I, a nawet Arakcejew. Najbardziej zniechęconym przez nich słowem stała się „wolność” szybko zrozumieli, że w wolnym kraju nie znajdą posłuchu – jak nie znajdowali posłuchu ani Mikołaj I, ani Aleksander III, ani Mikołaj II⁵⁸⁸.

Totalitaryzm państwowy, rządy biurokracji państwowej oraz militarne urządzenie państwa i społeczeństwa zostały utrwalone w porewolucyjnej Rosji Radzieckiej. Dokonując analizy Rosji Radzieckiej, podkreśla się, iż pomyślną dla

⁵⁸³ F. Znamiecki, *Pisma filozoficzne*, Warszawa 1992, t. 2, s. 1071.

⁵⁸⁴ A. Toynbee, *Studium...*, s. 602.

⁵⁸⁵ M. Bierdiajew, op.cit., s. 259.

⁵⁸⁶ Idem, *Autobiografia filozoficzna*, Kęty 2002, s. 104.

⁵⁸⁷ Por. S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 230–231.

⁵⁸⁸ L. Szestow, *Czym jest bolszewizm*, „Gazeta Wyborcza” nr 260, z dn. 6–7 XI 1999 r., s. I–IV.

stosowania represyjnych metod rządzenia aurę stworzył fakt, że w Rosji przez z górą tysiąc lat władzę sprawowali książęta, chanowie i carowie, którym obce były pojęcia liberalizmu, tolerancji i demokracji. Pozbawiona tradycji parlamentarnych Rosja przedrewolucyjna nie zdołała wykształcić nowoczesnej kultury politycznej na wzór krajów zachodnioeuropejskich⁵⁸⁹.

Rosja radziecka oprócz wzorców sprawowania władzy przejęła z czasów carskich rosyjską ideę mesjanistyczną i imperialną tradycję Rosji. W mesjanistycznej teorii radzieckiej miejsce prawosławnej ideologii Rosji carskiej zajęła ideologia komunistyczna, a ideę zbudowania wszechświatowskiego państwa pod władzą dynastii Romanowów, idea zbudowania wszechświatowego państwa proletariatu pod przewodnictwem Rosji Radzieckiej⁵⁹⁰. *Z sierpem i młotem, tak jak i z krzyżem, Rosja jest wciąż „Świątą Rosją”, a Moskwa wciąż Trzecim Rzymem*⁵⁹¹.

Jako ustrój polityczny bolszewizm rosyjski był cofnięciem się do wcześniejszych tradycji autorytarnej władzy rosyjskiej. Ustanowienie w bolszewickiej Rosji nieograniczonej władzy „wodza” połączonej z jego kultem było udoskonaloną formą despotyzmu carskiego i stanowiło kontynuację tradycji wschodnich państw despotycznych⁵⁹². Osobę cara w Rosji uważano za świętą, był czymś więcej niż pomazańcem Bożym, był zastępcą Boga na ziemi. Bolszewicka metafora wodza była budowana na rosyjskiej mentalności, swoiście rozumianej religijności i potrzebie wypełnienia miejsca po „batuszce” carze⁵⁹³.

Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. ukształtował się w Rosji system totalitarny o następujących cechach:

- jednolita oficjalna ideologia, obejmująca wszystkie przejawy życia ludzkiego,
- jedna hierarchicznie zbudowana partia zespolona z biurokracją rządową, ale usytuowana jako wyższa instancja wyposażona we wszystkie atrybuty władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej,
- monopol środków przekazu i łączności społecznej,
- jednolita forma własności środków produkcji, jednolity i powszechnie obowiązujący plan gospodarczy i scentralizowane kierowanie gospodarką⁵⁹⁴.

W latach trzydziestych całe społeczeństwo zostało podporządkowane państwu, uosobionemu w osobie ówczesnego przywódcy partii – Józefa Stalina, społeczeństwo cywilne niemal przestało istnieć⁵⁹⁵.

Stosunkowo długotrwała egzystencja systemu totalitarnego w Rosji (1917–1991) możliwa była dzięki zakorzenionej w mentalności społecznej tradycji autorytarnej władzy. Ludzie przywykli do centralizmu i despotycznej władzy i nie byli przyzwyczajeni do zachodniej tradycji podmiotowości jednostki i gospodarki rynkowej. Wszystkie tradycje rosyjskie, tatarskie i bizantyńskie, zwłaszcza daleko posunięta autonomia państwa w stosunku do społeczeństwa cywilnego, zaadaptowane zostały w państwie radzieckim.

⁵⁸⁹ K. Grunberg, *Polska karta Stalina*, Toruń 1991, s. 195.

⁵⁹⁰ Z. Madej, op.cit., s. 89.

⁵⁹¹ A. Toynbee, *Cywilizacja w czasie próby*, Warszawa 1991, s. 126.

⁵⁹² F. Znaniecki, op.cit., s. 1081; K. A. Wittfogel, op.cit., s. 502–505.

⁵⁹³ J. Golec, *Polska a Rosja*, „Dziś” 2000, nr 10, s. 68.

⁵⁹⁴ Z. Madej, op.cit., s. 124.

⁵⁹⁵ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu* (cz. 3)..., s. 94–110.

Wprowadzony w Rosji, a następnie w grupie bliskich krajów, system socjalistyczny stanowił próbę odłączenia się od ogólnego procesu cywilizacyjnego, ale była to także próba stworzenia własnej, alternatywnej drogi rozwoju społecznego, politycznego i gospodarczego, będąca reakcją na problemy procesów uprzemysłowienia Europy. Oznaczało to początkowo pełne zanegowanie roli rynku w ekonomice i zastąpienie go centralnym planowaniem oraz oparcie się na kolektywnej koncepcji człowieka. Sprawilo to, że kraje te traciły wiele ze światowego dorobku cywilizacyjnego w okresie, kiedy postęp naukowo-techniczny zanotował wybitne osiągnięcia⁵⁹⁶.

Do upadku totalitaryzmu w Rosji przyczyniły się zmiany cywilizacyjne w świecie, jakie nastąpiły po II wojnie światowej, oraz czynniki wewnętrzne systemu państwa radzieckiego. Świat współczesny, rozwijający się głównie dzięki rewolucji technicznej w dziedzinie transportu i łączności, przełamywał stopniowo barierę horyzontu. Świat w nowych warunkach stał się (według terminu stworzonego przez Marshalla MacLuhana) „globalną wioską” zdominowaną przez wysoko rozwiniętą technologicznie cywilizację zachodnioeuropejską. Kilkanaście krajów współczesnej gospodarki światowej udowodniło, iż system rynkowy, stwarzający maksimum możliwości efektywnego działania dla ludzi aktywnych i przedsiębiorczych, stwarza nieporównywalnie większe możliwości niż system nazywany nakazowo-rozdzielczym lub centralnie planowanym⁵⁹⁷.

Skutki przemian cywilizacyjnych w najbardziej rozwiniętych krajach cywilizacji łacińskiej widoczne były także w Rosji dzięki nowoczesnym formom komunikacji. Rozkład systemu państwowego Rosji Radzieckiej w znacznej mierze dokonany został dzięki przełamaniu bariery komunikacyjnej. Nowe środki przekazywania informacji (telewizja, komputery) stały się wynalazkiem przełomowym podobnym do wcześniejszych wynalazków – pisma, alfabetu i druku⁵⁹⁸.

Wszechwładna biurokracja w systemie stworzonym w Rosji kontrolowała wszystkie strony życia, ograniczając przepływ informacji, albowiem komunikowanie się ograniczała do kanałów oficjalnych, delegalizując organizację i kanały nieformalne. Do tego celu służyły m.in. aparat policyjny, państwowa kontrola środków łączności i dławienie swobody wypowiedzi. Takie podejście do przepływu informacji i wiedzy utrudniało rozwój nawet nisko zintelektualizowanej gospodarki i uniemożliwiło rozwój państwa w epoce informatyki. System Rosji Radzieckiej nie był przygotowany do nadejścia ekonomii nowoczesnej cywilizacji, upadł, dlatego że nie był zdolny rozwiązywać współczesnych wymagań cywilizacyjnych⁵⁹⁹. Radziecka droga cywilizacyjna nie wykazała dostatecznych zdolności adaptacyjnych, kierując się dogmatyzmem przeszkadzającym jej w dostosowaniu się do realiów zmieniającego się życia. Rozwój ekonomiczny wymagał i promował otwieranie się społeczeństw na zagraniczny handel, inwestycje, technologię, turystykę i swobodne komunikowanie się.

⁵⁹⁶ E. Zieliński, op.cit., s. 14.

⁵⁹⁷ M. Dobroczyński, *Polska a Rosja: podobieństwa i różnice w procesie transformacji systemowej*, [w:] *Zmiany systemowe w Polsce i Rosji*, pod red. M. Lipiec-Zajchowskiej, Warszawa 1999, s. 141.

⁵⁹⁸ A. Piskozub, *Miedzy historiozofią...*, s. 219.

⁵⁹⁹ A. i H. Toffler, *Budowa nowej cywilizacji*, Poznań 1996, s. 82–83.

Kiedy Zachód zdobył przewagę techniczną i demonstrował umiejętność radzenia sobie z przemysłem informatycznym, zbrojeniowym i podbojem kosmosu, w Rosji stracono nadzieję na stworzenie alternatywnego bieguna techniki, a wraz z nią dawne mesjanistyczne teorie opanowania świata. Bizantyjsko-turańskie elementy cywilizacji Rosji przegrały konfrontację z cywilizacją zachodnioeuropejską i w związku z tym w Rosji rozpoczął się proces rozluźniania rygorów państwa i odchodzenie od centralizacji aparatu państwowego i gospodarki.

Proces ten w znacznym stopniu ułatwił postęp edukacyjny zapoczątkowany i realizowany po 1917 r. w Rosji. Likwidacja analfabetyzmu, upowszechnienie szkolnictwa powszechnego, a następnie średniego, dynamiczny rozwój wyższych uczelni – wszystko to spowodowało w Rosji zasadnicze zmiany społeczne. Ujemne mentalnie i jakościowe konsekwencje tego, iż były one wprowadzane w systemie totalitarnego społeczeństwa komunistycznego rekompensował fakt, że z racji wykształcenia coraz większa część społeczeństwa traktowała rzeczywistość coraz krytyczniej. Sam proces upowszechniania i pogłębiania wiedzy, nawet w jej schematycznej i dogmatycznej formie, w radykalny sposób przyczynił się do podniesienia jakości myślenia, do szybszego masowego wejścia na wyższe szczeble cywilizacyjne, m. in. drogą przejmowania wielu istotnych wartości innych, zwłaszcza zachodnich kultur, a w ślad za tym doszło do racjonalnej krytyki istniejącego systemu⁶⁰⁰. Wskazuje się, iż w porównaniu do początku wieku społeczeństwo rosyjskie końca stulecia, dzięki upowszechnieniu edukacji, dysponuje nieporównanie większymi walorami, będąc przede wszystkim w znacznej mierze otwarte nawet na daleko idące zmiany.

Zmiany w Związku Radzieckim dokonywały się pod wpływem oddziaływań zewnętrznych; pod wpływem tzw. efektu demonstracji międzynarodowej, ale także pod wpływem zmian wewnątrz społeczeństwa, przede wszystkim zaś wnikliwej obserwacji procesów zachodzących w świecie zachodnim i coraz lepszej oceny własnego systemu⁶⁰¹. Wiązało się to z powoli rosnącą otwartością społeczeństwa i gospodarki oraz ze sprawą wielkiego przyspieszenia edukacyjnego dokonanego w Rosji w XX w., a więc przechodzenia od społeczeństwa analfabetycznego do społeczeństwa dobrze wykształconego⁶⁰². Społeczeństwo nie akceptowało już dotychczasowego systemu. Presja społeczna przyczyniła się do zmiany stanowisk rządzących elit, które miały problemy z legitymizacją swojej władzy. Z biegiem czasu rządowi coraz trudniej było powoływać się na ideologię przy budowaniu legitymizmu. Rola ideologii zmniejszała się wraz z tym, jak biurokracja państwowa popadała w stagnację, a utrzymywały się społeczno-ekonomiczne niedogodności życia codziennego. Ideologia była też główną przeszkodą na drodze reform gospodarczych i osiągania wzrostu gospodarczego,

⁶⁰⁰ M. Dobroczyński, *Rosyjski bilans*, „Dziś” 1999, nr 6, s. 83–84.

⁶⁰¹ Osoba, która stała się twórcą i symbolem przemian w systemie radzieckim, był Michaił Gorbaczow. W 1966 r. znalazł się on w składzie radzieckiej delegacji partyjnej, która wyjechała do Francji. Po zakończeniu oficjalnej części wizyty Gorbaczow wraz z żoną wynajęli samochód i w ciągu kilku tygodni przemierzali Francję, a wakacje następnego roku spędzili we Włoszech. Turystyczne eskapady dały późniejszemu przywódcy ZSRR sposobność przypatrzania się życiu ludzi na Zachodzie i dokonania krytycznej oceny systemu radzieckiego.

⁶⁰² M. Dobroczyński, *Polska a Rosja...*, s. 142.

a także niweczyła możliwości osiągnięcia legitymizacji dzięki dokonaniom gospodarczym i wzrostowi poziomu życia⁶⁰³.

Zmiany jakościowe wewnątrz społeczeństwa rosyjskiego doprowadziły do krytycznej oceny własnych dokonań. Świadomość konieczności zmian i modernizacji kraju upowszechniły się przede wszystkim wśród wykształconych elit. Świadectwem rosnącego przekonania o niewydolności starych wzorców stało się przejęcie władzy w połowie lat osiemdziesiątych przez Michaiła Gorbaczowa, który był postrzegany jako osoba, która przyczyni się do reformy i modernizacji systemu radzieckiego. Reformy Gorbaczowa, których istotę oddawały dwa kluczowe słowa – *pierestrojka* i *glasnosť* – uruchomiły tak potężne siły odśrodkowe, iż niemożliwe stało się utrzymanie Związku Radzieckiego.

Załamanie się systemu socjalistycznego i rozpad ZSRR doprowadziły do kryzysu ekonomicznego i cywilizacyjnego radzieckiego mocarstwa. Rosję, stanowiącą główny składnik tego mocarstwa, dotknęły głęboko oba te procesy. W dążeniu do przełamania kryzysu Rosja stanęła przed kwestią wyboru modelu rozwoju cywilizacyjnego. Kontynuacja dotychczasowego modelu nie stwarzała szansy wyrwania się z zapóźnienia gospodarczego i kulturowego. Na czoło wysunęła się sprawa otwarcia społeczeństwa i gospodarki, czyli uznanie zewnętrznych wpływów cywilizacyjnych⁶⁰⁴. Upadek ZSRR przyniósł nie tylko rezygnację z tradycji marksistowsko-leninowskiej, ale także odrzucenie dotychczasowego systemu wartości, idei, zwyczajów. Ta pokojowa zmiana postawiła przed Rosją problem „jak odbudować państwo?”

Współczesna Rosja, która odrzuciła system totalitarny i rozpoczęła budowę państwa na wzorach zachodnioeuropejskich demokracji, stoi (podobnie jak i cały świat) przed problemem dostosowania się do nowej, tworzącej się ogólnoswiatowej cywilizacji. Rosja obciążona swoim dziedzictwem cywilizacyjnym, w którym nie było miejsca na dobrowolną pracę obywateli na rzecz państwa, stoi przed trudnym problemem przemian w strukturze państwa i mentalności społeczeństwa i zażegnania totalitarnego niebezpieczeństwa. W zamierzeniach rosyjskich ma to być w sferze materialnej – gospodarka rynkowa, w sferze ustroju – państwo demokratyczne, w sferze wartości – kulturowa tradycja wschodniobizantyńska oraz zachodnia wolność i podmiotowość jednostki⁶⁰⁵.

5. Gospodarka

Działalność ekonomiczna człowieka jest jednym z przejawów jego aktywności. Napędową siłą, stymulującą świadome działanie człowieka w społecznej zbiorowości, jest dążenie do zaspokojenia bytowych potrzeb⁶⁰⁶. Działanie ekonomiczne można określić jako działanie, którego celem jest zdobywanie dóbr⁶⁰⁷.

⁶⁰³ S. P. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995, s. 57.

⁶⁰⁴ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 15.

⁶⁰⁵ *Ibidem*, s. 15.

⁶⁰⁶ A. Poray, *Przemiany bytowe społeczeństwa, od ubóstwa do zamożności gospodarczej*, Warszawa 1993, s. 16.

⁶⁰⁷ J. Schumpeter, *Teoria rozwoju gospodarczego*, Warszawa 1960, s. 1–2.

Każdy typ gospodarki opiera się na kilku podstawowych elementach. Należy do nich technologia, która jest wiedzą o tym, w jaki sposób kontrolować środowisko i manipulować nim. Wiedza ta musi się łączyć z siłą roboczą, czyli osobami wykonującymi określone działania gospodarcze, oraz z kapitałem, czyli oprządkowaniem w postaci maszyn i narzędzi, wykorzystywanymi w działalności gospodarczej, a także pieniędzmi, za które kupuje się te urządzenia. Przedsiębiorczość to inaczej organizacyjne umiejętności koordynowania technologii, kapitału i siły roboczej w celu zgromadzenia surowców, produkcji dóbr i usług oraz dostarczenia ich członkom społeczeństwa. Gospodarka to inaczej organizacja (zarządzanie) technologii, kapitału i siły roboczej w celu pozyskiwania surowców, wytwarzania z nich dóbr i usług oraz ich dostarczanie członkom danej populacji⁶⁰⁸.

Gospodarowanie wpływa na całokształt życia ludzkiego, dlatego też znajomość procesów tworzenia i podziału dochodu społecznego w danym okresie historycznym na danym terytorium wyjaśnia wiele spraw świata teraźniejszego⁶⁰⁹.

Ekonomia jest częścią społeczeństwa i formą działania społecznego. Gospodarka jest integralnie powiązana ze społeczeństwem i jego kulturą⁶¹⁰. Każda gospodarka narodowa posiada charakterystyczny dla niej poziom rozwoju i wewnętrzny ład, które zostały wykształcone w procesie historycznym. Stanowią one integralne składniki systemu społeczeństwa poszczególnych krajów, ponieważ cała gospodarka jest takim składnikiem⁶¹¹. Złożony proces rozwoju gospodarczego nie dokonuje się jednostajnie i bezkonfliktowo. Realne warunki jego przebiegu są źródłem powstawania określonych trudności i ograniczeń, które w pewnych okresach nasilają się i spiętrzają, w innych zaś mogą nie mieć istotnego znaczenia. Ograniczenia te zwane są w literaturze ekonomicznej barierami rozwoju i mogą wynikać z różnych, nie tylko ściśle ekonomicznych, przyczyn. Bariery rozwoju gospodarczego są w praktyce bardzo zróżnicowane w zależności od wielu czynników, a przede wszystkim od osiągniętego poziomu życia ludności, powierzchni, zaludnienia kraju, położenia geograficznego, zasobności w bogactwa naturalne, tradycji wytwórczych i kulturowych, kierunków specjalizacji produkcji i usług itp.⁶¹²

Rozwój historyczno-społeczny Rosji odbywał się w specyficznych warunkach ekonomicznych. Ponieważ Rosja jest krajem o dużej powierzchni, podstawą utrzymania społeczeństwa stało się rolnictwo, które aż do początku XX w. było główną gałęzią gospodarki narodowej. Jeszcze w 1917 r. 4/5 ogółu ludności cesarstwa rosyjskiego stanowili ludzie, którzy nawet jeśli nie trudnili się rolnictwem, oficjalnie byli uznawani za chłopów⁶¹³. Do dzisiaj kraj ten zachował wiele relikwów społeczeństwa chłopskiego, co wynika z faktu, że przeważająca część populacji miejskiej Związku Radzieckiego składała się z chłopów lub ich bezpośrednich

⁶⁰⁸ J. H. Turner, *Socjologia*, Poznań 1998, s. 153–154.

⁶⁰⁹ J. Szpak, *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 2001, s. 27.

⁶¹⁰ W. Morawski, *Socjologia ekonomiczna*, Warszawa 2001, s. 13.

⁶¹¹ *Wybrane problemy ekonomii*, pod red. B. Polaszkiewicz, Toruń 1995, t. 1, s. 131.

⁶¹² *Ibidem*, s. 200.

⁶¹³ R. Pipes, *Rosja...*, s. 139.

potomków. Przez większą część swojej historii społeczeństwo rosyjskie było społeczeństwem rolniczym. Społeczeństwem feudalnym, chłopskim określa się te społeczeństwa lub okresy ich rozwoju, w których byt materialny ludności opiera się głównie na rolnictwie, w których około 2/3 i więcej ludności zajmuje się rolnictwem. Samo zaś rolnictwo, jako rodzaj działalności gospodarczej, cechuje oparcie techniki i technologii produkcji na ludzkiej pracy manualnej, sile pociągowej zwierząt i wykorzystaniu jako źródeł energii siły wody i wiatru, a więc odnawialnych źródeł energii⁶¹⁴. Ponadto za społeczeństwa tradycyjne uznaje się te społeczności, w których nie istnieją nowoczesne instytucje, tzn. rynek kapita-listyczny, rządy prawa i polityczny system demokracji, i w których nie wykorzystano na masową skalę osiągnięć pierwszej i drugiej rewolucji przemysłowej⁶¹⁵.

Typ społeczeństwa feudalnego charakteryzuje silne zróżnicowanie społeczne w postaci podziału na stany, kasty wyższe i niższe, odpowiednio hierarchicznie ustrukturalizowane, do których przynależność jest prawnie regulowana⁶¹⁶.

Podstawowymi cechami feudalizmu jako ustroju społeczno-gospodarczego były: dominacja gospodarki wiejskiej (rolniczej), uzależnienie gospodarki od czynnika politycznego, dominacja gospodarki samowystarczalnej, powolny rozwój sił wytwórczych (w tym postępu technicznego)⁶¹⁷. Do XIX, a nawet XX w., gospodarka rolna i feudalne stosunki społeczne stanowiły podstawę funkcjonowania państwa rosyjskiego. Długoletni rozwój w warunkach społeczności tradycyjnej wpłynął na charakter i poziom rozwoju systemu ekonomicznego Rosji.

Istotą systemu feudalnego był także przymus prawny i represyjność. Państwo feudalne znamionuje się występowaniem feudalnej własności ziemi należącej do rycerstwa lub kościoła. Dominującą siłą społeczną i polityczną są feudałowie świeccy i kościelni, którzy rządzą i decydują o losach chłopstwa. Stosunki zwierzchnictwa i podporządkowania układają się na zasadzie poddaństwa chłopów feudałom. Chłopi pozostają w zależności od feudałów. Feudałowie posiadają własność ziemi i innych dóbr oraz prawa publiczne i sprawują urzędy, a chłopi są przypisani do ziemi i zobligowani do świadczenia robocizny lub wytworów ziemi na rzecz feudałów⁶¹⁸.

Cechą charakterystyczną feudalizmu było łączenie pracy na roli z rzemiosłem, a także fakt, że gospodarstwo rolne stanowiło samowystarczalną jednostkę. Zakres wymiany handlowej był niewielki i sprowadzał się do handlu niezbędnymi artykułami, które nie mogły zostać wyprodukowane w gospodarstwie rolnym⁶¹⁹.

Gospodarka feudalna była wspólną organizacją życia gospodarczego całej średniowiecznej Europy, każdy z krajów posiadał jednakże własną specyfikę i występowały różnice pomiędzy poszczególnymi krajami⁶²⁰. Państwo ruskie obejmowało swoim zasięgiem znaczne obszary wschodniej części Europy, w okresie

⁶¹⁴ J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 90.

⁶¹⁵ W. Morawski, *op.cit.*, s. 100.

⁶¹⁶ J. Turowski, *op.cit.*, s. 90.

⁶¹⁷ J. Szpak, *op.cit.*, s. 50.

⁶¹⁸ E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999, s. 95.

⁶¹⁹ W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970, s. 17.

⁶²⁰ W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1963, s. 9.

jego formowania w IX–X w. duże znaczenie dla ówczesnej ekonomii tych terenów odgrywało, podobnie jak w gospodarce pierwotnej, myślistwo, rybołówstwo, bartnictwo. Były to główne zajęcia ludności ruskiej w omawianym okresie⁶²¹. Prowadzenie prymitywnej gospodarki łowiecko-zbierackiej umożliwiały warunki naturalne i liczba ludności zamieszkującej Ruś. Osiedla ludzkie o niewielkiej liczbie mieszkańców ciągnęły się wąskimi pasami wzdłuż brzegów rzek i jezior, zwykle tylko na pewnych ich odcinkach. Natomiast wielkie leśne obszary międzyrzeczne były prawie niezamieszkałe⁶²².

Feudalizacja społeczeństwa ujawniła się na Rusi w XI–XII w., kiedy zaczęła się formować wielka własność ziemska, a rolnictwo zaczęło stanowić podstawę gospodarki, dotyczyło to głównie ziem położonych wokół stolicy państwa – Kijowa, gdzie sprzyjające warunki środowiska (klimat, gleby) stwarzały większe możliwości rozwoju rolnictwa. Na północnych, silnie zalesionych ziemiach, utrzymywały się myślistwo i rybołówstwo jako podstawa utrzymania ludności.

We wczesnym średniowieczu ziemia była podstawą egzystencji i miernikiem bogactwa, dawała władzę polityczną i pozwalała utrzymać siłę zbrojną (w postaci obowiązku militarnego lenników). W zasadzie cała ziemia należała do władców (cesarzy, królów, książąt), którzy nadawali ją arystokracji, rycerzom i duchowieństwu. Tworzyła się w ten sposób wielka własność ziemska, która zorganizowana była w tzw. włość feudalną obejmującą obok lasów i gruntów uprawianych na rzecz i rachunek pana feudalnego również grunty poddanych chłopów. Włość prowadziła gospodarkę naturalną; produkcja i świadczenia rzeczowe oraz robocizna chłopów służyły zaspokojeniu potrzeb feudała, handel był wymienny i okazjonalny⁶²³.

Panująca na Rusi klasa feudałów wykształciła się z drużynników księcia oraz wyższej arystokracji, tzw. bojarów. Otrzymywali oni ziemię w zarząd, jako tzw. *wotczinę* (posiadłość dziedziczną). Książęta, sprawujący władzę zwierzchnią nad ziemią i ludnością, przekazując ziemię arystokracji, umacniali stosunki feudalne. Ziemia przechodziła na własność feudała wraz z prawem do zamieszkujących ją chłopów, którzy popadali w zależność osobistą. Podstawą feudalnej organizacji społeczeństwa Rusi, podobnie jak i w pozostałych krajach Europy, stało się dziedziczne władanie ziemią przez arystokrację rodową (bojarów) i powinności feudalne chłopów.

Najazd mongolski na ziemie ruskie, który nastąpił w XIII w., i zwierzchnictwo tatarskie w znacznym stopniu przyczyniły się do utrwalenia na Rusi stosunków feudalnych⁶²⁴. Tatarzy narzucili Rusi daninę, którą wpłacać musieli ruscy książęta. Narzucone przez Tatarów świadczenia miały negatywne skutki dla gospodarczej działalności ludności wiejskiej. Danina pobierana w postaci produktów rolnych uniemożliwiała powstawanie nadwyżek produkcyjnych, a tym samym ich sprzedaż i rozwój handlu na rynku wewnętrznym i rozwinięcie się gospodarki towarowo-pieniężnej. Praca chłopów umożliwiała książętom płacenie

⁶²¹ H. Paszkiewicz, op.cit., s. 8–10.

⁶²² Ibidem, s. 6.

⁶²³ J. Szpak, op.cit., s. 50–51.

⁶²⁴ Por. S. Ingolt, op.cit., s. 357.

daniny, dlatego też dążyli oni do uzależnienia chłopów i zwiększenia obowiązków feudalnych⁶²⁵.

W XIV w. ukształtował się na północno-wschodnich ziemiach Rusi ośrodek polityczny jednoczący ziemie ruskie wokół Księstwa Moskiewskiego i przygotowujący się do zrzucenia zwierzchnictwa tatarskiego i stworzenia silnego ośrodka władzy. Na tle wzmacniającej się władzy centralnej zaczęły się kształtować nowe formy własności ziemi. W celu konsolidacji państwa, przewyższenia tendencji odśrodkowych i rozdrobnienia kraju władcy moskiewscy wystąpili przeciwko arystokracji bojarskiej, którą uważali za główną przeszkodę w sprawowaniu suwerennej władzy. W celu osłabienia ich pozycji w państwie carowie rozpoczęli stosowanie systemu rozdawania majątków ziemskich pod warunkiem odbywania służby wojskowej. Tego typu beneficja ziemskie nazywano *pomiestiami*, a posiadacz takiego majątku otrzymywał go z nadania carskiego jako „sługa tronu” (*śłużyli czetowiek*) i nie był on jego własnością, lecz własnością cara. Poszerzając granice swojego państwa, książęta moskiewscy wywłaszczali na podbitych ziemiach dotychczasowych właścicieli, przejmując prawo do ziemi i rozdając je tylko w użytkowanie. Za panowania Iwana IV wywłaszczenia objęły nie tylko ziemie podbite, ale także terytorium Księstwa Moskiewskiego, gdzie wywłaszczano bojarów posiadających prawo własności ziemi⁶²⁶. Iwan IV, który stworzył nowożytnie państwo moskiewskie, ukształtował też nową grupę społeczną – służebną szlachtę, która otrzymywała dożywotnio majątki ziemskie skonfiskowane starej arystokracji lub nowe ziemie znajdujące się na podbitych terytoriach⁶²⁷.

Wraz z rozwojem narodowej monarchii i scentralizowanego państwa rozpoczął się proces likwidowania bezwzględnej własności ziemi, którą zastąpiła własność uwarunkowana pełnieniem służby państwowej. W ciągu trzech stuleci dzielących panowanie Iwana III od rządów Katarzyny II rosyjskie możnowładztwo władało ziemią, stanowiącą podstawę działalności ekonomicznej społeczeństwa, z carskiej łaski. Brak tradycji prywatnej własności ziemi i polityczne uzależnienie stanu ziemiańskiego stanowiły znaczący czynnik w ewolucji historycznej tego kraju⁶²⁸.

Od połowy XV w. ziemia i gospodarka rolna stanowiły źródło utrzymania właścicieli ziemskich pełniących służbę wojskową na rzecz państwa. Gospodarka funkcjonowała, wykorzystując powinności feudalne chłopów. Zaspokajane były przede wszystkim potrzeby konsumpcyjne właściciela ziemskiego oraz służby dworskiej. Produkty wytwarzane w gospodarstwie były jednocześnie w nim wykorzystywane. Gospodarstwo chłopskie było źródłem siły roboczej niezbędnej dla funkcjonowania gospodarstwa dworskiego⁶²⁹. Prowadziło to do uzależnienia chłopów poprzez prawne przywiązanie go do ziemi i właściciela. Zakazano opuszczania wsi, pojawiły się także transakcje handlowe chłopami, tzw. duszami, wzrosły dodatkowe robocizny na rzecz właścicieli. Pod koniec XVII w. w państwie moskiewskim przewagę uzyskał system odrobkowej pańszczyzny. Uchwa-

⁶²⁵ P. Laszczenko, *Historia gospodarcza ZSRR*, Warszawa 1954, t. 1, s. 142.

⁶²⁶ J. Kucharzewski, *op.cit.*, s. 18.

⁶²⁷ F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII w.*, Warszawa 1992, t. 3, s. 417.

⁶²⁸ Por. R. Pipes, *op.cit.*, s. 170–171.

⁶²⁹ P. Laszczenko, *op.cit.*, s. 308.

lony w 1649 r. kodeks praw, tzw. ułożenie soborowe, potwierdzał przywileje ziemiaństwa i rozszerzał władzę osobistą feudała nad chłopami; za każdą formę wystąpienia przeciwko ziemianinowi groziła kara śmierci. Przywiązywanie chłopów do ziemi i do właściciela stało się prawem egzekwowanym od razu, zbiegli chłopcy nie korzystali z przedawnienia, a ich ściganiem zajmowały się specjalne ekspedycje karne⁶³⁰.

W XV i XVI w. władza polityczna i własność ziemiska stały się wyłączną domeną carów. Wychodząc z przesłanek leżących u podstaw patrymonializmu, a mianowicie poglądu, że car jest właścicielem swojego państwa, władcy moskiewscy, poszerzając swoją władzę, starali się także ustanowić kontrolę nad pozarolniczą działalnością ekonomiczną ludności. Wraz ze wzrostem potęgi i ambicji moskiewskiej dynastii zaczęła ona skupiać w swoich rękach prawie całą wytwórczość przemysłową, proces ten odbywał się równoległe z centralizacją władzy politycznej. Wyrazem podporządkowania handlu władcy były monopole państwowe, które zaczęły powstawać w XVI w. Carowie, będąc posiadaczami całej ziemi w państwie, stali się też monopolistami we wszystkich dziedzinach handlu. Głównym artykułem, na który car posiadał monopol, było zboże, car miał także monopol na eksport towarów cieszących się popytem za granicą (drewno, smoła, skóry)⁶³¹. Wiele artykułów, znajdujących się w obrocie handlowym nadzorowanym przez cara, przywożono z zagranicy. Władca miał pierwszeństwo w wyborze wszystkich towarów importowanych; zanim przekazano je kupcom prywatnym, dawano je do przeglądu carskim agentom mającym prawo pierwokupu po stałych cenach. Praktyka ta pozwoliła carom zmonopolizować cały handel przedmiotami zbytku. Oprócz handlu także rzemiosło znajdowało się pod wyłączną kontrolą cara; wytapianie żelaza, wydobywanie soli, produkcja tkanin należały do cara⁶³².

Tego rodzaju polityka państwa moskiewskiego w stosunku do działalności handlowej i rzemieślniczej wpływała negatywnie na indywidualną działalność handlową i produkcyjną Rosjan. Dlatego też nie powstała klasa ludności skupionej w miastach i żyjącej z handlu i wytwórczości rzemieślniczej, która odegrała decydującą rolę w procesie przemian ekonomicznych i społecznych w Europie Zachodniej oraz nie doszło do procesu akumulacji kapitału, który umożliwiłby inwestowanie w produkcję rzemieślniczą, a w późniejszych okresach przemysłową. Hamowało to rozwój kultury kupieckiej i przemysłowej w Rosji. Fakt ten ma istotne znaczenia dla rozumienia słabości klasy średniej w Rosji i braku tradycji indywidualnej przedsiębiorczości ukształtowanej w Europie Zachodniej w XVI w. w okresie reformacji. Pozwala to zrozumieć słabości rosyjskiego rozwoju ekonomicznego, ponieważ uznaje się, iż przedsiębiorczość jako rodzaj aktywności ludzkiej jest kluczowym czynnikiem w rozwoju ekonomicznym. To dzięki działaniom, takim jak uruchamianie nowej produkcji, wprowadzanie nowych technologii, dokonywanie zmian organizacyjnych, następuje rozwój ekonomiczny⁶³³.

⁶³⁰ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, t. 1, s. 241–249.

⁶³¹ F. Braudel, *op.cit.*, s. 414.

⁶³² R. Pipes, *op.cit.*, s. 193–194.

⁶³³ T. Tyszkiewicz, *Psychologia zachowań ekonomicznych*, Warszawa 1997, s. 160.

Do końca przełomu XVII i XVIII w. społeczeństwo rosyjskie żyło w warunkach daleko posuniętej autarkii. Zmiany w tradycyjnych formach gospodarowania związane były ze wzrastającym wpływem Europy Zachodniej, która w latach 1450–1750 przeżywała okres ekspansji gospodarczej i narodzin nowego ustroju społeczno-gospodarczego – kapitalizmu, dominującego w Europie i Ameryce Północnej od początków XIX w. i obejmującego z biegiem czasu, ze względu na swoją efektywność, cały świat.

Procesy gospodarcze zachodzące w państwach Europy Zachodniej doprowadziły do ich dominacji cywilizacyjnej, technologicznej i kulturowej w świecie oraz wpływały na kształtowanie się tendencji rozwoju gospodarki światowej.

Zmiany modelu gospodarowania rozpoczęły się w feudalnej Europie Zachodniej. W okresie od XI do początków XIV w. liczba ludności na tych terenach podwoiła się z 42 do 73 mln⁶³⁴. Wzrost liczby ludności prowadził do zmiany form gospodarowania na efektywniejsze, aby mogły utrzymać przy życiu większą liczbę ludzi, m.in. znaczne (dwudziestopięciokrotne) zwiększenie się liczby ludzi na świecie doprowadziło do przełomu technicznego zwanego rewolucją neolityczną i przejścia od gospodarki zbieracko-łowieckiej do rolniczo-handlowej⁶³⁵. Wzrost zaludnienia w średniowiecznej Europie wymusił poszukiwanie zajęć pozarolniczych i doprowadził do ekspansji poza kontynent europejski, dzięki czemu Europejczycy zetknęli się z cywilizacjami Wschodu (bizantyńską i arabską). Przejmowali od nich osiągnięcia w dziedzinie rolnictwa (nawadnianie, hodowla drzew owocowych) i techniki (konstrukcja wiatraków, produkcja stali, szkła witrażowego, prochu strzelniczego). Dorobek cywilizacji Wschodu wzbogacił cywilizację Zachodu i przyczynił się do postępu zarówno technicznego, jak i intelektualnego. Ekspansja Europejczyków doprowadziła także do przejęcia z rąk arabskich i bizantyńskich pośrednictwa w handlu na terenie Morza Śródziemnego wraz z organizacją i techniką handlu (spółki handlowe, zasady kredytu, upowszechnienie pieniądza złotego w obrocie z kupcami obcymi). Przyspieszyło to rozwój miast, handlu i rzemiosła⁶³⁶. Ponadto ekspansja zewnętrzna Europejczyków spowodowała zmiany w handlu, które określa się mianem „rewolucji handlowej”. Oznacza to zmiany w zakresie i zasięgu geograficznym wymiany handlowej, przebiegu dróg handlowych, rozwoju nowych centrów handlowych i poszerzeniu asortymentu towarów będących przedmiotem wymiany⁶³⁷.

Wraz z rozwojem rzemiosła i handlu włość feudalna stopniowo przestała być samowystarczającą jednostką gospodarczą. Wskutek wzrostu wymiany pieniężnej coraz większą atrakcyjność zaczął przedstawiać czynsz w postaci pieniądza. Ostatecznie w całej niemal Europie Zachodniej charakterystyczna dla feudalizmu renta odrobkowa (pańszczyzna) uległa zupełnej lub daleko idącej likwidacji. W parze ze zniesieniem robocizn następowało zmniejszenie lub likwidacja zależności osobistej chłopów⁶³⁸.

⁶³⁴ B. Zientara, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 192.

⁶³⁵ Por. A. Piskozub, *Cywilizacje w czasie...*, s. 60–61.

⁶³⁶ J. Szpak, *op.cit.*, s. 55.

⁶³⁷ J. Cieplewski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Dzieje gospodarcze świata do roku 1980*, Warszawa 1987, s. 47–50.

⁶³⁸ W. Rusiński, *op.cit.*, s. 19–20.

W Rosji od XVII w. zaczyna natomiast wzrastać uzależnienie chłopów i rola szlachty jako głównej siły społecznej w państwie. Od końca XV w. Europa Środkowowschodnia, w związku z rosnącym popytem na zboże na zachodzie Europy, stała się ważnym producentem i dostawcą zboża, rozszerzając w znacznym stopniu produkcję rolną, która stała się podstawą gospodarki tych krajów. Nastąpiło uzależnienie chłopów oraz umocnienie renty odrobkowej (pańszczyzny) jako dominującej w ustroju społecznym wsi. Właściciele ziemscy – szlachta, która stała się wiodącą siłą polityczną, podporządkowali sobie chłopów będących źródłem siły roboczej. Podstawą takiego modelu gospodarki stał się folwark pańszczyźniany zorientowany na towarową produkcję zboża, a w mniejszej mierze na produkty hodowlane, a pozostający pod osobistym zarządem właściciela⁶³⁹.

Rosyjski kodeks praw z 1649 r. stanowił, że wszelka zmiana pobytu chłopów bez zgody właściciela jest sprzeczna z prawem. Prawo pańszczyźniane próbowano rozciągnąć na wolne grupy ludności (wolnych Kozaków oraz ludy Syberii), co stało się powodem krwawo tłumionych powstań (najbardziej znane powstanie Stiepana Riazina w latach 1667–1671 na Powołżu). Początkowo w państwie moskiewskim rozwój folwarków związany był z rynkiem wewnętrznym (popyt na żywność w miastach). Zajęcie w XVIII w. rolniczych obszarów Ukrainy oraz portów na wybrzeżu Morza Bałtyckiego i Czarnego umożliwiły Rosji rozwój eksportu zboża do Europy Zachodniej. Jednocześnie gospodarka pańszczyźniana osiągnęła pod względem swego rozpowszechnienia i liczby ludności chłopskiej w poddaństwie swój punkt szczytowy. W XVIII w. znacznie wzrosło uzależnienie chłopów; właściciele majątków ziemskich uzyskali prawo do dziedziczenia chłopów w 1760 r. szlachta uzyskała prawo zsyłania poddanych na Syberię, a w 1765 prawo do skazywania ich na katorgę; zgodnie z prawem z 1765 r. każdą skargę chłopów na właściciela karano dożywotnim zesłaniem; rozpowszechnił się też handel chłopami⁶⁴⁰.

Przyjmując narzucony popyt na zboże, wschód Europy rozwijał jednostronną produkcję rolną oraz wzmocnił system feudalny. Konsekwencją było postępujące zacofanie gospodarcze⁶⁴¹.

Słabość gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej tkwiła w tym, że folwark nie był nosicielem postępu technicznego, nie wzrastała wydajność ziemi lub pracy na roli. Właściciel folwarku w celu zwiększenia produkcji rolnej dążył do maksymalnego wykorzystania swych przywilejów feudalnych, tzn. do zwiększonej eksploatacji poddanych chłopów. Nie inwestował natomiast w gospodarstwo i wydajność pracy, w Europie Wschodniej stosunkowo łatwo można było przysposobić pod uprawę nowe ziemie, zarówno wokół istniejących wsi, jak i na mało jeszcze zasiedlonych terenach. Wielkość produkcji rolnej zależna była nie od ilości ziemi, lecz od zasobów siły roboczej. Chłopi, ograniczeni rozmiarami pańszczyzny i jurysdykcją prawną dworu, zaniedbywali własne gospodarstwa, ponieważ nie mieli bodźców ekonomicznych do jego ulepszenia i prowadzili

⁶³⁹ J. Szpak, *op.cit.*, s. 82.

⁶⁴⁰ L. Bazylow, *op.cit.*, s. 340.

⁶⁴¹ J. Szpak, *op.cit.*, s. 84.

głównie gospodarkę nastawioną na zaspokojenie własnych potrzeb. Jednocześnie zmniejszała się produkcja towarowa gospodarstw chłopskich, gdyż odpływ ludzi ze wsi został zahamowany z powodu przywiązania chłopów do ziemi, wskutek czego rosła liczba konsumentów i malała produkcja⁶⁴².

Gospodarka pańszczyźniana utrzymywała feudalny, tradycyjny model społeczeństwa, stanowiący barierę dla ewolucji systemu ekonomicznego i form gospodarowania.

W XVIII stuleciu w Rosji umocniła się gospodarka folwarczno-pańszczyźniana, równocześnie jednak był to okres „otwarcia” na kulturę i gospodarkę zachodnioeuropejską oraz wiek modernizacji kraju.

Po załamaniu się państwa na przełomie XVI i XVII w. (tzw. okres wielkiej smuty) Rosja konsekwentnie budowała swoją mocarstwowość. W ciągu XVII i XVIII w. Rosja podporządkowała sobie Syberię (przesuwając granice państwa do rzeki Amur i wybrzeży Oceanu Spokojnego) oraz wybrzeża Morza Bałtyckiego i Czarnego. Źródłem siły Rosji stała się polityka reform prowadzona przez cara Piotra I. Reformy ustrojowe, społeczne i ekonomiczne miały umożliwić Rosji podjęcie rywalizacji militarnej i politycznej z krajami Europy Zachodniej i Środkowowschodniej. Piotr I wychowany na wzorach zachodnioeuropejskich dbał o rozbudowę przemysłu stocznioowego, hutnictwa żelaza, budowę kanałów (połączono dorzecze Wołgi z Bałtykiem). Powstawały manufaktury państwowe, zachęcano także do zakładania prywatnych. Ochronę własnej produkcji zapewniały cła protekcyjne. Porty bałtyckie (Petersburg, Ryga, Narwa, Rewal) połączyły Rosję z Zachodem, eksportowano zboże, len, konopie, drewno, co dawało Rosji dodatni bilans handlowy⁶⁴³. Wedle ocen historyków w okresie panowania Piotra I liczba zakładów przemysłowych (manufaktur) i kopalń wzrosła czterokrotnie.

Rozwój gospodarczy Rosji Piotra I dorównywał krajom Europy Zachodniej. Słabością rozwoju Rosji w XVIII w. był fakt, że nie posiadała ona tradycji własnej przedsiębiorczości. Ideę uprzemysłowienia, która była nowością w stosunkach ekonomicznych kraju, wprowadzano pod kontrolą administracyjną państwa.

Gospodarka jest systemem celowym, to jest zorganizowana została, by spełniać pewne zadanie, którym jest zaspokajanie potrzeb⁶⁴⁴. W przypadku Rosji gospodarka była podporządkowana celom polityki państwa, głównym odbiorcą dóbr produkcyjnych było państwo. Prawie wszystkie nowe gałęzie przemysłu produkowały na potrzeby armii. Władze z reguły zakładały nowe fabryki na swój koszt i kierowały nimi poprzez instytucję carskiej administracji centralnej, tzw. kolegium ds. manufaktur i kolegium ds. kopalń, lub też przekazywały je do prowadzenia prywatnym przedsiębiorcom, zachowywały przy tym prawo własności do tych przedsiębiorstw (podobnie jak wcześniej do majątków ziemskich szlachty). Indywidualnym przedsiębiorcom przyznawano jedynie dziedziczne prawo posiadania, zgodnie z którym oni i ich następcy mogli kierować posiadanyimi przedsiębiorstwami, dopóki zaspokajali potrzeby państwa, w przeciwnym razie wracały one do cara.

⁶⁴² E. Kaczyńska, K. Piesowicz, op.cit., s. 128.

⁶⁴³ J. Szpak, op.cit., s. 97.

⁶⁴⁴ T. Mickiewicz, *Wybór w gospodarce*, Lublin 1996, s. 26.

Za czasów Piotra I manufaktury i kopalnie pracowały wyłącznie na rzecz państwa. Na wolnym rynku można było sprzedać jedynie tę część produkcji, która nie była potrzebna państwu. Władze skupowały wyroby prywatnych zakładów i kopalni według stałych cen. Wyszczególniano, co ma być wyprodukowane i w jakiej ilości, niewykonanie tych wskazań pociągało za sobą kary w postaci grzywny lub konfiskaty⁶⁴⁵. Państwo objęło kontrolą całość obrotu handlowego zarówno krajowego, jak i zagranicznego. Przywóz towarów do Rosji, które mogłyby stanowić konkurencję dla miejscowej produkcji, został utrudniony poprzez nałożenie wysokich ceł lub całkowity zakaz przywozu; w 1724 r. została wprowadzona pierwsza ujednolicona taryfa protekcyjna⁶⁴⁶.

Piotr I stworzył wzory dla rosyjskiej gospodarki nakazowo-rozdzielczej, która jest scentralizowanym systemem organizacji gospodarki, opartym na rządowej własności zasobów produkcyjnych, w którym kierunki produkcji ustalane są drogą nakazów⁶⁴⁷. Z punktu widzenia procesu dziejowego gospodarka nakazowo-rozdzielcza pojawia się z reguły w dwu przypadkach, które mogą, choć nie muszą, występować łącznie:

- tam, gdzie potrzebne jest skoncentrowanie całego wysiłku gospodarczego na kilku wąsko zdefiniowanych kierunkach produkcji; typowym przykładem są tu cele militarne;
- tam, gdzie mamy do czynienia z władzą o charakterze autorytarnym; pełna kontrola nad gospodarką jest wówczas skutecznym środkiem kontroli nad społeczeństwem i gwarancją utrzymania władzy⁶⁴⁸.

Słabością Rosji w XVIII w. było to, iż mimo pewnych zapożyczeń z Zachodu była ona wciąż zacofana pod względem technicznym i niedostatecznie rozwinięta pod względem gospodarczym. Główną rolę odegrały wady systemu społecznego: militarny absolutyzm carów, niedostateczny rozwój oświaty oraz poddaństwo chłopów nadające rolnictwu charakter feudalny i statyczny⁶⁴⁹. Wzorów organizacji gospodarki szukano w tradycji moskiewskiej służby państwowej, a nie zachodnioeuropejskiego modelu indywidualnej przedsiębiorczości. Za panowania Piotra I istniał przemysł, ale nie rozwinęły się podstawy do nowoczesnej organizacji ekonomicznej społeczeństwa⁶⁵⁰.

Pomimo wad systemu gospodarowania w XVIII w. dzięki polityce Piotra I gospodarka rosyjska dość szybko wprowadzała do eksportu – obok artykułów rolnych – surowce i półfabrykaty pochodzenia przemysłowego na potrzeby dalszego przetwórstwa europejskiego (wyroby hutnicze, tkaniny); w tym okresie stanowiły one blisko połowę towarów wywożonych na Zachód⁶⁵¹.

Procesy gospodarcze i społeczne trwające od połowy XV w. do połowy, a nawet końca XVIII w. doprowadziły do narodzin nowego systemu społeczno-

⁶⁴⁵ R. Pipes, *op.cit.*, s. 208–209.

⁶⁴⁶ W. Rusiński, *op.cit.*, s. 82.

⁶⁴⁷ T. Mickiewicz, *op.cit.*, s. 30.

⁶⁴⁸ *Ibidem*, s. 30.

⁶⁴⁹ P. Kennedy, *op.cit.*, s. 31.

⁶⁵⁰ R. Pipes, *op.cit.*, s. 210.

⁶⁵¹ M. Dobroczyński, *Stulecie...*, s. 112.

-gospodarczego określanego mianem kapitalizmu. Kapitalizm definiuje się na wiele sposobów, ale do jego najbardziej charakterystycznych cech zalicza się:

- prywatny system własności, zwłaszcza kapitału;
- system wymiany zapewniający wolną konkurencję. Odróżnia to kapitalizm jakościowo od systemów wcześniejszych feudalnych i przedfeudalnych, w których dominowały mechanizm odwzajemniania, zasady przynależności stanowej (statusowej), z wynikającymi z nich zależnościami i nakazami. Feudalizm charakteryzował się dominacją zależności bezpośredniej, np. pańszczyzną, w kapitalizmie można kupić siłę roboczą za płacę ustaloną na rynku pracy.
- dążenie do maksymalizacji zysku, oparte na cenowych sygnałach rynkowych: ma ono zapewnić efektywną alokację dóbr, a także równowagę gospodarczą⁶⁵².

Ponadto w pojęciu kapitalizmu jako ustroju społeczno-gospodarczego mieściły się pewne szczególne cechy, które odróżniają go od innych etapów rozwoju gospodarczego cywilizacji ludzkiej:

- powszechna produkcja towarów na zbył i istnienie przedsiębiorstw produkcyjnych przystosowanych do takiej produkcji przez specyficzną organizację i technikę wytwarzania (fabryki),
- wyodrębnienie się z samowystarczalnego gospodarstwa domowego działalności zarobkowej – z jednej strony w postaci przedsiębiorstwa przynoszącego zysk, z drugiej strony w postaci pracy najemnej, stanowiącej źródło utrzymania,
- praca również stała się towarem, co pozwoliło na zatrudnienie najemnej siły roboczej; pracownik najemny (robotnik) był wolny w przeciwieństwie do poddanego chłopu w feudalizmie,
- działalność gospodarcza, kierując się kalkulacją, stała się racjonalna, ponieważ oparła się na rozumowaniu i rachunku, a nie nawykach i tradycji bądź przymusie; otworzyło się pole do wyboru środków gospodarowania i indywidualnej inicjatywy i konkurencji⁶⁵³.

W okresie od 1750 r. do 1870 w gospodarce europejskiej utrwalił się nowy układ sił, a system feudalny uległ likwidacji. Europę zdominował nowy typ państwa – państwo kapitalistyczne, charakteryzujące się występowaniem prywatnej własności środków produkcji, należących do ludzi zamożnych oraz swobodnych wytwórców sprzedających swoją siłę roboczą. Głównymi siłami społecznymi byli właściciele środków produkcji – kapitaliści od drobnych posiadaczy do wielkich potentatów przemysłowych, robotnicy przemysłowi i drobnomieszczaństwo (rzemieślnicy i kupcy)⁶⁵⁴.

Modernizacja form, sposobów i organizacji gospodarowania była nie tylko procesem rozwoju „wewnętrznych” stosunków ekonomicznych w krajach Europy Zachodniej, lecz także zjawiskiem globalnym. Społeczeństwa, które przekroczyły pewien stopień rozwoju, zawsze oddziaływały wzajemnie na siebie. Jednakże

⁶⁵² W. Morawski, *op.cit.*, s. 74.

⁶⁵³ E. Kaczyńska, K. Piesowicz, *op.cit.*, 69–70; J. Szpak, *op.cit.*, s. 70.

⁶⁵⁴ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 95.

cechą szczególną, która narosła we wczesnym okresie modernizacji Europy, było to, że opierały się one na handlu towarami, produkcji manufakturowej a także na polityczno-militarnej rywalizacji pomiędzy niezależnymi państwami. Drugą cechą były narodziny „samonapędzającej” się industrializacji zaraz po tym, kiedy Anglia na przełomie XVIII i XIX w. zdobyła handlową dominację na rynku światowym skupionym wokół Europy Zachodniej. Pierwsza fala industrializacji spowodowała rozprzestrzenienie się presji modernizacyjnej w skali globalnej. Rozwój stosunków towarowych i manufaktur w Anglii, a także jej dominacja na rynku światowym zmieniły środki i cele tradycyjnej rywalizacji państw europejskich; stworzyły bezpośrednią presję w kierunku reform, które miały poszerzyć możliwości finansowania walczących armii i flot, zwłaszcza tych państw, które opierały się na mniej wydajnych fiskalnie i gospodarczo strukturach⁶⁵⁵.

Najbardziej znaczący przełom w polityce ekonomicznej Rosji dokonał się w 1762 r. za panowania Piotra III oraz w pierwszych miesiącach panowania Katarzyny II. Władza carska zrezygnowała wówczas z systemu przemysłu i handlu państwowego. 23 marca 1762 r. Piotr III skasował znaczną ilość carskich monopolii i włączył do swobodnego obrotu handlowego prawie wszystkie artykuły, z nielicznymi wyjątkami; pozwolono m.in. na swobodny handel zbożem, na który tradycyjnie istniał monopol państwowy. 29 marca Piotr III anulował dekret Piotra I dający prawo zakupu chłopów pańszczyźnianych dla przemysłu i od tej pory w przemyśle można było stosować jedynie najemną siłę roboczą. Chłopami mogli władać tylko właściciele ziemscy. 23 października 1762 r. Katarzyna II wydała wszystkim stanom pozwolenie na zakładanie manufaktur na terenie całego kraju z wyjątkiem Moskwy i Petersburga. Manifest z 17 marca 1775 r. dawał Rosjanom prawo tworzenia zakładów przemysłowych⁶⁵⁶. W pierwszej połowie XIX w. Rosja wkroczyła na ścieżkę rozwoju przemysłowego i społecznego. Liczba ludności wzrosła z 51 mln w 1816 r. do 76 mln w 1860 r. – wzrastała zwłaszcza liczba ludności miast. Zwiększyła się produkcja żelaza, a rozmiary przemysłu włókienniczego uległy zwielokrotnieniu. Podaje się, że w latach 1840–1860 liczba fabryk i zakładów przemysłowych zwiększyła się z 2400 do ponad 15 000, importowano z Zachodu silniki parowe, nowoczesne maszyny, a począwszy od lat trzydziestych XIX w., zaczęto rozwijać sieć kolejową⁶⁵⁷.

W porównaniu z resztą Europy rozwój ten następował jednak w dużo wolniejszym tempie. Od początku XVIII w. państwo starało się popierać wytwórczość krajową poprzez działania protekcyjnistyczne. Przemysł był jednak zacofany (hutnictwo żelaza w pełni oparte na węglu drzewnym, przymusowa praca pańszczyźniana w manufakturach). Jedynym inwestorem przez długi czas pozostawało państwo, które inwestowało w rozwój górnictwa i przemysłu w dobrach rządowych, budowało kanały i koleje, dbało o inwestycje zbrojeniowe. Kapitały obce zaczęły napływać dopiero w drugiej połowie XIX w. Przyjmuje się, że prze-

⁶⁵⁵ T. Skocpol, *Francja, Rosja, Chiny. Strukturalna analiza rewolucji społecznych*, [w:] *Władza i społeczeństwo*, pod red. J. Szczupaczyńskiego, Warszawa 1995, s. 248.

⁶⁵⁶ R. Pipes, *op.cit.*, s. 210–211.

⁶⁵⁷ P. Kennedy, *op.cit.*, s. 174.

myśl fabryczny na obszarach Rosji zaczął rozwijać się dopiero po 1870 r.⁶⁵⁸ Przyчины tego tkwiły przede wszystkim w ustroju społeczno-gospodarczym Rosji, to jest w przetrwaniu aż do połowy XIX w. gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Gospodarka ta nie stwarzała warunków do prawidłowego funkcjonowania rynku wewnętrznego ani nie gwarantowała akumulacji kapitałów potrzebnych do lokowania w przemyśle. Burżuazja rosyjska była słaba, a rządy spoczywały w rękach elit politycznych wywodzących się ze stanu szlacheckiego, które były zainteresowane utrzymaniem jak najdłużej porządków feudalnych⁶⁵⁹.

Większość nowych fabryk i przedsiębiorstw przemysłowych nie była zmechanizowana. Brak kapitału, niski popyt konsumpcyjny, niewielka ilość klasy średniej, autokratyczny system państwa, konserwatyzm i militarizm reżimu carskiego (większą część dochodów Rosji – ok. 4/5 – pochłaniały wydatki wojskowe), prawo pańszczyźniane, wszystko to sprawiało, że perspektywy „startu” przemysłowego w Rosji były gorsze niż w innych krajach europejskich⁶⁶⁰. Przed 1860 r. rząd carski, zwłaszcza za panowania Mikołaja I, hamował rozwój przemysłu i transportu kolejowego w obawie, że zaburzą one porządek społeczny⁶⁶¹. Elity polityczne obawiały się skutków rozwoju społeczno-ekonomicznego aż do końca istnienia caratu. Rozwijające się kapitalistyczne stosunki były bowiem sprzeczne z feudalnym sposobem sprawowania władzy. Z punktu widzenia monarchii rosyjskiej rozwój kapitalizmu pociągał za sobą niepożądane skutki uboczne. Zagraniczni i krajowi inwestorzy, zainteresowani przede wszystkim zyskiem i bezpieczeństwem swoich inwestycji, podejmowali coraz więcej decyzji wpływających na życie Rosjan, niekorzystnych dla autokratycznego rządu i jego biurokracji. Domagali się stabilności, która oznaczać miała swobody obywatelskie, rządy prawa i rząd przedstawicielski⁶⁶².

Część ekonomistów podkreśla rolę innowatora, przedsiębiorcy, to znaczy osoby, która inicjuje udoskonalenia techniczne oraz dostrzega ich znaczenie i potrafi wprowadzić je w życie w procesie modernizacji ekonomicznej⁶⁶³. Dominująca pozycja polityczna, ekonomiczna i społeczna ziemiaństwa rosyjskiego sprawiły, że grupie tej przypadła wiodąca rola w akumulacji kapitału. Jeszcze w połowie XIX w. modernizacja przemysłowa zależała przede wszystkim od przedsiębiorczości wielkich właścicieli ziemskich. Jednak dokonywane przez nich procesy akumulacji nie zapewniały państwu możliwości rozwoju gospodarczego. Ziemiaństwo poza rolnictwem działało głównie w sferze politycznej (w rozbudowanej administracji państwowej i wojsku), a rzadziej w przemyśle i handlu.

Obraz stosunku ziemiaństwa rosyjskiego do aktywności gospodarczej zawarty został m.in. w powieści Pawła Gonczarowa *Obłomow: W stosunku do każdej rzeczy nie wyrabianej w domu, lecz nabywanej za pieniądze, obłomowcy byli do przesady skąpi*

⁶⁵⁸ J. Szpak, op.cit., 120–121.

⁶⁵⁹ Ibidem, s. 120.

⁶⁶⁰ P. Kennedy, op.cit., s. 178.

⁶⁶¹ R. Pipes, *Własność a wolność*, Warszawa 2000, s. 306.

⁶⁶² Ibidem, s. 307.

⁶⁶³ Por. P. Samuleson, W. Nordhaus, *Ekonomia*, Warszawa 1998, s. 373; W. Morawski, op.cit., s. 104–106.

[...] W ogóle nie lubiano tam wydawać pieniędzy i choćby rzecz była nie wiadomo jak potrzebna, pieniądze płacono za nią zawsze z wielkim ubolewaniem, nawet wówczas, jeśli wydatek był niewielki [...] Obłomowcy godzili się raczej znosić wszelkiego rodzaju niewygodę, przyzwyczaili się nawet do tego, żeby nie uważać ich za niewygodę, byle nie wydawać pieniędzy [...] Na ogół obłomowcy byli głusi na teorie polityczno-ekonomiczne głoszące konieczność szybkiego i ożywionego obrotu kapitału, wzmożonej wytwórczości i wymiany produktów. W prostocie ducha przyjmowali i wcielali w czyn jedyne użytkowanie kapitału – przechowywanie go w kuferku⁶⁶⁴. Konserwatyzm rosyjskiej szlachty był jedną z przeszkód rozwoju gospodarczego kraju.

Kłeska Rosji w wojnie krymskiej (1853–1856) poniesiona w starciu z uprzemysłowionymi potęgami Zachodu uświadomiła rządowi carskiemu nieodzowność reform społeczno-gospodarczych. Zniesienie poddaństwa i uwłaszczenie chłopów w 1861 r. stworzyły przesłanki dla kapitalistycznego rozwoju tego olbrzymiego, ale zacofanego kraju. Reformy finansowe, administracyjne i wojskowe początków lat siedemdziesiątych pozwoliły przejść ok. 1880 r. do fazy industrializacji.

Wojna krymska zmieniła postawy wobec kapitału, podobnie jak i sposób postrzegania poddaństwa. Aleksander II, a w jeszcze większym stopniu jego następca Aleksander III, świadomy, że w nowoczesnych warunkach status wielkiego mocarstwa wymagał rozwoju ekonomicznego, energicznie popierał bankowość, przemysł i budowę linii kolejowych. Po 1864 r. banki handlowe przeżyły imponujący rozkwit. Przyjęcie w 1897 r. parytetu złota, dzięki czemu rubel stał się wymienialny na złoto, zachęciło zagranicę do inwestowania w rosyjski przemysł, kopalnie i przedsięwzięcia finansowe. Lata dziewięćdziesiąte XIX w. były dekadą gospodarczego rozwoju Rosji⁶⁶⁵.

Największe ożywienie przemysłu w całym okresie industrializacji nastąpiło w latach 1892–1893. Budowa syberyjskiej magistrali oraz rozwój linii kolejowej w Rosji europejskiej umożliwiły rozwój górnictwa, hutnictwa, przemysłu maszynowego, pozwoliły obniżyć jednostkowe koszty przewozu i skrócić jego czas, co zrewolucjonizowało życie gospodarcze, nastąpiła bowiem integracja rynku wewnętrznego, zwiększyła się skala obrotów i zasięg wymiany towarowej w kraju. Do okresu I wojny światowej powstało kilka znaczących ośrodków przemysłowych w europejskiej części Rosji: Zagłębie Donieckie (wydobycie węgla kamiennego), okręg wokół Krzywego Rogu na Ukrainie (wydobycie rudy żelaza), Okręg Petersburski (przemysł włókienniczy i maszynowy), okręg kaukaski – Baku, Grozny (ropa naftowa).

Dynamika produkcji przemysłowej, wyrażona w liczbach bezwzględnych, była po 1880 r. znacząca, choć wynikało to z niskiej bazy startu.

Produkcja przemysłowa przyrastała w tempie 5% rocznie, a w latach dziewięćdziesiątych nawet 8%. Produkcja stali w przeddzień I wojny światowej wyprzedziła pod względem ilości francuską, austro-węgierską, włoską czy japońską. Wydobycie węgla wzrastało jeszcze szybciej zwiększyło się ono z 6 mln ton w 1890 r. do 36 mln ton w 1914 r. Pod względem wydobycia ropy naftowej Rosja

⁶⁶⁴ P. Gonczarow, *Obłomow*, Warszawa 1978, s. 149.

⁶⁶⁵ R. Pipes, op.cit., s. 307.

zajmowała drugie miejsce w świecie. W końcu omawianego okresu nastąpił także rozwój przemysłu chemicznego i elektrotechnicznego. Linia kolejowa ulegała stałej rozbudowie i w 1914 r. liczyła już blisko 75 000 km. Handel zagraniczny, którego podstawy ustabilizowało przyjęcie przez Rosję w 1897 r. zasady oparcia pieniądza na złocie, w latach 1890–1914 uległ niemal potrojeniu. Zapewniło to Rosji szóste miejsce na liście największych uczestników handlu międzynarodowego. Inwestycje dokonywane przez zagranicę spowodowały napływ kapitału wykorzystywanego do modernizacji gospodarki. Łączyło się to ze znacznym zwiększeniem środków kierowanych przez rząd na rozbudowę infrastruktury gospodarczej. W 1914 r. Rosja zajmowała pod względem produkcji przemysłowej czwarte miejsce w świecie⁶⁶⁶.

Tabela nr 1. Dynamika produkcji przemysłowej w latach 1870–1913.

Rok	Niemcy	Anglia	Francja	Rosja	USA	Świat
1870	100	100	100	100	100	100
1880	135	120	126	131	155	137
1890	222	141	165	208	355	226
1900	361	186	194	464	491	316
1910	494	193	262	646	809	463
1913	555	227	294	769	909	526

Źródło: W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970, s. 330.

Specyfiką uprzemysłowienia Rosji było duże zaangażowanie kapitałów państwowych w inwestycjach przemysłowych i kolejowych oraz opieka państwa nad rozwojem gospodarczym przez utrzymywanie protekcyjnego celnego. Wynikało to ze słabości kapitałów prywatnych przedsiębiorców. Państwo, podobnie jak w okresach wcześniejszych, od Piotra I poczynając, lokowało zamówienia u prywatnych przedsiębiorców, przyznawało subwencje na zakładanie przedsiębiorstw, finansowało budowę kolei, stosowało protekcyjnistyczne taryfy celne. Dość istotnym czynnikiem rozwoju przemysłowego była rozbudowa siły militarnej państwa rosyjskiego (przemysł zbrojeniowy)⁶⁶⁷.

Ogólną cechą rozwoju gospodarczego Rosji było współistnienie nowoczesnych form gospodarowania w przemyśle z przeżytkami feudalizmu w rolnictwie. Zaczęło się hamowanie rozwoju kapitalizmu i stanowiło zarazem podstawę politycznej przewagi warstwy ziemiańskiej. Pomimo rozwoju przemysłu Rosja pozostawała państwem chłopskim. Jeszcze w 1914 r. ok. 80% ludności czerpało środki do życia z pracy na roli, a spora część reszty zachowywała jeszcze więź ze wsią. Było to związane z charakterem eksportu państwa rosyjskiego; kiedy w XIX w. szybko rozwijający się europejski przemysł odciągał z rolnictwa siłę roboczą i kapitały, rosyjski eksport nastawił się przede wszystkim na dostawy

⁶⁶⁶ P. Kennedy, op.cit., s. 234.

⁶⁶⁷ J. Szpak, op.cit., s. 155.

produktów rolnych. Pod koniec stulecia stanowiły one blisko 80% wywozu, a główną pozycję zajmowało zboże⁶⁶⁸.

Konflikt pomiędzy przywiązaniem do tradycji a wymogami modernizacji toczył się także w sferze ideologii. Widoczny paradoks: Rosja, potężne mocarstwo militarne, była krajem zacofanym gospodarczo, wymagał wytłumaczenia. Odpowiedzi szukano w sferze ideologicznej, uznając, że Rosja dysponuje specyficznym układem stosunków społecznych i gospodarczych, które decydują o charakterze Rosji i Rosjan. Ponad wszelkimi sporami ideologicznymi wspólne było przekonanie – dla zwolenników patriarchalnego samowładztwa (słowianofile) i wyznawców poglądów liberalnych i rewolucjonistów (okcydentaliści i socjaliści) – o wyjątkowości, szczególnym charakterze i unikatowej misji Rosji. W latach czterdziestych XIX w. w kręgach inteligencji rosyjskiej pojawił się ważny mit i przekonywający argument świadczący o wyjątkowości Rosji. Było to przekonanie o wartości wspólnoty chłopskiej, którą słowianofile uznali za dowód szczególnego charakteru Rosji. Był to wyraz panującego w niej ducha kolektywizmu, strażnika równości, w której pożytek wszystkich ważniejszy jest od interesów jednostki. Okcydentaliści twierdzili, iż jest ona dowodem na istnienie socjalistycznego charakteru chłopów rosyjskich⁶⁶⁹.

Przesłanki ideologiczne wpłynęły w dużym stopniu na kształt reformy rolnej, która była cezurą w rozwoju gospodarczym Rosji. Przeprowadzone w 1861 r. uwłaszczenie chłopów stworzyło przesłanki do rozwoju kapitalizmu w Rosji, ale utrzymała przestarzałe formy gospodarowania na wsi, co wpływało na cały poziom rozwoju państwa i społeczeństwa. Przyjęta przez rząd i podpisana przez cara Aleksandra II 19 lutego 1861 r. *Ustawa o chłopach* wprowadziła na terenie cesarstwa wolność osobistą chłopów i dokonywała częściowego uwłaszczenia gospodarstw chłopskich. Ustawa nie likwidowała od razu zależności feudalnej, lecz rozkładała ją w czasie. Na mocy ustawy chłopci otrzymali „w użytkowanie” domy mieszkalne wraz z przydziałami gruntu. Ziemianie zachowali prawo do wszystkich ziem, które do nich należały, udzielając chłopom, w zamian za określone świadczenia, prawa do stałego użytkowania zagrod i gruntów. Chłop na mocy ustawy, stawał się właścicielem tylko należących do niego ruchomości i inwentarza. Miał natomiast prawo do nabywania ziemi na własność, jeżeli posiadał ku temu środki. Do wykupu własności pola, które użytkował, wymagana była zgoda właściciela, po jej udzieleniu państwo udzielało pożyczki wykupowej, którą chłop spłacał ratami⁶⁷⁰.

Istotne w reformie było ustawowe utrzymanie istnienia wspólnoty chłopskiej, tzw. „miru”. Zakupiona od obszarnika ziemia nie przechodziła na własność chłopu, lecz stawała się niepełną własnością wspólnoty (bez prawa wywłaszczenia)⁶⁷¹. Początkowo wspólnoty powstawały prawdopodobnie jako reakcja na niedostatek ziemi, który skłaniał chłopów do tworzenia wspólnego zasobu ziem ornych i stopniowej jej redystrybucji. Istnienie wspólnoty chłopskiej ułatwiało władzom

⁶⁶⁸ M. Dobroczyński, op.cit., s. 112.

⁶⁶⁹ Por. M. Heller, op.cit., s. 557–558, 550.

⁶⁷⁰ *Historia powszechna...*, t. 5, s. 504–507.

⁶⁷¹ M. Heller, op.cit., s. 589.

zarządzanie państwem. Obciążenia wobec państwa (podatki, służba wojskowa) nakładane były na wspólnoty zarówno wiejskie, jak i miejskie. Aby zapewnić wypełnianie tych obowiązków, państwo obarczało wspólnoty odpowiedzialnością zbiorową za płacenie podatków i świadczenie służby wojskowej przez jej członków. Wspólnoty z kolei rozdzielały te obciążenia na poszczególne gospodarstwa, proporcjonalnie do liczby dorosłych mężczyzn⁶⁷².

Mir cechował tradycyjny, patriarchalny układ życia publicznego. Zachowanie wspólnoty, która przetrwała od 1861 r. jeszcze czterdzieści pięć lat, do reformy Piotra Stołypina, wynikało z wiary przeważającej większości społeczeństwa rosyjskiego, że gwarantuje ona odrębną drogę rozwoju Rosji. Słowianofile widzieli we wspólnocie ideał organizacji społeczeństwa i rozwiązanie wszystkich trudnych problemów ekonomicznych nękających Europę Zachodnią⁶⁷³. W rzeczywistości utrzymanie wspólnoty świadczyło o niechęci do zmian w mentalności i kulturze, umożliwiających rozwój nowoczesnych form gospodarowania, których warunkiem i przejawem jest indywidualizacja i autonomizacja działalności gospodarczej. Większa część społeczeństwa pozostawała w feudalnej strukturze wsi, ograniczającej możliwości wszechstronnego rozwoju wszystkich gałęzi gospodarki. Przygotowanie socjalne i polityczne do podjęcia celów industrializacji w zacofanym państwie, jakim była Rosja, nie przebiegało bez oporów. Hierarchie typu funkcjonalnego z oporami wypierały układy wywodzące się z własności ziemskiej i tradycji. Zagrożenie poczucia bezpieczeństwa narodowego, zwłaszcza, gdy stwarzała je konfrontacja z wyżej rozwiniętymi krajami, mogło sprzyjać przestawieniu się społeczeństwa na nowe tory. Jednakże występowała także ostra sprzeczność interesów pomiędzy grupami ludzi reprezentującymi różne postawy i aspiracje. Pewna część wykształconej elity opowiadała się za zerwaniem historycznie ukształtowanych powiązań politycznych i gospodarczych, a także aktywnie przeciwstawiała się zwolennikom stopniowej ewolucji systemu ekonomiczno-społecznego, głosząc, że tylko rewolucja socjalna gwarantuje osiągnięcie celów modernizacji⁶⁷⁴.

Dlatego też niezwykle szybkemu wzrostowi i rozwojowi przemysłu towarzyszył na ogół zastój innych sektorów, zwłaszcza w rolnictwie i konsumpcji indywidualnej. Było to społeczeństwo zacofane, „wpychane” w proces uprzemysłowienia przez władzę polityczną odczuwającą potrzebę uzyskania i utrzymania statusu mocarstwa. Modernizacja państwa była inspirowana przez państwo i związana z potrzebami militarnymi – koleje, żelazo, stal, przemysł zbrojeniowy itp. Powstałe na terenie Rosji w XVIII i IX w. ważne ośrodki przemysłu i nauki stanowiły raczej enklawy postępu w zacofanej całości ekonomicznej i społecznej niż czynniki decydujące o ogólnej, wszechstronnej dynamice. Miarą „niedojrzałości” gospodarki Rosji był fakt, że większość przemysłu Rosji stanowił przemysł włókienniczy i spożywczy, jeszcze w 1913 r. 63% eksportu składało się z płodów rolnych, a 11% z tarcicy. Wywóz tych dwóch towarów potrzebny był na zakup maszyn za granicą i spłatę zadłużenia zagranicznego.

⁶⁷² R. Pipes, op.cit., s. 276–277.

⁶⁷³ M. Heller, op.cit., s. 590.

⁶⁷⁴ Por. G. Ancyparowicz, *Teoria ekonomiczna Władczyka W. Rostowa*, Warszawa 1980, s. 80.

Uprzemysłowienie Rosji odbywało się nierównomiernie. Poza rejonami uprzemysłowionymi większość kraju zachowała charakter rolniczy. Rolnictwo cechowała przestarzała technologia i niska wydajność. Pomimo iż produkcja rolna wzrastała w tempie 2% rocznie, to efekty tego wzrostu pochłaniał w znacznej mierze przyrost ludności (1,5% rocznie). Państwo, by móc pozwolić sobie na szeroki napływ importowanych wyrobów przemysłowych, musiało zapewnić systematyczny wzrost eksportu płodów rolnych. Powolny wzrost produkcji nie oznaczał zatem poprawy poziomu życia na wsi. Aby pokryć wydatki państwowe na inwestycje przemysłowe i obronę, wielokrotnie podnoszono i tak już wysokie podatki (głównie pośrednie), dławiąc konsumpcję indywidualną. Rząd carski „wymuszał” oszczędności na społeczeństwie. Ta kompilacja zacofanego rolnictwa, industrializacji i nadmiernych wydatków na cele militarne pociągała za sobą koszty społeczne i „niezadowolenie” wśród chłopów i robotników przemysłowych⁶⁷⁵. Liczba ludności chłopskiej na początku XX w., w porównaniu ze stanem przed reformy, wzrosła z 52 mln do 86 mln, co powodowało zmniejszanie się areału ziemi będącej w rękach chłopów. Przyrostu naturalnego nie mógł wchłonąć przemysł (nawet jeżeli w 1914 r. rosyjskie fabryki zatrudniały 3 mln robotników, liczba ta stanowiła jedynie 1,75% ludności kraju) ani też kolonizacja terenów Azji zapoczątkowana dzięki polityce premiera Piotra Stołypina. Działanie tych czynników powodowało trwałe niezadowolenie panujące na wsi, czego przejawem były wystąpienia chłopskie, których największe natężenie przypadło na lata 1902 i okres rewolucji 1905–1907. Brak „uregulowania” problemów rolnictwa był jedną z „ekonomicznych” przyczyn kryzysu i upadku Rosji carskiej.

System feudalny, znaczny prymitywizm miejskiej i wiejskiej siły roboczej, ograniczony zasięg oświaty, mało wydajne podstawowe elementy mechanizmów społecznych i skromny zakres swobód politycznych opóźniały rozwój gospodarczy Rosji⁶⁷⁶. Chociaż przed 1914 r. kraj zajmował pod względem produkcji przemysłowej czwarte miejsce w świecie, to od USA, Anglii czy Niemiec dzielił go bardzo duży dystans. W 1913 r. poziom uprzemysłowienia *per capita* był w Rosji ponad czterokrotnie niższy niż w Niemczech i ponad sześciokrotnie niższy niż w Anglii.

Tabela nr 2. Poziom uprzemysłowienia *per capita* w latach 1880–1913.

		1880	1900	1913
1.	Anglia	87	100	115
2.	USA	38	69	126
3.	Francja	28	39	59
4.	Niemcy	25	52	85
5.	Włochy	12	17	26
6.	Rosja	10	15	20

Źródło: P. Kennedy, *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994, s. 202.

⁶⁷⁵ P. Kennedy, *op.cit.*, s. 235.

⁶⁷⁶ M. Dobraczyński, *op.cit.*, s. 107.

Istotną słabością gospodarki rosyjskiej był brak kapitałów własnych. Wobec tego większą rolę w życiu gospodarczym odgrywało państwo. Występowało ono jako właściciel ziemski rozwijający przemysł i jako administrator regulujący stosunki gospodarcze za pomocą koncesji, podatków, kredytów i celi w szerszym zakresie niż miało to miejsce w Europie Zachodniej. Przedsiębiorcy zagraniczni uzyskiwali koncesje, przywileje, kredyty rządowe na budowę zakładów przemysłowych. Polityka władz carskich sprzyjała napływowi obcych kapitałów. Dominiującą rolę w rozwoju przemysłu obok skarbu państwa odgrywali cudzoziemcy⁶⁷⁷.

Pod koniec XIX w. ciężar rozwoju podstawowych gałęzi przemysłu ciężkiego spoczywał na cudzoziemcach. Współczesne górnictwo i hutnictwo w rejonie Doniecka i Krzywego Rogu na Ukrainie stworzyli i sfinansowali Anglicy przy współudziale francuskiego i belgijskiego kapitału. Pola naftowe na Kaukazie zostały założone przez angielskich i szwedzkich przedsiębiorców (wśród których znajdował się m.in. Alfred Nobel). Niemcy i Belgowie dali początek przemysłowi elektrycznemu. Rozwój przemysłu rosyjskiego wynikał nie tyle z wewnętrznej ewolucji gospodarki, ile z przeniesienia na jej grunt kapitałów, techniki i kierownictwa produkcji⁶⁷⁸. W 1914 r. 90% kopalń, niemal 100% szybów naftowych, 40% przemysłu metalurgicznego, 50% przemysłu chemicznego, a nawet 28% przemysłu włókienniczego stanowiło własność cudzoziemców, a rozwój gospodarczy był uzależniony nie od krajowych zasobów przedsiębiorczości, lecz od cudzoziemców⁶⁷⁹.

Sprzecznosci modernizacji państwa doprowadziły do nasilenia nastrojów rewolucyjnych społeczeństwa rosyjskiego. Kryzys gospodarczy i społeczny wywołany kosztami uczestnictwa w I wojnie światowej doprowadził do obalenia samowładnych rządów carskich i objęcia władzy w październiku 1917 r. przez partię bolszewicką.

Wojna 1914–1918, a następnie rewolucja i wojna domowa osłabiły Rosję znacznie bardziej niż jakiekolwiek inne wielkie mocarstwo. Liczba jej ludności zmniejszyła się z 171 mln w 1914 r. do 132 mln w 1921 r. Utrata Polski, Finlandii i ziem nadbałtyckich oznaczała też utratę wielu zakładów przemysłowych, linii kolejowych i gospodarstw rolnych, a długotrwałe walki zniszczyły też znaczną część tego, co pozostało. Zniszczenia wojenne spowodowały znaczny spadek produkcji przemysłowej – w 1920 r. stanowiła ona realnie 13% produkcji z 1913 r., jeszcze większy spadek utrzymywał się w produkcji niektórych kluczowych surowców – uzyskiwano tylko 1,6% przedwojennej ilości ród żelaza, 2,4% surówki żelaza, 4% stali i 5% bawełny. Zamarł handel zagraniczny, a zbiory płodów rolnych były o ponad połowę mniejsze niż przed wojną, dochód narodowy na jednego mieszkańca spadł o ponad 60%. Rozmiary spadku produkcji powodowane były głównie zniszczeniami wojennymi i chaosem społecznym i politycznym⁶⁸⁰.

Przejęcie w październiku 1917 r. władzy przez bolszewików oznaczało zmiany w ekonomiczno-społecznym życiu kraju. Jedną z pierwszych reform uchwalonych

⁶⁷⁷ M. Maciejewski, *Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych*, Wrocław 1996, s. 93.

⁶⁷⁸ R. Pipes, *Rosja carów...*, s. 218.

⁶⁷⁹ P. Kennedy, *op.cit.*, s. 234.

⁶⁸⁰ *Ibidem*, s. 316.

przez nową władzę był dekret o ziemi. Na jego podstawie cała ziemia w Rosji podlegała natychmiastowej i nieodpłatnej nacjonalizacji. Skonfiskowano nieruchomości ziemskie należące do szlachty, cerkwi oraz rodziny carskiej i przekazano w użytkowanie chłopom i bezrolnym. Bezrolni otrzymali nadziały gruntu (do 4 ha), a chłopci mieli zachować prawo do dziedziczenia ziemi. Ogółem rozdzielono ok. 165 mln ha ziemi⁶⁸¹.

Od 1917 r. zaczęto wprowadzać nową organizację życia gospodarczego kraju. Podstawowym problemem dla nowej władzy była organizacja gospodarki. Za priorytetowe uznano:

- nacjonalizację (upaństwowienie przemysłu i innych działów gospodarki),
- wprowadzenie centralnego zarządzania gospodarką⁶⁸².

Te dwie generalne zasady wyprowadzono z doktryny socjalizmu Karola Marksa i Fryderyka Engelsa dlatego, że nowi władcy byli rzeczywiście przekonani, iż system kapitalistyczny napędzany dążeniem do osobistego zysku jest wewnętrznie niesprawiedliwy oraz że centralnie kierowana gospodarka okaże się nieporównywalnie bardziej wydajna, a prywatną własność kojarzono z władzą polityczną i społecznym wyzyskiem⁶⁸³. W latach 1917–1920 wszelkie formy prywatnej własności w gospodarce, z wyjątkiem wspólnotowej ziemi i mienia osobistego, zostały znacjonalizowane. Handel, zarówno hurtowy, jak detaliczny, objęty został monopolem państwa, w imieniu którego wywłaszczono również nieruchomości miejskie. W czerwcu 1918 r. wielkie przedsiębiorstwa przemysłowe stały się własnością społeczną; w ciągu następnych dwóch lat znacjonalizowano średnie i małe zakłady przemysłowe, nie wyłączając warsztatów rzemieślniczych. Cały system przedsiębiorstw produkcyjnych znalazł się pod nadzorem Najwyższej Rady Gospodarki Narodowej, której zadaniem było narzucenie sektorowi pozarolniczemu jednego planu gospodarczego. Do 1920 r. zlikwidowane zostały prywatne banki – zastąpiono je jednym państwowym „Bankiem Ludowym”. Polityka dewaluacji pieniądza zniszczyła oszczędności rublowe trzymane w bankach i domach i wprowadziła naturalizację wymiany handlowej (towar za towar)⁶⁸⁴.

Kluczową sprawą w zrujnowanej Rosji była produkcja żywności, zwłaszcza zboża. W początkowym okresie ekonomicznej historii Rosji Radzieckiej organizację życia gospodarczego nazywano komunizmem wojennym. Polegał on przede wszystkim na przymusowej rekwizycji wszystkich nadwyżek żywnościowych chłopów – albo wszystkiego, co władza lokalna lub rekwizycyjne oddziały uznawały za nadwyżki⁶⁸⁵. Bilans ekonomiczny komunizmu wojennego był negatywny. Doprowadził on do załamania gospodarczego kraju. W szczególności dotyczyło to rolnictwa, w którym brakowało nasion, narzędzi, a rekwizycje wywołały swoisty „strajk produkcyjny” ze strony chłopów. Zbiory zbóż były niższe w porównaniu z 1913 r. o 50%, a hodowla bydła o 40%⁶⁸⁶.

⁶⁸¹ *Powszechna historia gospodarcza*, pod red. W. Morawskiego, Warszawa 1994, s. 64.

⁶⁸² J. Szpak, *op.cit.*, s. 202.

⁶⁸³ R. Pipes, *Własność...*, s. 317.

⁶⁸⁴ *Ibidem*, s. 316.

⁶⁸⁵ L. Kołakowski, *Główne nuty marksizmu (cz. II)...*, s. 572.

⁶⁸⁶ J. Szpak, *op.cit.*, s. 203.

Kryzys w rolnictwie spowodował głód i niepokoje społeczne, m.in. strajki w petersburskich fabrykach i bunt w marynarce wojennej (powstanie marynarzy w Kronsztadzie). Reakcją na problemy gospodarcze i społeczne w marcu 1921 r. na zjeździe Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) było ogłoszenie odejścia od polityki komunizmu wojennego i zastąpienie go inną, bardziej umiarkowaną polityką ekonomiczną nazwaną NEP-em (Nowaja Ekonomiczeskaja Politika). Obowiązywała ona w Rosji w latach 1921–1928. Celem NEP-u była odbudowa więzi ekonomicznych między rolnictwem a przemysłem, w czym upatrywano sposobu na odwrócenie pogłębiającego się kryzysu gospodarczego i likwidację niedoborów żywnościowych i surowcowych. NEP polegał nie tylko na zastąpieniu przymusowego ściągania wszystkich nadwyżek rolnych – jednolitym podatkiem żywnościowym, ale i na wielu innych posunięciach: liczne koncesje dla kapitału zagranicznego w Rosji, popieranie spółdzielczości, system dzierżawienia państwowych zakładów wytwórczych przez osoby prywatne, ulgi dla prywatnego handlu i powierzanie prywatnym kupcom produktów państwowych do dystrybucji, zwiększenie samodzielności i inicjatywy przedsiębiorstw państwowych w dysponowaniu środkami finansowymi i zasobami materiałowymi, wprowadzenie bodźców materialnych w produkcji⁶⁸⁷.

W okresie NEP-u nastąpiła pewna decentralizacja systemu kierowania gospodarką. Instytucje państwowe regulowały podstawowe procesy ekonomiczne, wiele bieżących decyzji przekazywano jednak niższemu szczeblom zarządzania. Stało się tak wskutek częściowej denacjonalizacji, usamodzielniania się przedsiębiorstw i odbudowy powiązań rynkowych. W rolnictwie NEP oprócz rezygnacji ze zbrojnych rekwizycji przyniósł zgodę na wolny handel (tj. po swobodnych cenach) nadwyżkami produktów rolnych pozostałymi po wywiązaniu się ze świadczeń na rzecz państwa. Tym samym polityka NEP-u dała bodziec chłopom do uczestnictwa w obrotach wolnorynkowych⁶⁸⁸.

Dzięki polityce NEP-u sytuacja gospodarcza Rosji zaczęła się poprawiać, rosła produkcja i obroty handlowe. Pierwsze układy z zagranicą przełamywały blokadę gospodarczą obowiązującą w okresie wojny domowej⁶⁸⁹.

Wprowadzenie NEP-u wzbudziło nadzieje, zarówno w Rosji, jak i za granicą, że rządzący krajem odeszli od doktryny komunizmu⁶⁹⁰. NEP nie miał być i nie był jednakże rozluźnieniem politycznego i policyjnego przymusu. NEP traktowany był przez władze ZSRR jako etap przejściowy.

W latach dwudziestych w Rosji toczyły się spory wokół polityki ekonomicznej, głównym celem było powszechne uprzemysłowienie, a spór dotyczył tempa industrializacji i kwestii stosunku do chłopstwa i rozwoju gospodarki rolnej⁶⁹¹. Polityka NEP-u napotkała dwie bariery:

- strukturalną – był nią fakt wyczerpywania się możliwości rozwoju gospodarczego w oparciu o przedwojenne zasoby kapitału trwałego. Wykorzy-

⁶⁸⁷ L. Kołakowski, op.cit., s. 574.

⁶⁸⁸ *Powszechna historia...*, s. 95–96.

⁶⁸⁹ J. Szpak, op.cit., s. 204–205.

⁶⁹⁰ R. Pipes, op.cit., s. 318.

⁶⁹¹ Por. K. Kloc, *Plan i rynek w radzieckich dyskusjach ekonomicznych 1917–1941*, Warszawa 1989, s. 197–230.

stywany potencjał wytwórczy był już przestarzały i w dużej mierze zużyty. Powstawała konieczność budowy nowej bazy produkcyjnej i zakończenia procesu industrializacji państwa⁶⁹².

- ideologiczną – oznaczało to odejście od doktrynalnych założeń ekonomicznych, ale także uważane było tylko za zmianę środków w osiągnięciu „socjalistycznych podstaw produkcji i podziału”⁶⁹³.

W grudniu 1925 r. XIV Zjazd WKP(b) podjął decyzję o zakończeniu etapu NEP-u i przejściu do uprzemysłowienia kraju. Zmiany w polityce gospodarczej wynikały także z przesłanek międzynarodowych (odbudowa Niemiec i zawarcie traktatu w Locarno były wyraźnymi próbami skierowania przyszłej niemieckiej agresji na wschód). Dlatego pojawiła się koncepcja rozwoju przede wszystkim przemysłu ciężkiego, który stwarzając podstawy rozwoju innych gałęzi przemysłu, buduje też potęgę militarną kraju, co oznaczało wysunięcie na plan pierwszy polityki bezpieczeństwa.

Przyjęta koncepcja rozwoju gospodarczego zakładała, że:

- industrializacja będzie miała charakter przyspieszony, główny nacisk zostanie położony na rozwój przemysłu ciężkiego i maszynowego,
- środków na industrializację dostarczy rolnictwo, które poddane zostanie kolektywizacji,
- rozwój gospodarczy dokonywać się będzie w sposób autarkiczny, własnymi, wewnętrznymi środkami⁶⁹⁴.

Intensywna industrializacja ZSRR przypadła na lata 1929–1941, a jej realizacja ustalona została w trzech pięcioletnich planach gospodarczych: 1929–1932 (skrótowy w wyniku dyrektywy Stalina do planu czteroletniego), 1933–1937, 1928–1941 (przerwany na skutek inwazji niemieckiej). W okresie socjalistycznej industrializacji ukształtowała się w ZSRR ostateczna wersja systemu gospodarki centralnie kierowanej. Najważniejsze decyzje określające kierunki polityki gospodarczej podejmowały władze partyjne (biuro polityczne, komitet centralny, zjazd) szczególnie dotyczące realizacji dopracowywały wyspecjalizowane instytucje władzy gospodarczej: USNCh (Najwyższa Rada Gospodarstwa Narodowego) i Gosplan (Państwowa Komisja Planowania). Bezpośredni nadzór nad wykonaniem zadań należał do rządu, a ściślej do poszczególnych resortów gospodarczych, jednakże możliwa była ingerencja ze strony kierowniczych organów partii. Najważniejszą rolę w procesie kierowania gospodarką zaczęło pełnić planowanie gospodarcze. Objęło one całą gospodarkę i miało charakter szczegółowy, dyrektywny i nakazowo-rozdzielczy⁶⁹⁵. Trwałą cechą radzieckiej industrializacji było uprzywilejowanie przemysłu ciężkiego, na którego rozwój przeznaczono większość nakładów inwestycyjnych, tym samym pojawiły się dysproporcje rozwojowe pomiędzy przemysłem ciężkim a lekkim, pomiędzy produkcją przemysłową a poziomem konsumpcji oraz przemysłem jako całością a rolnictwem.

⁶⁹² C. Sikorski, *Cienie NEP-u. Sprzeczności budownictwa socjalizmu w ZSRR w latach 1921–1929*, Warszawa 1988, s. 160–162.

⁶⁹³ Ibidem, s. 22; L. Kołakowski, op.cit., s. 574–575.

⁶⁹⁴ J. Szpak, op.cit., s. 207.

⁶⁹⁵ *Powszechna historia...*, s. 101.

Podstawowe znaczenie dla procesu socjalistycznej industrializacji miała kolektywizacja rolnictwa. Kolektywizację rolnictwa przeprowadzono, wywłaszczając chłopów przy szerokim zastosowaniu metod administracyjnych i siłowych. Z jednej strony likwidowano indywidualne gospodarstwa i tworzone gospodarstwa państwowe, tzw. kołchozy, przejmujące całość dotychczasowego majątku chłopstwa, z drugiej strony dokonywano tzw. rozkułaczania, czyli usuwania ze wsi warstwy bogatszych gospodarzy, a dodatkowo wszystkich, którzy opierali się kolektywizacji. Proces kolektywizacji doprowadził do nacjonalizacji całej ziemi uprawnej; pola uprawiane uprzednio przez gospodarstwa indywidualne zostały skomasowane i włączone pod kontrolę państwa. Chłopi stali się pracownikami zarobkującymi, wynagradzanymi pieniędzmi i towarami, a całość plonów przechodziła na własność państwa. Jedyną własnością ziemską, jaką skolektywizowanym chłopom pozwolono posiadać, były małe, przylegające do ich domostw ogródki. Chłopów, uznanych za politycznie niepewnych, a także tych, którzy sprzeciwiali się wywłaszczeniu, zsyłano do obozów pracy, gdzie większość z nich ginęła⁶⁹⁶. Kiedy w 1935 r. zakończono kolektywizację, w rolnictwie radzieckim nie było już praktycznie gospodarstw indywidualnych, a jedynie formalnie spółdzielcze kołchozy i państwowe sowchozy. Rezultatem kolektywizacji było przejęcie przez państwo ścisłej kontroli nad gospodarką rolną, ostatnią względnie autonomiczną dziedziną gospodarki, oraz nad chłopstwem, ostatnią względnie autonomiczną grupą społeczną. Dzięki likwidacji indywidualnych gospodarstw możliwe stało się zarówno wytyczanie kierunków produkcji rolnictwa, jak i akumulowanie potrzebnej ilości produktów rolnych.

W 1939 r. sektor państwowy wytwarzał ok. 99,8% produkcji przemysłowej i kontrolował 100% handlu – w połączeniu z kolektywizacją rolnictwa oznaczało to niemal całkowite wyparcie własności prywatnej z gospodarki radzieckiej⁶⁹⁷.

Efekty radzieckiej industrializacji był dwojakie:

- w latach 1929–1941 w ZSRR stworzono kolejno ogromną bazę przemysłu ciężkiego, bogate zaplecze surowcowe i energetyczne, wielki potencjał zbrojeniowy. Powstały nowe okręgi przemysłowe, rozbudowano też wcześniej istniejące. Założono nowe gałęzie wytwórczości. Dzięki gigantycznym inwestycjom, takim jak np. miasto hut stali – Magnitogorsk, zapora Dnieprostroj i związany z nią program elektryfikacji, turkiestańsko-syberyjska linia kolejowa i wiele innych, kraj nadrobił w dużym stopniu opóźnienie rozwojowe z czasów carskich i stał się jednym z wiodących mocarstw światowych. Zbudowano ogromną potęgę militarną, dzięki której ZSRR oparł się agresji niemieckiej i zwyciężył w II wojnie światowej, poszerzając swoje granice i tworząc rozległą strefę wpływów,
- okres socjalistycznej industrializacji spowodował jednak poważne dysproporcje w strukturze gospodarczej ZSRR, braki w zaopatrzeniu rynku wewnętrznego oraz utrwalenie się niskiej stopy życiowej ludności. Problemem gospodarki radzieckiej była niska wydajność pracy i stały wzrost kosztów. Z wyjątkiem surowców i broni gospodarka radziecka nie produkowała

⁶⁹⁶ R. Pipes, op.cit., s. 319.

⁶⁹⁷ *Powszechna historia...*, s. 104.

praktycznie nic, co mogłoby wytrzymać konkurencję na wolnym rynku. Zbywalność wewnętrzna była zapewniona dzięki monopolom produkcyjnym i daleko posuniętej autarkii. Ekstensywny charakter rozwoju gospodarczego wynikał z zacofania technologicznego, administracyjnego trybu podejmowania decyzji, biurokratyzacji systemu planowania i zarządzania, a z czasem także niedoborów czynników produkcji. Polityka industrializacji pociągnęła za sobą także ogromne koszty społeczne. Spowodowały je przymusowa kolektywizacja, rozbudowa systemu obozów pracy przymusowej, głód i wyzysk siły roboczej oraz terror policyjny towarzyszący okresowi uprzemysłowienia. Ogólną liczbę ofiar lat 30. szacować należy co najmniej na 15 mln osób⁶⁹⁸.

W latach trzydziestych Związek Radziecki podłożył podwaliny swojej potęgi industrializacyjnej, a zacofana Rosja przeżyła stosunkowo szybko epokę modernizacji przemysłowej. Osiągnięto to dzięki zastosowaniu masowego przymusu policyjnego, pracy niewolniczej i półniewolniczej, czego ubocznym skutkiem była dewastacja kulturalna i utrwalenie się policyjnego reżimu⁶⁹⁹.

W tych latach utrwalono także najważniejsze cechy systemu gospodarczego, do których należały: centralnie nakazowo-rozdzielcze planowanie i zarządzanie, podporządkowane naczelnym organom władzy politycznej, ukierunkowane na forsowną industrializację preferującą przemysł ciężki (realizowane w warunkach ubezwłasnowolnienia przedsiębiorstw, częściowej autarkizacji gospodarki, eksploatacji rolnictwa i przemysłu ciężkiego, ograniczonej konsumpcji oraz stosowania różnych form przymusu pracy); dominacja państwa w życiu gospodarczym (w formie sektora państwowego lub zetatyzowanej spółdzielczości) oraz marginalizacja mechanizmu rynkowego w działalności ekonomicznej⁷⁰⁰.

Radziecki system gospodarczy, ukształtowany w latach trzydziestych, pozostał w swoich zasadniczych podstawach – tj. w zakresie układu własnościowego i metody regulacji – nie zmieniony praktycznie aż do końca istnienia ZSRR. W tym czasie jednak gospodarka radziecka przechodziła przez różne fazy rozwojowe, a w polityce ekonomicznej odnotowywano próby odejścia od ortodoksyjnego modelu gospodarki.

W pierwszych latach po II wojnie światowej (1946–1950) zajęto się przede wszystkim odbudową kraju. Do czynników ułatwiających odbudowę należy zaliczyć rozbudowę w okresie wojennym nowych okręgów przemysłowych (za Uralem i w Azji Środkowej), powiększenie terytorium państwa i wykorzystywanie reparacji wojennych (wywóz zakładów przemysłowych z terenu stref okupacyjnych w Niemczech i Austrii). Do końca 1946 r. zakończył się proces rekonwersji przemysłu, w 1948 r. poziom produkcji przemysłowej osiągnął stan z 1940 r. Podczas realizacji piątego planu pięcioletniego (1951–1955), z powodu wyjątkowego napięcia w stosunkach międzynarodowych, po raz kolejny położono nacisk na rozwój przemysłu ciężkiego, maszynowego i zbrojeniowego. Rozbudowywano okręgi przemysłowe Syberii, Azji Środkowej oraz terenów północnych.

⁶⁹⁸ Ibidem, s. 107.

⁶⁹⁹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu* (cz. III)..., s. 96.

⁷⁰⁰ *Powszechna historia...*, s. 109.

Obowiązywała zasada autarkii wymuszona stosowaniem przez Zachód embarga strategicznego⁷⁰¹.

W okresie pięciu kolejnych „pięciolatek” (1956–1960, 1961–1965, 1966–1970, 1971–1975, 1976–1980) Związek Radziecki – po przemianach zainspirowanych przez XX Zjazd – zanotował dynamiczny wzrost gospodarczy i awansował do roli drugiego mocarstwa ekonomicznego na świecie. W 1956 r. ZSRR osiągnął stan zaludnienia przedwojennego, ale dalszy wzrost liczby ludności był wolniejszy niż w krajach uprzemysłowionych. Dochód narodowy, produkcja przemysłowa i produkcja rolna rosły zdecydowanie szybciej niż liczba ludności. Przyniosło to pewną poprawę poziomu życia i niewielki wzrost konsumpcji, ale nie doprowadziło do przełamania trudności ekonomicznych. Czynnikiem ograniczającym pełne wykorzystanie pozytywów wzrostu gospodarczego do poprawy położenia ludności był w okresie całego ćwierćwiecza (1956–1980) wyścig zbrojeń i wydatki na program kosmiczny⁷⁰². W miarę upływu lat gospodarka radziecka napotykała coraz większe bariery wzrostu. Ujawniły się negatywne skutki inwestowania w tradycyjne gałęzie przemysłu ciężkiego i sektor militarny oraz lekceważenia dziedzin nowoczesnych, takich jak np. przemysł chemiczny i elektroniczny. Związek Radziecki przeznaczał znaczny odsetek swojego produktu krajowego brutto na stworzenie sił zbrojnych. Powodowało to „wykrzywienie” struktury gospodarki, brak środków na rozwój nauki i na potrzeby nowoczesnego przemysłu cywilnego, co w końcu doprowadziło do upadku państwa⁷⁰³.

Opóźnienie technologiczne gospodarki radzieckiej uległo jeszcze pogłębieniu wskutek dokonującej się na Zachodzie rewolucji mikroelektronicznej oraz powszechnej komputeryzacji (w latach siedemdziesiątych dokonał się proces rewolucji technologicznej w dziedzinie mikroelektroniki i telekomunikacji, który w latach osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych nabrał niespotykanego rozmachu i zrewolucjonizował wiele dziedzin wytwórczości przemysłowej i życia społecznego, rozpoczynając nowy etap cywilizacji technicznej). Poważnym problemem było wyczerpywanie się zasobów tanich surowców oraz rezerwy siły roboczej. Obfitość tych czynników warunkowała realizowany dotychczas model ekstensywnego wzrostu⁷⁰⁴.

Główną osobliwością gospodarki Rosji, która okazała się mieć decydujące znaczenie, była jej struktura. Przejawiała się ona we wzajemnym uwarunkowaniu istnienia sektora surowcowo-energetycznego i obszernej grupy zacofanych branż produkcji rynkowej (przemysł konsumpcyjny, przemysł maszynowy wytwarzający na potrzeby rynku konsumenta), nie posiadających odpowiedniego zaplecza naukowo-technicznego dla celów promowania jakości. Wskutek pogłębiania się zacofania technicznego aparatu produkującego, małej mobilności sektora inwestycyjnego, minimalnego modernizowania wyrobów konsumpcyjnych już w końcu lat osiemdziesiątych wyczerpały się praktycznie rezerwy, które wcześniej umożliwiały dostosowanie do malejącej produkcji gałęzi bazowych i malejącego

⁷⁰¹ J. Szpak, op.cit., s. 231.

⁷⁰² Ibidem, 277.

⁷⁰³ M. Dobroczyński, *Międzynarodowa polityka gospodarcza*, Toruń 2000, s. 33.

⁷⁰⁴ *Powszechna historia...*, s. 220.

importu zaopatrzeniowego (odbywało się to bez spadku produkcji, inwestycji i poziomu życia ludności)⁷⁰⁵.

Opóźnienie technologiczne dotyczyło także dziedzin priorytetowych dla mocarstwowej radzieckiej polityki, m.in. kosmonautyki i zbrojeń. System centralnego planowania okazał się niezdolny do podążania za postępem technicznym, co w największym stopniu uwidaczniało się w dziedzinie komputeryzacji, która na Zachodzie zrewolucjonizowała systemy magazynowania, analizy danych i przepływu informacji. Gospodarka centralnie kierowana, która przez pewien czas wydawała się być realną alternatywą wobec gospodarki rynkowej, w latach siedemdziesiątych stopniowo zaczęła ujawniać swoją nieefektywność, a w latach osiemdziesiątych wynik rywalizacji był już w oczywisty sposób przesądzony. W latach osiemdziesiątych szanse ZSRR na dotrzymanie kroku swym potencjalnym przeciwnikom w priorytetowej dziedzinie jakości i stosowania sprzętu zbrojeniowego zmalały, dlatego też wyrażono zgodę na program reformy gospodarczej. Okazało się bowiem, że jest ona niewykonalna bez pewnej reformy politycznej. Okazało się, że system radziecki stanowi jednolitą całość, której nie można zreformować częściowo i próby reform doprowadziły do całkowitego rozkładu państwa i kryzysu cywilizacyjnego⁷⁰⁶.

Ekonomiczna sytuacja Rosji obecnej charakteryzuje się tym, że odziedziczyła ona po byłym ZSRR nie tylko podstawową część jego potencjału, ale także jego poważne problemy i odpowiedzialność za ich rozwiązanie. Przewyciężenie negatywnych zjawisk w gospodarce jest głównym problemem Federacji Rosyjskiej na początku XX w. Jednak pewne czynniki nie sprzyjają szybkości i jakości decyzji odnoszących się do przyszłych międzynarodowych specjalizacji ekonomicznych Rosji. Są to:

- brak doświadczenia w kształtowaniu reguł gry gospodarki rynkowej (spowodowany historycznie ukształtowaną dominującą rolą państwa w kształtowaniu procesów ekonomicznych),
- korupcja na styku aparatu państwowego z przedsiębiorczością prywatną,
- nadmierne lub – odwrotnie – niedostateczne wykorzystywanie obcych wzorów systemowych,
- niepewność dotycząca kierunków rozwoju gospodarki światowej oraz możliwych reakcji partnerów zagranicznych⁷⁰⁷.

Mimo ogólnego zacofania gospodarka rosyjska dysponuje znacznym potencjałem do wykorzystania. Dwudziestowieczna ewolucja społeczeństwa rosyjskiego, pomimo wszelkich zachowujących się w tym kraju komplikacji, sprzeczności i zagrożeń, doprowadziła do jakościowo pozytywnego wyniku. O ile przesadnie rozbudowane nakłady na przemysł zbrojeniowy i armię można uznać za jedno z głównych źródeł upadku systemu, o tyle intensywna, priorytetowa troska o rozwój nauki doprowadziła do wielu pozytywnych konsekwencji bezpośrednich i pośrednich rozwojowych i kulturowych. W porównaniu z początkiem

⁷⁰⁵ A. Biełołusow, A. Klepacz, *Gospodarka Rosji: kryzys i alternatywy polityki stabilizacyjnej*, Warszawa 1992, s. 3.

⁷⁰⁶ R. Pipes, op.cit., s. 321–322.

⁷⁰⁷ M. Dobroczyński, *Stulecie...*, s. 114.

wieku, kiedy jedynie około 10% ludności Rosji żyło w miastach, przemysł dopiero się rozwijał, inteligencja skoncentrowana była w dwóch wielkich aglomeracjach, dominował analfabetyzm, niewiedza i wiara w irracjonalne dogmaty, a przeciętny człowiek nie miał wyobrażenia o świecie zewnętrznym – społeczeństwo końca stulecia dysponuje nieporównanie większymi walorami, a przede wszystkim jest otwarte nawet na daleko idące zmiany⁷⁰⁸.

Rosja przez większą część swojej historii była patriarchalnym krajem rolniczym. Z uwagi na ambicje elity politycznej państwa Rosja dążyła do odgrywania dominującej roli w regionie, a także w polityce światowej, co wymuszało modernizację tradycyjnej struktury społeczno-gospodarczej. Problemy gospodarcze w znacznym stopniu zaważyły na rozwoju historycznym kraju. Większość przełomowych momentów w jej dziejach była w mniejszym lub większym stopniu determinowana przez problem modernizacji kraju. Reformy Piotra I, eksperyment ekonomiczny i społeczny lat dwudziestych i trzydziestych XX w. miały na celu przyspieszenie tempa rozwoju kraju, aby mógł on odgrywać znaczącą rolę w świecie. Był to naczelny cel elit politycznych Rosji, który powodował, że funkcjonowanie mechanizmów regulujących produkcję i wymianę dóbr i usług było podporządkowane państwu i celom politycznym; schematy ideologiczne, interesy personalne brały górę nad potrzebą kompleksowego i dalekowzrocznego wzrostu gospodarczego, który z kolei wpływa na rozwój i stabilizację demokracji, gdyż polepszenie warunków życia sprzyja osłabieniu konfliktów społecznych i politycznych.

Rosja rozwijała się w warunkach daleko posuniętej autarkii, pogoń za maksymalną samowystarczalnością stała się jedną z przyczyn technologicznego i ekonomicznego zacofania kraju. Środki dla swojego rozwoju Rosja czerpała z ekstensywnego rozwoju i eksportu bogactw naturalnych. Od początku XX w. wzrastał eksport paliw, zwłaszcza ropy naftowej, a surowcowe kształtowanie specjalizacji eksportowej charakteryzowało gospodarkę radziecką. Do dnia dzisiejszego eksport surowców energetycznych stanowi podstawę finansów państwa. Problemem rosyjskim, utrzymującym się do dnia dzisiejszego, była niekorzystna struktura handlu zagranicznego – z jednej strony eksport surowców, z drugiej nadmiernie wysoka zależność od importu artykułów konsumpcyjnych. Jednostronny przepływ wzorców kulturowych, kapitałów i nowoczesnych urządzeń kieruje się do Rosji głównie z państw wysoko rozwiniętych, natomiast Rosja jako kraj opóźniony jest dostarczycielem głównie surowców i produktów niżej przetworzonych.

Gospodarka rosyjska pomimo kryzysu, w jakim znalazła się w latach dwiędziesiątych XX w., dysponuje znacznym potencjałem, do którego oprócz zasobów mineralnych należą wartości ludzkie. W dążeniu do umocnienia pozycji międzynarodowej, a chyba przede wszystkim w dążeniu do zapewnienia społeczeństwu rosyjskiemu oczekiwanego standardu życia, Rosja po rozpadzie Związku Radzieckiego musi poszukiwać sposobu na kompleksową restrukturyzację gospodarki, którą często utrudniają zakorzenione w społeczeństwie rosyjskim resentymenty i stereotypy będące dziedzictwem historii kraju.

⁷⁰⁸ Ibidem, s. 128.

ROZDZIAŁ II

Dziedzictwo kulturowe w działalności rosyjskich instytucji politycznych

1. Pojmowanie władzy politycznej

Sfera polityki jest nieodłącznie związana z naturą człowieka. Pojęcie polityki odnosi się do tej części stosunków międzyludzkich, których treścią jest panowanie, rządzenie, władza, narzucanie i egzekwowanie decyzji jednego człowieka lub grupy ludzi – od innych. Polityka to planowe i zorganizowane dążenie do zdobycia władzy – dążenie, któremu odpowiadają określone działania ludzkie¹. Upraszczając, można stwierdzić, iż nauka o polityce jest nauką o władzy. Władza jest zaś rodzajem zależności pomiędzy ludźmi, czyli rodzajem stosunku społecznego². Władza to zjawisko przenikające życie społeczne we wszystkich jego obszarach, obecne we wszystkich społeczeństwach historycznych i współczesnych.

Władza jest zjawiskiem niejednorodnym. W literaturze politologicznej, prawniczej i socjologicznej termin „władza” jest różnie pojmowany. Można spotkać się z definicją:

- zinstytucjonalizowanego wpływu, według którego władza jest powiązana z możliwością instytucjonalnego wpływania na innych,
- strukturalną, ujmującą władzę jako pewnego rodzaju stosunek między rządzącymi a rządzonymi,
- instrumentalną, traktującą władzę jako możliwość stosowania szczególnych środków, a zwłaszcza przemocy,
- teologiczną, według której władza to spełnienie pewnych celów, wytwarzanie zamierzonych skutków,
- behawioralną, według której władza to szczególny typ zachowań polegający na możliwości modyfikowania zachowania innych ludzi,
- „konfliktową, według której władza ma możliwość podejmowania decyzji regulujących rozdział dóbr w sytuacjach konfliktowych”³.

¹ F. Ryszka, *Nauka o polityce. Rozważanie metodologiczne*, Warszawa 1984, s. 9, 18.

² *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 183.

³ M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1998, s. 112–115.

Władza jest następstwem sposobu organizowania się zbiorowości ludzkich w specyficzny porządek (ład) społeczny⁴. Refleksja nad funkcjonowaniem człowieka w określonej zbiorowości prowadzi do pojęcia władzy państwowej, która posiada pewne szczególne cechy. Jest to władza sprawowana za pomocą wyodrębnionego aparatu na określonym terytorium, na którym państwo posiada suwerenność przy możliwości odwołania się do środków zorganizowanej i zinstytucjonalizowanej przemocy⁵. Władza państwowa stanowi najwyższy i najpełniejszy wyraz władzy politycznej. O władzy politycznej można mówić wtedy, gdy przynajmniej jeden z przedmiotów stosunku władzy ma realne możliwości egzekwowania podjętych decyzji aż do stosowania przymusu państwowego włącznie⁶.

Głównym kryterium wyróżnienia władzy państwowej jest możliwość podejmowania decyzji politycznych istotnych dla społeczeństwa, pomocniczym – możliwość użycia zorganizowanego przymusu w celu wymuszenia danego zachowania. Władza polityczna to system stosunków społecznych, zachodzących pomiędzy określonymi podmiotami, polegający na możliwości stosowania trwałego i instytucjonalnego przymusu, w celu zmuszania drugiej strony do określonego postępowania⁷.

Ze względu na sposób sprawowania władzy państwowej wyróżnia się dwa modelowe systemy: model autorytarny i model demokratyczny. Są to modele teoretyczne; rzeczywiste sposoby sprawowania władzy przybierają konkretne wersje zbliżone do jednego z tych modeli lub czerpią pewne elementy z jednego i drugiego modelu.

Model autorytarny przejawiał się w historii w formie tyranii, władzy autokratycznej, despotyzmu, władzy absolutnej oraz totalitaryzmu typu faszystowskiego i komunistycznego.

Istotną cechą autorytarnego systemu sprawowania władzy jest przede wszystkim samowolność sprawującego władztwo i niepodleganie kontroli innych organów władzy państwowej. Najogólniej ujmując, autorytarny system władzy oparty jest na koncepcji niekontrolowanego przywództwa⁸. W państwie autorytarnym organy władzy państwowej uznają się za nadrzędne wobec obywateli, wymagając od nich bezwzględnej uległości i podporządkowania.

W historii państw europejskich w okresie od XVI do XIX w. absolutystyczni władcy w Europie sprawowali, jeśli nie autokratyczny całkowicie, to bliski autokracji model władzy politycznej. Jednakże państwem, w którym model autorytarny był najbardziej widoczny i najlepiej zakorzeniony, była Rosja, w której w XX w. model autorytarny wywodzący się z jej politycznej tradycji przybrał patologiczną formę w postaci totalitaryzmu.

Typ władzy państwowej danej zbiorowości jest zjawiskiem historycznym. Nie powstaje jako efekt dokonań dnia dzisiejszego; jego istota i treść kształtuje się

⁴ F. Znaniecki, *Nauki o kulturze*, Warszawa 1992, s. 14 i n.

⁵ J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999, s. 116.

⁶ A. Korybski, Z. Szeliga, M. Żmigrodzki, *Współczesne państwowe systemy polityczne*, Lublin 1987, s. 23–24.

⁷ M. Chmaj, M. Żmigrodzki, op.cit., s. 116.

⁸ J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 122–123.

przez pokolenia. Stosunki polityczne określone są nie tylko przez aktualnie istniejący układ sił, lecz także przez nagromadzone w procesie dziejowym, przekazywane w ramach kultury wyobrażenia o świecie, wartości, wzory zachowań⁹. Instytucje polityczne to wytwory narodu. Na ustrój polityczny danego narodu składa się praca wszystkich minionych pokoleń i ich rodzaj zależy od charakteru narodu¹⁰.

Stosunki polityczne są częścią kultury i zarazem kształtowane są przez wzory kultury społeczeństwa, w którym występują¹¹. Forma sprawowania władzy to określona formacja kultury danego państwa. Kultura każdego narodu zawiera określone wartości, normy, wzory. Wyznaczają one – mniej lub bardziej bezpośrednio – treść przekonań jednostek i determinują ich postawy¹². Kultura leży u podstaw działań politycznych.

Kultura rosyjska wykazuje pewną swoistość, która znajduje swój wyraz m.in. w sposobie pojmowania zasad funkcjonowania władzy państwowej. Analizując problematykę władzy w Rosji, zazwyczaj wskazuje się na jej autorytarny charakter. Za charakterystyczną cechę uznaje się dominację władzy państwowej nad społeczeństwem i obywatelami.

Autorytarne tradycje władzy państwowej wywodzi Rosja z kategorii państw, które można określić mianem „patrymonialnych”. „Ustrój patrymonialny” jest to wariant jedynowładztwa opartego na tradycji w swej krańcowej postaci zakładał on prawo do wszystkich ziem oraz nieograniczone podporządkowanie ludności¹³. W takich państwach władza polityczna pojmowana jest i urzeczywistniana jako przedłużenie prawa własności, władcę zaś (lub władców) uważa się zarówno za suwerena, jak i właściciela państwa¹⁴. Teoria patrymonialna zakłada, że państwo wywodzi się z prywatnego dominium ziemskiego. Państwo było postrzegane jako własność tych, którzy rządzą. Rządzeni, którzy mieszkają w granicach państwa, są poddanymi władcy – właściciela¹⁵. Władza polityczna była zatem utożsamiana z panującym jako suwerenem i źródłem władzy, a naród – poddani był przedmiotem panującej władzy. Zakorzeniony w świadomości społecznej paternalistyczny model władzy państwowej, obraz cara – ojca, „batuszki”, umożliwił rozwój i długotrwałe funkcjonowanie reżimów autorytarnych w Rosji.

Terminem „ustrój patrymonialny” można określić reżim, który zapanował w Rosji między XII a XVII w. i zachował się z pewnymi modyfikacjami aż do XX w. Władca Moskwy jako książę moskiewski był dziedzicznym właścicielem państwa i oficjalnie tytułowano go „gospodarzem ziemi ruskiej”, formuła ta przetrwała do XX w. i nazywano tak jeszcze ostatniego cara Rosji Mikołaja II¹⁶. Ideologia absolutyzmu rosyjskiego może zostać zdefiniowana jako „patrymonialna”.

⁹ J. Wiatr, op.cit., s. 180.

¹⁰ G. Le Bon, *Psychologia tłumu*, Warszawa 1994, s. 59.

¹¹ Ibidem, s. 173.

¹² *Kategoria władzy w archetypie kultury polskiej*, [w:] *Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia zjawiska*, pod red. W. Kantego, Katowice 1997, s. 28.

¹³ M. Webber, *The theory of social and economic organization*, London 1947, s. 318.

¹⁴ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 1990, s. 2.

¹⁵ P. Winczorek, *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1995, s. 56.

¹⁶ Por. G. Fiedotow, *Rosja a wolność*, „Znak” 1990, nr 2-3, s. 81.

Car, imperator, będący głową państwa, uważał się za „ojca narodu”, który doskonale wie, czego oczekują jego „dzieci”. Jest zatem uprawniony do tego, aby je wychowywać, pouczać i rozkazywać im. Dlatego m.in. wzięło się w systemie rosyjskim dążenie do objęcia kontrolą wszelkich aspektów życia społecznego i prywatnego poddanych¹⁷.

Wzory i koncepcje władzy państwowej na Rusi powstawały pod wpływem polityczno-religijnej tradycji Bizancjum. Ruś Kijowska – najstarsze państwo rosyjskie – przyjęło chrześcijaństwo z Bizancjum, kiedy państwo to, przeżywając ożywienie polityczne i odzyskując za panowania cesarza Bazylego II wiele utraconych przedtem terenów, tworzyło klasyczne formy swojej państwowości.

U podstaw struktury społecznej cesarstwa funkcjonowała idea jedności społeczeństwa. Dobro społeczne stawiano ponad dobro jednostki, a wszyscy obywatele imperium jako poddani imperatora byli równi. Imperator posiadał władzę absolutną z woli Boga, ustanawiał wszystkie prawa. Prawo bizantyńskie uznawało własność prywatną. Jednak całą własnością ziemską odgórnie zarządzał cesarz. Wszystkie nieruchomości były podporządkowane państwu, którego władca mógł swobodnie nimi dysponować: konfiskować i nadawać¹⁸. Wydaje się jednak, że najważniejszą ideą przejętą wraz z chrześcijaństwem z Bizancjum stała się dla Rusi idea paralelizmu monarchy i Boga. Paralelizm monarchy i Boga jako „śmiertelnego” i „nieśmiertelnego” króla przeszedł na Ruś wraz z utworem pisarza bizantyńskiego z VI w. diakona Agapeta. W szeroko rozpowszechnionych na Rusi dziełach Agapeta twierdzono, że car przez naturę śmiertelną podobny jest do wszystkich ludzi, a przez władzę podobny jest do Boga¹⁹.

Władza polityczna na Rusi uzyskiwała legitymizację i charyzmat religijny pochodzący z utożsamiania władcy i osoby władcy z władzą i osobą Boga. Miało to istotne znaczenie, gdyż wierność wobec władzy uznana została za wymóg religijny, co w przyszłości stanowiło usankcjonowanie autokratycznego sposobu władzy, a ponadto władza cara, podobnie jak władza Boga, nie mogła być ograniczana. Nie można było być chrześcijaninem, nie będąc wiernym poddanym: *jak władza Boga na niebiosach wszystko obejmuje, tak władza cara rozciąga się na wszystkich jego poddanych. Jak odstępcą od wiary odpada od prawosławia, tak i ten, kto nie dochowuje wierności władzy carskiej, niegodny jest się nazywać imieniem Chrystusa, car jest bowiem pomazańcem Bożym, który otrzymał od Boga jabłko, berło i diadem*²⁰.

W początkowym okresie istnienia państwa ruskiego ustanowienie silnej władzy na Rusi, wspartej charyzmą religijną, okazało się niemożliwe do zrealizowania z powodu specyficznego prawa dziedziczenia. Idea rotacji nadawała każdemu z książęcych synów szansę na objęcie tronu. Brak jasności w hierarchii dziedziczenia umożliwiał samowolę i był pretekstem do bratobójczych walk. Na skutek tego na Rusi dokonało się rozdrobnienie polityczne. Niezależnie jednak od tego, że istniała cała dynastia kniaziów, z których każdy miał równe prawa do tytułu monarszego, każdy z nich traktował swoją ziemię jako swoją osobistą domenę

¹⁷ I. A. Isajew, *Istoria gosudarstwa i prawa Rossii*, Moskwa 1996, s. 114.

¹⁸ M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 32.

¹⁹ B. Uspieński, W. Żywow, *Car i bóg*, Warszawa 1992, s. 14.

²⁰ Ibidem, s. 45.

i w jej granicach pełnił absolutną władzę, łącząc dwie funkcje suwerena i właściciela. W swojej domenie książę rządził wszystkim i wszystkimi, nosząc miano *gosudara* czyli pana, gospodarza i całkowitego właściciela podległych mu ludzi i majątności²¹. Przyjęcie tytułu *gosudara* oznaczało, że książę posiada w swojej domenie władzę suwerenną²². Domenę taką, traktowaną jako własność prywatna, określano na Rusi słowem *wotczina*. Rdzeń tego słowa wywodzi się ze słowa *otiec* (ojciec).

Wotczina to w istocie rzeczy odpowiednik łacińskiego *patrimonium* i oznacza, podobnie jak ono, prawo do własności dziedziczonej po ojcu. Testament księcia moskiewskiego Dymitra Dońskiego (zm. ok. 1389) mianem *wotcziny* określa nie tylko księstwo moskiewskie, lecz i tytuł wielkoksiążęcy. Wszyscy książęta ruscy swoje ziemie traktowali jako własność bezwarunkową, dziedziczną²³. Ich władza może być porównywana do uprawnień właściciela rzymskiego *dominum*. Nazwa *dominat* pochodzi od tytułu przyjętego przez rzymskiego cesarza Dioklecjana – *Dominus*, w sensie „nasz Pan i Bóg”. Oznaczał on połączenie kultu cesarskiego z boskim. Wszystko, co otaczało cesarza, było święte, a jego władza była absolutna. W jego ręku skupiało się całe ustawodawstwo, pełnia władzy sądowej, był on naczelnym wodzem i najwyższym kapłanem. Był to system rządów wzorowany na tradycjach wschodnich despotów²⁴. Książęta moskiewscy, aby uzyskać kontrolę nad księstwami ruskimi, dążyli do tego, aby wszystkie jej władztwa nosiły charakter *wotcziny*. W ten sposób tworzyła się bezpośrednia, suwerenna i nieograniczona władza książąt moskiewskich, z której wykształciło się samowładztwo carskie²⁵.

W okresie rozbicia dzielnicowego Rusi nastąpiło wydarzenie, które wpłynęło na tworzone pojęcia i specyfikę władzy w Rosji. Wydarzeniem tym był w XIII w. najazd mongolski. Mongołowie podporządkowali sobie północno-wschodnią Ruś, a mongolski chan stał się bezspornym suwerenem Rusi. Scentralizowana administracja mongolska utworzona była na wzór wojskowy²⁶. Chan był władcą absolutnym, państwo traktowano jako jego własność prywatną, a każde naruszenie posłuszeństwa karano śmiercią²⁷. Mongołowie nie okupowali bezpośrednio ziem rosyjskich. Interesowały ich głównie daniny płacone przez księstwa ruskie. Początkowo zbieraniem danin zajmowały się zbrojne oddziały składające się w dużym stopniu z Rosjan pod dowództwem mongolskich oficerów. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIII w. Mongołowie obarczyli tym zadaniem samych rosyjskich książąt²⁸.

Budowane na przymusie i strachu przed interwencją wojskową rządy chanów mongolskich i tatarskich zapewniały im skuteczną kontrolę nad ludnością księstw ruskich; w egzekwowaniu powinności wynikających z daniny posługi-

²¹ R. Pipes, op.cit., s. 22.

²² Por. W. Peltz, *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV-XVI w.)*, Zielona Góra 1994, s. 186.

²³ R. Pipes, op.cit., s. 41, 64.

²⁴ Por. M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1997, s. 31.

²⁵ W. Peltz, op.cit., s. 73.

²⁶ Por. H. Paszkiewicz, *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000, s. 108.

²⁷ M. Heller, op.cit., s. 63–64.

²⁸ R. Pipes, *Własność a wolność*, Warszawa 2000, s. 249.

wano się przede wszystkim siłą. Wobec niekwestionowanych praw mongolskich suwerenów do władzy nad Rusią traciły na znaczeniu wszystkie tytuły do władzy książąt ruskich, jakie dotychczas regulowały porządki polityczne i własnościowe w księstwach ruskich, przede wszystkim tzw. prawo rodowe i zasada starszeństwa. Chan miał prawo dowolnego, nieograniczonego rozporządzania ziemią, dlatego też książęta ruscy szukali potwierdzenia m.in. swoich testamentów przez administrację chańską²⁹.

Tradycja bizantyńska i wzory mongolskie przygotowały grunt do powstania swoistego typu władzy politycznej, łączącej w sobie rodzime oraz mongolskie elementy. Powstała ona w Księstwie Moskiewskim, które w XIV w. stało się ośrodkiem politycznego zjednoczenia Rusi. Mongołowie kontrolowali Ruś, korzystając z jej rozdrobnienia politycznego. W XIV w. pojawiła się idea zjednoczenia ziem ruskich pod silną władzą jednego księcia³⁰. W XIV–XV w., kiedy na ziemiach ruskich trwał proces zjednoczeniowy, powstały również podstawowe koncepcje władzy monarszej. Panowanie tatarskie, rzutujące na wszystkie najistotniejsze mechanizmy życia politycznego, nie mogło pozostać bez wpływu na praktykę i myśl polityczną Rusi. Dążenie do przeciwstawienia się obcej hegemonii implikowało konieczność doboru posunięć praktycznych i wypracowania konstrukcji teoretycznych, zdolnych stworzyć praktyczne i teoretyczne podstawy suwerennej władzy książąt ruskich. Dlatego pojęcia o suwerenności władzy w niemałej mierze krystalizowały się w toku walk z Tatarami³¹.

Najważniejszym czynnikiem rozwoju kultury oraz życia duchowego i materialnego było jedynowładztwo książąt moskiewskich. Źródłem idei władzy politycznej w dominującym na Rusi Księstwie Moskiewskim, można szukać w kilku czynnikach, przy czym najważniejsze wydają być się dwa. Pierwszym z nich była patrymonialna idea absolutnej, suwerennej władzy – jedynowładztwa. Pojęcie samodzielnego dotarło na Ruś z Bizancjum drogą pośrednią: poprzez literaturę i dzieła greckich mnichów, którzy wraz z kulturą bizantyńską przynosili na Ruś bizantyńskie pojęcia władzy politycznej, oraz bezpośrednio z panowaniem tatarsko-mongolskim: Złota Orda stanowiła pierwszy wzorzec scentralizowanej władzy politycznej, z jakim zetknęli się ruscy kniaziowie. Przez półtora wieku chan był ich absolutnym panem i władcą. Książęta ruscy, przebywając w jego stolicy, w Saraju, mogli obserwować funkcjonowanie despotycznej monarchii. Najważniejszą cechą, którą przejęli od Tatarów, była koncepcja polityki sprowadzająca funkcje państwa do ściągania danin, utrzymywania porządku i zapewnienia bezpieczeństwa, pozbawiająca jednocześnie władzę odpowiedzialności za podporządkowaną mu ludność³². Mongolski sposób zarządzania Rusią za pośrednictwem książąt kolaborantów stworzył podstawy dla przyszłych rządów autokratycznych; pod panowaniem mongolskim w wyniku naturalnej selekcji największą władzę otrzymywali najbardziej despotyczni książęta, którzy potrafili zapewnić stały wpływ danin. Ruscy książęta przyswoili sobie mongolskie poli-

²⁹ W. Peltz, op.cit., s. 126.

³⁰ Por. L. Bazylow, *Historia Rosji*, Warszawa 1983, t. 1, s. 134–136.

³¹ W. Peltz, op.cit., s. 129.

³² R. Pipes, *Rosja...*, s. 74.

tyczne postawy, ponieważ służąc jako mongolscy agenci, przyzwyczaili się do traktowania swojego ludu jak zwyciężonych pozbawionych jakichkolwiek praw poddanych. Mentalność ta nie zginęła wraz z mongolskim panowaniem³³.

W okresie, kiedy Księstwo Moskiewskie występowało jako pełnomocnik Ordy na Rusi, kniaziowie moskiewscy stworzyli aparat administracyjny wzorowany na mongolskim³⁴. Uwzględniając konserwatyzm przypisany instytucjom politycznym, wydaje się nieuniknione, że taka struktura zarządzania zachowała się w niezmienionej postaci w suwerennej już Moskwie. Daniny, które książę moskiewski zbierał dla chana, nie zostały zniesione wraz ze zrzuceniem jarzma mongolskiego; przekształciły się one w podatki ściągane na rzecz władców Moskwy. W podobny sposób Moskwa przejęła wiele instytucji mongolskich. Samowładztwo carów moskiewskich było rezultatem adaptacji stereotypu ulegającej rozkładowi władzy chanów tatarskich do systemu rządzenia książąt ruskich szczególnie zaś do patrymonialnej idei praw do odziedziczonej ziemi³⁵.

Drugim czynnikiem była idea boskiego pochodzenia władzy, która trafiła na Ruś z Bizancjum za pośrednictwem duchowieństwa greckiego. Ideologia moskiewskiego carstwa, która otrzymała swój kształt na początku XVI w. była dziełem mnichów³⁶. Teokratyczną koncepcję władzy tworzyli między innymi: mnich Akindin, który formułował pogląd o pełnej suwerenności władzy księcia, cały nurt josiflański, którego główny ideolog, Josif Wołocki (Sanin), pisał, że władca *choć z natury podobny do innych ludzi, sprawuje swe rządy jak Bóg na niebie*, a także pop Sylwester, który pouczał księcia Iwana IV, że *Gosudar jest' w prawosławnej swojej obłasti, Bogom postawlen i wieroju utwierdzien*³⁷.

W związku z tym, że osoba i funkcja monarchy została otoczona aurą świętości i boskości, jednostka została całkowicie podporządkowana państwu, personifikowanemu przez władcę „zesłanego” przez Boga. Koncepcja boskiej władzy dawała mu nowe uprawnienia. Do czasu utrwalenia się doktryny o „boskim” pochodzeniu władzy, jej źródłem była dziedziczność tronu, przechodząca z ojca na syna. Władza książęca, uzyskując atrybut boskości, uwalniała się od wszelkich ziemskich praw. Boskie źródło władzy księcia czyniło z jego poddanych podporządkowanymi istotami niższego rzędu³⁸.

Mając tak przygotowany grunt teoretyczny, teoria samowładnej władzy cara ukształtowała się w pełni za panowania cara Iwana IV. Największe znaczenie dla oceny władzy miało kryterium jej niezawisłości. Zgodnie z nią władca był prawdziwym suwerenem, czyli samodzierżcą, tylko wtedy, gdy może ze swoim królestwem czynić, co mu się podoba, nie będąc skrępowanym żadnymi zewnętrznymi prawami oprócz własnej woli³⁹. Prawdziwym suwerenem mógł być

³³ R. Pipes, *Własność...*, s. 252.

³⁴ Por. F. Koneczny, *Dzieje Rosji*, Komorów 1997, s. 55; tenże, *Cywilizacja bizantyńska*, Komorów 1997, s. 288–289.

³⁵ Por. L. Jaskiewicz, *Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1982, s. 24.

³⁶ J. Billington, *Ideologia moskiewska*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1997, s. 195.

³⁷ Por. W. Peltz, *op.cit.*, s. 204–206; M. Heller, *op.cit.*, s. 123.

³⁸ M. Heller, *op.cit.*, s. 126.

³⁹ R. Pipes, *Rosja...*, s. 76.

tylko monarcha, którego władza miała być samoistny, nie pochodziła od nikogo z ludzi, bowiem prawdziwa władza może pochodzić tylko od Boga. Iwan IV uważał, że jedynym źródłem władzy jest boska delegacja – Bóg bowiem *powstawia caria i kniazia i własciciela wo wsia strany i daje' vlast' jemuże choczet*. Zwraca uwagę zwłaszcza ostatnia fraza „Bóg daje władzę komu zechce” – sugeruje ona wolność providencjalnych wyborów od ludzkich standardów. Dlatego nawet władza zdobyta przemocą, a więc wedle ludzkich pojęć bezprawnie, jest legalna, gdyż zgodna z zamiarami najwyższego rzędu – z zamysłem Bożym⁴⁰.

Wraz z przekonaniem, że władza suwerenna jest samoistna, występowała też teza o niepodzielności takiej władzy. Władca nie musi z nikim dzielić się władzą, a władza, którą sprawuje, nie stanowi udziału w innej – cudzej władzy. Władza podzielona nie może być samoistna. Istotną cechą takiej władzy jest to, że nie może być ograniczona żadnym zewnętrznym prawem. Monarcha był uznawany za najwyższego prawodawcę, sędziego i autorytet polityczny. Wszyscy jego poddani winni być mu posłuszni. Nieograniczanie prawem suwerena było konsekwencją twierdzenia, że jego władza jest samoistna i niepodzielna. Gdyby suweren został ograniczony prawem, oznaczałoby to, że stoi nad nim jakiś inny prawodawczy autorytet, który wyznacza zakres suwerennej władzy monarchy⁴¹.

Konsekwencją idei moskiewskiej idei suwerenności monarszej była duża dowolność w sprawowaniu władzy bez respektowania stanowionego prawa, które nie mogło stać wyżej niż wola monarchy. Czy, *niemądry, przypuszczasz, iż car zawsze winien postępować jednakowo, niezależnie od czasu i okoliczności?*⁴². Stanowiło to jedną z charakterystycznych cech dla sposobu sprawowania władzy w Rosji. Prawodawstwo było podporządkowywane politycznym celom osób lub grup sprawujących rządy. Dlatego też Rosję rzadko kojarzy się z praworządnością, a spuścizna negatywnych postaw wobec prawa jest wciąż obecna w społeczeństwie rosyjskim.

Na znaczenie wewnętrznych źródeł suwerenności państwowej oraz roli, jaką przypisywano jej w Księstwie Moskiewskim, wskazuje list Iwana IV do królowej angielskiej Elżbiety I, w którym car pisał: *Ufaliśmy, że na swoim tronie panią i sama rządysz [I my czajali, czto ty na swoim' gosudarstwie gosudarynia i sama władajesz i swojej gosudarskoj czesti smotrisz], ale u ciebie ludzie rządzą poza tobą i nie tylko ludzie, ale i targowe chłopstwo*⁴³.

Zgodnie z powstającymi w Moskwie koncepcjami władzy prawdziwą władzą była władza dana od Boga, a prawdziwy był nieograniczony prawami innych ludzi. Jeżeli nawet władza pochodząca z wyboru jest legalna, to tylko władza pochodząca wprost od Boga daje pełne panowanie. Elekcja wyposaża tylko w rządy (*ustraiwati*), ale nie w panowanie (*władiet*)⁴⁴. Różnicę tę podkreślał Iwan IV między innymi w korespondencji z polskim elekcyjnym królem Stefanem

⁴⁰ W. Peltz, op.cit., s. 206.

⁴¹ P. Winczorek, op.cit., s. 41–42.

⁴² W. Serczyk, *Iwan Groźny*, Wrocław 1989, s. 62.

⁴³ R. Skrynnikow, *Iwan Groźny*, Warszawa 1979, s. 226.

⁴⁴ W. Peltz, op.cit., s. 207.

Batorym, pisząc: *Ja, Iwan Wasiljewicz, car i wielki książę wszej Rusi [...] z bożej łaski, a nie z woli buntowników*⁴⁵.

Apologię i zarazem filozofię samowładnej władzy carów moskiewskich zawierała korespondencja Iwana IV z uciekinierem z państwa moskiewskiego, księciem Andrzejem Kurbskim. W listach pisanych do cara wkrótce po ucieczce na Litwę, książę Kurbski krytykował terror stosowany przez cara w państwie, natomiast jego adwersarz car Iwan IV był przekonany, że postępuje słusznie i zgodnie z ustanowionym prawem. Uważał bowiem, że jego władza nie podlega żadnym ograniczeniom, jak w ogóle wszelka prawdziwa władza monarsza, a postępować może, jak tylko zechce. Skoro władza pochodzi od Boga, to przeciwstawianie się woli monarchy, która jest odzwierciedleniem na ziemi woli boskiej, stanowi grzech. *Uważaj więc na to: pojmij, że kto zwierchności się sprzeciwia ten odstępa się zowie, gdyż jest to grzech najgorszy*⁴⁶. Zawarta w listach filozofia polityczna cara Iwana IV określa charakter i sposób sprawowania władzy w Księstwie Moskiewskim. Świadomość własnej siły i celów przyświecających sprawowaniu władzy spowodowała wprowadzenie do listu jednoznacznych sformułowań; *Czy to przeciwne sumieniu trzymać królestwo w swych rękach i nie dopuszczać niewolników swoich do władzy? Czy to przeciwne rozumowi – nie chciał poddać się ich zwierchności? [...] Rosyjscy samowładcy od początku sami władają swym państwem, a nie ich bojarzy i wielmoże [...]*⁴⁷.

Jednym z publicystów i ideologów silnego państwa był w czasach panowania Iwana Groźnego Iwan Pierieswietow, autor prac publicystycznych kierowanych do cara. Pierieswietow przeciwstawiał w swych pracach oligarchiczny system rządów państwu rządzonemu przez jedynowładcę. Według niego tylko dzięki jedynowładztwu można zaprowadzić w państwie „prawdziwą sprawiedliwość”, której główną podstawą miała być siła i przemoc. *Bóg kocha sprawiedliwość najbardziej ze wszystkiego, a władza nie może utrzymać swojego królestwa bez terroru, władza powinna być silna i bezwzględna, gdyż bez grozy nie można utrzymać państwa, car winien być samowolny*⁴⁸. Przemoc zaczęto uważać za atrybut władzy niezbędny dla zapewnienia wewnętrznego porządku i ładu w państwie. Carowie moskiewscy dysponowali faktycznymi środkami pozwalającymi na rządzenie za pomocą siły. Sam przydomek pierwszego koronowanego cara Moskwy – Groźny – określał charakter sprawowanej przez niego władzy. Dla jego poddanych przydomek „groźny” był tożsamy z pojęciem władzy, albowiem władza w ich pojęciu zawsze była „groźna” i taka być powinna⁴⁹. Sam monarcha był przekonany, że władza jest przede wszystkim siłą wymierzającą nieposłusznym karę. Iwan IV Groźny wyznawał i krzewił w państwie kult Archaniola Michała, który miał być wedle jego koncepcji reprezentantem „Bożej grozy” w niebie. Rolę Archaniola Michała w zakresie władzy ziemskiej sprawować miał car. Uważał, że jego zadaniem jest „razić na podobieństwo pioruna, karząc zło”. Władza, która sama opiera

⁴⁵ *Posłanija Iwana Groznego*, oprac. J. S. Łurje, Moskwa-Leningrad 1991, s. 390.

⁴⁶ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971, s. 41.

⁴⁷ W. Serczyk, op.cit., s. 62.

⁴⁸ Z. Wójcik, op.cit., s. 25.

⁴⁹ M. Heller, op.cit., s. 131.

się na złu nie może być dobroduszna i spolegliwa *na tamtym świecie karę określa Bóg, a wykonują ją szatani; na tym świecie karę określa car, a praktyczną stronę zajmują się oprycznicy*⁵⁰. Dla Rosjan przydomek „groźny” oznaczał „władny”, albowiem w ich pojęciu władza zawsze była groźna i taka być powinna⁵¹. Zgodnie z tymi koncepcjami ugruntowało się charakterystyczne dla rosyjskiego kręgu cywilizacyjnego przekonanie, że władza to przede wszystkim siła i autorytet oraz że autorytet zdobywa się siłą. Przekonanie to wpłynęło na sposób sprawowania władzy i stosunki społeczne w społeczeństwie rosyjskim.

W XV i XVI w. ukształtowały się najbardziej charakterystyczne dla kultury rosyjskiej koncepcje władzy, której atrybutem miały być suwerenność, która w warunkach moskiewskich oznaczała postępowanie tylko według własnej woli, oraz ignorowanie prawa i niepodzielność, która oznaczała jej koncentrację w centralnym ośrodku władzy. Zasady te stanowiły podstawę autorytarnego modelu sprawowania władzy charakteryzującego reżim polityczny Rosji, który w pełni rozwinął się w XVIII i XIX wieku. Stanowiły także podstawowe dla kultury rosyjskiej pojęcia o sprawowaniu władzy politycznej.

Istotną cechą autorytarnego systemu sprawowania władzy jest przede wszystkim samowolność sprawującego władztwo i niepodleganie żadnej (często nawet formalnie) rzeczywistej kontroli innych organów władzy państwowej. Niezależnie od tego, kto sprawuje władztwo, dysponuje on nieograniczoną i niepodzielną władzą. Samowładnie stosuje też system nagród (przywileje, beneficja, tytuły) i system kar. Równie ważną cechą autorytarnego systemu jest to, iż zwierzchni organ władzy kumuluje w swym ręku atrybuty wszystkich rodzajów władzy: prawodawczej, sądowniczej, administracyjnej. Ta właśnie koncentracja (faktyczna, ale częściej i formalna) charakteryzuje autorytarny model władzy politycznej. Cechą autorytarnego systemu sprawowania władzy jest „rządzenie odgórne” za pomocą regulacji prawnych, rozkazów, nakazów, za pomocą rozbudowanego systemu sankcji karnych i stosowania przymusu, bez partycypacji w stanowieniu prawa ze strony obywateli⁵².

Autorytarne rządy sprawowali wszyscy carowie rosyjscy, zasada jednolitej, samowładnej władzy została zapisana w najważniejszych aktach określających ustrój państwa: w carskim kodeksie wojskowym z 1716 r. i regulaminie duchowym z 1721 r., w *Ustawie o rodzinie carskiej* z 1797 r., w *Zbiorze praw państwowych* ogłoszonych w 1832 r., oraz w *Ustawie zasadniczej imperium rosyjskiego* z 1906 r. Autorytaryzm rosyjski swój patologiczny wymiar uzyskał następnie w ustroju politycznym Związku Radzieckiego określanym jako totalitaryzm.

Zgodnie z dominującą koncepcją, że władza sprawowana jest zgodnie z wolą i samowolą suwerena, w kulturze politycznej Rosji zabrakło akceptacji dla idei autonomii człowieka i suwerenności jednostki, jaka od XVII w. zaczęła pojawiać się w Europie Zachodniej. Idea władzy samowolnej i niepodzielnej zakładała prymat władztwa publicznego. Następstwem było uznanie podmiotowości jednostki

⁵⁰ K. Chojnicka, *Semiotyka kręgu władzy*, „Znak” 1993, nr 2, s. 127.

⁵¹ M. Heller, *op.cit.*, s. 131.

⁵² J. Turowski, *op.cit.*, s. 123.

wobec władzy państwowej. Była to istotna cecha odróżniająca Rosję od Europy Zachodniej. Ideałem nowożytnego państwa rosyjskiego było dobrze zorganizowane państwo policyjne, którego cechą była zarówno przejęta z Zachodu wiara w racjonalne prawodawstwo, jak i wywodząca się z tradycyjnej patriarchalnej autokracji głęboka nieufność wobec prawa i prawników jako więzi krępujących wolę rozumnego prawodawcy. Państwo rosyjskie, szczególnie w okresie po-Piotrowego samowładztwa, akcentowało potrzebę szczegółowej regulacji prawnej wszystkich dziedzin życia, a równocześnie odrzucało prawo jako ograniczenie władzy wykonawczej; było to państwo, które kładło wprawdzie nacisk na legalność, ale uznawało monarchę za jedyne twórcę i interpretatora prawa, podporządkowując tym samym władzę sądowniczą władzy wykonawczej i nieuchronnie łącząc prawo z zarządzeniami administracyjnymi⁵³. Charakterystyczną cechą dla autorytaryzmu rosyjskiego jest podjęcie do regulacji prawnych cara Mikołaja I, który wierzył w prawną regulację społeczeństwa, kładł nacisk na legalność, ścisłą, dokładną egzekucję pisanych praw pozytywnych, prawo traktował m.in. jako najlepszy sposób walki z rewolucją. Z drugiej strony Mikołaj traktował władców rosyjskich jako jedyne usankcjonowane źródło prawa rosyjskiego i jego jedyne autorytatywne interpretatorów, co prowadziło do tradycyjnego patriarchalnego poglądu dotyczącego wymiaru sprawiedliwości. Mikołaj uznawał, że zaleta władzy samodzierżawnej polega na tym, że samowładny monarcha ma możliwość działania zgodnie z sumieniem i w pewnych przypadkach jest nawet zobowiązany do zawieszenia prawa i rozstrzygnięcia sprawy *tak jak ojciec rozstrzyga spory między swoimi dziećmi, gdyż prawa są dziełem ludzkiego umysłu, a więc nie mogą przewidzieć poruszeń ludzkiego serca*⁵⁴.

Władzę w Rosji tradycyjnie wiązano z religią i częstokroć podkreślano, że władza carska jest nieograniczona, bowiem pochodzi od Boga. Teorie władzy politycznej tworzone były w Europie Zachodniej, podobnie jak i na Rusi, w środowisku duchownych. Jednakże wielu teologów i moralistów średniowiecznych, m.in. św. Tomasz z Akwinu, zwracało uwagę, że istnieją granice władzy publicznej (w tym państwowej), których przekraczać nie wolno. Granice te wyznaczone są przez prawa Boskie i prawa naturalne, żaden suwerenny prawodawca nie może stanowić i egzekwować praw, które byłyby sprzeczne z istniejącym z woli Boga zwierzchnim porządkiem normatywnym. Władza naruszająca ten porządek nie byłaby władzą upoważnioną do jej sprawowania, a opór przeciwko takiej władzy był uznawany za usprawiedliwiony⁵⁵. Średniowieczny konflikt polityczny w Europie Zachodniej pomiędzy państwem kościelnym a cesarstwem niemieckim doprowadził do rozpowszechnienia się idei ograniczania władzy monarchy w imię praw Boskich. W wersji świeckiej znalazło to swój wyraz w idei konstytucjonalizmu, która legła u podstaw takich aktów, jak np. angielska *Magna Charta Libertatum* z 1215 r. czy polska konstytucja *Nihil Novi* z 1515 r.

⁵³ A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995, s. 23.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 37.

⁵⁵ P. Winczorek, *op.cit.*, s. 42.

Demokracja nowożytna, taka jaka ukształtowała się w Europie i krajach anglosaskich, ma u swoich fundamentów dwie idee. Pierwsza z nich zakłada, że człowiek jest istotą w pełni autonomiczną. Autonomia człowieka, a tym samym jego wolność we wszystkich aspektach życia, wyraża się tym, iż w swoim myśleniu człowiek opiera się wyłącznie na sobie samym⁵⁶. Druga z nich zakłada suwerenność jednostki rozumianą w ten sposób, iż każda jednostka i wszystkie inne na równi obdarzone są pełnią wolności jednocześnie wobec wszystkich pozostałych jednostek⁵⁷.

Na przestrzeni XVIII i XIX w. wraz ze zmianami warunków społecznych nastąpiło w nauce i filozofii europejskiej istotne przewartościowanie poglądów dotyczących władzy politycznej. Koncepcje całkowitej równości ludzi podważyły zasadę uprzywilejowania rządzących i wskazały drogę do poszukiwania nowych źródeł władzy politycznej. Suwerenem stał się lud⁵⁸. Od czasów nowożytnych demokracja rozumiana jako władza ludu oznaczała: po pierwsze, że poza ludem, podmiotem będącym synonimem człowieka, nie ma innego autorytetu. Po drugie oznaczała, że ten obdarzony pełnią autonomii lud to zbiór suwerennych jednostek. Demokracja to władza ludu nie tylko w tym sensie, że obejmuje cały lud, ale również dlatego, że uzyskuje legitymizację dzięki poparciu ludu (władza za przyzwoleniem)⁵⁹. W zachodnioeuropejskim teoretycznym ujęciu władzy politycznej suwerenem i podmiotem władzy jest lud, składający się z autonomicznych jednostek. Niemal każda europejska konstytucja od końca XVIII w. stwierdzała w pierwszych artykułach, że władza należy lub pochodzi od narodu⁶⁰. W celu ochrony suwerenności i autonomii jednostki przed autorytaryzmem i dominacją władztwa publicznego w Europie Zachodniej powstała teoria równoważenia i podziału władz. Angielski filozof, John Locke, twierdził, że najistotniejsze jest, aby ten sam organ państwowy nie łączył władzy ustawodawczej z wykonawczą. Ten, kto stanowi prawo, nie może go wykonywać, albowiem wówczas maleją do minimum mechanizmy obronne przed władzą absolutną. Ustawodawcy mogliby wtedy wyłączyć siebie samych od obowiązku posłuszeństwa ustawom, dostosowywać ustawy przy ich tworzeniu i przy ich wykonywaniu do własnych, prywatnych potrzeb i w ten sposób mieć interesy odrębne od reszty społeczeństwa, sprzeczne z celami społeczności⁶¹.

Do dziś, jako najbardziej znana, przetrwała teoria systemu władzy publicznej budowanej na trójpodziale władz sformułowana przez francuskiego filozofa, Charlesa de Montesquieu (Monteskiusza). Uznawana za klasyczną monteskiuszowska zasada podziału wzajemnego ograniczania i równoważenia się władz oznaczała nie tylko wyodrębnienie władzy ustawodawczej, wykonawczej i są-

⁵⁶ *Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia...*, s. 29.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 30.

⁵⁸ M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *op.cit.*, s. 125.

⁵⁹ S. P. Tansey, *Nauki polityczne*, Poznań 1997, s. 176; G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1998, s. 115-118.

⁶⁰ P. Winczorek, *op.cit.*, s. 45.

⁶¹ H. Olszewski, M. Zmierzczak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1994, s. 142, Por. J. Locke, *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa 1992, s. 256-266.

downiczej, ale również takie relacje między nimi, by jedna hamowała drugą⁶². Zasadę podziału władz uznaje się za niezbędny warunek istnienia współczesnego państwa demokratycznego⁶³.

W XVIII i XIX w., w okresie tworzenia się nowoczesnych państw i społeczeństw europejskich, w Rosji carskiej nastąpił rozwój samowładztwa charakteryzującego się koncentracją władzy w rękach monarchy. Car był władcą absolutnym i nieograniczonym, osoba jego była „święta i nietykalna”. Był najwyższym zwierzchnikiem wszystkich władz państwowych, był źródłem prawa, kierował administracją państwa, był najwyższym sędzią, w imieniu którego sądziły sądy, najwyższym wodzem, reprezentantem państwa na zewnątrz⁶⁴. Tradycyjna ruska idea władzy suwerennej i niepodzielnej doprowadziła do powstania rządów, w których cała władza sprawowana była poza kontrolą społeczeństwa, a normą prawną stawiała się nieograniczona, uświęcona religijnie wola monarchy. Trzeba się znaleźć na tym pustkowiu pełnym utrapień, w tym wszystko ogarniającym więzieniu zwanym Rosją, aby zdać sobie sprawę z ogromu wolności, jaką cieszą się mieszkańcy innych krajów europejskich bez względu na formę obranych przez siebie rządów. [...] Jeżeli czyjś syn okaże niezadowolenie z życia we Francji, proszę usłuchać mojej rady i powiedzieć mu: „Jedź do Rosji.” Taka podróż jest nader korzystna dla każdego cudzoziemca. Ktokolwiek przyjrzał się temu krajowi, będzie zadowolony, że mieszka gdzie indziej⁶⁵.

Uznanie zasady suwerenności narodu jako podmiotu i źródła władzy państwowej jest pierwszym i podstawowym warunkiem funkcjonowania demokratycznego systemu sprawowania władzy. Zasada suwerenności ogółu obywateli oznacza, że obywatele w sposób bezpośredni lub poprzez swoich przedstawicieli ustalają porządek prawny państwa, kierują życiem społeczeństwa⁶⁶. O autokratycznym charakterze władzy w Rosji świadczyło, że nie funkcjonowało tu pojęcie suwerenności narodu, nawet w okresie liberalizacji systemu politycznego, który nastąpił w latach 1905–1906. W akcie carskim z dnia 6 sierpnia 1905 r., mówiącym o konieczności powołania instytucji przedstawicielskiej, nie znalazło się odwołanie do narodu, jako źródła władzy w państwie, lecz do idei jedności samowładnego cara z narodem⁶⁷.

Stosunek władzy zawiera – przynajmniej potencjalnie – element przymusu, gdyż ten, kto ma władzę, może użyć jej dla wymuszenia posłuszeństwa. Władza jednak nie sprowadza się do samego tylko przymusu, zawiera także element przyzwolenia, uznania jej za prawowitą, a więc tego, co nazywamy legitymizacją, czyli przyjęcie, że ci, którzy władzę sprawują, mają do tego prawo⁶⁸. Sprawowanie władzy państwowej musi być przede wszystkim zgodne z systemem podstawowych wartości uznawanych w danym społeczeństwie czy w większości

⁶² Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia..., s. 48; Monteskiusz, *O duchu praw*, Kęty 1997, s. 137–145.

⁶³ Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia..., s. 44.

⁶⁴ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1963, t. 4, s. 293.

⁶⁵ A. de Custine, *Rosja w roku 1839*, Warszawa 1995, t. 2, s. 436–437.

⁶⁶ J. Turowski, *op.cit.*, s. 136.

⁶⁷ Z. Jedlicki, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1955, s. 270.

⁶⁸ J. Wiatr, *op.cit.*, s. 142.

grup politycznych, religijnych, różnych warstw społecznych, z jakich społeczeństwo się składa, z systemem wartości narodu w państwach jedn narodowych⁶⁹. Przez legitymizację władzy rozumie się istniejącą w świadomości poddanych lub obywateli przekonanie, że ci, co rządzą, są do tego uprawnieni, a sposoby sprawowania władzy są prawowite⁷⁰. Proces legitymizowania, czyli wysiłki podejmowane w celu wywołania i utrzymania opinii, że istniejące instytucje polityczne są najbardziej odpowiednie i właściwe dla społeczeństw, stanowi istotny wyróżnik typu i charakteru władzy obowiązującej na danym terytorium lub istniejącego systemu politycznego⁷¹.

Klasyczna koncepcja władzy wyróżnia trzy typy prawomocnego panowania, tzw. „czyste typy legitymizacji”, które mogą zostać potraktowane jako egzemplifikacja różnych formuł politycznych:

- 1) panowanie legalne,
- 2) charyzmatyczne,
- 3) tradycyjne⁷².

Panowanie legalne opiera się na systemie praw stosowanych w działalności prawnej i administracyjnej, gdzie posłuszeństwo oznacza postępowanie zgodne z ustanowioną zasadą, która określa komu i w jakim stopniu jest ono należne. Również rozkazujący jest posłuszny zasadzie, gdy wydaje rozkaz, „słucha” praw i przepisów formalnej i abstrakcyjnej normy⁷³. Panowanie legalne stanowi rezultat stopniowego rozwoju państwa i społeczeństwa i – zdaniem Maxa Webera – stanowi osobliwość świata zachodniego i jedną z przyczyn (obok religii), dla których świat ten osiągnął tak wysoki poziom rozwoju⁷⁴.

Panowanie charyzmatyczne realizuje się w oparciu o charyzmę. Terminem tym oznacza się pewne cechy osobowości jednostki, na mocy których jest ona oddzielona od „zwykłych” ludzi i traktowana jako wyposażona w nadrzędne, nadludzkie lub szczególne i wyjątkowe władze i własności. Nie są one dostępne zwykłym ludziom, lecz uważane za pochodzące od bóstw lub mające charakter wzorca. Dzięki ich posiadaniu dana jednostka traktowana jest jako przywódca. Posłuszeństwo panowaniu charyzmatycznemu opiera się na irracjonalnych przesłankach prowadzących do uznania wyjątkowości przywódcy oraz bezgranicznego posłuszeństwa jego woli⁷⁵.

Panowanie tradycyjne wiąże się z wiarą rządzonych w prawomocność władzy, która istniała „od zawsze”, z wiarą w świętość istniejących od dawna porządków i potęg panujących. Odziedziczony status społeczny jest głównym źródłem sprawowania władzy politycznej. Typem władzy tradycyjnej jest władza patriar-

⁶⁹ J. Turowski, op.cit., s. 116–117.

⁷⁰ K. Pałeczki, *Prawo, polityka, władza*, Warszawa 1988, s. 53–55.

⁷¹ S. M. Lipset, *Political man*, Londyn 1963, s. 89.

⁷² M. Weber, *Trzy czyste typy prawomocnego panowania*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, pod red. W. Derczyńskiego, Warszawa 1979, s. 539–551.

⁷³ A. Pawłowska, *Władza, elity, biurokracja. Studium z socjologii polityki*, Lublin 1998, s. 30.

⁷⁴ M. Chmaja, M. Żmigrodzki, op.cit., s. 130.

⁷⁵ E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 2001, s. 158; M. Kuninski, *Myślenie modelowe w socjologii Maxa Webera*, Kraków 1980, s. 157; R. Bendix, *Max Weber. Portret uczonego*, Warszawa 1975, s. 277–278.

chalna⁷⁶. Zakres władzy rozkazodawczej panującego wyrażany jest przez tradycję. Ustanowienie nowych praw niezgodnych z tradycyjnymi normami jest zasadniczo niemożliwe i wprowadzenie nowych przepisów prawnych dokonuje się w praktyce w drodze ich „odkrywania”, przypominania jako od dawna obowiązujących. Poza tradycyjnymi normami wola władcy jest ograniczana tylko poczuciem słuszności, a więc w sposób bardzo elastyczny. Prawomocność tego rodzaju występuje tam, gdzie „władcy” domagają się posłuszeństwa na podstawie przyjętych obyczajów. Prawomocność w tego typu panowaniu zagwarantowana jest nie tylko istnieniem tradycji, ale i określoną organizacją społeczeństwa. Najczystszy typem panowania tradycyjnego jest władza patriarchalna. Takie panowanie wzoruje się na stosunkach mających charakter wspólnoty, rozkazującym jest „pan”, służebnym – „poddany”⁷⁷.

Legitymizacja stanowi ważny element reżimu politycznego. Można założyć, że rządzący uzyskują posłuch rządzonych w oparciu o jeden z czterech czynników władzy lub w oparciu o ich kombinację:

- przymus i przemoc,
- różnego rodzaju nagrody materialne,
- apatię i nawyk,
- legitymizację.

Spośród nich można przyznać szczególną rolę legitymizacji w procesie utrzymania władzy. W przypadku przemocy i przymusu żadna władza państwowa nie jest w stanie stosować i nie stosuje stale przemocy, odwołując się do niej w przypadku łamania prawa, bezpośredniego zagrożenia swych istotnych interesów lub dla zastraszającego przykładu⁷⁸. Uznaje się jednak „prawo” przywódców autorytarnych do sprawowania rządów i „obowiązek” posłuszeństwa ich narodów. W przeszłości legitymizację niedemokratycznym rządów nadawały m.in. tradycja, religia, boskie prawo władców, uległość społeczeństwa.

Charakterystyczna dla rosyjskiego modelu władzy była legitymizacja charyzmatyczna, czyli taki typ argumentowania, który próbuje stworzyć wokół legitymizowanej instytucji pewien klimat emocjonalny, aurę nadzwyczajności poprzez wskazanie na pewne szczególne cechy, takie jak: pierwszeństwo, przodownictwo, uniwersalność, specjalne posłannictwo itp.⁷⁹ Wyrazem tego w Rosji był proces sakralizacji instytucji politycznych: cara i osoby monarchy. Otoczenie charyzmą i utrzymanie dzięki akceptacji istniejącego systemu składało się z co najmniej trzech elementów:

- 1) uznania cara za namiestnika Bożego na ziemi, którego władza pochodzi wyłącznie od Boga i nadana jest mu prawem boskim, który nie podlega osądowi ludzkiemu. W tej koncepcji władzę monarchy utożsamiano z władzą boską. W liście wschodnich patriarchów do cara Aleksego Michajłowicza z 1663 r. wierność carowi, a zatem i władzy państwowej, została uznana za wymóg konfesyjny; zgodnie z teorią paralelizmu monarchy

⁷⁶ E. Zieliński, op.cit., s. 158; M. Sobolewski, *Podstawy teorii państwa*, Kraków 1986, s. 22.

⁷⁷ M. Chmaj, M. Żmigrodzki, op.cit., s. 128.

⁷⁸ J. Tarkowski, *Socjologia świata polityki*, Warszawa 1994, t. 1, s. 37.

⁷⁹ Ibidem, s. 57.

i Boga nie można było być chrześcijaninem, nie będąc wiernym poddanym. *Jak władza Boga na niebiosach wszystko obejmuje, tak i władza cesarza rozciąga się na wszystkich jego poddanych. Jak odstępca od wiary odpada od prawosławia, tak i ten, kto nie dochowuje wierności władzy carskiej, niegodny jest nazywać się synem Chrystusa, car jest bowiem pomazańcem Bożym, który otrzymał od Boga jabłko, berło i diadem*⁸⁰.

- 2) Przyznanie władzy specyficznych zadań mających charakter sakralny, ponadnarodowy, co realizowano zarówno w koncepcji Moskwy – Trzeciego Rzymu, jak i w późniejszych panslawistycznych koncepcjach objęcia władzy cara nad wszystkimi ludami słowiańskimi,
- 3) Tworzenie genealogii władców wywodzących ich pochodzenie od świętych, starożytnych cesarzy i innych osób w zbiorowej świadomości społeczeństwa obdarzonych charyzmą. Genealogie takie tworzone na potrzeby dynastii Rurykowiczów za panowania Iwana IV, a także po objęciu tronu carskiego przez dynastię Romanowów.

Posłuszeństwo panowaniu charyzmatycznemu jest oparte na „egzaltacji”, jaką budzi coś niecodziennego, niebywałego⁸¹. Poddani posłuszni charyzmatycznemu władcy wierzą w jego nadzwyczajne cechy – moce magiczne, objawienie, bohaterstwo. Jednakże formuła charyzmatyczna musi bez przerwy dowodzić swojej charyzmy⁸². Charyzma posiada irracjonalny sens, ponieważ nie treść podejmowanych działań i realizowanych celów skłania do poparcia, ale moc i siła moralna, jaka jest po stronie przywódcy charyzmatycznego. Z legitymizacji charyzmatycznej korzysta przywództwo autorytarne, gdyż zasadą autorytaryzmu jest posiadanie autorytetu, czyli powagi i mocy silnej władzy państwowej należącej do jednostki⁸³.

O roli charyzmy w procesie legitymizacji władzy w kulturze rosyjskiej świadczą pojawienie się w XVII w. carów – samozwańców. Samozwańcy zgłaszali pretensje do sakralnego statusu cara. Bódcem do ich pojawienia się było naruszenie naturalnego porządku następstwa tronu. W takich warunkach pojawił się problem, czy na tronie zasiada autentyczny car? Stworzyło to możliwości dla pojawienia się wielu pretendentów do tytułu cara⁸⁴.

Władzę w państwie moskiewskim, a później także w rosyjskim, otaczano swoistym kultem. Jednakże z nadejściem epoki, w której przestano wierzyć w szczególne przymioty monarchów i dar rządzenia, istotną rolę w procesie legitymizacji władzy zaczęła odgrywać tradycja. Poprzez tradycjonalizację porządków i zasad reżimu politycznego panowanie charyzmatyczne przekształciło się w panowanie tradycyjne.

W panowaniu tradycyjnym władza opiera się na przekonaniu, że jest ona częścią niewzruszonego porządku rzeczy, uświęconego odwieczną tradycją, do której przywiązuje się duże znaczenie⁸⁵.

⁸⁰ B. Uspiński, W. Żywow, op.cit., s. 45.

⁸¹ M. Weber, *Trzy czyste typy...*, s. 545.

⁸² A. Pawłowska, op.cit., s. 65.

⁸³ W. Sokół, *Legitymizacja systemów politycznych*, Lublin 1997, s. 77.

⁸⁴ B. Uspiński, W. Żywow, op.cit., s. 25.

⁸⁵ A. Pawłowska, op.cit., s. 64.

Istotnym elementem ideologii monarchii rosyjskiej było łączenie tradycji z religią. Funkcjonowanie systemów autorytarnych powoduje, że szukają one dla siebie uzasadnienia ideologicznego w tradycyjnych normach moralnych. Częste było przy tym bezpośrednie odwoływanie się do chrześcijaństwa, którego decydujący wpływ na tradycyjne normy moralne w społeczeństwie europejskim jest trudny do zakwestionowania⁸⁶. Car Iwan IV w listach kierowanych do księcia Kurbskiego pisał: *Nie zabraliśmy nikomu królestwa, lecz z woli boskiej i błogostawieństwem praojców i ojców naszych, jak w królestwie tym urodziliśmy się i wyrosliśmy, a z bożego nakazu zostaliśmy ukoronowani i wzięliśmy wszystko z rodzicielskim błogostawieństwem, nie zagarniając niczego*⁸⁷.

Dziewiętnastowieczny rosyjski historyk, Michał Karamzin (1766–1826), który na dworze cara Aleksandra I pełnił funkcję oficjalnego historiografa państwa, napisał w 1811 r. memoriał *O starej i nowej Rosji* zawierający refleksję nad historią Rosji; jego myślą przewodnią była idea samowładztwa oraz idea ciągłości historycznej skierowana przeciwko ustawodawstwu, które nie wywodzi się z tradycji narodowej, lecz bierze za punkt wyjścia przesłanki historyczne albo wzory obce. Karamzin pisał: *Rosja nauczona długotrwałymi klęskami przed świętym ołtarzem wręczyła władzę samodzielną Twojemu przodkowi i zażądała, by rządził nią w sposób suwerenny i niepodzielny. Ów testament jest podstawą Twojej władzy, innej podstawy nie masz; możesz wszystko, ale nie możesz władzy Twojej prawnie ograniczyć*⁸⁸.

Tradycja historyczna w rozumieniu historiografów i władców Rosji carskiej była argumentem na rzecz nienaruszalności podstaw ustroju. Ostatni car Rosji Mikołaj II, który w obliczu wystąpień rewolucyjnych zmuszony został do reformy systemu samowładztwa, twierdził, że *tylko to państwo jest silne, które święcie chroni nakazy przeszłości – zgrzeszyliśmy przeciw nim i być może Bóg nas za to karze*⁸⁹. W manifestie carskim z 6 sierpnia 1905 r., zapowiadającym powołanie obieralnej instytucji przedstawicielskiej – Dumy Państwowej, car wywodził źródło reform politycznych nie z woli narodu, lecz z przeszłości i tradycji carskiego samodzielnia: *W naszym manifestie wydanym 26 lutego 1903 r. wzywaliśmy wszystkich wiernych synów ojczyzny do ścisłej jedności w celu udoskonalenia ustroju państwowego [...] Już wtedy zajęła nas myśl o utrzymaniu równowagi pomiędzy przedstawicielami samorządu i organami rządu [...] O tym myśleli także nieustannie nasi poprzednicy, samowładni carowie. Teraz nadszedł odpowiedni czas do tego, abyśmy idąc za błogostawionymi początkami naszych wspomnianych przodków, powołali z całej Rosji wybranych mężów do stałego i czynnego udziału w tworzeniu praw*⁹⁰. Podkreślał tym samym, że źródłem wszelkich praw jest wola carska oraz że owa wola jest wyrazicielem praw istniejących „od zawsze”.

Prawomocność autorytarnej władzy w Rosji upatrywano również w jej skuteczności potwierdzonej faktami historycznymi i społecznymi. Do argumentu skuteczności odwoływali się ideologowie samodzielnia carskiego: wspomniani

⁸⁶ W. Sokół, op.cit., s. 77.

⁸⁷ W. Serczyk, op.cit., s. 61.

⁸⁸ Cyt. za: A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 90.

⁸⁹ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 102.

⁹⁰ Z. Jedlicki, op.cit., s. 271.

już Iwan Pierieswietow, który uważał, że jedynie silna i niepodzielna władza może zaprowadzić ład w państwie⁹¹, a także XIX-wieczny historyk Michał Karamzin, według którego samodzierżawie nie było ustrojem idealnym ale było historyczną koniecznością dla utrzymania w całości państwa tak rozległego i zróżnicowanego jak Rosja⁹². Konstanty Pobiedonoscew (1827–1907), wysoki urzędnik carski i wychowawca carów: Aleksandra III i Mikołaja II, twierdził, że człowiek jest istotą złą i słabą, której dobro wymaga dyscypliny narzuconej z zewnątrz. Dlatego też idealną instytucją polityczną dla Rosji miało być samodzierżawie, a wszelkie próby liberalizacji systemu politycznego miały skończyć się klęską⁹³. Historyk rosyjski, Wasilij Tatiszczew (1686–1750), uważał, że każda forma sprawowania rządów może być korzystna w określonych okolicznościach, ale warunki geograficzne i polityczne Rosji zmuszają ją do przyjęcia monarchii absolutnej, gdyż wielkie państwa nie mogą być rządzone inaczej jak samowładnie⁹⁴. Także po rewolucji październikowej przekonanie o nieodzowności władzy autorytarnej było jednym z elementów ideologii rewolucyjnego państwa. Władza radziecka bowiem nie jest niczym innym jak tylko organizacyjną formą dyktatury proletariatu, dyktatury klasy przodującej [...] Dyktatura – to żelazna władza, rewolucyjnie śmiała i szybko działająca, bezlitosna w dławieniu zarówno wyzyskiwaczy, jak i chuliganów. [...] nietrudno się przekonać, że przy każdym przejściu od kapitalizmu do socjalizmu dyktatura jest konieczna z dwóch głównych przyczyn albo w dwóch głównych kierunkach. Po pierwsze nie można kapitalizmu zwyciężyć i wykorzystać bez bezlitosnego zgniecenia oporu wyzyskiwaczy, których niepodobna od razu pozabawić ich bogactw, ich przewagi w dziedzinie organizacji i wiedzy i którzy będą wobec tego w ciągu dość długiego okresu niechybnie usiłowali obalić znieprawioną władzę biedoty. Po drugie – żadna wielka rewolucja a socjalistyczna w szczególności, nawet gdyby nie było wojny zewnętrznej, nie jest do pomyślenia bez wojny wewnętrznej, tzn. bez wojny domowej [...] Aby dać sobie z tym radę, trzeba czasu i trzeba żelaznej ręki⁹⁵. W państwie radzieckim stosowanie przymusu i represji uważano za niezbędny składnik budowy państwa proletariatu zdolnego przeciwstawić się zagrożeniom zewnętrznym i wewnętrznym. Stalinowski terror lat trzydziestych uzasadniano tezą, iż w miarę postępów budownictwa socjalistycznego rośnie opór wroga, co rodzi konieczność coraz ostrzejszych środków zapobiegawczych⁹⁶.

Przekonanie o skuteczności, a także nieodzowności silnej, autokratycznej władzy, zostało mocno zakorzenione w świadomości Rosjan. W życiu politycznym Rosji do dziś istnieje akceptacja dla despotycznego, scentralizowanego, zburokratyzowanego państwa, aprobatą dla jego siły, potęgi, mocarstwowych ambicji, imperialnego ekspansjonizmu, dążenia do zachowania ogromnego terytorium. Kult państwa ma korzenie nie tylko w fascynacji wielkością, ale również w przeświadczeniu, że osiągnięcia militarne i polityczne, utrzymanie i hegemonia nad

⁹¹ Por. A. Wójcik, op.cit., s. 25.

⁹² A. Walicki, op.cit., s. 92.

⁹³ Ibidem, s. 437.

⁹⁴ M. Heller, op.cit., s. 367.

⁹⁵ W. Lenin, *Najbliższe zadania władzy radzieckiej*, [w:] W. Lenin, *Dzieła*, Warszawa 1978, t. 3, s. 382–383.

⁹⁶ A. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001, s. 87.

rozległym terytorium nie byłyby możliwa bez autorytarnej, zmilitaryzowanej struktury politycznej⁹⁷. Wielowiekowe zmagania z mongolską dominacją, separatyzm rodzimych książąt w fazie jednoczenia ziem i koncentracji władzy, ekspansjonistyczne działania Polski i Szwecji, odśrodkowe tendencje anektowanych, etnicznie obcych ludów – wszystko to podtrzymywało wszelkiego rodzaju stereotypy (notabene stanowiły one ważny element socjotechniczny) i umocniło przekonanie o racjonalności i nieodzowności autorytarnego modelu państwa⁹⁸.

Zagadnienie relacji między efektywnością władzy dyktatorskiej a systemem względnie efektywnej demokracji należało do najistotniejszych tematów rosyjskiej praktyki politycznej XX w.: w okresie rządów premiera Piotra Stołypina, usiłującego siłą przeciwstawić się coraz bardziej masowym przejawom rewolucji skierowanej przeciwko niezdecydowaniu Mikołaja II, w pokonaniu demokratyzujących socjaldemokratów przez bolszewickich radykałów, w przejściu od początkowo względnie tolerancyjnych zasad leninowskich do terroru stalinowskiego, w niektórych fazach władzy Nikity Chruszczowa, w polityce Jurija Andropowa, a wreszcie Michaiła Gorbaczowa i w wahaniach Borysa Jelcyna pragnącego jak największego monopolu władzy, lecz zarazem rozumiejącego konieczność demokratyzacji rosyjskiego modelu politycznego i przystosowania go do zmienionej rzeczywistości rosyjskiej oraz międzynarodowej⁹⁹.

Legitymizacja władzy nie jest czymś danym „na zawsze”. Legitymizację zdobywa się, ale można także ją stracić¹⁰⁰. Możliwym powodem utraty prawowitości władzy może być nieskuteczność w jej sprawowaniu, zwłaszcza w sprawach mających żywotne znaczenie dla obywateli. Delegitymizacja samowładnej władzy ostatniego cara Rosji, Mikołaja II, dokonała się w wyniku przegranej wojny z Japonią w 1905 r. i klęsk w I wojnie światowej.

W 1917 r. władza w Rosji została przejęta przez partię bolszewików wywodzącą się z tradycji rosyjskich ruchów rewolucyjnych, głoszących konieczność przewartościowania życia społeczno-politycznego kraju i zlikwidowanie systemu samodzierżawia. Przejęcie władzy oznaczało zmianę systemu politycznego. W miejsce carskiej Rosji została ustanowiona dyktatura partii bolszewickiej. Następujące zmiany strukturalne w systemie najwyższych organów państwa nie były równoznaczne ze zmianami w mentalności i zakorzenionych w rosyjskiej tradycji i kulturze pojęciami dotyczącymi władzy, które okazały się równie funkcjonalne w państwie radzieckim. Rosja, żyjąca przez wieki pod berłem carów, w 1917 r. przeszła do nowej formy absolutyzmu. Rewolucja bolszewicka, odrzucając elitę i symbole caratu, przejęła w rzeczywistości większość jego dyktatorsko-oligarchicznych metod działania. Przy tym, dysponując nowocześniejszymi instrumentami kontroli państwowej, doprowadziła do efektów idących znacznie dalej niż w latach administracji urzędników carskich. Obejmowało to zwłaszcza mechanizmy karier, terroru, inwigilacji, cenzury, donosicielstwa, prowokacji. Można zatem sądzić, że liczne cechy rewolucji październikowej i późniejszych

⁹⁷ Por. *Rozumieć Rosję. Tropy*, pod red. M. Figury, M. Kotlarskiego, Poznań 1997, s. 39.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 40.

⁹⁹ M. Dobroczyński, *Stulecie przyspieszeń*, Toruń 1999, s. 139.

¹⁰⁰ J. Wiatr, *op.cit.*, s. 144.

wydarzeń były nie tylko zespołem zjawisk zachodzących na obszarze tego samego państwa, lecz na swój sposób logicznym przedłużeniem historii tego samego kraju. Rewolucja bolszewicka i siedem dziesięcioleci systemu radzieckiego byłyby niewyobrażalne bez silnego przez cały czas powiązania z całokształtem atmosfery i stosunków carskiej Rosji¹⁰¹. Rosyjski system budowy ładu komunistycznego był swoistą kontynuacją totalitaryzmu carskiego. Bezwzględność działań władczych nie powstała w 1917 r., podobnie jak gotowość do podporządkowania się decyzjom administracji państwowej.

Podstawową techniką sprawowania władzy w systemie politycznym ZSRR była tzw. „dyktatura proletariatu” jako wyodrębniony teoretyczny model władzy rewolucyjnej stworzony w obrębie doktryny politycznej marksizmu¹⁰².

Dyktatura w literalnym sensie oznacza jedynowładztwo nie związane z żadnymi ograniczeniami instytucjonalnymi (prawnymi). John Locke pisał, że tyrania jest sprawowaniem władzy poza prawem¹⁰³.

Dla ideologów bolszewizmu dyktatura oznaczała władzę nieograniczoną opierającą się na sile, nie na prawie. *Władza nieograniczona, nie skrepowana prawami, opierająca się na sile w najbezpośredniejszym znaczeniu tego wyrazu – to jest właśnie dyktatura*¹⁰⁴. Najważniejszą funkcją nadaną prawu w ZSRR była rola ściśle polityczna. Stworzony w wyniku rewolucji październikowej system prawny został podporządkowany politycznym celom grupy sprawującej władzę. W doktrynie bolszewickiej prawo było lekceważone jako kategoria społeczna¹⁰⁵. Porządek prawny uznawano za coś dowolnego, za dobro abstrakcyjne, co prowadziło do przekonania o fikcyjności wszystkich przepisów prawa¹⁰⁶. Była to podstawa prawodawstwa, które jest właściwe systemowi totalitarnemu w odróżnieniu od systemu despotycznego, to znaczy prawodawstwo, którego cechą wyróżniającą nie jest surowość, ale fikcyjność¹⁰⁷.

Dyktaturę proletariatu określano także jako system odrzucający system parlamentarny, który hołdował zasadzie rozdziału władzy ustawodawczej i wykonawczej. Dyktatura proletariatu stanowiła połączenie w jedną całość rządów i ustawodawstwa, co oznaczało, że posiadający władzę ustanawiają prawa, na mocy których wykonują swe władztwo, nie podlegając żadnej kontroli¹⁰⁸. Dyktatura proletariatu miała znieść system parlamentarny i zasadę rozdziału władzy na ustawodawczą i wykonawczą, co miało być cechą odróżniającą republikę rad od republiki parlamentarnej¹⁰⁹. W systemie tym władzę miał sprawować proletariot „reprezentowany” przez partię bolszewicką, która jako jedyna może stworzyć państwo proletariatu¹¹⁰.

¹⁰¹ M. Dobroczyński, op.cit., s. 145.

¹⁰² M. Bańkiewicz, *Kulisy totalitaryzmu*, Kraków 1995, s. 5.

¹⁰³ J. Locke, op.cit., Warszawa 1992, s. 305.

¹⁰⁴ W. Lenin, *Zwycięstwo kadetów a zadania partii robotniczej*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1955, t. 10, s. 208–209.

¹⁰⁵ A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo*, Warszawa 1999, s. 15.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 35.

¹⁰⁷ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu (cz. II)*, Poznań [2000], s. 601.

¹⁰⁸ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, Warszawa 1986, s. 48–49.

¹⁰⁹ L. Kołakowski, op.cit., s. 595.

¹¹⁰ Ibidem, s. 596.

Do fundamentalnych reguł obowiązujących w radzieckim modelu politycznym można zaliczyć:

- dyktaturę proletariatu,
- kierowniczą rolę partii komunistycznej,
- jedność wewnętrzną partii i społeczeństwa jako całości (tzw. centralizm demokratyczny)¹¹¹.

Przyjęcie powyższych zasad oznaczało utrzymanie w państwie radzieckim niepodzielności władzy, a tym samym utrzymanie niedemokratycznego, autorytarnego charakteru reżimu politycznego Rosji carskiej.

W państwie radzieckim ustanowienie „dyktatury proletariatu” jako zasady władzy eliminowało możliwość funkcjonowania modelu trójpodziału władz. Idea ta miała służyć przede wszystkim powodzeniu rewolucji, co stanowiło cel najważniejszy. Wykonywanie władzy w postaci dyktatury miało zapewnić doprowadzenie rewolucji do końca i pokonanie przeciwników politycznych. Władza była instrumentem realizacji doktryny politycznej¹¹². Dla jej realizacji niezbędna stała się jedność i niepodzielność władzy. Organem, który dysponował władzą (miał realne możliwości wpływu na podejmowane decyzje), była partia komunistyczna, która kontrolowała formalnie wyodrębnione instytucje ustawodawcze, wykonawcze i sądowe¹¹³.

W Rosji Radzieckiej autorytaryzm systemu politycznego uzasadniany był ideologią marksistowsko-leninowską. Nieograniczona władza partii bolszewickiej w państwie radzieckim była poddawana zabiegom legitymizującym, posiadała swoje uzasadnienie ideologiczne. Źródłem władzy partii była nie parlamentarna ustawa, lecz „inicjatywa mas”, bezpośrednie zagarnięcie władzy przez lud¹¹⁴. Objęcie władzy przez proletariat miało być koniecznością dziejową, od której nie może być odwrotu. Władza proletariatu miała być zatem w pełni suwerenna, gdyż realizować miała procesy dziejowe, które istnieją, chociaż nie muszą być „uświadamione” przez społeczeństwo. Legitymizacja władzy bolszewików polegała na tym, że wyrażała ona „z zasady” interesy i pragnienia ludu pracującego; legitymizacja ta miała zatem charakter ideologiczny¹¹⁵. Władza totalitarna głosiła, że nie tylko nie jest „bezprawna”, lecz sięga do źródeł władzy, z których prawa stanowione zaczerpnęły ostateczną sankcję, że nie jest arbitralna, lecz okazuje posłuszeństwo ponadludzkim siłom, i że nie sprawuje władzy w interesie jednego człowieka, lecz jest gotowa poświęcić interesy wszystkich ludzi w imię spełnienia tego, co uważa za prawo dziejowe¹¹⁶. Władza egzekwuje prawa dziejowe, co usprawiedliwia podmiotowość jednostki i prymat władzy państwowej we wszystkich sferach życia społecznego. Poziom roszczeń legitymizacyjnych elit komunistycznych był wysoki, odwoływały się one w celu uprawomocnienia swojej władzy do założeń swojej doktryny politycznej i do filozofii historii.

¹¹¹ J. Tarkowski, op.cit., s. 47.

¹¹² M. Bańkowicz, op.cit., s. 780, 122.

¹¹³ Por. A. Łopatka, *Kierownicza rola partii komunistycznej w stosunku do państwa socjalistycznego*, Poznań 1963, s. 96.

¹¹⁴ Por. W. Lenin, *O dwuwładztwie*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1978, t. 2, s. 213–214.

¹¹⁵ L. Kołakowski, op.cit., s. 611.

¹¹⁶ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, Warszawa 1993, t. 1, s. 496.

Procesy społeczne zapoczątkowane przez rewolucję, oznaczającą transformację rzeczywistości społecznej, odwołujące się do kategorii postępu i zmiany nie stwarzały odpowiedniego podłoża dla legitymizacji tradycyjnej, co powodowało odwoływanie się władzy do wartości i pryncypiów ideologicznych. Ideologia była warunkiem istnienia systemu komunistycznego, którego zasadą legitymizacji była jego treść ideologiczna. Ideologia uzasadniała rację bytu istniejącego aparatu władzy, a realizacja wartości ideologicznych wymagała istnienia odpowiednich instytucji i procedur, w tym m.in. centralizmu demokratycznego¹¹⁷.

Ponadto w procesie legitymizacji władzy radzieckiej wykorzystywano, podobnie jak i w Rosji carskiej, zakorzenioną w mentalności społecznej legitymizację charyzmatyczną. Legitymizacja charyzmatyczna wynikała z roli, jaką pełniły w systemie politycznym Rosji Radzieckiej jednostki przywódcze, skupiające w swych rękach władzę, oraz z zasady autorytetu jednostek, których decyzjom wszyscy winni się podporządkować. Modelową egzemplifikacją legitymizacji charyzmatycznej w modelu radzieckim pozostaje osoba Józefa Stalina i budowanie wokół niego „kult jednostki”¹¹⁸.

Przypisanie władcom Rosji charyzmy religijnej powodowało przenikanie wielu zachowań religijnych do rosyjskiego myślenia politycznego. Wielu Rosjan podświadomie przejawia fascynację rangą, jeżeli nie kult wysokich – na wzór hierarchii kościelnej – stanowisk. Wywodzi się to wprawdzie w większym stopniu z dziedzictwa świeckiego, ale należy pamiętać o wpływie filozofii, polityki i organizacji Cerkwi na rosyjskie instytucje państwowe. Zostało to także utrwalone w Związku Radzieckim; jakkolwiek zmieniały się wypowiedzane motywacje „kultu”, uprawiano go w ramach tej samej semiotyki. Pod względem funkcjonalnym miejsce Pisma Świętego zajęły pisma „klasyków marksizmu”, miejsce ikon – portrety wodzów, ikonostasu – podobnie komponowane fotogramy członków najwyższych władz partii¹¹⁹. Osoby sprawujące najwyższą władzę otaczano też specyficzną atmosferą charakterystyczną dla przywództwa charyzmatycznego. *Wodzowi ci, oprócz nieograniczonej władzy, mieli w sobie coś mitycznego, irracjonalnego, klasycznie rewolucyjnego. Dla prostych ludzi byli prawdziwymi wodzami; dość wspomnieć wstrząsające sceny, które rozegrały się podczas pogrzebów Lenina i Stalina; smutek i żal tłumów uczestniczących w ceremoniach żałobnych były całkowicie autentyczne*¹²⁰. Można sądzić, że bez tradycji religijnych czołobitny kult każdego zdania i cytatu z dzieł klasyków marksizmu-leninizmu (a do końca lat pięćdziesiątych również Stalina) nie byłby wyobrażalny. Odnosi się to również do różnych symboli i form ceremonialnych, z których bezpośrednio lub pośrednio czerpała zarówno carska, jak i komunistyczna rzeczywistość polityczna Rosji¹²¹.

Funkcjonowanie reżimu politycznego było podobne niezależnie od epoki i zakładanych celów. Zarówno w czasach cesarstwa, jak i w okresie dyktatury komunistycznej rosyjski absolutyzm przybierał formy nieznane w nowożytnej

¹¹⁷ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu* (cz. III), Poznań [2000], s. 109.

¹¹⁸ W. Sokół, op.cit., s. 116–120.

¹¹⁹ J. Faryno, *Car*, [w:] *Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, Łódź 2000, t. 3, s. 482.

¹²⁰ D. Wołkogonow, *Siedmiu wodzów*, Warszawa 1999, s. 13.

¹²¹ M. Dobroczyński, op.cit., s. 151.

Europie. Władza w Rosji, nie uznająca zasady suwerenności narodu, na wszystkich etapach jej historycznego rozwoju pozostawała poza kontrolą społeczną¹²². Do 1991 r. Rosjanie oraz narody, którym narzucili oni swoje panowanie, nie mogli w pełni korzystać z praw obywatelskich i praw politycznych. W epoce absolutyzmu rosyjscy monarchowie sprawowali władzę w sposób bardziej absolutystyczny niż władcy na Zachodzie; a już w czasach pojawienia się w Europie państw demokratycznych obstawała przy absolutyzmie dłużej niż jakikolwiek inny kraj europejski. W okresie zaś siedmiu dziesięcioleci rządów komunistycznych Rosja zbudowała reżim, który pozbawił naród rosyjski swobód w stopniu nieznanym dotychczas w Europie¹²³. W Rosji nie zaistniały warunki do stworzenia społeczeństwa obywatelskiego, w którym władza i prawo poddane byłyby kontroli społecznej. Stąd widoczna w kulturze rosyjskiej alienacja wobec władzy. W Rosji zawsze funkcjonowało przeciwstawienie: „my” – inteligencja, społeczeństwo, lud – i „oni” – państwo, imperium, władza¹²⁴.

Źródło ukształtowania autorytarnego modelu państwa i słabości rozwoju praw i swobód można upatrywać w teorii państwa patrymonialnego i likwidacji własności ziemi w Wielkim Księstwie Moskiewskim, państwie, które podbiło całą Rosję i narzuciło jej system polegający na tym, że monarcha nie tylko rządził królestwem i swoimi poddanymi, ale dosłownie był ich właścicielem. Połączenie najwyższej władzy i posiadania, rodzaj rządów zwanych „patrymonialnymi”, przyznawało monarsze wszelkie tytuły do ziemi i pozwalało żądać nieograniczonej służby od poddanych. Brak instytucji własności ziemi pozbawił Rosję klasy właścicieli ziemskich, którzy mogliby z powodzeniem ograniczyć władzę carów¹²⁵. Rosjanin nawet najświeźniejszego rodu reprezentuje tylko siebie i jeśli cieszy się poważaniem, to wyłącznie ze względu na swoje osobiste zasługi, których jedynym sędzią jest cesarz. A choć jest wielkim panem, ma tylko tyle władzy, ile jej sobie przywłaszczy u siebie. Rozporządza jednak autorytetem, który może stać się ogromny, jeśli zdoła go zręcznie wykorzystać i jeśli potrafi coraz to wyżej wznosić się w hierarchii dworskiej, za każdym razem otrzymując coraz to wyższy czyn. Pochlebstwo jest takim samym rzemiosłem jak każde inne, ale jak inne, i z pewnością bardziej niż inne, pozwala na dość niepewną egzystencję. Życie dworskie wyklucza wzniosłość uczuć, niezależność myśli, poglądy naprawdę humanitarne i patriotyczne oraz wielkie plany w dziedzinie polityki, których kształtowanie jest głównym zadaniem ciał arystokratycznych ustanowionych legalnie, aby rządzone z ich udziałem państwa kwitły i poszerzały swoje panowanie¹²⁶. Rosyjscy wasale nie mieli gwarancji swobód obywatelskich, ich majątki ziemskie, a także pozycja społeczna zależały od dobrej woli cara i jego dygnitarzy. Arystokracja ziemska i mieszczenie – klasy, które na Zachodzie dążyły do ograniczenia władzy królewskiej, w Rosji były sługami państwa, ich status społeczny był uzależniony od zajmowanego szczebla w hierarchii rządowej

¹²² Por. A. Bartnicki, *Specyfika władzy w Rosji*, „Dziś” 2000, nr 11, s. 43.

¹²³ R. Pipes, *Własność...*, s. 241.

¹²⁴ Por. M. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, Warszawa 1999, s. 151–154; H. Smith, *Rosjanie*, [b.m.], [b.d.], s. 62–63.

¹²⁵ R. Pipes, op.cit., s. 242–243.

¹²⁶ A. de Custine, *Rosja w roku 1839*, Warszawa 1995, t. 1, s. 257–258.

służby oraz łaski cara. Posiadanie ziemi było nie tyle źródłem praw, co powinności¹²⁷.

Autorytaryzm reżimu politycznego Rosji wyróżniał się zasadą suwerenności władzy. Osoby sprawujące władzę miały decydujący wpływ na kształt i rozwój państwa. Uprzedmiotowienie społeczeństwa pozbawionego praw politycznych i kontroli nad decyzjami politycznymi sprawiło, że jedynym animatorem życia społecznego była władza państwowa. Stąd też charakterystyczne dla Rosji zjawisko, tzw. „rewolucji odgórnej”. Zarówno wprowadzenie absolutyzmu przez Iwana IV czy Piotra I, jak i późniejsze odejście od jego założeń dokonywane było odgórnie. Kierunek zmian zawsze zależał od woli człowieka aktualnie sprawującego władzę¹²⁸.

Funkcjonowanie w Rosji absolutnej władzy politycznej doprowadziło także do prymatu polityki nad prawem, które traktowano jako instrument realizacji interesów rządzących. W moskiewskim systemie patrymonialnym nie było miejsca na prawo jako niezależną instytucję, nadrzędną w stosunku do ludzkiej woli. Było jedynie odgałęzieniem administracji, która służyła raczej wzmacnianiu niż ograniczaniu monarszej władzy¹²⁹. Hannah Arendt, w swojej analizie totalitaryzmu pisała, że pierwszym podstawowym krokiem na drodze do totalnego panowania jest zabicie w człowieku osoby prawnej¹³⁰.

Cechy reżimu politycznego Rosji, zakorzeniły w kulturze politycznej społeczeństwa; są to:

- brak kontroli społecznej i brak zasady narodu jako suwerena władzy państwowej,
- arbitralność absolutnej władzy poszczególnych jednostek,
- koncentracja władzy i zasada jedności władz,
- słaba społeczna orientacja w problemach i mechanizmach polityki,
- brak w mentalności Rosjan – podobnie jak i u pozostałych mieszkańców imperium rosyjskiego – dojrzałych wyobrażeń o demokracji i o praktycznym wykorzystaniu zasady władztwa narodu dla potrzeb równowagi i rozwoju umożliwiły długoletnie funkcjonowanie dyktatury politycznej i utrudniają demokratyzację państwa wyrażającą się w rzeczywistym uznaniu praw politycznych i obywatelskich, które są podstawą transformacji systemu politycznego i budowy społeczeństwa obywatelskiego.

W XX w. Rosja pod wpływem postępu edukacyjnego dokonała zerwania ze swoimi społeczno-politycznymi anachronizmami dzięki temu, że jej licząca się część społeczeństwa w sposób samodzielny podjęła próbę transformacji systemowej, odrzucającej stan dotychczasowy. W szczególności w okresie po 1953 r. rosyjska ewolucja polityczna rozpoczęła proces dochodzenia do nowej rosyjskiej dojrzałości politycznej tworzonej w warunkach społeczeństwa o niskiej kulturze politycznej, nie rozumiejącego węzłowych mechanizmów władzy i propagandy, zajętego przede wszystkim problemami codziennej egzystencji, żywiącego raczej

¹²⁷ R. Pipes, *op.cit.*, s. 268.

¹²⁸ A. Bartnicki, *op.cit.*, s. 44.

¹²⁹ R. Pipes, *op.cit.*, s. 270.

¹³⁰ H. Arendt, *op.cit.*, s. 480.

wiarę w możliwości wybranej jednostki przywódczej niż poszukującego rozwiązań systemowych; w następstwie poddawanych manipulacjom politycznym w stopniu znacznie większym niż wyborcy krajów o długoletnich tradycjach parlamentaryzmu i praworządnej konkurencji¹³¹. Zjawiska te utrudniają budowanie społeczeństwa obywatelskiego, tolerancyjnego wobec odmiennych poglądów i postaw. Spośród dawnych republik związkowych ZSRR żadna nie miała własnych tradycji demokracji parlamentarnej, natomiast Rosja „otarła” się o pewne doświadczenia parlamentarne w czasie zaledwie kilku miesięcy od lutego do października 1917 r. Nie ma więc na „Wschodzie” trwałych instytucji i obyczajów demokratycznych, hasło rządów „silnej ręki” jest ciągle elementem kultury społeczeństwa. Pośród licznych barier psychospołecznych utrudniających demokratyzację, są także wielowiekowe tradycje kolektywistyczne. Występuje niemal poddańczy stosunek jednostki wobec zbiorowości oraz przywiązanie do kolektywnej własności i stosunków produkcji¹³².

Nie osłabia to jednak wymowy zmian, które dokonały się w Rosji w ciągu całego stulecia, a zwłaszcza w jego ostatnich dekadach tym bardziej, że zmiany te dokonały się nie pod wpływem obcego przymusu, lecz były wewnętrznym procesem dochodzenia Rosjan do demokracji społecznej i politycznej.

2. Car i władza wykonawcza

Jednym z symboli kultury rosyjskiej jest słowo „car”. Jest to tytuł najwyższego władcy Rosji, a zarazem symbol samowładnej, despotycznej i niepodzielnej władzy charakteryzującej system polityczny Wielkiego Księstwa Moskiewskiego a następnie cesarstwa rosyjskiego.

Carowie zostali utrwaleni jako symbol kultury rosyjskiej, gdyż w historii i systemie politycznym państwa zajmowali rolę szczególną. Byli oni władcami nieograniczonymi, kierującymi się wyłącznie własną wolą, koncentrującymi w swoich rękach cały zarząd państwa. Stąd też ich cechy osobiste w dużej mierze wpływały na historię kraju i ich imiona służą do identyfikacji okresów historii kraju.

Termin „car”, który stał się oficjalnym tytułem ruskiego monarchy został przeniesiony na Ruś wraz z przyjęciem chrześcijaństwa z kultury bizantyńskiej. Został wyprowadzony jako odpowiednik bizantyńskiego basileusa. Na Rusi carami nazywano początkowo bizantyńskich imperatorów¹³³. Było to określenie funkcji najwyższego władcy. Z tradycji kultury bizantyńskiej płynęło przekonanie o wyjątkowej roli cara. Bizantyński monarcha uważał się za spadkobiercę Cesarstwa Rzymskiego. Był on władcą absolutnym (autokrator), źródłem prawa, najwyższym sędzią, zwierzchnikiem całej administracji i naczelnym wodzem. Miał prawo mianowania i usuwania urzędników, był też zwierzchnikiem kościoła. Formalnie jego władza była nieograniczona¹³⁴.

¹³¹ M. Dobroczyński, op.cit., s. 137.

¹³² Por. A. Bartnicki, op.cit., s. 46.

¹³³ M. Żywow, B. Uspieński, op.cit., s. 20.

¹³⁴ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1963, t. 3, s. 12.

W tradycji ruskiej, pozostającej pod wpływem kultury Bizancjum, cara kojarzono z władzą nieograniczoną, absolutną. Kiedy Ruś dostała się pod panowanie ordy tatarskiej, tytułu cara używano także wobec chanów tatarskich rządzących Rusią. Samo słowo „car” miało także szczególną tradycję w języku cerkiewno-słowiańskim (języku liturgii i literatury Rusi) i rosyjskim; traktowano je jako słowo pochodzące od Boga i używano jako imienia Boga¹³⁵. Nazwanie ruskiego monarchy „carem” miało podkreślić związki z bizantyńską tradycją religijną i z autokratyczną władzą. Dlatego też przeniesienie tytułu carskiego do Rosji nastąpiło dopiero w XV w., kiedy zaczęły się kształtować w Wielkim Księstwie Moskiewskim charakterystyczne cechy polityczne systemu samodzierżawia carskiego.

W okresie rozbitcia feudalnego na Rusi Kijowskiej pozycja wielkich książąt ograniczona była istnieniem dum bojarskich, które zapewniały wpływ arystokracji rodowej na rządy w państwie. Wzrost autorytetu władzy książęcej, dążenie do zjednoczenia Rusi pod władzą jednego księcia i upadek cesarstwa bizantyńskiego spowodowały przyjęcie tytułu cara przez książąt moskiewskich.

Przyjęcie tytułu cara sankcjonował polityczny program książąt moskiewskich dążących do podporządkowania ziem ruskich jednolitej, silnej władzy państwowej. Upadek cesarstwa bizantyńskiego, który formalnie umożliwił przeniesienie tradycji i atrybutów władzy prawosławnego imperium, odbierano pod względem duchowym jako przejęcie przez Ruś misji religijnej Kościoła wschodniego. Zaczął się kształtować pogląd, że ruski władca powołany był do zastąpienia cesarza bizantyńskiego, a Rusini powinni zająć pierwsze miejsce wśród narodów prawosławnych¹³⁶. Upadek Konstantynopola, stolicy cesarstwa bizantyńskiego, nastąpił podczas panowania Wasyla II Ślepego (1425–1462) i od tego czasu władcy ruscy mniej lub bardziej konsekwentnie tytułowani są carami, czyli tak samo jak na Rusi nazywano bizantyńskich imperatorów.

Formalnie tytuł cara został wprowadzony po ślubie Iwana III z bizantyńską księżniczką – Zofią Paleolog. Bizantyńska księżniczka, gdy została żoną moskiewskiego władcy, wprowadziła na dwór moskiewski tytuły przeniesione z Bizancjum: na pieczęci wielkiego księcia moskiewskiego pojawił się cesarski dwugłowy orzeł, a Iwan III zaczął się tytułować „z bożej łaski władcą całej Rusi” i z czasem zaczął także używać tytułu cara¹³⁷.

Zofia Paleolog swoją obecnością na dworze legitymizowała dążenia Moskwy do przejęcia dziedzictwa po nieistniejącym już cesarstwie bizantyńskim. Tradycja bizantyńska obecna na Rusi od czasów przyjęcia przez księcia Włodzimierza Wielkiego chrześcijaństwa i umocniona obecnością księżniczki bizantyńskiej na tronie określała władcę jako osobę dysponującą nieograniczoną władzą i prowadziła do sakralizacji osoby monarchy.

Następca Iwana III – Wasyl III, który kontynuował politykę ojca (wzmocnienie władzy centralnej, zjednoczenie ziem ruskich) przekazał swojemu synowi Iwanowi IV takie państwo i taką nad nim władzę, że pozwoliło mu to oficjalnie

¹³⁵ J. Faryno, *Car, [w:] Idee w Rosji...*, t. 3, s. 480.

¹³⁶ M. Heller, *op.cit.*, s. 115.

¹³⁷ L. Bazylow, *op.cit.*, s. 171.

ogłosić się carem. Objęcie samodzielnych rządów Iwan IV uczcił aktem o doniosłym znaczeniu politycznym – władca państwa rosyjskiego oficjalnie przyjął tytuł cara. Koronacja Iwana IV odbyła się 16 I 1547 r. – nazwa car usankcjonowana przez kraje europejskie stała się od tej pory oficjalnym tytułem ruskiego monarchy.

Nowożytny absolutyzm rosyjski od strony doktrynalno-ustrojowej był systemem kształtowanym przez samowładnych władców osobowość carów – ich credo ideowe, filozofia polityczna, sposób pojmowania prerogatyw czy choćby cechy charakterologiczne z powodu zakresu władzy były decydującymi czynnikami w stanowieniu jego zasad, ich interpretacji i praktycznym funkcjonowaniu¹³⁸. Carowie rosyjscy z racji tego, że zgodnie z polityczną tradycją Bizancjum, byli władcami samowładnymi, dysponującymi nieograniczoną władzą, wpłynęli w jakimś stopniu na proces kształtowania się ustroju politycznego Rosji. Jednakże podstawowe założenia ustrojowe i ideologiczne systemu miały do pewnego stopnia charakter ponadczasowy. Upatrywano bowiem w nich źródła jedności i potęgi państwa.

Prekursorem nowożytnego absolutyzmu carskiego był Piotr I. Jednakże podstawowe idee nieograniczonej władzy carskiej zostały wyrażone przez pierwszego cara Rosji – Iwana IV. W ciągu XV i XVI w. na ziemiach ruskich podzielonych na małe księstwa toczył się proces zjednoczeniowy, któremu towarzyszyło wzmocnienie władzy i autorytetu książąt moskiewskich. Władza Iwana IV przybrała znamiona władzy nieograniczonej zwłaszcza po rozbiciu arystokracji bojarskiej, stanowiącej główną siłę zdolną przeciwstawić się carowi. Sam Iwan IV najdobitniej podkreślał carskie „samodzierżawie” i wynikające stąd nieograniczone uprawnienia, w tym prawo do życia i śmierci swoich poddanych. Iwan IV z uprawnień tych w pełni korzystał.

Poglądy Iwana IV dotyczące miejsca i roli cara w państwie zawarte są w jego polemikach z księciem Andrzejem Kurbskim – dowódcą wojskowym, doradcą cara i późniejszym uciekinierem z Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. W listach kierowanych przez Iwana IV do księcia Kurbskiego car pisał: *Czy to przeciwne sumieniu trzymać królestwo w swych rękach i nie dopuszczać niewolników do władzy? Czy to przeciwne rozumowi – nie chcieć się poddać ich zwierzchnictwu? Czy tak nakazuje nam prześwieczne prawosławie – ulegać władzy i rozkazom niewolników? [...] Rosyjscy władcy od początku sami władają swym państwem, a nie ich bojarzy i wielmoże [...] Czy światle jest gdy pop i podstępni niewolnicy rządzą, a car tylko z nazwy i godności jest carem [...] Dlaczego nazywają go samodzierżawcą, jeżeli sam nie rządzi?*¹³⁹

Za panowania Iwana IV kształtowała się filozofia rosyjskiego samowładztwa, w którym car miał być jedynym ośrodkiem władzy i źródłem prawa. Iwan Groźny zdecydowanie odrzucał postulat, aby w realnej władzy partycypowali przedstawiciele rodów bojarskich, ograniczając tym samym zakres władzy cara¹⁴⁰. Poddani cara nie mieli według niego żadnych praw, które mogłyby ograniczać jego pełną nad nimi władzę. W dążeniu do jedynowładztwa i do realizacji swoich

¹³⁸ Por. L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 25.

¹³⁹ W. Serczyk, *Iwan Groźny*, Wrocław 1986, s. 62.

¹⁴⁰ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 25.

celów politycznych car postępował w sposób samowolny i często okrutny. Okrucieństwo cara zaczęto traktować jako nieodłączny atrybut władzy. Powszechne bezprawie, jakiego mógł dopuścić się car, sprawiało, iż wszyscy jego poddani stawali się równi wobec prawa¹⁴¹.

Pod koniec XV w. rozwinął się reżim polityczny charakteryzujący się nieograniczoną władzą cara wykonywaną za pomocą tworzonego aparatu administracyjnego państwa podlegającego bezpośrednio władcy. W organizacji władz państwa rosyjskiego zaczęły występować pierwsze objawy centralizacji i biurokratyzacji. Jako organy centralne zorganizowały się przy boku cara tzw. „prikazy” wywodzące się z organów zarządzających dworem monarchy. Prikazy były to urzędy centralne podlegające carowi i powołane do zarządzania określonymi resortami zarządu centralnego. Zorganizowane były one częściowo na zasadzie biurokratycznej. Na czele prikazu stał bojar współpracujący z grupą urzędników, diaków i poddiaków. Słabą stroną prikazów była ich nadmierna liczba i brak rozgraniczenia zakresu działania. W poszczególnych prowincjach państwa wprowadzono mianowanie urzędników państwowych – wojewodów, którzy łączyli władzę cywilną z wojskową oraz sprawowali kontrolę nad organami samorządu lokalnego – tzw. samorządem gubnym i ziemskim¹⁴².

W XVI w. w historii Rosji nastąpił ponownie okres umocnienia się wpływów arystokracji dążącej do ograniczenia władzy cara. Po śmierci ostatniego przedstawiciela dynastii Rurykowiczów – Fiodora bojarzy dążący do odzyskania znaczenia w państwie, które utracili za rządów Iwana IV, próbowali ograniczyć władzę carską. Pojawiła się m.in. koncepcja, aby rolę władcy pełniła „Duma Bojarska”¹⁴³. W 1598 r. dokonano na soborze ziemskim wyboru cara, a bojarom nie udało się narzucić swoich warunków wybranemu na cara Borysowi Godunowowi (1598–1605).

W 1606 r. dzięki poparciu rodów bojarskich na cara wybrany został Wasyl Szujski, który został zmuszony do zagwarantowania przywilejów rodom arystokratycznym. Car zobowiązał się, że:

- nikt nie zostanie stracony bez wyroku wydanego przez cara i bojarów,
- że najbliższym krewnym przestępcy, jeżeli byli niewinni, nie zostaną odebrane majątki,
- że na podstawie fałszywego doniesienia nikt nie zostanie pociągnięty do odpowiedzialności, a fałszywy oskarżyciel zostanie ukarany,
- że niewinni ludzie nie popadną w niełaskę¹⁴⁴.

Formalnie władza carska w dalszym ciągu była traktowana jako nieograniczona, musiał car jednak liczyć się z wpływowymi rodami arystokratycznymi, które uzyskały wpływ na proces podejmowania decyzji dotyczących zasadniczych spraw państwa.

Zobowiązania, które zostały przedstawione w 1610 r. przy rokowaniach dotyczących wyboru polskiego królewicza Władysława na tron carski, świadczyły

¹⁴¹ M. Heller, op.cit., s. 171.

¹⁴² I. Jaworski, *Zarys powszechnej historii państwa i prawa*, Warszawa 1978, s. 219–220.

¹⁴³ Por. L. Bazyłow, op.cit., s. 208.

¹⁴⁴ K. Koranyi, op.cit., s. 236.

o tendencji do powiększania roli zgromadzeń stanowych i ograniczenia samowładztwa carskiego. Przewidywano m.in. wspólne rządy cara i Dumy Bojarskiej¹⁴⁵.

Siódmego stycznia 1598 r. po śmierci ostatniego przedstawiciela dynastii Rurykowiczów – cara Fiodora Iwanowicza – znaczącą rolę w państwie zaczęła odgrywać arystokracja bojarska, a władza carska ulegała stopniowym ograniczeniom. W Wielkim Księstwie Moskiewskim pojawiły się elementy charakterystyczne dla monarchii stanowej. Jednakże okres ten zbiegł się z niepowodzeniami zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zewnętrznej, których następstwem były: powstania ludności chłopskiej (powstanie Bołotnikowa), walki wewnętrzne o władzę, przegrane wojny ze Szwecją i Rzeczpospolitą. Okres ten nazywany jest w historiografii okresem „wielkiej smuty”. Apogeum wielkiej smuty były lata 1610–1611, kiedy to wraz z detronizacją cara Wasyla Szujskiego władza państwowa przestała praktycznie funkcjonować, a stolicę państwa zajęły wojska polskie.

Kryzys władzy wynikał przede wszystkim z nieudolnej polityki wyższych warstw rządzących. Bojarzy, starając się o stworzenie systemu ograniczonego samowładztwa, prowadzili między sobą walkę o wpływy na sprawy państwowe. Wojny wewnętrzne i interwencje obcych państw doprowadziły do utraty autorytetu arystokracji jako siły politycznej¹⁴⁶. Sposobem na przywrócenie ładu w państwie miał być wybór nowego cara. Wielkie Księstwo Moskiewskie, aby przezwyciężyć okres rozpadu państwowości, dokonało wyboru jednego władcy i powrotu do koncepcji sakralizacji cara-ojca jako symbolu władzy¹⁴⁷. W listopadzie 1612 r. rozpoczęto przygotowania do zwołania soboru ziemskiego, który miał dokonać wyboru cara. W styczniu 1613 r. sobór rozpoczął obrady, a 7 lutego podjął decyzję o wyborze na cara Michała Fiodorowicza Romanowa (1613–1645).

Michał został zaakceptowany przez sobór ziemski. Ród Romanowów był skoliigacony przez Anastazję Romanową, pierwszą żonę Iwana IV, z dynastią Rurykowiczów. Sam Michał był kuzynem ostatniego cara z dynastii Rurykowiczów – Fiodora. Ten związek dynastyczny dał podstawy, by uważać, w przeciwieństwie do dwóch carów pochodzących z rodów bojarskich – Godunowych i Szujskich, wybranego władcą za „danego od Boga cara”¹⁴⁸. Posłowie soboru ziemskiego, którzy przybyli do Michała i jego matki w celu przekonania ich do objęcia tronu, deklarowali, że Michał wstępuje na tron „z woli Bożej”¹⁴⁹.

Michał Romanow zapoczątkował dynastię, która miała przetrwać na tronie 304 lata. Wybór nowego cara oznaczał koniec kryzysu państwa. Obwołano go samodzierżawcą, monarchą o nieograniczonej władzy. Mimo roli, jaką odgrywały sobory ziemskie przy wyborze władców, państwo wróciło do cara „danego od Boga” o nieograniczonej władzy. Samodzierżawie carskie nie zostało niczym ograniczone i przyjęło na powrót formy utrwalone za panowania Iwana IV Groźnego¹⁵⁰.

¹⁴⁵ L. Bazylow, op.cit., s. 228.

¹⁴⁶ M. Heller, op.cit., s. 227–229.

¹⁴⁷ Por. L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 1996, s. 216.

¹⁴⁸ Por. M. Heller, op.cit., s. 232.

¹⁴⁹ L. Bazylow, op.cit., s. 233.

¹⁵⁰ L. Gumilow, op.cit., s. 217–218.

Powrót do koncepcji samowładnego monarchy sprawił, że sobory ziemskie car uznawał za ograniczenie swojej władzy. Pierwsi carowie z dynastii Romano-wów konsekwentnie dążyli do umocnienia władzy monarszej i autorytetu nowej dynastii. Następca władcy, syn Aleksey (1645–1676), wierzył w boski charakter swojej władzy i nie przyjmował do wiadomości, że jego poddani mogliby mieć jakieś prawa, które ograniczałyby jego wolę¹⁵¹. Za jego panowania centrum moskiewskiego systemu państwowego stał się car, nastąpiło ograniczenie działalności soborów aż do całkowitego zaniechania ich zwoływania. Ostatnim ważnym aktem, nad którym obradował sobór, były prace nad uchwalonym w 1649 r. kodeksem praw znanym jako *Sobornoje Ułożenije*.

Zbiór ten złożony z 25 rozdziałów i 967 artykułów obejmował prawie wszystkie dziedziny prawa obowiązującego na terytorium państwa moskiewskiego, w tym także liczne postanowienia z dziedziny dziś określanej mianem prawa państwowego i określały m.in. pozycję cara w państwie. Przepisy kodeksu zawarte w rozdziale II dotyczyły wykroczeń przeciwko carowi oraz jego urzędnikom. Osoba cara była identyfikowana z państwem i każde wykroczenie przeciwko niemu traktowano jako zdradę, i stosowano tylko jeden rodzaj kary – karę śmierci, przy czym karano nie tylko wykroczenie, ale sam zamiar wystąpienia przeciwko osobie cara (rozdział II, art. 1). Na ludność nałożono, bez względu na jej status społeczny, obowiązek powiadamiania władz o planowanych przestępstwach przeciwko władzy. Śmiercią karano nie tylko osobę dokonującą przestępstwa, ale także osobę, która wiedziała o zamiarze jego popełnienia i nie doniosła o tym przedstawicielom państwa (rozdział II, art. 18, 19 kodeksu).

Kodeks uchwalony przez sobór służył carowi do umocnienia władzy i sprawowania jej w sposób nieograniczony. Przepisy prawne dotyczące ochrony osoby cara, jego zdrowia i czci oraz „czci monarszego dworu” umieszczone zostały w dwóch rozdziałach specjalnie poświęconych temu zagadnieniu. Przestępstwo przeciwko osobie monarchy utożsamione zostało z przestępstwem przeciwko państwu. Wystąpienie, a nawet zamiar wystąpienia przeciwko carowi został uznany za przestępstwo karane śmiercią „bez żadnej litości”. Kodeks zawierał głównie przepisy karne. Charakterystyczną cechą kodeksu była ingerencja i nadzór państwa nad życiem obywateli. Mieszkańcom Rosji odebrano prawo do swobodnego przemieszczania się; za podróżowanie do innych krajów bez zezwolenia władz państwowych groziła kara śmierci (rozdział VI kodeksu)¹⁵².

Tradycja polityczna Księstwa Moskiewskiego uznała cara za samowładnego monarchę, tj. nie ograniczonego żadnym prawem w postępowaniu wobec swoich podwładnych. Car posiadał nie ograniczone uprawnienia, w tym prawo do życia i śmierci swoich poddanych. Był on jedynym ustawodawcą w państwie, w okresie osłabienia władzy carskiej najwyższe ustawy uchwalane były przez organ stanowy, jakim był sobór ziemski. Równolegle działalność prawodawczą wykonywały, pozostające pod zarządkiem cara, poszczególne przykazy, których

¹⁵¹ M. Heller, op.cit., s. 253.

¹⁵² Por. D. Czerska, *Sobornoje Ułożenije 1649 r. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław 1970, s. 51–54, 107–108.

rozporządzenia (ukazy) wpisywano we właściwe księgi (Ukaznyje Knigi Priказов). Wraz z zaniechaniem zwoływania soborów prawodawstwo w całości podlegało carowi i urzędowi centralnym. Najważniejszym źródłem prawa były zbiory praw, zawierające przepisy dotyczące głównie sądownictwa, procesów oraz prawa karnego i prywatnego (*Sudiebnik* z 1497 r., carski *Sudiebnik* z 1550 r. i *Sobornoje Ułożenie* z 1649 r.) Najważniejszym zborem prawa obowiązującym aż do powstania kodyfikacji prawa rosyjskiego w pierwszej połowie XIX w. było zredegagowane przez specjalną komisję *Sobornoje Ułożenie*¹⁵³.

Prekursorem nowożytniej definicji absolutyzmu carskiego był Piotr I. Odwołując się do idei samowładztwa książąt i carów moskiewskich, wyrażonej przez Iwana IV Groźnego w listach do ks. Andrzeja Kurbskiego, Piotr I stworzył absolutyzm nowożytny, który wyrażać miał interes państwa jako dobra najwyższego. Przy czym interes ten wyrażał samowładca w wydawanych przez siebie prawach i podjętych suwerennie decyzjach¹⁵⁴. Aż do połowy XVII w. „państwo” identyfikowano w Rosji z suwerennym władcą, z gosudarem, tj. z jego osobą, dobrami i patrymonium. Za panowania Piotra I (1682–1725) pojawiła się idea państwa jako organizacji służącej wyższemu ideałowi – dobru publicznemu i współistniejąca z nią wizja społeczeństwa jako partnera państwa¹⁵⁵.

Z panowaniem tym wiązała się także przebudowa ustroju społecznego oraz reforma bądź powołanie do życia nowego aparatu państwowego. Na czele państwa i wszystkich jego organów stał samowładny monarcha. Idea wszechwładzy carskiej została sformułowana przez Piotra w wydanych przez niego aktach prawnych: *Wojskich artykułach* (kodeks wojskowy) z 1716 r. i *Duchownom riegłamientie* (regulamin duchowny) z 1721 r.

Regulamin wojskowy stwierdzał, że „wszyscy wojskowi służą Jego Carskiej Mości jako samowładnemu monarsze”. Kary przewidziane za obrazę majestatu wyróżniały się surowością (np. za udział w zamachu na życie cara: ćwiartowanie żywcem, za obrazę słowną: ścięcie). Postanowienia kodeksu głosiły, że „Jego Cesarska Mość jest monarchą samowładnym, który nikomu na świecie nie składa sprawozdania ze swoich czynów [...] a to samo dotyczy Jego Małżonki i Następców”¹⁵⁶.

Drugi z aktów: *Regulamin Duchowny*, stwierdzał, że „władza monarchów jest samowładna (samodzierżawna) i sam Bóg nakazuje się jej podporządkować. Car wszechrosyjski, jako chrześcijański władca, posiada władzę i moc rządzenia swym państwem i ziemiami według swojej woli i najlepszego rozumienia”¹⁵⁷.

Idea nieograniczonego samowładztwa przejawiała się w centralizacji władzy i budowie nowoczesnego biurokratycznego aparatu państwa, tworzonego przez cara i jemu podlegającego. Po objęciu rządów przez Piotra I instytucje stanowe, jak дума bojarska, przestały odgrywać jakąkolwiek rolę w systemie organów państwa. Początkowo jej miejsce zajęła kancelaria przyboczna cara, czyli rada

¹⁵³ M. Sczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1997, s. 205–206.

¹⁵⁴ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 25–26.

¹⁵⁵ R. Pipes, op.cit., s. 127.

¹⁵⁶ W. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław 1977, s. 190.

¹⁵⁷ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 26.

ministrów o niewielkiej ilości osób i ograniczonych kompetencjach, a w 1711 r. Piotr I utworzył senat rządzący, składający się z 9 osób, co oznaczało jednocześnie całkowitą likwidację dумы bojarskiej. Senat został powołany jako instytucja nadzwyczajna w celu zastąpienia cara w okresie, gdy przebywał on na wojnie i nie mógł osobiście kierować sprawami państwa. W okresie od 1711 do 1718 r. senat pełnił funkcję kolektywnego regenta, podejmując w imieniu cara wszystkie decyzje dotyczące zarządu państwa¹⁵⁸.

Do zadań senatu należały: zarząd finansami państwa, nadzór nad działalnością administracji i sądownictwa, kontrola nad wykonaniem ustaw oraz opracowywanie nowych ustaw; w wypadkach nagłych wolno mu było samemu wydać ustawę. Senat był także najwyższą instancją sądową. Sprawował on (do 1718 r.) zastępczo rządy w czasie nieobecności cara¹⁵⁹.

Senat – jako najwyższy urząd państwa – zależny był całkowicie od cara i wypełniać miał przede wszystkim rozporządzenia monarchy uosabiającego państwo. Powołane przez Piotra instytucje państwowe nie naruszały w niczym prerogatyw samowładztwa carskiego. Uprawnienia poszczególnych urzędów zmieniały się wraz ze zmianą woli monarchy.

Kompetencje senatu, pierwotnie szerokie, z czasem ograniczono do kontroli nad administracją (senat został przekształcony w organ kontroli administracji państwa, przejmując funkcję kolegium rewizyjnego) i do roli sądu najwyższego. Od 1722 r. senat utracił uprawnienia w dziedzinie ustawodawstwa, a ponadto od 1715 r. działalność senatu miała kontrolować prokuratura z mianowanym przez cesarza urzędnikiem, którym początkowo był generał-rewizor, zastąpiony następnie przez generał-prokuratora. Generał-prokurator powoływany był przez cara, miał być „okiem monarchy”, a do jego funkcji należało przewodniczenia obradom senatu i sprawowanie nadzoru nad jego działalnością i wykonywaniem jego zarządzeń; za pośrednictwem podległych mu prokuratorów kontrolował administrację i sądownictwo¹⁶⁰. Generał-prokurator miał prawo sprzeciwu wobec wszelkich decyzji senatu, a prokuratorzy prawo sprzeciwu wobec urzędów, przy których byli ustanowieni¹⁶¹.

Monarchia Piotra I stanęła przed problemem nowoczesnej organizacji władz centralnych i ich podziału na resorty ministerialne. Piotr I zlikwidował dawne prikazy, a na ich miejsce powołał tzw. „kolegia”, które zostały zorganizowane w latach 1718–1720. Kolegia zorganizowano na zasadzie rzeczowego podziału kompetencji między nimi. Monarcha określił we wstępie do *Regulaminu Generalnego* wydanego 28 lutego (11 marca) 1720 r. cel utworzenia kolegiów. Stwierdził, że czyni to dla *porządnego kierowania sprawami państwowymi, dokładnego określenia i wyliczenia swoich dochodów, poprawienia sądownictwa i policji [...] ochrony swych wiernych poddanych, utrzymania w dobrym stanie sił lądowych i morskich, handlu, rzemiosła i innych potrzeb państwowych*. Kolegia podporządkowano senatowi (oprócz

¹⁵⁸ A. I. Isajew, op.cit., s. 137, 146.

¹⁵⁹ K. Koranyi, op.cit., s. 397.

¹⁶⁰ M. Sczaniecki, op.cit., s. 293; A.I. Isajew, op.cit., s. 138–139.

¹⁶¹ K. Koranyi, op.cit., s. 298.

trzech: spraw zagranicznych, wojskowych i marynarki, podporządkowanych bezpośrednio carowi); gdyby jednak senat wydał im polecenie sprzeczne z wolą monarchy, miały obowiązek złożenia pisemnego protestu z podaniem jego treści do wiadomości cara¹⁶². Stworzenie systemu kolegiów zakończyło proces centralizacji i biurokratyzacji aparatu władzy. Rozdzielenie wydziałowych funkcji najwyższych urzędów, rozgraniczenie sfer zarządu państwa i kompetencji resortów, jednolite formy działalności – wszystko to stanowiło odejście od systemu prikazów do nowoczesnej biurokracji państwowej¹⁶³ i przyczyniło się do formowania państwa nowożytnego, którego cechą była separacja administracji publicznej od aparatu administracji panującego i jego dworu – władza państwowa w zakresie administracji jest wykonywana przez profesjonalnych urzędników¹⁶⁴.

W 1708 r. wprowadzono nowy podział administracyjny państwa; utworzono osiem guberni, do których przydzielono wszystkie powiaty i miasta. W 1713–1714 r. liczba guberni wzrosła do 18. Na czele guberni stali gubernatorzy lub generał-gubernatorzy podlegający bezpośrednio senatowi. Kompetencje ich były rozległe: administracyjne, wojskowe, skarbowe, a także – w związku z brakiem rozdziału sądownictwa od administracji – sądowe¹⁶⁵.

Reformy wzmacniały centralizację aparatu państwowego i absolutyzm monarszy, podporządkowując wszystkie dziedziny prawodawstwa i zarządu państwem władzy cara. Tendencja do skupienia w ręku cara, który 22 października 1721 r. przyjął oficjalny tytuł Imperatora Wszech Rosji, wszystkich dziedzin życia społecznego dotyczyła także religii i cerkwi prawosławnej. Po śmierci w 1700 r. patriarchy Adriana Piotr I wstrzymał wybór nowego patriarchy, a zarząd cerkwią powierzył swojemu zwolennikowi – metropolicie riazkańskiemu Janowskiemu. W 1721 r. został utworzony specjalny urząd centralnej administracji państwowej: kolegium do spraw duchownych.

Kolegium to zostało wyodrębnione ze składu kolegiów i przyjęło nazwę Najświętszego Rządzącego Synodu. Urząd ten składał się z 12 członków mianowanych przez cara spośród wyższego duchowieństwa. Zwierzchnikiem synodu był cywilny urzędnik, tzw. ober-prokurator synodu. Do kompetencji synodu należało: nadzór nad prawowiernością oraz nad administracją cerkiewną, mianowanie duchownych, interpretacja dogmatów, sądownictwo w sprawach wiary. Podporządkowanie spraw dotyczących religii prawosławnej administracji państwa miało na celu urzeczywistnienie zasady „nieograniczonego samowładztwa – nieograniczonego monarchy”. Patriarchat, który posiadał pewną autonomię, został zlikwidowany. Uzasadnienie likwidacji patriarchatu zawierał opublikowany *Regulamin duchowny*. Podkreślono w nim, że *władza monarchów jest absolutna [...]. Ludzie proszą, widząc jednego władcę kościoła, sądzą, że jest on obok monarchy drugim „gasudarem”, a co więcej, że kościół to inne, całkiem odrębne i lepsze państwo [...] Serca proste demoralizują się do tego stopnia, że w jakiegokolwiek sprawie oglądają się na*

¹⁶² W. Serczyk, op.cit., s. 194.

¹⁶³ A. I. Isajew, op.cit., s. 140.

¹⁶⁴ J. Turowski, op.cit., s. 110.

¹⁶⁵ M. Szczaniecki, op.cit., s. 293; A. I. Isajew, op.cit., s. 142.

swojego pasterza, a nie na władcę [...] Trudno nawet wypowiedzieć jakie stąd wynikają kłopoty¹⁶⁶.

Od czasów Piotra I tradycyjne miejsce cara w państwie, jako najwyższej władzy zwierzchniej i jedyne go prawodawcy, zostało usankcjonowane przepisami prawa pisanego, zawartymi w wydawanych regulaminach. Ustawy redagowane przez cara miały stworzyć podstawy prawne dla idei nieograniczonego samowładztwa. Piotr I był twórcą absolutyzmu rosyjskiego. Wytworzenie dość już skomplikowanego aparatu administracyjnego, biurokratycznego, kontrolujących się wzajemnie, dało cesarzom rosyjskim skuteczne narzędzie do realizacji swej woli i polityki samowładztwa w warunkach tworzenia się nowoczesnego państwa¹⁶⁷.

Idea nieograniczonego samowładztwa „w majestacie prawa” była kontynuowana przez carową Annę i kolejnych władców Rosji. Po śmierci Piotra I z powodu nieuregulowanej sprawy sukcesji nastąpiły próby ograniczenia absolutnej władzy carskiej przez grupę wysokich dostojników państwowych, którzy powołali do życia Najwyższą Tajną Radę (Wierchownyj Tajnyj Sowiet), która miała być organem doradczym cesarzowej, faktycznie zarządzającym państwem. W 1730 r. Najwyższa Tajna Rada poparła kandydaturę Anny (księżna kurlandzka, córka Iwana V, brata Piotra I) na tron carski i przedstawiła jej do podpisania, jako warunek objęcia władzy tzw. kondycje, które ograniczały władzę carską. W razie ich niedotrzymania Anna miała zostać pozbawiona korony. W kondycjach tych Anna zobowiązywała się rządzić wspólnie z radą i bez jej zgody nie wypowiadać wojny, nie zawierać pokoju, nie skazywać szlachcica na karę śmierci i konfiskatę majątku bez wyroku sądu, nie awansować nikogo powyżej rangi pułkownika, nie ustanawiać nowych podatków i nie wydawać pieniędzy skarbowych bez kontroli. Anna miał pozostać pod kontrolą rady, której członkowie nie wymagali jednakże formalnego uznania ograniczenia władzy autokratycznej¹⁶⁸.

W dniu koronacji Anna, do której zwolenników należały pułki gwardii oraz średnia szlachta, odrzuciła przedstawione jej kondycje i 28 II 1730 r. kazała opublikować manifest, skierowany głównie do średniej szlachty, o objęciu nieograniczonej władzy, kontynuując w ten sposób polityczne tradycje władzy carskiej.

Nowożytna dogmatyka samowładztwa pojawiła się w wydanej w 1797 r. przez cara Pawła I *Ustawie o rodzinie carskiej*. Sformułowane w niej zostały zasady następstwa tronu, ogólny porządek prawny państwa i prerogatywy panującego. Podstawowe zasady dotyczące zakresu władzy monarchy oraz porządku prawnego państwa zawarte w tym akcie pozostawały w prawodawstwie Rosji carskiej w brzmieniu niezmienionym aż do końca istnienia caratu (1917 r.).

W artykule pierwszym tego aktu stanowiono, że *Imperator Wszechrosyjski jest monarchą samowładnym i nieograniczonym. Posłuszeństwo, należne Jego władzy najwyższej, nie tylko z bojaźni ale i wobec sumienia sam Bóg nakazuje, zaś artykuł 47*

¹⁶⁶ W. Serczyk, op.cit., s. 197.

¹⁶⁷ Por. W. Studnicki, *Historia ustroju państwowego Rosji*, Lwów 1906, s. 150.

¹⁶⁸ M. Heller, op.cit., s. 364.

stwierdzał, iż *Imperium rosyjskie rządzi się w oparciu o niewzruszone zasady stanowiących praw instytucji i ustaw od władzy samowładnej pochodzących*¹⁶⁹.

W akcie tym określał cesarza jako źródło wszelkiej władzy w państwie zarówno w zakresie stanowienia prawa, jak i jego wykonywania. Tradycyjne pojmowanie władcy jako jedyne suwerena w państwie znalazło odzwierciedlenie w nowożytnym ustawodawstwie państwowym.

Wśród najsłynniejszych w dziejach Rosji wypowiedzi charakteryzujących absolutną władzę carską zachowała się wypowiedź twórcy *Ustawy o rodzinie carskiej* – Pawła I: *W Rosji wielki jest tylko ten z kim ja rozmawiam i dopóki z nim rozmawiam*¹⁷⁰.

W XIX w. władza absolutna cara została zatwierdzona w kodyfikacjach prawa rosyjskiego. W 1804 r. car Aleksander I powołał komisję na czele z Michałem Sperańskim, która dokonać miała kodyfikacji prawa. Prace nad zbiorem praw ukończono dopiero za panowania następcy Aleksandra I – Mikołaja I. Pracą wstępną było zebranie całego materiału prawodawczego poczynawszy od *Sobornego Ułożenija* z 1649 r., a skończywszy na ostatnich ukazach Aleksandra I z 1825 r. Cały ten materiał, ułożony chronologicznie, obejmujący 45 tomów, nazwano *Pełnym Zbiorem Praw Cesarstwa Rosyjskiego* (*Pełnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii*). Zbiór ten stał się podstawą systematycznego Zbioru Praw Cesarstwa Rosyjskiego (*Swod Zakonow Rossijskoj Imperii*), ogłoszonego w 1832 r., obowiązującego od 1 stycznia 1835 r.¹⁷¹.

Swod Zakonow zawierał przepisy prawne regulujące status i prerogatywy cesarza w państwie. Najważniejsze przepisy regulujące ustrój państwa odnosiły się do osoby cara i jego statusu.

Próby teorii wyodrębnienia norm zasadniczych, nadrzędnych hierarchicznie w stosunku do innych, ustanawiały jako naczelne normy prawa państwowego:

- 1) zasadę absolutnej władzy cara,
- 2) zasadę, iż cesarz musi być wyznania prawosławnego,
- 3) statut Pawła I z 1797 r. o prawie następstwa tronu¹⁷².

Zasadę absolutnej władzy cara jako podstawę ustroju politycznego państwa zawierała *Ustawa o rodzinie carskiej* Pawła I. Kodyfikator prawa Michał Sperański umieścił tę ustawę w I części I tomu zredagowanego przez siebie *Zbioru Praw Imperium Rosyjskiego*, nadając jej rangę ustawy zasadniczej państwa. Pomimo że *Zbiór Praw* był później wielokrotnie przeredagowywany i uzupełniany przez kolejnych samowładców, podstawowe artykuły dotyczące zakresu władzy monarszej pozostawały w niezmienionym brzmieniu.

Interpretując zawartą w *Ustawie o rodzinie carskiej* zasadę, że *Imperium rosyjskie rządzi się w oparciu o niewzruszone zasady stanowiących praw, instytucji i ustaw od Władzy Samowładnej pochodzących*, Mikołaj Sperański wskazywał, że samowładztwo oznacza zewnętrzną, międzynarodową suwerenność państwa oraz wewnętrzną niepodzielność i nieograniczoność władzy monarszej. „Nieograniczoność”

¹⁶⁹ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 28.

¹⁷⁰ Por. M. Heller, op.cit., s. 471.

¹⁷¹ K. Koranyi, *Powszechna historia...*, t. 4, s. 295.

¹⁷² K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, Warszawa 1982, t. 4, s. 35.

oznaczała, że żadna inna władza na ziemi, władza faktyczna i legalna – ani na zewnątrz, ani wewnątrz imperium nie może stanowić ograniczenia władzy samowładcy rosyjskiego. Sperański podkreślał charyzmatyczny i nadrzędny wobec wszelkich innych praw charakter samowładztwa i odpowiedzialność cara jedynie przed własnym sumieniem¹⁷³.

Wykładnia praw imperium dokonana przez Mikołaja Sperańskiego stała się w Rosji „klasyczną” interpretacją samowładztwa carskiego. Car Rosji był władcą samowładnym o ile był władcą nieograniczonym, czyli że jego woli nie krepują żadne normy prawne i żaden akt jego władzy nie wymaga stanowczego współdziałania innego organu państwa. Oznaczało to, że zasada praworządności wiązała wszystkie organy państwa z wyjątkiem cesarza, który mógł działać i postanawiać odmiennie niż stanowiły to normy prawne, w tym także normy prawne określające formę działań cara.

Cała władza cesarza określana była jako zwierzchnia. Cała władza spoczywała w osobie monarchy, a on dzielił tylko jej wykonywanie z innymi organami państwa.

W ustroju Rosji carskiej dopiero „wykonywanie władzy” odbywało się zgodnie z zasadą podziału władz, która określała funkcje podległych monarsze organów. Wynikało to z koncepcji Sperańskiego polegającej na przeniesieniu do ustroju Rosji monteskiuszowskiej zasady podziału władz. Przy czym chodziło tu o taki podział władzy, w którym cała władza należy do monarchy, a on przekazuje swoje kompetencje podległym organom, których funkcje określa sam monarcha¹⁷⁴.

Obok pojęcia „władzy zwierzchniej” istniało pojęcie „najwyższego zarządzania” (podczinionnoje uprawlenije). W Rosji ukształtowały się takie organy władzy najwyższej, którym car nie przekazał uprawnień do samodzielnych decyzji oraz takie, które z woli cara miały kompetencje do samodzielnego decydowania, o ile monarcha nie postanowił podjąć decyzji zamiast nich¹⁷⁵.

Zakres władzy zwierzchniej, czyli spraw załatwianych osobiście przez cara, obejmował:

- 1) ustawodawstwo i wydawanie ukazów nie opartych na ustawie,
- 2) wydawanie ukazów będących ingerencją w sferę własności, jak ustanawianie, zmiana i podnoszenie podatków, zarządzanie o wywłaszczeniu na cele publiczne, orzekanie co do zastosowania konfiskaty majątku,
- 3) najwyższe dowództwo armii i floty,
- 4) najwyższe kierownictwo polityki zagranicznej łącznie z prawem wypowiedzenia wojny i zawierania pokoju,
- 5) akty administracyjne uważane za związane z prawem zwierzchnim: ustalanie budżetu państwa, organizacji i etatów organów państwowych, nominacje urzędników na wyższe stanowiska,
- 6) akty związane ze strukturą społeczeństwa i stanowiskiem prawnym jednostek i grup: nadawanie i pozbawianie szlachectwa, nadawanie tytułów, przyznawanie orderów, przyznawanie przywilejów,

¹⁷³ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 28.

¹⁷⁴ K. Grzybowski, op.cit., s. 43.

¹⁷⁵ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 43.

- 7) w zakresie wymiaru sprawiedliwości: akty amnestii i ułaskawienia, oddawanie wyższych urzędników pod sąd za przestępstwa związane z urzędowaniem,
- 8) najwyższe zwierzchnictwo nad kościołem prawosławnym i, choć w mniejszym stopniu, luterąskim
- 9) wprowadzenie stanu wojennego, stanu oblężenia bądź stanu wzmożonej obrony¹⁷⁶.

Były to główne prerogatywy samowładnego monarchy w Rosji przed 1905 r., zawarte w przepisach *Ustaw zasadniczych cesarstwa* regulujących zasady ustroju państwa. Były one rozwinięciem art. 1 ustaw zasadniczych i potwierdzały szczególnie uprawnienia cesarza w zakresie ustawodawstwa, zarządzania państwem i sądownictwa.

Cesarz stanowił najwyższą instancję państwa, jego wola była źródłem praw państwowych. Jego decyzje realizowane były przy pomocy rozbudowanego w XIX w. aparatu państwowego.

Na początku XIX w. cesarz Aleksander I, znajdując się pod wpływem idei zachodnioeuropejskiego Oświecenia, przystąpił do reorganizacji aparatu państwa i do przystosowania rosyjskiego samowładztwa do standardów europejskich. Organizacja najwyższych władz państwa dokonana przez Aleksandra I wytrzymała bez istotniejszych zmian do 1905 r. Aby wprowadzić do absolutyzmu rosyjskiego przyjęty w Europie monteskiuszowski podział na trzy sektory władzy (wykonawczą, ustawodawczą i sądowniczą), car ustanowił organ ustawodawczy powołany do współdziałania w zakresie wypełniania władzy ustawodawczej. Była to Rada Państwa (*Gosudarstwiennyj sowiet*), która została powołana do życia – zgodnie z projektem Sperańskiego – w 1810 r. Radzie Państwa przewodniczył cesarz, a liczba jej członków dochodziła do 90. W skład jej wchodził z urzędu wszyscy ministrowie oraz powołani przez cara urzędnicy. Miała ona charakter organu doradczego, a jej uchwały nie wiązały cara. Zadaniem jej było układanie bądź opiniowanie projektów ustaw¹⁷⁷.

Powołanie Rady Państwa jako instytucji doradczej, przez którą przechodzą projekty ustaw, zanim uzyskają sankcję carską, miało na celu uporządkowanie i usystematyzowanie nieograniczonej władzy carskiej w najważniejszej dziedzinie ustawodawstwa¹⁷⁸. Ustawa (*zakon*) miała stanowić w cesarstwie rosyjskim podstawę działania aparatu państwowego. Rozporządzenia i zarządzenia organów państwa niezgodne z ustawami miały być pozbawione skuteczności prawnej, a urzędnicy odmawiający wykonania rozkazów przełożonych sprzecznych z ustawami wolni byli od odpowiedzialności. W ten sposób miano zagwarantować formalnie zasadę praworządności w państwie samowładztwa carskiego¹⁷⁹.

Monarcha zlecał Radzie Państwa opracowanie projektu ustawy z własnej inicjatywy bądź opracowany za jego uprzednim upoważnieniem, przez odpowiednich urzędników, projekt ustawy należało przedłożyć do rozpatrzenia Radzie

¹⁷⁶ K. Grzybowski, *op.cit.*, s. 43–44.

¹⁷⁷ M. Szczaniecki, *op.cit.*, s. 477.

¹⁷⁸ J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu*, Warszawa 1998, t. 1, s. 38.

¹⁷⁹ K. Grzybowski, *op.cit.*, s. 35.

Państwa. Projekt rozpatrzony przez Radę Państwa wymagał zatwierdzenia ze strony cesarza i dopiero wtedy stawał się obowiązującą ustawą. Procedurę taką przewidywał art. 53 ustaw zasadniczych. Ten sam artykuł przewidywał, iż ustawy mogą powstawać na podstawie przedłożonych przez ministrów projektów, które uzyskały sankcję cesarza. Ustawy te sankcjonowane bezpośrednio przez cara mogły stać się obowiązującym prawem bez odwoływania się do opinii Rady Państwa. Potwierdzeniem uprawnień carskich w zakresie ustawodawstwa, z zarazem wyłomem od zasady „praworządności” była też zasada dyspensy tj. prawo cesarza do decydowania w indywidualnych sprawach w sposób odmienny niż by to wynikało z obowiązującej ustawy. Cesarz mógł także nawet w formie ustnej uzupełnić i objaśnić ustawę, o ile to dotyczyło jej wykonania i wyjaśnienia właściwego znaczenia¹⁸⁰.

Uprawnienia organów ustawodawczych były ograniczone wolą cara, który był ich zwierzchnikiem. Władze ustawodawcze (legislatywa), które powinny mieć szerokie kompetencje formalne w stanowieniu prawa, ale również w zakresie kontroli, a w pewnym sensie także sterowania i oddziaływania na władzę wykonawczą¹⁸¹, były uzależnione i podporządkowane carowi, który sprawował również funkcję zwierzchnika egzekutywy (władzy wykonawczej).

Władza wykonawcza nie tylko egzekwuje prawo, ale również zgłasza organom ustawodawczym propozycje jego zmian oraz utrzymuje stosunki międzynarodowe. W szerokim sensie obejmuje głowę państwa, członków rządu i urzędników administracji państwowej¹⁸². W Rosji cała sfera władzy wykonawczej podporządkowana była carowi jako głowie państwa. Władza wykonawcza dominowała w państwie. Rządy sprawowano za pomocą dekrétów i ukazów carskich z pominięciem legislatywy i procedur ustawodawczych.

W Rosji przed 1905 r. rządu, w znaczeniu formalno-prawnym, nie było. Istniejące od XV w. prikazy wywodziły się z urzędów zarządzających dworem carskim i odwoływały się do zasady, że państwo jest patrymonium władcy. Wprowadzone przez Piotra I w XVIII w. kolegia odgrywające już rolę ministerstw zostały skasowane w 1802 r. Na ich miejsce wprowadzono instytucje ministrów i podlegające im ministerstwa.

Ministrowie byli mianowani przez cara i przed nim tylko odpowiedzialni. Każdy z ministrów składał raporty i otrzymywał rozkazy bezpośrednio od cara, ministrowie byli zobowiązani składać przed senatem sprawozdania ze swojej działalności. W opracowanej w 1811 r. przez Mikołaja Sperańskiego instrukcji dotyczącej ministerstw, władza ich została określona jako „wyższa władza wykonawcza bezpośrednio podporządkowana zwierzchniej władzy imperatora”. Aż do 1905 r. nie doszło do ukonstytuowania się rady ministrów z premierem na czele. Od chwili kiedy powołano do życia ministerstwa istniał komitet ministrów, do którego wchodził ministrowie oraz osoby powołane przez cara. Komitet ten był powołany jako organ doradczy i nie mógł decydować samodzielnie. Nie dysponował zwierzchnimi uprawnieniami w stosunku do ministrów, którzy

¹⁸⁰ Ibidem, s. 36.

¹⁸¹ Por. E. Zieliński, op.cit., s. 178–179.

¹⁸² Ibidem s. 187

ponosili odpowiedzialność osobiście przed monarchą i jemu składali raporty i sprawozdania ze swej działalności. Kompetencje komitetu określał dekret carski z 20 marca 1812 r., komitet rozpatrywał projekty ustaw, a także sprawozdania ministrów z ich działalności, miał prawo mianowania urzędników państwowych. Wszystkie decyzje komitetu musiały być zatwierdzone przez cara¹⁸³.

W 1857 r. powołano także radę ministrów, której celem miało być zapewnienie koordynacji działań biurokracji carskiej. Tworząc kolejne instytucje państwowe na wzór europejski, car nie dokonał jednoczesnego ujednolicenia prawodawstwa w sferze „najwyższego zarządzania”. Pomimo iż intencją twórcy rady ministrów – cara Aleksandra II było stworzenie kolegalnej rady zarządzającej państwem, car, obawiając się, że może ona zagrozić niepodzielności jego władzy, ograniczył jej rolę do głosu doradczego, a w okresie od 1883 do 1905 r. rada ministrów nie zbierała się na posiedzenia¹⁸⁴.

Pojmowanie „najwyższego zarządu” państwa jako osobistej prerogatywy cara doprowadziło do takiej sytuacji, że w połowie XIX w. systemie państwowym Rosji istotną rolę w zarządzaniu państwem odgrywała Osobista Kancelaria Carska. Utworzona za panowania Aleksandra I w czasie wojen napoleońskich, do dominującej roli doszła za panowania Mikołaja I, dzieląc się na oddziały i zajmując się najważniejszymi sprawami administracji, ustawodawstwa i policji. Dotychczasowe funkcje przybocznej kancelarii cara sprawował Oddział I, Oddziałowi II car powierzył funkcję kodyfikacji prawa. Szczególnie złą opinię zdobył III Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości, który sprawował nadzór policyjny nad obywatelami. Dopiero po 1882 r. znaczenie kancelarii carskiej uległo ograniczeniu i została ona ograniczona do czysto osobistej kancelarii cara¹⁸⁵. W latach dwudziestych XIX w. osobista kancelaria cara przejęła kompetencje ustawodawcze Rady Państwa i w państwie funkcjonowały dwa niezależne ośrodki władzy, posiadające z woli carskiej kompetencje legislacyjne¹⁸⁶.

Absolutna dominacja samowładnego cara, wywodząca się z tradycji Księstwa Moskiewskiego i cara Iwana IV Groźnego, utrzymywała się w ustroju państwowym Rosji do 1906 r. W XIX w. samowładztwo jako główna zasada ustrojowa zostało zapisane w zbiorze przepisów prawnych cesarstwa rosyjskiego. Car dysponował nieograniczoną władzą we wszystkich dziedzinach zarządu państwowego. Wszystkie organy władzy państwowej miały jedynie charakter doradczy przy carze, który kontrolował wszystkie instytucje państwowe. Żaden z członków tych instytucji nie pochodził z wyboru, lecz wszyscy z mianowania carskiego. Uczestnictwo w procesie stanowienia prawa i jego wykonywania stanowiło przywilej nadany mocą woli cara, który swoje osobiste prerogatywy przekazywał urzędnikom. Prowadziło to do braku wyraźnego rozgraniczenia kompetencji poszczególnych części aparatu państwa i dominacji sfery władzy wykonawczej.

Brak wyraźnego podziału kompetencji i zasada jedności władzy carskiej doprowadziły do sytuacji typowej dla reżimu politycznego w Rosji, polegającej na tym,

¹⁸³ A. I. Isajew, *op.cit.*, s. 222–223.

¹⁸⁴ L. Jaśkiewicz, *op.cit.*, s. 45.

¹⁸⁵ Por. J. Kucharzewski, *op.cit.*, s. 44–45.

¹⁸⁶ A. I. Isajew, *op.cit.*, s. 220–221.

że od 1816 r. za panowania Aleksandra I i przez cały okres panowania Mikołaja I prezesem Rady Państwa, najwyższego ciała doradczego w sprawach ustawodawczych, i prezesem Komitetu Ministrów, najwyższego ciała doradczego w sprawach administracji, była stale ta sama osoba – hr. Iłarion Wasilczikow. Przy tym stałą tendencją rządu było uszczuplenie kompetencji Rady Państwa na korzyść Komitetu Ministrów¹⁸⁷. Była to charakterystyczna cecha państwa despotycznego, w którym ustawodawstwo ustępuje przed rolą administracji czynnej, ustawa – przed rozporządzeniem rządowym. Procedura ustawodawcza była traktowana jako zbyt krępująca dla ministrów wykonujących wolę cara. Ministrowie, zwłaszcza w okresie panowania Mikołaja I, ukazy carskie o charakterze ustawodawczym wyjednywali na własną rękę osobiście od cara. Rządu w ścisłym tego słowa znaczeniu, jako zespołu ministrów pracujących pod przewodnictwem odpowiedzialnego za wszystko premiera, w Rosji w ogóle nie było. Od powołania w Rosji w 1802 r. ministerstw istniał tylko tzw. Komitet Ministrów, w skład którego, oprócz osób piastujących teki ministerialne wchodził także inni dostojnicy powoływani przez cara. Każdy z ministrów ponosił odpowiedzialność tylko przed carem i jego bezpośrednio informował o pracach swojego resortu. Godność przewodniczącego Komitetu Ministrów nie miała większego znaczenia praktycznego i z reguły powierzano ją ludziom wysłużonym lub odstawionym na boczny tor po okresie wyższej kariery¹⁸⁸. Od listopada 1857 r. (oficjalnie od 12 listopada 1861 r.) istniała jeszcze Rada Ministrów, też jednak bez stanowiska premiera i złożona obok ministrów także z osób mianowanych przez cara. Przewodniczącym Rady był sam car. Najważniejszym stanowiskiem w Rosji stał się urząd ministra spraw wewnętrznych, który decydował o najważniejszych aspektach polityki wewnętrznej i był za nią odpowiedzialny; był też zwierzchnikiem aparatu policyjnego. Istotną rolę odgrywał także dwór carski i różni dostojnicy dworscy. Dwór, komitet ministrów, resorty wojskowe i policyjne stanowiły zasadniczy trzon aparatu państwowego Rosji carskiej¹⁸⁹.

Zmiany w systemie politycznym Rosji nastąpiły dopiero pod wpływem rewolucji 1905 r. Użycie wojska przeciwko demonstracji robotników petersburskich w styczniu 1905 r. rozpoczęło pierwszą rewolucję rosyjską. W obawie przed narastaniem ruchu rewolucyjnego w kołach rządowych zrodziła się tendencja do modernizacji reżimu carskiego samowładztwa przez powołanie wybieralnej instytucji przedstawicielskiej do udziału w pracach ogólnopaństwowych.

Pierwszą koncesją i ustępstwem od zasady nieograniczoności władzy (w sensie niezwiązania woli carskiej żadną formą) było powołanie 6 sierpnia 1905 r. Dumy Państwowej pochodzącej z wyborów jako instytucji doradczej. Z powodu niezadowolenia społecznego ze skali ustępstw car zdecydował się na ogłoszenie 17 października manifestu, który zapowiadał wprowadzenie na stałe do systemu politycznego Rosji, zasady, że żadna ustawa nie może uzyskać mocy obowiązującej bez zgody pochodzącej z wyborów Dumy.

¹⁸⁷ J. Kucharzewski, op.cit., s. 41.

¹⁸⁸ L. Bazylow, *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku*, Warszawa 1966, s. 39.

¹⁸⁹ Ibidem, s. 46.

Zmiany w ustroju państwowym Rosji dokonane w następstwie manifestu październikowego, powołanie Dumy Państwowej i reorganizacja Rady Państwa wyłoniły konieczność zrewidowania ustaw zasadniczych cesarstwa rosyjskiego. W rezultacie ustępstw politycznych okresu rewolucji 1905 r. wiele postanowień zawartych w ustawach zasadniczych zdezaktualizowało się. Nowej kodyfikacji ustaw zasadniczych dokonano pod kontrolą cesarza, któremu chodziło przede wszystkim o obronę prerogatyw monarchy przed ewentualnymi aspiracjami politycznymi i ustrojowymi Dumy i zabezpieczenie się przed mogącym nastąpić zawłaszczeniu przez nią nadmiernych uprawnień w zakresie stanowienia prawa¹⁹⁰.

23 kwietnia 1906 r. car wydał nowe ustawy zasadnicze, które normowały uprawnienia cara, Dumy i Rady Państwa. Charakter ustaw zasadniczych regulujących kompetencje najwyższych organów władzy nadał im charakter konstytucji państwa¹⁹¹. Istotne dla takiego pojmowania roli ustaw zasadniczych było umieszczenie ich na najwyższym stopniu w hierarchii norm prawnych i zacieśnienie pojęcia ustaw zasadniczych. „Ustawy zasadnicze” nabrały nadrzędnego znaczenia i żadna zwykła ustawa nie mogła być z nimi sprzeczna (art. 92 ustaw zasadniczych cesarstwa rosyjskiego z dnia 23 kwietnia 1906¹⁹²). Pewne znaczenie dla ograniczenia roli ustaw zasadniczych miał forma ich wprowadzenia. Ogłoszenie ustaw zasadniczych cesarstwa rosyjskiego nastąpiło w drodze dekretu carskiego, a nie przyjęło uroczystej formy manifestu carskiego, co pomniejszało w pewnym stopniu znaczenie ustrojowe tego aktu¹⁹³.

Najważniejszym ustępstwem w kierunku ograniczenia samowładztwa było wyodrębnienie przedstawicielskich instytucji ustawodawczych. Art. 86 ustaw stanowił, że żadne prawo nie może zostać przyjęte bez zatwierdzenia go przez Radę Państwa i Dumę Państwową. Zawarty w rozdziale I, dotyczącym zasad i zakresu władzy carskiej, art. 7 stanowił, że cesarz sprawuje swą władzę w połączeniu z Dumą i Radą Państwa.

Istotną konsekwencją ustrojową rewolucji 1905–1907 było usunięcie z ustaw zasadniczych określenia władzy cesarza jako nieograniczonej. W nowej redakcji ustaw usunięto przymiotnik „nieograniczony” pozostawiono natomiast określenie władzy carskiej jako „samowładna”.

„Nieograniczoność” władzy rozumiano przede wszystkim w ten sposób, że monarcha nie dzieli swych praw zwierzchnich w państwie z żadną inną instytucją i że każdy akt jego woli nabiera mocy obowiązującej niezależnie od zgody jakiegokolwiek innej instytucji. Formuła ta przestała być aktualna wraz z powołaniem Dumy i przyznaniem jej praw z zakresu ustawodawstwa (art. 86).

Pomimo wyraźnych ustępstw w kierunku ograniczenia władzy cara ustawy zasadnicze główny nacisk kładły na prawa i prerogatywy carskie, które zawarto w rozdziale I ustaw. Nadana konstytucja stanowiła w znacznym stopniu po-

¹⁹⁰ J. Sobczak, *Władza „zwierzchnia” czy „nieograniczona”? (nowa redakcja „ustaw zasadniczych” z maja 1906 r.)*, [w:] *Rosja w XIX i XX w.*, pod red. J. Sobczaka, Olsztyn 1988, s. 91.

¹⁹¹ Por. M. Szczaniecki, op.cit., s. 486–481.

¹⁹² *The Russian Fundamental Law of 23 April 1906*, www.aur.ac.uk.

¹⁹³ J. Sobczak, op.cit., s. 108.

twierdzenie dotychczasowych prerogatyw monarchy, w art. 1 zawarto formułę wywodzącą się z tradycji rosyjskiego samowładztwa: *Do Imperatora Wszechrosji należy najwyższa samodzielną władza*¹⁹⁴. Monarchę określono ponadto jako *samowładcę, któremu sam Bóg nakazał posłuszeństwo* (art. 4), osoba cara była *święta i nietykalna* (art. 5). Formuły te zaczerpnięto wprost z epoki tworzenia się nowoczesnego samowładztwa carskiego: z epoki Piotra I¹⁹⁵.

Ustawy zasadnicze z kwietnia 1906 r. ograniczyły cara jedynie w sposobie wykonywania niektórych funkcji władzy. Do cesarza należało prawo niczym nieskrępowanej inicjatywy ustawodawczej (art. 8). Władzę ustawodawczą cesarz sprawował „łącznie z Dumą Państwową i Radą Państwa”. W zasadzie ustawa wymagała zgodnej uchwały obu izb i sankcji carskiej (art. 8). Aprobata carska była warunkiem koniecznym wejścia w życie ustawy. Bez sankcji carskiej żadna ustawa nie mogła stać się obowiązującym prawem (art. 9). Ta formuła stawiała cesarza w sferze ustawodawstwa ponad współdziałającymi z nim izbami. Wynikało to z faktu, że carowi zastrzeżono wyłączność inicjatywy w kwestii ustroju państwa i zmiany ustaw zasadniczych. Tylko monarcha mógł wszcząć postępowanie ustawodawcze zmierzające do rewizji ustaw zasadniczych. Wykluczona została w ten sposób możliwość zmiany (w praktyce uszczuplenia) kompetencji cesarza nie tylko wbrew jego woli (przed tym zabezpieczała go konieczność sankcji), ale nawet bez jego inicjatywy¹⁹⁶. Ponadto nadal w wielu dziedzinach tworzenie norm prawnych stanowiło wyłączną atrybucję samego cesarza. Należały w tym względzie:

- 1) ukazy odnoszące się do urządzenia i wprowadzenia w życie różnych działów zarządu państwowego (art. 11),
- 2) akty dotyczące wojska,
- 3) w miejsce uchylonej zasady dyspensy wprowadzono prawo cesarza do wydawania decyzji na wniosek Rady Ministrów, gdy „prawa i instytucje okazują się niedostateczne”, co otwierało drogę do uchylania norm ogólnych w konkretnych przypadkach,
- 4) tzw. „ustawodawstwo ukazowe z konieczności”. Cesarz mógł w razie „konieczności państwowej”, o ile Duma Państwowa i Rada Państwa nie były zgromadzone na sesji, wydawać sam akty prawne w zakresie należącym normalnie do trybu ustawodawczego (art. 87)¹⁹⁷.

W ustawach zasadniczych z 1906 r. car został ograniczony w sprawowaniu władzy ustawodawczej, natomiast władza wykonawcza – jak stwierdzały ustawy – należała w całej rozciągłości do jego prerogatyw. Wykonywał ją bądź osobiście, bądź przez „właściwe osoby, które działają w jego imieniu” (art. 10). Do cesarza należało prowadzenie polityki zagranicznej (art. 12), mianowanie ambasadorów i najwyższych urzędników państwowych, prawo wypowiedzania wojny i zawierania pokoju (art. 134), najwyższe dowództwo armii (art. 14), prawo emisji pieniądza i określania jego wyglądu (art. 16), powoływanie i odwoływanie

¹⁹⁴ A. I. Isajew, op.cit., s. 302.

¹⁹⁵ R. Pipes, op.cit., s. 126–129.

¹⁹⁶ K. Grzybowski, op.cit., s. 45.

¹⁹⁷ Ibidem, s. 38.

ządu (art. 17), przyznawanie odznaczeń i tytułów (art. 19). Sądownictwo sprawowano i wykonywano w jego imieniu (art. 22).

Ponadto cesarz ogłaszał stan wojenny lub stan wyjątkowy w poszczególnych prowincjach państwa. Parlament nie miał ani żadnych uprawnień kontrolnych w tym zakresie, ani prawa uchylania takiego zarządzenia. Zamach na życie, zdrowie, wolność i nietykalność osoby cesarza, cesarzowej i następcy tronu, a także próba pozbawienia go władzy najwyższej lub ograniczenia jego praw karane były śmiercią¹⁹⁸.

Mikołaj II ogłaszając carskim dekretem ustawy zasadnicze, podkreślił w nich, że do niego należy nadal *niepodzielna pełnia władzy wykonawczej*¹⁹⁹. Car nie uważał, by manifest październikowy czy ustawy zasadnicze naruszały jego prerogatywy samowładcy. W jego rozumieniu Duma miała charakter doradczy, a nie ustawodawczy. Uważał, iż skoro z własnej woli „podaował” społeczeństwu Dumę i ustawy zasadnicze, nie wiązał mu one rąk²⁰⁰.

Uytuowanie cara jako bezpośredniego zwierzchnika władzy wykonawczej wpłynęło także na pozycję ustrojową Rady Ministrów. W okresie bezpośrednich przygotowań do wydania manifestu październikowego powstała koncepcja utworzenia nowoczesnego organu rządowego w miejsce istniejących do tej pory Rady Ministrów i Komitetu Ministrów. Ważnym ogniwem przeobrażeń absolutyzmu rosyjskiego było utworzenie jednolitego ciała rządowego, zespalałego działalność autonomicznych dotąd ministerstw w jednym organie kolegiальnym. Istotną przesłanką reformy była konieczność skoncentrowania sił aparatu państwowego w walce z ruchem rewolucyjnym. W sytuacji wielonarodowego imperium zachodziła potrzeba ujednolicenia polityki wewnętrznej – zwłaszcza w sferze prawodawstwa i funkcjonowania administracji centralnej²⁰¹.

19 października 1905 r, dwa dni po ogłoszeniu manifestu październikowego, ukazał się dekret carski *O krokach zmierzających do umocnienia jedności działania ministerstw i głównych urzędów* rewidujący formalno-prawny status Rady Ministrów. Zreformowana Rada Ministrów miała stać się wzorem rządów krajów europejskich kolegiальnym ciałem decyzyjnym w zakresie egzekutywy, w którego decyzjach miała się objawiać wola rządzącego cara. Rada Ministrów miała posiadać realny zakres władzy wykonawczej i w granicach swych kompetencji być instancją decydującą. Ministrowie zebrani w Radzie nie mogli podjąć żadnych decyzji o znaczeniu ogólnopaństwowym bez uprzedniego rozpatrzenia ich w Radzie Ministrów. Dekret określał stały skład Rady, a także kompetencje przewodniczącego (premiera). Ten był mianowany przez cara wedle jego swobodnego, nieograniczonego uznania. Premierowi przyznane zostały zwierzchnie uprawnienia w stosunku do ministrów i kierowników urzędów centralnych. Rada Ministrów nie mogła jednak ingerować w sferę kompetencji Dumy Państwowej i Rady Państwa. Zgodnie z ukazem na Radę Ministrów nałożono obowiązek połączenia i ujednolicenia działalności wszystkich ministerstw i działów

¹⁹⁸ Por. J. Sobczak, op.cit., s. 109.

¹⁹⁹ Ibidem, s. 108.

²⁰⁰ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 123.

²⁰¹ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 128.

zarządu państwa. Przewodniczącego Rady Ministrów – premiera – mianował car, ale zachowywał także prawo do osobistego przewodniczenia radzie. Premier kierował pracami Rady i informował cara o wszystkich sprawach podlegających jego decyzji, do niego trafiały wszystkie raporty ministrów, które miały zostać rozpatrzone przez cara²⁰².

Osobiste zwierzchnictwo cara nad rządem zostało następnie potwierdzone w przepisach ustaw zasadniczych, które głosiły, że car powołuje i odwołuje premiera i ministrów oraz szefów poszczególnych departamentów (art. 17). Ministrowie, premier oraz szefowie departamentów ponosili odpowiedzialność przed carem (art. 81, 123).

Każdy akt rządowy wymagał kontrasygnaty prezesa Rady Ministrów lub właściwego ministra. Nie rodziło to jednak odpowiedzialności ministrów wobec Dumy Państwowej za takie akty. Dumie i Radzie Państwa przysługiwało jedynie prawo interpelacji, o ile uznały akty wydane przez ministrów lub podległych im organów za sprzeczne z ustawami. Interpelacje nie niosły za sobą żadnych skutków prawnych i politycznych²⁰³. Rząd i ministrowie nie ponosili jakiejkolwiek odpowiedzialności przed izbami. Powoływani byli przez cara i bezpośrednio przed nim odpowiedzialni. Pociągnięcie ministra bądź innego wyższego urzędnika do odpowiedzialności sądowej zależało od decyzji specjalnego departamentu Rady Państwa, w praktyce więc nie istniał nadzór Dumy Państwowej, pochodzącej z wyborów, nad działalnością władzy wykonawczej²⁰⁴.

Ustawy zasadnicze cesarstwa rosyjskiego wzorowały się na znanym w monarchiach europejskich (od czasów francuskiej karty konstytucyjnej z 1814 r.) schemacie: władza wykonawcza w ręku nieodpowiedzialnego monarchy, ministrowie odpowiedzialni przed monarchą i tworzący Radę Ministrów pod przewodnictwem premiera, dwuizbowy parlament. Wszystkie te elementy znalazły się w ustawach zasadniczych. W ramach tego schematu dalszy rozwój reżimu politycznego mógł prowadzić do rządów osobistych monarchy albo też do rządów parlamentu. Zależało to w dużej mierze od charakteru władzy monarszej, składu obu izb i od wzajemnego stosunku między władzą wykonawczą a ustawodawczą²⁰⁵.

Tradycją rosyjską była samowładna władza carska i absolutna dominacja władzy administracyjnej nad społeczeństwem. Ustępstwa i ograniczenie władzy cara na rzecz pochodzącej z wyboru Dumy wymusiła rewolucja 1905 r. Car – zgodnie z duchem ideologii samodzierżawia – nie mógł i nie chciał uznać podziału i istnienia niezależnych i wzajemnie ograniczających się władz. Nadal uważał się bezpośredniego zwierzchnika wszystkich organów państwa i jedyne źródło prawa. Cesarz, decydując się na ogłoszenie ustaw zasadniczych, nigdy nie nazwał i nie chciał nazwać tego aktu „konstytucją”. Takie określenia oraz wyrażen „konstytucyjny”, „parlamentaryzm” nie używano w najbliższym otoczeniu carskim ani też w żadnym oficjalnym dokumencie z tego okresu. Mikołaj II podkreślał

²⁰² Ibidem, s. 131, *Istoria gosudarstwa i prava SSSR (cz. I)*, Moskwa 1967, s. 589–590.

²⁰³ K. Grzybowski, op.cit., s. 46.

²⁰⁴ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 175.

²⁰⁵ M. Sczaniecki, op.cit., s. 487.

z naciskiem, że pomimo dokonanych zmian samowładztwo pozostało takim, jakim było w dawnych czasach²⁰⁶. W tradycji ideologii samowładztwa carskiego w 1905 r. nadal żywe były słowa Mikołaja I z 1839 r.: *nie pojmuję monarchii konstytucyjnej. To rządy kłamstwa, oszustwa i przekupstwa i wolałbym wycofać się aż do Chin niż kiedykolwiek na nie przystać*²⁰⁷.

Wewnętrzna sprzeczność pomiędzy samowładnym monarchą a zasadami konstytucyjnymi proklamowanymi w manifestie z 17 października prowadziły do tego, że carat usiłował, skutecznie na ogół, ograniczać czy nawet paraliżować oktrojowane prawa i podjęte w trakcie rewolucji 1905–1907 reformy²⁰⁸. System Rosji carskiej przez cały okres swego istnienia charakteryzował się brakiem ścisłego podziału kompetencji między organa państwa. Dominującą rolę w systemie politycznym sprawował car, który był jedynym źródłem władzy, a do sprawowania niektórych funkcji mógł powołać odpowiednie organy. Osoba cara, ze względu na tradycję i pełnioną przez niego rolę głowy kościoła prawosławnego, posiadała w oczach i jego, i poddanych specjalny charyzmat uprawniający go do sprawowania nieograniczonej władzy.

Ustawy zasadnicze i ograniczenie roli cara w procesie stanowienia prawa przedstawiono jako łaskawy dar, ofiarowany przez absolutnego monarchę swoim poddanym²⁰⁹. Władcą państwa był nieodpowiedzialny car, a jego prerogatywy obejmowały szeroki zakres zarządu państwem – od osobistego stanowienia prawa do jego wykonywania. Kompetencje pochodzących z wyborów ciał przedstawicielskich były niewielkie, a i tak starano się je ograniczać na rzecz władzy wykonawczej dominującej w systemie politycznym Rosji carskiej.

System samowładztwa carskiego przetrwał do 1917 r., kiedy to długotrwała i niekorzystna dla Rosji wojna wzmocniła wpływy pochodzącej z wyboru Dumy Państwowej i stronnictw politycznych zajmujących opozycyjne stanowisko wobec rządu.

W lutym 1917 r. Duma Państwowa przejęła w swoje ręce zarząd nad państwem. Po abdykacji cara Mikołaja II w dniu 2 marca 1917 r. i zrzeczenia się tronu przez Wielkiego Księcia Michała utworzony 27 lutego Tymczasowy Komitet Wykonawczy Dumy stał się prowizoryczną najwyższą władzą w państwie i przekazał sprawowanie władzy Rządowi Tymczasowemu. Rząd Tymczasowy zapowiedział zwołanie konstytucyjnego zgromadzenia narodowego, które miało ustalić nowy kształt ustroju politycznego Rosji po upadku systemu absolutyzmu carskiego.

Równocześnie rozpoczął się proces organizacji w większych ośrodkach miejskich i na froncie rad robotniczo-żołnierskich kierowanych przez rewolucyjne partie: początkowo przez bardziej umiarkowane stronnictwa mieńszewików i eserowców, a stopniowo przez skrajnie radykalną partię komunistyczną (bolszewików), która w październiku 1917 r. w wyniku przewrotu zbrojnego przejęła władzę w państwie.

²⁰⁶ J. Sobczak, op.cit., s. 119.

²⁰⁷ A. de Custine, op.cit., s. 280.

²⁰⁸ Por. L. Jaśkiewicz, *Manifest carski z 17 października 1905 r. a sprawa jego realizacji*, „Przegląd Historyczny” 1971, nr 1, s. 61–74.

²⁰⁹ I. Jaworski, *Zarys powszechnej historii państwa i prawa*, Warszawa 1963, s. 343.

Przejęcie władzy przez bolszewików oznaczało zmianę systemu politycznego kraju i zmianę relacji pomiędzy najwyższymi organami państwa. *Cała władza w państwie powinna przejść wyłącznie w ręce przedstawicieli Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich na podstawie określonego programu i przy całkowitej odpowiedzialności władzy przed Radami. Należy niezwłocznie dokonać nowych wyborów do Rad [...] Cała władza w terenie, tam, gdzie nie ma jeszcze demokratycznie wybranych instytucji, i w armii powinna przejść wyłącznie w ręce Rad terenowych oraz wybranych przez nie komisarzy i w ręce innych instytucji, ale tylko takich, które powstały z wyboru*²¹⁰. Najwyższym organem władzy w państwie miały stać się Rady, które – zgodnie z doktryną bolszewicką jako kolegialne organy uchwalające i kierujące – wybierane były przez „ludność pracującą” w celu rządzenia państwem²¹¹.

Rady zostały ustanowione jako najwyższy organ władzy państwowej. Od tej pory formalnie władza wykonawcza w państwie była wykonywana w imieniu i na polecenie organów przedstawicielskich. II Wszechrosyjski Zjazd Rad, który rozpoczął obrady wraz z przejęciem władzy przez bolszewików, utworzył w celu sprawowania władzy w kraju rząd, który nosił nazwę Rady Komisarzy Ludowych, jako organ powołany do kierowania krajem do czasu zwołania Konstytuancy²¹².

Dekret o utworzeniu rządu radzieckiego stwierdzał, że kontrolę nad działalnością komisarzy ludowych sprawuje i ma prawo ich odwoływania Wszechrosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych, Chłopskich i Żołnierskich i jego Centralny Komitet Wykonawczy²¹³. Pozycja ustrojowa władzy wykonawczej została sprowadzona do realizacji wytycznych Zjazdu.

Jednakże władza Rad była anarchistyczną utopią; oznaczała ona społeczeństwo, w którym masy ludności, w znacznym stopniu niepiśmienne, miałyby w drodze wiecowania rozstrzygać kwestie ekonomiczne, społeczne, wojskowe, administracyjne. Partia bolszewicka potrafiła zapewnić sobie poparcie jako *władza Rad*, a po objęciu władzy bez trudu i szybko przyswoiła sobie i usprawniła metody władzy i rządzenia sprawdzone już przez carskich urzędników²¹⁴. Ludzie, którzy doszli do władzy w Rosji w październiku 1917 r., wyrastali w warunkach reżimu wspierającego się na „nadzwyczajnych” i „tymczasowych” prawach stanowiących przez władzę wykonawczą bez udziału ciał przedstawicielskich. Twórcy ZSRR przyjęli w zasadzie koncepcję państwa absolutnego ukształtowaną w okresie caratu²¹⁵. Wyrazem tego było m.in. to, że w miejsce ukazów carskich Rosja po ogłoszeniu 25 października 1917 r. przez bolszewicki Komitet Wojskowo-Rewolucyjny przy Piotrogrodzkiej Radzie Delegatów Robotniczych i Żołnierskich informacji o obaleniu Rządu Tymczasowego, była rządzona za pomocą dekretów, a osobiste decyzje pierwszego szefa Rady Komisarzy Ludowych,

²¹⁰ W. Lenin, *Zadania rewolucji*, [w:] *Dzieła...*, t. 3, s. 8.

²¹¹ K. Grzybowski, *Ustrój Związku Radzieckiego*, Kraków 1947, s. 32.

²¹² A. I. Isajew, op.cit., s. 342.

²¹³ W. Lenin, *Uchwała o utworzeniu rządu robotniczego i chłopskiego*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1956, t. 26, s. 225–256.

²¹⁴ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu (cz. II)...*, s. 622–623.

²¹⁵ Por. R. Pipes, *Rosja...*, s. 314–315.

Włodzimierza Lenina, były wiążące dla organów państwa²¹⁶. W okresie od października 1917 r. do lipca 1918 r. RKL uchwalała ponad 600 aktów prawnych regulujących życie społeczne, ekonomiczne i polityczne państwa. Ustawodawcza działalność Rady była początkowo krytykowana przez pozostających wówczas w koalicji z bolszewikami przedstawicieli lewego skrzydła partii eserowców, którzy opowiadali się za ograniczeniem ustawodawczych uprawnień RKL i poddanie ich kontroli WCIK (Wszzechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy), który jednakże w listopadzie 1917 r. potwierdził specjalnym postanowieniem ustawodawcze kompetencje RKL²¹⁷. Sytuacja ta znalazła także swoje potwierdzenie w zasadzie ustrojowej przyjętej w konstytucji RSFSR z 1918 r. Art. 38 stanowił, że Rada Komisarzy Ludowych dla prawidłowej i szybkiej realizacji swych zadań ma prawo wydawać dekrety, rozporządzenia i instrukcje we wszystkich sprawach zarządu państwa. O wszystkich wydanych aktach prawnych rada miała obowiązek informować WCIK (art. 39), który posiadał prawo do zmiany lub uchylecia postanowień RKL (art. 40). Konstytucja w art. 43 wymieniała 18 komisarzy ludowych. Rada Komisarzy Ludowych była odpowiedzialna za swoją działalność przed Zjazdem Rad i WCIK Zjazdu (art. 46), poszczególni komisarze byli odpowiedzialni zarówno przez Radą Komisarzy Ludowych, jak i przed WCIK²¹⁸.

Ustrój państwa radzieckiego w latach 1922–1936 regulowały głównie: konstytucja ZSRR z dnia 6 lipca 1923 r., uchwalona 31 stycznia 1924 r. na II Wszzechzwiązkowym Zjeździe Rad, oraz konstytucje republik wchodzących w skład związku (rosyjskiej, białoruskiej, ukraińskiej, zakaukaskiej, turkmeńskiej i uzbeckiej). Ustrój radziecki wykazywał, zwłaszcza w początku okresu swego istnienia, kilka cech charakterystycznych. W organizacji władzy państwowej nie uznawało państwo radzieckie zasady podziału władz. Te same organy wykonywały funkcję ustawodawczą i administracyjną, a sądy były jedynie wyodrębnionymi pod względem technicznym organami administracji. Organizacja władzy radzieckiej oparta była na zasadzie kolegiałności. Wszystkie władze były w zasadzie wieloosobowe²¹⁹. Powodowane to było ideologiczną koncepcją organizacji ustroju politycznego republiki rad, w której dyktatura proletariatu miała znieść system parlamentarny i zasadę rozdziału władz²²⁰.

Organem wykonawczym w państwie radzieckim stała się Rada Komisarzy Ludowych (Sowiet Narodnych Komissarow – Sownarkom), która posiadała kompetencje zarówno zarządzające (zarządzanie państwem), jak i ustawodawcze (wydawanie dekretów i rozporządzeń)²²¹. Rada Komisarzy była ciałem kolegiałnym i podzielona była na oddziały zwane ludowymi komisariatami. Komisariaty funkcjonowały jako:

- kolegium,
- poszczególni komisarze (przez praktykę bez wyraźnego przepisu prawnego był to wyłom w zasadzie kolegiałności władz w radach),

²¹⁶ E. Mizerski, *Geneza i rozpad ustroju federalnego byłych socjalistycznych państw europejskich*, Toruń 1996, s. 7.

²¹⁷ A. I. Isajew, op.cit., s. 343.

²¹⁸ Por. J. S. Kukuszkin, O. I. Czistjakow, *Oczerk istorii sowietskoj konstitucii*, Moskwa 1987, s. 239–261.

²¹⁹ K. Grzybowski, op.cit., s. 33.

²²⁰ Por. L. Kołakowski, op.cit., s. 595.

- kolegia poszczególnych komisariatów,
- specjalne komisje Sownarkowmu.

Do kompetencji Rady Komisarzy należało wykonywanie poleceń Zjazdu Rad, Centralnego Komitetu Wykonawczego Zjazdu Rad i Prezydium CKW. W zakresie swoich kompetencji Rada Komisarzy oraz poszczególne komisariaty wydawały dekrety i uchwały, które mogły być zatwierdzone bądź zmienione przez CKW lub Prezydium CKW, a ponadto dekrety poszczególnych komisarzy mogły być zniesione przez kolegium komisarzy ludowych²²². Wszechrosyjski Komitet Wykonawczy teoretycznie sprawował kontrolę nad Radą Komisarzy, zatwierdzając wydawane przez nią oraz inne urzędy centralne projekty dekretów i innych aktów normatywnych. Art. 41 konstytucji z 1918 r. ograniczał jednak zasadę podporządkowania RKL parlamentowi w przypadku wydawania dekretu do „uchwał i decyzji mających istotne znaczenie polityczne”. Kompetencje WCIK ograniczał ponadto przepis przyznający RKL prawo do bezpośredniego realizowania przedsięwzięć wymagających natychmiastowego wykonania²²³. Na mocy konstytucji zakres kompetencji poszczególnych komisarzy był szeroki. Do ich zadań należało *jednoosobowe podejmowanie decyzji we wszystkich sprawach należących do zakresu działania odpowiedniego komisariatu* (art. 45 konstytucji z 1918 r. i art. 57 konstytucji z 1924 r.).

Funkcjonowanie i pozycja ustrojowa Rady Komisarzy Ludowych jako władzy wykonawczej były ograniczone specyfiką ustroju Rosji Radzieckiej. Podstawę polityczną ustroju radzieckiego, wedle art. 2 konstytucji z 1924 r., stanowiły Rady Delegatów wybierane na podstawie powszechnych, równych, bezpośrednich i tajnych wyborów (art. 134). Także pierwsza konstytucja bolszewickiej Rosji, przyjęta 10 lipca 1918 r. na V Zjeździe Rad, Konstytucja Rosyjskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, głosiła, iż najwyższą władzę w państwie stanowi Zjazd Rad, a w okresie między zjazdami – Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy Zjazdu Rad (WCIK). Ponieważ w obydwu tych aktach wymieniona była, jako organ władzy państwowej, Rada Komisarzy Ludowych, sugerowało to istnienie podziału na władzę ustawodawczą i wykonawczą, ale ich kompetencje nie były jednoznacznie określone. Pierwsza miał mieć charakter „ustawodawczy, kierowniczy i kontrolny”, zadania drugiej polegać miały na „ogólnym zarządzaniu sprawami państwa” (art. 35 i 37 konstytucji z 1924 r.)²²⁴.

Kontrola organów wybieralnych nad wszelkimi instytucjami administracji państwa była zasadniczą cechą radzieckiej konstrukcji władz państwowych. Rady były to organa naczelne – Komitety Wykonawcze Rad jako organa wykonawcze i zarządzające, podporządkowane Radzie. W ustroju rad nie istniał podział władz w znaczeniu klasycznym, to znaczy nie rozróżniano trzech w zasadzie równorzędnych i w zasadzie nie podlegających sobie wzajemnie organów władzy – z których każdy pełnił inną funkcję tego podziału, to jest o wzajemnym równoważeniu się władz. W ustroju radzieckim wszystkie instytucje władzy

²²¹ A. Gaca, K. Kamińska, *Powszechna historia ustroju państwa (cz. II)*, Toruń 1995, s. 122.

²²² K. Grzybowski, op.cit., s. 57.

²²³ A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo*, Warszawa 1999, s. 301.

²²⁴ J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001, s. 125.

państwowej pochodziły od organu naczelnego i były mu podporządkowane. Można by zatem, na podstawie analizy przepisów ustawy zasadniczej, ustrój radziecki określić raczej jako typ rządów „komitetowych” z parlamentem jako organem naczelnym i innymi instytucjami jako, w pewnym znaczeniu, komitetami wykonawczymi parlamentu²²⁵. Jednakże Rada Komisarzy Ludowych, wyposażona w kompetencje ustawodawcze, stanowiła od początku istnienia państwa radzieckiego właściwy ośrodek sprawowania władzy, a przepisy konstytucji dotyczące hierarchii poszczególnych organów państwa nie były w praktyce realizowane.

5 grudnia 1936 r. przyjęto kolejną (tzw. stalinowską) konstytucję ZSRR. Był to moment ukształtowania się radzieckiego instytucjonalno-ustrojowego systemu. Nowe regulacje zmierzały m.in. do sprecyzowania kompetencji Rady Komisarzy Ludowych i usprawnienia jej prac, w tym celu zrezygnowano m.in. z zasady kolegalności w pracach rady. Rada miała stać się centralnym organem zarządzającym, działającym pod kierownictwem przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych. W 1946 r. Radę Komisarzy Ludowych przekształcono w Radę Ministrów ZSRR. Na jej czele stał przewodniczący, a w jej skład wchodził ministerowie kierujący poszczególnymi resortami. Skład Rady Ministrów ustalała Rada Najwyższa – naczelna instytucja przedstawicielska państwa powstała w miejsce Zjazdu Rad – a w przerwie między jej sesjami Prezydium Rady Najwyższej²²⁶. Rada Ministrów określona została jako naczelny organ wykonawczy i zarządzający (art. 64), co odpowiadało powszechnie przyjętemu w państwach europejskich stanowisku ustrojowemu rządu²²⁷. Rada Ministrów miała wykonywać swoje kompetencje za pomocą rozporządzeń, wydawanych na podstawie i w granicach określonych przez ustawy ZSRR (art. 66). Zgodnie z zasadą ustrojową państwa radzieckiego Rada Ministrów ponosiła odpowiedzialność przed parlamentem – Radą Najwyższą, a w przerwach między jej sesjami przed Prezydium Rady Najwyższej (art. 65).

Kolejna konstytucja ZSRR, przyjęta 7 października 1977 r., podtrzymywała pozycję rządu jako władzy wykonawczej zależnej od parlamentu. Art. 129 konstytucji głosił, że rząd jest najwyższym organem wykonawczym i zarządzającym władzy państwowej w ZSRR. Rada Ministrów miała stać na czele i zespalać cały system organów związkowej administracji państwowej w postaci ministerstw, komitetów państwowych ZSRR i innych centralnych organów związkowych (art. 129)²²⁸. Utrzymano zasadę odpowiedzialności Rady Ministrów przed Radą Najwyższą i jej prezydium (art. 130). Działalność Rady – wydawanie rozporządzeń i ich realizacja – miała być zgodna z ustawami ZSRR i wytycznymi Rady Najwyższej i jego prezydium (art. 133).

Rządowi przyznano ogólne kierownictwo państwa w dziedzinie gospodarczej, socjalnej, kulturalnej, obronnej i politycznej (art. 131). Znacznym wzmocnieniem pozycji ustrojowej władzy wykonawczej było uznanie przewodniczącego Rady

²²⁵ K. Grzybowski, *op.cit.*, s. 60.

²²⁶ A. Gaca, K. Kamińska, *op.cit.*, s. 125.

²²⁷ K. Grzybowski, *op.cit.*, s. 63.

Ministrów jako osoby reprezentującej ZSRR w stosunkach międzynarodowych – oznaczało to, że premier rządu był najwyższą osobą urzędową w państwie.

W ustroju państwa radzieckiego formalnie najważniejszą rolę odgrywa pochodzący z wyboru parlament, sprawujący kontrolę nad centralnymi instytucjami państwa, co oznaczało przewagę władzy ustawodawczej w państwie. W konstytucjach ZSRR, począwszy od 1936 r., zaznaczono wyraźny podział kompetencji i struktur władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej, co sugerować miało istnienie w ZSRR parlamentarnej demokracji przedstawicielskiej.

Rzeczywiste sprawowanie władzy w ZSRR było jednak odmienne niż formalne przepisy aktów prawnych. Decydujące znaczenie w zarządzaniu państwem miały nie instytucje przedstawicielskie, lecz rząd, który także nie był autonomicznym ciałem, lecz podlegał dyrektywom partii komunistycznej. Czynnikiem rozstrzygającym był nie status prawny, lecz zasady ideologiczne regulujące faktyczny status poszczególnych władz.

Cechą charakterystyczną ustroju radzieckiego było występowanie, obok systemu władz „państwowych”, partii komunistycznej, kierującej całością polityki wewnętrznej i zewnętrznej państwa, jedynej partii legalnie istniejącej w państwie radzieckim. Naczelną zasadą porządku państwowego były zasady ideologiczne partyjnej doktryny polityczno-socjalnej, a normy prawa pisanego stanowiły jedynie ogólne wytyczne. O ile zastosowanie tych norm było niekorzystne dla interesów proletariatu i ideałów rewolucji socjalistycznej wyrażanych przez partię bolszewicką, o tyle organa państwa były zobowiązane działać wbrew tym normom, a zgodnie z interesem ideologicznym²²⁹.

Partia decydowała o kierunku polityki państwowej kraju. W 1920 r., trzy lata po przejściu władzy, przywódca partii bolszewickiej i szef Rady Komisarzy Ludowych, Włodzimierz Lenin, oświadczył, że żadna instytucja państwowa w republice radzieckiej nie może podjąć decyzji w żadnej kwestii politycznej czy organizacyjnej bez wytycznych Komitetu Centralnego partii²³⁰. Kontrolę partii nad administracją rządową realizowano poprzez podwójne członkostwo w partii i państwowych instytucjach przedstawicielskich, jak również przez upowszechnianie praktyki obsadzania stanowisk w organach wykonawczych administracji państwowej członkami odpowiedniej organizacji partyjnej. W najwyższych instancjach rządowych 100% urzędników należało do organizacji partyjnych (na przykład Włodzimierz Lenin, przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych, był jednocześnie członkiem Biura Politycznego partii). Jedną, z głównych funkcji partii była troska o obsadzenie stanowisk administracji wszystkich poziomów. Administratorzy państwa kierowali się w działaniu dyrektywami swoich organizacji partyjnych, odpowiadali przed partią i tylko przez nią mogli zostać odwołani²³¹.

Oznaczało to, że faktyczną władzę w państwie, zarówno ustawodawczą, jak i wykonawczą, i sądowniczą, sprawował aparat partyjny. Partia pełniła funkcję „kompetencjodawczą”, regulując faktyczny zakres obowiązków poszczególnych

²²⁸ E. Zieliński, *Ustrój polityczny ZSRR*, Warszawa 1987, s. 179.

²²⁹ K. Grzybowski, op.cit., s. 33.

²³⁰ J. Smaga, op.cit., s. 125.

²³¹ M. Smoleń, *Stracone dekady. Historia ZSRR 1617–1991*, Warszawa 1994, s. 60.

instytucji państwowych. Podobnie jak w ustroju carskim źródłem prawa był car stojący ponad innymi instytucjami w państwie, w ZSRR źródłem prawa była partia komunistyczna i osoby stojące na czele jej władz, jako instytucja nadrzędna wobec organów państwowych. Rząd stał się wykonawcą poleceń kierownictwa partii. Wszystkie ważne decyzje podejmowane były przez Biuro Polityczne lub Komitet Centralny, posiadające swoje komisje, będące odpowiednikami resortów rządowych, i te organy – za pośrednictwem rządu – sprawowały faktyczną władzę²³².

Dyrektywa aparatu partyjnego była formą rządzenia w państwie radzieckim. Ideologia aparatu władzy zakładała, że *kadry partyjne – to zespół dowódców partii, a ponieważ partia nasza jest u władzy – więc kadry partyjne stanowią również dowództwo kierowniczych organów państwowych*²³³.

Rząd był wykonawcą uchwał zjazdów partii i poleceń kierownictwa partii. Polecenia te były realizowane poprzez uchwały i rozporządzenia wydawane przez rząd, które stanowiły podstawę organizacji ekonomicznej i społecznej państwa. Obradujący dwa razy w roku Zjazd Rad i późniejsza Rada Najwyższa ZSRR ograniczały się do zatwierdzania decyzji rządu. Najwyższe stanowiska rządowe zajmowane były przez wysokich funkcjonariuszy partyjnych. Pierwszym przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych był przywódca bolszewików, Włodzimierz Lenin; funkcję tę sprawowali przywódcy partyjni i członkowie Biura Politycznego partii: Włodzimierz Lenin (przewodniczący RKL 1917–1924), Aleksiej Rykow (przewodniczący RKL 1924–1929), Wiaczesław Mołotow (przewodniczący RKL 1930–1941), Józef Stalin (premier ZSRR 1941–1953), Grigorij Malenkow (premier ZSRR 1953–1954), Mikołaj Bułganin (premier ZSRR 1955–1957), Nikita Chruszczow (premier ZSRR 1958–1964), Aleksiej Kosygin (premier ZSRR 1964–1980). Stanowisko przewodniczącego Rady Ministrów nabierało szczególnego znaczenia w okresach, gdy funkcję tę piastowali przywódcy partyjni (Lenin, Stalin, Malenkow, Chruszczow), którzy łączyli w swoim ręku władzę nad aparatem państwowym i partyjnym.

Rząd ZSRR jako bezpośredni wykonawca poleceń aparatu partyjnego posiadającego realną władzę w państwie górował w relacjach z władzą ustawodawczą, której rola została ograniczona do formalnego zatwierdzania ważnych aktów państwowych. Utrzymana została tradycyjna dla Rosji samodzielność i dominacja biurokratycznego aparatu państwowego w stosunku do społeczeństwa pozbawionego kontroli nad procesem stanowienia prawa i organizacji życia społecznego.

Zmiany w radzieckim systemie politycznym nastąpiły wraz z powołaniem na stanowisko I sekretarza KC KPZR Michaiła Gorbaczowa i rozpoczęcia przez niego procesu reformy państwa, tzw. pieriestrojki.

Pieriestrojka miała być przede wszystkim udoskonaleniem mechanizmów ekonomicznych i zakładała wzrost efektywności gospodarczej. Jednocześnie reformom gospodarczym towarzyszyły radykalne zmiany polityczne. Wskazuje się,

²³² Por. R. Miedwiediew, *Ludzie Stalina*, Warszawa 1989, s. 80.

²³³ Por. D. Wołkono, *Siedmiu wodzów*, Warszawa 1999, s. 145.

iż celem upolitycznienia reform było złamanie oporu zachowawczej części elit politycznych i wzmocnienie władzy nowego sekretarza generalnego²³⁴. Jednym z haseł reformy było ograniczenie wpływu aparatu partyjnego na instytucje państwowe, wykorzystanie rzeczywistych uprawnień organów ustawodawczych i pobudzenie inicjatywy społeczeństwa. Miało to spowodować ograniczenie sfery zarządzania partyjno-państwowego na rzecz sfery społeczno-samorządowej²³⁵. Oznaczało to wzmocnienie pozycji instytucji przedstawicielskich i ograniczenie nieformalnych uprawnień rządu ZSRR w kierowaniu państwem.

Aby zrealizować nową koncepcję państwa, powołano w miejsce Rady Najwyższej ZSRR nową instytucję przedstawicielską – Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR. Przewodniczący Rady Najwyższej Zjazdu Deputowanych Ludowych został w wyniku nowelizacji konstytucji uznany za najwyższą rangą osobę urzędową w państwie. Jego zadaniem było m.in. przedstawianie Zjazdowi kandydatów na najwyższe stanowiska w państwie. Zjazd Deputowanych Ludowych zaczął odgrywać główną rolę w systemie władz państwowych.

Pieriestrojka i związana z nią polityka jawności i demokratyzacji życia umożliwiła krytykę rządzącej partii komunistycznej. Pierwsza sesja Zjazdu Deputowanych Ludowych (25 V–9 VI 1989 r.) była pierwszą w historii ZSRR, na której deputowani otwarcie krytykowali politykę państwa i system państwowy²³⁶.

Zmiany systemowe w ZSRR rozpoczęły się od „rewolucji odgórnej”. Pomimo wprowadzenia reform rozczarowanie, głównie złą sytuacją gospodarczą, i nieprzewidywalność skutków przemian spowodowały, że sami inicjatorzy reform uznali za konieczne wprowadzenie granic dla zapoczątkowanego przez siebie procesu. Wobec rozpadu bloku państw socjalistycznych pozostającego pod kontrolą ZSRR i odradzających się tendencji niepodległościowych w samym państwie związkowym uznano, że kontynuacja reform i stabilizacja sytuacji może być spełniona przez „skuteczną i twardą władzę, bez której demokracja przeraża się w anarchię”²³⁷. Była to zapowiedź systemowego wzmocnienia władzy centralnej.

W dniach 13–15 marca 1990 r. obradował Nadzwyczajny Zjazd Deputowanych Ludowych, który usunął z konstytucji zapis o przewodniej roli partii komunistycznej oraz przyjął ustawę o wprowadzeniu urzędu prezydenta ZSRR. Prezydent miał być powoływany w wyborach powszechnych na pięcioletnią kadencję. Pierwszego wyboru prezydenta wyjątkowo miał dokonać Zjazd Deputowanych Ludowych. Prezydentem został wybrany Michaił Gorbaczow. Równocześnie utworzono nowe struktury władzy prezydenckiej: Gabinet Ministrów, Radę Prezydencką i Radę Bezpieczeństwa. Powodem podjęcia prób zbudowania systemu prezydenckiego było najprawdopodobniej dążenia Gorbaczowa do wzmocnienia władzy wykonawczej i zwiększenie efektywności władzy partyjno-państwowej w sytuacji głębokiego kryzysu, w jakim znalazła się gospodarka

²³⁴ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków 2001, s. 128.

²³⁵ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, pod red. E. Zielińskiego, Warszawa 1993, s. 99.

²³⁶ Por. J. Smaga, op.cit., s. 258.

²³⁷ S. Bieleń, *Związek Radziecki a Polska racja stanu*, „Dziś” 1991, nr 8, s. 87–88.

radziecka z powodu wolno i niekonsekwentnie przeprowadzanych reform, a także kryzysu samego państwa federacyjnego, które zaczęło się rozpadać²³⁸.

W wyniku zmian w konstytucji, uchwalonych 14 marca 1990 r. przez Zjazd Deputowanych Ludowych, został stworzony system łączący elementy zasady jedności władzy państwowej z elementami zasady podziału i równowagi władz. Z jednej strony Rady Delegatów Ludowych w dalszym ciągu stanowiły jednolity system przedstawicielskich organów władzy państwowej, a Zjazd niezmiennie był określany jako najwyższy organ władzy państwowej, z drugiej strony pojawił się prezydent, nazwany głową państwa radzieckiego²³⁹.

Prezydent miał spełniać rolę głowy państwa – symbolu jedności i suwerenności organów państwowych. Jako głowa państwa miał być gwarantem praw i swobód obywatelskich, konstytucji i ustaw, podejmować niezbędne kroki dla obrony suwerenności, bezpieczeństwa i zachowania całości terytorialnej ZSRR i republik związkowych (art. 127³ ust. 1 i 2). Do jego kompetencji należało:

- reprezentowanie państwa na zewnątrz, mianowanie na stanowiska w dyplomacji i przyjmowanie listów uwierzytelniających,
- wydawanie dekretów z mocą obowiązującą na całym terytorium ZSRR,
- podpisywanie ustaw i prawo weta (weto prezydenckie wobec ustawy mogło być oddalone przez Radę Najwyższą ZDL większością 2/3 głosów),
- decydowanie o kierunku polityki zagranicznej²⁴⁰.

Prezydent przejął też od parlamentu zwierzchnictwo nad władzą wykonawczą i występował jako szef władzy wykonawczej. Mógł wstrzymać uchwały i rozporządzenia Rady Ministrów oraz proponował parlamentowi skład osobowy rządu. Mianował ponadto Radę Prezydencką, która miała być prezydenckim organem doradczym. W jej skład wchodził m.in. premier, minister obrony, minister spraw zagranicznych, a także sekretarze ze wszystkich piętnastu republik związkowych. Mianował ponadto Radę Bezpieczeństwa ZSRR, a jako głównodowodzący sił zbrojnych mianował również naczelne dowództwo wojskowe²⁴¹. W strukturze naczelnych organów państwowych prezydent spełniał zarówno funkcje ustawodawczą, jak i wykonawczą. Pierwsza wyrażała się w prawie wydawania dekretów, których podstawą była konstytucja, oraz w prawie weta wobec ustaw Rady Najwyższej. Druga polegała na prawie wydawania dekretów, których podstawą były ustawy²⁴².

Prezydent uzyskał istotny zakres władzy poprzez kontrolę nad resortami bezpieczeństwa i obrony, a także dzięki uprawnieniu do wydawania dekretów, czyli stanowienia prawa poza procedurami ustawodawczymi.

I sekretarz partii, Michaił Gorbaczow, który dążył do utrzymania jedności państwa, a także do reformy systemu politycznego, nie mogąc, w obliczu przemian społecznych i politycznych wywołanych polityką pieriestrojki, utrzymać monopolu partii komunistycznej w państwie, utworzył nową strukturę władzy

²³⁸ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 109–110.

²³⁹ A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001, s. 313.

²⁴⁰ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 111.

²⁴¹ *Ibidem*, s. 111.

²⁴² A. Czajowski, *op.cit.*, s. 313.

(urząd prezydenta) wyposażoną w szerokie kompetencje. Z chwilą, gdy partia komunistyczna została faktycznie odsunięta od bezpośredniego kierowania państwem, a w szczególności gospodarką, nastąpił proces destrukcji wielkich, zbiurokratyzowanych struktur państwowych, połączony z upadkiem autorytetu władzy państwowej. Urząd prezydencki miał zastąpić praktykowany przez dziesięciolecia system rządzenia państwem za pomocą aparatu partyjnego²⁴³. Utworzenie stanowiska prezydenta było ważną reformą struktury politycznej państwa. Była to próba prawnego określenia kompetencji sekretarza generalnego partii, czyli osoby numer jeden w radzieckim systemie politycznym. Poprzednio sekretarz generalny był wprawdzie faktycznym, ale nie konstytucyjnym szefem państwa, nawet gdy piastował funkcje premiera albo przewodniczącego Rady Najwyższej²⁴⁴.

Wzmocnienie władzy wykonawczej centrum związkowego poprzez powołanie urzędu prezydenta, posiadającego kompetencje zarówno w zakresie ustawodawstwa (wydawanie dekretów), jak i będącego zwierzchnikiem władzy wykonawczej i głową państwa, nie uratowało Związku Radzieckiego przed rozpadem. Władza centrum państwa związkowego stawiała się, wobec niepodległościowych dążeń republik tworzących ZSRR, coraz mniej znacząca.

Istotną rolę w osłabieniu pozycji organów władzy ZSRR odegrała największa z republik związkowych, Republika Rosyjska, w której czołową postacią demokratycznych reform był były współpracownik Michaiła Gorbaczowa, Borys Jelcyn. Jelcyn przeciwstawiał się władzy radzieckiego centrum i dążył do odrodzenia suwerennej państwowości rosyjskiej i przeprowadzenia radykalnych reform państwa i gospodarki rosyjskiej.

I Zjazd Deputowanych Ludowych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (16 maja–26 czerwca 1990 r.) 29 maja wybrał Borysa Jelcyna na przewodniczącego Rady Najwyższej Zjazdu, czyli na stanowisko szefa republiki. W wystąpieniu wygłoszonym po wyborze Jelcyn powiedział, że Rosja będzie we wszystkich sprawach samodzielna i że jej prawo winno być ponad prawem związkowym²⁴⁵.

W latach 1990–1991 w Rosji doszło do walki między zwolennikami odrodzenia państwowości rosyjskiej a zwolennikami istnienia ZSRR i prezydenta ZSRR – Michaiła Gorbaczowa. Symbolem walki o samostanowienie Rosji był Borys Jelcyn. 12 czerwca 1990 r. Zjazd Deputowanych Ludowych RFSRR, największej republiki związkowej ZSRR przyjął deklarację o niezawisłości państwowej RFSRR. Zatwierdzono w niej, że na terenie Rosji priorytet posiada konstytucja i prawo stanowione przez RFSRR. 17 marca 1991 r. w Federalnej Republice Rosyjskiej odbyło się referendum dotyczące wprowadzenia instytucji prezydenta. Za opowiedziało się 70% głosujących. Zgodnie z wynikami referendum III Nadzwyczajny Zjazd Deputowanych Ludowych (28 marca–5 maja 1991 r.) uchwalił wprowadzenie w republice urzędu prezydenta, z dużymi uprawnieniami w zakresie władzy wykonawczej, wzorowanego na pozycji i uprawnieniach prezydenta ZSRR. 24 kwietnia Rada Najwyższa przyjęła ustawę o prezydencie RSFR i trybie jego

²⁴³ M. Rakowski, *Czy przetrzymasz Michale Siergiejewiczu?*, „Polityka” [z dn. 04.05] 1991, nr 18, s. 11.

²⁴⁴ M. Heller, *Siódmy sekretarz. Blask i nędza Michaiła Gorbaczowa*, Lublin 1993, s. 369.

²⁴⁵ Jelcyn Borys Nikolajewicz, [w:] *Prawitielstwo Rosii (biografii)*, s. 5, www.panorama.ru

wyboru. IV Zjazd Deputowanych Ludowych (21–25 maja 1991 r.) uchwalił zmiany w konstytucji Federalnej Republiki Rosji niezbędne w związku z wprowadzeniem urzędu prezydenta²⁴⁶.

Przepisy konstytucji zakładały wybór prezydenta w wolnych, bezpośrednich wyborach. Zadecydowało to o wzmocnieniu pozycji prezydenta w hierarchii instytucji republiki i w przyszłym państwie rosyjskim. Powszechny wybór prezydenta nadawał mu tym samym silny mandat społeczny do sprawowania władzy. Miał on zostać wykorzystany w sytuacji konfliktu o zakres kompetencji władzy wykonawczej z parlamentem, który z racji niewykształconego jeszcze parlamentaryzmu, ambicji przywódców poszczególnych frakcji parlamentarnych i grup deputowanych nie był w stanie odgrywać roli stabilnego ośrodka władzy w obliczu kryzysu gospodarki i struktur państwowych.

12 czerwca 1991 odbyły się wybory głowy państwa rosyjskiego. Zgodnie z uchwaloną ordynacją wyborczą prawo do wysuwania kandydatów przysługiwało:

- zarejestrowanym partiom politycznym, związkom zawodowym i masowym ruchom społeczno-politycznym szczebla republikańskiego,
- republikańskim organom zarejestrowanych ogólnozwiązkowych partii politycznych, związków zawodowych i masowych ruchów społeczno-politycznych,
- załogom zakładów pracy, urzędów i instytucji oraz średnich i wyższych szkół,
- zebraniom obywateli w miejscu zamieszkania,
- zebraniom wojskowych w ich jednostkach.

Wymienione podmioty były zobowiązane do zebrania 100 tys. podpisów na listach poparcia dla wysuniętych przez siebie kandydatów. Przedstawienie udokumentowanych list było warunkiem zarejestrowania kandydata przez Centralną Komisję Wyborczą²⁴⁷.

W pierwszej turze na stanowisko prezydenta RSFRR został wybrany Borys Nikołajewicz Jelcyn. W wyborach uczestniczyło 74,66% uprawnionych do głosowania. Borys Jelcyn uzyskał w pierwszej turze poparcie 57,30% głosujących (45 552 041 głosów)²⁴⁸. Od chwili zwycięstwa wyborczego Borysa Jelcyna zaczęło się formowanie w Rosji nowych struktur władzy.

Prerogatywy prezydenta Rosji zostały odwzorowane z konstytucji związkowej. Został on uznany za najwyższą osobę urzędową w państwie i szefa władzy wykonawczej. Prezydenta RFSRR wybierano na pięć lat, nie więcej jednak niż na dwie kadencje pod rząd; mógł nim zostać tylko obywatel Federacji Rosyjskiej w wieku nie niższym niż 35 lat i nie wyższym niż 65 lat. Prezydent miał prawo inicjatywy ustawodawczej oraz prawo weta wobec ustaw Rady Najwyższej. Jego weto mogło być przewyżczone większością głosów w obu izbach parlamentu (weto prezydenta ZSRR mogło być obalone większością kwalifikowaną, co najmniej dwóch trzecich głosów każdej z izb). Prezydent był zobowiązany nie

²⁴⁶ E. Zieliński, *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1994, s. 62.

²⁴⁷ A. Czajowski, *op.cit.*, s. 241.

²⁴⁸ *Rezultaty prezydenckich wyborów – 1991*, www.politika.da.ru

rzadziej niż raz w roku przedstawiać Zjazdowi DL referat w sprawie wykonania przyjętych przez oba organy parlamentu programów socjalno-gospodarczych i innych oraz wygłaszać orędzia do narodu i parlamentu. Do prezydenta należało:

- nominowanie prezesa Rady Ministrów za zgodą Rady Najwyższej,
- nominowanie i odwoływanie ministrów,
- przewodniczenie działalności Rady Ministrów,
- występowanie do RN o zgodę na dymisję rządu i jej przyjmowanie za zgodą RN,
- podpisywanie i ogłaszanie ustaw RFSSR,
- nominowanie i odwoływanie przedstawicieli dyplomatycznych.

Prezydent mógł samodzielnie wydawać dekrety i rozporządzenia, nie mogły być one sprzeczne z konstytucją i ustawami. Jeżeli uznane zostałyby za niezgodne z konstytucją, to Rada Najwyższa i Zjazd Deputowanych Ludowych miały prawo dekrety zmienić. Prezydent mógł zostać odwołany z urzędu za naruszenie konstytucji, ustaw i przysięgi decyzją Zjazdu Deputowanych Ludowych na podstawie orzeczenia Sądu Konstytucyjnego większością 2/3 głosów ogólnej liczby deputowanych²⁴⁹.

Prezydent kierował działalnością Rady Ministrów, która formalnie jako organ władzy wykonawczej była podporządkowana Zjazdowi DL, Radzie Najwyższej i prezydentowi (art. 122 konstytucji RSFRR). Prezydent stał na czele Rady Bezpieczeństwa, a po rozpadzie ZSRR został Głównodowodzącym Sił Zbrojnych RSFRR. Prezydent reprezentował państwo w stosunkach międzynarodowych, podejmował decyzje zapewniające bezpieczeństwo Rosji i wprowadzał stan wyjątkowy. Prezydent RSFRR nie został, w przeciwieństwie do prezydenta ZSRR, nazwany głową państwa, lecz najwyższą osobą urzędową i głową władzy wykonawczej (art. 1 ustawy o prezydencie RSFRR oraz art. 121¹ konstytucji RSRR)²⁵⁰.

Od czerwca 1990 r. do czerwca 1991 r. w Rosji utrzymywał się system polityczny, którego podstawą była radziecka zasada jedności władzy państwowej. Po powszechnych wyborach prezydenta RSFRR zależności między organami państwa zaczęły się kształtować na zasadzie podziału i powstrzymywania (równowagi) władz. W stosunkach między władzą wykonawczą a ustawodawczą dominowała legislatywa. Wynikało to nie tylko z prawnej pozycji prezydenta, ale także ze słabo rozwiniętego aparatu pomocniczego, który miał do dyspozycji. Taki stan rzeczy usiłował zmienić prezydent Jelcyn, podejmując działania zmierzające do ustanowienia republiki o silnej pozycji głowy państwa²⁵¹. Sprzyjającą okazję ku takim działaniom uzyskał on jesienią 1991 r. Punkt zwrotny w historii Rosji i ZSRR stanowiły wydarzenia związane z porażką tzw. „puczu sierpniowego” zorganizowanego przez tę część aparatu partyjnego i struktur rządowych ZSRR, które nie widziały dla siebie miejsca w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej. Był to jednocześnie koniec komunizmu jako oficjalnej ideologii państwa oraz KPZR jako partii i ośrodka władzy. Znaczenie nieudanego stanu

²⁴⁹ *Zakon RSFSR „O prezidentsie RSFSR” z dnia 24 kwietnia 1991 r., nauczno-techniczskij centr prawowej informacji www.systema.ru*

²⁵⁰ A. Czajowski, op.cit., s. 324–326.

²⁵¹ Ibidem, s. 329.

wyjątkowego w Moskwie polegało na tym, iż nastąpiła faktyczna destrukcja organów władzy centralnej i przejęcie wielu ich funkcji przez władze Rosji. Prezydent Rosji, Borys Jelcyn, który zdecydowanie przeciwstawił się organizatorom puczu, wydał w tym okresie specjalne dekrety, które stworzyły polityczno-prawne podstawy silnej władzy prezydenckiej w Rosji. W dekreście wydanym 19 sierpnia 1991 r. określił on działania puczystów jako przestępstwo przeciwko państwu. Odwołanie się do racji stanu pozwoliło mu podporządkować sobie wszystkie organy władzy wykonawczej ZSRR na obszarze Rosji²⁵². Wydarzenia z sierpnia 1991 r. dały Jelcynowi, który odegrał główną rolę w przeciwstawieniu się puczystom, kredyt zaufania społecznego. Centrum władzy przesunęło się w stronę prezydenta i jego otoczenia. Pozwoliło to następnie na znaczne rozszerzenie kompetencji prezydenta²⁵³.

Transformacja ustrojowa w Rosji przełomu lat 1991–1992 rozpoczęła się w wysoce niesprzyjających okolicznościach, takich jak:

- spadek poziomu życia społeczeństwa,
- obniżenie poziomu produktu społecznego i trudności w kierowaniu gospodarką,
- brak mechanizmu godzenia interesów różnych grup społecznych i zawodowych, brak politycznych struktur reprezentujących te interesy,
- konflikt pomiędzy centrum a regionami,
- problemy wewnątrz struktur władzy,
- sprzeczności pomiędzy państwami powstałymi w wyniku rozpadu ZSRR²⁵⁴.

Cały ten splot wzajemnie się warunkujących okoliczności był w gruncie rzeczy odzwierciedleniem głębokiego kryzysu, który dotyczył wszystkich dziedzin życia. Kryzys ekonomiczny łączył się z kryzysem władzy i poważnym rozstrojem mechanizmu funkcjonowania państwa, dopełnieniem był kryzys socjalny, a także kryzys w sferze kultury i ekologii. Był to poważny kryzys wartości, zachowań indywidualnych, społecznych i materialnych podstaw bytu²⁵⁵.

W celu przezwyciężenia kryzysu ekonomicznego postanowiono udzielić prezydentowi Jelcynowi dodatkowych pełnomocnictw i wzmocnić władzę wykonawczą. 28 października Jelcyn wystąpił w rosyjskim parlamencie, przedstawiając potrzebę radykalnych reform. Powiedział deputowanym, że czeka ich „jeden z najbardziej krytycznych okresów w rosyjskiej historii. Jelcyn zwrócił się do parlamentu o udzielenie mu specjalnych pełnomocnictw i uzyskał uprawnienia do zarządzania gospodarką za pomocą dekretów. Poparło go 876 deputowanych – 16 głosowało przeciw²⁵⁶.

Nadzwyczajne uprawnienia przyznane Jelcynowi dawały mu w istocie prawo do jednoosobowego kierowania państwem. Mógł mianować ministrów, określać strukturę rządu, wydawać dekrety z mocą ustawy, powoływać swoich przed-

²⁵² W. Marciniak, op.cit., s. 149.

²⁵³ *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej – aspekty polityczne*, pod red. P. Kozarzewskiego, Warszawa 1994, s. 24.

²⁵⁴ A. Dobraczyńska, *Uwarunkowanie transformacji ustrojowej Rosji*, „Polityka Wschodnia” 1993, nr 1, s. 31.

²⁵⁵ Ibidem, s. 32.

²⁵⁶ D. Remnick, *Zmartwychwstanie. Walka o nową Rosję*, Warszawa 1997, s. 51.

stawicieli w terenie. Specjalne pełnomocnictwa przyznane na rok, do grudnia 1992 r., miały w zasadzie dotyczyć tylko sfery reformowania gospodarki. W praktyce jednak zakres władzy prezydenta rozszerzył się na cały obszar stosunków gospodarczo-politycznych²⁵⁷. Prezydent uzyskał uprawnienia zwierzchnie wobec władzy wykonawczej i możliwość stanowienia prawa bez udziału władzy ustawodawczej poprzez prawo do wydawania dekretów, skupiając tym samym w swoim ręku funkcje władzy wykonawczej i ustawodawczej. Zjazd przyjął również nową redakcję artykułu określającego uprawnienia prezydenta, któremu przyznano prawo zawieszania aktów wydawanych przez głowę władzy wykonawczej, jeżeli są one sprzeczne z konstytucją²⁵⁸.

Uprawnienia, które uzyskał prezydent, umożliwiły przeprowadzenie radykalnych reform gospodarczych. W celu ich przeprowadzenia prezydent podpisał dekret o reorganizacji rządu, znacznie rozszerzający jego uprawnienia, wprowadzając m.in. wyłączność rządu na przygotowywanie projektów budżetu państwa, decydowanie o wielkości emisji papierów wartościowych i wartości zaciąganych długów, ustalanie wysokości podatków i ceł, organizowanie oraz likwidację urzędów centralnych²⁵⁹. Pod koniec 1991 r. Jelcynowi udało się utworzyć rząd, w którym kluczowe stanowiska zostały obsadzone przez zwolenników reform gospodarczych, m.in. Jegora Gajdara i Anatolija Czubajsa, faktycznym premierem został Borys Jelcyn, chociaż formalnie stanowisko to pozostało nieobsadzone do grudnia 1992 r.

W sytuacji ekonomicznej zapaści, nie zrównoważenia rynku i ogromnej inflacji pierwszy etap reform miał charakter „szokowy”. Gdy 3 grudnia 1991 r. prezydent specjalnym ukazem uwolnił ceny, wzrosły one tysiąckrotnie, a ludzie w ciągu trzech miesięcy utracili oszczędności całego życia. Zaważyło to na stosunku społeczeństwa do reform, powodując marginalizację polityczną głównego twórcy reform ekonomicznych, Jegora Gajdara, jak i jego partii (Wybór Rosji), będącej zapleczem politycznym rządu i prezydenta²⁶⁰. Radykalna reforma gospodarcza miała według prezydenta uczynić zmiany społeczne i reformę systemu państwa „nieodwracalną”²⁶¹.

Radykalne reformy w dziedzinie ekonomii były powodem konfliktu prezydenta z parlamentem. Reformy ekonomiczne były tak niepopularne, że wiceprezydent Federacji Rosyjskiej, Aleksander Ruckoj, i przewodniczący Rady Najwyższej Zjazdu Deputowanych Ludowych, Rusłan Chasbułatow, nie kryli swojego sprzeciwu wobec działalności Jelcyna. 18 grudnia 1991 r. wiceprezydent oświadczył w „*Niezawisimoj Gazietie*”, że rząd jest niesterowalny i zdeorganizowany, prezydent usiłuje rządzić autokratycznie, a jeśli liberalizacja cen nie zostanie odwołana, to zrzeknie się stanowiska. W kwietniu 1992 r. Rusłan Chasbułatow przedstawił alternatywny program gospodarczy i oświadczył, że parlament stoi na czele opozycji przeciwstawiającej się reformie²⁶².

²⁵⁷ Z. Raczyński, *Bijatyka o władzę*, „Polityka” [z dn. 12.12] 1992, nr 50, s. 16.

²⁵⁸ B. Jelcyn, *Od puczu do puczu. Notatki Prezydenta*, Warszawa 1995, s. 142–143.

²⁵⁹ *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej...*, s. 24.

²⁶⁰ J. Smaga, op.cit., s. 300.

²⁶¹ Por. B. Jelcyn, op.cit., s. 243.

²⁶² Ibidem, s. 234, 248.

Na tle konfliktu o kształt reformy gospodarczej i wpływ na władzę wykonawczą w 1992 r. zaczęła się w Rosji kształtować sytuacja dwuwładzy. Prezydent Borys Jelcyn, wyposażony w specjalne uprawnienia przyznane mu przez parlament, opowiadał się za systemem dominacji prezydenckiej, którą praktycznie cieszył się przez rok, kiedy mógł rządzić gospodarką bez ograniczeń. Miał też zamiar w celu potwierdzenia swoich uprawnień przeforsować konstytucję wzorowaną w ogólnym kształcie na konstytucji V Republiki, uchwalonej we Francji w 1958 r. za rządów de Gaulle'a, która pozwalała prezydentowi rozwiązać parlament i rządzić za pomocą dekretów. Parlament kierowany przez Rusłana Chasbułatowa zaczął dążyć do przejęcia kierownictwa państwowego, powołując się na przepisy obowiązującej konstytucji uchwalonej w 1977 r.²⁶³ Kryzys polityczny lat 1992–1993 określany jest często jako personalny konflikt pomiędzy prezydentem Borysem Jelcynem a przewodniczącym Rady Najwyższej, Rusłanem Chasbułatowem. Ale był to także konflikt pomiędzy dwoma gałęziami władzy, przekształcającymi się w ośrodki konsolidacji różnorodnych sił społecznych i na tej podstawie dążących do sprawowania władzy w państwie²⁶⁴.

Spór o reformę ekonomiczną przekształcił się w spór o model ustrojowy państwa. Borys Jelcyn i jego otoczenie – demokratów dokonujących przeobrażeń ustrojowych w Rosji stanęło na stanowisku wprowadzenia prezydenckiego systemu rządów. Głównym środkiem był przygotowany przez jego współpracowników projekt nowej konstytucji rosyjskiej, w myśl którego likwidacji ulec miał Zjazd DL, a kompetencje Rady Najwyższej miały zostać ograniczone do podejmowania decyzji w najbardziej ogólnych sprawach legislacyjnych²⁶⁵. W praktyce oznaczało to opowiedzenie się za silną władzą skupioną w rękach prezydenta (w dużym stopniu było to nawiązanie do tradycji rosyjskiej).

Przywódcy demokratów-reformatorów skupieni w parlamencie opowiadali się za parlamentarnym systemem rządów. Chcieli wprowadzenia w Rosji demokracji parlamentarnej opartej na pluralizmie politycznym i wielopartyjności. Wyłaniane rządy miały być wyznacznikiem sił układu parlamentarnego i porozumień między grupami partyjnymi. Parlament miał być też uznawany za główny ośrodek myśli państwowej i procesów rządzenia²⁶⁶.

Podstawowym problemem był podział kompetencji pomiędzy poszczególne organy państwa. Powstała w okresie istnienia ZSRR i obowiązująca od 1978 r. konstytucja była wielokrotnie nowelizowana i nie spełniała wymogów sytuacji powstałej po rozpadzie ZSRR i ogłoszeniu niepodległości przez Rosję.

Zrodzony przez pieriestrojkę i wybrany w dniu 4 marca 1990 r., jeszcze w chwili istnienia ZSRR, parlament Rosji ukształtowany został zgodnie z parlamentarną tradycją Rosji Radzieckiej (nawiązywał do tradycji Zjazdów Rad ilością deputowanych i częstotliwością obrad) i miał stanowić odbicie struktury społeczeństwa radzieckiego – miały w nim miejsce znaleźć i partia komunistyczna,

²⁶³ D. Remnick, *op.cit.*, s. 55.

²⁶⁴ W. Marciniak, *op.cit.*, s. 552.

²⁶⁵ *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej...*, s. 28.

²⁶⁶ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 125.

i związki zawodowe, i inne organizacje społeczne²⁶⁷. Deputowani ludowi w odróżnionej państwowości nie dążyli do szybkiego uchwalenia nowej konstytucji, gdyż to oznaczałoby rozwiązanie instytucji Zjazdu Deputowanych Ludowych, który charakteryzował się ogromną różnorodnością poglądów i małą skutecznością podejmowania decyzji. Deputowani Ludowi stawali się dobrze uposażonymi zawodowymi parlamentarzystami i większość z nich nie miała ukształtowanych poglądów politycznych. Deputowani z poszczególnych frakcji i bloków nie byli związani dyscypliną partyjną, część deputowanych pozostawała poza frakcjami i blokami (po prostu się nie zrzeszali), a ich zachowanie zależało od konkretnych problemów i okoliczności kształtowania nastrojów w działalności parlamentu²⁶⁸.

Kierownictwo państwa wspierało swoją działalność na autorytecie Jelcyna, a nie na programach partyjnych. Jelcyn w październiku 1991 połączył funkcję prezydenta i premiera rządu. Specjalne uprawnienia przyznane mu przez parlament dawały mu prawo wydawać dekrety z mocą ustawy i mianować ministrów. Takie połączenie stanowisk uważane było za niezbędne dla szybkiej realizacji reformy ekonomicznej, mającej na celu przejście od planowej gospodarki socjalistycznej do gospodarki rynkowej opartej na konkurencji producentów i prywatnej własności²⁶⁹.

Władza prezydenta funkcjonowała równolegle z władzą parlamentu. Swoista dwuwładza powodowała narastanie konfliktu politycznego. Prezydent dążył do potwierdzenia swoich uprawnień i uzyskania realnej władzy w państwie dzięki nowej ustawie zasadniczej. Jego zdaniem parlament blokował niezbędne reformy państwa. Do grudnia 1992 r., dzięki przyznanym nadzwyczajnym uprawnieniom, prezydent posiadał większe możliwości działania i kształtowania reform ekonomicznych i politycznych niż parlament.

W trakcie VI Nadzwyczajnego Zjazdu Deputowanych Ludowych (6–21 kwietnia 1992 r.) doszło do sporu w kwestii wyraźnego określenia uprawnień władzy wykonawczej i ustawodawczej. Zjazd pomimo udzielenia prezydentowi uprawnień nadzwyczajnych na okres jednego roku domagał się dla Rady Najwyższej pełnomocnictw do zatwierdzania struktury rządu, premiera, oceny członków rządu i prawa do zalecania ich odwołania obligatoryjnie przez prezydenta, redukcji aparatu rządu oraz zniesienia przedstawicieli prezydenta w terenie (tzw. gubernatorów), a także wykonania uchwały o przebiegu reformy gospodarczej i przedstawienia zmiany koncepcji gospodarczej. Rada Najwyższa, idąc po linii ograniczania uprawnień prezydenta, uchwaliła ustawę 13 października 1992 r., nakazującą przedstawienie każdej kandydatury na premiera rządu do zatwierdzenia Zjazdowi Deputowanych Ludowych i Radzie Najwyższej. Podobne postępowanie dotyczyło kandydatów na ministrów: finansów, gospodarki, obrony narodowej i bezpieczeństwa publicznego²⁷⁰.

Pozycja ustrojowa prezydenta została zakwestionowana podczas VII Zjazdu Deputowanych (1–14 grudnia 1992 r.). W trakcie Zjazdu deputowani krytykowali

²⁶⁷ Por. B. Jelcyn, op.cit., s. 298.

²⁶⁸ Por. E. Zieliński, op.cit., s. 61, 126–127; D. Remnick, op.cit., s. 55.

²⁶⁹ R. Miedwiediew, *Pejzaż po krachu KPZR, czyli opozycja socjalistyczna w Rosji*, „Dziś” 1992, nr 10, s. 16.

²⁷⁰ E. Zieliński, op.cit., s. 64.

Jelcyna za gospodarczą „terapię szokową”. Już pierwszego dnia obrad zgłoszony został wniosek o wotum nieufności wobec prezydenta (zgłosił go deputowany z Irkucka – Iwan Fiedosijew). Za wnioskiem głosowało 352 deputowanych przeciwko 429²⁷¹. Zjazd odrzucił także proponowaną przez Jelcyna kandydaturę Jegora Gajdara na premiera rządu.

10 grudnia 1992 r. Jelcyn zwrócił się z orędziem do obywateli Rosji. Wskazał, że na zjeździe powstała sytuacja uniemożliwiająca pracę rządu i prezydenta, a Rada Najwyższa blokuje reformy, co grozi zahamowaniem wszystkich pozytywnych procesów. W celu utrzymania i potwierdzenia swojej pozycji wśród najwyższych organów władzy wezwał jednocześnie do przeprowadzenia referendum, w którym obywatele udzieliliby wotum zaufania parlamentowi lub prezydentowi. Prezydent oświadczył, że widzi wyjście z kryzysu w przeprowadzeniu ogólnonarodowego referendum, i zaapelował do obywateli o zbieranie podpisów pod tym wnioskiem. Przemawiający na Zjeździe przewodniczący Sądu Konstytucyjnego, Walerij Zorkin, wezwał do niezwłocznych rozmów w celu doprowadzenia do kompromisu²⁷².

Dwunastego grudnia 1992 r. w wyniku mediacji przewodniczącego sądu konstytucyjnego odbyły się rozmowy Jelcyna z Chasbułatowem, które zakończyły się podpisaniem aktu *O stabilizacji ustroju konstytucyjnego w Federacji Rosyjskiej*. Zgodnie z porozumieniem Jelcyn zrezygnował z kandydatury Gajdara na premiera, którym został Wiktor Czernomyrdin, zgodził się także na zatwierdzanie przez Radę Najwyższą czterech ministrów: spraw zagranicznych, obrony, bezpieczeństwa i spraw wewnętrznych. Zjazd zawiesił przyjęte poprawki do konstytucji ograniczające uprawnienia prezydenta i zgodził się na przeprowadzenie 11 kwietnia 1993 r. referendum w sprawie podstaw nowej konstytucji²⁷³. Zgoda na przeprowadzenie referendum była najistotniejszym elementem kompromisu.

Konflikt w stosunkach między naczelnymi organami władzy państwowej został tymczasowo zażegnany. Jednakże nie został rozwiązany problem podziału i stabilności władzy. Prezydent Borys Jelcyn znalazł się w trudnej sytuacji; po pierwsze nie została rozstrzygnięta sprawa uprawnień nadzwyczajnych rządu i prezydenta, po drugie systematycznie zaczęła spadać popularność prezydenta i rządu, do czego przyczyniło się przedłużanie reform ekonomicznych w czasie²⁷⁴.

W styczniu 1993 r. Chasbułatow podważył zasadność przeprowadzenia referendum, a obradujący a dniach 10–13 marca 1993 r. Zjazd Deputowanych odrzucił potwierdzoną już uchwałą zjazdową propozycję o przeprowadzeniu referendum kwietniowego oraz uznał je za niepotrzebne i groźne dla rosyjskiej państwowości i całości terytorialnej²⁷⁵.

Dwudziestego marca 1993 r. w telewizyjnym orędziu do narodu Borys Jelcyn oświadczył, że podpisał dekret o Nadzwyczajnym trybie rządzenia krajem, ustanawiający podporządkowanie wszystkich struktur władzy wykonawczej

²⁷¹ D Remnick, op.cit., s. 57.

²⁷² B. Jelcyn, op.cit., 284.

²⁷³ Z. Raczyński, *Nad przepaścią*, „Polityka” [z dn. 03.04] 1993, nr 14, s. 16.

²⁷⁴ *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej...*, s. 328–332.

²⁷⁵ S. Popowski, *Jelcyn nie ustępuje*, „Rzeczpospolita” [z dn. 15.03] 1993, nr 62, s. 7.

prezydentowi i pozbawiający wszelkie instytucje (Zjazd, Radę Najwyższą, trybunał konstytucyjny) prawa do wstrzymywania dekretów prezydenta. Jednocześnie wyznaczył na 25 kwietnia referendum z pytaniem o wotum zaufania dla prezydenta. 21 marca przewodniczący trybunału konstytucyjnego nazwał działania prezydenta „próbą przewrotu państwowego”. Rusłan Chasbułatow na konferencji prasowej oświadczył, że orzeczenie trybunału stwierdzające naruszenie konstytucji jest wystarczającą podstawą do wszczęcia procedury *impeachmentu*²⁷⁶.

Dwudziestego szóstego marca rozpoczął obrady nadzwyczajny IX Zjazd Deputowanych Ludowych Rosji. Na zjeździe przegłosowano wniosek o *impeachmentie*, który został odrzucony. Do odwołania prezydenta konieczna była większość 3/4, czyli 780 głosów. Za odwołaniem Jelcyna głosowało 617, a przeciwko 268 deputowanych. Zjazd nie podjął decyzji w sprawie rozwiązania żadnego problemu politycznego. Podjął tylko decyzję o przeprowadzeniu 25 kwietnia ogólnorosyjskiego referendum i zatwierdził treść pytań²⁷⁷.

W walce między władzą wykonawczą a ustawodawczą referendum kwietniowe okazało się wydarzeniem decydującym. W referendum 25 kwietnia 1993 r. obywatele Rosji odpowiadali na cztery pytania, które miały decydujące znaczenie dla rozwiązania konfliktu na szczytach władzy. Pytania te brzmiały:

- 1) Czy masz zaufanie do prezydenta Federacji Rosyjskiej?
- 2) Czy zgadzasz się na politykę społeczno-gospodarczą realizowaną przez prezydenta Federacji Rosyjskiej?
- 3) Czy uważasz, że należy przeprowadzić wcześniejsze wybory prezydenckie?
- 4) Czy uważasz, że należy przeprowadzić wcześniejsze wybory deputowanych ludowych Federacji Rosyjskiej?

Wyniki referendum 25 kwietnia 1993 r.:

- uprawnionych do głosowania 107 mln, głosowało 64,2 mln,
- na pierwsze pytanie „tak” odpowiedziało 58,7% głosujących, „nie” 41,3% głosujących,
- na drugie „tak” odpowiedziało 53,1% głosujących, „nie” 46,9% głosujących,
- na trzecie „tak” odpowiedziało 31,7% głosujących, „nie” 68,3% głosujących,
- na czwarte „tak” odpowiedziało 43,1% głosujących, „nie” 56,9% głosujących²⁷⁸.

Wyniki referendum wykazały, że wyborcy poparli politykę Jelcyna, co stanowiło świadectwo legitymizacji przez wyborców jego władzy i działań²⁷⁹. Rosjanie, mając do wyboru dwa konkurencyjne ośrodki władzy, wyraźnie poparli prezydenta.

Zwycięstwo w referendum było potrzebne Jelcynowi przede wszystkim do przygotowania się do uchwalenia nowej konstytucji, która w aktualnym kształcie ograniczała jego pełnomocnictwa, bez których władza wykonawcza nie mogła

²⁷⁶ Z. Raczynski, op.cit. s. 16.

²⁷⁷ B. Jelcyn, op.cit., s. 291.

²⁷⁸ E. Zieliński, op.cit., s. 69.

²⁷⁹ Por. B. Jelcyn, op.cit., s. 324–327.

realizować programu przeobrażeń przez niego proponowanych. Dążeniem docelowym było wyeliminowanie instytucji Zjazdu Deputowanych Ludowych, który według Jelcyna był zdominowany przez antyreformatörów. Po ogłoszeniu wyników wyborów Jelcyn starał się ignorować parlament i jego organy, w tym komisję konstytucyjną. Po referendum Jelcyn ogłosił harmonogram prac nad nową ustawą zasadniczą; do 20 maja konsultacje, do końca czerwca uzgodnienie konstytucji i przyjęcie jej przez Radę Federacji (przedstawiciele republik, krajów i obwodów wchodzących w skład Rosji)²⁸⁰.

Prezydent skoncentrował swoje wysiłki na nowej konstytucji, której uchwalenie miało zapewnić mu mocną pozycję w strukturach władzy i rzeczywistą władzę bez konieczności ubiegania się o nadzwyczajne uprawnienia. Opozycja parlamentarna starała się zablokować działania zmierzające do szybkiego uchwalenia konstytucji. Zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem nową konstytucję mógł przyjąć tylko Zjazd Deputowanych Ludowych. Rusłan Chasbułatow w swoich wypowiedziach stwierdzał, że uchwalenie konstytucji jest wyłączną prerogatywą Zjazdu i deputowani przyjmą konstytucję w odpowiednim czasie zgodnie z obowiązującym trybem po jej uzgodnieniu z podmiotami federacji²⁸¹.

Chasbułatow zwołał oficjalną komisję konstytucyjną parlamentu, która przedstawiła plan przyjęcia konstytucji przez Zjazd, której podstawą miał być projekt opracowany przez komisję²⁸².

Latem 1993 r. nastąpiło wzajemne blokowanie się głównych sił politycznych, kiedy decyzje prezydenta były unieważniane uchwałami Rady Najwyższej i odwrotnie. Największa walka toczyła się wokół sposobu uchwalenia konstytucji i spraw gospodarczych (prywatyzacja i uchwała budżetowa na 1993 r.). Doprowadziło to do paraliżu władz centralnych, zaniku podziału kompetencji władzy ustawodawczej i wykonawczej oraz do łamania podstawowych zasad mechanizmu sprawowania władzy. Obie strony konfliktu nie zwracały uwagi na obowiązujące prawo; parlament przekraczał swoje kompetencje, ingerując w zarządzanie państwem, natomiast rząd ignorował decyzje parlamentu²⁸³.

W tej sytuacji, aby rozwiązać konflikt na swoją korzyść, prezydent musiał wystąpić przeciwko instytucji Zjazdu Deputowanych. Jelcyn, działając wbrew obowiązującemu prawu, postanowił wykorzystać poparcie, jakie uzyskał w kwietniowym referendum i rozwiązać parlament. Prezydent dekretem z 21 września 1993 r. *O stopniowej reformie konstytucyjnej* rozwiązał Zjazd Deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej oraz wprowadził rządy prezydenckie do czasu wyborów parlamentarnych, zarządzonych na dzień 12 grudnia 1993 r. W akcie dodatkowym do dekretu prezydent określił system, strukturę i organizację władzy w okresie przejściowym²⁸⁴. Na mocy dekretu przerwaniu ulegały ustawodawcze, wykonawcze i kontrolne funkcje Zjazdu Deputowanych

²⁸⁰ Z. Raczyński, *Bolszewicy sięgają po kamienie*, „Polityka” [z dn. 15.05] 1993, nr 20, s. 1, 16.

²⁸¹ Por. S. Popowski, *Rosja – krajobraz po referendum*, „Rzeczpospolita” [z dn. 14.05] 1993, nr 111, s. 22.

²⁸² Z. Raczyński, op.cit., s. 16.

²⁸³ *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej...*, s. 34.

²⁸⁴ E. Zieliński, op.cit., s. 71.

Ludowych i Rady Najwyższej. Do czasu wyborów nowego parlamentu obowiązujące miały być dekrety prezydenckie i rozporządzenia Rady Ministrów.

W dekreście nr 1400 wskazano, że organy przedstawicielskie (ZDL i Rada Najwyższa) stały się przeszkodą dla reformatorskich działań prezydenta i rządu, że ich skład nie odpowiada nowej rzeczywistości kraju, że Rosja jest nowym państwem, a nie republiką ZSRR i dlatego właśnie są jej potrzebne nowe organy ustawodawcze i nowa konstytucja. Jelcyń wyznaczył na 12 grudnia termin wyborów i referendum nad tekstem nowej konstytucji, który opublikowano dopiero 10 listopada 1993 r.²⁸⁵

Po ogłoszeniu dekretu Rada Najwyższa zwołana przez Chasbułatowa orzekła, że Jelcyń dokonał zamachu stanu. W związku z tym pozbawiła go funkcji prezydenta Rosji. Władza opozycji skupiła się w gmachu parlamentu. 4 października siedziba parlamentu została zaatakowana i zdobyta przez wierne prezydentowi Jelcynowi oddziały wojskowe. Walki pochłonęły ponad 150 ofiar²⁸⁶. Głęboki konflikt polityczny przekształcił się w starcia zbrojne. Zdecydowane działania obu stron, w warunkach ogarniętego kryzysem społeczeństwa i słabej władzy państwowej, doprowadziły do zbrojnych zamieszek i postawiły Rosję na krawędzi wojny domowej²⁸⁷.

Po opanowaniu sytuacji w stolicy Jelcyń wydał dekret o zakazie działania wielu partii i organizacji „nieprzejednanej opozycji” (m.in. Frontu Ocalenia Narodowego, Rosyjskiej Komunistycznej Partii Robotniczej) i innych, a ich liderzy, dotychczasowy wiceprezydent – Aleksander Ruckoj i przewodniczący Rady Najwyższej – Rusłan Chasbułatow zostali aresztowani²⁸⁸. Uprawnienia odebrano także przewodniczącemu Sądowi Konstytucyjnego.

Na mocy dekretów prezydenta rząd przejął część uprawnień należących uprzednio do parlamentu – przede wszystkim dotyczących spraw gospodarczych, prywatyzacji, inwestycji centralnych i kredytów zagranicznych. W tym okresie nadano ostateczny kształt projektowi nowej konstytucji Federacji Rosyjskiej, ograniczając uprawnienia nowego, dwuizbowego parlamentu oraz zwiększając kompetencje rządu, a przede wszystkim prezydenta²⁸⁹.

Prezydent Jelcyń rozwiązał konflikt między władzą wykonawczą a ustawodawczą w drodze użycia siły zbrojnej. Przeprowadzone 12 grudnia 1993 r. wybory parlamentarne wyłoniły dwuizbowy parlament. Jednocześnie odbyte referendum konstytucyjne przyjęło konstytucję stanowiącą nowy ustrój państwowy, w którym prezydent uzyskał status głowy państwa i naczelnego organu władz federacji. Konstytucja z 12 grudnia 1993 r. stworzyła w Rosji podstawy prawne dla silnego prezydenjalizmu.

Problemem rosyjskiej prezydentury początku lat dziewięćdziesiątych w Rosji był fakt, iż zawierała ona w sobie zarówno ideę modernizacji społecznej, jak i autokratyczny model władzy. Konflikt wśród najwyższych organów państwa,

²⁸⁵ R. A. Miedwiediew, *Rosyjski pejzaż po wyborach*, „Dziś” 1994, nr 4, s. 97.

²⁸⁶ E. Zieliński, op.cit., s. 73–74.

²⁸⁷ W. Marciniak, op.cit., s. 525.

²⁸⁸ R. A. Miedwiediew, op.cit., s. 97.

²⁸⁹ *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej...*, s. 35.

a także próba monopolizacji władzy przez prezydenta Borysa Jelcyna i ukształtowanie się w Federacji Rosyjskiej silnej pozycji prezydenta były następstwem zakorzenionych w politycznej mentalności zasady koncentracji władzy i dominacji w jej sprawowaniu sfery wykonawstwa, nie podlegającej kontroli organów przedstawicielskich. W rozwoju historycznym Rosji jej system polityczny zdominowany był przez arbitralną władzę jednostek i ich otoczenia niezależnie od tego, czy był to okres carskiego autorytaryzmu, czy radzieckiego totalitaryzmu. Stąd też wywodzi się we współczesnej Rosji silna pozycja prezydenta, a słabsza parlamentu, partii i innych instytucji politycznych.

Cechą charakterystyczną ustroju była centralizacja polityki państwowej, instytucji państwa i władzy, Rosja nie wykształciła w związku z tym charakterystycznych dla Europy Zachodniej mechanizmów podziału, równowagi i wzajemnego hamowania się władz mających w założeniu zabezpieczać interesy obywateli przed koncentracją władzy i jej samowolnością. Idee te były obce dla założeń systemowych zarówno Rosji carskiej, jak i Rosji Radzieckiej. Do tradycji politycznych Rosji należy istnienie jednego centralnego ośrodka decyzyjnego, skupiającego w swoim ręku uprawnienia władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej i sprawującego swoją władzę poza kontrolą innych podmiotów życia politycznego kraju. Reżim polityczny Rosji cechowała na przestrzeni wieków arbitralność decyzyjna i zachowania dyktatorskie, prowadziło to do dominacji sfery wykonawstwa i zarządzania (egzekutywa) nad sferą stanowienia prawa (legislatywa). Kreowanie rzeczywistości społecznej, politycznej i ekonomicznej zależało od politycznej arbitralności kolejnego cara czy generalnego sekretarza, sprawujących kontrolę nad organami i procesem wykonywania prawa. Tworzono ją bez udziału instytucji przedstawicielskich za pomocą dekretów i rozporządzeń, które nie były poddawane procedurze legislacyjnej. Ponadto wskazuje się, iż silny prezydencjalizm w Rosji jest elementem transformacji społeczeństwa rosyjskiego, które odeszło już od rzeczywistości radzieckiej, ale jeszcze nie w pełni akceptuje zasady demokracji oraz jej normy, wartości oraz instytucje²⁹⁰.

Rosyjska ciągłość polityczno-państwowa pozostaje w związku z tradycjami rosyjskiej dyktatury. Powstały w latach dziewięćdziesiątych ustrój demokratyczny zgodny jest z formalnymi wymogami demokracji, ale praktyka polityczna budzi niekiedy obawy o charakter rosyjskiej demokracji. Duża w przeszłości łatwość sterowania krajem przy pomocy rządów „silnej ręki” wpływa także na dzisiejszą rzeczywistość polityczną Federacji Rosyjskiej, powodując obawy części elit politycznych co do trwałości rosyjskiego przechodzenia do nowego systemu, szczególnie zaś w krajach, które historia związała, nie zawsze szczęśliwie, z Rosją (Estonia, Łotwa, Litwa, Polska, Finlandia). Zagrożeń dla Rosji upatruje się w fakcie, iż w społeczeństwie, w którym nie ukształtowały się głęboko osadzone w kulturze politycznej gwarancje przeciwko autorytaryzmowi, reżimy prezydenckie mogą łatwo przekształcić się w reżimy autorytarne lub dyktatury różnego typu, jak ma to miejsce w niektórych państwach postradzieckich w Azji Środkowej i na Kaukazie.

²⁹⁰ Por. W. Marciniak, op.cit., s. 564.

Jakkolwiek przewidywanie politycznej przyszłości jest zawodne, wydaje się, że tworzony w Federacji Rosyjskiej system prezydencki, pomimo iż czerpie część elementów kultury politycznej z dyktatorskiej tradycji, daje gwarancję demokratyzacji życia społeczno-politycznego Rosji, którą steruje osiągnięty poziom cywilizacyjny decydujących warstw społeczeństwa. Długotrwałe funkcjonowanie władzy autorytarnej mogło zaistnieć w społeczeństwie, w którym brak wiedzy, izolacjonizm polityczny i ekonomiczny oraz brak zorganizowanego poczucia praw decydował o zachowaniach społecznej większości gotowej podporządkować się arbitralnym decyzjom władzy państwowej. W miarę międzynarodowego wzajemnego zbliżania się większości systemów gospodarczych, społecznych i politycznych Rosja coraz lepiej będzie się upodabniać do zagranicznych, przede wszystkim, europejskich partnerów. Proces ten przyspieszony zostanie także przez wymianę elit politycznych związanych z systemem radzieckim. Wykształcone nowe generacje łatwiej będą sobie przyswajać europejskie wzorce demokracji politycznej, które okazały się skuteczniejsze niż arbitralny reżim polityczny Rosji.

3. Instytucje przedstawicielskie

Organy przedstawicielskie w systemie politycznym Rosji wiążą się z funkcjonowaniem ustawodawczych instytucji państwa, począwszy od wieców i bojarskiej dumy, dorewolucyjnych dum państwowych i Rady Państwa, radzieckiego ludowładztwa, skończywszy na wczesnych formach demokracji parlamentarnej w latach dziewięćdziesiątych XX w.

Wczesnoruskim kolegialnym organem zarządu państwa były tzw. wiece, będące zgromadzeniem wszystkich wolnych członków społeczeństwa. Wywodziły się one z czasów plemiennych, sięgały początkami przejścia od społecznego ustroju rodowego do państwowego. Z powstaniem państwa, gdzie ośrodkiem zarządu był dwór książęcy, wiece straciły swoje możliwości funkcjonowania²⁹¹. Od połowy XI w. równoległe ze wzrostem znaczenia miast i upadkiem autorytetu władzy wielkiego księcia kijowskiego oraz z wkroczeniem Rusi na drogę rozdrobnienia feudalnego odżyła działalność wieców w miastach, głównie w stołecznych miastach księstw (ziem). Wiec zwoływano dla rozstrzygnięcia najważniejszych spraw, jak np. sprawy wojny i pokoju, zawieranie układów, usuwanie księcia i powoływanie innego; niekiedy funkcjonował on jako organ rządzący²⁹². Główną rolę na wiecu odgrywali zazwyczaj feudałowie świeccy i duchowni (bojarzy, wyższe duchowieństwo) oraz związani z nimi bogaci kupcy. Wiec przeważnie zwoływany był przez księcia, który dla realizacji swoich zamierzeń chciał uzyskać poparcie warstw ludności miejskiej. W czasie walk wewnętrznych z rządzącym księciem wiece zwoływali ci, którzy w danym przypadku występowali przeciw księciu.

²⁹¹ M. Sczaniecki, op.cit., s. 187.

²⁹² K. Koranyi, *Powszechna historia...*, t. 3, s. 282.

Na większości ziem ruskich wiece nie odgrywały większego znaczenia, a od XIII w. nie były zwoływane, co było konsekwencją najazdu Mongołów, którym wiece były niepotrzebne, ponieważ sprzyjały oporowi wobec egzekwowania przez nich podatków. Rosyjscy książęta obarczeni ściąganiem mongolskiej daniny nie mieli powodów, aby sprzyjać zgromadzeniom ludowym, które były przeszkodą w wykonywaniu wasalnych obowiązków w imieniu mongolskich zwierzchników²⁹³.

Na niektórych ziemiach, zwłaszcza leżących na północnym wschodzie (Smoleńsk, Połock, Nowogród, Psków) wiece utrzymały się do połowy XV w., względnie do początku XVI w., tj. do czasu przyłączenia tych ziem do Wielkiego Księstwa Litewskiego ewentualnie do Księstwa Moskiewskiego.

Największą rolę odgrywały wiece w Nowogrodzie Wielkim. Jego strukturę społeczno-polityczną charakteryzowało to, że warstwę panującą stanowili właściciele ziemscy (bojarzy), utrzymujący się ze swych posiadłości ziemskich i handlu, a także bogaci kupcy. Tworzyli oni uprzywilejowaną grupę społeczną i nie uznawali silnej, jednostkowej władzy książęcej. Struktura polityczna Nowogrodu odznaczała się wyjątkową specyfiką, znacznie różniącą się od innych ziem ruskich. Nowogród był republiką miejską, w której najwyższym organem władzy był wiec ludności miejskiej i wolnej chłopskiej. Wiec miał najwyższą władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Rozpatrywał najważniejsze dla funkcjonowania miasta sprawy w sferach: politycznej, wojskowej, administracyjnej i ekonomicznej. Wiec dokonywał wyboru najwyższych urzędników republiki; wybierał i usuwał księcia, posadnika (nazwy „posadnik” początkowo używano w odniesieniu do księcia namiestnika, następnie oznaczała pierwszy urząd państwowy) i tysięcznika, który był dowódcą wojska²⁹⁴.

Republiki miejskie były w epoce feudalizmu zjawiskiem rzadkim, rozwinęły się przede wszystkim we Włoszech wokół zamożnych miast, jak Wenecja, Genewa, Florencja. Ustrój miast włoskich podobny był do ustroju Nowogrodu. Zlikwidowanie instytucji wieceu nastąpiło wraz z utratą niezależności Nowogrodu, po przyłączeniu go w 1478 r. do Księstwa Moskiewskiego. Znaczenie systemu politycznego Nowogrodu wynika z jego szczególnego charakteru. Był on wyjątkiem na ówczesnych ziemiach ruskich; rosyjska tradycja historiograficzna uczyniła z Nowogrodu symbol republikańskich tradycji narodu rosyjskiego.

Zarząd większości księstw wzorował się na monarchii wczesnofeudalnej, charakteryzującej się występowaniem silnej władzy monarszej popieranej przez możnowładców. W ręku monarchy skupiona była silna władza, związana z wyobrażeniem o tym, że jest on właścicielem całej ziemi w państwie i może nią swobodnie zarządzać, co nadawało państwu charakter patrymonialny. Władza królewska podlegała pewnym ograniczeniom w zależności od poparcia możnowładców. Ponieważ możnowładcy odgrywali ważną rolę w monarchii feudalnej, w ważniejszych sprawach dotyczących zarządu państwa, polityki zagranicznej, wojskowości itp. rządzący książę naradzał się z członkami rodziny książęcej, wyższymi dostojnikami cerkwi i zaufanymi bojarami, zwłaszcza stojącymi na

²⁹³ R. Pipes, *Własność...*, s. 252.

²⁹⁴ I. A. Isajew, *op.cit.*, s. 29–30.

czele organów państwa. Rada początkowo nie była organem stałym. W związku z rozrostem terytorialnym państwa rozwijał się stale aparat wykonawczy i urzędniczy oraz instytucje współdziałające przy podejmowaniu najważniejszych decyzji. Bez ścisłych form prawnych powstawał główny organ doradczy księcia – duma bojarska, w której „dumano” nad sprawami księstwa²⁹⁵. Duma Bojarska ukształtowała się jako stały organ doradczy przy wielkim księciu. W jej skład wchodził przede wszystkim bojarzy, stojący na czele organów zarządu państwowego. Rola Dumy wzrastała zwykle wraz z osłabieniem władzy książęcej, zdarzało się, że bojarzy zasiadający w Dumie mieli decydujący wpływ na bieg spraw państwowych i do nich właściwie należały rządy.

W XIV w. procesy integracyjne doprowadziły do powstania kilku wielkich księstw, które zdołały podporządkować sobie mniejsze księstwa dzielnicowe. Władza wielkich książąt była już dostatecznie silna, aby mogli oni podporządkować sobie pomniejszych książąt dzielnicowych i bojarów. Zależność bojarów, wchodzących w skład instytucji doradczych przy księciu, pogłębiała się z każdym dziesięcioleciem. Proces ten był szczególnie intensywny w Księstwie Moskiewskim. Na służbę do księcia moskiewskiego przechodziło wielu bojarów z innych ziem. Zgodnie z panującymi zasadami rodowe, dziedziczne posiadłości tych bojarów stawały się własnością księcia, który nie odbierał ich nowoprzybyłym bojarom, lecz nadawał im je pod warunkiem pełnienia służby wojskowej²⁹⁶.

Duma bojarska będąca organem doradczym reprezentowała głównie interesy bojarstwa i arystokracji. Początkowo, w okresie rozbicia dzielnicowego Rusi, stanowisko członków Dumy było w państwie silne. Wraz ze wzrostem władzy wielkoksiążęcej u schyłku XV w. stawało się coraz słabsze, mimo że przeważająca część członków dumy należała do najważniejszych rodów kniaziowskich. Bojarzy starali się w państwie ruskim stworzyć z dumy organ rządów arystokracji i nieraz próbowali zorganizować ośrodek opozycji przeciw wzrastającej koncentracji władzy w ręku księcia²⁹⁷.

W XV w. „ukonstytuowała” się w Wielkim Księstwie Moskiewskim jako organ doradczy monarchy – cara: Duma Bojarska. W skład Dumy, z chwilą gdy przekształcała się ona w organ stały, nie weszli wszyscy bojarzy, lecz tylko ci, których wielki książę do swojej rady powołał, „wprowadził” (tzw. *wwiediennyje bojarie*), oprócz nich do Dumy wchodziłi tzw. bojarzy „okolniczni” (tak nazywano pierwotnie osoby przebywające stale u boku księcia)²⁹⁸. Po zlikwidowaniu rozdrobnienia dzielnicowego w XVI w. Duma zaczęła tracić swój arystokratyczny charakter. Nastąpiło dalsze rozszerzenie składu Dumy przez powołanie do niej osób spośród średniej warstwy feudalnej, tzw. „dworiaństwa”, oraz urzędników zarządu centralnego, tzw. *diaków*²⁹⁹.

W miarę wzrostu władzy wielkoksiążęcej i przechodzenia dawnych bojarów, zasiadających w Dumie Bojarskiej, w stan zależności służebnej od władcy zmienił

²⁹⁵ L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 122.

²⁹⁶ *Ibidem*, s. 160.

²⁹⁷ K. Koranyi, *op.cit.*, t. 3, s. 215.

²⁹⁸ *Ibidem*, s. 216.

²⁹⁹ M. Szczaniecki, *op.cit.*, s. 203–204.

się skład Dumy. Wchodzili do niej tylko ci, którzy zostali powołani przez monarchę, otrzymując tzw. „godności dumne” (bojarzy, okolnicy, dworanie, diakowie dumni). Duma Bojarska współdziałała z carem w załatwianiu najważniejszych spraw państwowych, jak również przy stanowieniu praw. Nie miała ona jednak samodzielnych uprawnień ustawodawczych. Oficjalna formuła określająca stosunek władzy wielkoksiążęcej i bojarskiej brzmiała: „gosudar ukazał, a bojarie prigioworili” (wielki książę ukazał, a bojarzy wydali decyzję), a więc uzależniała decyzję bojarów od woli księcia. Bojarzy jedynie potwierdzali decyzję władcy³⁰⁰. Bojarska Duma nie działała samodzielnie, lecz zawsze razem z carem.

Za panowania Iwana Groźnego nastąpiło zwiększenie liczebności członków Dumy Bojarskiej; miało to na celu eliminowanie życia publicznego arystokratycznych rodów bojarskich dążących do osłabienia władzy carskiej. Liczne ciało nie było zbyt sprawnym organem władzy nawet wtedy, gdy jego rola została ograniczona do doradzania monarsze. W miarę jak wzrastał absolutyzm carski, znaczenie polityczne Dumy malało (szczególnie władza Iwana IV przybrała znamiona władzy nieograniczonej). Rozwinęła się także praktyka, że car naradzał się tylko z najbardziej zaufanymi członkami Dumy. W ramach Dumy ukształtował się niewielki zespół zaufanych doradców, tzw. Duma Bliższa (Bliźniaja Duma), którą zaczęto nazywać Wybraną Radą³⁰¹.

W ciągu XVI w. władza cara znacznie wzrosła kosztem uprawnień bojarów. W szczególności władza Iwana IV Groźnego, skonfliktowanego z wielkimi rodami bojarskimi, przybrała znamiona władzy nieograniczonej. Z drugiej jednak strony należy podkreślić, że w tym samym czasie, i to za poparciem i pomocą Iwana IV, wyłoniły się stanowe organy władzy i wzrosła rola stanów w rządzeniu państwem, nadając Rosji charakter monarchii stanowej, w której zorganizowane i uprzywilejowane stany ograniczały władzę monarchy. Świadectwem tego było pojawienie się instytucji soborów ziemskich, które aż do lat dziewięćdziesiątych XVII w. wywierały duży wpływ na bieg spraw państwowych i nadały państwu moskiewskiemu tego okresu charakter stanowo-przedstawicielski³⁰². Władza państwowa nie była w całości skupiona w ręku monarchy, lecz była ograniczona przez stany, które na mocy posiadanych i rozszerzanych przywilejów uczestniczyły, w mniejszym lub większym stopniu, w zarządzie państwa. Monarchie stanowe zaczęły powstawać w Europie już w XIII w. po przewyciężeniu rozdrobnienia feudalnego. Natomiast powstanie monarchii stanowej w Rosji zostało bardzo opóźnione.

Typową instytucją dla rozwinętej monarchii stanowej były Zgromadzenia Stanowe, które w Rosji nosiły nazwę Soborów Ziemskich. Sobór Ziemski zwołano po raz pierwszy w 1549 r. W skład Soboru weszli przedstawiciele arystokracji – bojarzy, przedstawiciele wyższego duchowieństwa, dworianość. Odtąd sobory zwoływano przez sto lat – z różną częstotliwością – dla omawiania różnych ustaw, poboru podatków, wypowiedzania wojny i zawierania pokoju, a nawet

³⁰⁰ W. Serczyk, *Iwan...*, s. 20.

³⁰¹ Ibidem, s. 28, M. Szczaniecki, *op.cit.*, s. 204.

³⁰² K. Koranyi, *op.cit.*, s. 236.

dla wyboru monarchy³⁰³. W skład soboru wchodziła Duma Bojarska, Święty Sobór (najwyżsi dostojnicy duchowni), przedstawiciele dworiarstwa, ludności miejskiej i strzelcy (przedstawiciele wojska). W XVI w. przedstawiciele dworiarstwa i mieszczan powoływał car, ale w XVII w. wyboru przedstawicieli dokonywały poszczególne stany. Sobór Ziemski zwoływał car, a w czasie bezkrólewia patriarcha lub Duma Bojarska. Poszczególne człony Soboru obradowały osobno i podejmowały osobno uchwały, które nie miały mocy wiążącej cara. W końcu XVI w., w związku ze śmiercią ostatniego władcy z rodu Rurykowiczów, wzrosła rola Soboru, który w latach 1598 i 1613. dokonał wyboru nowego cara (Borys Godunow – 1598 r., Michał Fiodorowicz Romanow – 1613 r.). W początkach XVII w. sobory decydowały o najważniejszych sprawach państwa³⁰⁴.

Kompetencje Soboru Ziemskiego nigdy nie były ściśle określone. Formalnie można było uważać, że był to organ wyłącznie doradczy. Jednak w okresie od wygaśnięcia dynastii Rurykowiczów do ugruntowania dynastii Romanowych rola soborów była tak znaczna, że można było je uważać za sejmy stanowe³⁰⁵. Formalnie uchwały Soboru nie były dla cara wiążące, kompetencje i znaczenie soborów ziemskich zmieniały się w zależności od faktycznych stosunków istniejących w danym okresie. Szczególnie duże znaczenie uzyskały w okresie bezkrólewia w pierwszej połowie XVII w. W miarę wzrastania absolutnej władzy carskiej i umacniania się dynastii Romanowów sobory ziemskie zwoływano coraz rzadziej, w drugiej połowie XVII w. w ogóle przestały działać³⁰⁶. Podobnie jak w przypadku Dumy, nie wypracowano na soborach stałej procedury działania, systemu wyborów, harmonogramu prac. Dumę i sobory można zatem traktować jako tymczasowe instytucje powołane przez państwo „pod przymusem” i potrzebne dopóty, dopóki nie zostanie umocniona władza cara i administracji centralnej³⁰⁷.

Sobory ziemskie, które odgrywały przez pewien okres znaczącą rolę w państwie, nie osłabiły koncepcji samowładztwa carskiego. Ich uprawnienia do stanowienia prawa i wyboru władcy nie zostały potwierdzone i sformalizowane. Przedstawicielstwo w tych ciałach było przypadkowe, delegaci otrzymywali pensje, ponieważ uznano, że pełnią służbę państwową. Sobory przypominały zachodnioeuropejskie zgromadzenia stanowe, nigdy jednak nie przekształciły się w parlament, ani też nie stały się elementem prawnego porządku kraju³⁰⁸.

W tradycji rosyjskiej sobory traktowano jednak jako precedens parlamentaryzmu i wzór rosyjskiego organu przedstawicielskiego³⁰⁹. Do idei soboru, jako organu współrządzącego wraz z carem, odwoływali się zarówno rewolucjoniści (dekabryści), jak i przedstawiciele caratu. W 1906 r. powołany przez cara na stanowisko premiera rządu Iwan Goremkina postulował, celem uzyskania dla poczynań cara poparcia moralnego narodu, odwołanie się do siedemnastowiecz-

³⁰³ L. Bazyłow, op.cit., s. 185.

³⁰⁴ M. Szczaniecki, op.cit., s. 204, A.I. Isajew, op.cit., s. 50.

³⁰⁵ I. Jaworski, *Zarys powszechnej historii państwa i prawa*, Warszawa 1978; s. 218.

³⁰⁶ K. Koranyi, op.cit., s. 238.

³⁰⁷ R. Pipes, *Rosja...*, s. 108.

³⁰⁸ Idem, *Własność a...*, s. 270.

³⁰⁹ J. Smaga, *Duma*, [w:] *Idee w Rosji...*, t. 3, s. 154.

nej tradycji historycznej i zwołanie soboru ziemskiego, będącego reprezentacją wszystkich stanów społeczeństwa rosyjskiego. Aprobata soboru, nie będącego stałą instytucją państwową, lecz zwyczajową o charakterze bardziej ideowo-moralnym niż polityczno-ustrojowym, miała usprawiedliwiać poczynania samowładnego cara³¹⁰.

W połowie XVII w., kiedy sytuacja wewnętrzna Rosji ustabilizowała się, a władzę objęła dynastia Romanowów, nastąpiło ponowne wzmocnienie władzy cara, w którego kompetencjach znalazły się sprawy poprzednio będące przedmiotem obrad soboru. Po 1653 r. przestano zwoływać Sobór Ziemski (jedyne i ostatni po tym roku Sobór Ziemski został zebrany w 1665 r.). Szczególnie ważne sprawy państwowe omawiano na naradach stanowych, które poza nazwą nie miały nic wspólnego z dawną instytucją stanową. Instytucje przedstawicielskie charakterystyczne dla monarchii stanowych nie odegrały w historii Rosji roli organów, które przekształciłyby się w parlament. Ich pozycja i uprawnienia uzależnione były od woli carskiej. Wpływ na państwo uzyskały, kiedy nie funkcjonowała władza carska. Wraz z jej restytucją i wzmocnieniem straciły na znaczeniu, nie pozostawiając po sobie praw, które mogłyby ograniczyć władzę carską, zapewnić udział w zarządzie państwa przedstawicielom niektórych grup społeczeństwa, a tym samym utrzymać rolę instytucji przedstawicielskiej w państwie.

Druga połowa XVII w., a w jeszcze większym stopniu wiek XVIII, były w dziejach Rosji okresem przełomowym. Zaczęła się wówczas kształtować i umacniać monarchia absolutna oparta na średniej szlachcie i biurokracji państwowej. Monarchię absolutną cechowała niemal nieograniczona i nie podlegająca kontroli władza monarchy, którą uzasadniano tym, że dzierży on z łaski Boga mandat nieograniczonej władzy, której nie można go pozbawić. Powstanie monarchii absolutnej wiązało się z ograniczeniem uprawnień politycznych nabytych przez stany w okresie monarchii stanowej. W praktyce jej początki wyrażały się najczęściej w znoszeniu przez monarchę zgromadzeń stanowych i w uzyskiwaniu przez władcę władzy suwerennej³¹¹. Dla rosyjskiej monarchii absolutnej charakterystyczna była koncentracja władzy (zarówno świeckiej, jak i duchowej) w rękach jednej osoby (cara, imperatora). Ponadto charakteryzowała się ona rozwojem profesjonalnego, biurokratycznego aparatu państwa, silnej armii i likwidacji wszelkich instytucji samorządu lokalnego³¹².

Sobory Ziemski i Duma Bojarska stopniowo traciły na znaczeniu. Już w połowie XVII w. przestano zwoływać sobory ziemskie, a wraz z objęciem tronu przez Piotra I (1682–1725) doszło do likwidacji Dumy Bojarskiej. W 1721 r. Piotr I został ogłoszony cesarzem (imperatorem) Wszech Rosji. Władza cara stała się niemal nieograniczona i nie podlegająca kontroli. Mimo pewnych prób ograniczania władzy carskiej, rosyjska monarchia absolutna utrzymała się formalnie do XX w.

Wyrazem absolutyzmu była zasada, że cesarz nie podlega prawom ustanowionym przez inne organy władzy w państwie. Piotr I, reformując system centralnych organów państwa, zniósł instytucje przedstawicielskie reprezentujące

³¹⁰ Por. L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm carski w dobie...*, s. 205–206.

³¹¹ M. Szczaniecki, *op.cit.*, s. 296.

³¹² A. I. Isajew, *op.cit.*, s. 113.

arystokrację oraz pozostałe stany, istniejące dotąd w Rosji: Dumę Państwową i Sobór Ziemski.

Piotr I zbudował centralny i lokalny aparat państwowy na zasadach centralizmu i biurokratyzmu. Od czasów Piotra I instytucje przedstawicielskie w Rosji, nawet w charakterze organów doradczych, straciły swoje znaczenie jako organ państwa.

W miejsce Dumy Państwowej utworzono w 1711 r. Senat Rządzący, który powołany został jako najwyższa instytucja państwowa, sprawująca władzę w państwie w zastępstwie cara przebywającego poza granicami kraju lub na wojnie. Był on całkowicie zależny od cara, będąc jedynie jego organem doradczym, i miał wypełniać przede wszystkim jego rozporządzenia. Początkowo uprawnienia Senatu nie były sprecyzowane i obejmowały takie dziedziny zarządu państwowego, jak np. prace nad ustawami. Późniejsze ukazy z 1721 r., uzupełniające prawo z 1711 r., stanowiły, że główną działalnością Senatu ma być działalność sądownicza, kontrola nad finansami państwa, handlem, kredytami. Nie było natomiast mowy o ustawodawczych kompetencjach Senatu³¹³. W drugiej połowie XVIII w. Senat z naczelnego organu administracyjnego państwa przekształcił się w naczelny organ sądowy³¹⁴.

Władza absolutna cesarza utrzymała się, aż do ogłoszenia „ustaw zasadniczych” w kwietniu 1906 r. Do tego czasu władza cara była nieograniczona, a sprawował ją przy pomocy organów centralnych, mających charakter doradczy i wykonawczy.

Organizacja aparatu państwa ulegała kilkakrotnym reorganizacjom i obejmowała także projekty powołania pewnych form instytucji ustawodawczych i przedstawicielskich. Car Aleksander I (1801–1825) przez dłuższy okres swoich rządów, pod wpływem idei europejskiego absolutyzmu oświeconego, przejawiał chęć przeprowadzenia reform państwowych (przejawem tych tendencji było nadanie konstytucji Królestwu Polskiemu, pozostającemu pod władzą Aleksandra I). Opracowanie projektu reform car powierzył swojemu doradcy, Michałowi Sperskiemu. Jego zadaniem było przystosowanie monarchii rosyjskiej do niektórych rozwiązań ustrojowych przyjętych w zachodniej Europie. Przygotowany w 1809 r. *Wstęp do zbioru ustaw państwowych* zakładał przyjęcie Monteskiuszowskiej zasady podziału władz na prawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, przy czym nie ulegała naruszeniu podstawowa zasada ustrojowa – absolutyzm monarchy, który miał zachować w swojej kompetencji wyłączność inicjatywy ustawodawczej. Instytucjami najwyższej rangi miały stać się Duma Państwowa – pomyślana jako organ przedstawicielski, Rada Państwa i Senat. Duma Państwowa rozpatrywać miała projekty ustaw i sprawy wiążące się z budżetem państwa. Zadaniem Rady Państwa miało być opiniowanie ustaw przed ich wniesieniem pod obrady Dumy. Senat zachowywać miał najwyższe kompetencje sądowe. Do Dumy wchodzić mieli przedstawiciele określonych warstw ludności, co oznaczałoby przyznanie części społeczeństwa praw politycznych, tj. przede wszystkim

³¹³ Ibidem, s. 137.

³¹⁴ *Istoria gosudarstwa i prawa...*, s. 507.

prawa do uczestniczenia w wyborach do Dumy. Oprócz Dumy Państwowej jako organu nadrzędnego, projekt przewidywał powołanie dum terenowych – gubernialnych, powiatowych i gromadzkich. Do dum gromadzkich należeć mieli wszyscy właściciele ziemscy i chłopci z osad stanowiących własność państwa. Do ich zadań miał należeć m.in. wybór członków zarządu dum gromadzkich i powiatowych, które z kolei dokonywałyby wyboru delegatów do dum gubernialnych. Dopiero w dumach gubernialnych mianować miano deputowanych do Dumy Państwowej³¹⁵. Rada Państwa składać się miała z zaufanych dostojników powoływanych przez cara oraz ministrów, którzy mieli wchodzić w jej skład z urzędu.

Reformy planowane przez Michała Sperańskiego, pomimo iż nie naruszały podstaw ustrojowych (samowładztwo) carskiej Rosji, zakładały powstanie przedstawicielskich obieralnych instytucji i stwarzały podstawy do rozwoju parlamentaryzmu.

Projekty Mikołaja Sperańskiego nie zostały zrealizowane, a sam ich twórca popadł w niełaskę cara. Z proponowanych instytucji wprowadzono w 1810 r. tylko Radę Państwa (*Gosudarstwiennyj Sowiet*), która przetrwała do końca istnienia caratu. Radzie Państwa przewodniczył cesarz lub wyznaczony przez niego urzędnik. Liczba jej członków dochodziła do dziewięćdziesięciu. W skład jej wchodził z urzędu wszyscy ministrowie oraz powołani przez cara urzędnicy. Miała tylko charakter organu doradczego, a uchwały jej nie miały siły sprawczej i nie były wiążące dla cara. Zadaniem Rady było układanie bądź opiniowanie projektów ustaw, zatwierdzanych następnie przez cara, sprawy budżetu państwa, rozpatrywanie sprawozdań przedkładanych przez poszczególnych ministrów. W latach 1810–1826 i następnie od 1882 r. spełniała też ona rolę komisji kodyfikacyjnej³¹⁶. Przez krótki okres czasu (1810–1812) w aktach państwowych używana była formuła, według której car wydawać miał ustawy po wysłuchaniu opinii Rady Państwa. Formuła ta szybko przestała obowiązywać, a w 1842 r. w ogóle usunięto ją z tekstów prawa państwowego³¹⁷. Ponadto granica pomiędzy władzą ustawodawczą a administracyjną za caratu była stale nieokreślona i ministrowie posiadali prawo do przedstawiania carowi projektów ustaw bezpośrednio, bez opinii Rady Państwa.

Rada Państwa formalnie była najwyższym organem powołanym do opiniowania projektów ustawodawczych. Wszystkie ustawy i ukazy miały być przed ostatecznym zatwierdzeniem ich przez cara omawiane na jej posiedzeniach. W praktyce Rada nie odgrywała większej roli w systemie najwyższych organów państwa, stając się jedynie organem biurokracji państwowej. Rada Państwa była jedynie zgromadzeniem wyższych urzędników i car mógł rozstrzygać wszelkie sprawy państwowe bez opinii Rady, a nawet wbrew jej postanowieniom³¹⁸.

Propozycje Sperańskiego nie były jedyną próbą włączenia do aparatu państwowego czynnika przedstawicielskiego. Trend ten był wyraźnie widoczny w latach

³¹⁵ Ibidem, s. 505; L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Warszawa 1983, t. 2, s. 97.

³¹⁶ M. Szczaniecki, op.cit., s. 477; *Istoria gosudarstwa...*, s. 506.

³¹⁷ J. Kucharzewski, op.cit., s. 37.

³¹⁸ Por. Ibidem, s. 40–44.

panowania cara Aleksandra II (1855–1881). W latach 1862–1863 ówczesny minister spraw wewnętrznych, Piotr Wałujew, przedstawił 13 IV 1863 r., carowi Aleksandrowi II memoriał, postulujący rozszerzenie składu Rady Państwa o przedstawicieli samorządu terenowego (ziemstw). Nowym członkom Rady Państwa miał przysługiwać głos doradczy. Projekt ten został przez cesarza uznany jako niezgodny z zasadą samowładztwa³¹⁹. Z planem powołania ogólnonarodowego przedstawicielstwa narodowego wystąpił w 1866 r. brat cara – w. ks. Konstanty Mikołajewicz, który w memoriale przedłożonym 22 XII 1866 r. proponował utworzenie przy Radzie Państwa dwóch zgromadzeń przedstawicielskich: szlacheckiego, którego członkowie mieli być wybierani przez gubernialne zgromadzenia szlacheckie, oraz ziemskiego, w skład którego mieli wchodzić delegaci gubernialnych zgromadzeń ziemskich³²⁰.

Próba zreformowania systemu samowładztwa był także projekt opracowany na polecenie cara Aleksandra II przez hrabiego Michała Loris-Mielnikowa. W 1881 r. złożył on projekt powołania społecznych organów doradczo-konstytucyjnych, które miałyby współpracować z rządem w rozstrzyganiu kluczowych problemów wewnętrznych państwa. Istotą projektu był pomysł utworzenia tzw. komisji przygotowawczych, w skład których wchodzić mieli urzędnicy poszczególnych resortów administracji państwowej, a także osoby znane ze swego doświadczenia w zakresie zarządu państwowego i życia narodowego. Zadaniem tych komisji miało być przygotowywanie projektów ustaw. Opracowane projekty miały trafiać pod obrady komisji ogólnej, którym przewodniczyła osoba wybrana przez cesarza. Komisja ogólna składać się miała z wyznaczonych przez cesarza członków komisji przygotowawczej, osób wybranych przez lokalne władze administracyjne, tj. przez ziemstwa gubernialne i rady miejskie ważniejszych miast. Zadaniem komisji miało być opracowanie projektów ustaw. Uchwały komisji miały mieć charakter doradczy; opracowane przez nią projekty stawać się miały przedmiotem obrad Rady Państwa, która po ewentualnym ich zaakceptowaniu przedstawiałaby je cesarzowi³²¹.

Projektowane przez hr. Michała Loris-Mielnikowa instytucje nigdy nie zostały utworzone, a sam twórca projektu po śmierci cara Aleksandra II został odsunięty przez jego następcę od wpływu na sprawy państwowe.

Pewną rolę w tworzeniu się w Rosji ustawodawczych organów przedstawicielskich odegrała tzw. reforma ziemska z 1864 r., która powołała do życia organy samorządu terytorialnego, tzw. ziemstwa. Ziemstwa pochodziły z wyborów opierających się na podstawie stanowej, tj. dokonywały się w trzech tzw. kuriach wyborczych: szlacheckiej, miejskiej i chłopskiej. Pomimo iż kompetencje ziemst wprowadzone zostały wyłącznie do spraw gospodarczych i kulturalno-oświatowych, a działalność poddana kontroli administracyjnej (ustawa o ziemstwach zabraniała instytucjom ziemskim zajmowania problemami ogólnopaństwowymi), pochodzące z wyboru ziemstwa stały się ośrodkiem liberalnej opozycji dążącej

³¹⁹ L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 49.

³²⁰ Ibidem, s. 50.

³²¹ L. Jaśkiewicz, *Carat i ziemstwa na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1979, s. 22; J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, Warszawa 2000, t. 5, s. 372–373.

do uzyskania wpływu na sprawowanie władzy w państwie poprzez ustanowienie przedstawicielstwa ogólnorosyjskiego³²². Szczególne ożywienie działalności liberalnej ziemskiej opozycji nastąpiło na przełomie 1904 i 1905 r.³²³ W listopadzie 1904 r. rozpoczął obrady (bez zgody władz państwowych) zjazd ziemski, w którym wzięło udział 104 działaczy ziemskich, w tym 31 najwyższych urzędników – przewodniczących urzędów gubernialnych. Zjazd przyjął rezolucję, która *celem stworzenia i zachowania ścisłego współdziałania i jedności władzy państwowej ze społeczeństwem i w trosce o rozwój życia państwowego i społecznego domagała się bezwarunkowego udziału przedstawicielstwa narodowego jako specjalnie wybranej instytucji w urzeczywistnianiu władzy ustawodawczej w realizacji budżetu państwowego i w kontroli nad praworządnością działań administracyjnych*³²⁴. Działacze ziemscy, dysponujący doświadczeniem i wiedzą zdobytą w działalności samorządu lokalnego, w trakcie tworzenia się instytucji przedstawicielskich w Rosji odegrali znaczącą rolę zarówno w ruchach politycznych, jak i w działalności obieralnych organów ustawodawczych.

Na początku XX w. w Rosji w związku z rozwojem ruchu robotniczego i zaburzeniami wśród ludności chłopskiej w kręgu najwyższych urzędników państwowych pojawiło się przekonanie o konieczności wprowadzenia reform ustrojowych. Długotrwałe rządy biurokracji carskiej, nie uwzględniające potrzeb społecznego i ekonomicznego rozwoju Rosji, wywołały dezorganizację społeczną i polityczną. W kręgach rządowych pojawiła się koncepcja zmian politycznych. Taki charakter nosił akt rządowy – z okresu przed wojną 1904 r. z Japonią – manifest carski z 26 lutego 1903 r. Stwierdzał on istnienie w państwie zaburzeń i wezwał ludność do wierności carowi i zawierał stwierdzenia o konieczności reform³²⁵.

Na początku 1904 r. wybuchła wojna pomiędzy Rosją a Japonią, która wykazała słabość rosyjskiego aparatu państwowego. Wojna wpłynęła jednocześnie na pogorszenie się położenia ludności kraju. W licznych regionach zaczęły wybuchać strajki i ruchy chłopskie. W styczniu 1905 r. doszło w Petersburgu do strajku powszechnego. Pochód robotników, który w niedzielę 9 stycznia wyruszył, aby przedstawić carowi petycję, został zaatakowany przez wojsko. Tzw. „krwawa niedziela” stała się początkiem ruchu rewolucyjnego w całym państwie, który objął robotników fabrycznych, chłopów, a częściowo także armię i flotę. Pod wpływem klęski militarnej w wojnie z Japonią oraz po zamieszkach w styczniu 1905 r. w Petersburgu car został zmuszony w obliczu narastającego ruchu rewolucyjnego, do poczynienia ustępstw politycznych. Pierwszym z nich było ogłoszenie 6 sierpnia trzech aktów państwowych autorstwa ówczesnego ministra spraw wewnętrznych, Aleksandra Bułygina: manifestu carskiego *O utworzeniu Dumy Państwowej (Uczrieźdienije Gosudarstwienoj Dumy)*, statutu Dumy oraz ordynacji wyborczej. Manifest, podkreślając nienaruszalność samowładztwa carskiego, obwieszczał utworzenie Dumy Państwowej jako organu prawno-doradczego.

³²² L. Jaśkiewicz, op.cit., s. 40.

³²³ Por. L. Jaśkiewicz, *Oblicza polityczne ruchu ziemskiego w przededniu rewolucji 1905–1907*, „Z pola walki” 1975, nr 2(20), s. 45–65.

³²⁴ L. Jaśkiewicz, *Carat i ziemstwa na przełomie...*, s. 201.

³²⁵ Por. T. Gruzewski, *Kryzys państwowy Rosji*, Petersburg 1908, s. 4.

Jego zadaniem miało być *wstępne opracowywanie projektów ustaw postępujących na mocy ustaw zasadniczych – przez Radę Państwa ku najwyższej władzy samowładnej*³²⁶. Wprowadzono także skomplikowaną ordynację wyborczą. Przewidywano, podobnie jak przy wyborach do ziemst, system wyborów kurialnych, tworząc trzy kurie: właścicieli ziemskich, wyborców miejskich i chłopów. Ponadto prawo wyborcze było ograniczone wysokim cenzusem majątkowym³²⁷.

Wydane akty prawne traktowały Dumę jako organ doradczy, zamierzeniem ich było zahamowanie rozwoju obieralnych instytucji ustawodawczych. Treść manifestu z 6 sierpnia 1906 r. odwoływała się do poprzedniego manifestu carskiego z 26 lutego 1903 r., co miało podkreślić, że wola carska, dotycząca reformy państwa, jest niezależna od sytuacji wewnętrznej i nacisków liberalnej opozycji.

Z powodu niezadowolenia, jakie wywołały zasady powoływania Dumy, nie została ona w proponowanym kształcie w ogóle zwołana. Car zdecydował się na większe ustępstwo, jakim było ogłoszenie manifestu 17 października 1906 r., który stał się podstawą do ustanowienia Dumy Państwowej jako pierwowzoru parlamentu rosyjskiego o kompetencjach ustawodawczych. Ten manifest był głównym aktem prawnym umożliwiającym rozwój parlamentaryzmu w systemie politycznym Rosji carskiej.

Manifest październikowy zapowiadał:

- nadanie ludności praw obywatelskich, nietykalności osobistej, wolności słowa, zgromadzeń i zrzeszania się;
- rozszerzenie praw wyborczych (w stosunku do praw zawartych w poprzednim manifeste);
- wprowadzenia zasady, że żadna ustawa nie może uzyskać mocy obowiązującej bez zgody Dumy Państwowej.

Punkt trzeci manifestu, istotny dla określenia roli ustrojowej Dumy, był sformułowany w sposób następujący: *Na rząd nakładamy obowiązek wykonania naszej nieugiętej woli [...] przyjęcia jako stałej zasady, aby żadne prawo nie mogło obowiązywać bez zezwolenia Dumy Państwowej i aby wybrancom narodu zagwarantowano rzeczywisty udział w wykonywaniu kontroli nad legalną działalnością władz przez Nas ustanowionych*³²⁸.

Wymuszone na carze, w wyniku niepokojów społecznych, powołanie organów przedstawicielskich w sytuacji walki dwóch przeciwstawnych koncepcji ustrojowych. Pierwsza z nich głosiła, iż cesarz nadal jest samowładcą, a organy przedstawicielskie są częścią jego aparatu administracji państwem. Druga koncepcja zakładała, że organy ustawodawcze reprezentują społeczeństwo i jako takie są w zasadzie równorzędne wobec uosabianej przez cara władzy wykonawczej. Pierwsza, konserwatywna koncepcja nawiązywała do tradycji historyzoficznej słowianofilstwa i do tradycji rosyjskich soborów ziemskich, widząc w nich organ doradczy przy samowładnym carze i uważając taki podział kompetencji za najbardziej odpowiadający specyfice i tradycji Rosji. Druga koncepcja,

³²⁶ L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm carski w dobie...*, s. 115.

³²⁷ A. Nowakowski, *Powszechna historia ustroju państw w zarysie*, Białystok 1993, s. 180.

³²⁸ Z. Jedlicki, *op.cit.*, s. 282.

liberalno-burżuazyjna, domagała się ukształtowania Dumy na wzór parlamentów zachodnich jako niezależnego organu ustawodawczego³²⁹.

Po wydaniu manifestu, który zawierał jedynie ogólne sformułowania i określał jedynie intencje, car wydał wiele ustaw reformujących system polityczny kraju, mających dostosować ustrój państwa do przyrzeczonych swobód obywatelskich.

Ukaz carski z 11 (24) XII 1905 r. rozszerzał prawa wyborcze, wprowadzając osobną kurię robotniczą. Z kolei manifest z 20 II (5 III) 1906 r. reorganizował Radę Państwa, ogłaszając, że żadna ustawa nie może uzyskać mocy bez jej przyjęcia przez Radę i Dumę, stawiając ją tym samym na równi z Dumą Państwową³³⁰. Połowa składu Rady Państwa miała pochodzić z wyboru spośród przedstawicieli duchowieństwa kościoła prawosławnego, szlachty, ziemstwa i przedstawicieli nauki, handlu i przemysłu. Pozostała część członków Rady pochodzić miała z mianowania carskiego. Kadencja mianowanych członków nie była ustawowo regulowana. W praktyce uznawano prawo cara do odwoływania takich członków. Przy takim systemie bogatsze warstwy społeczeństwa miały w Radzie Państwa przewagę. Obie izby miały stanowisko równorzędne i każdy projekt ustawy wymagał przyjęcia jej przez konserwatywną Radę Państwa, a ponadto i sankcji cara³³¹.

Polityka carska zmierzała do ograniczenia roli Dumy jako najwyższego organu ustawodawczego w państwie. Ustanowienie drugiej równorzędnej izby, o której nie było mowy w manifestie, miało na celu osłabienie pozycji Dumy. Cesarz oparł się projektom, aby Duma miała charakter konstytuancy wchodzącej w prerogatywy głowy państwa. Wykluczona została możliwość, aby treść praw dotyczących ustroju cesarstwa powstawała w drodze porozumienia między monarchą a pochodzącym z wyboru parlamentem. 23 IV (6 V) 1906 r. – na kilka dni przed zebraniem się pierwszej Dumy (10 V) – ukazem carskim zostały ogłoszone tzw. ustawy zasadnicze. Regulowały one ogólne zasady ustrojowe i uprawnienia obu izb. Dla historii państwa ustawy zasadnicze z 1906 r. miały podstawowe znaczenie, gdyż nadały cesarstwu rosyjskiemu znamiona monarchii konstytucyjnej i noszą one nazwę okrojowanej konstytucji mikołajewskiej³³². Ukaz carski ogłosił nową redakcję ustaw zasadniczych, zastrzegając jednocześnie, iż jedynie cesarz prawo do ich zmiany, wykluczył inicjatywę w tej podstawowej materii ustrojowej pochodzących z wyboru organów przedstawicielskich. Punkt 3 manifestu październikowego, który zakładał nadanie Dumie „rzeczywistych” kompetencji, nie został w pełni zrealizowany. Duma nie miała kompetencji ustrojotwórczych, czyli nie była konstytuanta. Ponadto wedle ustaw zasadniczych każda ustawa wymagała zgody Dumy i Rady Państwa oraz sankcji cesarza. Pozostawienie monarsze kompetencji ustawodawczych oraz ustanowienie jego prawa do wydawania ukazów z mocą ustawy w okresie, kiedy Duma nie obradowała

³²⁹ K. Grzybowski, *Historia państwa...*, s. 50.

³³⁰ Z. Jedlicki, *op.cit.*, s. 284.

³³¹ M. Szczaniecki, *op.cit.*, s. 488.

³³² K. Krasowski, B. Lesiński, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993, s. 249.

(art. 87), stanowiły wyłom w deklarowanej zasadzie ustanowienia Dumy najwyższym organem ustawodawczym³³³.

Do naczelnych kompetencji izb należało:

- uchwalanie ustaw, przy czym inicjatywa ustawodawcza należała przede wszystkim do cesarza, a dotycząca ustroju państwa wyłącznie do niego. Wychodzące z Dumy lub Rady projekty ustaw miały zawierać tylko ogólny sens postanowień ustawy i były przysyłane do właściwego ministra, który mógł w ciągu 30 dni przedłożyć oparty na tych zasadach projekt ustawy lub odmówić jego sporządzenia. Dopiero w tym ostatnim przypadku izba miała prawo wyłonić samą komisję, której zadaniem było opracowanie projektu ustawy. Inicjatywa ustawodawcza izb była więc ograniczona;
- uchwalanie budżetu państwa; uchwaleniu przez Dumę nie podlegały jego części w zakresie: wydatków na spłatę długów zagranicznych, wydatków ministerstwa dworu carskiego, wydatków na własną kancelarię carską, kwota 100 mln rubli rocznie na nieprzewidziane wydatki; nie mogły być zmniejszone, ani skreślone dochody i wydatki oparte na obowiązujących ustawach (w 1908 r. wydatki tego typu stanowiły 48% budżetu). Prawa budżetowe były zatem poważnie ograniczone;
- prawo interpelacji przysługiwało izbom, a nie ich poszczególnym członkom i odnosiło się jedynie do kwestii legalności działań organów państwowych, z których wyłączono: Radę Ministrów, departamenty i kolegia Rady Państwa, Komitet Finansowy, Radę Obrony Państwa, Radę Wojskową, Radę Administracyjną. Prawo do interpelacji umożliwiało kontrolę jedynie części aparatu państwowego i nie oznaczało kontroli politycznej³³⁴.

Kadencja Dumy trwała pięć lat. Cesarz zwoływał Radę Państwa i Dumę Państwową na coroczne sesje, zarządzał zamknięcie i odroczenie sesji. Członkom izb nie przysługiwało prawo żądania zwołania sesji. Ponadto cesarz miał prawo rozwiązać każdą z izb bez podania przyczyny, czyli wedle swobodnego uznania.

Rola instytucji przedstawicielskich w systemie najwyższych władz Rosji carskiej była w dużym stopniu ograniczona. Duma Państwowa nie była traktowana jako niezależna instytucja posiadająca suwerenność polityczną. Najwyższym, nietykalnym i nie odpowiadającym przed nikim organem władzy był car posiadający władzę samowładną. W związku z tym uprawnienia Dumy były traktowane jedynie jako „pełnomocnictwa”, uzyskane z nadania cara i wywodzące się z jego woli i władzy. W manifestie z dnia 5 marca 1906 r., ogłoszonym wraz ustawą o Dumie, cesarz stwierdzał: *nadaliśmy Dumie Państwowej pełnomocnictwa w rzeczach prawodawstwa*³³⁵. Ówczesny rząd pod kierownictwem Piotra Stołypina kierował się zasadą, że zasadnicze funkcje Dumy winny polegać na wyrażaniu opinii politycznych, a nie na stanowieniu ustaw. W samej Dumie zaś istniała, tendencja, aby parlament stał się jedynym źródłem wszystkich innych władz państwowych³³⁶.

³³³ K. Grzybowski, op.cit., s. 21.

³³⁴ Ibidem, s. 21–22; *Swod Zakonow Rossijskoj Imperii, izdaniye 1906 g, izdaniye 1908 g*, www.duma.gov.ru

³³⁵ T. Grużewski, op.cit., s. 35.

³³⁶ W. Marciniak, op.cit., s. 556.

W rosyjskich ustawach zasadniczych pozostała nie tylko nazwa „władza samowładna”, ale też jej realne atrybuty. Praktyka ustrojowa lat 1906–1917 potwierdziła rolę Dumy jako organu podporządkowanego carowi. Dwie pierwsze dумы z powodu swojej opozycji wobec władzy carskiej oraz z powodu składu osobowego nie akceptowanego przez cara zostały szybko rozwiązane (pierwsza po upływie 3 miesięcy, druga po upływie 4 miesięcy). Wybory do III Dumy odbyły się według zmienionej ukazem carskim ordynacji wyborczej, która została tak skonstruowana, aby zapewnić w Dumie przewagę zwolenników polityki carskiej. Ponadto car, korzystając ze swoich prerogatyw, odraczał posiedzenia Dumy i w trybie § 87 ustaw zasadniczych wydawał własne ukazy z mocą ustawy, pomijając stanowisko Dumy³³⁷ (w trybie tym ustanowiono m.in. ustawę o reformie gubernialnej w Królestwie Polskim).

Duma Państwowa w Rosji carskiej wbrew deklaracjom manifestu październikowego nie dysponowała rzeczywistą władzą jako organ ustawodawczy, a jedynie władzą „negatywną”, która umożliwiała jej utrudnianie ustanawiania prawa, które uznawała za szkodliwe. System samodzierżawia ograniczał możliwości efektywnego działania politycznego Dumy, w tym także stanowienia przez Dumę prawa i kształtowania polityki zewnętrznej i wewnętrznej państwa. Najważniejszą prerogatywą parlamentu była wolność słowa i immunitet parlamentarny, co spowodowało, iż Duma stała się forum niczym nie krępowanej krytyki ustroju. Sytuacja taka przetrwała do 1917 r.

W 1912 r. została zwołana IV i ostatnia w historii carskiej Rosji Duma Państwowa. Wybuch I wojny światowej w 1914 r. i niepowodzenia militarne Rosji doprowadziły do narastania opozycji wobec reżimu politycznego Rosji carskiej. Domagano się zliberalizowania systemu politycznego poprzez legalizację partii opozycyjnych, utworzenia „rządu zaufania” i udzielenia częściowej amnestii. Żądania takie wysuwał tzw. „blok postępowy”, utworzony w sierpniu 1915 r. przez 2/3 deputowanych do Dumy³³⁸. Car odrzucał możliwość przeprowadzenia jakichkolwiek reform w trakcie trwania wojny i z powodu tych żądań odroczył we wrześniu 1915 r. obrady Dumy na pół roku.

Na początku 1917 r. doszło do pogorszenia się sytuacji wewnętrznej kraju. Podjęty 18 lutego strajk w Zakładach Putiłowskich w Piotrogradzie stał się początkiem strajku powszechnego. Na wzmocnienie się opozycji rząd carski zareagował represjami i w dniu 26 lutego 1917 r. car rozwiązał IV Dumę. Spowodowało to nasilenie wystąpień rewolucyjnych i utratę kontroli nad biegiem wydarzeń przez rząd carski. Nie mogąc opanować sytuacji, Mikołaj II w dniu 2 marca 1917 r. abdykował na rzecz swojego brata Michała, który korony nie przyjął. Rosja pozostała bez głowy państwa i najwyższej władzy.

Na miejsce systemu jedynowładztwa carskiego zaczęła się tworzyć w Rosji republikańska forma państwa. Powstawała ona bardziej faktycznie niż prawnie, gdyż z powodu zamieszek wewnętrznych i prowadzonej w dalszym ciągu wojny nie można było uregulować prawnie zaistniałej sytuacji.

³³⁷ A. Nowakowski, *op.cit.*, s. 181.

³³⁸ M. Szczaniecki, *op.cit.*, s. 490.

Jako ośrodek władzy państwowej zaczął występować powstały z deputowanych rozwiązanej przez cara Dumy Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej, utworzony 27 lutego 1917 r. W skład Komitetu weszli przedstawiciele różnych ugrupowań politycznych reprezentowanych w Dumie (kadeci, oktiabryści, progresiści, trudownicy), a jego przywódcą był Michał Rodzianko przewodniczący III i IV Dumy, który negocjował w imieniu Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej warunki abdykacji cara. Pomimo abdykacji carskiej Duma nie podjęła inicjatywy otwarcia formalnego posiedzenia, nie podjęto także decyzji, czy Duma Państwowa pozostanie instytucją³³⁹.

W początkowym okresie działalność Komitetu była bardzo intensywna, spełniał on rolę ośrodka władzy. Akt abdykacji carskiej został przedstawiony Tymczasowemu Komitetowi i zawierał sformułowania, że cesarz decyzję podjął w uzgodnieniu z Dumą Państwową³⁴⁰. Abdykujący Mikołaj II polecił ks. Jerzemu Lwowowi utworzenie rządu, który misję formułowania rządu przyjął, ale z nominacji Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej, który przyjmując abdykację cara i udzielając pełnomocnictw nowemu rządowi, wchodził tym samym w zakres praw głowy państwa.

Od 3 marca 1917 r. zaczął działać Rząd Tymczasowy z ks. Jerzym Lwowem jako premierem i ministrem spraw wewnętrznych. Tego samego dnia ukazała się deklaracja, w której Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej wyszczególnił osiem głównych punktów działania rządu, a jednym z nich było bezwzględne podjęcie przygotowań do zwołania konstytuancy, która miała dokonać ostatecznego uregulowania stosunków wewnętrznych i ustanowienia trwałych organów władzy. Rząd powołał specjalną komisję, której zadaniem było przygotowanie ordynacji wyborczej do przyszłej konstytuancy³⁴¹.

Obok Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej i Rządu Tymczasowego, 27 lutego w Piotrogradzie rozpoczęła działalność Rada Delegatów Robotniczych, Chłopskich i Żołnierskich, która również uważała się za ośrodek władzy państwowej z prawem do wydawania dekrétów i rozporządzeń (na wzór Piotrogradzkiej Rady Delegatów podobne rady powstawały w całym kraju). Pojawiło się zjawisko tzw. dwuwładzy, polegające na działalności dwóch, uważających się za równorzędne, ośrodków władzy, rządzących jednocześnie państwem bez jego geograficzno-politycznego podziału. Już podczas rewolucji w 1905 r. powstawały samorządnie rady, będące wówczas komitetami obejmującymi delegatów strajkujących zakładów fabrycznych danej miejscowości. W 1917 r. powstały też obok robotniczych rady żołnierskie i chłopskie (szczególne znaczenie miała Piotrogradzka Rada). Obejmując cały kraj, Rady stworzyły system władzy ludowej, rządzącej w kraju obok rządu i w konkurencji z jego aparatem. Rady wybierały delegatów na Wszechrosyjski Zjazd Rad, z których pierwszy odbył się w dniu 3 VI 1917 r., a drugi 6 XI 1917 r. Pretendowały one, nie bez pewnej słuszności, do odgrywania parlamentów ogólnorosyjskich, wybieranych w samorządny i demokratyczny sposób. Powoływały też Centralne Komitety Wyko-

³³⁹ L. Bazyłow, *Obalenie caratu*, Warszawa 1976, s. 290.

³⁴⁰ Ibidem, s. 433.

³⁴¹ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 496.

nawcze pełniące funkcję rządu rad³⁴². Instytucję rad wykorzystali przedstawiciele partii bolszewików, którzy w celu przejęcia władzy w państwie dążyli do zdobycia większości głosów w radach. Przywódcy bolszewików opowiadali się nie za „republiką parlamentarną”, lecz za Republiką Rad Delegatów Robotniczych i Chłopskich w całym kraju *od góry do dołu*³⁴³.

1 (14) września Rząd Tymczasowy proklamował w Rosji republikę, a 14 (27) września otwarto w Piotrogradzie, tzw. naradę demokratyczną z udziałem ponad 1500 delegatów Rad Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich oraz przedstawicieli ziemstw, organizacji wojskowych, związków zawodowych, organizacji spółdzielczych i in., która wybrała ze swojego składu namiastkę parlamentu w postaci Wszechzwiązkowej Rady Demokratycznej, przekształconą następnie w Tymczasową Radę Republiki Rosyjskiej (tzw. Przedparlament) składającą się z 555 członków³⁴⁴.

Dnia 6 (19) października Rząd Tymczasowy rozwiązał oficjalnie Dumę Państwową i unieważnił mandaty członków Rady Państwa. Następnego dnia rozpoczęły się obrady Przedparlamentu poprzedzone przemówieniem premiera Rządu Tymczasowego – Andrzeja Kiereńskiego. Rząd Tymczasowy wyznaczył także na 30 X (12 XI) datę wyborów do Zgromadzenia Ustawodawczego, które miało uregulować najważniejsze sprawy ustroju państwa.

Dnia 25 października 1917 r. (7 listopada według przyjętego wkrótce kalendarza gregoriańskiego) bolszewicy pod przywództwem Iwa Trockiego i Włodzimierza Lenina dokonali przewrotu zbrojnego, opanowując miasto Piotrograd i aresztując część członków Rządu Tymczasowego. Data 25 października 1917 r. została uznana za dzień wybuchu rewolucji socjalistycznej w Rosji i początek państwa radzieckiego. Zgodnie z politycznym programem bolszewików, domagającym się przekazania władzy radom, władza państwowa formalnie została przejęta przez Piotrogradzką Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich³⁴⁵.

Tego samego dnia rozpoczął obrady II Wszechrosyjski Zjazd Rad (liczył on prawie 700 delegatów, wśród których było 390 bolszewików). Zjazd zaaprobował przejęcie władzy przez bolszewików i podjął uchwałę o przejęciu władzy i przekazaniu jej radom³⁴⁶. Zjazd postawił się w roli najwyższego organu władzy w państwie, uchwalając nowe akty prawne obowiązujące na terenie całego kraju, tzw. dekrety październikowe: dekret o ziemi i dekret o pokoju. Na zjeździe powołane zostały także nowe organy władzy państwowej: Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy (Wsierossijskij Centralnyj Ispołnitelnyj Komitet – WCIK), złożony ze 101 członków i pełniący funkcję parlamentu, oraz Rada Komisarzy Ludowych, która pełniła funkcję rządu, nad którym władzę zwierzchnią sprawował Zjazd³⁴⁷.

³⁴² K. Krasowski, B. Lasiński, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, op.cit., s. 251.

³⁴³ W. Lenin, *Dzieła...*, t. 2, s. 209.

³⁴⁴ A. Gaca, K. Kamińska, op.cit., s. 120.

³⁴⁵ Por. J. Reed, *Dziesięć dni, które wstrząsnęły światem*, Warszawa 1987, s. 72; *Do obywateli Rosji*, [w:] W. Lenin, *Dzieła*, Warszawa 1978, t. 2, s. 129.

³⁴⁶ Por. *Do robotników, żołnierzy i chłopów*, [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, t. 2, s. 130.

³⁴⁷ *Historia powszechna*, t. 7, Warszawa 1973, s. 40; J. Reed, *Dziesięć dni...*, s. 123.

Przywódca bolszewików, a jednocześnie przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych, Włodzimierz Lenin, określał swój rząd jako „tymczasowy”, istniejący do czasu, gdy zbierze się Zgromadzenie Ustawodawcze, do którego wybory ogłosił jeszcze Rząd Tymczasowy. W przeprowadzonych wyborach parlamentarnych wybrano 410 deputowanych Zgromadzenia, z czego 175 mandatów otrzymali bolszewicy³⁴⁸. Datę pierwszej sesji Zgromadzenia Lenin wyznaczył na 5 stycznia 1918 r.

Pomimo deklaracji bolszewicy przystąpili do całkowitego przejęcia władzy i likwidacji struktur państwowych powołanych przed przewrotem październikowym, w tym także do likwidacji wybranego w wolnych wyborach Zgromadzenia Ustawodawczego. 26 grudnia 1917 r. Lenin pisał: *Zgromadzenie Ustawodawcze [...] wchodzi w sposób nieunikniony w konflikt z wolą i interesami klas pracujących i wyzyskiwanych, które 25 października rozpoczęły rewolucję socjalistyczną przeciw burżuazji. Rzecz naturalna, że interesy te stoją wyżej niż formalne uprawnienia Zgromadzenia Ustawodawczego [...] Jedyną szansą bezbolesnego rozwiązania kryzysu, powstałego w skutek niezgodności wyborów do Zgromadzenia Narodowego z wolą narodu [...] jest bezwarunkowe oświadczenie Zgromadzenia Ustawodawczego, że uznaje władzę radziecką*³⁴⁹. Dzień przed zebraniem się sesji Zgromadzenia delegaci do niego zostali ostrzeżeni, że władza w Rosji należy do rad i ich instytucji, dlatego też każda próba uzurpowania sobie przez jakąkolwiek instytucję władzy państwowej będzie likwidowana³⁵⁰. Zgromadzenie Ustawodawcze rozpoczęło obrady 5 stycznia 1918 r. Zgodnie z tradycją parlamentarną obrady powinien otworzyć najstarszy wiekiem poseł – Sergiusz Strzelcow. Jednakże zgodnie z uchwałą rządu obrady miała poprowadzić osoba upoważniona przez Radę Komisarzy Ludowych. Spór ten nie miał charakteru wyłącznie formalnego, ale dotyczył problemu usankcjonowania władzy Zgromadzenia lub Zjazdu Rad. Otwarcia dokonał zgodnie z decyzją rządu przewodniczący Centralnego Komitetu Wykonawczego Zjazdu Rad – Jakub Swierdłow³⁵¹. Przedłożył on konstytuancie w imieniu rządu radzieckiego deklarację praw ludu pracującego i wyzyskiwanego, która zawierała postanowienia II Zjazdu Rad o przejęciu całej władzy w ręce rad, dekret o pokoju i ziemi oraz wytyczne dalszego działania republiki radzieckiej. Odrzucenie przez deputowanych deklaracji przesądziło o losach konstytuancy – 6 stycznia 1918 r. zakończyła ona swoje pierwsze i zarazem ostatnie posiedzenie, w tym dniu została ona rozwiązana na mocy dekretu Rady Komisarzy Ludowych³⁵². Centralny Komitet Wykonawczy tego samego dnia zatwierdził rządowy dekret i rozwiązał formalnie Zgromadzenie, uniemożliwiając działalność przedstawicielskiemu organowi władzy powołanemu w drodze powszechnych i wolnych wyborów. Oznaczało to, że jedynym organem władzy w kraju został Wszechrosyjski Zjazd Rad kontrolowany przez bolszewików.

W początkowym okresie istnienia Rosji Radzieckiej Wszechzwiązkowe Zjazdy Rad i ich różne instytucje wykonawcze (przeważnie były to centralne komitety

³⁴⁸ P. Johnson, *Historia świata od roku 1917 do lat 90.*, Londyn 1992, s. 90.

³⁴⁹ W. Lenin, *Tezy o Zgromadzeniu Ustawodawczym*, [w:] *Dzieła...*, t. 3, s. 182.

³⁵⁰ P. Johnson, *op.cit.*, s. 99.

³⁵¹ H. Zand, *Spór o władzę po rewolucji październikowej w Rosji*, Warszawa 1967, s. 211.

³⁵² *Ibidem*, s. 211, 222.

wykonawcze zjazdu) stanowiły najwyższy organ władzy w państwie. Dla zapewnienia sprawnego funkcjonowania władzy państwowej w przerwach między sesjami Wszechrosyjskiego Zjazdu Rad władzę w państwie sprawowała WCIK Zjazdu, którego strukturę i porządek działania przyjęto w listopadzie 1917 r.³⁵³

Po okresie istnienia Rosji carskiej, w której władza państwowa była skupiona w całości w ręku monarchy, najwyższa władza przeszła do kompetencji instytucji przedstawicielskiej. Rolę Rad w systemie politycznym podkreślała nazwa państwa – Związek Socjalistycznych Republik Rad. Zgodnie z ideologią bolszewicką nawiązującą do tradycji rad z 1905 i 1917 r. były one wyrazicielem woli ludności i stanowiły najwyższą władzę w państwie. Ideologia bolszewików upatrywała w radach załączek „rewolucyjno-demokratycznej” dyktatury proletariatu ich zdaniem, jedynej, zdolnej do realizacji haseł rewolucji bolszewickiej³⁵⁴. Rady miały największe znaczenie w państwie, gdyż zgodnie z ideologią bolszewicką Rady stanowiły nowy, „wyższy” typ państwa demokratycznego, które w odróżnieniu od parlamentarnej republiki burżuazyjnej nie „krępują” i nie „dławia” samodzielnego życia politycznego mas budowaniem całego życia państwowego³⁵⁵.

Do 1936 r. wszechzwiązkowe Zjazdy Rad miały podstawowe znaczenie w ustawodawstwie i egzekutywie. Zjazdy uchwały wszelkie ważniejsze akty prawne: akt powstania ZSRR uchwalony przez I Zjazd Rad ZSRR w 1922 r., konstytucje z lat 1918 i 1924, oraz sprawowały kontrolę nad władzą wykonawczą, czyli Radą Komisarzy Ludowych.

Ustrój nowego państwa regulowały konstytucje (konstytucja przyjęta 10 lipca 1918 r. na V Wszechrosyjskim Zjeździe Rad i konstytucja zatwierdzona na II Wszechzwiązkowym Zjeździe Rad w dniu 31 stycznia 1924 r.)³⁵⁶. Ustanawiały one jako najwyższy organ władzy w państwie pochodzący z wyboru Wszechrosyjski (później Ogólnozwiązkowy) Zjazd Rad (art. 24 konstytucji z 1918 r. i art. 82 konstytucji z 1924 r.). Ograniczone prawo wyborcze regulował art. 65 konstytucji, który wyliczał kategorie obywateli, którzy nie posiadają biernego i czynnego prawa wyborczego. Przepis ten eliminował z wyborów niemalą część społeczeństwa: wszystkich zatrudniających pracowników najemnych, ludzi żyjących z „dochodów nie pochodzących z pracy”, prywatnych handlowców, duchownych, funkcjonariuszy carskiej policji, żandarmerii i ochrony. Osoby te określano mianem „społecznie obcych elementów”, nazywano też „liszeńcami” (od słowa *liszyt* – pozbawić)³⁵⁷. Wybory były także pośrednie – bezpośrednie były jedynie wybory do rad niższych szczebli (wiejskich i miejskich), do rad szczebli wyższych delegowano deputowanych rad już istniejących, nierówne – rady miejskie delegowały 1 deputowanego na 25 000 ludności, rady gubernialne 1 deputowanego na 125 000 ludności (art. 25 konstytucji z 1918 r.), i jawne – taki tryb przewidywany przy powoływaniu rad wszystkich szczebli został wprowadzony poprzez instrukcje

³⁵³ Por. A. I. Isajew, op.cit., s. 342.

³⁵⁴ Por. H. Zand, op.cit., s. 16.

³⁵⁵ Por. W. Lenin, *Nowy typ państwa tworzący się w naszej rewolucji*, [w:] *Dzieła...*, t. 2, s. 228–232.

³⁵⁶ Teksty konstytucji z 1918 i 1924 r. [w:] J. S. Kukuszkin, O. I. Czistrjakow, op.cit., s. 239–283.

³⁵⁷ A. Czajowski, op.cit., s. 33.

wydawane na podstawie art. 70 konstytucji³⁵⁸. Przedstawione regulacje obowiązywały do 1936 r. Konstytucja ZSRR z 1924 r. kwestie te pominęła niemal całkowicie, koncentrując się głównie na strukturze najwyższych organów państwa. Jedynie art. 9 potwierdzał zasadę delegowania przedstawicieli na Zjazd Rad ZSRR według norm ustalonych w art. 25 konstytucji z 1918 r.³⁵⁹

W rozdziale III konstytucji RSFR z 1918 r. ustanowiono system naczelnych organów władzy państwowej. Zgodnie z konstytucją Zjazd Rad wybierał spośród swojego składu Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy (art. 28), który sprawował władzę między posiedzeniami Zjazdu (art. 30) i był przed nim odpowiedzialny (art. 29). Organem wykonawczym CKW była Rada Komisarzy Ludowych. Zarówno Zjazd, jak i CKW, i Rada Komisarzy Ludowych posiadały kompetencje ustawodawcze. Do wyłącznych kompetencji Zjazdu należały: sprawy ustroju państwa, m.in. zmiany i uzupełnianie konstytucji, ustanawianie i zmiany granic, przyjęcie w skład państwa nowych republik, stosunki z państwami obcymi, w tym sprawy wojny i pokoju, a także ogólne kierownictwo wewnętrznej i zewnętrznej polityki państwa (kompetencje te wymieniał art. 49). Na podstawie ustawy zasadniczej najwyższą władzę w państwie sprawował Wszechrosyjski Zjazd Delegatów Robotniczych, Chłopskich i Żołnierskich w założeniu ogólnopaństwowym Zjazd Rad miał być zwoływany co najmniej dwa razy do roku. Z powodu niewielkiej ilości sesji Zjazdu Rad funkcje parlamentu sensu stricto pełnił CKW, który został ustanowiony najwyższym organem ustawodawczym, wykonawczym i kontrolnym państwa (art. 31). Ustalał ogólny kierunek działalności rządu i wszystkich organów władzy w państwie, miał również prawo do wydawania własnych dekrety i zarządzeń³⁶⁰.

W początkach stycznia 1923 r. prezydium CKW powołało komisję, która rozpoczęła prace nad tekstem nowej konstytucji związkowej. 6 lipca 1923 r. na sesji CKW przyjęto nową konstytucję zatwierdzoną w styczniu 1924 przez drugi Zjazd Rad ZSRR. Konstytucja z 1924 r. składała się z dwóch rozdziałów – pierwszy zawierał deklarację o utworzeniu ZSRR, drugi zaś umowę związkową podzieloną na jedenaście części regulujących kompetencje naczelnych organów władzy państwa³⁶¹.

Struktura władz w ustawie zasadniczej z 1924 r. powielala rozwiązania przyjęte w 1918 r. Zjazd Rad pozostał najwyższym organem władzy państwowej, zaś w przerwach między zjazdami rolę tę sprawował Centralny Komitet Wykonawczy. Nowością było wprowadzenie, z uwagi na federalną strukturę państwa, podziału Centralnego Komitetu Wykonawczego Zjazdu na dwie izby oraz wprowadzenie instytucji prezydium CKW. Wzrosła liczba osób wybieranych do CKW (w konstytucji z 1918 r. ustalono, że liczba członków CKW nie może przekraczać 200 osób – art. 28), składał się on z dwóch izb: Rady Związkowej i Rady Narodowości (art. 13). Rada Związkowa wybierana była przez Zjazd Rad (a więc pośrednio) z przedstawicieli republik związkowych proporcjonalnie do liczby ludno-

³⁵⁸ A. I. Isajew, op.cit., s. 359.

³⁵⁹ A. Czajowski, op.cit., s. 34.

³⁶⁰ A. I. Isajew, op.cit., s. 357–358; A. Bosiacki, op.cit., s. 300.

³⁶¹ *Istoria gosudarstwa i prawa SSSR, cz. II (sowieckij period)*, Moskwa 1968, s. 88–89.

ści. Ogółem w jej skład wchodziło 414 deputowanych (art. 14). Rada Narodowości powoływana była spośród przedstawicieli republik związkowych i autonomicznych po 5 przedstawicieli z każdej oraz spośród przedstawicieli obwodów autonomicznych RFSRR po 1 z każdego obwodu. Skład Rady Narodowości był w całości zatwierdzany przez Zjazd Rad (art.15)³⁶². W przerwach między obradami izb władzę w państwie sprawowało prezydium CKW (art. 26 i 29) pełniące rolę parlamentu i wyposażone w kompetencje ustawodawcze i kontrolne (część V rozdziału II konstytucji z 1924 r.).

Cechą charakterystyczną dla ustroju Rosji Radzieckiej w pierwszych latach jej istnienia był brak podziału władz (kompetencje ustawodawcze posiadał organ wykonawczy – Rada Komisarzy) i brak wyraźnego rozdziału kompetencji poszczególnych organów władzy. Konstytucje z 1918 r. i 1924 r. wprowadziły swoisty chaos prawny. Istniało bowiem kilka instytucji wyposażonych w kompetencje ustawodawcze i wykonawcze: Zjazd Rad, Centralny Komitet Wykonawczy Zjazdu Rad, Rada Komisarzy Ludowych, a także prezydium Centralnego Komitetu Wykonawczego.

Najwyższą władzą państwową został wybieralny organ przedstawicielski sprawujący władzę zwierzchnią nad wszelkimi innymi instancjami władzy państwowej. Miało to zapewniać pozory praworządności i demokracji w systemie radzieckim oraz było funkcją legitymizacji władzy. W systemie politycznym ZSRR władza w nieuregulowanej prawnie praktyce należała do partii bolszewickiej, kontrolującej od 1918 r. proces wyborów do Rad i tym samym ich skład polityczny. Bezpośrednie wybory do Rad były dopuszczone jedynie na szczeblu najniższym w miastach i wsiach. Dalej kandydatów selekcjonowały wybory pośrednie nieraz kilkustopniowe, a listy kandydatów zatwierdzały organy partyjne. Ponadto praw politycznych były pozbawione wszystkie osoby *szkodzące rewolucji*³⁶³. Ponadto większość deputowanych Zjazdu należała do partii bolszewickiej lub innych organizacji podporządkowanych partii i obowiązywała ich *dyscyplina partyjna*, będąca zasadą funkcjonowania partyjnego centralizmu demokratycznego. Dawało to faktycznie rządzącej partii gwarancję bezpieczeństwa politycznego w organach pochodzących z wyboru, takich jak przede wszystkim Zjazd Rad. Ustanowiona konstytucyjnie rola Wszechzwiązkowego Zjazdu Rad była fikcją gdyż działania i uchwały Zjazdu były w praktyce przygotowywane poza nim, a przedstawiane zjazdowi jedynie do zatwierdzenia. Znaczna część aktów prawnych: uchwał, zarządzeń, pochodziła od organów wykonawczych i urzędów centralnych, stając się podstawą porządku prawnego. W rzeczywistości organy przedstawicielskie pełniły marginalną, fasadową rolę, ograniczając się do zatwierdzania decyzji podjętych przez zjazdy partyjne i opracowane w formie aktów prawnych przez władzę wykonawczą.

Sytuacja ta nie zmieniła się przez cały okres istnienia ZSRR. Ustrój państwa w okresie od 1936 r. do 1991 r. porządkowały konstytucja z 1936 r., tzw. „stalinowska” (nowelizowana w 1951 r.), i z 1977 r., tzw. „breżniewowska” (noweli-

³⁶² J. Osiński, *Przedstawicielskie organy władzy w ZSRR*, Warszawa 1987, s. 162.

³⁶³ K. Krasowski, B. Lasiński, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, op.cit., s. 253.

zowana w 1990 r.). Obie te konstytucje w sferze organizacji ustroju państwa nie różniły się od siebie w zasadniczy sposób³⁶⁴.

Zgodnie z konstytucją z 1936 r. najwyższym organem władzy państwowej była spełniająca rolę parlamentu Rada Najwyższa (art. 30), utworzona na bazie istniejącego Centralnego Komitetu Wykonawczego Zjazdu Rad ZSRR, złożona z dwóch izb: Rady Związku i Rady Narodowości (art. 33) (bikameralizm uzasadniony był wielonarodowym charakterem państwa radzieckiego i wynikał z dążenia do formalnego zapewnienia równej reprezentacji republik związkowych i innych jednostek autonomicznych w najwyższym organie państwowym federacji). Rada Związku była wybierana na okres lat czterech przez wszystkich obywateli w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich i tajnych. W wyborach przyjęto zasadę: 1 delegat na 300 000 obywateli (art. 34). Rada Narodowości ukształtowana była natomiast według federalno-autonomicznego ukształtowania kraju, do Rady wchodził przedstawiciel republik związkowych (po 25 delegatów), republik autonomicznych (po 11 delegatów), obwodów autonomicznych (po 5 delegatów) i okręgów narodowościowych (po 1 delegacie) (art. 35). Obie izby były równe (art. 37), sesje ich rozpoczynały się i kończyły jednocześnie (art. 41), do uchwalenia ustawy wymagana była zgodna uchwała obu izb (art. 39), w razie braku zgodności i braku możliwości usunięcia różnicy stanowisk drogą środków konstytucyjnych Prezydium Rady Najwyższej mogło obie izby rozwiązać (art. 47).

Pozycję ustrojową parlamentu radzieckiego jako naczelnego organu władzy i jego relacje do innych instytucji władzy państwowej określono, przyznając Radzie szerokie uprawnienia ustawodawcze, kontrolne i zarządzające. Do jej uprawnień należały:

- funkcja ustrojodawcza: zmiana konstytucji i sprawy związane z ustrojem ZSRR (uprawnienie te należały wyłącznie do niej i nie mogły być wykonywane lub przekazane żadnemu innemu organowi państwowemu),
- funkcja ustawodawcza: stanowienie prawa, uchwalanie ustaw i inicjatywa ustawodawcza,
- wybór najwyższych instytucji państwa: Prezydium Rady Najwyższej i Rady Ministrów,
- wybór sędziów Sądu Najwyższego i generalnego prokuratora³⁶⁵.

Rada obradowała dwa razy w roku. Z powodu ilości deputowanych oraz małej ilości sesji faktyczną rolę parlamentu pełniło wybrane przez nią prezydium, które było kolegiatną głową państwa. Składało się z przewodniczącego prezydium, 15 zastępców (po 1 z każdej republiki), sekretarza prezydium i 12 członków (art. 48). Był to stale działający organ władzy podlegający w swojej działalności Radzie Najwyższej (art. 48), opracował władzę państwową w przerwach między sesjami rady, a więc praktycznie 360 dni w roku. Prezydium miało spełniać rolę kolegiatnej głowy państwa i dla realizacji swych uprawnień zostało wyposażone w szerokie kompetencje wymienione w art. 49 konstytucji z 1936 r. Do jej uprawnień należało:

³⁶⁴ Teksty konstytucji z 1936 i 1977 r. [w:] J. S. Kukuszkin, O. I. Czystjakow, op.cit., s. 285–365.

³⁶⁵ A. Gaca, K. Kamińska, op.cit., s. 125.

- pełnienie funkcji parlamentu, w tym wydawanie dekretów z mocą ustawy,
- zwoływanie sesji Rady Najwyższej,
- pełnienie funkcji głowy państwa:
 - przyjmowanie przedstawicieli obcych państw,
 - ratyfikacja umów międzynarodowych,
 - mianowanie naczelnego dowództwa wojskowego,
 - nadawanie orderów i odznaczeń,
 - ogłaszanie i przeprowadzanie wyborów,
 - wprowadzanie stanu wojennego,
 - ogłaszanie mobilizacji,
 - wykonywanie prawa łaski.

Prezydium wypełniało zadania z zakresu władzy ustawodawczej (wydawanie dekretów) i wykonawczej (funkcja głowy państwa), podlegało Radzie Najwyższej i odpowiadało przed nią.

Wybór Prezydium Rady Najwyższej pochodził z rekomendacji Komitetu Centralnego partii i mogły się w nim znaleźć wyłącznie osoby przez nią zaaprobowane. W praktyce było ono odpowiednikiem władz partyjnych i pozostawało poza rzeczywistą kontrolą parlamentu. W latach 1977–1985 zasadą było, że stanowisko przewodniczącego prezydium pełnił sekretarz generalny KPZR³⁶⁶.

W systemie organów państwa instytucje przedstawicielskie zajmować miały rolę szczególną – łączyły one działalność prawodawczą (ustawodawczą i uchwalodawczą) z kierowaniem realizacją uchwalonych przez siebie ustaw. Tę szczególną cechę określano jako *połączenie stanowienia prawa z jego wykonywaniem co stanowiło „istotną cechę przedstawicielskich organów władzy, zapewniającą polityczną podmiotowość prawną narodu radzieckiego, jako niepodzielnego nosiciela władzy państwowej, jego rzeczywistą pełnię władzy i decydujące znaczenie w realizacji władzy”*³⁶⁷. Konstytucje radzieckie zawierały gwarancje dominującej roli instytucji przedstawicielskich w państwie. Ideologiczna zasada „zwierzchności narodu” miała być realizowana poprzez posiadający pełnię władzy parlament. Zgodnie z art. 2 konstytucji ZSRR z 1977 r. poprzez przedstawicielskie organy władzy – rady deputowanych – lud sprawuje władzę państwową i stanowią one polityczną podstawę ZSRR. Przejawem nadrzędnej pozycji organów przedstawicielskich była przysługująca im na mocy konstytucji ZSRR z 1977 r. pełnia władzy. Zgodnie z art. 93 organy przedstawicielskie bezpośrednio lub przez powołane przez siebie organy kierować miały wszystkimi dziedzinami budownictwa państwowego, gospodarczego i społecznego. Wyrażało się to w uprawnieniach parlamentu do powoływania rządu ZSRR (art. 129 konstytucji z 1977 r.) oraz do kontroli podporządkowanych jej naczelnym organów państwa (art. 126). Konstytucja z 1977 r. ustanawiała obowiązek składania regularnych sprawozdań ze swojej działalności przed parlamentem: Rady Ministrów ZSRR (art. 130), prokuratora Generalnego ZSRR (art. 165) oraz Prezydium Rady Najwyższej ZSRR (art. 119)³⁶⁸. Konstytucja z 1977 r. głosiła, że Rada Najwyższa odpowiedzialna jest jedynie przed narodem radziec-

³⁶⁶ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 95; A.Gaca, K. Kamińska, op.cit., s. 125.

³⁶⁷ J. Osiński, op.cit., s. 20.

kim i jest niezależna od jakichkolwiek innych organów państwa. Nie istniał żaden organ państwowy, który mógłby rozwiązać parlament radziecki przed upływem jego kadencji.

W sensie formalnym decydujący wpływ na pozycję ustrojową parlamentu posiadały przepisy konstytucji, ale w praktyce dominującą rolę w systemie politycznym odgrywała Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego. W tym kontekście przedstawicielski i ustawodawczy charakter władzy Rady był ułomny. W praktyce decydującą rolę w wysuwaniu kandydatów na deputowanych i w całym procesie wyborczym posiadały centralne i terenowe ogniwa partii komunistycznej. Wpływ ten prowadził do plebiscytowego charakteru wyborów, w którym w każdym z jednomandatowych okręgów wyborczych występował tylko jeden kandydat³⁶⁹.

Przepisy konstytucji radzieckich miały charakter formalny, co było odzwierciedleniem filozofii prawa stworzonego w ramach ideologii bolszewickiej³⁷⁰. W praktyce ustrojowej administracja centralna i lokalna podlegały kierownictwu partii. System wyborczy i polityczny (dopuszczający działalność wyłącznie organizacji popierających politykę KPZR) był tak skonstruowany, iż decydującą rolę we wszystkich instytucjach państwowych odgrywali członkowie KPZR, podlegający dyscyplinie partyjnej. Powodowało to, że ośrodek decyzyjny usytuowany był we władzach partii. Prawo do inicjatywy ustawodawczej przysługiwało obu izbom jako najwyższym instytucjom ustawodawczym w państwie. W praktyce zdecydowana większość ustaw pochodziła od centralnych organów wykonawczo-zarządzających, a ich autorami byli często etatowi pracownicy aparatu partii. Inicjatywa najważniejszych dla państwa spraw ustrojodawczych i ustawodawczych wychodziła od naczelnych organów partii, instytucje przedstawicielskie aprobowwały je formalnie. Pomimo iż uchwalenie ustaw było prostym zabiegiem technicznym, liczba ustaw uchwalanych przez Radę Najwyższą była znikoma. Wynikało to z trybu pracy Rady, która zwoływana była na zwyczajne sesje dwa razy w roku, które trwały dwa lub trzy dni. Krótki okres sesji sprawił, że de facto decyzje Rady polegały na najczęściej jednomyślnym zaaprobowaniu wcześniej przygotowanych dokumentów. Niewielka liczba ustaw przyjmowanych przez Radę powodowała, że większość aktów prawnych regulujących system prawny, ekonomiczny i społeczny państwa pochodziła od organów wykonawczych w formie uchwał i zarządzeń³⁷¹. W systemie radzieckim pomimo deklarowanej nadrzędności władzy ustawodawczej w postaci Zjazdu Rad, a w późniejszym okresie Rady Najwyższej, nieformalną przewagę w systemie najwyższych organów władzy państwowej posiadała władza wykonawcza, co było zgodne z tradycją polityczną Rosji.

Stan taki dotrwał aż do przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., kiedy to rozpoczął się, kierowany przez I sekretarza KC KPZR – Michaiła Gorbaczowa, proces reform politycznych i ekonomicznych. Podstawą reform

³⁶⁸ Ibidem, s. 18, 20, 41.

³⁶⁹ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 90.

³⁷⁰ Por. A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995, s. 104.

³⁷¹ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 92–93.

odnoszących się do przedstawicielskich organów władzy była nowa w praktyce politycznej państwa radzieckiego koncepcja autentycznej i nie sterowanej odgórnie aktywności politycznej społeczeństwa i samorządu narodu. Na XIX konferencji KPZR, która odbyła się w dniach 28 VI–1 VII 1988 r. Michaił Gorbaczow stwierdził, że życie społeczne w ZSRR od dziesiątków lat regulowały nie ustawy, lecz dowolne zarządzenia, a głoszone zasady demokracji pozostawały słowną deklaracją. W rezultacie – zdaniem Gorbaczowa – aktywność polityczna sprowadzała się do działania organów wykonawczych, co powodowało osłabienie aktywności społeczeństwa, wzbudzenie jej miało się dokonać poprzez nadanie instytucjom przedstawicielskim pozycji dominującej nad organami wykonawczymi i przekształcenie ich w rzeczywiste organy władzy³⁷². Wystąpienie to zapowiadało przeprowadzenie reformy systemu politycznego kraju.

1 grudnia 1988 r. doszło do zmian w przepisach konstytucji ZSRR. Nastąpiła zmiana struktury najwyższych organów państwa, która w znacznym stopniu odbiegała od dotychczasowej. Najważniejsze zmiany dokonywały się w mentalności przywódców partii. Próby reform zmierzały w kierunku praktycznego wykorzystania uprawnień przysługujących parlamentowi jako władzy wykonawczej i deputowanym. Polityka jawności (głasność'), będąca jednym z filarów przebudowy (pieriestrojki) państwa radzieckiego, stworzyła realne przesłanki do wykorzystywania uprawnień instytucji przedstawicielskich.

Nowym naczelnym organem władzy w miejsce 1500-osobowej Rady Najwyższej ZSRR został Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR, który miał składać się z 2250 deputowanych wybieranych na 5 lat. Dokonano także zmiany ordynacji wyborczej – 1500 deputowanych pochodzić miało z wyborów powszechnych w jednomandatowych okręgach, w których startowało od kilku do kilkunastu kandydatów (podczas pierwszych wyborów w skład Zjazdu weszli m.in. głośni już wówczas reformatorzy – Gawrił Popow, Borys Jelcyn, Jurij Afanasjew) – 750 deputowanych delegowały partia i różne organizacje społeczne oraz naukowe (w grupie tej znaleźli się pracownicy aparatu partyjnego jak Michaił Gorbaczow, szef KGB Kriuczukow, Janajew, ale i znany dysydent Andriej Sacharow)³⁷³.

Zjazd Deputowanych miał być zwoływany raz do roku lub częściej na sesje nadzwyczajne. Wybierał ze swojego składu Radę Najwyższą ZSRR złożoną z 542 deputowanych i dwóch równorzędnych izb Rady Związku i Rady Narodowości. Rada Najwyższa była stale działającym organem ustawodawczym, zarządzającym i kontrolnym. Zwoływana była na trzy- lub czteromiesięczne sesje przez jej Prezydium, którego rola została ograniczona do organizowania prac Zjazdu i Rady³⁷⁴. Do wyłącznych kompetencji Zjazdu należały:

- uchwalanie i zmiana konstytucji federacji,
- określanie podstawowych kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej,
- uchwalanie ustaw ZSRR,
- wybór Rady Najwyższej,

³⁷² A. Czajowski, *op.cit.*, s. 193–294.

³⁷³ Por. M. Rakowski, *Gorbaczow. Pierwszy i ostatni*, Warszawa 1992, s. 126.

³⁷⁴ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 103, 106.

- wybór przewodniczącego i pierwszego wiceprzewodniczącego Rady Najwyższej,
- zatwierdzanie przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR, przewodniczącego Sądu Najwyższego ZSRR, Generalnego Prokuratora ZSRR.

Do kompetencji Rady Najwyższej należały:

- zarządzanie wyborów deputowanych ludowych ZSRR i zatwierdzanie składu Centralnej Komisji Wyborczej,
- powoływanie Rady Obrony ZSRR,
- kontrola nad wykonaniem budżetu państwa,
- mianowanie i zmiana dowództwa sił zbrojnych,
- mianowanie i przekładanie do zatwierdzenia Zjazdowi składu Rady Ministrów, Komitetu Kontroli Ludowej, Sądu Najwyższego, Komitetu Nadzoru Konstytucyjnego, Państwowego Arbitrażu ZSRR³⁷⁵.

Przejęcie przez Radę Najwyższą uprawnień Prezydium Rady Najwyższej sprzed nowelizacji konstytucji oraz ustanowienie trzy- czteromiesięcznych sesji zwiększało efektywność jej działania. Wyrazem nowej roli Rady w państwie było ustanowienie wybieranego przez Zjazd na pięcioletnią kadencję przewodniczącego Rady Najwyższej, który w art. 120 konstytucji został określony jako najwyższa rangą osoba urzędowa państwa radzieckiego, upoważniona do reprezentowania ZSRR na zewnątrz, do prowadzenia rokowań i podpisywania układów międzynarodowych oraz przedstawiania kandydatów na najwyższe stanowiska w państwie³⁷⁶.

Określenie osoby kierującej pracami parlamentu jako najważniejszej osoby w państwie, reprezentującej je na zewnątrz, świadczyło o rosnącej roli organów władzy ustawodawczej w państwie. W nowej strukturze politycznej uznano jej prawo do kontroli władzy wykonawczej (Rada Najwyższa mianowała skład Rady Ministrów i przedstawiał go do zatwierdzenia Zjazdowi) i uczyniono rzeczywistym naczelnym organem władzy państwowej. Ponadto rezygnacja z monopolu partii komunistycznej i wycofanie z konstytucji zapisu o przewodniej roli partii w państwie zlikwidowały siłę polityczną, której istnienie przez cały okres państwa radzieckiego czyniło uprawnienia parlamentu fikcją. W momencie rozpadu partii komunistycznej Zjazd stał się organem w pełni suwerennym i mógł w rzeczywisty sposób wykorzystać swoje konstytucyjne uprawnienia. Wzrost roli parlamentu był odejściem od tradycyjnej w Rosji przewagi władzy wykonawczej nad ustawodawczą. Autorzy reformy ustrojowej nadali Zjazdowi Deputowanych Ludowych charakter „najwyższego organu władzy” o bardzo dużych kompetencjach. Zjazd mógł przyjąć do rozpatrzenia dowolny problem i podjąć decyzję w każdej sprawie³⁷⁷.

Ten system organów naczelnych nie przetrwał długo w stanie nie zmienionym. Aby wzmocnić władzę wykonawczą, 14 marca 1990 r. uchwalono ustawę *O ustanowieniu urzędu prezydenta ZSRR*. Instytucja prezydenta odbierała parlamentowi znaczną część kompetencji w zakresie kontroli nad władzą wykonawczą. Prezydent przejął uprawnienia głowy państwa, został głównodowodzącym

³⁷⁵ Ibidem, s. 106.

³⁷⁶ Ibidem, s. 107.

³⁷⁷ W. Marciniak, op.cit., s. 130.

sił zbrojnych i szefem władzy wykonawczej (powoływanie rządu i premiera). Próba osłabienia pozycji ustrojowej parlamentu i zbudowanie systemu prezydenckiego na wzór USA i Francji były podyktowane dążeniem do wzmocnienia władzy wykonawczej w sytuacji głębokiego kryzysu, w jakim znalazło się państwo związkowe, które rozpadało się w skutek niepodległościowych dążeń poszczególnych narodów tworzących ZSRR, zmierzających do ustanowienia z republik związkowych suwerennych państw.

Na podstawie aktów prawnych obowiązujących w państwie związkowym tworzyły się także najwyższe instytucje państwowe Federacyjnej Republiki Rosyjskiej. Dążąca do uzyskania suwerenności państwowej, największa republika ZSRR jako jedyna ze związkowych republik przejęła strukturę organów państwowych na wzór ZSRR.

Strukturę organów państwowych RSFR z wybranych w marcu 1990 r. określała ustawa zasadnicza RSFR z 1978 r. odwzorowana z konstytucji ZSRR z 1977 r., znowelizowana przez Radę Najwyższą RSFR w 1989 r. Nowelizacja ta była identyczna z nowelizacją konstytucji ZSRR w 1988 r.³⁷⁸

Podobnie jak na szczeblu związkowym parlament RSFR był dwustopniowy. Składał się ze Zjazdu Deputowanych Ludowych i wybieranej z jego składu Rady Najwyższej. Zjazd został określony jako najwyższy organ władzy państwowej RSFR i wyposażony został w szerokie kompetencje w zakresie ustawodawstwa i kontroli nad władzą wykonawczą.

Art. 104 konstytucji wymieniał kompetencje Zjazdu (przeważnie skopiowane z konstytucji ZSRR), były to: uchwalanie i nowelizowanie konstytucji, określanie polityki wewnętrznej i zagranicznej, ratyfikowanie umów międzynarodowych prowadzących do zmian w konstytucji, zatwierdzanie perspektywicznych planów państwowych i ważniejszych programów rozwoju gospodarczego i socjalnego, wybieranie Rady Najwyższej, jej przewodniczącego i zastępców, zatwierdzanie prezesa Rady Ministrów, Prokuratora Generalnego, prezesa Sądu Najwyższego, i przewodniczącego Najwyższego Sądu Arbitrażowego, wybieranie sędziów Sądu Najwyższego, decydowanie o odsunięciu ze stanowiska prezydenta Federacji Rosyjskiej. Ważną prerogatywą było uchylanie aktów normatywnych Rady Najwyższej i dekrety, i rozporządzeń prezydenta (część kompetencji uchwalono podczas kadencji Zjazdu). Rada Najwyższa RSFR została nazwana, analogicznie jak w konstytucji związkowej, *stałe działającym ustawodawczym, zarządzającym i kontrolnym organem władzy państwowej* (art. 107). Była podporządkowana Zjazdowi i liczyła 252 posłów zorganizowanych w dwóch izbach: Radzie Republiki (126 deputowanych) i Radzie Narodowości (126 deputowanych). Do jej kompetencji należało regularne wysłuchiwanie sprawozdań organów, które wybierała lub miała udział w ich powołaniu, ustanawiała tryb organizacji i działalności federalnych organów władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Do jej zadań należało również ustalanie ogólnych zasad organizacji systemu organów władzy przedstawicielskiej i wykonawczej, wyrażanie zgody na wybór prezesa Rady Ministrów i niektórych ministrów, wybieranie Sądu Najwyższego,

³⁷⁸ A. Czajowski, op.cit., s. 316.

Najwyższego Sądu Arbitrażowego oraz sędziów sądów powszechnych i arbitrażowych, mianowanie Prokuratora Generalnego i prezesa Banku Centralnego³⁷⁹.

Przyjęte w konstytucji rozwiązania ustrojowe oznaczały ewolucję Rosji w kierunku systemu parlamentarnego, z wyraźnie zaznaczoną przewagą parlamentu nad innymi organami władzy w państwie, w którym rząd występowałby jako komitet wykonawczy parlamentu. Słabością rosyjskich rozwiązań była nadmierna koncentracja władzy Zjazdu (wywodząca się z radzieckiej zasady jedności władz), odbiegająca od europejskich wzorów równowagi władzy ustawodawczej i władzy wykonawczej.

Nowy etap rozwoju rosyjskiego parlamentaryzmu związany jest z pierwszymi wyborami deputowanych do ZDL RSFR, które odbyły się w marcu 1990 r., po rezygnacji KPZR (luty 1990 r.) z zapisu w konstytucji gwarantującego KPZR monopol polityczny w państwie. Rezygnacja KPZR z uprawnień wynikających z art. 6 konstytucji ZSRR (1977 r.) spowodowała aktywizację działalności Zjazdu Deputowanych Ludowych w republice rosyjskiej. Przyjęta w RSFR ustawa *O wyborach ludowych deputowanych RSFR* była znacznie bardziej demokratyczna niż jej odpowiedniczka na szczeblu związkowym. W ustawie tej:

- nie przewidziano ustalonego limitu deputowanych dla organizacji społecznych,
- rozszerzony został krąg wyborców uprawnionych do wysuwania kandydatów, były to już nie tylko kolektywy pracownicze grupowane według miejsca pracy, ale także zebrania wyborców według miejsca zamieszkania,
- ustanowiono instytut kontroli społecznej nad przeprowadzeniem wyborów, składający się z obserwatorów społecznych i członków komisji wyborczych, reprezentujących interesy poszczególnych kandydatów³⁸⁰.

Przyjęcie liberalnych zasad wyborczych było możliwe dzięki zmianom w konstytucji związkowej z 20 grudnia 1989 r. Umożliwiły one republikom samodzielne wyznaczanie terminu i porządku wyborów w trybie innym aniżeli przewidzianym ustawą zasadniczą ZSRR (art. 89), mogły one decydować o modelu parlamentu (jedno- lub dwustopniowym art. 137), o rodzajach okręgów (jedno- lub wielomandatowych). Ponadto republiki otrzymały prawo do wskazania organizacji społecznych mogących proponować kandydatów na deputowanych³⁸¹.

Przyjęta ordynacja umożliwiła aktywne uczestnictwo w pracach parlamentu przedstawicielom sił politycznych dążących do reformy kraju. W efekcie przeprowadzonych wyborów na deputowanych zostało wybranych wiele osób pozostających w opozycji do władzy centrum związkowego. Kierownictwo Rady Najwyższej RSFR przypadło Borysowi Jelcynowi, wybranemu na przewodniczącego Rady Najwyższej na posiedzeniu I ZDL w dniu 29 maja 1990 r., uważanego za czołowego reformatora. Rada Najwyższa pochodziła z wyborów konkurencyjnych, chociaż nie bezpośrednich. Wyborcy głosowali na deputowanych ludowych, którzy na zjeździe powoływali do życia Radę Najwyższą. Główny

³⁷⁹ Ibidem, s. 322–323.

³⁸⁰ *Sjazd narodnych deputatow RSFR. Wybory 1990 goda*, Nacionalnaja Szuzba Nowosti, Archiwirye materialy 1995–1996 goda, www.nns.ru

³⁸¹ A. Czajowski, op.cit., s. 235.

polityczny podział Zjazdu Deputowanych Ludowych można rozpatrywać, przyjmując w nim istnienie dwóch najważniejszych nurtów politycznych: reformatorów (ok. 46% deputowanych) i kontreformatorów (ok. 54% deputowanych)³⁸². Deputowani poszczególnych frakcji i bloków nie byli związani dyscypliną partyjną i z racji niewykształcenia się jeszcze mechanizmów funkcjonowania parlamentaryzmu, ambicji przywódców. Obrady Zjazdów dalekie były od wzorów parlamentaryzmu europejskiego. Zjazdy miały odbywać się dwa razy w roku i decydować o najważniejszych sprawach republiki. W ciągu pięciu lat istnienia instytucji Zjazdów w Rosji odbyło się 9 zjazdów, w tym aż 5 nadzwyczajnych. Duża ilość zjazdów wynikała z faktu, że wbrew tradycji politycznej ZSRR, w której funkcję parlamentu sprawowała wybierana, spośród deputowanych do najwyższych organów przedstawicielskich Rada Najwyższa, pretendowały one do odegrania rzeczywistej roli w życiu politycznym kraju. Zjazdy charakteryzowały się żywiołowym tokiem obrad, ogromną różnorodnością poglądów i małą skutecznością w podejmowaniu decyzji³⁸³. Zjazd Deputowanych Ludowych, według założeń konstytucji, składał się z 1068 deputowanych, w tym z 900 deputowanych wybieranych w terytorialnych okręgach wyborczych i 168 deputowanych wybieranych w okręgach narodowo-terytorialnych (republiki, obwody i okręgi autonomiczne oraz miasta wydzielone Moskwa i Leningrad)³⁸⁴.

W 1990 r. Zjazd Deputowanych Ludowych uchwalił ponad 150 aktów ustawodawczych, ustalających zasady reform ustrojowych i gospodarczych republik³⁸⁵. Wśród tych aktów znalazły się trzy dokumenty ustrojowe, które były podstawą odrodzenia państwowości rosyjskiej: deklaracja suwerenności państwowej RSFR, ustawa o zmianie konstytucji RSFR dotycząca zniesienia monopolu partii komunistycznej i stworzenia podstaw wielopartyjności, uchwała o mechanizmie ludowładztwa – wskazująca na naród jako źródło władzy³⁸⁶. Uchwalone, przez pochodzący z wyboru organ przedstawicielski akty prawne o państwowej suwerenności Rosji rozpoczęły proces kształtowania własnych struktur i organizacji aparatu władzy. Przywódcy RSFR tworzyli struktury i instytucje aparatu władzy publicznej republiki.

W 1991 r., w ślad za zmianami w konstytucji ZSRR, wprowadzono w republice instytucję prezydenta. Ustawę o urzędzie prezydenta przyjął 24 kwietnia 1991 r. Zjazd Deputowanych Ludowych po wcześniejszym zaakceptowaniu propozycji wprowadzenia tej instytucji w ogólnonarodowym referendum w dniu 17 marca 1991 r. Prezydent otrzymał rozległe uprawnienia w zakresie władzy wykonawczej i kontroli nad rządem republiki. Wprowadzenie w system najwyższych organów państwa urzędu prezydenta oznaczało jednocześnie aprobatę dla wzmocnienia władzy wykonawczej i podjęcia nadzwyczajnych przedsięwzięć mających na celu wyprowadzenie republiki z kryzysu gospodarczego.

³⁸² A. Sobyenin, *Political Changes Among Russian deputies. Parliaments in Transition*, Westview Press, San Francisco 1994, s. 186.

³⁸³ E. Zielinski, op.cit., s. 61.

³⁸⁴ Ibidem, s. 59.

³⁸⁵ *Istoria rossijskogo parlamentarizma*, www.legislature.ru/istoria

³⁸⁶ E. Zielinski, op.cit., s. 62.

W związku z ustanowieniem urzędu prezydenta RFSRR zmieniała się pozycja Rady Najwyższej i jej przewodniczącego. Polegało to na pozbawieniu tych organów prerogatyw głowy państwa. Władza prezydencka funkcjonowała równolegle z demokracją parlamentarną. Rada Najwyższa Zjazdu, miała tak jak i prezydent, prawo wydawać akty prawne. Powstała w tworzącym się systemie politycznym Rosji swoista dwuwładza³⁸⁷. Kształtowanie się instytucji parlamentarnych zostało przerwane w wyniku utworzenia instytucji silnego prezydenta³⁸⁸. W systemie politycznym Rosji doszło do konfliktu dwóch koncepcji: odziedziczonej po ZSRR idei pełnowładztwa rad deputowanych i rodzącego się systemu prezydenckiego. Konflikt ten był konfliktem pomiędzy dwoma zasadami ustrojowymi: radziecką zasadą jedności władz państwowych, wyrażoną w rządach rad deputowanych ludowych, a zasadą podziału władz. Parlament odwoływał się do archaicznej tradycji i ideałów „sowieców”, które tak naprawdę nigdy nie posiadały realnej władzy, gdyż ta leżała w innych instytucjach państwa radzieckiego. Natomiast zaprezentowana przez Borysa Jelcyna koncepcja państwa, chociaż ustanawiała silną władzę prezydencką, przewidywała także system podziału władz, w którym parlament mógł być realnym oponentem wobec prezydenta.

Od czerwca 1990 r. do czerwca 1991 r. w Rosji utrzymywał się system, którego podstawą była zasada jedności władz państwa. Po powszechnych wyborach prezydenckich zależność między organami państwa zaczęła kształtować się na zasadzie podziału i powstrzymywania (równowagi) władz, początkowo pomiędzy prezydentem a parlamentem, a od października 1991 r. także sądem konstytucyjnym³⁸⁹.

Głównymi przyczynami konfliktu były:

- pozostałości politycznego i prawnego systemu ZSRR (m.in. konstytucji z 1977 r.),
- niespójny system kompetencji naczelnych organów władz państwa (dublowanie się kompetencji władzy ustawodawczej (ZDL) i wykonawczej (prezydent),
- różnice w ocenie kierunku reform gospodarczo-ustrojowych państwa pomiędzy elitą polityczną,
- niski poziom kultury politycznej i brak mechanizmów demokratycznego rozstrzygania konfliktów,
- konflikt o władzę pomiędzy prezydentem Jelcynem a Zjazdem Deputowanych³⁹⁰.

Głównym polem konfliktu była walka o uzyskanie kontroli nad władzą wykonawczą. Na przełomie 1990 i 1991 r. sytuacja ekonomiczna kraju zaczęła się szybko pogarszać. W celu przezwyciężenia negatywnych tendencji postanowiono udzielić prezydentowi dodatkowych pełnomocnictw i wzmocnić władzę

³⁸⁷ Por. R. A. Miedwiediew, *Pejzaż po krachu KPZR, czyli opozycja socjalistyczna w Rosji*, „Dziś” 1992, nr 10, s. 16.

³⁸⁸ W. Marciniak, op.cit., s. 554.

³⁸⁹ A. Czajowski, op.cit., s. 329.

³⁹⁰ *Sjezd narodnych deputatów RSFR. Wybory 1990 года*, Nacjonalnaja służba nowostiej. Archownyje materiały 1995–1996 gg, s. 4, www.nns.ru

wykonawczą. Na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych (październik–listopad 1991 r.) Borys Jelcyn jako prezydent otrzymał nadzwyczajne pełnomocnictwa dające mu w istocie prawo do jednoosobowego kierowania państwem. Miało to umożliwić radykalną reformę gospodarczą państwa. Specjalne pełnomocnictwa przyznane na rok miały dotyczyć sfery reformowania gospodarki. W praktyce jednak zakres władzy prezydenta rozszerzył się na cały obszar stosunków gospodarczo-politycznych.

Polityka ekipy reformatorów, powołanych w skład rządu przez Borysa Jelcyna, z Jegorem Gajdarem na czele, zmierzająca do urynkowania gospodarki i jej otwarcia na świat, napotkała na opór kompleksu przemysłu obronnego i dużej części społeczeństwa, dla którego pierwsze przejawy liberalizacji gospodarki okazały się szokiem i spowodowały znaczący spadek poziomu życia. Na tle tych nastrojów uformowały się wśród deputowanych Zjazdu trzy nurty opozycyjne wobec ówczesnego reżimu politycznego;

- narodowo-patriotyczny, uważający, że polityka Gorbaczowa, Jelcyna i Gajdara doprowadziła potężne państwo do upadku,
- ugrupowania i frakcje socjalistyczne i komunistyczne, obarczające politykę reformatorów winą za upadek ZSRR i pauperyzację społeczeństwa,
- opozycja umiarkowana (demokratyczna), domagająca się zmiany tempa i sposobów przeprowadzania reform³⁹¹.

Wszystkie trzy nurty dążyły do uzyskania większego wpływu przez Zjazd Deputowanych na sposób przeprowadzania reform i kształt rządu. Parlament kierowany przez przewodniczącego Rady Najwyższej, Rusłana Chasbułatowa, dążył do wykorzystania uprawnień, które gwarantowała mu konstytucja uchwalona jeszcze w 1978 r. i przyznająca organom przedstawicielskim najwyższą rolę w państwie. W ciągu 1992 r. w Rosji ukształtowała się sytuacja dwuwładzy parlamentu i prezydenta³⁹². Zgodnie z konstytucją radziecką Zjazd był najwyższym organem władzy państwowej. Rusłan Chasbułatow jako pełnomocny przedstawiciel najwyższej władzy państwowej uzurpował sobie status równy prezydentowi albo nawet od niego wyższy³⁹³.

Na VI Zjeździe Deputowanych Ludowych (6–21 kwietnia 1992 r.) rząd Jelcyna i urzędujący premier Gajdar zostali skrytykowani z powodu skutków reformy gospodarczej. Uchwała przyjęta na Zjeździe o przebiegu reformy gospodarczej zalecała rządowi m.in. zmniejszenie podatków, wprowadzenie ulg podatkowych. W zaleceniach swych Zjazd wkroczył w sferę władzy wykonawczej, doszło do sporu w kwestii określenia uprawnień władzy wykonawczej i ustawodawczej. Zjazd zmierzał do wpływania na działalność władzy w formie uchwał przyjmowanych przez Zjazd. Władza ustawodawcza dążyła do zdominowania władzy wykonawczej. Rada Najwyższa Zjazdu, próbując ograniczyć uprawnienia prezydenta, 13 października 1992 r. uchwaliła ustawę nakazującą przedstawienie każdej kandydatury na premiera rządu zgłaszanej przez prezydenta do zatwier-

³⁹¹ R. A. Miedwiediew, *Rosja, zaczyna się niespokojna jesień*, „Dziś” 1992, nr 12, s. 111.

³⁹² Por. D. Remnick, op.cit., s. 55.

³⁹³ W. Marciniak, op.cit., s. 459.

dzenia Zjazdowi, podobną procedurę przewidywano w przypadku kandydatów na ministrów finansów, gospodarki, obrony i bezpieczeństwa³⁹⁴.

W okresie poprzedzającym VII Zjazd Deputowanych Ludowych, z inicjatywy przewodniczącego Rady Najwyższej – Rusłana Chasbułatowa, Rada Najwyższa przyjęła ustawę o rządzie, według której Rada Ministrów miałaby być całkowicie podporządkowana parlamentowi, a parlament miałby zatwierdzać proponowanych przez prezydenta ministrów i decydować o strukturze rządu, i sprawować kontrolę nad jego działalnością. Ponieważ ustawa była sprzeczna z obowiązującą konstytucją – Jelcyn skorzystał z prawa weta i odesłał ją do ponownego rozpatrzenia. Chasbułatow wniósł pod obrady Zjazdu – jako jedyne organu upoważnionego do zmiany konstytucji – projekt poprawek do ustawy zasadniczej. Gdyby poprawki zostały przyjęte, rola prezydenta ograniczona zostałaby do proponowania kandydatur na członków rządu. Za kluczową poprawką, stanowiącą, że Rada Najwyższa akceptuje kandydaturę premiera, wicepremierów i 10 najważniejszych ministrów, głosowało 690 deputowanych. Kwalifikowana większość 2/3 głosów wynosiła na VII Zjeździe 694 głosy. Przez głosowanie przeszły natomiast trzy inne poprawki podporządkowujące rząd, czyli władzę wykonawczą, Zjazdowi, Radzie Najwyższej i prezydentowi³⁹⁵.

VII Zjazd zakończył się zawarciem porozumienia pomiędzy prezydentem a Zjazdem. Zjazd zawiesił przyjęte poprawki do konstytucji, uzyskując w zamian wpływ na strukturę rządu. Uzgodniono także, że zostanie przeprowadzone referendum w sprawie podstaw ustroju państwa. Jednakże następny VIII Zjazd (10–13 marca 1993 r.) odrzucił potwierdzoną już uchwałę o przeprowadzeniu referendum oraz uznał je za niepotrzebne i groźne dla rosyjskiej państwowości³⁹⁶. Celem było anulowanie referendum i wprowadzenie kolejnych poprawek do konstytucji ograniczających władzę prezydenta. Zjazd odwiesił „zamrożone” poprawki do konstytucji i ograniczył sprawowanie władzy przez prezydenta za pomocą dekretów, co doprowadziło do eskalacji konfliktu. Prezydent opuścił posiedzenie Zjazdu i 20 marca 1993 r. w telewizyjnym przemówieniu do narodu ogłosił wprowadzenie rządów prezydenckich, pozbawiając wszelkie instytucje (Zjazd, Radę Najwyższą, Trybunał Konstytucyjny) prawa do wstrzymywania dekretów prezydenta³⁹⁷. Sąd Konstytucyjny w orzeczeniu z 22 marca 1993 r. uznał dekret prezydenta za niezgodny z konstytucją. Orzeczenie to stała się podstawą do wszczęcia przez parlament procedury *impeachmentu* wobec prezydenta Jelcyna. Wniosek o przeprowadzenie procedury *impeachmentu* został odrzucony³⁹⁸. Rusłan Chasbułatow uzasadniał konieczność utrzymania władzy w kraju przez Zjazd Deputowanych Ludowych, odwołując się do tradycji wieców, wskazując, iż we współczesnym rosyjskim parlamencie skupiły się wielowiekowe doświadczenia ludowładztwa. Uznał, iż Zjazd reprezentuje tradycje narodu rosyjskiego i jego zwyczajowy styl życia³⁹⁹.

³⁹⁴ E. Zieliński, op.cit., s. 64.

³⁹⁵ Z. Raczyński, *Bijatyka o...*, s. 16.

³⁹⁶ S. Popowski, *Jelcyn nie...*, s. 7.

³⁹⁷ Z. Raczyński, *Nad przepaścią...*, s. 1, 16.

³⁹⁸ B. Jelcyn, op.cit., s. 291.

³⁹⁹ W. Marciniak, op.cit., s. 461.

W walce między władzą wykonawczą a ustawodawczą o kształt systemu politycznego kraju istotne okazało się referendum z dnia 25 kwietnia 1993 r. Miało ono udzielić odpowiedzi na pytanie o zaufanie społeczne do władz federacji i umożliwić podział kompetencji pomiędzy nimi zgodnie ze społecznymi preferencjami. Zwycięzcą referendum ogłosił się prezydent Borys Jelcyn, natomiast Rusłan Chasbulatow oświadczył, że referendum nie wyłoniło ani zwycięzców, ani przegranych, lecz przyczyniło się do dalszego osłabienia i rozbitcia państwa⁴⁰⁰.

W głosowaniu na pytania: czy jesteś za wcześniejszymi wyborami deputowanych i prezydenta (pytanie 3 i 4) nie wzięło udziału ponad 50% osób uprawnionych do głosowania. Jednakże za przyspieszonymi wyborami deputowanych głosowało 46 mln osób, co nie dawało 50% uprawnionych do głosowania, ale stanowiło 68% głosujących, którzy odmówili zaufania deputowanym⁴⁰¹. Z chwilą ogłoszenia wyników referendum pozycja parlamentu w państwie uległa osłabieniu na korzyść prezydenta. Działania prezydenta zmierzały do jak najszybszego uchwalenia konstytucji, która określiłaby kompetencje poszczególnych organów państwa ograniczyła rolę parlamentu. Z trybu prac nad konstytucją wyłączona została komisja konstytucyjna Zjazdu Deputowanych Ludowych (powołana w czerwcu 1990 r.), a same prace prowadzone były przez powołane na zasadach ustalonych przez prezydenta Zgromadzenie Konstytucyjne. Przeciwnie uchwaleniu konstytucji w trybie ustalonym przez prezydenta wystąpiła Rada Najwyższa, powołując się na przepisy obowiązującej konstytucji, stanowiące, że ustawa zasadnicza może być przyjęta jedynie przez uprawnione do tego organy, tj. Zjazd Deputowanych Ludowych⁴⁰².

Dziewiętnastego sierpnia na konferencji prasowej prezydent oskarżył deputowanych o „hamowanie” reform konstytucyjnych i oświadczył, że ma zamiar doprowadzić do wyborów parlamentarnych jeszcze tej jesieni⁴⁰³. Efektem decyzji prezydenta był ogłoszony 21 września 1993 r. dekret nr 1400 *O stopniowym wprowadzaniu reform konstytucyjnych*. Dekret ten pozbawiał posiadanych pełnomocnictw Zjazd Deputowanych i Radę Najwyższą oraz ustanawiał wybory do nowego parlamentu – Zgromadzenia Federalnego na 11–12 grudnia⁴⁰⁴. 22 września zwołany został Nadzwyczajny Zjazd Deputowanych Ludowych, który na podstawie orzeczenia Sądu Konstytucyjnego, który uznał dekret Jelcyna za niezgodny z konstytucją, odwołał ze stanowiska prezydenta Borysa Jelcyna (635 głosami za i 2 przeciw) i powołał na to stanowisko dotychczasowego wiceprezydenta Aleksandra Ruckoja (635 głosami za)⁴⁰⁵.

Władza parlamentu ograniczała się jedynie do budynku, w którym zebrał się Zjazd. 4 października 1993 r. Biały Dom został zaatakowany i zdobyty przez wojska rządowe wierne prezydentowi, a przywódcy opozycji aresztowani. Roz-

⁴⁰⁰ J. Malczyk, *Borys zwycięzca. Co zrobi Jelcyn?*, „Gazeta Wyborcza” [z dn. 27.04] 1993, nr 98, s. 1, 6.

⁴⁰¹ Z. Raczyński, *Bolszewicy sięgają...*, s. 1, 16.

⁴⁰² E. Zieliński, *op.cit.*, s. 128.

⁴⁰³ B. Jelcyn, *op.cit.*, s. 358.

⁴⁰⁴ *Ibidem*, s. 359.

⁴⁰⁵ D. Remnick, *op.cit.*, s. 66.

począł się proces likwidacji dotychczasowych struktur instytucji ustawodawczych. 26 października 1993 r. prezydent Jelcyn podpisał dekret *O reformie samorządu lokalnego w Federacji Rosyjskiej*, którego punkt 4 stanowił: *Działalność miejskich i rejonowych rad deputowanych ludowych zostaje przerwana*. Dekret ten był rozwinięciem procesu zapoczątkowanego przez dekret nr 1400 z 21 września o rozwiązaniu Zjazdu Deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej, gdyż był wymierzony przeciwko systemowi władzy rad, utrwalonemu w konstytucji z 12 kwietnia 1978 r. Po wydaniu dekretu Jelcyn konsekwentnie demontował stary system władzy. Rozwiązaniu uległy rady najwyższe republik i rady obwodowe. Parlamenty republik federacji przystąpiły do reorganizacji swoich struktur⁴⁰⁶. Osłabiona została władza przedstawicielska na szczeblu lokalnym, na miejsce rad deputowanych ludowych wybrane miały zostać organy samorządu lokalnego, których jedynym uprawnieniem miało być uchwalanie budżetu lokalnego⁴⁰⁷.

Spór pomiędzy pozycją ustrojową władzy wykonawczej i ustawodawczej został rozstrzygnięty przy pomocy nadzwyczajnych środków na korzyść władzy wykonawczej. Przeprowadzone 12 grudnia 1993 r. wybory parlamentarne wyłoniły dwuizbowy parlament, który zapoczątkował nowy okres w rozwoju rosyjskiego parlamentaryzmu.

Cechą charakterystyczną historii rozwoju rosyjskiego systemu politycznego była koncentracja władzy w jednym dominującym ośrodku. Reguły ustrojowe Rosji, zarówno tej przedrewolucyjnej, jak i porewolucyjnej, wyróżniała zasada niepodzielności władzy, co prowadziło do rozszerzania kompetencji jednych instytucji kosztem drugih. W systemie tym organy ustawodawcze pełniły rolę drugorzędną i to zazwyczaj ich kompetencje podlegały ograniczeniu. Spowodowane to było specyfiką historyczno-społecznego ustroju Rosji. Instytucje przedstawicielskie w Europie Zachodniej zdobyły w XVIII i XIX w. pozycję, dzięki upowszechnieniu się i przyjęciu zasady suwerenności narodu jako źródła prawa w państwie. Pochodzący z wyboru parlament zapewniać miał kontrolę społeczeństwa nad procesem stanowienia i realizacji prawa. W Rosji carskiej aż do końca jej istnienia, tj. do 1917 r., jedynym suwerenem był car (potwierdzał to rozdział 1 praw zasadniczych z 23 kwietnia 1906 r.), po 1917 r. suwerenem stał się „lud pracujący” (art. 9 i 10 konstytucji RSFSR z 1918 r.), a właściwie jego najbardziej „uświadomiona” część (awangarda) skupiona w partii komunistycznej. Społeczeństwo rosyjskie nie uzyskało, w ramach reżimu autorytarnego i totalitarnego, podmiotowości politycznej i statusu suwerena. Instytucje przedstawicielskie odgrywały zatem niewielką rolę w systemie najwyższych organów państwa – charakterystyczne było pomniejszanie ich roli i uprawnień do czynności formalnych, mających stanowić pozór praworządności i legitymizacji społecznej poczynań władzy. System polityczny Rosji wyróżniał się dominacją sfery wykonawstwa i zarządzania (egzekutywa) nad sferą stanowienia prawa (legislatywa). Parlament miał ograniczony wpływ na stanowienie prawa, a rzeczywistość ustrojowa i społeczna Rosji była kształtowana głównie na podstawie

⁴⁰⁶ Z. Raczyński, *Mniej władzy więcej ziemi*, „Polityka” [z dn. 13.11] 1993, nr 46, s. 17.

⁴⁰⁷ *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej...*, s. 35.

dekretów, które nie musiały podlegać władzy długotrwałej procedury legislacyjnej. Rosja nie wykształciła mechanizmów i tradycji funkcjonowania instytucji przedstawicielskich o charakterze demokratycznym. Było to też jednym ze źródeł sporu o kształt ustrojowy Federacji Rosyjskiej na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. W Rosji brak było tradycji funkcjonowania władzy ustawodawczej. W społeczeństwie tradycyjnym tworzenie praw traktowano jako funkcję okazjonalną wypełnianą w miarę potrzeb.

Mimo swojego formalnego charakteru przepisy konstytucji radzieckich jednoznacznie uznawały instytucje przedstawicielskie za najwyższy organ władzy w państwie i wyposażyły je w szerokie kompetencje we wszystkich sferach zarządu państwa. Próba wprowadzenia i wykorzystania uprawnień przysługujących parlamentowi, przy braku demokratycznych tradycji ich rzeczywistego wykorzystania, doprowadziły do konfliktu na szczytach władzy i podporządkowania parlamentu instytucji silnego prezydenta.

4. Cerkiew prawosławna

Prawosławie jest jednym z trzech głównych – obok katolicyzmu i protestantyzmu – odłamów chrześcijaństwa. Ukształtowało się i początkowo rozwijało się w imperium bizantyńskim oraz w krajach znajdujących się pod wpływem kultury bizantyńskiej⁴⁰⁸.

Kościół prawosławny wywierał wpływ na całokształt życia większości narodów bałkańskich i Słowian wschodnich. Jego działalność w praktyce nie ograniczała się do organizowania życia ściśle religijnego. Obejmowała również różnorodne funkcje pozareligijne o dużym znaczeniu społecznym, politycznym i kulturalnym. Prawosławny kult religijny wśród poszczególnych narodów spełniał również istotne funkcje integrujące, wpływające na kształtowanie się narodowej samoświadomości, udzielając władcom i w ogóle władzy państwowej swej sankcji sakralnej. Cerkiew prawosławna umacniała instytucje państwa oraz ukształtowała obraz życia społecznego i politycznego⁴⁰⁹. Wskutek tego z większą uległością niż inne wyznania oddała się służbie państwa, pomagając mu w sprawowaniu władzy, co uwidoczniło się szczególnie w cesarstwie rosyjskim, gdzie cerkiew utraciła swoją instytucjonalną tożsamość i stała się agenturą państwowej biurokracji. Uwrażliwiło ją to na polityczne wahania i poglądy opinii publicznej. W przeciwieństwie do innych kościołów nie wywalczyła sobie w Rosji autonomicznej sfery działania i do tego stopnia identyfikowała się z caratem, że kiedy ten obalono, straciła znaczenie razem z nim. Dzięki temu władzy komunistycznej w Rosji po 1917 r. stosunkowo łatwo udało się wyeliminować cerkiew z życia politycznego, co kontrastuje z oporem, jaki władza ta napotkała, usiłując osiągnąć

⁴⁰⁸ Por. E. Przybył, *Prawosławie*, Kraków 2000, s. 9–34; M. Papierzyńska-Turek, *Prawosławie*, „Euhe-mer – Przegląd Religioznawczy” 1986, nr 3–4, s. 225.

⁴⁰⁹ S. Wojtkowiak, *Prawosławie wczoraj i dziś*, Warszawa 1995, s. 31.

podobne cele w katolickiej Europie Środkowowschodniej, gdzie musiała uznać Kościół katolicki za instytucję niezależną⁴¹⁰.

Rola cerkwi w stosunkach między państwem a społeczeństwem, czyli to co czyniła jako instytucja, sprawiła, że była ona utożsamiana z państwem, będąc elementem ideologii państwa rosyjskiego, służącym do powiązania społeczeństwa z państwem przy pomocy instytucji religijnych i religii silnie zakorzenionej w świadomości społecznej. Tradycja prawosławia jako „religii państwowej”, ściśle utożsamianie cerkwi i państwa, charakteryzujące wschodnie chrześcijaństwo, znajdują uzasadnienie w warunkach historycznych i doktrynalnych.

Narodziny i rozwój prawosławia są ściśle związane z ukształtowaniem się i dziejami cesarstwa bizantyńskiego, a jego kres stanowi również przełomowy moment w dziejach tego wyznania. Podwaliny Bizancjum położył Konstantyn Wielki, z którego imieniem związane są także: edykt tolerancyjny z 313 r., powstanie sojuszu między kościołem a państwem, przekonanie, że obowiązkiem cesarza jest czuwanie nad nieskazitelnością Kościoła i nad czystością jego nauk, oraz przyjęcie zasady, że administracja kościelna powinna odpowiadać strukturze terytorialnej państwa. Tak zwany edykt mediolański był wyrazem zastąpienia wrogiej wobec chrześcijaństwa polityki Cesarstwa Rzymskiego poprzez uznanie jego praw⁴¹¹.

Konstantyn w 324 r. rozpoczął budowę nowej stolicy, miasta nazwanego od jego imienia Konstantynopolem (siedzibę władcy przeniesiono do miasta w 330 roku). Z czasem Konstantynopol stał się nie tylko centrum politycznym i ekonomicznym cesarstwa, ale też ośrodkiem nowej cywilizacji, której elementem składowym stała się religia chrześcijańska.

Z chwilą, gdy cesarz przyjął, w celu wzmocnienia swojej władzy, chrześcijaństwo, nastąpiło zbliżenie Kościoła do państwa dotychczas mu wrogiemu. Zbliżenie to wyraziło się m.in. w roli cesarza w kościele chrześcijańskim, szczególnie we wschodnich prowincjach cesarstwa. *Gdy cesarz został chrześcijaninem, Kościół wylał na niego swoje dary w świętym namaszczeniu i koronowaniu oraz umiłował swego pomazańca nie tylko jako głowę państwa, ale także jako nosiciela szczególnego charyzmatu władzy, jako oblubieńca Kościoła niosącego obraz samego Chrystusa. Cesarz zajął szczególne miejsce w hierarchii kościelnej [...] Z jednej strony był czczony jako szczególny charyzmatyk, z drugiej strony był jakby przedstawicielem ludu Bożego, świeckich, wybranego narodu, królewskiego kapłaństwa, i w końcu jako władca był pierwszym sługą Kościoła, gdyż w jego osobie państwo koronowało siebie krzyżem*⁴¹².

Wpływ cesarza na Kościół określała de facto potęga państwa, którą dysponował cesarz. Z tego powodu sytuacja cesarza w Bizancjum dawała możliwość wywierania potężnego wpływu na Kościół, aż do zwoływania i przewodzenia soborom powszechnym, co nie wywoływało najmniejszego sprzeciwu ze strony dostojników kościelnych. Tradycja podporządkowania się Kościoła państwu zakładała m.in. udział władcy w wyborze głowy Kościoła. Wybór patriarchy

⁴¹⁰ R. Pipes, op.cit., s. 222.

⁴¹¹ Por. P. Johnson, *Historia chrześcijaństwa*, Gdańsk 1993, s. 89–92; M. Papierzyńska-Turek, op.cit., s. 236.

⁴¹² S. Bułgakow, *Prawosławie*, Białystok 1992, s. 174–175.

w Bizancjum był dokonywany na soborze, któremu przewodniczył imperator (basileus); członkowie soboru wybierali trzech kandydatów, po czym cesarz wybierał jednego z nich⁴¹³.

Tradycja Kościoła prawosławnego sięga panowania Konstantyna Wielkiego. Zrodziła się wtedy idea, że władza cesarza polega m.in. na rozciąganiu opieki nad Kościołem, rozwijaniu jego działalności, chronieniu go od rozłamów i zharmonizowaniu z porządkiem państwowym. Wśród kanonistów w cesarstwie bizantyńskim istniały na temat władzy cesarza w Kościele różne poglądy, które można by zgrupować w dwa nurty: jeden reprezentowali kanoniści uzasadniający supremację władzy cesarza, drudzy zaś wskazywali na potrzebę równowagi w stosunkach między państwem a Kościołem i przestrzegania tzw. zasady symfonii władz. Praktyka życia kościelnego stanowiła realizację pierwszej zasady. Ugruntował się pogląd, że cesarz jest namiestnikiem Boga na ziemi nie tylko w sensie najwyższej władzy państwowej, ale również jako osoba duchowna należąca do hierarchii kościelnej. W czasie obrzędu koronacji cesarz otrzymywał w pewnym sensie święcenia kapłańskie i moc charyzmatyczną. Cesarz był źródłem prawa w dziedzinie kościelnej; ustalał święta kościelne, zwoływał sobory i czuwał nad realizacją ich uchwał, posiadał uprawnienia do wprowadzania zmian w kwestiach liturgicznych, a przede wszystkim zatwierdzał mianowania na najwyższe stanowiska kościelne i sam mianował patriarchę⁴¹⁴. Cesarz Konstantyn otaczał Kościół opieką i starał się jednocześnie kontrolować jego działalność. Chodziło mu przede wszystkim o zachowanie jedności, spójności i porządku w państwie i w tym celu zwalczał herezje, schizmy, organizował synody i sobory. Chciał, by Kościół był mu pomocny w rządzeniu i spełniał takie funkcje, jakich od niego oczekiwała administracja państwowa. W takiej sytuacji do cesarza zaczęli odwoływać się biskupi prawowierni i heretycy, wskutek czego cesarz stawał się rozjemcą nawet w sprawach doktrynalnych⁴¹⁵.

Kościół ze swojej strony cenił sobie związek z państwem, ponieważ był on pomocny Kościołowi, a obecność cesarskiej głowy całego świata prawosławnego była uważana za istotny atrybut Kościoła⁴¹⁶. W tych faktach należy upatrywać początku ścisłego powiązania Kościoła z władzą państwową zgodnie z zasadą, że władca jest reprezentantem Boga na ziemi i jako taki ma prawo do ingerencji w życie religijne, że władza cesarza chrześcijańskiego jest obrazem władzy Boga nad światem, że jego osobie należy się cześć religijna. Ponieważ państwo jest chrześcijańskie, a cesarz jego rządcą, przeto wspólnie z hierarchią kościelną jest on odpowiedzialny również za losy Kościoła, gdyż jest przywódcą i przewodnikiem ludu chrześcijańskiego. Państwo chrześcijańskie jest tak samo konieczne do zbawienia ludzi jak Kościół⁴¹⁷.

Cesarstwo bizantyńskie upadło, ale idee cesarstwa jako jedyne państwa prawdziwie chrześcijańskiego przejęła Ruś. Kiedy upadło Bizancjum, jego impe-

⁴¹³ B. Uspieński, *Car i patriarcha. Charyzmat władzy w Rosji*, Katowice 1999, s. 44.

⁴¹⁴ M. Papierzyńska-Turek, op.cit., s. 235; S. Runciman, *Wielki Kościół w niewoli*, Warszawa 1973, s. 68.

⁴¹⁵ J. Keller, *Prawosławie*, Warszawa 1982, s. 13.

⁴¹⁶ S. Bułgakow, op.cit., s. 175.

⁴¹⁷ J. Keller, op.cit., s. 13.

rator miał już następcę w osobie cara ruskiego, traktowanego przez swoich poddanych jako bezpośredniego kontynuatora prawosławnego cesarstwa⁴¹⁸. Władcy ruscy dbali o znaki zewnętrzne tego dziedzictwa: wielki książę moskiewski Iwan III poślubił bratanicę ostatniego cesarza i przyjął herb z dwugłowym bizantyńskim orłem, a Iwan IV Groźny – bizantyński ceremoniał koronacyjny i tytuł cara, będący odpowiednikiem greckiego tytułu cesarza Bizancjum – basileus. Wraz z umacnianiem się władzy państwowej wielkich książąt moskiewskich wzrósł również autorytet metropolity moskiewskiego, który w 1589 r. został podniesiony do godności patriarchy, co zgodnie z tradycją bizantyńską nie naruszało prerogatyw władzy, a nawet odwrotnie, stanowiło jakby uzupełnienie idei cesarstwa rosyjskiego⁴¹⁹.

Po uzyskaniu tronu cesarskiego i patriarszego Moskwa, aby stać się centrum chrześcijaństwa, potrzebowała jeszcze uzasadnienia swojej wyjątkowości. Aspirację Moskwy wyrażała syntetycznie sformułowana przez mnicha Filoteusza idea Moskwy jako Trzeciego Rzymu. Przekonanie o wyjątkowej roli rosyjskiej cerkwi prawosławnej w dziejach świata sięgało początków istnienia Kościoła na Rusi. Wkrótce po przyjęciu chrztu przez księcia kijowskiego doszło do podziału w świecie chrześcijańskim na część wschodnią – prawosławną i zachodnią – rzymskokatolicką. Odtąd teologowie i duchowni pochodzący z Bizancjum (Grecy) zaczęli wpajać Rusinom swój pogląd na zachodnie chrześcijaństwo. Według nich „łacinicy” byli najgorszymi heretykami, od których należy stronić (unikać małżeństw, nie jeść i nie pić z nimi, nie przyjmować od nich pokarmów, nie wchodzić z nimi w żadne układy)⁴²⁰.

Poglądy patriarchatu konstantynopolińskiego ceniono na Rusi. Zmieniło się to po 1439 r., było to reakcją na zawarcie unii kościelnej we Florencji, która miała położyć kres podziałowi chrześcijaństwa. Zachwiany został prestiż patriarchy Konstantynopola i pojawił się problem podporządkowania się mu jako patriarche unickiemu. Od tego czasu cerkiew moskiewska zaczęła się usamodzielniać. Zaczęto w niej uważać, że Konstantynopol przyłączył się do herezji łacińskiej, co skutkowało klęskami militarnymi i niewolą turecką. Rosyjscy prawosławni bali się „herezji” łacińskiej, przez którą Moskwa mogłaby podzielić los dwóch wcześniejszych stolic chrześcijaństwa. W ten sposób ugruntowało się na Rusi przekonanie, że Księstwo Moskiewskie jest jedynym państwem, gdzie zachowała się wiara nie skażona przez herezję. Dowodem szczególnej opieki Boga – w przekonaniu społeczeństwa – był wzrost potęgi państwa, który rozpoczął się w chwili zrzucenia zwierzchności tatarskiej w 1488 r. Politycznemu umacnianiu się państwa towarzyszyła także świadomość szczególnego powołania tego państwa. Wynikało ono z charakterystycznego poglądu, że cesarstwo jest równie niezbędne do zbawienia jak Kościół⁴²¹.

⁴¹⁸ Ibidem, s. 176.

⁴¹⁹ M. Papierzyńska-Turek, op.cit., s. 237.

⁴²⁰ J. Gajek, *Teodozjusz Grek i jego „Słowo o wierze chrześcijańskiej i łacińskiej*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, pod red. J. Gajka i W. Hryniewicza, Lublin 1993, s. 241–250.

⁴²¹ E. Przybył, *Eklezjologiczne przyczyny rozłamu w cerkwi rosyjskiej w połowie XVII wieku*, [w:] *Prawosławie*, pod red. J. Drabiny, s. 69–70.

Koncepcja Trzeciego Rzymu miała także inny wymiar, który można określić jako teokratyczną eschatologię. Według tego przekonania Moskwa była ostatnim cesarstwem prawosławnym, jako ostatni bastion ortodoksji przeciwstawiać się miała reszcie świata. Takie podejście z góry określało negatywny stosunek do zewnętrznych wpływów kulturowych. Tradycja, będąca głównym elementem tej koncepcji, była dla ówczesnych niezbędnym warunkiem zachowania czystości wiary. Im silniej utrzymywała się w świadomości mieszkańców ziem ruskich teoria Trzeciego Rzymu, tym bardziej starali się oni stać na straży wiary. Główną troską cerkwi i państwa stało się zachowanie wiary w jej nie skażonej żadną herezją formie⁴²². Czynniki doktrynalny związany z przyrodzonym jej konserwatyzmem ściśle wiązał cerkiew z państwem. Cerkiew uważała, że jest powołana do stania na straży wiecznych prawd; jej misja polegać miała na gwarantowaniu, iż prawd tych nie będzie się przeinaczać, ani nie zostaną one zatracone. Nieskalana czystość doktryny i rytuał były dla cerkwi przedmiotem szczególnej troski. Najwyższym autorytetem była tradycja Kościoła, stąd też ruchy reformatorskie prawosławia były ukierunkowane z reguły na usunięcie tego, co postrzegano jako innowację. Z powodu znaczenia, jakie cerkiew przywiązywała do zewnętrznych form religijności, duchowieństwo prawosławne stawiało opór próbom zmian w obrzędowości, ikonografii czy praktykach. Ten immanentny konserwatyzm powodował, że prawosławie dążyło do ustanowienia silnej władzy świeckiej. Ruś miała być nieskalana i święta, żadne odstępstwo od tradycji nie mogło być tolerowane. Kierowało to prawosławie w stronę teokracji, która w danych warunkach oznaczała w praktyce poddanie się i pokładanie nadziei we władzach świeckich⁴²³.

Obok czynnika historycznego i doktrynalnego na uzależnienie i powiązanie cerkwi z aparatem państwa wpłynęła specyfika organizacji kościelnej prawosławia. Prawosławna koncepcja organizacji cerkwi nie jest oparta na zasadzie hierarchicznego podporządkowania silnej, scentralizowanej, wyższej władzy kościelnej, co umożliwiłoby wprowadzenie jednolitej organizacji. Przeciwnie, uznaje ona samodzielność poszczególnych kościołów krajowych złączonych w zasadzie tylko jednością wiary i obrządków. Dlatego ustrój każdej z cerkwi prawosławnych kształtował się inaczej w zależności od lokalnej specyfiki.

Podstawową formą organizacyjną kościoła prawosławnego jest autokefalia, która przejawia się w odrębnym ustroju wewnętrznym, w niezależności hierarchii Kościoła w danym państwie od hierarchii Kościoła znajdującego się w innym państwie, w istnieniu odrębnego prawodawstwa oraz w zachowaniu lokalnych zwyczajów i obrzędów kościelnych. Kościół autokefaliczny nie zrywa jednakże związków dogmatycznych i kanonicznych z innymi kościołami prawosławnymi, które tworzą razem powszechny Kościół prawosławny, oraz uznaje pierwszeństwo honorowe konstantynopolińskiego patriarchy ekumenicznego⁴²⁴. Jest to specyficzny rys prawosławia. Poszczególne Kościoły są autokefaliczne, czyli

⁴²² Ibidem, s. 71.

⁴²³ R. Pipes, op.cit., s. 224.

⁴²⁴ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 15; E. Przybył, op.cit., s. 60–61.

całkowicie samodzielne pod względem prawnym. Podlegają one jurysdykcji danego metropolity krajowego, a zwierzchnictwo historycznego centrum prawosławia – Konstantynopola – jest czysto honorowe⁴²⁵.

Zasada autokefalii wynikała w dużym stopniu ze szczególnych stosunków, jakie na Wschodzie wytworzyły się między cerkwią a państwem. Zwłaszcza w Bizancjum i Rosji szczególne miejsce jako opiekun i obrońca cerkwi zajmował oficjalnie panujący władca. Często ingerował on w wewnętrzne sprawy cerkwi, był w niej faktycznym czynnikiem decydującym i rządzącym, a hierarchia duchowna podporządkowywała się tej władzy. Zależność ta przejawiała się przez całe stulecia w krajach, w których mieszkańcy wyznawali prawosławie⁴²⁶.

Podporządkowanie się cerkwi władzy świeckiej nastąpiło na Rusi w drugiej połowie XV w. Kościół moskiewski po upadku Konstantynopola stał się całkowicie samodzielny, ale równocześnie stracił poparcie z zewnątrz, stając do konfrontacji z władzą wielkiego księcia moskiewskiego, którego siła i zakres władzy stale wzrastały. Na Rusi Kijowskiej nie mogła się przyjąć zależność cerkwi od władzy świeckiej z powodu braku stosownych warunków społecznych. Nie było tam nie tylko imperatora (cara), ale i króla (czy nawet wielkiego księcia), który mógł sobie rościć prawo do władzy nad cerkwią. Wolność cerkwi na Rusi była możliwa dlatego, że cerkiew ruska nie była jeszcze cerkwią narodową – autokefaliczną, lecz uważała się za część cerkwi greckiej. Jej najwyższy hierarcha mieszkał w Konstantynopolu, bezpieczny przed zakusami miejscowych książąt⁴²⁷. Formuła idealnego stosunku między władzą świecką a duchowną, przyjęta na Rusi z Bizancjum, zakładała, że władca odgrywał istotną rolę w funkcjonowaniu Kościoła. W myśl tej zasady *imperium* i *sacerdotium* stanowią dwa dary Boże, wpływające z jednego źródła, których współdziałanie przebiega harmonijnie wtedy, kiedy każdy z nich wypełnia spoczywające na nim (i tylko te właśnie) zadania, tzn. kler – zadania duchowe, a dom panujący – świeckie. Cesarz winien się przy tym troszczyć o ochronę dogmatów, poszanowanie duchowieństwa i przestrzeganie kanonów⁴²⁸.

W końcu XV w. wewnątrz cerkwi doszło do rywalizacji między dwoma frakcjami. Spór, dotyczący m.in. dóbr kościelnych, charakteru klasztorów i ich przeznaczenia, stosunków z ludnością i władcą państwa, doprowadził do uzależnienia cerkwi od autorytetu władzy świeckiej.

W okresie tym znaczna część obszaru państwa należała do klasztorów. Ogromne rozmiary posiadłości kościelnych wywoływały dwojaką reakcję: z jednej strony w środowisku mnichów rodził się protest przeciwko gromadzeniu przez klasztory bogactw ziemskich, z drugiej strony wielkie posiadłości i świeckie przywileje cerkwi (przywileje finansowe, takie jak: zwolnienie od płacenia podatków i świadczona robocizna na rzecz państwa) zaczynały budzić niezadowolenie cara⁴²⁹.

⁴²⁵ A. Tokarczuk, *Religie współczesnego świata*, Warszawa 1978, s. 197.

⁴²⁶ S. Wojtkowiak, *Prawosławie wczoraj i dziś*, Warszawa 1995, s. 32.

⁴²⁷ G. Fiedotow, *Rosja a wolność*, „Znak” nr 2–3, 1990, s. 79.

⁴²⁸ G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, Kraków 2000, s. 64.

⁴²⁹ M. Heller, *Historia imperium...*, s. 116.

Po roku 1470 w Nowogrodzie Wielkim pojawiła się tzw. herezja żydowska, jak ją określili współcześni. Twórcą i jej propagatorem był najprawdopodobniej Żyd Zachariasz, astrolog, działający na terenie Kijowa, a od roku 1470 w Nowogrodzie Wielkim. Herezja ta rozszerzyła się w połowie XV i XVI w. m.in. w Moskwie. Jej zwolennicy zwalczali Kościół jako instytucję, kult obrazów i relikwii. Nurt ten nawiązywał do poglądów sekty strygołników, powstałej w XIV w. w Pskowie, którzy występowali przeciwko bogactwu kościołów i zwalczali hierarchię duchowną⁴³⁰.

Wyznawcy nowego prądu duchownego krytykowali Cerkiew za jej materialistyczne skłonności, a zwłaszcza za posiadanie dóbr ziemskich, nawołując przy tym do religii bardziej prostej i bardziej uduchowionej. Herezja ta stanowiła zagrożenie dla oficjalnej Cerkwi, ponieważ pozyskiwała zwolenników spośród duchownych z otoczenia cara, a nawet spośród członków jego rodziny, zainteresowanych odebraniem klasztorom części posiadłości ziemskich⁴³¹.

Ideologia herezji żydowskiej znalazła także odbicie wewnątrz zinstytucjonalizowanej Cerkwi, wśród osób, których doktrynalna i obrzędowa ortodoksja pozostawała poza wszelkimi podejrzeniami. Korzenie ruchu reformatorskiego sięgały Grecji i świętej góry wschodniego chrześcijaństwa – Athos, na której znajdowało się centrum prawosławnego życia zakonnego. W XIV w. istotną rolę w życiu prawosławnych klasztorów na górze Athos odgrywał prąd ascetyczno-mistyczny zwany hesychazmem. W państwie bizantyńskim hesychastami nazywano mnichów, którzy prowadzili życie pustelnicze. Ruch ten, nawiązując do neoplatonizmu, głosił oderwanie się od życia i nawrót do mistycyzmu⁴³².

Pod koniec XV w. mnich Nil Sorski (1433–1508) przeniósł tradycję hesychazmu na Ruś. Mnich ten, przebywając na górze Athos, nabrał szacunku dla wewnętrznego życia duchowego, wolnego od zewnętrznej dyscypliny i ograniczeń i po powrocie na Ruś rozpoczął organizowanie wspólnot mnichów żyjących w apostołskim ubóstwie i ścisłym kontakcie z naturą. Jedynym autorytetem miała być Ewangelia⁴³³. Nil Sorski włączył się do dyskusji dotyczącej zasad władania ziemią przez klasztory. Na synodzie w 1503 r. Nil Sorski nalegał, by cerkiew wyrzekła się swych bogactw i poprzestała na jałmużnach. Protestował przeciwko bogaceniu się cerkwi, twierdząc, że dobra ziemskie demoralizują mnichów. „Unikanie zachłanności” było zasadą duchową Nila Sorskiego i jego naśladowców (zwolenników i stronników Nila nazywano niestiażlitieli – niezachłanni, nieposiadający)⁴³⁴.

Przeciwko takim poglądom wystąpił Josif Wołocki (1439–1515), ihumen klasztoru Wołokołamskiego. Domagał się on absolutnego posłuchu dla drobniejszych przepisów regulujących ubiór i inne zasady życia codziennego. Uważał, że zewnętrzne przyzwyczajenia wywierają wewnętrzny, duchowy efekt. Występując przeciwko doktrynie apostołskiego ubóstwa Nila Sorskiego, Josif Wołocki bronił

⁴³⁰ B. Kumor, *Historia Kościoła*, Lublin 1978, t. 4, s. 135.

⁴³¹ R. Pipes, op.cit., s. 228; L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, t. 1, s. 174.

⁴³² S. Wojtkowiak, op.cit., s. 58.

⁴³³ J. H. Billington, op.cit., s. 192.

⁴³⁴ M. Heller, op.cit., s. 119.

ogromnego majątku zgromadzonego przez klasztory. Twierdził, iż majątek klasztorny nie jest niczyją własnością osobistą, lecz swoistym świętym depozytem⁴³⁵. Według jego poglądów cerkiew winna współpracować z państwem i wspomagać książąt w rządzeniu krajem. Mnisi winni być wolni od trosk ekonomicznych, dlatego posiadłości ziemskie i zachowanie drobiazgowych przepisów formy ascezy stanowiły ideał życia zakonnego⁴³⁶. Josif Wołocki podkreślał konieczność istnienia ścisłej hierarchii, podporządkowującej jednych drugim. Podporządkowanie to wykluczać miało powstanie herezji i odstępstw od ustalonego kanonu, odrzucając nowe formy z fanatyczną nietolerancją⁴³⁷. Josiflanie nie mieli nic wspólnego z tolerancją i zawsze postulowali bezlitosne wypienianie wszelkich heretyckich nauk i za ich sprawą sobór z 1504 r. potępił herezję żydowską, a heretyków poddano okrutnym karom⁴³⁸.

Stronnicy Josifa Wołockiego, broniąc czystości wiary przed herezją żydowską i prądami reformatorskimi, dążyli do tego, aby cerkiew ściśle współpracowała z caratem i dzieliła z nim odpowiedzialność za utrzymanie prawdziwie chrześcijańskiego charakteru państwa. Do realizacji tego celu cerkiew potrzebowała dopływu środków, bowiem tylko finansowa niezależność dawała jej możliwość skutecznego działania⁴³⁹. Josif Wołocki odznaczał się rozumem praktycznym i zdawał sobie sprawę, że Cerkiew bez pomocy władzy świeckiej swoich bogactw nie utrzyma, dlatego też zaczął w swoich pismach gloryfikować władzę wielkiego księcia, pochodzącą od Boga i na ziemi, w swoim państwie niczym nie ograniczoną, a więc nadrzędną także wobec cerkwi⁴⁴⁰.

Josif Wołocki i Nil Sorski to znaczące postacie w historii chrześcijaństwa rosyjskiego. Ich spór związany był z problemem własności kościelnej. Josif Wołocki obstawał przy własności kościelnej, Nil Sorski opowiadał się za wyrzeczeniem się dóbr materialnych. Lecz różnica między nimi była znacznie większa i dotyczyła także roli Cerkwi jako instytucji w państwie. Josif Wołocki był przedstawicielem prawosławia, które dążyło do ugruntowania carstwa moskiewskiego uświęcało je i prawosławie państwowe, które potem stało się prawosławiem imperatorskim. Był zwolennikiem ścigania i kaźni przy pomocy aparatu państwa heretyków i ochrony czystości doktryny. Nil Sorski był przedstawicielem bardziej duchowego, mistycznego rozumienia chrześcijaństwa⁴⁴¹.

Carat zajął początkowo ambiwalentne stanowisko wobec sporu wewnątrz cerkwi. Popierał stanowisko „niezachłannych” w sprawie majątku klasztorów, bardziej wszakże odpowiadała mu filozofia polityczna oponentów tego ugrupowania, którzy stawiali na cerkiew współpracującą z państwem. Na soborze w 1503 r. wielki książę Iwan III zrezygnował z sekularyzacji dóbr klasztornych, a na soborze w 1504 r. pod wpływem stronnictwa „posiadających” ekskomuni-

⁴³⁵ J. H. Billington, op.cit., s. 195.

⁴³⁶ B. Kumor, op.cit., s. 134.

⁴³⁷ Por. M. Heller, op.cit., s. 122.

⁴³⁸ L. Bazyłow, op.cit., s. 175.

⁴³⁹ R. Pipes, op.cit., s. 229.

⁴⁴⁰ L. Bazyłow, op.cit., s. 176.

⁴⁴¹ M. Bierdiajew, op.cit., s. 13.

kował zwolenników herezji żydowskiej, których część spalono lub zamknięto w więzieniach i klasztorach. Rezygnacja z sekularyzacji dóbr kościelnych i decyzja księcia w sprawie zwolenników herezji żydowskiej wzmocniła stronników Josifa, a tym samym władzę księcia nad cerkwią⁴⁴².

Decydujące wydarzenie w historii tego konfliktu nastąpiło w 1525 r., kiedy metropolita Daniła, jeden z uczniów Josifa, niezgodnie z prawem kanonicznym zatwierdził rozwód Wasyla III z jego bezdzietną żoną oraz powtórne małżeństwo, zobowiązując się ewentualny grzech – jeżeli o takim mogła być mowa – wziąć na swoje sumienie. Wdzięczny car polecił uwięzić przeciwników stronnictw józefitów⁴⁴³.

Wspierając swoją powagą carski absolutyzm, rosyjska cerkiew osiągnąć chciała podstawowe cele: zwalczyć herezję wewnątrz kościoła oraz zachować majątki. Sukces ten kosztował Cerkiew utratę autonomii. W istocie rzeczy w zamian za wsparcie oddała się pod kuratelę władzy świeckiej.

Stosunki władzy carskiej i patriarchy na Rusi Moskiewskiej w znacznym stopniu określał fakt, że koronacja cara nie wymagała obecności patriarchy. Iwan IV w 1547 r., Fiodor w 1584 r., Wasyl Szujski w 1606 r., Michał Fiodorowicz w 1613 r. byli koronowani przez metropolitów. Natomiast wybór patriarchy wymagał jako koniecznego warunku obecności cara. Tylko w jednym wypadku wybór patriarchy poprzedzał koronację; był to patriarcha Ignacy, którego wybór (30 czerwca 1605 r.) poprzedzał koronację Dymitra Samozwańca (21 lipca 1605 r.) i był z koronacją powiązany. Ignacy został uznany za fałszywego patriarchę na tej podstawie, że został wybrany przez „fałszywego cara”⁴⁴⁴.

Podległość cerkwi władzy świeckiej w XVI w. nie podlegała już dyskusji. Obrazują to poszczególne decyzje w sprawach kościelnych. W 1521 r. Wasyl III usunął metropolitę, z którego działalności nie był zadowolony. Synod, który zebrał się w 1551 r., zaaprobował carski ukaz zakazujący monasterom zakupu dóbr ziemskich bez zgody cara, a synod z 1584 r. ponownie go zatwierdził⁴⁴⁵. Gdy metropolita Filip II ośmielił się zganić cara Iwana IV za jego okrucieństwa wobec ludności, synod kościelny usunął metropolitę z urzędu⁴⁴⁶.

W sferze realnej polityki stosunek cara do Kościoła wyraził się przede wszystkim w powołaniu przez cara Aleksego Michajłowicza instytucji zwanej monastyrski prikaz, która miała zarządzać dobrami kościelnymi i pełnić funkcje sądownicze, będące w kompetencji władz kościelnych (reforma ta została zaprowadzona przez kodeks praw *Ułożenije* z 1649 r. w rozdziale XIII poświęconym cerkwi). Ponadto w formularzach dotyczących święceń (wystawianych duchownym po uzyskaniu święceń) pojawiło się sformułowanie, że święceń dokonuje się z *woli władzy cara*⁴⁴⁷.

⁴⁴² M. Heller, op.cit., s. 119–120.

⁴⁴³ R. Pipes, op.cit., s. 213.

⁴⁴⁴ B. Uspieński, op.cit., s. 162.

⁴⁴⁵ R. Pipes, op.cit., s. 233.

⁴⁴⁶ B. Kumor, *Historia Kościoła*, Lublin 1984, t. 4, s. 260.

⁴⁴⁷ B. Uspieński, M. Żywow, op.cit., s. 32.

Za panowania cara Aleksego patriarchą został w 1652 r. Nikon (1605–1681), który w 1655 r. ogłosił reformę ksiąg liturgicznych i niektórych obrzędów, stosując się do zasad aktualnie przyjętych w Grecji; reformę autorytetem państwa poparł car. Zmiany wzbudziły sprzeciw części duchowieństwa prawosławnego na czele z protopopem Awwakumem. W imię utrzymania czystości starych obrzędów nie przyjęła ona reform i wypowiedziała posłuszeństwo patriarche – za nim poszła część osób świeckich. Utworzyli oni własną społeczność zwaną staroobrzędowcami lub raskolnikami (od raskoł z ros. rozłam) i doprowadzili do rozłamu kościelnego w cerkwi rosyjskiej⁴⁴⁸.

Schizma, która w latach sześćdziesiątych XVII w. podzieliła rosyjską cerkiew, była kryzysem religijnym, który dotknął także stosunków z państwem i wpłynął na pozycję Kościoła prawosławnego w państwie moskiewskim. Reformy patriarchy Nikona, które doprowadziły do rozłamu w cerkwi, odepchnęły od zinstytucjonalizowanej cerkwi jej najbardziej religijnych wyznawców, pozbawiły ją przez to zapału, który od tego czasu szukał ujścia w ruchach dysydenckich. Do raskołu przystąpili wszyscy niezadowoleni z władz świeckich i duchownych. Odejście ludzi najbardziej pobożnych oznaczało osłabienie życia religijnego tych, którzy pozostali w ramach oficjalnego kościoła⁴⁴⁹. Od czasu schizmy cerkiew nie mogła się obejść bez zasadniczego wsparcia władzy państwowej w zapobieganiu masowemu odstępstwom od niej. Schizma pozbawiła cerkiew najbardziej gorliwych wyznawców i zmusiła do szukania pomocy w aparacie państwa⁴⁵⁰. Walka z raskolnikami na soborze zwołanym w listopadzie 1666 r. w Moskwie uzyskała sankcję najwyższą – carską. Sobór rzucił na nich klątwę, a często okrutne prześladowania staroobrzędowców trwały bardzo długo, co najmniej do połowy XIX w., a formalnie ich równouprawnienie nastąpiło dopiero po rewolucji 1905 r.⁴⁵¹

Patriarcha Nikon, który rozpoczął proces reform, sprzeciwiał się jednocześnie uzurpacji władzy nad cerkwią przez cara. Uważał, że car nie może być głową Kościoła, bowiem głową Kościoła jest Chrystus, a car jest jednym z jego członków i z tego powodu nie może sprawować w kościele żadnej funkcji⁴⁵².

Stanowisko patriarchy wywołało niezadowolenie dworu. Od 1657 r. car Aleksy zaczął unikać kontaktów z Nikonem i w lipcu 1658 r. Nikon uznał, że nie można przedłużać istniejącego stanu, zrzucił szaty patriarchy, nie zrzekając się godności. Spór hierarchów dotyczący procedury pozbawienia godności patriarchy doprowadził do tego, że do 1666 r. Kościół pozostał bez zwierzchnika. Zwołany w 1666 r. przez cara sobór z udziałem najwyższych dostojników duchownych pozbawił Nikona zarówno tytułu, jak też kapłaństwa, skazując go na zesłanie do klasztoru w rejonie biłoozerskim. Sobór potwierdził także tradycyjną relację car – kościół; car ma prawo rządzić swoimi poddanym z kapłanami włącznie, a hierarchia cerkiewna od patriarchy w dół powinna mu się podporządkować we wszystkich sprawach prócz doktrynalnych⁴⁵³.

⁴⁴⁸ B. Kumor, *Historia Kościoła*, Lublin 1985, t. 6, s. 143; S. Wojtkowiak, op.cit., s. 61.

⁴⁴⁹ M. Heller, op.cit., s. 266.

⁴⁵⁰ R. Pipes, op.cit., s. 233, 239.

⁴⁵¹ L. Bazyłow, op.cit., s. 256–259.

⁴⁵² B. Uspiński, M. Żywow, op.cit., s. 31.

⁴⁵³ B. Kumor, op.cit., s. 143; L. Bazyłow, op.cit., s. 255–257.

Do czasów Piotra I (ur. 1672 r., car 1682–1721, imperator 1721–1725) rosyjska cerkiew, mimo iż w znacznym stopniu scalona z aparatem państwowym, zachowywała swoją instytucjonalną tożsamość i pewien pozór autonomii. Cerkiew posiadała stanowisko patriarchy, własną administrację, sądownictwo, a także majątki ziemskie. Zasadniczy przełom w stosunkach między państwem a Kościołem stanowiły reformy Piotra I. Kościół przekształcony został z instytucji oddzielonej, mniej lub bardziej, od państwa w instytucję państwową – część administracji państwa.

Car Piotr I położył kres statusowi półautonomii cerkwi i przystąpił do jej całkowitego upaństwowienia. Za rządów Piotra, wraz z umocnieniem się władzy państwowej, zaczęło dominować przekonanie, że istnienie cara (imperatora) nie tylko nie zakłada istnienia patriarchy, ale wręcz go wyklucza; wszelka niezależna władza kościelna jest bowiem zamachem na najwyższą władzę monarchy⁴⁵⁴.

Zgodnie z nową koncepcją, kiedy 16 października 1700 r. zmarł patriarcha Adrian (1690–1700), car nie zezwolił na wybór nowego patriarchy, lecz mianował rektora Akademii Kijowskiej, biskupa Stefana Jaworskiego (1658–1722), „stróżem tronu patriarchego”, a stanowiska biskupie zaczął obsadzać posłusznymi mu duchownymi. Najbardziej gorliwym pomocnikiem Piotra I w upaństwowieniu cerkwi był biskup Feofan Prokopowicz, który pod wpływem idei protestantyzmu niemieckiego uznawał zarząd władzy świeckiej nad cerkwią⁴⁵⁵. W 1716 r. Piotr I sprowadził Feofana do Petersburga i nakazał wyświęcić go na metropolitę. Feofan okazał się największym współpracownikiem cara w realizacji reformy cerkwi rosyjskiej, opracował m.in. w 1721 r. *Regulamin Duchowny*, w którym nakreślił podstawy nowego ustroju Cerkwi. Uznaje się, że bez jego pomocy Piotr I nie zdołałby przeprowadzić reform kościelnych⁴⁵⁶.

Reformę cerkwi zaczęto od częściowego upaństwowienia dóbr kościelnych i podporządkowania pozostałych przy cerkwi dóbr kontroli państwowej. Dnia 5 II (23 I) 1721 r. car powołał do życia Kolegium Duchowne – później nazwane Świętobliwym Synodem, a nieco później wydał *Regulamin Duchowny*, opracowany przez biskupów prawosławnych Stefana Jaworskiego i Feofana Prokopowicza, regulujący zasady zwierzchności państwa nad kościołem. Monarcha został uznany za „najwyższego sędziego” tej instytucji, co przejawiało się w działalności zarządu kościelnego, którego najwyższą instancją stał się monarcha. W manifestie ustanawiającym Kolegium Piotr wskazywał na przysługujący mu obowiązek poprawienia stanu duchownego, co oznaczało bezpośrednią ingerencję monarchy w życie kościoła. W szczególności ukazami carskimi mieli być mianowani biskupi prawosławni (w czasach po Piotrze I wypracowano praktykę, zgodnie z którą Synod przedstawiał trzech kandydatów, z których jednego imperator mianował biskupem). Synod wziął na siebie pełnienie funkcji soboru, a monarcha występował w roli patriarchy. Poprzez ukazy imperatora mogły być regulowane takie strony życia kościelnego, jak np. wyrażanie zgody na złożenie ślubów

⁴⁵⁴ B. Uspieński, M. Żywow, op.cit., s. 65.

⁴⁵⁵ B. Kumor, op.cit., s. 144.

⁴⁵⁶ J. Keller, op.cit., s. 152.

kościelnych, wszelkie zmiany w zasadach działania Synodu mogły być dokonywane tylko za zgodą cara⁴⁵⁷.

Synod składał się z przewodniczącego, dwóch jego zastępców oraz ośmiu innych członków wybieranych spośród duchowieństwa. W 1722 r. car wprowadził na stałe do Synodu świeckiego urzędnika, zwanego oberprokuratorem Synodu. Stał się on faktycznym rządcą cerkwi rosyjskiej, a car sam się ogłosił *stróżem dogmatów, obrońcą prawowierności i całego cerkiewnego porządku*⁴⁵⁸. Cesarz został głową Kościoła, a władzę swoją sprawował poprzez Synod, który został pozbawiony prawa bezpośrednich kontaktów z najwyższymi instytucjami państwowymi; mógł z nimi porozumiewać się wyłącznie przez oberprokuratora Synodu, który od 1803 r. podlegał bezpośrednio carowi⁴⁵⁹.

Reformy Piotra zlikwidowały autonomię cerkwi i przekształciły ją w część świeckiej administracji państwa. Akt prawny noszący nazwę *Regulamin Duchowny* (*Duchownyj riegłament*) był biurokratycznym aktem administracji państwa, określającym działalność cerkwi i duchowieństwa. Wśród jego najważniejszych postanowień było formalne zniesienie niezależnego urzędu patriarchy i powołanie na jego miejsce instytucji nazywanej Kolegium Duchownym, później zaś Najświętszym Synodem, poddanej kontroli świeckiego urzędnika, który nie musiał należeć do stanu duchownego.

Aż do 1917 r. Synod ponosił całą odpowiedzialność za zarządzanie rosyjskim kościołem prawosławnym. Po jego ustanowieniu Cerkiew utraciła swoją instytucjonalną odrębność i wtopiła się w aparat państwowy. Synod był jedynie służebnym organem władzy samodzierżawnej. W zbiorze praw cesarstwa zasadę tę sformułowano w następujący sposób: *W zarządzie Kościelnym, władza samodzierżawna działa bezpośrednio przez Świętobliwy Synod, przez tę władzę ustanowiony*⁴⁶⁰.

„Upaństwowienie” cerkwi uwidaczniało się także w zobowiązaniach, jakie *Regulamin Duchowny* nakładał na duchowieństwo. Od duchowieństwa prawosławnego wymagano składania przysięgi, w której zobowiązywało się *ochraniać ze wszystkich sił i bronić wszystkie prawa i prerogatywy mające moc prawną teraz i w przyszłości, składające się na samodzierżawną siłę i władzę Jego Cesarskiej Wysokości*⁴⁶¹.

Reforma cerkwi, odbierająca jej możliwość samodzielnego działania, nie napotykała oporu ze strony kościoła i duchowieństwa. Następni władcy rosyjscy stopniowo zwiększali zależność Cerkwi i jej związek z biurokratycznym, autorytarnym reżimem carskim. W 1762 r. na polecenie Piotra III wywłaszczono majątki cerkiewne; wszystkie ziemie należące do cerkwi i monasterów miano wcielić do majątków państwowych. Ta zamierzona, choć nie zrealizowana, sekularyzacja została wykonana przez Katarzynę II, która w 1764 r. przeprowadziła sekularyzację dóbr kościelnych. Chłopów mieszkających w majątkach kościelnych

⁴⁵⁷ B. Uspieński, M. Żywow, op.cit., s. 66–67.

⁴⁵⁸ B. Kumor, op.cit., s. 144.

⁴⁵⁹ M. Papierzyńska-Turek, op.cit., s. 37.

⁴⁶⁰ B. Uspieński, M. Żywow, op.cit., s. 67.

⁴⁶¹ R. Pipes, op.cit., s. 240.

przejęło państwo, a kler i instytucje cerkiewne przeszły na utrzymanie skarbu państwa⁴⁶².

Istotnym dokumentem w historii rosyjskiego samodzierżawia i prawosławia była ustawa z 5 kwietnia 1797 r. o następstwie tronu, na mocy której imperator rosyjski został mianowany głową prawosławnej cerkwi w Rosji. Formuła ta została następnie zawarta w pierwszym tomie zbioru praw państwowych wraz ze stwierdzeniem, że car sprawuje ochronę nad cerkwią i jej dogmatami. Stwierdzenia te uzasadniały konieczność wprowadzenia reguły, że car musi być wyznania prawosławnego⁴⁶³.

Imperium carów rosyjskich stało się prawosławną państwowością wyznaniową, krajem, w którym w ręku carów znalazła się zarówno najwyższa władza cywilna, jak i religijna. Carowie byli nie tylko monarchami absolutnymi, lecz stali na czele cerkwi prawosławnej. Prawosławie stało się wyznaniem państwowym, a religia instrumentem władzy. Pozycja cerkwi w państwie zobowiązywała ją do obrony i usprawiedliwiania ustroju państwowego, a także zdarzeń i sytuacji związanych z funkcjonowaniem tego ustroju⁴⁶⁴.

W pierwszej połowie XIX w. rola cerkwi prawosławnej jako instrumentu sprawowania władzy samodzierżawnej w cesarstwie uległa znacznemu wzmocnieniu. Wraz z rosyjskimi podbojami terytorialnymi w XVIII w. pod panowaniem cara Rosji znaleźli się wyznawcy katolicyzmu, islamu, judaizmu. Szczególną rolę w imperium odgrywał katolicyzm, który dysponował zorganizowaną hierarchią, a także, pochodzącą z terenów Rzeczypospolitej, wykształconą elitą intelektualną.

W latach 1798–1820 miał miejsce dynamiczny rozwój katolicyzmu na terytorium imperium rosyjskiego. Działalność oświatowa i misyjna jezuitów, a po ich wydaleniu z Rosji w 1820 r. dominikanów i bernardynów, sprawiła, że katolicyzm dotarł tam, gdzie dotąd nie był oficjalnie obecny – poza granice byłej Rzeczypospolitej. Szkoły i misje katolickie znalazły się na całym terytorium Rosji (Petersburg, Połock, Mohylew, Witebsk, Astrachań, Irkuck, Tomsk)⁴⁶⁵. W tym czasie także wielu przedstawicieli arystokracji rosyjskiej kształciło się w szkołach katolickich⁴⁶⁶, co sprzyjało popularyzacji katolicyzmu wśród elit intelektualnych cesarstwa.

Imperium rosyjskie stanęło przed kwestią infiltracji katolicyzmu w głąb swojego terytorium i musiało się przed nią bronić jako przed elementem obcym kulturowo i obcym w systemie samodzierżawia, który podporządkowywał sobie wszystkie elementy życia społecznego. Obrona przed religią, której najwyższe władze duchowne znajdowały się poza kontrolą cesarstwa, związana była z rosyjską racją stanu. Doszło do tego przekonanie, że katolicyzm jest dezintegrującym państwo wyznaniem buntowniczych Polaków⁴⁶⁷.

⁴⁶² L. Bazyłow, op.cit., s. 333, 339.

⁴⁶³ N. A. Smirnov, *Cerkov w istorii Rosii (IX w.–1917 g.). Kriticzeskije oczerki*, Moskwa 1967, s. 206.

⁴⁶⁴ Por. B. Uspieński, M. Żywow, op.cit., s. 113.

⁴⁶⁵ E. Jabłońska-Deptuła, *Katolicyzm łaciński w Imperium Rosyjskim*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce*, pod red. J. Bardacha, Warszawa 1997, s. 263.

⁴⁶⁶ Por. L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 224.

⁴⁶⁷ E. Jabłońska-Deptuła, op.cit., s. 263.

W reakcji na sukcesy katolicyzmu zostało wzmocnione znaczenie cerkwi prawosławnej. W 1825 r. wstąpił na tron Mikołaj I. Był to gorący i gorliwy wyznawca prawosławia, w którym widział ideologiczny fundament caratu i jego panowania. Po stłumieniu, w chwili wstępowania na tron, powstania dekabrystów, które – jak uznał – nastąpiło pod wpływem wywrotowych idei zachodnioeuropejskich, postanowił wyeliminować obce wpływy i naleciałości. Zasadnicze tezy tego programu zostały sformułowane przez ministra oświaty, Siergieja Uwarowa, w raporcie z 4 grudnia 1832 r. Program jego, zaakceptowany przez cara, przybrał kształt doktryny ideologicznej i symbolu ortodoksji politycznej. Wychodząc z założenia, że Europa Zachodnia znalazła się w stanie dekadencji religijnej i cywilizacyjnej, Uwarow uważał, że należy przeciwstawić się ideom wywrotowym. „Zdrowa” Rosja została przeciwstawiona chorej i niespokojnej Europie. Fundamenty, na których miało oprzeć się cesarstwo, miały być czysto rosyjskie, a więc: kościół prawosławny i samodzierżawie jako warunek politycznego istnienia Rosji oraz ludowość. Prawosławie miało być ostoją panowania carów, którzy wykonują swoją władzę z woli Boga. Należało więc walczyć ze wszystkim, co sprzeczne z prawosławiem⁴⁶⁸.

Za panowania Mikołaja I i jego następców funkcje polityki nacjonalistycznej (narodowej) realizowano przy pośrednictwie polityki wyznaniowej. Kościół prawosławny państwo otaczało swoją opieką i różnymi zabiegami podtrzymywano jego absolutną supremację w wielowyznaniowej Rosji. Oficjalny kościół prawosławny był wspomagany z budżetu państwa i stał w państwie przed wszystkimi innymi wyznaniem⁴⁶⁹. Akty carskie były odczytywane w cerkwiach po nabożeństwie. Ustawodawstwo rosyjskie nie dopuszczało możliwości odstąpienia od wyznania prawosławnego i wystąpienia z cerkwi. *Ułożenie o nakazaniach* określało kary za propagandę religijną, za przejście na inną wiarę, za brak szacunku dla prawosławnej cerkwi i samodzierżawia. W carskim prawodawstwie XIX w. istniało pojęcie „przestępstwa religijnego”⁴⁷⁰.

Przed 1905 r. istniała w Rosji jedynie ograniczona tolerancja religijna, nie znano zaś zasady wolności sumienia i wyznania. Konsekwencją tej zasady było ograniczenie innych wyznań. Z panującego charakteru religii prawosławnej wynikało, że jeśli prawosławny przyjął inną religię, a więc stał się, jak brzmiało ustawowe określenie, „odstępca prawosławia”, popełniał przestępstwo apostazji, które pociągało za sobą, według art. 36–64 ukazu o przeciwdziałaniu i zapobieganiu przestępstwom, m.in. zakaz mieszkania we własnym majątku (o ile mieszkali tam prawosławni) i oddanie tego majątku pod zarząd powierniczy, pozbawienie władzy rodzicielskiej i oddanie dzieci pod opiekę najbliższych krewnych, którzy gwarantują wychowanie dzieci w religii prawosławnej. Karalne było też skłanianie do porzucenia religii prawosławnej. Jeżeli jeden z rodziców był wyznania prawosławnego, dzieci musiały być wychowywane w tej religii, a odstępstwo od tej zasady stanowiło przestępstwo. Tylko Kościołowi prawo-

⁴⁶⁸ B. Kumor, *Historia Kościoła*, Lublin 1991, t. 7, s. 100–101.

⁴⁶⁹ L. E. Gorizontow, *Polskij wopros i konfesjonalnaja politika samodierzawija (30 gody XIX–naczało XX w.)*, [w:] *Katolicyzm w Rosji...*, s. 270–271.

⁴⁷⁰ N. A. Smirnov, op.cit., s. 206–207.

sławnemu przysługiwało prawo do propagandy religijnej; nakłanianie do przyjęcia jego nauki i jego władzy" (art. 70 ukazu o przeciwdziałaniu i zapobieganiu przestępstwom)⁴⁷¹.

Ponieważ religia prawosławna była w Rosji wyznaniem państwowym (prawo zabraniało przejścia na inne wyznanie), chrzest w cerkwi automatycznie wiązał nowonarodzonego z religią państwową w państwie, gdzie nawet wypełnianie praktyk religijnych uznawano za obowiązek⁴⁷². Artykuły 18–22 ukazu o przeciwdziałaniu przestępstwu znaly również przestępstwo uchylania się od spowiedzi i komunii. Art. 106 uznawał za przestępstwo, jeśli rodzice lub opiekunowie, zobowiązani do wychowania dzieci w prawosławiu, wychowują je w zasadach innego wyznania. Art. 194 I k.k. duchownych innych wyznań za wykonanie obrządków religijnych w stosunku do prawosławnego (chrzest, komunie itp.) karał złożeniem z urzędu lub utratą godności duchownej⁴⁷³.

Polityka religijna caratu w dużym stopniu dotknęła wyznawców katolicyzmu. Już za panowania cesarza Aleksandra I, by zapobiec konwersji prawosławnych na katolicyzm, car usunął katolicki zakon jezuitów z Petersburga (1815 r.), a ukazem z 13 lutego 1820 r. zlikwidował zakon w całej Rosji. W 1829 r. wszczęto systematyczną akcję przeciw zakonowi katolickim, a ukazem z 17 marca 1832 r. zlikwidowano na terenie imperium 60% wszystkich klasztorów katolickich⁴⁷⁴.

Następstwem powstania styczniowego na ziemiach Królestwa Polskiego były kolejne represje wobec kościoła katolickiego na ziemiach polskich. Ukazem z 27 X/8 XI 1864 r. oraz zatwierdzonymi przez cesarza przepisami z 22 XI/4 XII 1864 r. o utrzymaniu i zarządzie klasztorów przeprowadzono reorganizację klasztorów rzymskokatolickich. Na tej podstawie zniesiono wszystkie klasztory, w których liczba zakonników czy zakonnic była niższa niż 8 osób. Pozostawiono jako „etatowe” 22 klasztory męskie należące do 10 zakonów i 10 klasztorów żeńskich należących do 7 zakonów. Wszystkie inne miały być zamykane w miarę wymierania zakonników i przenoszenia ich do klasztorów etatowych. Majątek ruchomy klasztorów przejęto w „zawiadywanie i rozporządzanie rządu”, co de facto oznaczało sekularyzację dóbr kościelnych⁴⁷⁵.

Jednym z ważnych wydarzeń w dziejach prawosławia w Rosji w XIX w. była likwidacja i wchłonięcie przez oficjalną cerkiew państwową, przy pomocy aparatu represji państwa, wyznawców chrześcijaństwa obrządku grekokatolickiego (tzw. unitów), uznających zwierzchność papieża, a zamieszkujących ziemie dawnej Rzeczypospolitej. Już w 1827 r. został opracowany plan likwidacji unii, który został zaaprobowany przez cesarza Mikołaja I. 9 X 1827 ukazem carskim surowo zabroniono przechodzenia z obrządku unickiego na łaciński⁴⁷⁶. W styczniu 1837 r. kościół unicki został podporządkowany władzy Świętobliwego Synodu, a 12 lutego 1839 r. pod naciskiem władzy państwowej na synodzie biskupów

⁴⁷¹ K. Grzybowski, op.cit., s. 128.

⁴⁷² L. Bazylow, *Historia Rosji*, Warszawa 1983, t. 2, s. 168.

⁴⁷³ K. Grzybowski, op.cit., s. 128.

⁴⁷⁴ B. Kumor, op.cit., s. 105, 108.

⁴⁷⁵ K. Grzybowski, op.cit., s. 130.

⁴⁷⁶ B. Kumor, op.cit., s. 113.

unickich w Połocku uroczyste ogłoszono powrót do prawosławia unitów zamieszkujących tereny Rosji. Car i Świętobliwy Synod przyjęli z *dziękczynieniem wzniesionym ku Bogu* fakt likwidacji kościoła unickiego⁴⁷⁷.

Przyłączenie unitów nie objęło osób zamieszkujących tereny Królestwa Polskiego. Likwidacja unii w Królestwie nastąpiła w 1872 r. Przeprowadzono wtedy wśród unitów akcję agitacyjną, obiecując różne udogodnienia (m.in. zwolnienie ze służby wojskowej) w zamian za przejście na prawosławie. W 1872 r. powołany przez cara Aleksandra II specjalny komitet ds. diecezji chełmskiej (unickiej) pod pozorem oczyszczenia obrządku z naleciałości łacińskich zaczął wprowadzać w kościołach unickich liturgię prawosławną. Rozpoczęto także stopniową likwidację unii w Królestwie Polskim przy zastosowaniu represji ze strony władz cywilnych i wojskowych. Unitów więziono, zsyłano w głąb Rosji, we wsiach unickich rozlokowywano wojsko, którego cały koszt utrzymania ponosiła wieś. W 1875 r. Aleksander II ostatecznie zatwierdził przyłączenie diecezji chełmskiej do Kościoła prawosławnego⁴⁷⁸.

Represje rządowe kierowane były także wobec staroobrzędowców, których car Mikołaj I także pragnął włączyć do oficjalnej cerkwi. Prowadzone wśród staroobrzędowców misje miały charakter represyjny. Władze zamykały cerkwie raskolników, a także dokonywały aresztowań i zsyłek wiernych i duchowieństwa⁴⁷⁹.

Dopiero rewolucja 1905–1907 r. przyniosła złagodzenie najjaskrawszych ograniczeń wolności wyznania. Ukaz z 17/30 IV 1905 r. zezwolił na zmianę wyznania chrześcijańskiego na inne wyznanie chrześcijańskie, uchylając tym samym przepisy uznające za przestępstwo porzucenie prawosławia i nakłanianie do jego porzucenia; pozostało natomiast przestępstwem nakłanianie chrześcijanina do przyjęcia wiary niechrześcijańskiej (art. 82 k.k. z 1903 r.), pozostawało też wyłączne prawo propagandy religijnej prawosławia⁴⁸⁰. Tzw. ukaz tolerancyjny oznaczał jedynie tolerowanie istnienia w państwie innych, poza prawosławiem, wyznań.

Ustawy zasadnicze z 1906 r. deklarowały zasadę wolności wyznania (art. 66, 67, 68), ale nie wolności sumienia w sensie równouprawnienia bezwyznaniowości. Wedle ustaw zasadniczych wszystkie ludy Rosji „wedle wiary swych przodków miały prosić Boga o błogosławieństwo dla rządów monarchy rosyjskiego (art. 67). Rządowy projekt ustawy o wolności wyznania deklarował, że wolność ta i związane z nią prawo do zmiany wyznawanej religii „pod żadnym pozorem nie mogą pociągać za sobą utworzenia klasy ludzi stojących poza religią, to jest takich, którzy porzucili jakąkolwiek religię i nie przyłączyli się do żadnej innej”. Oznaczało to zakaz deklaracji bezwyznaniowości⁴⁸¹. Kodeks karny stanowił, że kto w miejscach publicznych umyślnie potępia wiarę chrześcijańską lub Kościół prawosławny, ten podlega pozbawieniu wszystkich praw i stanu majątkowego oraz karze zesłania na katorgę na okres od 12 do 15 lat⁴⁸².

⁴⁷⁷ N. A. Smirnov, op.cit., s. 220–221.

⁴⁷⁸ H. Dylągowa, *Unia w Królestwie Polskim (1815–1915)*, [w:] *Katolicyzm w Rosji...*, s. 242–243.

⁴⁷⁹ B. Kumor, op.cit., s. 174.

⁴⁸⁰ K. Grzybowski, op.cit., s. 136.

⁴⁸¹ Ibidem, s. 137.

⁴⁸² W. Kurojedow, *Państwo radzieckie a kościół*, Warszawa 1979, s. 11.

Bezwyznaniowość nie mogła być tolerowana w kraju, gdzie religia była jedną z form uświęcających władzę i jednym z instrumentów jej polityki. Słowa Mikołaja I z 1849 r., wypowiedziane na audiencji z episkopatem katolickim, że *całe zło pochodzi od niedostatku religii*⁴⁸³, były aktualne i obowiązujące do końca istnienia absolutyzmu carskiego.

Państwo rosyjskie włączyło cerkiew do świeckiego aparatu państwa. Poprzez system zarządzeń Synodu – wśród których na szczególną uwagę zasługuje wydany w 1841 r. statut duchownych konsystorzy, będących kolegalnymi organami władzy diecezjalnej, w których główną rolę odgrywał sekretarz, formalnie nacelnik kancelarii, a faktycznie kierownik konsystorza, podlegający bezpośrednio oberprokuratorowi Synodu – stworzono charakterystyczną dla Rosji strukturę Kościoła, w literaturze historycznej nazywaną synodalno-konsystorską. Charakteryzowała się ona tym, że nie dopuszczała do udziału w zarządzie cerkiewnym czynnika społecznego, a tym samym wzmacniała pozycję episkopatu w stosunku do wiernych, równocześnie podporządkowując cerkiew państwu⁴⁸⁴. Ten układ stosunków między Kościołem a państwem znalazł swoje odbicie w prawodawstwie rosyjskim. Ze *Zbioru Praw Państwowych (Swod Zakonow Rossijskoj Imperii)*, z artykułów dotyczących władzy w cerkwi (t. 1, cz. I art. 41–43 pierwszego wydania z 1832 r.), wynika, że cesarz jest nosicielem i organem najwyższej władzy kościelnej, która jest częścią władzy państwowej, jedną z jej dziedzin. Państwowe akty prawne stanowiły równocześnie prawo kościelne, a akty władzy kościelnej winny być traktowane jako akty władzy państwowej. Święty Synod był organem władzy państwowej, instytucją państwową tworzoną przez cara, czyli z punktu widzenia formalno-prawnego Kościół prawosławny był częścią ustroju państwowego⁴⁸⁵. Sytuacja ta nie uległa zmianie nawet po reformie najwyższych organów władzy państwowej w 1906 r.

Cerkiew jako część biurokracji carskiej podlegała ochronie państwa, które zapewniało jej surowymi przepisami prawnymi dominację wyznaniową w państwie. Ze swej strony cerkiew uświęcała funkcjonowanie autorytarnego reżimu politycznego. Hierarchowie prawosławni w Rosji wspierali swoim duchownym autorytetem samodzierżawie. Metropolita nowogrodzki i petersburski, Nikanor, tak objaśniał w 1832 r. ideę połączenia prawosławia i samodzierżawia: *kto posiada strach boży, ten czci cara, kto czci cara, ten powinien mieć także strach boży. Czy trzeba was przekonywać, Rosjanie, o znaczeniu konieczności przykazu – czcij cara? Wiecie, że wybiera go sam Bóg, który namaszcza go na carstwo i wywyższa. On przedstawia obraz cara niebieskiego na ziemi. Wyznacza podatki? Powinniśmy płacić bez szemrania. Żąda od nas naszych dzieci dla obrony ojczyzny? W każdym wypadku powinniśmy ofiarować nie tylko życie naszych synów, ale i własne, aby tylko uratować tron i carstwo*⁴⁸⁶. Posłuszeństwo władcy według hierarchów cerkiewnych było traktowane jako nakaz religijny.

⁴⁸³ Por. L. E. Gorizontow, op.cit., s. 271.

⁴⁸⁴ M. Papierzyńska-Turek, op.cit., s. 38.

⁴⁸⁵ Ibidem, s. 38.

⁴⁸⁶ N. A. Smirnov, op.cit., s. 207.

Metropolita Filaret, jeden z wpływowych w XIX w. hierarchów cerkwi prawosławnej, za istotne odstępstwo od zasad wiary uznawał fakt, że staroobrzędowcy nie wspominają podczas nabożeństw cesarza. Uważał to za jeden z warunków ich ponownego zjednoczenia z kościołem prawosławnym, w ten sposób wspominanie cara podczas nabożeństw nabierało statusu prawd wiary⁴⁸⁷.

Pomimo statusu wyznania państwowego stan cerkwi w państwie i wśród społeczeństwa był zły. Cerkiew prawosławna, której związek z aparatem biurokratycznym nie ulegał wątpliwości, nie potrafiła pozyskać poparcia ludności. Ci chłopci, których religijność miała głębszy charakter, ciążyli ku staroobrzędowcom i sektom. Klasy wykształcone natomiast bądź nie przejawiały zainteresowania cerkwią, bądź pociągały je inne religie, zwłaszcza o charakterze świeckim (ideologicznym)⁴⁸⁸. Wzrastające w XIX w. nastroje antypańszczyźniane i narodnickie zaczęły zmieniać się coraz bardziej w nastroje antykościelne, gdyż widziano w cerkwi jedynie instytucję nastawioną na tłumienie nadziei i aspiracji narodowych i wspierania samowładztwa⁴⁸⁹.

Konserwatyzm zapatrywań cerkwi czynił ją jawnie antyinteligentką. Stosując się do średniowiecznego ruskiego porzekadła, że „zło bierze się z poglądów”, mało interesowała się nawet własną ideologią, do której uciekała się jedynie w obronie przed schizmatykami i cudzoziemcami. Wszelkie próby jej ożywienia spotykały się z wrogością. Cerkiew kolejno odpychała od siebie najwybitniejsze umysłowości religijne w Rosji: słowianofilów, Włodzimierza Sołowjewa, Lwa Tołstoja oraz środowiska świeckich, skupione na początku XX w. wokół Towarzystwa Religijno-Filozoficznego. Rosyjska cerkiew okazywała niewielkie zainteresowanie edukacją. Włączyła się do nauczania elementarnego dopiero po 1860 roku i to na polecenie państwa zaalarmowanego wpływem świeckich ideologii i intelektualistów na ludność⁴⁹⁰.

Cerkiew nie potrafiła spełnić roli edukacyjnej w społeczeństwie z powodu niskiego poziomu wykształcenia i wychowania duchownych w szkołach seminaryjnych. Duchowni nie cieszyli się respektem i dobrą opinią w społeczeństwie⁴⁹¹. Duchownym zarzucano m.in. lenistwo i niechęć do wykładania w parafialnych szkołach kościelnych, co doprowadziło od ich upadku, sprzyjając rozwojowi szkół tzw. ziemskich⁴⁹².

W czasach cesarstwa cerkiew nie była instytucją szanowaną, duchowieństwo zostało oddzielone od społeczeństwa, zwłaszcza od jego zamożnych i wykształconych warstw. Zakaz wstępowania do stanu kapłańskiego, nałożony przez moskiewską władzę, na szlachtę sprawił, że większość rosyjskich duchownych wywodzili się z warstw najniższej sytuacji społecznej i kulturalnej. Duchowni do końca reżimu carskiego pozostali hermetyczną kastą, której członkowie uczęszczali do własnych szkół, żenili się z córkami popów i przeznaczali swoje dzieci

⁴⁸⁷ B. Uspieński, M. Żywow, op.cit., s. 112.

⁴⁸⁸ R. Pipes, op.cit., s. 242.

⁴⁸⁹ T. Pikus, *Rosja w objęciach ateizmu*, Warszawa, s. 22.

⁴⁹⁰ Ibidem, s. 242–243.

⁴⁹¹ Por. J. Kucharzewski, *Od białego caratu do...*, t. 1, s. 185–188, 194–197.

⁴⁹² Ks. T. Pikus, op.cit., s. 25.

do stanu duchownego. Zubożały, odizolowany i utożsamiany z samodzierżawiem kler prawosławny nie zyskał w społeczeństwie ani miłości, ani poważania⁴⁹³. Rozpowszechniło się lekceważenie religii i pogarda dla duchowieństwa; Obserwatorzy przedrewolucyjnej Rosji zgodni są co do tego, że Kościół prawosławny, reprezentowany na wsi przez popa, w dziedzinie kultury znikomo oddziaływał na wiernych. Podstawowe funkcje popa miały charakter obrzędowo-magiczny, głównym zaś jego celem było zapewnienie bezpiecznego przejścia jego trzódki na tamten świat⁴⁹⁴. Owa religia bizantyńska, wywodząca się z pałacu a użyta dla utrzymania porządku w obozie wojskowym, nie potrafi zaspokoić najwznioślejszych potrzeb duszy. Dopomaga policji w zwodzeniu narodu i na tym koniec [...] Zniewoleni pasterze mogą przewodzić jedynie umysłom jałowym; pop pouczy narody, jak bić pokłony przed siłą [...] Zobaczyłem w Rosji Kościół chrześcijański, którego nikt nie atakuje, a wszyscy, przynajmniej z pozoru, otaczają czcią, Kościół, któremu nic nie przeszkadza w pełnieniu jego władzy duchowej, a tym czasem ów Kościół w żadnej mierze nie panuje nad sercami i potrafi jedynie wychowywać ludzi obłudnych lub zabobonnych [...] Ów Kościół jest martwy [...] Kościołowi rosyjskiemu brakuje tego, czego w ogóle nie ma w tym kraju, a mianowicie wolności, bez której wszelkie życie zamiera, a światło gaśnie⁴⁹⁵.

W XIX w., z małymi wyjątkami, trwał proces kostnienia form aktywności cerkwi. Na przełomie XIX i XX w. większa część ludności kraju zaczęła religijnie obojętnieć, co przyczyniło się do szybkiego upadku cerkwi po rewolucji 1917 r.⁴⁹⁶ Upadek ten nastąpił szybko, pomimo że jeszcze w 1914 r. rosyjska cerkiew prawosławna liczyła (według oficjalnych danych) 117 mln wyznawców należących do 67 diecezji. Posługę kapłańską pełniło 130 biskupów i ponad 50 tys. księży. Pod zwierzchnictwem cerkwi znajdowało się 35 tys. szkół parafialnych oraz 58 seminariów (mających charakter szkół średnich) oraz 4 akademie teologiczne⁴⁹⁷.

Oficjalne statystyki nie odnotowywały jednakże faktu, że część inteligencji rosyjskiej odeszła od Kościoła oraz specyficznych form religijności ludowej. Szczególna sytuacja cerkwi rosyjskiej w XIX w., w warunkach pełnego podporządkowania władzy carskiej i słabego wykształcenia kleru, tworzyła doskonałe podłoże dla rozwoju różnych sekt. W Rosji istniała duża ilość mistyczno-proroczych sekt, które żyły pragnieniem przeobrażenia życia⁴⁹⁸.

W końcu XVIII w. pojawiła się m.in. sekta chłystów. Jej zwolennicy twierdzili, że są natchnieni Duchem Świętym. Chłystowie nauczali, że na ziemi króluje zło i że wierni muszą nieustannie cierpieć, również w następstwie prześladowań, jednak dzięki temu zasłużą na zbawienie wieczne⁴⁹⁹. W Rosji w czasie wszystkich konfliktów duchowieństwo cerkiewne stawiało po stronie władz, w związku z tym wśród części chłopów utrzymało się przekonanie, że w tej sytuacji nie ma potrzeby się modlić. W ten sposób powstała sekta „niemolaków” (nie modlących

⁴⁹³ R. Pipes, op.cit., s. 243–244.

⁴⁹⁴ Idem, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 89.

⁴⁹⁵ A. de Custine, *Rosja w roku 1839...*, t. 2, s. 400, 401, 432, 433.

⁴⁹⁶ A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 117.

⁴⁹⁷ T. Czekalski, *Od radykalizmu do zniewolenia. Cerkiew rosyjska w latach 1917 – 1927*, „Więź” 1992, nr 3, s. 57.

⁴⁹⁸ M. Bierdiajew, op.cit., s. 12.

⁴⁹⁹ S. Wojtkowiak, op.cit., s. 63.

się). Wzorowały się na niej także inne nowo powstające sekty m.in. „niepłatelszczicy” – przeciwnicy płacenia podatków, „łuczynkowcy” – przeciwnicy pieniędzy⁵⁰⁰.

Negatywne zjawiska występujące wewnątrz cerkwi sprawiły, że wśród hierarchii kościelnej oraz wśród osób świeckich oddanych cerkwi (które mimo jej ułomności uznawały jej autorytet moralny) dojrzała świadomość, że konieczna jest reforma kościelna. U źródeł różnorodnych koncepcji reformatorskich tkwiło przekonanie, że rosyjska cerkiew nie jest sprawna, nie ma swobody działania i dlatego też utraciła w społeczeństwie autorytet, a co za tym idzie wpływy. Ludność ma do niej stosunek formalny, bierze udział w obrzędach, lecz nie uczestniczy w życiu kościelnym. Wszystko to miało wynikać z podporządkowania cerkwi państwu. Poglądy tego rodzaju nasiliły się na przełomie XIX i XX w., gdy zarysował się coraz większy rozróżnienie między skostniałą, biurokratyczną postawą cerkwi a społeczeństwem, ruchami społecznymi – gdy nastąpiło odsunięcie Kościoła na margines życia społecznego⁵⁰¹. Reformatorzy religijni z przełomu XIX i XX w. odrzucali doktrynę Siergieja Uwarowa, która tworząc fundament ideologicznej supremacji caratu, dowodziła, że naród musi być wychowany w duchu prawosławia. Chcieli oni szukać nowych dróg dla narodu i cerkwi⁵⁰².

Na początku XX w. rozpoczęto przygotowania do soboru, który miał się zająć reformą. Po odejściu ze stanowiska oberprokuratora Konstantego Pobiedonosewa, zdecydowanego przeciwnika reform, w styczniu 1906 r. Synod podjął decyzję o zwołaniu zebrania przedsoborowego, mającego na celu przygotowanie Soboru kościelnego. Zebranie przedsoborowe zostało otwarte 8 marca 1906 r., a jego prace trwały do 15 grudnia 1906 r. Głównym problemem było ustalenie składu i charakteru Soboru. Wprawdzie car ostatecznie nie udzielił zgody na zwołanie Soboru, jednak dyskusje teoretyczne nad kształtem Kościoła miały znaczenie dla późniejszych reform⁵⁰³.

Trzeciego marca 1917 r. car Mikołaj II zrezygnował z tronu, a wielki książę Michał go nie przyjął. W tej sytuacji Kościół prawosławny w Rosji pozostał praktycznie bez głowy, którą od 1797 r. był car.

Po rewolucji lutowej w 1917 r. cerkiew dostrzegła szansę wyzwolenia się spod kurateli państwa bez utraty przywilejów, które uzyskała, współpracując z państwem. Dnia 12 maja 1917 r. Świętobliwy Synod Rosyjskiego Kościoła prawosławnego ogłosił zwołanie synodu krajowego na 15 lipca do Moskwy. Uchwały synodalne miały nabierać mocy prawnej po ich akceptacji ze strony biskupów. Synod wypowiedział się m.in. za przywróceniem patriarchatu zniesionego w 1720 r. i 5 listopada 1917 r. powołał na ten urząd metropolitę moskiewskiego Tichona (Wasilij Iwanowicz Białawin 1917–1925). Synod przedsięwziął wiele reform; dla biskupów zarezerwował wyłączność decyzji w sprawach wiary, liturgii, wychowania chrześcijańskiego, zarządu cerkwi i nadzór nad dyscypliną kościelną. W miejsce Świętobliwego Synodu, którym zarządzał mianowany przez

⁵⁰⁰ Ibidem, s. 66.

⁵⁰¹ M. Papierzyńska-Turek, op.cit., s. 44.

⁵⁰² A. Grajewski, *Rosja i krzyż*, Katowice 1991, s. 8.

⁵⁰³ M. Papierzyńska-Turek, op.cit., s. 45–46.

cara świecki urzędnik – oberprokurator, Synod utworzył Najwyższą Radę Kościelną, której przewodniczył patriarcha⁵⁰⁴.

Dwa dni po wyborze patriarchy Tichona doszło do objęcia władzy w państwie przez bolszewików z Włodzimierzem Leninem na czele, co postawiło cerkiew w całkowicie odmiennej sytuacji niż za istnienia caratu. Ideologia bolszewizmu zawierała w sobie elementy zdecydowanie wrogie religii. *Cały swój światopogląd opiera socjaldemokracja na socjalizmie naukowym, tj. na marksizmie. Podstawą filozoficzną marksizmu [...] jest materializm dialektyczny, który całkowicie przejął historyczne tradycje materializmu XVIII w. we Francji i Feuerbacha (pierwsza połowa wieku XIX) w Niemczech, materializmu bezwzględnie ateistycznego, zdecydowanie wrogiego wszelkiej religii*⁵⁰⁵.

W programie partyjnym przyjętym przez II Zjazd partii (lipiec–sierpień 1903 r.) zostało zaznaczone, że SDPRR stawia sobie jako najbliższe polityczne zadanie obalenie carskiego samowładztwa i zastąpienie go republiką demokratyczną, której konstytucja gwarantowałaby: 5) niczym nie ograniczoną wolność sumienia, słowa, pracy, zgromadzeń, strajków oraz zrzeszania się [...] 7) zniesienie stanów i całkowite równouprawnienie wszystkich obywateli niezależnie od płci, religii, rasy i narodowości [...] 13) oddzielenie kościoła od państwa i szkoły od kościoła⁵⁰⁶. Te założenia programowe pozostały niezmiennym składnikiem doktryny rewolucyjnego państwa. Państwo nie powinno mieć nic wspólnego z religią, stowarzyszenia religijne nie powinny być związane z władzą państwową. Należy pozostawić każdemu zupełną swobodę wyznawania takiej religii, jaka mu odpowiada, albo niewyznawania żadnej religii, tzn. pozostawiania ateistą, jakim zazwyczaj też bywa każdy socjalista. [...] Całkowite oddzielenie kościoła od państwa – oto zadanie, jakie stawia socjalistyczny proletariats współczesnemu państwu i współczesnemu kościołowi⁵⁰⁷.

Formalnie zgodne z założeniami doktryny socjalistycznej religia została uznana za sprawę prywatną każdego obywatela. Jednakże państwo sowieckie, które uznało się za organ proletariatu, a zarazem oparte było na założeniu, że istnieje pewna dokładnie określona i tylko jedna „ideologia proletariacka” z ateizmem jako jej istotnym składnikiem, było państwem, które miało wbudowaną w swoją strukturę założenia ideologiczne i jako takie nie mogło pozostać ideologicznie neutralne wobec religii. Zgodnie z ogólną zasadą, która nakładała na państwo socjalistyczne obowiązek wykorzenienia „przesądów religijnych” wszelkimi środkami, rozpoczął się okres represji skierowanych przeciw wszelkiej religii⁵⁰⁸. Zmiana światopoglądu społeczeństwa stanowiła niezbywalną część polityki władz państwowych. Religie porównywano do narkotyku lub innego środka odurzającego, przypisywano jej rolę reakcyjną, utrwalającą w społeczeństwie zacofanie, wyzysk, ignorancję i zniewolenie człowieka. Rola instytucji religijnych, praktyki i doktryny w życiu człowieka zostały ocenione negatywnie⁵⁰⁹.

⁵⁰⁴ B. Kumor, *Historia Kościoła*, Lublin 1999, t. 8, s. 573.

⁵⁰⁵ W. I. Lenin, *O stosunku partii robotniczej do religii*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1978, t. 1, s. 744.

⁵⁰⁶ KPZR w rezolucjach i uchwałach zjazdów, konferencji i posiedzeń plenarnych KC, Warszawa 1956, t. 1, s. 40–41.

⁵⁰⁷ W. I. Lenin, *Socjalizm i religia*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1955, t. 10, s. 72–72.

⁵⁰⁸ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu* (cz. 2)..., s. 547.

⁵⁰⁹ T. Pikus, op.cit., s. 14.

W początkowym okresie walka z cerkwią miała ponadto podłoże pragmatyczne, przywódcy bolszewicy prawdopodobnie obawiali się, że cerkiew wcześniej czy później stanie się siłą inspirującą ruchy antybolszewickie, co w warunkach wojny domowej mogło przeważać szalę zwycięstwa. Dlatego też pierwszym zadaniem władzy bolszewików było osłabienie cerkwi jako instytucji.

W listopadzie i grudniu 1917 r. władze komunistyczne pozbawiły Kościół własności ziemskiej, upaństwowiły szkolnictwo kościelne, łącznie z uczelniami teologicznymi, wprowadziły małżeństwa i rozwody cywilne, a klasztory podporządkowały resortowi spraw wewnętrznych⁵¹⁰.

Pierwsze postanowienia dotyczące stowarzyszeń religijnych były zawarte już w dekreście *O ziemi* przyjętym przez II Wszechrosyjski Zjazd Rad 26 października (8 listopada) 1917 r., w którym była mowa o przekazaniu do dyspozycji gminnych komitetów ziemskich i powiatowych rad deputowanych ludowych wszystkich gruntów kościelnych i klasztornych z całym żywym i martwym inwentarzem, zabudowaniami gospodarskimi oraz wszystkim, co do nich należy⁵¹¹. W grudniu 1917 r. zostały wydane takie akty, jak: uchwała Ludowego Komisarjatu Oświaty (z 11 grudnia) *O przekazaniu sprawy wychowania i kształcenia z resortu duchownego w zarząd Ludowego Komisarjatu Oświaty*, uchwała *O skasowaniu w zakładach szkolnych stanowisk katechetów wszystkich wyznań*, dekrety *O rozwiązaniu małżeństw* i *O ślubie cywilnym, o dzieciach i prowadzeniu ksiąg aktów stanu cywilnego* (z 18 grudnia 1917 r.), który stanowił, że „Republika Rosyjska uznaje odtąd jedynie śluby cywilne”⁵¹². Wszystkie te dokumenty zostały połączone i uzupełnione w odrębnym państwowym akcie konstytucyjnym; w dekreście Rady Komisarzy Ludowych z 23 stycznia 1918 r. *O rozdzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła*. Dekret ten proklamował oddzielenie cerkwi od państwa (art. 1 głosił, że „Kościół zostaje oddzielony od państwa”), pozbawił ją statusu prawnego oraz wprowadził równość wszystkich wyznań wobec prawa. Oddzielenie cerkwi od państwa oznaczało m.in. zerwanie wszelkich zależności obywateli od instytucji i stowarzyszeń religijnych. Cerkiew zachowała prawo do obrzędów religijnych, ale zniesiono moc prawną urzędowych dokumentów cerkiewnych, a wiernym zabroniono wszelkich świadczeń na rzecz wiernych. Najbardziej brzemienne w skutkach było pozbawienie wszelkich stowarzyszeń religijnych osobowości prawnej. Oznaczało to utratę majątku: ziemie i budynki cerkiewne zostały znacjonalizowane. Jeżeli wierni pragnęli kultywować swoją wiarę, musieli wydzierżawić swoje cerkwie od państwa⁵¹³. Na mocy dekretu państwo zabrało Kościołowi prawosławnemu prawie 6 tys. świątyń i klasztorów jako „szczególnie cenne zabytki” historii lub architektury, które należało wziąć „pod ochronę państwa”. Na mocy tegoż dekretu zabroniono nauczania religijnego wszystkich uczelniach państwowych, społecznych, prywatnych, w których wykładane były przedmioty ogólnokształcące; obywatele mogli odtąd nauczać religii jedynie drogą

⁵¹⁰ B. Kumor, op.cit., s. 573.

⁵¹¹ *Dekret o ziemi*, [w:] W. I. Lenin, *Dzieła...*, t. 3, s. 141.

⁵¹² W. Kurojedow, op.cit., s. 30.

⁵¹³ M. Smoleń, op.cit., s. 117.

prywatną⁵¹⁴. Konstytucja państwa z 10 lipca 1918 r. potwierdziła ten dekret, przyznając prawo do wolności sumienia i propagandy ateistycznej.

Istotnym elementem walki bolszewików z cerkwią było wydanie 13 czerwca 1921 r. dekretu nakazującego cenzurowanie wszystkich kazań i publicznych wystąpień duchownych. Zezwolono jedynie na głoszenie kazań religijnych, natomiast jedynymi interpretatorami tego, czy kazanie było rzeczywiście religijne, byli urzędnicy państwowi. Księży oskarżano o głoszenie kazań niezgodnych z przepisami, po czym skazywano ich na karę więzienia lub zsyłki. W ten sposób przystąpiono do wyeliminowania duchowieństwa z życia społecznego⁵¹⁵.

Początkowo patriarcha Tichon w styczniu 1918 r. potępił władzę bolszewików, jednakże wskutek podjętych represji, m.in. w 1918 r., władze komunistyczne zakazały używania stroju duchownego, zamykały i likwidowały masowo klasztory i cerkwie, a także wskutek niepowodzeń wojsk kontrewolucji patriarcha, pragnąc zachować neutralną postawę, w 1918 r. zabronił duchowieństwu zajmowania się polityką i wezwał do zakończenia bratobójczej walki⁵¹⁶. W warunkach wojny domowej 25 września 1918 r. w uroczystość św. Sergiusza z Rodoneża patriarcha Tichon wydał rozporządzenie, w którym zabronił duchowieństwu zajmowania się polityką, a wiernych zwalniał od zaciągniętych wcześniej (wobec cerkwi) zobowiązań politycznych. Oznaczało to, że każdy zgodnie z własnym sumieniem mógł dokonać wyboru w toczącej się wojnie. Tichon głosił, że *ustanowienie tej czy innej formy władzy świeckiej nie jest zadaniem cerkwi lecz samego narodu*⁵¹⁷.

Pogorszenie się stosunków państwa z kościołem nastąpiło wraz z głodem w latach 1921–1922. 26 lutego 1922 r. na mocy dekretu rządowego ogłoszono konfiskatę wszystkich kosztowności cerkiewnych z przedmiotami sakralnymi włącznie. Rekwizycja sprzętu liturgicznego oznaczała rozpoczęcie otwartej konfrontacji państwa z Cerkwią. 28 lutego patriarcha Tichon wydał list pasterski potępiający inspiratorów zaboru mienia cerkiewnego, a na sprawców świętokradztwa rzucił ekskomunikę. Natomiast premier Rady Komisarzy Ludowych i przywódca partii bolszewickiej, Włodzimierz Lenin, nakazał pacyfikację opornych wsi i doprowadzenie rekwizycji do końca⁵¹⁸.

Wierni usiłowali przeciwstawić się konfiskacie – i w wielu miejscowościach doszło do krwawych starć z wojskiem, w których zginęło i zostało uwięzionych wiele osób duchownych i świeckich. Równocześnie bolszewicy rozpoczęli akcję propagandową przeciwko cerkwi, oskarżając ją o chęć zachowania majątku kosztem życia wiernych. Mając w ten sposób przygotowany grunt, wydano siłom bezpieczeństwa polecenie „aresztowania jak największej ilości przedstawicieli reakcyjnej burżuazji i reakcyjnego duchowieństwa, postawienie ich przed sądem i rozstrzelanie”. Pierwszy większy proces zorganizowano w Moskwie na przełomie kwietnia i maja 1922 r. W sumie w 1922 r. stracono ponad 8 tys. kapłanów,

⁵¹⁴ T. Pikus, op.cit., s. 34.

⁵¹⁵ A. Grajewski, op.cit., s. 17.

⁵¹⁶ B. Kumor, op.cit., s. 574.

⁵¹⁷ A. Grajewski, op.cit., s. 15.

⁵¹⁸ Ibidem, s. 18.

mnichów i mniszek⁵¹⁹. Protesty patriarchy spowodowały jego aresztowanie 9 maja 1922 r. Do pogłębienia się konfliktu między stronami przyczyniła się jeszcze skrajnie antykomunistyczna postawa grupy duchowieństwa prawosławnego. Grupa ta, z inicjatywy duchownych zmuszonych do opuszczenia Rosji w związku z wydarzeniami rewolucyjnymi, tworzyła później na emigracji nowe struktury cerkwi prawosławnej. Kościół rosyjski na emigracji w aspekcie politycznym był monarchiczny i zdecydowanie antykomunistyczny. Kiedy okazało się, że w Moskwie patriarcha przyjął postawę uległą wobec reżimu bolszewików, Kościół na emigracji zdecydował się zerwać wszelkie stosunki z Moskiewskim Patriarchatem i ogłosił się jedynym prawowiernym Rosyjskim Kościołem Prawosławnym⁵²⁰.

Walkę z Kościołem ułatwił inspirowany przez władzę państwową rozłam w Cerkwi. Rozłam zainicjowała grupa pietrogradzkich duchownych z Aleksander Wwiedeńskim na czele. 18 maja 1922 r. Wwiedeński wraz ze swoimi zwolennikami dokonał formalnego przewrotu, zlikwidował patriarchat i w jego miejsce ustanowił Najwyższy Zarząd Cerkiewny. W ten sposób doszło do powstania tzw. „żywej cerkwi”, której bolszewicy udzielili swojego poparcia i dekretem z 10 sierpnia 1922 r. zdelegalizowali Kościół patriarchalny⁵²¹. Ruch „żywej cerkwi” powstał na gruncie autentycznego ruchu prawosławnego duchowieństwa, które w przeszłości kontestowało postępowanie hierarchii kościelnej z powodu jej uzależnienia od caratu i zbyt małego zainteresowania środowiskami robotniczymi. Doprowadziło to do powstania w 1905 r. „grupy 32 kapłanów petersburskich”. Grupa ta utworzyła Wszechrosyjski Sojusz Demokratycznego Duchowieństwa i osób świeckich, który propagował doktrynę socjaldemokratyczną⁵²². Grupa ta stała się wygodnym narzędziem w rękach władzy radzieckiej, wykorzystanym do rozbicia jedności prawosławia rosyjskiego. Grupa ta widziała w przewrocie bolszewickim początek budowy nowego, bardziej sprawiedliwego ładu społecznego. Antyreligijne działania bolszewików nie zmieniły ich nastawienia wobec możliwości pogodzenia ateistycznego reżimu z chrześcijaństwem. Nowy Kościół został uznany przez reżim sowiecki za jedyny legalny w Związku Radzieckim⁵²³.

W 1923 r. Tichon złożył obietnicę współpracy z komunistami i w pokazowym procesie przeprowadzonym przez władzę wiosną tego roku Tichon przyznał się do stawianych mu publicznie zarzutów, i wyraził żal z powodu swoich wystąpień przeciwko władzy bolszewickiej. Pomogło mu to uzyskać zwolnienie z aresztu i umożliwiło działalność patriarchatu. Tichon zmarł 7 kwietnia 1925 r. Pomimo to jego następca został wybrany dopiero w 1927 r., ponieważ do tego roku wszyscy potencjalni kandydaci przebywali w więzieniach. Dopiero po podpisaniu zobowiązania lojalności i zwolnieniu metropolity Sergiusza z więzienia pozwolono mu stanąć na czele cerkwi, chociaż jego oficjalny ingres nastąpił dopiero w 1943 r.

⁵¹⁹ M. Smoleń, op.cit., s. 118.

⁵²⁰ T. Kałużny, *Sekret Nikodema*, Kraków 1999, s. 26.

⁵²¹ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, Warszawa 1986, s. 112.

⁵²² T. Pikus, op.cit., s. 31.

⁵²³ T. Kałużny, op.cit., s. 27.

Metropolita Sergiusz musiał uznać władzę bolszewicką. W orędziu z 29 czerwca 1929 r. pisał: „Chcemy być prawosławni a jednocześnie uznawać Związek Radziecki za naszą ojczyznę, której radości i powodzenia są naszymi radościami, a niepowodzenia – naszymi niepowodzeniami”⁵²⁴. Ta deklaracja wykraczała poza ramy polityki prowadzonej przez poprzedniego patriarchę. Jeżeli bowiem Tichon starał się nie angażować w sprawy polityczne, Sergiusz zajął postawę pełnego poparcia władzy radzieckiej.

Celem kapitulacji było ratowanie Kościoła instytucjonalnego i uporządkowanie jego działalności. Ceną kompromisu było poddanie się pod całkowitą kontrolę ateistycznej władzy przy jednoczesnym usprawiedliwieniu jej poczynań. Wielu wiernych nie znalazło zrozumienia dla postępowania metropolity, określając je „herezją siergizmu”⁵²⁵. Za cenę podporządkowania cerkwi metropolita Sergiusz otrzymał niewiele. Zezwolono mu na otwarcie instytutu teologicznego, który miał służyć kształceniu duchowieństwa (po dwóch latach działalności został zamknięty), oraz na wydawanie pisma „Wiadomości Moskiewskiego Patriarchatu”. Można przypuszczać, że porozumienie metropolity z władzami zawierało tajne gwarancje ze strony władz, że cerkiew nie będzie likwidowana i pozwoli się jej na istnienie na marginesie społeczeństwa⁵²⁶. Deklaracja lojalności Sergiusza wywołała liczne głosy protestu wśród biskupów, księży oraz części wiernych zarówno w Rosji, jak i na emigracji. Stosunek do deklaracji stał się kryterium nowego podziału w Rosyjskim Kościele Prawosławnym. Część duchowieństwa zdecydowała się na lojalność (rzeczywistą lub pozorną) wobec reżimu, aby ocalić to, co jeszcze pozostało z rosyjskiego prawosławia. Część zaś zeszła do podziemia, przez jakiś czas stawiając czynny opór władzy, prowadząc tajne drukarnie, konspiracyjne zakony i seminaria duchowne, dając początek strukturom tzw. „cerkwi podziemnej”⁵²⁷.

Działania hierarchii nie spowodowały zaprzestania walki z religią, która miała być fragmentem radykalnej przebudowy szkolnictwa, oświaty i wychowania⁵²⁸.

Już w 1926 r. kodeks karny przewidywał roboty przymusowe za nauczanie religii. Nowy okres prześladowań przyniosły lata 30., kiedy aparat państwowy przystąpił do „ostatecznej” rozprawy z religią. Do obozów pracy deportowano biskupów i setki duchownych, rozwiązano wspólnoty parafialne, w Moskwie zburzono największą świątynię stolicy – sobór Zmartwychwstania Pańskiego zbudowany dla upamiętnienia zwycięskiej dla Rosji wojny w 1812 r. W 1932 r. ogłoszono „antyreligijną pięciolatkę”. Jej założenia przewidywały, że do 1938 r. zostaną zniszczone wszystkie cerkwie oraz kościoły, a w 1937 r. nikt już w ZSRR nie będzie używał słowa Bóg. Wznowiono silną propagandę przeciwko biskupom i kapłanom, oskarżając ich o bogactwo i niemoralność życia, jak też o szpiego-

⁵²⁴ W. Piotrowicz, *Współczesny stan Cerkwi rosyjskiej*, [w:] *Miscellanea slawistyczne*, Kraków 1937, s. 71–72.

⁵²⁵ J. Smaga, op.cit., s. 56.

⁵²⁶ A. Grajewski, op.cit., s. 30.

⁵²⁷ T. Kałużny, op.cit., s. 30.

⁵²⁸ Por. T. Pikus, op.cit., s. 141–148.

stwo i sabotaż. Wielu zostało skazanych na zesłanie lub rozstrzelanych. Przystąpiono do masowego wyburzania świątyń, wiele z nich zostało zamienionych na magazyny, sale koncertowe czy wreszcie muzea ateizmu. Sam metropolita Sergiusz został oskarżony o kontakty z wywiadem japońskim i uwięziony⁵²⁹. W latach 1937–1938 wszystkie klasztory i seminaria duchowne zostały zamknięte. Do 1938 r. umieszczono w obozach 41 tys. duchownych, w Moskwie zniszczono 450 obiektów sakralnych, w tym samym roku zamknięto 38 tys. cerkwi w całym kraju⁵³⁰. Już w 1922 r. rozpoczęto tworzenie ruchu antyreligijnego, mającego przyspieszyć proces ateizacji społeczeństwa. Zadanie powierzono Jemielianowi Jarosławskiemu, członkowi KC RKP(b). Stworzył on i opracował system wychowania ateistycznego, a także plan zniszczenia cerkwi prawosławnej i innych grup religijnych. W 1922 r. założone zostało wydawnictwo „Ateist”, które drukowało antyreligijne czasopisma, broszury i plakaty. W lutym 1925 r. powołano do życia „Związek Bezbożników”, przekształcony w 1929 r. w „Związek Wojujących Bezbożników”. Od początku lat trzydziestych obowiązywało kolektywne członkostwo zakładów pracy i kołchozów w Związku Wojujących Bezbożników, wskutek czego w 1932 r. organizacja ta liczyła już ok. 30 mln członków⁵³¹.

Na początku 1939 r., po wielu latach prześladowań, Rosyjska Cerkiew Prawosławna prawie przestała istnieć jako instytucja. Na wolności pozostawało tylko czterech biskupów (metropolita Sergiusz (Starogrodskij), metropolita Aleksy (Siemanskij), metropolita Mikołaj (Jarusevic) i metropolita Sergiusz (Voskresenski)) niewielka liczba świątyń była otwarta dla kultu. Duchowieństwo zostało wywiezione do obozów pracy lub zeszło do podziemia⁵³².

Wybuch wojny radziecko-niemieckiej (22 czerwca 1941 r.) i zwycięstwa militarne Niemiec zmieniły sytuację cerkwi prawosławnej. Już pierwszego dnia wojny metropolita Sergiusz wezwał cerkiew i cały lud prawosławny do obrony kraju, potępiając jednocześnie tych duchownych, którzy nie chcieliby posłuchać jego apeli. W dniu 25 czerwca celebrował uroczystą liturgię w intencji ojczyzny w Soborze Objawienia Pańskiego, kierując apel do duchowieństwa i wiernych, wzywając do walki; zaś kilka miesięcy później ostrzegł duchownych na terenach okupowanych przed podejmowaniem współpracy z Niemcami⁵³³.

W 1942 r. doszło do porozumienia cerkwi i państwa w imię wspólnej walki z najeźdźcą. Stalin, poszukując sojuszników, z powodu dezercji i tworzenia się oddziałów rosyjskich w armii niemieckiej zawiesił w 1942 r. działalność Związku Wojujących Bezbożników i zakazał publikowania literatury antyreligijnej. Zezwolił na oddanie wielu cerkwi i ich ponowne otwarcie oraz na kształcenie duchownych, i zwolnił licznych więźniów sumienia⁵³⁴. Momentem przełomowym cerkwi było spotkanie 4 października 1943 r. na Kremlu metropolity Sergiusza, Aleksego i Michała ze Stalinem, w wyniku którego przywrócono w Rosji

⁵²⁹ T. Kałużny, *op.cit.*, s. 32.

⁵³⁰ B. Kumor, *op.cit.*, s. 577.

⁵³¹ A. Grajewski, *op.cit.*, s. 22–23, 41.

⁵³² T. Kałużny, *op.cit.*, s. 32.

⁵³³ M. Smoleń, *op.cit.*, s. 178.

⁵³⁴ B. Kumor, *op.cit.*, s. 578.

patriarchat i 8 września 1943 r. metropolita Sergiusz został wybrany przez biskupów nowym patriarchą cerkwi prawosławnej⁵³⁵. Istotnym elementem, który miał zaakcentować powrót cerkwi do życia publicznego, była cerkiewna inicjatywa zbierania funduszy na wyposażenie wojska. Umożliwiła ona sformowanie eskadry lotniczej im. Aleksandra Newskiego oraz pułku czołgów im. Dymitra Dońskiego. Jednostki te zostały poświęcone przez duchownych, a żołnierzom umożliwiono uczestnictwo w praktykach religijnych⁵³⁶.

Po śmierci Sergiusza (15 maja 1944 r.) jego następcą został wybrany dotychczasowy metropolita Leningradu, Siergiej Włodzimierz Simanskij, jako Aleksy I. Synod elekcyjny w porozumieniu z władzami komunistycznymi uchwalił nowy statut dla cerkwi. W statucie zapisano, że władze kościelne są zobowiązane do konsultacji z władzami państwowymi decyzji co do kandydatów na biskupstwa, zwoływania synodów (co w praktyce oznaczało, że nie mogły się odbyć bez zgody władz państwa).

Faktyczna kontrola państwa obejmowała wszystkie instytucje kościelne od patriarchatu do parafii. Obowiązywał zakaz wszelkich form duszpasterstwa poza Kościołem, procesji, pogrzebów, śpiewów kościelnych, gromadzenia się wiernych poza kościołem, opieki duszpasterskiej chorych, tworzenia jakichkolwiek instytucji charytatywnych oraz katechizacji młodzieży do 18 roku życia, zezwolono natomiast na publikację literatury religijnej, a także na pierwsze od 1917 r. kontakty cerkwi z zagranicą⁵³⁷. W imię kompromisu władza sowiecka oczekiwała od cerkwi przede wszystkim pomocy w podniesieniu jej prestiżu na arenie międzynarodowej, jak również w oczach wierzącej części narodu. Dlatego też liczni przedstawiciele Kościoła na czele z patriarchą zapewniali obserwatorów zagranicznych o pełnej wolności religii w Związku Radzieckim oraz wspierali swoim autorytetem władzę państwową, m.in. metropolita Mikołaj w oficjalnym wydawnictwie władz Kościoła nazwał Józefa Stalina, sprawującego władzę w państwie, *największym z ludzi, którego nasz kraj wydał na świat, oraz wodzem rosyjskiego narodu i armii czerwonej posłanym od Boga*⁵³⁸.

Wraz z przejęciem władzy przez Nikitę Chruszczowa skończył się dla cerkwi stosunkowo spokojny okres. Od 1959 r. nastąpił ponowny okres prześladowań. Cerkiew została ponownie poddana inwigilacji i pozbawiona możliwości oddziaływania na społeczeństwo, kontrolę nad życiem parafialnym pełniły służby bezpieczeństwa państwa. Zburzono, zdewastowano oraz zamknięto ok. 15 tys. cerkwi działających w czasie wojny. Rozpoczęto kolejne aresztowania duchownych⁵³⁹. Zakazem ponownie objęto działalność charytatywną cerkwi, a 28 listopada 1958 r. KPZR podjęła uchwałę *O środkach przeciwdziałania pielgrzymkom, do tak zwanych świętych miejsc*. Prześladowaniami i ograniczeniami administracyjnymi objęto wszystkie wspólnoty religijne, m.in. zielonoświątkowców, adwentystów, baptystów⁵⁴⁰.

⁵³⁵ Por. R. A. Miedwiediew, *Ludzie...*, s. 38–40.

⁵³⁶ A. Grajewski, op.cit., s. 47.

⁵³⁷ B. Kumor, op.cit., s. 578.

⁵³⁸ T. Kałużny, op.cit., s. 36.

⁵³⁹ A. Grajewski, op.cit., s. 52.

⁵⁴⁰ J. Smaga, op.cit., s. 190.

W 1961 r. nastąpiło „uzupełnienie” Statutu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z 1945 r. Zgodnie z nowymi ustaleniami osoby duchowne odsunięto od kierowania parafiami, które zostały oddane pod zarząd swoistej rady parafialnej tzw. Komitetu wykonawczego złożonego z osób świeckich i w pełni zależnego od Urzędu ds. Religii. Komitet ten mógł zatrudnić albo zwolnić z pracy kapłanów uważanych za „pracowników kultu”. Komitet taki wybierany był z osób tworzących w parafii tzw. „grupę dwudziestu”, wymaganą do rejestracji wspólnoty parafialnej. Organy władzy państwowej za pośrednictwem Urzędu ds. Religii mogły usuwać z komitetu osoby, które uznały za niepożądane. Kościół został pozbawiony decydującego wpływu na życie parafii prawosławnych⁵⁴¹.

Wrogość wobec religii i wierzących była w głównej mierze motywowana ideologią państwa, z którą religia – „opium dla ludu” – była nie do pogodzenia. Państwo, wspierające swoim autorytetem ateizm, traktowało wiarę religijną jako swojego konkurenta. Państwo radzieckie nie było neutralne światopoglądowo, wprowadziło liczne ograniczenia wobec wyznań religijnych, promując jednocześnie propagandę antyreligijną. Ateizm został podniesiony do rangi „wyznania państwowego”. Każdy obywatel radziecki miał prawo prowadzić propagandę naukowo-ateistyczną. Wychowanie ateistyczne traktowano jako część *kształtowania komunistycznego światopoglądu wszystkich ludzi radzieckich*, tj. *kształtowanie światopoglądu dialektyczno-materialistycznego poprzez oświatę, wiedzę, wpajanie nowych tradycji*⁵⁴². Art. 57 podstaw prawodawstwa ZSRR i republik związkowych, uchwalony przez radę najwyższą ZSRR w 1972 r. i dotyczący oświaty, głosił, że rodzice i osoby je zastępujące są zobowiązani do wychowywania dzieci w duchu wysokiej moralności komunistycznej; przede wszystkim w imię uprawnień dziecka, które należy uchronić od „wpojenia” mu zasad sprzecznych z nauką. Ustawodawstwo radzieckie zezwalało na nauczanie religii jedynie w zakresie prywatnym, tzn. w rodzinie i tylko przez rodziców (uchwała Rady najwyższej RFSRR z dnia 18 marca 1966 r. stwierdzała, że „organizowanie i systematyczne prowadzenie zajęć nauki religii dla niepełnoletnich przy naruszaniu ustanowionych przez ustawodawstwo przepisów pociąga za sobą odpowiedzialność karną”)⁵⁴³.

W 1964 r. Nikita Chruszczow utracił wpływ na władzę, a jego miejsce zajął Leonid Breżniew (1906–1980), który rządził ZSRR 18 lat. Instytucjonalne życie Cerkwi uległo pewnej stabilizacji. Natężenie prześladowań wyraźnie osłabło. Powstałe w 1966 r. Stowarzyszenie Zabytków Historii i Kultury podjęło wielką akcję ratowania zabytków cerkiewnych i przedmiotów kultu religijnego. Po śmierci Aleksego I w 1970 r. synod biskupów w czerwcu 1971 r. powołał patriarchę Pimena (Siergiej Izwiekow 1910–1990). Okres ten zaznaczył się lekkim liberalizmem w polityce władz wobec społeczności wierzących oraz „stagnacją” w zakresie nacisków administracyjnych. Represje przyjęły bardziej rutynowy charakter, zmniejszył się nacisk propagandy ateistycznej, wzrosła liczba cerkwi oraz

⁵⁴¹ T. Kałużny, op.cit., s. 29.

⁵⁴² W. Kurojedow, op.cit., s. 71.

⁵⁴³ Ibidem, s. 117.

⁵⁴⁴ J. Smaga, op.cit., s. 224.

wyświęconych duchownych, kształconych w pięciu uczelniach teologicznych (akademii i seminaria w Moskwie i Leningradzie, seminarium w Odessie)⁵⁴⁵.

Ożywienie religijne wpłynęło na powstawanie religijnego samizdatu i ruchu dysydenckiego. Tworzenie się ruchu na rzecz praw człowieka poprzedziła niezależna działalność wydawnicza, czyli publikacje tzw. samizdatu. Termin ten pojawił się już w latach pięćdziesiątych. Za jego twórcę uważa się poetę Nikołaja Głazkowa, który nie mając możliwości publikacji swoich utworów, rozpoczął ich samodzielne powielanie i kolportowanie. W literaturze samizdatowej od początku jej wydawania ważne miejsce zajmowała tematyka religijna nieobecna w oficjalnych wydawnictwach⁵⁴⁵.

W 1965 r. ks. Mikołaj Eszliman i ks. Gleb Jakunin zwrócili się z pismem do patriarchy Aleksego, w którym wezwali do obrony Kościoła, zarzucając hierarchom, że przez lata prześladowań milczeli, co pomogło w niszczeniu cerkwi. Równocześnie zwrócili się do władz państwowych z apelem o zasadniczą zmianę polityki wobec Kościoła⁵⁴⁶. Metropolita Aleksy pod naciskiem władz państwowych podpisał dokument zawieszający autorów listu w prawach kapłańskich; Gleb Jakunin został zawieszony przez patriarchę w służbie kościelnej za *naruszanie dyscypliny i działalność niegodną*⁵⁴⁷.

W 1975 r. powstał Chrześcijański Komitet Obrony Praw Wierzących, którego praca polegała głównie na zbieraniu informacji o prześladowaniach i informowaniu o tym opinii publicznej. Komitet apelował również do działaczy politycznych i organizacji humanitarnych w Europie i Ameryce o obronę. W skład Komitetu wchodził tylko prawosławni, ale pomagano wszystkim chrześcijanom, a także Żydom. Pod koniec lat siedemdziesiątych nastąpiła fala aresztowań, która dotknęła aktywistów Komitetu. Ks. Gleb Jakunin 1 listopada 1979 r. wyrokiem sądu moskiewskiego, na mocy artykułu 70 kodeksu karnego RFSRR o antyradzieckiej agitacji i propagandzie, otrzymał karę 5 lat obozu pracy i 5 lat zsyłki. Na wolność wyszedł wiosną 1987 r., kiedy na mocy amnestii większość dysydentów opuściła więzienia i łagry⁵⁴⁸.

Wyrażna zmiana w zakresie swobód religijnych zaczęła być odczuwana od początku lat osiemdziesiątych. Przykładem były obchody 600-lecia bitwy na Kulikowym Polu (bitwa ta miała dla Moskwy decydujące znaczenie, gdyż zapoczątkowała proces wyzwiania się Rusi spod niewoli tatarskiej) latem 1981 r. Uroczystości państwowe miały bogatą oprawę a jednocześnie zezwolono cerkwi na włączenie się do obchodów. Były to więc pierwsze w dziejach państwa radzieckiego wspólne obchody kościelno-państwowe, co było działaniem prekursorycznym przed jubileuszem 1000-lecia Chrztu Rusi Kijowskiej⁵⁴⁹.

Od 1983 r. władze państwowe zaczęły oddawać Kościołowi niektóre klasztory. W latach 1987–1990 przekazano 4 tys. dotychczas zamkniętych cerkwi. W latach 1985–1986 powstało 13 nowych parafii, a w latach 1988–1989 aż 2194. Z okazji

⁵⁴⁵ A. Grajewski, op.cit., s. 58.

⁵⁴⁶ A. Michalski, *Na gruzach totalitaryzmu. Rozmowy o odradzaniu się chrześcijaństwa w Rosji*, Warszawa 1991, s. 17.

⁵⁴⁷ Ibidem, s. 17; por. W. Kurojedow, op.cit., s. 112.

⁵⁴⁸ A. Michalski, op.cit., s. 17–18.

⁵⁴⁹ A. Grajewski, op.cit., s. 68–70.

Milenium Chrztu Rusi (1988) wydano 100 tys. egzemplarzy Biblii. Ponadto z tej okazji odbyły się liczne uroczystości milenijne, które miały charakter zarówno kościelny, jak i państwowy i odbywały się z udziałem władz państwowych. 12 czerwca na soborze Daniłowskim na Kremlu odbyły się centralne uroczystości, a sprawujący władzę w państwie Michaił Gorbaczow przyjął na Kremlu patriarchę Pimena (właśc. Siergiej Izwiekow)⁵⁵⁰.

W dniach 6–9 czerwca 1988 r. odbył się sobór kościoła prawosławnego w zwróconej Kościołowi Ławrze Troicko-Siergiejewskiej w Zagorsku, klasztorze założonym w XIV w. przez św. Sergiusza z Rodoneża, reformatora życia kościelnego (klasztor odpowiadający rangą w Polsce klasztorowi jasnogórskiemu). Sobór przyjął nowy statut, w którym odrzucono wiele z narzuconych mu ograniczeń, wracając do dawnych kanonicznych form zarządzania. W soborze wzięło udział 272 delegatów z 67 diecezji oraz 400 gości z 90 krajów⁵⁵¹.

Zmiany wprowadzone przez sobór zostały dokonane przy aprobachie władz państwowych (w soborze uczestniczył przedstawiciel władz – Konstanty Charczew, przewodniczący Rady ds. Religii przy Radzie Najwyższej ZSRR). Odbudowa pozycji w społeczeństwie cerkwi była jednym z elementów polityki pieriestrojki. Autorytet Kościoła prawosławnego miał pomóc władzy radzieckiej w przezwyciężeniu kryzysu społecznego dzięki odwołaniu się do tradycji i kultury. Uczestniczący w obchodach Konstanty Charczew stwierdził, że uroczystości 1000-lecia chrztu Rusi to święto nie tylko Cerkwi, lecz święto ogólnonarodowe, święto historii i kultury ojczystej, i w tym zawiera się ich podstawowe znaczenie – „w odbudowywaniu i podkreślaniu nowej jakości naszych celów i dążeń”⁵⁵².

W dniu 11 października 1989 r. nowy synod zgłosił pod adresem władz państwowych postulat uznania Kościoła prawosławnego za jedyną organizację religijną z pełną osobowością prawną, gwarancję jednakowych praw do wychowania religijnego i ateistycznego, żądał zezwolenia na działalność charytatywną Kościoła i religijne wychowanie młodzieży, dostępu Kościoła do środków masowego przekazu, za także zniesienia praw dyskryminujących wiernych⁵⁵³.

3 maja 1990 r. dobiegł końca kolejny etap w historii prawosławia rosyjskiego: zmarł patriarcha Pimen. Jego następcą miesiąc później został 61-letni Aleksij II (Aleksis Ridigier), w przeszłości należący do najbardziej uległych wobec władz przedstawicieli kleru. Nowy patriarcha rozpoczął proces powrotu cerkwi i duchowieństwa prawosławnego do życia państwowego i społecznego.

Dnia 1 października 1990 r. ukazało się dawno oczekiwane prawo *O wolności sumienia i religijnych wspólnotach*, zmieniające dotychczasowe prawo wyznaniowe. Dla cerkwi prawosławnej w Rosji rozpoczął się okres odbudowy swojej pozycji w państwie i wśród społeczeństwa, zamykając ponad 70-letni okres prześladowań i administracyjnych ograniczeń.

⁵⁵⁰ B. Kumor, op.cit., s. 584.

⁵⁵¹ A. Grajewski, op.cit., s. 78.

⁵⁵² *Prawo i sumienie. Rozmowa z przewodniczącym Rady ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRR. K. M. Charczewem*, „Więź” 1989, nr 5, s. 113–122.

⁵⁵³ B. Kumor, op.cit., s. 584.

W historii Rosji prawosławie odgrywało szczególną rolę. W początkowym okresie jej istnienia było nośnikiem wartości cywilizacyjnych i kulturowych antycznego świata greko-rzymskiego i przyczyniło się do szybkiego awansu cywilizacyjnego Rusi Kijowskiej w ramach cywilizacji europejskiej. W późniejszym okresie odegrało istotną rolę w kształtowaniu się ideologii narodu rosyjskiego, dla którego wiara prawosławna stała się źródłem identyfikacji narodowej silnie związanej z wiarą prawosławną. Jej wyjątkowa rola dla duchowości narodu znalazła swoje odbicie w wytworach kultury: w architekturze, literaturze, filozofii. Polityczna tożsamość Rosji ukształtowana została w procesie historii w dużej mierze pod wpływami wschodnimi, a później zachodnimi, w największym jednak stopniu jako rezultat własnego stylu życia przekształcającego w specyficznie indywidualny sposób elementy zapożyczone z zewnątrz, w tym m.in. religię chrześcijańską, działającą w Rosji jako kościół prawosławny powiązany ściśle z władzą państwową i polityką narodową. Niezależnie od korzystania z określonej autonomii kościół prawosławny był trwale sprzężony z rosyjską tożsamością kulturowo-polityczną. Przywiązanie do tego specyficznego, w gruncie rzeczy prawie wyłącznie rosyjskiego, kościoła wpłynęło na rosyjską zwartość narodową chyba silniej nawet niż czynnik etniczny. Cerkiew w zderzeniu z kościołem katolickim, islamem i innymi religiami zmuszona była do utrzymywania wzajemnie korzystnych stosunków czy wprost identyfikacji z państwem rosyjskim. Państwo także zdawało sobie sprawę z politycznych korzyści, jakie dawał sojusz z kościołem⁵⁵⁴.

Cechą charakterystyczną Rosji było to, że wyjątkowemu statusowi religii prawosławnej w życiu społeczeństwa nie towarzyszyło uznanie roli organizacji kościelnej i hierarchii duchownej Cerkwi, która „oddawa” się w służbę autorytarnemu państwu, co skutkowało odejściem od religii wiernych i utratą autorytetu duchowieństwa. To, co zapoczątkował cesarz Konstantyn w imperium rzymskim (dzięki jego przychylności kościół chrześcijański otrzymał prawa i przywileje religii państwowej), zostało utrwalone w cesarstwie bizantyńskim i znalazło kontynuację poza jego granicami. W radykalnej formie układ zależności kościoła i państwa ukształtował się w imperium rosyjskim, gdzie *Kościół chciał mieć swoje go cara, car zaś swój Kościół*⁵⁵⁵. Nastąpiło połączenie najwyższej władzy państwowej i kościelnej. Kościół instytucjonalny stał się częścią aparatu władzy państwa i rzecznikiem carskiego samowładztwa i jego imperialnej, mesjanistycznej ideologii. Następstwem była utrata autorytetu kościoła jako instytucji religijnej i społecznej i pozbawienie jej wpływu na kształtowanie świadomości społeczeństwa.

Hierarchia duchowna nie potrafiła zapewnić sobie szacunku i trwałej roli w życiu społecznym narodu. Miało to kilka przyczyn. Cerkiew przede wszystkim nie potrafiła utrzymać zasady rozdzielenia władzy duchowej i świeckiej, tak jak to ujmuje Ewangelia według św. Mateusza 22, 22 *Oddawajcie więc co jest cesarskiego cesarzowi, a co Boskiego Bogu*, a co zostało teoretycznie opracowane przez

⁵⁵⁴ M. Dobroczyński, op.cit., s. 150–151.

⁵⁵⁵ T. Pikus, op.cit., s. 21.

Kościół bizantyński jako zasada harmonii (gr. *symphonia*), czyli wzajemnej zgody przy zachowaniu niezależności każdej ze stron. Gdyby to uczyniła prawdopodobnie zdobyłaby panowanie nad sferą duchową w Rosji i tym samym nałożyłaby pewne ograniczenia na władzę państwową, tak jak uczynił to kościół katolicki w Zachodniej Europie. Ponieważ tego, pozwoliła państwu, by objęło kontrolą sferę materialną (władzy politycznej) i sferę duchową, przez co przyczyniła się do rozrastania się władzy świeckiej w Rosji⁵⁵⁶. Postawa Cerkwi prawosławnej wobec problemu relacji władza państwowa – Kościół czyni ją odpowiedzialną za hipertrofię państwa i samowolność władzy. Być może na stosunku państwo–kościół zaważyła specyfika wschodniej religijności, prawosławie charakteryzuje się pewną biernością i wobec spraw doczesnych i nastawia wyznawcę głównie na przyszłe przebóstwienie.

Po drugie, cerkiew zachowała obojętność wobec społecznych i politycznych nadużyć władzy państwowej. Nie zdobyła się na sprzeciw wobec terroru wprowadzonego przez Iwana IV, a w czasach współczesnych przez Józefa Stalina, nie protestowała przeciwko poddaństwu chłopów, które w XVIII i XIX w. w Rosji w praktyce nie różniło się od niewolnictwa. Posłuszeństwo i poszanowanie obrzędów religijnych i instytucji kościelnych starała się osiągnąć przy pomocy aparatu administracyjno-policyjnego państwa. Współczesny pisarz rosyjski, Aleksander Sołżenicyn, twierdził, że dzieje Rosji mogłyby mieć bardziej ludzki i harmonijny wymiar, gdyby cerkiew nie zrzekła się swej niezależności oraz dbała o to, by jej głos „rozbrzmiewał” wśród społeczeństwa⁵⁵⁷.

Rezultatem polityki prowadzonej przez rosyjską cerkiew prawosławną była jej dyskredytacja w oczach tych, którzy zabiegali o sprawiedliwość społeczną i polityczną, oraz dążyli do wytworzenia „duchowej” próżni, którą wypełniły świeckie ideologie. Na początku XX w. cerkiew postrzegana była jako instytucja reakcyjna ściśle powiązana z despotyczną władzą carską. W rezultacie, kiedy na początku XX w. społeczeństwo przystąpiło do bezpośredniej walki z samowładztwem i ostatecznie wywalczyło pewne wolności i prawa obywatelskie, pominięte zostały całkowicie interesy kościoła, który pozostał sam ze swoimi wysiłkami uznania pewnej autonomii od władzy państwowej. Świadczyło to o znikomej wartości Cerkwi jako instytucji społecznej.

Postawa społeczeństwa wobec Cerkwi umożliwiła jej wyeliminowanie z życia publicznego po rewolucji październikowej w 1917 r. W imperium rosyjskim Kościół prawosławny był mocną instytucją wspieraną autorytetem państwa. Religia była zjawiskiem powszechnym. Kościół prawosławny był kościołem głowy państwa, dlatego też religia znajdowała swoje miejsce w życiu całego społeczeństwa oraz w strukturach administracji państwa. Po rewolucji 1917 r. społeczeństwo, do tej pory oficjalnie prawosławne, przeszło od powszechnej religijności do masowego ateizmu. Propagowany przez oficjalną ideologię państwową ateizm stał się w ZSRR siłą, która przyjęła niezwykle rozmiary. Załamania pozycji Cerkwi w życiu społecznym można upatrywać m.in. w celowej polityce represji

⁵⁵⁶ Por. R. Pipes, op.cit., s. 244.

⁵⁵⁷ Ibidem, s. 244.

skierowanej wobec duchowieństwa i Cerkwi oraz państwowej propagandzie antyreligijnej. Działania te w znacznym stopniu ułatwiał fakt, że hierarchia cerkiewna z powodu swoich bezspornych związków nie posiadała autorytetu społecznego i nie zdołała zachować swojej pozycji bez wspomagającego ją aparatu państwowego. Cerkiew osłabiały także wewnętrzne spory dotyczące stosunku do ateistycznego państwa; kompromis zawarty przez metropolitę Sergiusza, mający na celu umożliwienie przetrwania kościołowi patriarszemu przyczynił się do rozłamu wśród duchowieństwa i wiernych.

Obok Kościoła prawosławnego, który można by nazwać oficjalnym, podporządkowanemu władzy państwowej funkcjonował w Rosji także „prawdziwy” prawosławny Kościół, m. in. w osobach czczonych przez naród wyznawców wiary, żyjących w klasztorach, szczególnie zaś w osobach tzw. „starców”, do których przybywały tysiące ludzi ze wszystkich warstw społecznych w celu przyjęcia nauki i pociechy religijnej⁵⁵⁸. Dużą popularnością cieszyły się żywoty świętych, a rozpowszechniony kult świętych stanowił charakterystyczny rys życia narodu⁵⁵⁹. Religijność ta miała charakter „ludowy” funkcjonowała własnym życiem poza oficjalnymi strukturami cerkwi, podobnie jak twórcy kultury rosyjskiej odwołujący się do ideologii chrześcijaństwa: Lew Tołstoj, Włodzimierz Sołowiew, Fiodor Dostojewski.

Przechowywanie tradycji prawosławnej religii w kulturze umożliwiło pomimo siedemdziesięciu lat prześladowań przetrwanie i odrodzenie się prawosławia we współczesnej Rosji. Chrześcijaństwo wykazało żywotność, przedstawiając jedyną alternatywną wobec oficjalnej ideologii wizję świata. Od lat osiemdziesiątych religia odzyskała rangę w oczach ludzi poszukujących nowych wartości w dobie kryzysu społeczeństwa i ateistycznego państwa. Do lat odrodzenia religii na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych przetrwała także symboliczna symbioza dwóch sił: religii i władzy państwowej. Od końca lat osiemdziesiątych prawosławie ponownie zostało eksponowane jako religia państwowa, a dostojnicy rządowi zaczęli brać tradycyjny udział w ceremoniach kościelnych szczególnej rangi. Siedem dekad awansu oświatowego, w tym wychowania społeczeństwa rosyjskiego w duchu ateizmu, spowodowało jednak, że pomimo częściciowego odrodzenia praktyk religijnych, licznych chrztów, odbudowy cerkwi itp. polityczne wpływy cerkwi nawet w przybliżeniu nie odzyskały dawnej skali i mocy. Ponadto ze względu na konserwatywną filozofię i tradycyjne tendencje do wiązania się z władzą państwową wydaje się, że hierarchia cerkiewna nie uzyska znaczącego wpływu na wiernych i nie stanie się siłą zdolną kształtować nastroje i wybory polityczne społeczeństwa. Tym bardziej że lata prześladowań w dużym stopniu pozbawiły ją wykwalifikowanych kadr i zaplecza intelektualnego, a odbudowanie swojego potencjału ludzkiego może wymagać od cerkwi prawosławnej jeszcze wielu lat pracy.

⁵⁵⁸ T. Pikus, op.cit., s. 26.

⁵⁵⁹ Por. C. Wodziński, *Św. Idiota*, Gdańsk 2000, s. 237–238.

5. Partie polityczne

Charakterystyczną cechą współczesnego ładu politycznego jest istnienie partii politycznych i funkcjonujących systemów partyjnych. Typ systemu partyjnego i jego wewnętrzna struktura w wysokim stopniu przesądza o jego demokratycznym lub niedemokratycznym charakterze⁵⁶⁰.

System partyjny oraz wchodzące w jego skład partie polityczne są częścią systemu politycznego danego państwa, który jest podstawową strukturą, w ramach której toczy się życie polityczne. Przez pojęcie systemu politycznego rozumie się ogół organów państwowych, a także partii politycznych, organizacji społecznych oraz grup formalnych i nieformalnych, uczestniczących w działaniach politycznych w ramach danego państwa, jak również ich wzajemne stosunki, tworzące funkcjonalną całość⁵⁶¹.

Pojęcie systemu partyjnego stanowi kategorię systemu politycznego, jest to całokształt stosunków zachodzących pomiędzy partiami w walce o władzę państwową⁵⁶². Jest to pojęcie węższe od systemu politycznego, gdyż obejmuje tylko działalność partii politycznych.

System partyjny, stanowiąc podsystem w systemie politycznym, wypełnia następujące funkcje:

- jest płaszczyzną konfrontacji partii politycznych w ich przedsięwzięciach zmierzających do realizacji założonych celów politycznych, a w szczególności walki o zdobycie lub utrzymanie władzy (realizując mechanizmy konkurencji),
- jest forum kształtowania opinii publicznej i rozwijania kultury politycznej,
- stanowi mechanizm wyłaniania i zmian ekip rządzących oraz potwierdzania legitymizacji władzy państwowej⁵⁶³.

Z systemem partyjnym łączy się pojęcie partii politycznej. Partia polityczna jest dobrowolną organizacją, która uczestniczy w procesie wyborczym, czyli bezpośrednio w selekcji kandydatów zasiadających w organach legislacyjnych państwa, a również pośrednio w selekcji kandydatów zajmujących stanowiska w instytucjach wykonawczych, i w ten sposób daje wyraz dążeniu do zdobycia lub utrzymania władzy państwowej⁵⁶⁴. Specyfiką partii politycznych wyróżniającą je spośród innych organizacji społecznych jest ich cel, którym jest zdobycie władzy, jej utrzymanie lub uzyskanie bezpośredniego wpływu na decyzje o władze państwowej⁵⁶⁵. Partie polityczne uczestniczą bezpośrednio w walce o opanowanie i urzeczywistnienie władzy państwowej.

Przy określaniu specyfiki partii politycznych istotną cechą jest program. Partie polityczne są to organizacje społeczne powstałe i działające na bazie określonego programu; stanowiąc ideowo-polityczny wyraz interesu poszczególnych grup

⁵⁶⁰ Por. K. Wojtaszczyk, *Współczesne systemy partyjne*, Warszawa 1992, s. 5.

⁵⁶¹ Por. M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *op.cit.*, s. 185.

⁵⁶² W. Skrzydło, *O partii i systemach partyjnych*, Warszawa 1978, s. 64.

⁵⁶³ K. Wojtaszczyk, *op.cit.*, s. 14.

⁵⁶⁴ *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1996, s. 267.

⁵⁶⁵ W. Skrzydło, *Z problematyki genezy i istoty partii politycznych*, Lublin 1959, s. 44.

społecznych, dążą one do realizacji tego programu przez zdobycie władzy w państwie i jej utrzymanie⁵⁶⁶.

Można zatem stwierdzić, że partia polityczna to wyspecjalizowana organizacja społeczna, posiadająca określony program, będący podstawą do uzyskania poparcia społecznego i do zdobycia władzy oraz maksymalizacji pozycji w systemie politycznym. W tak rozumianej definicji można wyszczególnić cztery elementy charakterystyczne dla partii politycznych:

- organizację,
- program,
- poparcie społeczne,
- władzę⁵⁶⁷.

Partie polityczne odgrywają podstawową rolę w funkcjonowaniu demokratycznego państwa. Spełniają następujące funkcje:

- formułują programy polityczne i ideologie polityczne, określając ustrój państwa, wizję państwa, cele polityki państwa w różnych dziedzinach życia społeczeństwa i sposoby realizacji tych celów,
- kształtują elity polityczne, a w tym elity rządzące w danym państwie, czyli grupy osób, które są gotowe do przyjęcia stanowisk we władzy państwowej; pełnią więc funkcję rekrutacji elit politycznych,
- stanowią instytucje pośredniczącą między władzą państwową a obywatelami; kształtują opinię publiczną,
- inspirują zainteresowanie obywateli sprawami państwowymi i wprowadzają obywateli w aktualne problemy państwowe i lokalne⁵⁶⁸.

W toku procesu kształtowania się nowoczesnych partii politycznych zmieniał się ich charakter, struktura i rola w społeczeństwie. Było to konsekwencją przemian, jakie następowały w układzie stosunków oraz organizacji życia społecznego, politycznego w poszczególnych społeczeństwach i państwach.

Pewne formy organizacyjne i ugrupowania polityczne wystąpiły już w starożytności, np. w Rzymie, gdzie rolę partii pełniły ugrupowania arystokratyczne⁵⁶⁹. Ich geneza, we współczesnym tego słowa znaczeniu, wiązana jest z pojawieniem się i ewolucją instytucji przedstawicielskich w Europie. W kategorii czynników sprawczych eksponowane są zwłaszcza rozwój systemu parlamentarnego i wprowadzenie powszechności prawa wyborczego⁵⁷⁰. Początków partii politycznych należy szukać w państwach, które najwcześniej przyjęły demokratyczne i parlamentarne formy rządów, w których najwcześniej zostały zniesione stany i separatyzm oddzielający ludzi do nich należących. Zmiany te umożliwiły większej grupie osób branie udziału w życiu politycznym⁵⁷¹. Antyfeudalne rewolucje burżuazyjne, będące wyrazem dążenia do zdobycia władzy przez grupy społeczne nie wywodzące się z arystokracji – szlachty, powodując rozpad feudalnego

⁵⁶⁶ A. Dobieszewski, *Organizacja polityczna społeczeństwa*, Warszawa 1977, s. 75.

⁵⁶⁷ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Teoria partii politycznych*, Lublin 1999, s. 17.

⁵⁶⁸ J. Turowski, *op.cit.*, s. 134.

⁵⁶⁹ M. Chmaj, W. Sokół, *op.cit.*, s. 21; W. Skrzydło, *op.cit.*, s. 70.

⁵⁷⁰ K. Wojtaszczyk, *op.cit.*, s. 16.

⁵⁷¹ W. Skrzydło, *op.cit.*, s. 71.

systemu społeczno-politycznego i rządów związanych z przywilejami z tytułu urodzenia czy nadań monarchów, stworzyły jednocześnie potrzebę uruchomienia nowego mechanizmu życia państwowego i politycznego.

Powstanie partii politycznych wiąże się z ukształtowaniem parlamentu jako instytucji przedstawicielskiej. Jego funkcjonowanie stworzyło przesłanki i potrzebę grupowania się deputowanych w celu skutecznego realizowania na forum parlamentu wspólnych dla nich celów politycznych. Te właśnie potrzeby zdecydowały o powstaniu prototypów współczesnych partii⁵⁷².

Za prototyp współczesnych partii politycznych były uważane kluby torysów i wigów, powstałe pod koniec XVII w. w okresie rewolucji angielskiej z 1689 r. Były to niewielkie ugrupowania tworzące się i działające tylko w obrębie parlamentu angielskiego i miały charakter elit politycznych, klubów politycznych. Partie tego typu, nazwane partiami „klubowymi”, pojawiły się także we Francji w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej (kluby jakobinów, kodylierów i żyrondystów w parlamencie Francji) i w Stanach Zjednoczonych Ameryki w trakcie wojny o niepodległość (federaliści i antyfederaliści)⁵⁷³.

Następnym etapem rozwoju partii były tzw. partie masowe, które pojawiły się w momencie upowszechnienia się prawa wyborczego, co w większości krajów europejskich miało miejsce w drugiej połowie XIX w. Rozwój tych partii charakteryzował się zrzeszaniem przez nie coraz większej liczby członków oraz coraz większym sformalizowaniem struktur organizacyjnych. Na rozwój partii masowych wpływały formułowane wtedy ideologie i doktryny polityczne. W związku ze zróżnicowaniem programowym wykształciły się w tym czasie ruchy polityczne, które w dużym stopniu determinują dzisiejszą scenę polityczną: konserwatywny, liberalny, chrześcijańsko-demokratyczny, socjaldemokratyczny⁵⁷⁴.

Obok rozwoju i ewolucji przedstawicielskich i systemu wyborczego szczególną rolę w rozwoju partii politycznych odegrały konflikty społeczne. Kształtująca się w procesie historycznym polityczna modernizacja społeczeństwa związana była w Europie z konfliktami między grupami społecznymi, ze sprzecznościami, które zarysowały się w związku z powstaniem i rozwojem nowoczesnych narodów (rewolucja narodowa) oraz z postępującą industrializacją (rewolucja industrialna)⁵⁷⁵. Narodowa rewolucja przyczyniła się do ujawnienia i pogłębienia konfliktu terytorialnego – między tworzącą się narodowo zorientowaną kulturą, reprezentowaną przez elity i ich biurokrację, a mniejszościami regionalnymi (etnicznymi, językowymi czy wyznaniowymi), które czuły się zagrożone przez centralistyczne tendencje (konflikt centrum – peryferia). Rewolucja narodowa wytworzyła też konflikt pomiędzy centralizującym się, ujednolicejącym państwem a historycznie ukształtowanymi przywilejami Kościoła, który dotyczył przede wszystkim problemu kontroli nad systemem edukacji (pojawiły się związane z kościołem partie chrześcijańskie). Rewolucja industrialna również stworzyła

⁵⁷² A. Dobieszewski, *op.cit.*, s. 79.

⁵⁷³ M. Sobolewski, *Partie i systemy partyjne*, Warszawa 1977, s. 69–73.

⁵⁷⁴ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op.cit.*, s. 23.

⁵⁷⁵ *Systemy polityczne demokracji zachodnioeuropejskiej*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1993, s. 31.

dwa podziały: konflikt między interesami farmerów i rodzącej się klasy właścicieli i przedsiębiorców miejskich oraz konflikt między pracownikami a pracodawcami (partie agrarne i chłopskie oraz socjalistyczne)⁵⁷⁶.

Rozwój partii politycznych można więc zrekonstruować jako następstwo zróżnicowanych kolizji między elitami politycznymi i przedstawicielami grup społecznych. Konflikty te znalazły odzwierciedlenie w powstaniu i rozwoju partii politycznych, tworzących systemy partyjne poszczególnych krajów. Cztery dominujące linie podziałów stanowiły bazę, na podstawie której kształtowały się systemy partyjne w zachodnioeuropejskich demokracjach⁵⁷⁷.

Charakterystyczne cechy rozwoju systemów politycznych w poszczególnych państwach wiązały się ze specyfiką rozwoju historycznego każdego z nich. Z powodów odmiennej formy państwa i innych sposobów sprawowania władzy geneza i rozwój partii politycznych w Rosji przebiegały w sposób odmienny niż w Europie Zachodniej. Partie polityczne w Rosji zaczęły formować się później niż w Europie Zachodniej, gdzie proces ten był związany z rewolucjami burżuazyjnymi XVII i XVIII w. i powstaniem parlamentaryzmu. Głównym polem działania partii politycznych na Zachodzie był parlament, poprzez który realizowały one swoje podstawowe cele. Kształtujący się w procesie historycznym system polityczny Rosji ustanowił jako naczelną zasadę samowładztwo, czyli niepodzielność władzy cara. W takim systemie nie funkcjonowały takie zachodnioeuropejskie pojęcia, jak obywatel, konstytucja, parlament. Sprawowanie władzy zostało zmonopolizowane przez cara i nie było możliwości dla rozwoju obieralnych instytucji przedstawicielskich, które ograniczałyby carskie prerogatywy. Niemożliwe też było tworzenie się organizacji społecznych zmierzających do objęcia władzy w państwie. Zarówno rozwój parlamentaryzmu, jak i działalność partii politycznych były sprzeczne z zasadami ustrojowymi Rosji carskiej, a sama myśl o możliwości usankcjonowania prawem działalności ruchów politycznych, stanowiących alternatywę wobec władzy cara, była aż do XX w. utopią⁵⁷⁸.

Głównym czynnikiem, który wpłynął na rolę i charakter partii w Rosji, był konflikt polityczny pomiędzy władzą państwową a grupami społecznymi, dążącymi do uzyskania wpływu na władzę państwową. Partie polityczne w Rosji carskiej nie uczestniczyły w procesie sprawowania władzy, głównym celem ich działalności była zmiana istniejącego systemu politycznego, zaś główną różnicą ideologiczną wśród pierwszych partii rosyjskich był sposób dążenia do zmian. Kształtujące się na przełomie XIX i XX wieku ruchy polityczne w Rosji były przede wszystkim produktem rewolucji politycznej. W połowie XIX w. w Rosji wraz z rozwojem życia intelektualnego kraju zaczęły się kształtować różnorodne ideologie społeczno-polityczne, które próbowały określić swój program i stworzyć zorganizowane struktury, głównym przeciwnikiem stawało się państwo i jego oficjalna ideologia, która uniemożliwiała ich naturalny rozwój.

Genezą ruchów politycznych w Rosji był konflikt polityczny; partie rosyjskie ze względu na swój stosunek do istniejącego ustroju państwa (bezpośredni lub

⁵⁷⁶ Ibidem, s. 31–33.

⁵⁷⁷ K. Wojtaszczyk, *op.cit.*, s. 36–38.

⁵⁷⁸ *Istoriija političeskich partij Rossii*, pod red. A. I. Zewelewa, Moskwa 1994, s. 41.

pośredni do ustroju społeczno-ekonomicznego) należą (niezależnie do swej ideologii) do ruchów rewolucyjnych, których cechą jest to, że odrzucają istniejący ustroj i dążą do radykalnego zastąpienia go przez inny⁵⁷⁹.

Pierwsze organizacje, noszące cechy organizacji politycznych, powstały pod koniec panowania cara Aleksandra I w środowisku oficerów wojsk carskich. Najbardziej znanymi były powstałe w 1821 r. Towarzystwo Południowe i Towarzystwo Północne. Obie te organizacje posiadały program polityczny zmierzający do zdobycia władzy na drodze zbrojnego przewrotu oraz do wprowadzenia w Rosji monarchii konstytucyjnej⁵⁸⁰. Uwarunkowania natury prawno-politycznej i ideologicznej, wiążące się przede wszystkim ze stopniem, w jakim w ramach systemu politycznego dopuszczone było istnienie organizacji i ideologii kontestujących oficjalną władzę carską, zdeterminowały formę działania tych organizacji. Była to działalność nielegalna, wynikająca z braku możliwości oddziaływania na władzę państwową za pośrednictwem instytucji przedstawicielskich. Założeniem tych organizacji była zmiana ustroju państwowego na drodze rewolucji. Członków tych organizacji nazywano w literaturze historycznej dekabrystami; ruch ich został w wyniku represji i aresztowań zlikwidowany, a jego przywódcy skazani na karę śmierci. Po jego likwidacji nastąpiło w Rosji wzmoczenie reżimu politycznego, co spowodowało zahamowanie rozwoju organizacji politycznych a działalność polityczna, poza oficjalną sferą władzy, została ograniczona do działalności literacko-publicystycznej (Aleksander Hercen, Mikołaj Czernyszewski) i indywidualnych wystąpień rewolucjonistów (Mikołaj Bakunin).

Rozwój organizacji politycznych nastąpił w Rosji pod koniec lat siedemdziesiątych XIX w. i był związany z przemianami w życiu ekonomiczno-społecznym, a zwłaszcza z industrializacją kraju i reformą włościańską. Charakterystyczną cechą powstających wówczas organizacji był ich rewolucyjny charakter, a także to, iż w ich ideologii i programie politycznym pojawiły się postulaty reform społeczno-ekonomicznych (postulaty ekonomiczne obok postulatów politycznych), które były wyrazem powstawania w państwie konfliktów społecznych, charakterystycznych dla przemian ekonomicznych wczesnego kapitalizmu. Nastąpiła też radykalizacja programów politycznych; organizacje te reprezentowały skrajne poglądy polityczno-społeczne i skrajne formy działania. Wpływ na ideologię powstających organizacji miała doktryna socjalizmu, głosząca hasła rewolucji społecznej w oparciu o klasę robotników fabrycznych (proletariat). W związku z tym zaczęto łączyć walkę o swobody polityczne i konstytucjonalizm (istniejące także w programach dekabrystów) z postulatem rewolucji społeczno-ekonomicznej.

Pierwszym zorganizowanym ruchem w Rosji, który odwoływał się do doktryny socjalizmu było tzw. narodnictwo. Był to ruch rewolucyjny, którego członkowie domagali się obalenia samowładztwa i zwołania obieralnego przedstawicielstwa narodowego oraz przekształcenia społeczeństwa na sposób zgodny z doktryną socjalizmu. Narodnicy, dostosowując doktrynę socjalizmu do specyfiki

⁵⁷⁹ J. Wiatr, op.cit., s. 264.

⁵⁸⁰ L. Bazyłow, *Dzieje Rosji 1081–1917*, Warszawa 1970, s. 73.

rosyjskiej, za najważniejszą grupę społeczną uznawali chłopów i przyznawali im główną rolę w dążeniu do obalenia samowładztwa carskiego. Narodnictwo, powstałe wśród inteligencji rosyjskiej, było dominującą formacją ideowo-społeczną w Rosji w drugiej połowie XIX w. i wytworzyło ruch polityczny, który w XX w. przybrał formy zorganizowanej partii politycznej⁵⁸¹.

Narodnictwo było ideologią wewnętrznie zróżnicowaną i inspirującą różne typy działań. Początkowo narodnicy ograniczali się do działalności propagandowej, do rozpowszechniania literatury o charakterze radykalno-demokratycznym i socjalistycznym. Kolejnym etapem działalności narodników była akcja „pójścia w lud” w 1874 r., która poprzez agitację pośród chłopów miała przygotować rewolucję chłopską⁵⁸². Narodnicy początkowo nie posiadali jednolitej organizacji, propaganda była prowadzona indywidualnie lub przez niewielkie grupy wśród ludności chłopskiej. Działalność ta nie przyniosła sukcesów, a także spotkała się z represjami ze strony władz państwa, zastosowano środki administracyjne w postaci aresztowań w celu zlikwidowania ruchu narodnickiego. Spowodowało to radykalizację środków działania. W 1876 r. powstała tajna organizacja narodników, która otrzymała później nazwę Ziemia i Wola (Ziemia i Wolność). Członkowie tej organizacji określali siebie mianem socjalistów-rewolucjonistów, członków partii socjalrewolucyjnej, uznali, że głównym wrogiem ludu i rewolucji rosyjskiej nie są wyższe warstwy społeczne, lecz państwo i to państwo trzymające się przemocą może zostać obalone przy pomocy terroru skierowanego przeciw funkcjonariuszom aparatu państwa⁵⁸³. W czerwcu 1879 na zjeździe członków Ziemi i Woli doszło do podziału na dwie organizacje: Narodnaja Wola i Czornyj Pieriediel. Narodnaja Wola (Wola Ludu) stanowiła zakonspirowaną organizację polityczną dążącą do uzyskania wpływu na władzę i do realizacji swojego programu politycznego na drodze aktów terroru. Była to zarazem pierwsza organizacja polityczna w Rosji, która zaczęła używać określenia partia polityczna⁵⁸⁴.

Działacze Narodnoj Woli, która skupiła wokół siebie większość rewolucjonistów, uważali, że socjaliści-rewolucjoniści powinni przede wszystkim uderzyć, przy pomocy terroru, w przedstawicieli państwa. Uznano, że w stosunku do wroga cel uświęca środki, to znaczy, że każdy środek wiodący do celu jest dozwolony. Działalność terrorystyczna polegać miała na zgładzeniu najbardziej „szkodliwych” członków rządu oraz na ukaraniu samowoli ze strony przedstawicieli rządu⁵⁸⁵.

W styczniu 1880 r. w trzecim numerze nielegalnego pisma „Narodnaja Wola” ukazał się program partii. Zawarte w nim tezy można uznać za najwyższe osiągnięcie teoretyczne narodników ósmego i dziewiątego dziesięciolecia XIX w., ponieważ stanowiły podstawę, na której rozwijała się działalność narodników

⁵⁸¹ Zob. M. Broda, *Narodnictwo*, [w:] *Idee w Rosji...*, t. 3, s. 254–260.

⁵⁸² *Historia powszechna...*, t. 7, s. 167; także, *Istoria SSSR s drevniejszych wremien do naszych dniej*, Moskwa 1968, s. 172–176.

⁵⁸³ *Ibidem*, s. 176–180; J. Kucharzewski, *Od białego caratu do...*, t. 5, s. 218–220.

⁵⁸⁴ *Istoria politiceskich...*, s. 146.

⁵⁸⁵ J. Kucharzewski, *op.cit.*, s. 275–281.

w latach następnych. Pierwsze słowa programu brzmiały „według naszych zasadniczych przekonań jesteśmy socjalistami i narodnikami”. Za podstawowe zadanie, które narzucają warunki współczesnej im Rosji, uznawali obalenie istniejących form państwowych i podporządkowanie władzy ludowi. Zasadniczymi postulatami partii były: powołanie stałego przedstawicielstwa narodowego, szeroki samorząd lokalny, samodzielność wspólnot gminnych, uznanie całej ziemi za własność ludu, przekazanie wszystkich fabryk w ręce robotników, swobody polityczne, a w tym powszechne prawo wyborcze. Postulowali przebudowę życia społecznego na zasadach socjalistycznych, gdyż tylko ta droga miała wieść ludzkość do wolności, równości, braterstwa, dobrobytu materialnego i wszechstronnego rozwoju. Nowe formy społeczne sankcjonować miała wola ludu, wyrażona poprzez wybraną w głosowaniu powszechnym konstytuantę. Celem organizacji było dokonanie przewrotu politycznego, który zniósłby utrzymywane przez autokratyczne państwo niewolnictwo społeczne i ekonomiczne ludu. Droga wiodącą do osiągnięcia celu miały być: propaganda, działalność terrorystyczna, organizowanie tajnych stowarzyszeń, uzyskiwanie wpływów w administracji, wojsku i całym społeczeństwie⁵⁸⁶.

Sukcesem terrorystów był udany zamach na cara Aleksandra II w dniu 1 marca 1881 r., jednocześnie zamach spowodował represje ze strony policji, które sprawiły marginalizację w życiu społecznym zorganizowanego ruchu narodnickiego. Ponowny jego rozwój nastąpił w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Jednymi z pierwszych organizacji politycznych odwołujących się do ideologii narodników były Petersburska Grupa Narodowolców (powstała w 1891 r.) i Partia Prawa Ludu (Partija Narodowo Prawa, powstała w 1891 r.) Za granicą Rosji w środowisku emigrantów politycznych powstały Grupa Starych Narodowolców (w Paryżu w 1893 r.) i Związek Rosyjskich Socjal-Rewolucjonistów (w Brnie szwajcarskim 1894 r.). W latach 1896–1897 powstało w Rosji wiele mniejszych grup socjalrewolucjonistów, m.in. w Petersburgu, Odessie, Woroneżu, Charkowie. Grupy te początkowo nie miały ukształtowanego programu działania, głównym celem programowym, jaki sobie stawiały, było dotrzymanie „wierności” celom i ideałom swoich poprzedników, uznawali także rolę ideologii marksizmu w rosyjskim ruchu rewolucyjnym i kształtowaniu przemian społecznych przejmując znaczną część jego ideologii. Zgodnie jednak z tradycją narodnicką uważali, że Rosja posiada swoją specyfikę i odrębną drogę do socjalizmu⁵⁸⁷.

Latem 1900 r. doszło do połączenia rosyjskich organizacji późnonarodnickich. Utworzona partia przyjęła nazwę PSR – Partia Socjalistów-Rewolucjonistów. Wydano jednocześnie *Manifest* będący pierwszym dokumentem programowym partii, nawiązującej w swojej ideologii do działań Narodnej Woli i ruchu narodnickiego z lat siedemdziesiątych⁵⁸⁸.

⁵⁸⁶ L. Bazyłow, *Działalność narodziństwa rosyjskiego w latach 1878–1881*, Wrocław 1960, s. 119–120; *Filozofia społeczna narodziństwa rosyjskiego. Wybór pism*, wybór A. Walicki, Warszawa 1965, s. 135–141.

⁵⁸⁷ *Političeskie partii Rossii. Konec XIX – pierwaja tret’ XX wieku. Enciklopedija*, Moskwa 1996, s. 433.

⁵⁸⁸ *Istorija političeskich...*, s. 146.

Program i statut partii zostały zatwierdzone dopiero na I Zjeździe PSR, który odbył się w dniach 29.12.1905–04.01.1906 r. w Finlandii. Podstawowym celem PSR miało być prowadzenie walki rewolucyjnej, zmierzającej do obalenia samowładztwa i przekształcenia Rosji w federacyjną republikę demokratyczną. Program społeczny PSR koncentrował się na wzywaniu do zniesienia prywatnej własności ziemi i przekazania jej w zarząd lokalnych organów samorządowych. Miało to zapewnić każdemu obywatelowi prawo do otrzymania nadziału ziemi. Socjalrewolucjoniści, odwołując się do ideologii narodnickiej, przejęli hasło wywłaszczenia i rozdzielenia całej ziemi znajdującej się w rękach prywatnych. Program ten zyskał poparcie chłopstwa⁵⁸⁹. Wśród postulatów politycznych najważniejszym zadaniem było zdobycie swobód politycznych, tj. wolności słowa, wyznania, druku, zebrań i stowarzyszeń, gdyż przemiany społeczne nie mogły dokonać się bez uzyskania swobód politycznych – „socjalizm bez wolności to ciało bez duszy”. Dalszymi postulatami były: powszechne prawo wyborcze i stałe przedstawicielstwo narodowe, samorząd terenowy i gminny, wybieralność wszelkich stanowisk, wprowadzenie powszechnego i równego systemu oświaty, zrewidowanie ustawodawstwa karnego i cywilnego. Metody działania obejmowały zarówno propagandę, jak i terror (nawiązanie do tradycji Narodnej Woli), do prowadzenia którego powołano w 1901 r. samodzielną strukturę w ramach partii – Organizację Bojową. Terror zajmował ważne miejsce w programie partii. Organizacja Bojowa dokonała wielu mordów politycznych. Na pierwszym zjeździe pojawiły się też postulaty, aby PSR przekształcić w partię legalną, a osoby, które wysunęły taki postulat, skupiły się w późniejszym okresie w Partii Ludowych Socjalistów⁵⁹⁰. W odniesieniu do członków PSR przyjęła się nazwa „eserowcy”, od pierwszych liter wyrazu socjal-rewolucjoniści.

Obok organizacji narodnickich w ruchu rewolucyjnym Rosji w latach siedemdziesiątych XIX w. zaczęły powstawać pierwsze grupy socjaldemokratyczne, odwołujące się do filozofii społecznej i ekonomicznej Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Ich powstanie związane było z rozwojem ekonomicznym kraju, wzrostem liczby robotników fabrycznych. W 1875 r. powstał w Odessie Południoworosyjski Związek Robotników, a w 1878 r. w Petersburgu rozpoczął działalność Północny Związek Robotników Rosji⁵⁹¹. Rok później przyjęty został program Północnego Związku Robotników Rosji, który stawiał sobie za cel obalenie istniejącego ustroju ekonomicznego i politycznego, zniesienie prywatnej własności rolnej i zastąpienie jej władaniem gminnym, wprowadzenie „prawidłowej” organizacji pracy poprzez oddanie w ręce robotników – wytwórców produktów i narzędzi wytwarzania. W sferze politycznej związek dążył do osiągnięcia wolności słowa, druku, zgromadzeń i stowarzyszeń, i innych postulatów wolności politycznej, które miały stanowić rękojmię rozwiązania sprawy socjalnej⁵⁹². W środowisku emigrantów powstała w Genewie pierwsza rosyjska organizacja

⁵⁸⁹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 117–118.

⁵⁹⁰ L. Bazyłow, op.cit., s. 391–393; tenże, *Ostatnie lata Rosji carskiej*, Warszawa 1972, s. 135–138; *Istoria polityczeskich...*, s. 152–161.

⁵⁹¹ J. Nikitin, *Pierwsze związki robotnicze i organizacje socjaldemokratyczne w Rosji*, Warszawa 1953, s. 37.

⁵⁹² J. Kucharzewski, op.cit., s. 232; *Historia powszechna...*, t. 7, s. 168–169.

polityczna, deklarująca się jako „marksistowska”, nosząca nazwę „Wyzwolenie Pracy”, założona przez Greorgija Plechanowa. Grupa ta postawiła sobie za zadanie wspomaganie ideologicznego rozwoju ruchu robotniczego w Rosji przy pomocy propagandy. Środkiem do tego celu miało być wydawanie „Biblioteki Współczesnego Socjalizmu”, w ramach której wydano m.in. dzieła teoretyków socjalizmu Marksa i Engelsa⁵⁹³.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. rosyjski ruch robotniczy istniał w postaci poszczególnych grup skupiających niewielką liczbę osób. W 1889 r. w Mińsku odbył się I Zjazd Socjaldemokratycznej Partii Robotników Rosji, której głównym zadaniem było połączenie wszystkich organizacji socjaldemokratycznych w jedną masową partię. W zjeździe uczestniczyło zaledwie 9 osób; powstała partia była nieliczna, nie posiadała ani statutu, ani programu; wskutek akcji policyjnej większość jej członków została wkrótce po zjeździe aresztowana⁵⁹⁴. Zjazd nie doprowadził do spodziewanej integracji socjaldemokracji rosyjskiej. Oprócz nazwy partii (oraz rozpoczęcia numeracji kolejnych zjazdów partyjnych) pozostawił dokument w postaci manifestu, który podkreślał, że najbliższym zadaniem klasy robotniczej jest uzyskanie swobód politycznych⁵⁹⁵. Drugi zjazd SDPRR rozpoczął obrady 17 (30) lipca 1903 r. w Brukseli. Na zjeździe uchwalono polityczną strategię i program partii. Jako najbliższe zadania polityczne (tzw. program minimum) proklamowano obalenie carskiego samowładztwa i zastąpienie go demokratyczną republiką, co miało stanowić wstępny warunek rewolucji proletariackiej i przebudowy społeczeństwa w duchu ideałów socjalistycznych (tzw. program maximum). Nieodzownym warunkiem rewolucji socjalistycznej miała być tzw. dyktatura proletariatu, która oznaczała przejęcie władzy przez proletariat i odsunięcie od władzy innych grup społecznych⁵⁹⁶.

Do początków XX w. w Rosji nie było partii politycznych w obecnym tego słowa znaczeniu; istniały jedynie tajne stowarzyszenia i organizacje podziemne. Do 1905 r. głównymi ruchami politycznymi, które istniały w Rosji, były nielegalne, rewolucyjne organizacje, kontestujące system państwowy, skupiające niewielką liczbę osób. Ich szerszy rozwój rozpoczął się dopiero pod koniec XIX w.; do tego czasu jedynym ruchem, który posiadał zarówno organizację, jak i program społeczno-polityczny, byli dekabryści. Reżim polityczno-prawny Rosji nie przewidywał istnienia żadnych legalnych partii politycznych za ich tworzenie groziły sankcje karne. Rosyjskie partie polityczne zaczęły się formować dopiero na przełomie stulecia.

Zmiana statusu partii politycznych w Rosji nastąpiła na początku XX w. – w 1905 roku, kiedy nastąpił proces instytucjonalizacji partii politycznych. Z prawnego punktu widzenia instytucjonalizacja partii oznacza uznanie jej funkcji w ramach systemu politycznego. Może znaleźć to odbicie w normach konstytucyjnych, ustawowych czy aktach wykonawczych⁵⁹⁷.

⁵⁹³ J. Nikitin, op.cit. s. 68.

⁵⁹⁴ *Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, pod red. P. Pospiełowa, t. 1, Warszawa 1968, s. 308.

⁵⁹⁵ L. Kołakowski, op.cit., s. 435.

⁵⁹⁶ *Historia komunistycznej partii...*, s. 115–116.

⁵⁹⁷ *Systemy polityczne demokracji...*, s. 56.

Pojawienie się partii politycznych było konsekwencją powszechnego niezadowolenia społecznego, które organizacje te próbowały wykorzystać. Na początku XX w. władze w Rosji pod wpływem wydarzeń, zwanych w historii rewolucją 1905 r., zostały zmuszone do ustępstw politycznych i przeprowadzenia reformy ustroju państwowego. Najważniejszą z reform wymuszoną na samowładnym carze było nadanie ludności kraju swobód obywatelskich i powołanie obieralnej instytucji przedstawicielskiej. Powołanie jej stało się też początkiem powstawania legalnych partii politycznych i rozwoju systemu partyjnego, które mogły spełniać swoje funkcje reprezentowania określonych grup społecznych, skupionych wokół ich programu na forum instytucji przedstawicielskiej. Zgodnie z prawidłami rozwoju partie pojawiły się w momencie powstania obieralnej instytucji przedstawicielskiej i rozpowszechnienia się prawa wyborczego. Podstawą do tworzenia się legalnych partii w Rosji carskiej stały się przemiany w systemie politycznym państwa.

Pierwszą koncesją polityczną był dekret carski z sierpnia 1905 r., zawierający zapowiedź powołania obieralnej Dumy Państwowej jako organu doradczego przy carze⁵⁹⁸. Manifest z racji symbolicznych jedynie ustępstw wywołał niezadowolenie społeczne, z powodu którego zapowiedziana w manifestie Duma nigdy nie została zebrana, a car zdecydował się na większe ustępstwa. 17 października 1905 r. ukazał się manifest cara Mikołaja II, przyznający ludności imperium swobody obywatelskie; manifest nakładał na rząd obowiązek *obdarzenia ludności niewzruszonymi podstawami swobód obywatelskich na podstawie rzeczywistej nietykalności osoby, wolności sumienia, słowa, zgromadzeń i stowarzyszeń*⁵⁹⁹. Dokument ten, zwany manifestem październikowym, umożliwił tworzenie się legalnych partii. Już po pierwszej koncesji cara w postaci Dumy doradczej zaczęły powstawać różne stronnictwa polityczne i wyodrębniły się pierwsze programy polityczne. W końcu 1905 r. najważniejszymi stronnictwami byli:

1) nacjoniści i monarchiści, rekrutujący się głównie spośród wielkich właścicieli ziemskich, zajmowali stanowisko konserwatywne; byli zwolennikami absolutyzmu carskiego, konstytucję uważali za zło konieczne i sprzeciwiali się wszelkim reformom, stanowiąc ultrakonserwatywny ruch polityczny. Ideologia ich wywodziła się z idei cara-ojca narodu, bez którego nie może funkcjonować system polityczny Rosji. Pierwszą organizacją monarchistów było powstałe jeszcze pod koniec 1900 r. (działające początkowo raczej jako klub literacko-artystyczny a nie ugrupowanie polityczne) Zgromadzenie Rosjan (Russkoje Sobranije). Ugrupowanie to zaktywizowało się politycznie w okresie rewolucji 1905 r., ogłosiło swój program i rozpoczęło wydawanie czasopisma o tej samej nazwie. Na przełomie 1905 i 1906 r. zaczęły powstawać podobne organizacje, ale mające już charakter polityczny. Najsilniejszą organizacją nacjonalistów był Związek Narodu Rosyjskiego (działający od końca listopada z inicjatywy członków Zgromadzenia Rosjan), do jego przywódców należeli: lekarz Aleksander Dubrowin (1855–1921), ziemianin Włodzimierz Puryszkiewicz (1870–1920), ziemianin Mikołaj

⁵⁹⁸ Por. *Manifest cara Mikołaja II o powołaniu Dumy Państwowej z 6 sierpnia 1905 r.*, [w:] Z. Jedlicki, op.cit., s. 270–280.

⁵⁹⁹ *Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, pod red. B. Lsińskiego, Poznań 1995, s. 259.

Markow (1866–1945). Związek Narodu Rosyjskiego (Sojuz Russkawo Naroda) wchłoniął wiele mniejszych organizacji, głównie prowincjonalnych. Organizacje nacjonalistów nazywano „czarnosecińskimi” od tzw. „czarnych sotni”, oddziałów paramilitarnych, które dokonywały pogromów zarówno na zamieszkujących Rosję innych narodowościach, jak i strajkujących robotnikach. Głównymi hasłami związku był nacjonalistyczny i wielkomocarstwowy szowinizm, antysemityzm, nie uznawano także ustawodawczych kompetencji Dumy, występując przeciwko reformom manifestu, który umożliwił swobodną działalność polityczną. Teoretyczny program SRN zawierał powstały w 1906 r. dokument *Założenia* (Osnowopoloženija). Za podstawę ustroju Rosji carskiej uznano formułę Uwarowa „prawosławie, samodzierżawie, ludowość”. Odrzucali oni możliwość zmiany ustroju politycznego Rosji na konstytucyjny lub parlamentarny, przeciwstawiając temu ideę „rosyjskiej soborności”, zgodnie z którą car rządzi samowładnie, „słuchając” rad ludności. Domagali się także przywrócenia cerkwi prawosławnej statusu dominującej religii w państwie, gdyż „tylko jej powinno być przyznane prawo nauczania wszystkich narodów”. Odrzucali także możliwość przyznania autonomii mniejszościom narodowym, uznając, że imperium, tak jak i władza cara, winny być jednolite i niepodzielne. Konserwatyści posiadali poparcie we wszystkich warstwach ówczesnego społeczeństwa rosyjskiego. Członkami organizacji czarnosecińskich byli: chłopci, rzemieślnicy, robotnicy, kupcy, ziemianie, inteligencja, duchowieństwo, wyżsi urzędnicy państwowi. Na przełomie 1907 i 1908 r. SRN posiadał ok. 350 tys. członków, a wszystkie organizacje czarnosecińskie ok. 410 tys.⁶⁰⁰

2) tzw. „oktiabryści” (październikowcy), tworzący Związek 17 października (Sojuz 17 Oktjabria), partię nazwaną tak na cześć manifestu październikowego cara Mikołaja II, który otwierał drogę do przekształcenia Rosji w monarchię konstytucyjną. Była to partia powstała z połączenia różnych ugrupowań działających od końca października 1905 r., takich jak np. Postępowa Partia Przemysłowa, Partia Handlowo-Przemysłowa, Partia Praworządności, skupiające przedstawicieli przemysłowców, bogatego kupiectwa i część działaczy dum miejskich i ziemskich. Ruch oktiabrystów tworzył się w środowisku działaczy dum ziemskich i miejskich (organów samorządu lokalnego). Formowanie partii rozpoczęło się w październiku 1905 r., a zakończyło się na pierwszym zjeździe 8–12. 02.1906 r. w Moskwie. Pierwszy wariant programu oktiabrystów ukazał się 9.11.1905 r. w gazecie „Słowo”. Oktiabryści opowiadali się za silną władzą, która mogłaby wyprowadzić kraj z kryzysu i zapewnić mu stabilny rozwój. Program partii zakładał, odwołując się do manifestu z 17 października 1905 r., powolne i stopniowe przekształcanie Rosji w monarchię konstytucyjną z pochodzącym z wyboru dwuizbowym przedstawicielstwem narodowym i zachowaniem przez cara tytułu samowładcy. Opowiadali się za wprowadzeniem wolności politycznych i obywatelskich, ale jednocześnie odmawiali zamieszkującym Rosję mniejszościom narodowym prawa do autonomii. Oktiabryści byli zwolennikami umiarkowanych reform ustrojowych i społecznych, stanowili prawe skrzydło rosyjskiego

⁶⁰⁰ *Istorija političeskich...*, s. 68–74, *Političeskijke partii Rossii...*, s. 576–579; I. A. Isajew, op.cit., s. 293.

liberalizmu. W 1906 r. funkcjonowało w Rosji ok. 260 oddziałów partii, skupiających ok. 80 tys. członków. Do najaktywniejszych polityków tej partii należeli: pochodzący z rodziny kupieckiej przedsiębiorca – Aleksander Guczkow (1862–1936), działacz ziemski – Michał Rodzianko (1859–1924), ziemianin i gubernator ziemski – Dymitr Szypow (1851–1920), ziemian – Michał Stachowicz (1857–1915)⁶⁰¹.

3) konstytucyjni – demokraci, tzw. „kadeci”, skupieni w partii o nazwie Partia Konstytucyjno-Demokratyczna, która od 1906 r. przyjęła nazwę Partii Wolności Ludu (Partija Narodnoj Swobody). Była to jedna z najbardziej znanych rosyjskich partii, przedstawiciel lewego skrzydła rosyjskiego liberalizmu. Partia ta powstała jako jedna z pierwszych i wyłoniła się z działających poprzednio dwóch liberalnych organizacji: Związku Wyzwolenia i Związku Ziemców Konstytucjonalistów wywodzących się ze środowiska liberalnych deputowanych samorządu terytorialnego, z tzw. ziemst. Członkowie tych organizacji dominowali w partii. Pierwsze założenia programowe przyszłej partii pojawiły się w liberalnym czasopiśmie „Wyzwolenie” (Oswobożdenije) wydawanym w Stutgarcie. Partię powołano do życia na pierwszym zjeździe, który zaczął obrady jeszcze przed ogłoszeniem manifestu październikowego (12–18 października w Moskwie), formalnie zanim pozwolono na tworzenia się legalnych stowarzyszeń. Kadeci reprezentowali lewicową liberalną inteligencję. Opowiadali się za tradycyjnymi wartościami liberalnymi: demokratycznym prawem wyborczym, rządami parlamentarnymi, wolnością i równością wszystkich obywateli, poszanowaniem prawa. Kadeci byli zwolennikami radykalnych reform społeczno-politycznych Rosji. Głównym ich hasłem programowym było zwołanie konstytuancy, wybranej na podstawie powszechnego, bezpośredniego, równego i tajnego głosowania. Opowiadali się za przyjęciem europejskiego modelu rozdziału władz na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą i za powołaniem rządu, który byłby odpowiedzialny przed parlamentem. Domagali się uchwalenia konstytucji, która potwierdzałaby swobody i wolności obywatelskie, zabezpieczałaby ustawodawczy charakter przedstawicielstwa narodowego i umożliwiłaby dalszą reformę polityczną. Dopuszczali możliwość przyznania autonomii niektórym częściom państwa. Swoje cele chcieli kadeci realizować wyłącznie drogą legalną, konstytucyjną. Znanymi politykami kadetów byli: profesor historii Paweł Milukow (1859–1943), działacz ziemski Fiodor Rodiczew (1854–1933), działacz ziemski Iwan Pietruszkiewicz (1844–1928), radca prawny Wasyl Makułakow (1870–1957)⁶⁰².

Były to główne ugrupowania polityczne Rosji carskiej po 1905 r. W procesie tworzenia się systemu partyjnego ugrupowania te dzieliły się, powstawały z nich nowe partie, np. złożona z lewego skrzydła oktiabrystów i prawego kadetów Partia Odnowy Pokojowej i Partia Reform Demokratycznych, które połączyły się i w III Dumie działały pod nazwą Partii Postępu (tzw. „progresiści”) utworzonej w listopadzie 1912 r.⁶⁰³ Progresiści reprezentowali interesy liberalnej części przemysłowców. Uznawali, że powinni oni odgrywać znaczącą rolę

⁶⁰¹ *Istorija političeskich...*, s. 91–95; *Političeskie partii Rossii...*, s. 579–580, I. A. Isajew, op.cit., s. 292.

⁶⁰² *Istorija političeskich...*, s. 116–120; *Političeskie partii Rossii...*, s. 267–273, I. A. Isajew, op.cit., s. 291–292.

⁶⁰³ L. Bazyłow, *Ostatnie lata...*, s. 273.

w życiu społecznym i politycznym kraju. Za niezbędne uważali wprowadzenie demokratycznych praw i swobód, i obronę narodowych interesów gospodarczych⁶⁰⁴.

Wymienione ugrupowania, akceptując założenia powstałego na podstawie manifestu październikowego systemu politycznego, uczestniczyły w procesie wyborczym i ich przedstawiciele zasiadali w organach przedstawicielskich, stanowiąc większą część składu osobowego Dumy Państwowej. Ich działalność publiczna była oficjalna i tolerowana przez państwo. W pierwszej, powołanej w 1906 r., Dumie Państwowej największą liczbę deputowanych stanowili kadeci (około 170 na około 500 deputowanych), będąc wówczas praktycznie jedyną działającą, zorganizowaną partią; Związek 17 października nie był wówczas ugrupowaniem uformowanym. W drugiej Dumie kadeci posiadali 98 mandatów na 518 deputowanych, oktiabryści i nacjonaliści – ponad 50. W III Dumie, która składała się z 442 posłów, znalazło się 154 deputowanych oktiabrystowskich, 147 posłów nacjonalistów i monarchistów (w tym 50 przedstawicieli skrajnej prawicy), kadetów 54, progresistów 28. W czwartej i ostatniej w historii Rosji carskiej Dumie znalazło się 65 posłów skrajnej prawicy i 88 nacjonalistów, oktiabrystów 98, kadetów 59, progresistów 48⁶⁰⁵.

Kolejną grupę stronnictw politycznych w Rosji po 1905 r. tworzyły partie i ruchy polityczne powstałe już pod koniec XIX w. jako nielegalne i rewolucyjne, dążące do obalenia władzy carskiej i przekształcenia systemu społeczno-politycznego na bazie myśli socjaldemokratycznej i marksistowskiej. Byli to socjaldemokraci skupieni w SDPRR i eserowcy skupieni w PSR. Ugrupowania te nawiązywały do tradycji ruchów rewolucyjnych, eserowcy – do Narodnej Woli, socjaldemokraci – do ruchów robotniczych Rosji i Europy⁶⁰⁶. Obie partie, posługując się ideologią socjalizmu, walkę polityczną łączyły z walką o zmiany w systemie ekonomiczno-społecznym, który to cel był dla nich najważniejszy. Według przyjętej przez nie doktryny Marksa instytucje przedstawicielskie były tylko wyrazicielem interesów klasy posiadającej i uczestnictwo w nim, i prowadzenie walki politycznej środkami parlamentarnymi miało daleko mniejsze znaczenie niż przygotowanie rewolucji społecznej⁶⁰⁷. Obie te partie kontestując system polityczno-ekonomiczny państwa, pozostawały nielegalne. Eserowcy bojkutowali wybory do instytucji przedstawicielskich (odstąpili od bojkotu jedynie w przypadku II Dumy), socjaldemokraci wykorzystywali Dumę do głoszenia swojego programu, nie włączając się do jej prac zgodnie z rezolucją III Zjazdu SDPRR głoszącą, że *urzeczywistnienie republiki demokratycznej w Rosji możliwe jest tylko w wyniku zwycięskiego powstania ludowego, którego organem stanie się tymczasowy rząd rewolucyjny*⁶⁰⁸. W związku z tym zadaniem partii jest *zmierzać do tego, by szerokie warstwy uświadomiły sobie zupełną nieprzydatność Dumy*⁶⁰⁹.

⁶⁰⁴ *Politicheskie partii Rossii...*, s. 428–430.

⁶⁰⁵ L. Bazyłow, *Dzieje...*, s. 476, 489–490, 512; idem, *Ostatnie...*, s. 232, 273.

⁶⁰⁶ M. Sczaniecki, *op.cit.*, s. 487.

⁶⁰⁷ Por. T. Gruzewski, *Kryzys państwowy Rosji*, Petersburg 1908, s. 17.

⁶⁰⁸ W. Lenin, *Dwie taktyki socjaldemokracji*, [w:] *Dzieła...*, t. 1, s. 479.

⁶⁰⁹ W. Lenin, *Kadeci, trudownicy i partia robotnicza*, [w:] *Dzieła...*, t. 1, s. 623.

Na rozwój systemu partyjnego w Rosji carskiej miał znaczny wpływ system wyborczy, który stanowił barierę dla pełnego rozwoju nowoczesnych partii, a jednocześnie umożliwiał działalność w Dumie partiom i organizacjom nielegalnym (w każdej z czterech rosyjskich dum istniała frakcja socjaldemokratyczna, pomimo iż propagowanie idei socjalistycznych było uznane przez państwo za godzące w porządek prawny kraju).

Wybory były ograniczone cenzusem majątkowym, pośrednie i nierówne – przy wprowadzonym systemie kurialnym. Prawo wyborcze czynne uzyskiwała ludność męska po ukończeniu 25 roku życia, z wyjątkiem obywateli pełniących służbę wojskową oraz przedstawicieli wielu mniejszych liczebnie narodowości nierosyjskich. Wybory miały charakter pośredni, głosowano najpierw na elektorów, którzy dopiero potem wybierali spośród siebie deputowanych. Wyboru deputowanych dokonywano w czterech wprowadzonych kuriach: właścicieli ziemskich (ziemiańskiej), wyborców miejskich (kuria miejska), chłopów (kuria włościańska) i robotników (kuria robotnicza). Wybory w dwóch pierwszych kuriach były dwustopniowe, w kurii robotniczej – trzystopniowe, a w chłopskiej – czterostopniowe (z każdego dziesięciu zagród chłopskich wybierano najpierw przedstawicieli do zgromadzenia powiatowego, potem spośród nich wybierano kandydatów do zgromadzeń gubernialnych). W kurii ziemskiej jeden elektor przypadał na dwa tys. wyborców, w miejskiej – jeden na cztery tys., włościańskiej – jeden na trzydzieści tys. i robotniczej – jeden na dziewięćdziesiąt tys.⁶¹⁰ W 1907 r. wprowadzona została nowa ordynacja wyborcza, która przy zachowaniu systemu kurialnego miała za zadanie ograniczenie liczby deputowanych z kurii chłopskiej i robotniczej, a także zmniejszenie liczby deputowanych z terenów nie zamieszkanym przez Rosjan (w Królestwie Polskim liczbę posłów zmniejszono z 37 do 14, na Kaukazie z 25 do 10)⁶¹¹.

Tak skonstruowany system wyborczy miał następujące cele: zredukowanie liczby przedstawicieli robotników i przedstawicieli narodowości nierosyjskich, zapewnienie przewagi chłopom i właścicielom ziemskim, których rząd carski uważał za grupy społeczne popierające samowładztwo carskie. System kurialny miał charakter stanowy, w którym w obieralnym przedstawicielstwie zasiadali reprezentanci poszczególnych grup społecznych (stanów). Kurie określały przynależność kandydata do danego stanu i miały, w założeniu, przeciwdziałać tworzeniu się prawdziwych stronnictw politycznych tak, aby Duma była zbiorowiskiem „oddzielnych posłów”, a więc ciałem biernym⁶¹². System taki powodował, że frakcje i ugrupowania partyjne tworzyły się wewnątrz parlamentu i w efekcie nie dysponowały praktycznie żadną organizacją terytorialną. Znaczna część deputowanych nie należała do żadnego stronnictwa politycznego. Tworzyły się frakcje deputowanych, których jedynym łącznikiem była przynależność do określonej kurii lub narodowości. W ten sposób istniały grupy deputowanych reprezentujących nie program polityczny partii i nie interes narodowy, ale interesy poszczególnych stanów i narodowości. W I Dumie deputowani wybrani w kurii

⁶¹⁰ A. Nowakowski, *Powszechna historia ustroju państw w zarysie*, Białystok 1993, s. 180.

⁶¹¹ M. Szczaniecki, op.cit., s. 489.

⁶¹² T. Gruzewski, op.cit., s. 24.

włościańskiej utworzyli własną frakcję tzw. „trudowników” (trudowaja grupa) do frakcji należeli także niektórzy deputowani wybrani w kurii robotniczej. Trudownicy uważali siebie za przedstawicieli w Dumie „pracujących klas narodu”⁶¹³. Frakcja ta funkcjonowała we wszystkich Dumach (najwięcej deputowanych było w I i II Dumie, po reformie systemu wyborczego ich liczba znacznie spadła ze 104 w II Dumie do 13 w III Dumie). Nie mieli oni określonego politycznie programu i ich działalność ograniczała się do problemu agrarnego (trudownicy domagali się likwidacji obszarnczego władania ziemią, nacjonalizacji ziemi i przekazania jej bez wykupu chłopom).

Ponadto w skład Dumy wchodził przedstawiciele różnych narodowości i wyznań, przy czym największe frakcje tworzyli Polacy i muzułmanie z Kaukazu. Istotnym elementem systemu kurialnego było to, iż umożliwiał on działalność przedstawicielom i członkom partii w świetle prawa nielegalnym. Osoby te były wybierane w kuriach i w ten sposób w każdej z dum zasiadali przedstawiciele socjaldemokracji, a także eserowcy, którzy za jedną z zasad organizacyjnych przyjęli terror przeciw państwu (m.in. dokonali oni zamachu na premiera Piotra Stołypina).

Powstanie legalnych partii i stronnictw politycznych w 1905 r. było zasadniczą zmianą w koncepcjach organizacji państwa rosyjskiego i w jego założeniach prawnych. W większości państw zachodnioeuropejskich prawo nie ingerowało w powstawanie, istnienie i działalność ugrupowań politycznych. Wynikało to z liberalnej koncepcji prawa, w której dominowała zasada, że tworzenie się partii jest całkowicie legalne, a działalność partii jest domeną swobodnej inicjatywy obywateli, a prawo nie może w żaden sposób wkraczać w tę działalność. Przed regulacjami prawnymi broniły się same partie, strzegąc w ten sposób wolności i autonomii wewnętrznej⁶¹⁴.

System prawny Rosji carskiej, do 1906 r. uznawał za podstawową zasadę ustroju politycznego obowiązek wyznawania określonych poglądów. Artykuł 1 praw zasadniczych, kodyfikacji przepisów prawnych, które odnosiły się do najwyższych organów władzy i podstawowych zasad ustrojowych, w redakcji z 1857 r., stanowił, że nie tylko posłuszeństwo wobec władzy, ale i wewnętrzna akceptacja woli cara jest obowiązkiem prawnym poddanych carskich⁶¹⁵. Niemożliwe było więc oficjalne istnienie jakichkolwiek organizacji nie akceptujących całkowitej władzy cara. Przed 1905 r. przepisy o stowarzyszeniach i zgromadzeniach zawierało głównie ustawodawstwo karne. Nie warunki, na jakich stowarzyszenia i zgromadzenia mogły legalnie działać, ale ich nielegalność była przedmiotem zainteresowania władzy państwowej.

Do 1905 r. wszelkie zgromadzenia były nielegalne. Podobnie, gdy chodziło o stowarzyszenia, w prawodawstwie na pierwszy plan wysuwano nie reglamentację legalnych stowarzyszeń, lecz represje wobec stowarzyszeń tajnych. Legalne mogły być tylko stowarzyszenia zatwierdzone przez cara, za tajne uznawano wszelkie stowarzyszenia, w których istniał zamiar ukrycia ich istnienia przed władzami.

⁶¹³ *Politiceskije partii Rossii...*, s. 617–619.

⁶¹⁴ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, op.cit., s. 80.

⁶¹⁵ K. Grzybowski, op.cit., s. 124.

Równocześnie prawo stanowiło, że przestępstwem jest niezawiadomienie władzy o istnieniu tajnego stowarzyszenia (art. 318–324 kodeksu karnego z 1866 r.)⁶¹⁶. Przed 1905 r. zatwierdzenie działalności stowarzyszeń było aktem swobodnego uznania władzy carskiej, przywilejem udzielanym często aktem monarszym.

Zmiana w podejściu do problemu organizacji społecznych nastąpiła dopiero w 1905 r. Manifest październikowy w pkt. 1 głosił, iż wolą cara jest *obdarzenie ludności niewzruszonymi podstawami swobód obywatelskich na podstawie rzeczywistej nietykalności osoby, wolności sumienia, słowa, zgromadzeń i stowarzyszeń*⁶¹⁷. Ogólnikowe stwierdzenia zawarte w manifestie stanowiły podstawę prawną dla powstania legalnych partii politycznych zanim ich działalność określiły odrębne przepisy.

Szczegółowe przepisy dotyczące roli i miejsca stowarzyszeń i organizacji politycznych zawierały zatwierdzone 23 IV (6 V) 1906 r. tzw. „zasadnicze ustawy państwowe imperium rosyjskiego”. Zawierały one kodyfikację przepisów prawnych, które odnosiły się do najwyższych organów władzy i podstawowych zasad ustrojowych. Prawa zasadnicze redagowane pod wpływem rewolucji 1905 r. zawierały w sobie ograniczoną deklarację praw obywatelskich. Dotyczyło to także problemu zgromadzeń i stowarzyszeń (§ 78 i 80 praw zasadniczych), stanowiąc zasadniczą wolność zrzeszeń i zgromadzeń. Zasadnicze prawa państwowe w rozdziale 8 zatytułowanym *O prawach i obowiązkach poddanych rosyjskich* w art. 80 stanowiły, że poddani rosyjscy mają prawo zakładać stowarzyszenia i związki dla celów nie będących w konflikcie z prawem⁶¹⁸. Artykuł – ten obok pierwszej, deklaratywnej części – zawierał pewną restrykcję w części drugiej, która przewidywała możliwość prawodawczych ograniczeń zadeklarowanej wolności stowarzyszeń.

Przepisami wykonawczymi dotyczącymi stowarzyszeń były dwa ukazy z 4 (17) III 1906 r.; pierwszy zawierał tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach, drugi – tymczasowe przepisy o zgromadzeniach. Przepisy te, stanowiące uzupełnienie manifestu październikowego, umieszczono w tomie XIV Zbioru Praw w dziale o zapobieganiu i niedopuszczaniu do przestępstw – w rozdziale V zatytułowanym *O stowarzyszeniach nielegalnych i tajnych* po przepisach karnych o takich stowarzyszeniach. Taka systematyka przepisów wskazywała, że dopuszczalność i prawo zgromadzeń prawodawcy nadal traktowali ograniczająco⁶¹⁹.

Przepisy cesarstwa rosyjskiego wyróżniały trzy rodzaje stowarzyszeń:

- pozbawione osobowości prawnej,
- posiadające osobowość prawną,
- związki zawodowe.

Wszystkie te stowarzyszenia, według art. 2 ukazu, można było zakładać bez uzyskania, pozwolenia władz sądowych, ale z zachowaniem przepisów ukazu, który wymagał ich zgłoszenia (art. 17)⁶²⁰. Szczegółowe przepisy czyniły zasadę swobody stowarzyszeń fikcją; art. 6. *Przepisów tymczasowych o stowarzyszeniach i związkach* głosił, że nie wolno zakładać stowarzyszeń:

⁶¹⁶ Ibidem, s. 138.

⁶¹⁷ *Manifest cara Mikołaja II z 17 października 1905 r.*, [w:] Z. Jedlicki, op.cit., s. 281–282.

⁶¹⁸ *Zwod Praw Cesarstwa Rosyjskiego*, t. I, cz. I, Petersburg 1906.

⁶¹⁹ K. Grzybowski, op.cit., s. 138.

⁶²⁰ M. Chmaj, W. Sokół, M. Zmigrodzki, op.cit., s. 139.

- 1) zmierzających do celów przeciwnych moralności publicznej, zabronionych przez prawo karne albo grożących pokojowi i bezpieczeństwu publicznemu,
- 2) podlegających zarządowi instytucji lub osób przebywających za granicą, o ile stowarzyszenia te mają jakieś zadanie polityczne, ponadto art. 21 wymagał dostarczania statutu zgłaszanego do rejestracji stowarzyszenia, w którym powinien być ściśle wskazany jego cel, siedziba i sposoby działania⁶²¹.

Stowarzyszenia zwykle bez osobowości prawnej zawiadamiały o powstaniu gubernatora odpowiedniego dla miejsca powstania (przedstawiciela władzy państwowej w terenie), przedstawiając dane dotyczące przyszłego stowarzyszenia. Brak odpowiedzi w ciągu dwóch tygodni upoważniał towarzystwo do rozpoczęcia działalności. Jeżeli gubernator nie wyrażał zgody na działalność stowarzyszenia, przedkładał sprawę do rozpatrzenia Gubernialnemu Urzędowi do Spraw Stowarzyszeń; w przypadku gdy urząd odmówił rejestracji, założyciele mogli wnieść skargę do I (administracyjnego) Departamentu Senatu, taką samą skargę mógł wnieść gubernator, odwołując się od decyzji urzędu zezwalającej na rejestrację. Stowarzyszenia pragnące uzyskać osobowość prawną musiały przedkładać dodatkowe dane (cel stowarzyszenia), musiały także czekać z rozpoczęciem działalności na decyzję o rejestracji, o której decydował w terminie do miesiąca Gubernialny Urząd do Spraw Stowarzyszeń⁶²².

System rejestracji organizacji politycznych przyjęty przez przepisy prawne, według których decyzję i zezwolenie na rozpoczęcie działalności uzyskiwano od organów administracyjnych państwa, można określić jako „meldunkowo-koncesyjny”⁶²³. Artykuł 6 przepisów o stowarzyszeniach umożliwiał swobodę odmowy rejestracji i rozwiązywania stowarzyszeń, ograniczając tym samym swobodę istnienia partii politycznych. Decyzjami administracyjnymi próbowano ograniczać działalność organizacji nie akceptujących systemu carskiego samowładztwa. Rejestracji odmówiono nawet działającej oficjalnie partii kadetów. W złożonym do urzędu wniosku partia kadecka pod nazwą Partia Wolności Ludu jako cel podała „utwierdzenie ustroju państwowego Monarchii Rosyjskiej na zasadach konstytucyjnych i demokratycznych”. Wniosek rejestracyjny został odrzucony, gdyż – jak podano w uzasadnieniu Senatu – *z powodu zbyt ogólnego i nieokreślonego charakteru nie może być uznany za odpowiadający wymaganiom art. 21 przepisów tymczasowych o stowarzyszeniach i zgromadzeniach, gdyż przez pojęcie konstytucyjnych i demokratycznych można rozumieć rozmaite i liczne rodzaje ustroju państwowego. Uważając za tym, że ta nieokreśloność celu w związku z charakterem działalności wskazanym przez grupę ludzi, mianujących się „partią wolności ludu”, w stopniu dostatecznym usprawiedliwiają odmowę za strony urzędu*⁶²⁴. Nie był to odosobniony przypadek odmowy rejestracji z powodów niezgodności celów stowarzyszenia

⁶²¹ W. Makowski, *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych*, Warszawa 1913, s. 10.

⁶²² K. Grzybowski, op.cit., s. 139.

⁶²³ Por. M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, op.cit., s. 139.

⁶²⁴ W. Makowski, op.cit., s. 21.

z art. 21. W 1910 r. petersburski urząd do spraw stowarzyszeń ze względów formalnych odmówił zarejestrowania towarzystwa pod nazwą „Komitet organizacyjny partii narodowo-socjalistycznej”. Wskutek skargi założycieli senat rozpatrzył wniosek ponownie i uznał, że art. 6 zabraniający organizowania stowarzyszeń, zmierzających do celów wzbronionych przez prawo karne i zagrażających spokojowi i bezpieczeństwu publicznemu, nie pozwala na rejestrację organizacji, która jako swój cel podaje propagowanie idei utworzenia w Rosji jednej partii socjalistycznej; cel taki uznano za niezgodny z art. 6⁶²⁵.

Działalność partii politycznych i rozwój ruchów społeczno-politycznych ograniczała w Rosji specyfika reżimu politycznego. Sfera władzy politycznej, której wyróżnikiem jest możliwość podejmowania decyzji politycznych⁶²⁶, należała w Rosji carskiej w całości do cara. Do 1905 r. sprzeczne z prawem było istnienie wszelkich organizacji mających cele polityczne, gdyż ich istnienie ograniczałoby zasadę samowładztwa carskiego. Nie istniała możliwość zdobycia władzy i wymiana elit rządzących na drodze legalnej. Do 1905 r. organizacje polityczne w Rosji działały nielegalnie i dążyły do objęcia władzy lub zdobycia wpływu na decyzje polityczne za pomocą terroru i wystąpień zbrojnych. Manifest 17 października, powołując obieralną instytucję przedstawicielską (Dumę Państwową), spowodował rozwój legalnych ugrupowań i partii politycznych. Nie została jednakże zmieniona najważniejsza zasada ustrojowa, car w dalszym ciągu dysponował pełnią władzy, a przepisy prawne zastrzegały, że samowładna władza cara nie może być ograniczona. Te istotne ograniczenia miały wpływ na funkcjonowanie partii w systemie politycznym kraju. Partie polityczne, jako organizacje, których cechą wyróżniającą je spośród innych organizacji jest uczestnictwo w wyborach celem zdobycia władzy państwowej dla realizacji swojego programu, w Rosji carskiej nie mogły realizować podstawowego zadania partii, które działając na bazie określonego programu stanowiącego polityczny i ideowy wyraz interesu swoich członków, dążą do realizacji tego programu przez zdobycie władzy w państwie, jej utrzymanie, dostosowując odpowiednio do potrzeb walki o władzę swą organizację, formy i metody działania⁶²⁷.

Samowładztwo carskie jako podstawowa zasada ustrojowa i związane z tym ustanowienie funkcji instytucji przedstawicielskich jako organów doradczych sprawiło, że działalność partii ograniczała się do przedstawiania kandydatów w wyborach w poszczególnych kuriach i głoszenia swojego programu i stanowiska wobec polityki rządu carskiego na forum Dumy Państwowej. Dążenie do zdobycia władzy i realizacja własnego programu byłyby sprzeczne z zasadami ustrojowymi państwa.

System wyborczy, według którego w procesie wyborczym uczestniczyły nie partie polityczne, a poszczególni kandydaci przyporządkowani do określonej kurii, spowodował, że ugrupowania polityczne tworzyły się przede wszystkim wewnątrz Dumy Państwowej. Konsekwencją tego było to, że partie nie były

⁶²⁵ Ibidem, s. 13.

⁶²⁶ M. Chmaj, W. Żmigrodzki, op.cit., s. 115.

⁶²⁷ A. Dobieszewski, op.cit., s. 75.

powiązane ze strukturą społeczną, nie były w niej „zakorzenione” i nie spełniały lub spełniały ją w sposób niepełny, tzw. „funkcji społecznej” partii politycznej. Funkcja ta oznacza, iż partie polityczne są ogniwem pośredniczącym pomiędzy strukturą społeczeństwa a państwa, są one „klamrą” spinającą dwie sfery aktywności politycznej: państwową (instytucjonalną) oraz społeczną. Mają one służyć elitom politycznym jako narzędzia do kolonizacji aparatu państwowego, a także jako instrument penetracji grup społecznych i w efekcie ich „mobilizacji” wokół programów wyborczych⁶²⁸.

Metodą zdobycia władzy przez partie polityczne w Rosji carskiej okazało się nie uczestnictwo w procesie wyborczym i rywalizacja w parlamencie, jak miało to miejsce w Europie Zachodniej, lecz przewrót zbrojny, czyli osiągnięcie swojego celu na drodze przemocy. W ten sposób władzę w Rosji uzyskała Socjaldemokratyczna Partia Robotników Rosji, która od początku swojego istnienia zakładała dążenie do zniesienia istniejącego porządku ustrojowego na drodze rewolucji. Objęcie władzy przez SDPRR oznaczało zmianę w systemie politycznym, a tym samym w systemie partyjnym państwa. Zlikwidowane zostało istnienie konkurencyjnych partii politycznych poprzez wprowadzenie systemu jednopartyjnego, który w praktyce oznaczał zakaz działania innych organizacji politycznych⁶²⁹. Władzę objęła jedna, hierarchicznie zbudowana partia, usytuowana jako wyższa instancja wyposażona we wszystkie atrybuty władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej.

System partyjny, w którym dopuszczalne było istnienie konkurencyjnych partii i alternatywnych programów politycznych, istniał w Rosji zaledwie przez 12 lat. Po tym okresie zaczął kształtować się system jednopartyjny.

Tworzenie się systemu jednopartyjnego i ustanowienie partii jako organu nadrzędnego nad wszelkimi instytucjami państwowymi odbyło się na podstawie ideologii bolszewizmu, który był ideologią rewolucyjną powstałą w ramach SDPRR, będącą rezultatem adaptowania podstawowych założeń marksizmu do warunków społeczno-ekonomicznych oraz tradycji politycznej Rosji⁶³⁰.

Głównym twórcą ideologii bolszewizmu był Włodzimierz Lenin, który sformułował dwie doktryny, będące podstawą nowego ustroju państwowego i działalności partii bolszewickiej: dyktatury proletariatu i centralizmu demokratycznego.

Włodzimierz Lenin rozpoczął działalność w latach dziewięćdziesiątych XIX w. W 1899 r. ukazał się jego artykuł *Nasz program*, w którym określił on zadania rewolucyjnej partii socjalistycznej wynikające z teorii Karola Marksa jako *organizowanie walki klasowej proletariatu i kierowanie tą walką, której ostatecznym celem jest zdobycie przez proletariat władzy politycznej i zorganizowanie społeczeństwa socjalistycznego*⁶³¹. Doktrynę Marksa dotyczącą walki klasowej i przewodniej roli proletariatu w społeczeństwie uznano za podstawę działalności partii, gdyż według jego koncepcji *nie może istnieć mocna partia socjalistyczna, jeśli nie istnieje rewolucyjna teoria, która jednoczy wszystkich socjalistów, teoria, z której czerpią wszystkie swe*

⁶²⁸ *Leksykon...*, s. 267.

⁶²⁹ K. Wojtaszczyk, op.cit., s. 43.

⁶³⁰ *Leksykon...*, s. 40.

⁶³¹ W. Lenin, *Nasz program*, [w:] *Dzieła...*, t. 1, s. 170.

przekonania, którą stosują do swoich metod walki i sposobów działania⁶³². Doktryna taka stała się podstawą działalności bolszewików, „wiara” w nią stała się wyznacznikiem ortodoksji i przynależności do partii. Obrona obowiązującej teorii „przed bezpodstawnymi napaściami i próbami pogorszenia”, czyli przed krytyką jej założeń, była obowiązkiem członków partii. Nadrzędną rolę ideologii Marksa uzasadniano tym, że konieczność powstania nowego systemu socjalistycznego, której dowodził Marks, wynika z prawidłowości obiektywnych (z marksizmu, będącego doktryną determinizmu społeczno-ekonomicznego) bez względu na to, czy ludzie w to wierzą, czy też nie wierzą⁶³³.

W 1902 r. ukazała się broszura pod tytułem *Co robić. Palące zagadnienia naszego ruchu*, która zawierała teorię partii – awangardy, czyli scentralizowanej organizacji zawodowych rewolucjonistów kierujących rewolucją społeczno-ekonomiczną i polityczną. I oto twierdzą: 1) że żaden ruch rewolucyjny nie może być trwały bez trwałej i zachowującej ciągłość organizacji kierowników; 2) że im szersze są masy żywiołowo wciągane do walki, stanowiące podstawę ruchu i biorące w nim udział, tym bardziej paląca jest konieczność takiej organizacji i tym mocniejsza powinna być ta organizacja (bo tym łatwiej jest wszelkim demagogom zwodzić nie rozwinięte warstwy masy); 3) że taka organizacja powinna składać się głównie z ludzi zawodowo zajmujących się działalnością rewolucyjną; 4) że w kraju rządzonym samowładnie im bardziej zacieśnimy skład członków tej organizacji do takich tylko członków, którzy zawodowo zajmują się działalnością rewolucyjną, otrzymali zawodowe przygotowanie w sztuce walki z policją, tym trudniej będzie „wyłowić” taką organizację i – 5) – tym szerszy będzie skład osób i spośród klasy robotniczej i spośród innych klas społeczeństwa, które będą miały możliwość brania udziału w ruchu i czynnej w nim pracy⁶³⁴. Cechą takiej organizacji miał być wysoki stopień centralizacji, który oznaczał jednocześnie bezwarunkowe podporządkowanie się przywódcy partii i jej programowi. Konstruując teorię partii bolszewickiej, przyznano, że taka organizacja nie może mieć charakteru demokratycznego, jeżeli przez demokratyzm miałyby się rozumieć jawność działania i obieralność wszystkich funkcji. Przyjęcie takich zasad podważyłoby skuteczność działania, a tylko skuteczność decyduje o sukcesie politycznym i jest podstawą działania wszelkich ruchów rewolucyjnych. Problematyka ta znalazła swoje teoretyczne uzasadnienie w ówczesnej publicystyce bolszewickiej: *Zastanówcie się choć trochę [...] zobaczycie, że „szeroki demokratyzm” organizacji partyjnej w mrokach samowładztwa, pod panowaniem dokonujących selekcji żandarmów, jest tylko czczą zabawką, bo próby stosowania w praktyce „szerokiej zasady demokratycznej” ułatwiłyby jedynie policji urządzenie wielkich wsyp [...] odciągając myśl polityków od poważnego zadania wyrabiania się na zawodowych rewolucjonistów ku układaniu drobiazgowych, „papierowych” statutów dotyczących systemu wyborów*⁶³⁵.

Od początku w koncepcji partii bolszewickiej dominowała zasada prymatu ideologii. Najważniejszym zadaniem było osiągnięcie celów partii, czemu służyć miała zhierarchizowana struktura organizacyjna, a także bezwzględna akceptacja

⁶³² Ibidem, s. 170.

⁶³³ Por. W. Lenin, *Co to są „przyjaciele ludu”*, [w:] *Dzieła...*, t. 1, s. 47–109.

⁶³⁴ W. Lenin, *Co robić. Palące zagadnienia naszego ruchu*, [w:] *Dzieła...*, t. 1, s. 305–306.

⁶³⁵ Ibidem, s. 322.

założeń ideologicznych. Lenin zwrócił się przeciwko tzw. „wolności krytyki” wewnątrz organizacji partyjnej, która oznaczała dla niego *wolność oportunistycznego kierunku w socjaldemokracji albo wolność przekształcania socjaldemokracji w demokratyczną partię reform, wolności wnoszenia do socjaldemokracji burżuazyjnych idei i burżuazyjnych pierwiastków*⁶³⁶.

„Wolność krytyki” – pisał Lenin – *uniemożliwiłaby istnienie jednolitej teorii i doprowadziłaby do petryfikacji doktryny socjalistycznej. W oparciu o którą robotnicy powinni prowadzić bezwarunkową walkę z systemem. Warunkiem istnienia socjaldemokracji jest zgodność co do celów i metod walki, a zanegowanie teorii rewolucyjnej unicestwi autonomię socjalizmu, gdyż „bez rewolucyjnej teorii niemożliwy jest również ruch rewolucyjny”*⁶³⁷. Obowiązująca teoria nie mogła zostać zatem poddana ani krytyce, ani weryfikacji założeń. Nieortodoksyjne podejście do założeń ideologicznych oznaczało dla Lenina wystąpienie przeciwko partii.

Tezy zawarte w *Co robić* stały się fundamentem koncepcji tzw. „centralizmu demokratycznego”. Centralizm demokratyczny stał się podstawową zasadą struktury i funkcjonowania „rewolucyjnej partii robotniczej” w Rosji. Centralizm demokratyczny był jedną z zasad totalitaryzmu radzieckiego, miał on zapewnić „jedność”, która miała być *głównym źródłem siły i rewolucyjnej energii*⁶³⁸.

„Jedność” ta wyrażać się miała w jedności ideologicznej i jedności działania politycznego i oznaczać:

- zgodność przekonań członków partii i ich poglądów,
- jednolite rozumienie celu działania partii,
- podporządkowanie niższych ogniw struktury partii oraz ich władz ogniwowi wyższemu i ich władzom,
- dominującą pozycję centralnych władz partii⁶³⁹.

Doktryna „centralizmu demokratycznego” przyczyniła się do stworzenia zhierarchizowanej, monokratycznej formacji politycznej o charakterze totalitarnym, w której najwyższymi władzom partii przysługiwała pełna władza i kontrola nad wszystkimi członkami i strukturami partii, a także do koncentracji władzy. Etos walki o wspólną sprawę i dominujące wśród zwolenników partii poczucie bycia prześladowanym obywatelem drugiej kategorii to jedno z czynników, które umożliwiły stworzenie bardzo spójnej i zdyscyplinowanej organizacji, mającej być instrumentem umożliwiającym przetrwanie w niesprzyjającym środowisku. Jeszcze długo po tym, jak partia bolszewicka znalazła się u władzy, dla znacznej części jej elit i aktywistów organizacyjna formuła „centralizmu demokratycznego” stanowiła jedną z zasad o wymiarze ideologicznym.

Proces tworzenia się scentralizowanej partii rozpoczął się na II Zjeździe SDPRR, który odbył się 17 (30) lipca–10 (23) sierpnia 1903 r. Zjazd ten przyjął jako najbliższe zadania polityczne, tzw. program minimum, obalenie samowładztwa carskiego i zastąpienie go demokratyczną republiką, co miało stanowić konieczny, wstępny warunek do rewolucji proletariackiej i przebudowy społeczeństwa w duchu

⁶³⁶ Ibidem, s. 182.

⁶³⁷ Ibidem, s. 198.

⁶³⁸ W. Lenin, *Wolność krytyki i jedność działania*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1955, t. 10, s. 441 i nast.

⁶³⁹ W. Skrzydło, *O partii...*, s. 243.

socjalizmu (tzw. program maximum). Program wskazywał też na „wybitną” rolę, jaką przypada samodzielnej partii proletariatu, powołanej do kierowania „wszelkimi przejawami walk klasowych”⁶⁴⁰. Celem stworzenia partii „nowego typu” miał być nowy program i statut partii. Na tle kontrowersji wokół tych problemów powstał podział na bolszewików (bolsze – więcej), którzy uzyskali na zjeździe większość głosów, uchwalając przygotowany przez Lenina statut, który ustanawiał istnienie scentralizowanej partii, i mienszewików (miensze – mniej); bolszewizm, jako prąd myśli politycznej i jako partia polityczna, istnieje od 1903 r.

Kontrowersje wewnątrz partii powstały m.in. wokół paragrafu 1 statutu. Według koncepcji Juliusza Martowa, przedstawiciela mienszewików, członkiem partii miałyby być osoba, która „pracuje nad realizacją jej programu pod nadzorem komitetu zarządzającego”. Według Lenina członkiem partii może być tylko ten, „kto popiera program, a jednocześnie uczestniczy w jednej z partyjnych organizacji”⁶⁴¹. Spór ten zadecydował o charakterze SDPRR jako scentralizowanej, opartej na dyscyplinie partii. Był to spór o „centralizm partyjny” Lenina i przeciwstawiony mu „autonomizm” reprezentowany przez mienszewików. Koncepcja „osobistego uczestnictwa” Lenina oznaczała próbę realizacji stworzenia partii grupującej wyłącznie rewolucjonistów i zdeterminowanych bojowników. Natomiast koncepcja „osobistego współdziałania” odpowiadała przyjmowanemu przez inne partie polityczne zasadom członkostwa i w konsekwencji czyniła SDPRR partią dążącą w oparciu o pewien program do zwykłych celów politycznych⁶⁴². Za sporem kryły się dwie różne idee organizacji partyjnej. Wyobrażenia bolszewików zakładały ściśle określone warunki członkostwa, ścisłą dyscyplinę i całkowitą kontrolę sprawowaną przez władze partyjne. „Luźna” formuła Martowa miałyby prowadzić do utraty spójności organizacyjnej, dyscypliny i kontroli nad własnymi szeregami⁶⁴³. Lenin twierdził, że siła partii to nie „jakaś zwykła większość arytmetyczna, a zależy ona przede wszystkim od „hartu partyjnych szeregów” i „wewnętrznej zwartości partii”; im mniej niezdecydowania i chwiejności jest w jej szeregach, z tym większym powodzeniem partia kieruje masami: *w praktyce jednak służyli oni [mienszewicy] interesom burżuazyjnej inteligencji, która bała się proletariackiej dyscypliny i organizacji. Już samo życie i warunki pracy w wielkich zakładach przemysłowych zespalają robotników i wdrażają ich do dyscypliny i zorganizowanych form działania. Burżuazyjna zaś inteligencja – już z racji swej pozycji społecznej – skłania się właśnie ku indywidualizmowi. Niechętnie poddaje się on dyscyplinie partyjnej*⁶⁴⁴.

Na zjeździe w statucie ustalono system władz partii, wśród których najważniejsza rola przypadła wybieranemu przez zjazd partii komitetowi centralnemu, który miał sprawować praktyczne kierownictwo partii. Sztywna hierarchia i scentralizowana władza, jaką charakteryzowała się partia komunistyczna w ZSRR, to wynik stopniowego procesu rozpoczętego przez II Zjazd SDPRR, w którym dominowały tendencje do elitarności.

⁶⁴⁰ *Historia Komunistycznej Partii...*, s. 515–516.

⁶⁴¹ *Ibidem*, s. 522–525.

⁶⁴² M. Bankowicz, *Kulisy totalitaryzmu*, Kraków 1995, s. 70.

⁶⁴³ L. Kołakowski, *op.cit.*, s. 467.

⁶⁴⁴ *Historia Komunistycznej Partii...*, s. 554.

Poglądy Lenina były krytykowane przez mienszewików, ale także przez osoby z nimi nie związane, a należące do SDPRR. Lew Trocki pisał w 1904 r., że *organizacja partii zastąpi partię, komitet centralny zastąpi organizację i ostatecznie dyktator zastąpi Komitet Centralny*, Gregorij Plechanow pisał, iż *scentralizowana partia rewolucyjna wyeliminuje mechanizmy wewnątrzpartyjnej dyskusji, zaś ogółowi członków pozostanie tylko okłaskiwać plany ścisłego kierownictwa, w efekcie zaś nie będzie więcej partii ani większości, ani mniejszości, wszystko dlatego, że partia będzie realizować ideał Wielkiego Króla Persji*⁶⁴⁵.

Rywalizacja o wpływy w partii pomiędzy bolszewikami a mienszewikami zdeterminowała początkowy etap historii SDPRR. W rywalizacji tej przejawiało się instrumentalne traktowanie prawa (pojawiającego się w działalności bolszewików m.in. poprzez nierespektowanie ustanowionych przez siebie reguł bezwzględnego podporządkowania się uchwałom najwyższych władz partyjnych w chwili, gdy w komitecie centralnym partii większość uzyskali mienszewicy⁶⁴⁶). Wynikało to z zasad ideologicznych przyjętych przez bolszewików. Celem istnienia partii było bowiem, według nich, „przeprowadzenie i utrwalenie zdobyczy rewolucji socjalistycznej” i wszystko w partii miało być temu celowi podporządkowane. Do osiągnięcia celu miał także posłużyć propagowany przez Lenina „centralizm demokratyczny”. Ustanowiono jako zasadę działania, że zawsze, wtedy gdy *powstałaby kolizja między celami rewolucji, której służą zasady organizacyjne partii, a treścią, jaką usiłuje się w te zasady włożyć – konflikt powinien bezwarunkowo zostać rozstrzygnięty na korzyść „rewolucyjnych celów”*⁶⁴⁷ *albowiem formalny demokratyzm powinien być podporządkowany rewolucyjnej celowości*⁶⁴⁸. Instrumentalne traktowanie prawa, prymat ortodoksyjnej ideologii charakteryzowało zarówno działalność partii komunistycznej w Związku Radzieckim, jak i działalność organów władzy w państwie przez tę partię rządzoną.

Rywalizacja pomiędzy frakcjami SDPRR zakończyła się na VI Praskiej Ogólnorosyjskiej konferencji SDPRR zwołanej przez bolszewików w 1912 r., podczas której uznano, że osoby, które pod względem ideologicznym (wyrzeczenia się taktyki i programu partii ustanowionego na II zjeździe), jak i organizacyjnym (niepodporządkowanie się dyscyplinie partyjnej) znajdują się poza partią, nie mają prawa używać nazwy SDPRR⁶⁴⁹. W ten sposób SDPRR stała się partią wyłącznie bolszewicką.

Stosowanie zasady „centralizmu demokratycznego” spowodowało, że już po objęciu władzy w Rosji przez SDPRR uniemożliwiono istnienie wewnątrz partii wszelkiej opozycji politycznej wobec najwyższych organów partii. Dokonano tego na X zjeździe partii, która od 1918 r. przyjęła nazwę Rosyjska Partia Komunistyczna (bolszewików) RPK(b). Na zjeździe tym Lenin wystąpił przeciwko tzw. „działalności frakcyjnej”. Zjazd zwraca uwagę wszystkich członków partii, że [...] *rzeczą szczególnie konieczną jest jedność i zwartość szeregów partyjnych [...] jest*

⁶⁴⁵ Por. M. Bankowicz, op.cit., s. 74.

⁶⁴⁶ Por. W. Lenin, *Krok naprzód, dwa kroki wstecz (kryzys w naszej partii)*, [w:] *Dzieła...*, t. 1, s. 389–468.

⁶⁴⁷ Por. A. Dobieszewski, *Zarys leninowskiej nauki o partii*, Warszawa 1979, s. 110.

⁶⁴⁸ W. Lenin, *Raz jeszcze o związkach zawodowych*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1956, t. 32, s. 77.

⁶⁴⁹ *Historia Komunistycznej Partii Rosji*, Warszawa 1969, t. 2, s. 395.

rzeczą konieczną, aby wszyscy świadomi robotnicy jasno uzmysłowili sobie szkodliwość i niedopuszczalność jakiegokolwiek frakcyjności [...] w praktycznej walce z frakcyjnością każda organizacja partyjna powinna jak najściślej przestrzegać, aby nie dopuszczano do żadnych wystąpień frakcyjnych [...] Dlatego też zjazd ogłasza, że rozwiązuje i nakazuje rozwiązać wszystkie te bez wyjątku grupy utworzone na tej czy innej platformie. Niewykonanie tego postanowienia zjazdu powinno pociągać za sobą bezwarunkowe i niezwłoczne wydalenie z partii. W celu wprowadzenia surowej dyscypliny wewnątrz partii i w całej pracy radzieckiej oraz osiągnięcia jak największej jedności, z wyeliminowaniem wszelkiej frakcyjności, zjazd udziela Komitetowi Centralnemu pełnomocnictw, by w wypadkach naruszenia dyscypliny lub odrodzenia się frakcyjności, bądź dopuszczenia się frakcyjności, stosował wszelkie kary organizacyjne, do wydalenia z partii włącznie⁶⁵⁰.

Konsekwencją „centralizmu demokratycznego” było powstanie zhierarchizowanej, poddanej ścisłej wewnętrznej dyscyplinie struktury, rządzonej przez pojedyncze jednostki, które osiągając najwyższe stanowiska w hierarchii organizacyjnej partii, zapewniały sobie pełną władzę i kontrolę nad aparatem partyjnym. Wśród ludzi aparatu partyjnego najbardziej uprzywilejowaną pozycję zajmowali sekretarze organizacji partyjnej. Wybierano ich spośród członków danej organizacji partyjnej, zwykle z rekomendacji instancji nadrzędnej, do organizowania i kierowania (nadzorowania) działalnością partii na danym terenie⁶⁵¹. Dzięki szerokim kompetencjom pozycja sekretarza generalnego partii stała się identyczna z pozycją faktycznego władcy partii i państwa, chociaż początkowo urząd ten nie był traktowany jako najwyższa jednostkowa władza (takiej w ogóle nie było)⁶⁵². Stopniowo jednak jego władza rosła, gdyż człowiek kierujący pracą aparatu partyjnego stawał się jednocześnie posiadaczem całej władzy w państwie. W kwietniu 1922 r. sekretarzem generalnym partii został wybrany Józef Stalin. Uzyskał on poszerzony zakres obowiązków, który wykorzystał do uzyskania władzy w partii poprzez obsadzenie większości stanowisk lokalnych i centralnych swoimi lojalnymi współpracownikami⁶⁵³. Po zdławieniu przez partię bolszewicką oporu społeczeństwa i zlikwidowaniu wszelkich form życia społecznego nie narzuconych przez państwo oraz po zniszczeniu wewnątrzpartyjnej opozycji poprzez zakaz działalności frakcyjnej kolejnym krokiem, który podjął Józef Stalin zmierzający do wprowadzenia absolutnej dyktatury w kraju i w partii, było zniszczenie przy pomocy terroru wszelkiej potencjalnej opozycji. Pretekstem stało się morderstwo dokonane w dniu 1 grudnia 1934 r. na sekretarzu komitetu centralnego partii – Siergieju Kirowie, które rozpoczęło falę prześladowań działaczy partyjnych. Już 1 grudnia ogłoszono przygotowany wcześniej w kancelarii Stalina dekret o rozpatrywaniu spraw politycznych w trybie przyspieszonym, uproszczonym i nie podlegającym zaskarżeniu. Dekret nakazywał też natychmiastowe wykonywanie wyroków śmierci⁶⁵⁴. Spośród dziewięciu członków biura politycz-

⁶⁵⁰ W. Lenin, *Pierwotny projekt rezolucji X Zjazdu RKP(b) o jedności partyjnej*, [w:] *Dziela*, Warszawa 1978, t. 4, s. 378–382.

⁶⁵¹ M. Smoleń, *op.cit.*, s. 60.

⁶⁵² L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu (cz. III)...*, s. 26.

⁶⁵³ M. Smoleń, *op.cit.*, s. 77.

⁶⁵⁴ *Ibidem*, s. 103–105.

negu komitetu centralnego partii (najwyższy organ władzy w partii) z 1934 r. (Wiaczesław Mołotow, Łazar Kaganowicz, Stanisław Kosior, Walerian Kujbyszew, Sergo Ordżonikidze, Jan Rudzutak, Siergiej Kirow, Michaił Kalinin) pięciu stanowiących groźbę opozycji nie przeżyło następnych pięciu lat.

Najprawdopodobniej głównym celem terroru skierowanego przeciwko członkom partii była likwidacja partii jako potencjalnego ośrodka życia politycznego, jako siły, która mogłaby w pewnych warunkach nabrać własnego życia, zamiast być biernym narzędziem władzy. Była to naturalna ewolucja systemu, który nie dopuszczał, zgodnie z zasadą centralizmu demokratycznego, alternatywnych form życia politycznego⁶⁵⁵.

Centralizm demokratyczny okazał się pomocny w objęciu władzy w Rosji przez bolszewików. W 1917 r. okazali oni się jedyną zorganizowaną siłą polityczną zdolną utrzymać władzę. Bolszewicy wygrali wojnę domową, dlatego że właśnie oni potrafili stworzyć bardziej skuteczny system władzy, bardziej zdyscyplinowaną armię, a nie tylko dlatego, że wspomagali się terrorem i propagandą⁶⁵⁶. Centralizm demokratyczny pozwolił przywódcom bolszewickim (w szczególności Leninowi, bez którego stanowczości władza bolszewicka najprawdopodobniej nie utrzymałaby się) skupić w każdym momencie wszystkie wysiłki, własne i partii, na przejęciu władzy⁶⁵⁷. Doktryna ta umożliwiła stworzenie organizacji zdolnej do przejęcia i utrzymania władzy, ale jednocześnie spowodowała ewolucję systemu do jednoosobowej tyranii sekretarza generalnego partii.

Partia komunistyczna objęła władzę w Rosji w wyniku przewrotu zbrojnego (17 X 1917 r.), likwidując rywalizację międzypartyjną w państwie i wszelkie przejawy pluralizmu. Wprowadzono system jednopartyjny (uniemożliwiający istnienie ugrupowań, których programy i działalność byłyby sprzeczne z zasadami ustrojowymi państwa), w którym rządząca partia całkowicie dominowała w systemie politycznym kraju, kontrolując najwyższe organy władzy i wszelkie organizacje społeczne. „Centralizm demokratyczny” został przyjęty jako zasada funkcjonowania państwa i wszelkiej jego organizacji, stając się podstawą totalitarnej koncepcji państwa radzieckiego.

Podstawową zasadą ustrojową państwa i główną techniką sprawowania władzy była teoria „dyktatury proletariatu”. Teoria ta określała i sankcjonowała miejsce partii komunistycznej w systemie politycznym Rosji Radzieckiej, nadając jej rolę szczególną, dominującą w systemie władzy.

„Dyktatura proletariatu”, według marksowskiej teorii państwa, miała być fazą przejściową rozwoju państwa socjalistycznego od zdobycia władzy państwowej przez proletariatu do zbudowania ustroju komunistycznego. Szczególną rolę miała odgrywać klasa robotnicza, która jest klasą przodującą nie tylko dlatego, że prowadzi rewolucyjną walkę o postęp społeczny, wolność i prawa ludzi pracy, ale i dlatego, że jest ona związana z najbardziej przodującą formą produkcji, z produkcją przemysłową⁶⁵⁸. Tylko proletariatu dzięki swej roli ekonomicznej w wielkiej produkcji zdolny jest być

⁶⁵⁵ L. Kołakowski, op.cit., s. 26, 102.

⁶⁵⁶ Por. Ż. A. Miedwiediew, *Gospodarcze przyczyny upadku ZSRR*, „Dziś” 1998, nr 6, s. 33.

⁶⁵⁷ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu (cz. II)...*, s. 621.

⁶⁵⁸ W. Skrzydło, op.cit., s. 202.

wodzem ogółu mas pracujących i wyzyskiwanych, które burżuazja wyzyskuje, uciska, gnębi nieraz nie mniej niż proletariuszy, które jednak nie są zdolne do samodzielnej walki o swe wyzwolenie⁶⁵⁹. Tylko on jeden [proletariat] może (jeżeli jest dostatecznie liczny, świadomy i zdyscyplinowany) przeciągnąć na swą stronę większość ludu pracującego i wyzyskiwanego [...] oraz utrzymać władzę w ciągu dostatecznie długiego czasu, by zgnieść całkowicie wszystkich wyzyskiwaczy, jak i wszystkie elementy rozkładu⁶⁶⁰.

Jednym z zagadnień teorii „dyktatury proletariatu” była rola partii robotniczej w państwie rządzonej przez proletariat. Według Lenina proletariat nie może samodzielnie posiadać „socjaldemokratycznej świadomości” i musi ona zostać przyniesiona z zewnątrz. [...] robotnicy nie mogli nawet posiadać socjaldemokratycznej świadomości. Mogła być ona przyniesiona tylko z zewnątrz. Historia wszystkich krajów świadczy, że wyłącznie o własnych siłach jest w stanie wypracować tylko trade-unionistyczną świadomość, tj. przeświadczenie o konieczności zrzeszania się w związki, prowadzenie walki przeciwko przedsiębiorcom, domaganie się od rządu, aby wydał te czy inne niezbędne dla robotników ustawy itp.⁶⁶¹. Lenin wykazywał, że samodzielna partia rewolucyjna jest niezbędna klasie robotniczej jako jej polityczny przywódca, tylko bowiem przy pomocy partii klasa robotnicza może skutecznie prowadzić walkę o władzę⁶⁶². Partia komunistyczna jest niezbędna po to, by nadać walce o wyzwolenie robotników charakter zorganizowany. Dyktaturę proletariatu może bowiem wprowadzić tylko awangardę polityczną energię⁶⁶³. Konkluzją takiej tezy było, że bez kierowniczej roli partii marksistowsko-leninowskiej nie można urzeczywistnić celu, jakim jest dyktatura proletariatu⁶⁶⁴.

W teoretycznej konstrukcji „dyktatury proletariatu” funkcja partii wiązała się z charakterem państwa socjalistycznego. W założeniach miało ono być instrumentem władzy politycznej klasy robotniczej i być podstawowym ogniwem systemu dyktatury proletariatu, którego istota wyraża się w panowaniu i sprawowaniu kierowniczej roli przez klasę robotniczą⁶⁶⁵: Państwo to znaczy zorganizowany w klasę proletariat [...] Wychowując partię robotniczą, marksizm wychowuje awangardę proletariatu, która potrafi wziąć władzę i poprowadzić cały lud do socjalizmu, organizować cały ustrój i nadawać mu kierunek, być nauczycielem, kierownikiem, wodzem ogółu mas pracujących⁶⁶⁶. Partia – to bezpośrednio rządząca awangarda proletariatu, to kierownik⁶⁶⁷. Partia komunistyczna według doktryny bolszewickiej, była niezbędna klasie robotniczej do obalenia władzy burżuazyjnej, ustanowienia władzy proletariatu i była również niezbędna do zbudowania socjalizmu w kraju przez nią rządzonym⁶⁶⁸. Jest też niezbędna, by klasa robotnicza mogła realizować kontrolę

⁶⁵⁹ W. Lenin, *Państwo a rewolucja*, [w:] *Dzieła...*, t. 2, s. 542.

⁶⁶⁰ W. Lenin, *Najbliższe zadania władzy radzieckiej*, [w:] *Dzieła...*, t. 3, s. 383.

⁶⁶¹ W. Lenin, *Co robić...*, s. 205.

⁶⁶² Por. A. Dobieszewski, op.cit., s. 58.

⁶⁶³ A. Łopatka, op.cit., s. 61.

⁶⁶⁴ W. Skrzydło, op.cit., s. 203–204.

⁶⁶⁵ A. Dobieszewski, op.cit., s. 295.

⁶⁶⁶ W. Lenin, *Państwo a rewolucja*, [w:] *Dzieła...*, t. 2, s. 543.

⁶⁶⁷ W. Lenin, *Raz jeszcze o związkach zawodowych*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1978, t. 4, s. 334.

⁶⁶⁸ A. Łopatka, op.cit., s. 61.

nad całym mechanizmem państwowym. Metodami realizacji „kierowniczej” roli partii wobec państwa miało być:

- wytyczanie programu działania państwa i kierunków jego rozwoju,
- wysuwanie członków partii na kierownicze stanowiska w aparacie państwowym,
- sprawowanie politycznej kontroli nad działalnością organów państwa⁶⁶⁹.

Państwo w leninowsko-marksowskiej doktrynie dyktatury proletariatu było strukturą podrzędną wobec proletariatu i partii komunistycznej. Jego funkcje i działalność zostały podporządkowane sprawowaniu i utrzymaniu władzy przez partię stanowiącą „awangardę” proletariatu. Aparat państwowy służył realizacji celów doktrynalnych partii.

Realizując „dyktaturę proletariatu”, bolszewicy od 25 października 1917 r. stali się partią rządzącą w Rosji – *polityka partii bolszewickiej stała się podstawą polityki państwa proletariackiego, a jej program programem działania rządu radzieckiego*⁶⁷⁰. Partia bolszewicka objęła kontrolą całość życia politycznego oraz społeczno-ekonomicznego (aparatus państwowy, gospodarkę, organizacje społeczne i polityczne).

Rola partii marksistowskiej jako awangardy proletariatu w praktyce oznaczała odsunięcie innych partii od uczestnictwa w procesie rządzenia. Marksizm-leninizm teoretycznie nigdy nie odrzucał możliwości współdziałania z innymi partiami. Jednakże ich udział w rządzeniu uważał za dopuszczalny *tylko w tym wypadku, gdy nie będzie on wykorzystywany przez te partie przeciwko dyktaturze proletariatu, gdy wspólnie z komunistami będą one walczyły o zbudowanie nowego społeczeństwa*⁶⁷¹. W praktyce politycznej w Rosji rządzonej przez partię komunistyczną nie było możliwe istnienie partii, których programy i działalność byłyby sprzeczne z zasadami ustrojowymi państwa. Reguły pluralizmu i demokracji, które nie istniały nawet wewnątrz zhierarchizowanej partii, nie mogły funkcjonować w państwie przez nią rządzonym. W systemie politycznym Rosji Radzieckiej nie występowały charakterystyczne dla demokracji państw zachodnich rywalizacja partii politycznych i walka o władzę na drodze procesu wyborczego. Nie występowało zjawisko rotacji partii politycznych w sprawowaniu władzy państwowej. Nie było walki politycznej między nimi, a także podziału na partie opozycyjne i rządzące⁶⁷².

Zasady te odnosiły się do wszystkich organizacji społecznych w państwie, które zostały podporządkowane „centralizmowi demokratycznemu” i kontroli partii rządzącej, stając się podstawą totalitaryzmu radzieckiego. *Niezbędna jest kierownicza rola partii wobec socjalistycznych organizacji społecznych [...] partia udziela pomocy kadrowo-organizacyjnej poprzez działalność członków partii w tych organizacjach*⁶⁷³.

W jednopartyjnym systemie Rosji Radzieckiej partia sprawowała swoją władzę poprzez podległy jej aparat państwowy. Uznano, że po zdobyciu władzy partia

⁶⁶⁹ W. Skrzydło, op.cit., s. 232.

⁶⁷⁰ *Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego* cz.1, t. 3, Warszawa 1970, s. 441.

⁶⁷¹ Ibidem, s. 447.

⁶⁷² K. Wojtaszczyk, op.cit., s. 28.

⁶⁷³ A. Dobieszewski, op.cit., s. 359, 362.

powinna istnieć i kierować państwem gdyż państwo radzieckie może istnieć tylko dlatego, że kieruje nim partia, bez której miała być niemożliwa realizacja haseł socjalizmu. Partia po zdobyciu władzy musi zatem zajmować się całością życia społeczeństwa. Musi kierować przemysłem, rolnictwem, handlem, transportem, polityką zagraniczną, wojskiem, administracją itp.⁶⁷⁴ Oznaczało to całkowity prymat partii nad aparatem państwowym. Charakteryzując istotę pierwszych dekretów ustanowionej w 1917 r. władzy radzieckiej, komitet centralny partii podkreślał, że wcielają one w życie wytyczne programowe partii⁶⁷⁵. Przywódca partii pisał, iż należy wszystkie siły zużyć na to aby bezwarunkowo dopiąć celu, doprowadzając do całkowitego podporządkowania aparatu państwowego gdyż jakikolwiek rozdźwięk między partią leninowską a państwem socjalistycznym doprowadziłby do osłabienia partii i jej kierowniczej roli oraz do osłabienia państwa, tj. czynnika decydującego o losach socjalizmu⁶⁷⁶. Dlatego też ustanowiono zasadę, że żadna instytucja państwowa w naszej republice nie podejmie decyzji w żadnej [...] kwestii politycznej czy organizacyjnej bez wytycznych KC partii⁶⁷⁷.

Następstwem było podporządkowanie państwa „dyktaturze partii” posiadającej kontrolę nad władzą ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Partia sprawuje kierownictwo polityczne w stosunku do całego aparatu państwowego. Pod jej kierowniczym wpływem pozostają organa przedstawicielskie (organa władzy państwowej) od najniższego do najwyższego, organa wykonawczo-zarządzające z rządem włącznie, organa sądowe, a także organa kontroli i nadzoru nad prokuraturą włącznie. Partia zdecydowanie zwalcza wszelkie próby wyłączenia jakiegokolwiek działu aparatu państwowego spod jej wpływu politycznego⁶⁷⁸. Uchwały podejmowane na zjazdach partii komunistycznej ustalały porządek ustrojowy i prawny państwa⁶⁷⁹. Dyktatura sprawowana przez partię komunistyczną charakteryzowała się przede wszystkim brakiem zinstytucjonalizowanej rywalizacji politycznej, jednopartyjnością, koncentracją władzy oraz instrumentalnym traktowaniem prawa.

Elementem i metodą sprawowania władzy była kontrola aparatu państwowego poprzez objęcie najwyższych stanowisk w państwie przez członków partii, co prowadziło do dublowania stanowisk partyjnych i państwowych i istnienia dwóch struktur władzy formalnie niezależnych. W układzie tym członkowie

⁶⁷⁴ A. Łopatka, op.cit., s. 57.

⁶⁷⁵ *Historia Komunistycznej Partii...*, s. 454.

⁶⁷⁶ A. Dobieszewski, op.cit., s. 308.

⁶⁷⁷ W. Lenin, *Dziecięca choroba lewicowości w komunizmie*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1956, t. 31, s. 32.

⁶⁷⁸ A. Łopatka, op.cit., s. 89.

⁶⁷⁹ M. in. ustalały strukturę naczelných organów władzy; w chwili, gdy uchwalono powstanie ZSRR, ustanowiony jako najwyższy organ władzy państwowej Wszechzwiązkowy Zjazd Rad był organem jednoizbowym. W uchwale XII Zjazdu RKP(b) z 1923 r. znalazło się postanowienie, które brzmiało *Ponieważ Związek Republik jest nową formą współżycia narodów, nową formą ich współpracy w jednym państwie [...] najwyższe organy Związku powinny być zorganizowane w ten sposób, aby mogły one w pełni nie tylko wyrażać ogólne żądania i potrzeby wszystkich narodowości Związku, ale i specjalne żądania i potrzeby poszczególnych narodowości. Dlatego jednocześnie z istniejącymi centralnymi organami Związku, niezależnego od narodowości powinien być powołany specjalny organ reprezentujący narodowości na zasadzie równości. W związku z tą uchwałą najwyższy organ władzy w państwie stał się strukturą dwuizbową (Rada Związku i Rada Narodowości) ustanowioną już w konstytucji z 1924 r. a przejętej przez konstytucję z 1936 r. i 1977 r.*

partii podejmowali decyzje polityczne jako funkcjonariusze partii, a wcielali je w życie jako szefowie resortów państwowych.

W instancjach państwowych nastąpiło utożsamienie władzy państwowej z władzą partyjną. XIV zjazd WKP(b) w 1925 r. w rezolucji *O ustroju partii* uchwalił konieczność silniejszego opanowania aparatu państwowego i wszystkich władz administracyjnych przez żywioł partyjny i związania czynności państwowych i urzędowych z działalnością WKP(b)⁶⁸⁰. Wobec struktur państwowych struktury partii były nadrzędne. Uznano, że bez prac członków partii na kierowniczych stanowiskach państwowych partia nie mogłaby kierować państwem, a nawet nie mogłaby istnieć władza radziecka. Objęcie przez osobę należącą do partii nawet najwyższego stanowiska państwowego nie zwalniało jej od obowiązku przestrzegania dyrektyw partii. Zasada centralizmu demokratycznego i dyscypliny partyjnej, tj. odpowiedzialności członka partii za realizację uchwał partii, zapewniało partii kontrolę nad całym systemem dyktatury proletariatu⁶⁸¹. Był to system rządów, którego cechą wyróżniającą było pomimo zachowania przez partie i państwo odrębnej tożsamości skupienie całej władzy wykonawczej i ustawodawczej oraz prawa do decyzji kadrowych we wszystkich instytucjach ustawodawczych, wykonawczych i sądowniczych w rękach „partii rządzącej”⁶⁸².

Równolegle z organizacjami partyjnymi funkcjonowały instytucje rządowe. Kontrolę nad administracją państwową realizowano poprzez podwójne członkostwo w partii i państwowych instytucjach przedstawicielskich, jak również poprzez upowszechnienie praktyki obsadzania stanowisk w organach wykonawczych administracji państwowej członkami odpowiednich organizacji partyjnych. W najwyższych instancjach wszyscy urzędnicy należeli do odpowiednich organizacji partyjnych. Jednym z głównych zadań partii było obsadzanie stanowisk administracji wszystkich poziomów. Urzędnicy kierowali się w swych działaniach dyrektywami organizacji partyjnych, odpowiadali przed nimi i mogli przez nie zostać odwołani. Najwyższe władze państwa ponosiły odpowiedzialność polityczną za swoje działania przed partią komunistyczną⁶⁸³.

W praktyce systemu politycznego ZSRR przyjęto zasadę, że przed każdą sesją Rady Najwyższej ZSRR (według konstytucji z 1936 r. najwyższy organ władzy państwowej) odbywały się posiedzenia komitetu centralnego partii, na którym omawiane były sprawy będące przedmiotem sesji Rady Najwyższej. KC wyrażał swoje stanowisko w formie uchwały, w której formułowano zalecenia dla organów państwowych KC partii wraz z Radą Ministrów – najwyższym organem władzy wykonawczej. Określały one i uchwalały bieżące wytyczne dla instytucji i organów państwowych⁶⁸⁴.

Partia bolszewicka sprawowała władzę wyposażoną w uprawnienia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowej. Stan ten formalnie nie był ani ideolo-

⁶⁸⁰ T. Teslar, *Zarys ustroju i władz państwowych Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1928, s. 153.

⁶⁸¹ A. Dobieszewski, op.cit., s. 322.

⁶⁸² R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 400–401.

⁶⁸³ M. Smoleń, op.cit., Warszawa 1994, s. 60.

⁶⁸⁴ E. Zieliński, *Ustrój polityczny...*, s. 65.

gicznie, ani prawnie zinstytucjonalizowany. Oficjalnie głoszono, że partia i państwo to dwie odrębne organizacje i że partia nie jest powołana do spełniania roli czynnika bezpośrednio rządzącego państwem⁶⁸⁵. Zgodnie z tym statut KPZR (Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego) stwierdzał, że organizacje partyjne nie zastępują organów państwa, która to zasada pochodziła od uchwały VIII Zjazdu Partii Komunistycznej w 1919 r. *Swoje decyzje partia powinna przeprowadzać przez organa radzieckie w ramach konstytucji. Partia stara się kierować działalnością rad, lecz nie zastępować ich*⁶⁸⁶.

Przez długi czas w ZSRR nie istniała prawna instytucjonalizacja kierowniczej roli partii komunistycznej i jednopartyjnego systemu. Teza, że to partia kieruje państwem, nie znalazła odzwierciedlenia w ustawach dotyczących struktury organów władzy państwa, ani w konstytucji RSFR uchwalonej na V Wszechrosyjskim Zjeździe Rad w dniu 10 VII 1918 r., ani też w konstytucji uchwalonej w dniu 31 I 1924 r. na II Zjeździe Rad ZSRR.

Stwierdzenie o kierowniczej roli partii w stosunku do państwa zostały natomiast zawarte w uchwałach partyjnych, przede wszystkim zaś w statucie partii uchwalonym w 1919 r. na VIII Wszechrosyjskiej Konferencji RKP(b) i następnych statutach RKP(b) z sierpnia 1922 r. i grudnia 1925 r. Statuty te, określając kompetencje poszczególnych instytucji państwowych, ustanawiały jednocześnie, że odpowiedni komitet partyjny będzie kierował pracą odpowiednich organów państwowych⁶⁸⁷. Zwierzchnictwo partii nad państwem istniało niezależnie od tekstów konstytucji, ograniczając ich istnienie do roli uroczystych deklaracji politycznych. Podstawą dominującej roli w państwie był nie przepis prawa czy zapis w ustawie zasadniczej, ale stan faktyczny i zasady ideologiczno-polityczne. Wobec stosowanych w ZSRR form przymusu społecznego rejestrowanie kierowniczej roli państwa w konstytucji nie miało znaczenia dla istnienia zwierzchności struktur partyjnych nad aparatem państwowym.

Pierwsze przepisy dotyczące instytucjonalizacji roli partii w systemie polityczno-społecznym ZSRR pojawiły się dopiero w konstytucji z 1936 r. W tekście ustawy konstytucyjnej znalazło się sformułowanie: *zapewnia się obywatelom ZSRR prawo zrzeszania się w organizacje społeczne, związki zawodowe, zrzeszenia spółdzielcze, organizacje młodzieżowe, organizacje sportowe i obronne, stowarzyszenia kulturalne, techniczne i naukowe, najbardziej zaś aktywni i uświadomieni obywatele spośród klasy robotniczej i innych warstw ludu pracującego jednoczą się w Wszechzwiązkową Komunistyczną Partię (bolszewików), będącą czołowym oddziałem ludu pracującego w jego walce o umocnienie i rozwój ustroju socjalistycznego oraz stanowiącą kierowniczy trzon wszystkich organizacji ludu pracującego zarówno społecznych, jak państwowych*⁶⁸⁸. Tak sformułowany został art. 126 umieszczony w X, ostatnim, rozdziale konstytucji zatytułowanym *Podstawowe prawa i obowiązki obywateli*. Kierownicza rola partii nie została sformalizowana w przepisach ustawy zasadniczej jako podstawowa zasada ustrojowa.

⁶⁸⁵ W. Skrzydło, op.cit., s. 224.

⁶⁸⁶ E. Zieliński, op.cit., s. 63.

⁶⁸⁷ A. Łopatka, op.cit., s. 107.

⁶⁸⁸ J. Stalin, *O projekcie konstytucji Związku Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Konstytucja «ustawa zasadnicza» ZSRR*, Warszawa 1951, s. 113.

Konstytucjonalizacja roli partii nastąpiła dopiero w 1977 r. (sześćdziesiąt lat po objęciu rządów przez bolszewików i wprowadzeniu systemu jednopartyjnego). W uchwalonej 7 października konstytucji ZSRR art. 6 stanowił, że kierowniczą i przewodnią siłą społeczeństwa jest Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego⁶⁸⁹. Dopiero ten przepis ostatecznie sankcjonował stan faktyczny istniejący od 1917 r.

W praktyce systemu dyktatury proletariatu, tj. hegemonii robotników w państwie, władzę sprawowała wąska awangarda, czyli partia bolszewicka, jako jedyna dozwolona organizacja, zastępująca aparat państwowy i dublująca jego struktury. Stąd też państwo radzieckie przez cały okres istnienia było państwem, w którym władzę zwierzchnią sprawował aparat partyjny wyposażony w uprawnień władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Totalitarny charakter partii determinowały: ideologia, oligarchiczna struktura partii i zdominowanie przez nią władzy wykonawczej. Monopartyjność systemu była skutkiem wyłącznej ideologii, ale także była przyczyną określonego kształtu struktur politycznych i ich funkcjonowania⁶⁹⁰.

W tradycji rosyjskiej działalność ruchów politycznych i rywalizacja między partiami o władzę (będąca cechą charakterystyczną dla zachodnioeuropejskich demokracji) praktycznie nie istniał. Reżim polityczny Rosji carskiej, jak i Rosji radzieckiej uniemożliwiały swobodną działalność organizacji politycznych i pluralizm. Krótki okres w historii, od 1905 r. do 1917 r., podczas którego dopuszczone było istnienie kilku partii politycznych, nie wytworzył tradycji rywalizacji politycznej z powodu ograniczonego charakteru (partie nie były dopuszczone do udziału we władzy). Od 1917 r. życie polityczne, gospodarcze i społeczne Rosji zdominowała partia komunistyczna, działająca w ramach systemu jednopartyjnego, uniemożliwiającego koegzystencję wielu partii oraz mechanizmy współdziałania i rywalizacji pomiędzy nimi w walce o władzę i w jej sprawowaniu.

W 1985 r. rozpoczął się w ZSRR proces zmian strukturalno-funkcjonalnych w systemie politycznym kraju zapoczątkowany przez I sekretarza KPZR – Michaiła Gorbaczowa. Reformy polityczne rozpoczęły się od zmian w funkcjonowaniu rządzącej partii komunistycznej. Formalnie proces reform inspirowany przez Gorbaczowa rozpoczął się na plenum KC KPZR 28 kwietnia 1985 r., kiedy pojawiły się po raz pierwszy terminy przebudowa, jawność, przyspieszenie. Ich wstępnym wyjaśnieniem i obudową teoretyczno-ideologiczną zajmował się XXVII Zjazd Partii (luty–marzec 1986 r.) oraz kolejne posiedzenia plenarne partii w 1987 i 1988 r., dotyczące zagadnień przebudowy i polityki kadrowej partii, przebudowy i problemów radykalnej reformy gospodarki oraz roli ideologii w procesie zmian⁶⁹¹. Na posiedzeniu plenarnym KC KPZR 27 stycznia 1987 r. Michaił Gorbaczow, oceniając stagnację polityczną i gospodarczą ZSRR, wezwał do przeprowadzenia reform społeczno-politycznych pod hasłami „pieriestrojki” (przebudowy), „usko-rzenija” (przyspieszenia) oraz otwartości w życiu publicznym tzw. „głasnosti”⁶⁹².

⁶⁸⁹ E. Zieliński, op.cit., s. 59.

⁶⁹⁰ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, op.cit., s. 181.

⁶⁹¹ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 99.

⁶⁹² J. Ślusarczyk, *ZSRR kryzys i upadek imperium. Kalendarium 1975–1991*, Warszawa 1997, s. 50.

Istotną rolę odegrała XIX Wszechzwiązkowa Konferencja Delegatów Partyjnych (28 czerwca–4 lipca 1988 r.). Odebyła się ona po raz pierwszy od 1941 r. Jej rezultaty były bardzo istotne dla dalszych reform, a dotyczyły to szczególnie poparcia udzielonemu polityce „pieriestrojki” i reformy sytemu politycznego, którego założenia znalazły się w przyjętej uchwale o demokratyzacji społeczeństwa radzieckiego i reformie systemu politycznego⁶⁹³.

Reformy prowadzić miały do rozgraniczenia funkcji partyjnych i państwowych, zmniejszenia liczebności aparatu partyjnego, rezygnacji z metod nakazowo-administracyjnych oraz przestrzegania przez ogniwa partii konstytucji i ustaw, co oznaczało, że partia miała od tej pory działać w obrębie systemu prawnego, co było istotnym odejściem od praktyki i teorii leninowskiej, w której cele ideologiczne rządzącej partii miały pierwszeństwo przed formalnymi ramami systemu prawnego państwa. Działania te spowodować miały realne ograniczenie sfery zarządzania partyjno-państwowego na rzecz sfery społeczno-samorządowej i stać się podstawą aktywności politycznej społeczeństwa. W 1989 r. dokonano redukcji aparatu partii m.in. poprzez zmniejszenie składu Komitetu Centralnego KPZR z 301 osób do 251, co miało usprawnić jego pracę⁶⁹⁴.

Proces zmian zachodzących wewnątrz partii komunistycznej wpływał na całokształt życia społecznego w ZSRR. Najwyższe organy władzy państwowej, organizacje społeczne, wszystkie dziedziny życia podporządkowane KPZR zmieniały się wraz z przeobrażeniami w aparacie partyjnym. Zainicjowanie reform, szczególnie w sferze politycznej (jawność), wyzwoliło tłumioną aktywność i rozpoczęło proces powstawania ruchów politycznych, stowarzyszeń, organizacji i partii, wśród których znalazły się także partie antykomunistyczne.

Proces demokratyzacji, który zakończył się rozpadem partii komunistycznej, przeszedł w ZSRR trzy zasadnicze etapy:

- 1) okres 1986–wiosna 1988 charakteryzował się rozwojem klubów politycznych i innych form „alternatywnej” działalności politycznej, z reguły pod hasłami poparcia pieriestrojki,
- 2) od wiosny 1988 do zimy 1988/89 nieformalne organizacje polityczne zaczęły przekształcać się w masowe ruchy społeczne. Rozwój ten następował na ogół w ramach oficjalnych masowych kampanii politycznych np. wyborów deputowanych. Charakterystyczną formą rozwoju ruchów społecznych stały się tzw. fronty ludowe lub bardziej typowe powszechne zrzeszenia wyborców,
- 3) okres od zimy 1990 do sierpnia 1991 charakteryzował się żywiołowym rozwojem partii politycznych w ramach formalnie jednopartyjnego systemu. W tym okresie zaczęły formować się bloki wyborcze, które przekształciły się we frakcje parlamentarne i polityczne koalicje. Zakończeniem tego okresu było rozwiązanie KPZR⁶⁹⁵.

⁶⁹³ Por. *Wszechzwiązkowa konferencja Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, Warszawa 1988, s. 149–160.

⁶⁹⁴ J. Ślusarczyk, op.cit., s. 54, 58.

⁶⁹⁵ W. Marciniak, op.cit., s. 126–127.

W początkowym okresie demokratyzacji życia społecznego stosunek kierownictwa KPZR do powstających w latach 1987–1990 samodzielnych ugrupowań cechowała ambiwalentność. Z jednej strony nie godzono się na pluralizm polityczny, z drugiej zaś tolerowano powstające dzięki aktywności społecznej grupy i organizacje nieformalne. W rezultacie do końca lat osiemdziesiątych powstała znaczna ilość klubów politycznych i innych organizacji nie podlegających kontroli aparatu władzy⁶⁹⁶. Głównym rodzajem masowych ruchów politycznych były tzw. fronty ludowe, narodowe i pracownicze. Zaczęły powstawać latem 1988 r. i działały szczególnie aktywnie do początków 1990 r. Pierwsze tego typu formacje pojawiły się na Litwie, gdzie utworzono Litewski Ruch na rzecz Pieriestrojki „Sajudis”. Podobne fronty ludowe powstały także w pozostałych krajach nadbałtyckich, w republikach kaukaskich, a także w samej Rosji. 5 czerwca w Moskwie powstał Moskiewski Front Ludowy, którego celem miało być działanie na rzecz „demokratycznej samoorganizacji mas w walce o demokratyczny socjalizm”; również latem 1988 r. podobny ruch zaczął kształtować się w Leningradzie. Była to organizacja o nazwie „Na rzecz Frontu Ludowego”, która przewodniczyła obywatelskiemu komitetowi „Wybory 89” i w czerwcu 1989 r. przekształciła się w Leningradzki Front Ludowy⁶⁹⁷.

Także wśród członków KPZR zaczęły się uwidaczniać podziały o podłożu ideologicznym i politycznym. W 1989 r. można było już wyodrębnić w KPZR kilka głównych wyrażnie określonych orientacji politycznych:

- 1) konserwatywna, do której należeli przede wszystkim ci działacze partyjni i państwowi, którzy w programie pieriestrojki widzieli zagrożenie dla swoich wpływów i pozycji,
- 2) konserwatywno-liberalna, której przedstawiciele dostrzegali konieczność przeprowadzenia zmian, ale w organizowanym zakresie,
- 3) centrowa (pod zwierzchnictwem Gorbaczowa), której przedstawiciele za jedyne ograniczenie zakresu reform uznawali utrzymanie dominującej pozycji KPZR w systemie politycznym,
- 4) radykalna, której przedstawiciele dążyli do przeprowadzenia radykalnych reform gospodarczych, społecznych i ustrojowych⁶⁹⁸.

W 1990 r. doszło do rozłamu wśród członków KPZR. Na XXVIII Zjeździe nastąpił podział na dwie frakcje: Platformę Demokratyczną, uznającą hasło budowy komunizmu za utopię i domagającą się reform oficjalnej polityki, oraz Platformę Marksistowsko-Leninowską, przyjmującą bardziej zachowawcze stanowisko⁶⁹⁹. W procesie liberalizacji ustroju państwa doszło do reorganizacji najwyższych organów władzy państwa, w tym organów ustawodawczych. Pierwsze wybory do nowego związkowego parlamentu – Zjazdu Deputowanych Ludowych odbyły się według nowej ordynacji wyborczej umożliwiającej wystawianie kandydatur niezależnych. Grupy i frakcje, jakie wyłoniły się w nowo wybranym parlamencie, potwierdzały wcześniejsze obserwacje – rozpoczął się proces utraty partyjnego

⁶⁹⁶ Por. A. Czajowski, op.cit., s. 150–157.

⁶⁹⁷ Ibidem, s. 158–161.

⁶⁹⁸ M. Rakowski, *Gorbaczow, pierwszy i ostatni*, Warszawa 1992, s. 132.

⁶⁹⁹ *Współczesna Rosja – leksykon*, pod red. A. Stepień, Łódź 1999, s. 30.

monopolu KPZR. W parlamencie deputowanych można było podzielić na trzy frakcje odzwierciedlające również podziały polityczne w społeczeństwie: reformatorów, konserwatywny aparat partyjny, radykałów⁷⁰⁰. Istotna była zmiana w mentalności społecznej. Aż do końca 1988 r. słowo „wielopartyjność” miało wyraźnie negatywne zabarwienie i w oficjalnej propagandzie łączono je ze słowem „antyradziecki”. Od początków 1898 r. wielopartyjność, pojmowana jako kulturowo-polityczna rzeczywistość, zaczęła być traktowana „normalnie”, a nawet pojawiać się w programach najbardziej radykalnych kandydatów na deputowanych ludowych. W czasie I Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR (czerwiec 1989) ok. 42% deputowanych spośród siedmiuset ankietowanych wypowiedziało się przeciwko systemowi jednopartyjnemu⁷⁰¹.

Radykalni zwolennicy reform utworzyli w ramach wybranego 26 marca nowego związkowego parlamentu – Zjazdu Deputowanych Ludowych tzw. Międzyregionalną Grupę Deputowanych, która działała pod przywództwem Andrzeja Sacharowa, fizyka i laureata nagrody Nobla, dysydenta politycznego z ZSRR, a po jego śmierci 14 grudnia 1989 r. kierowana przez Borysa Jelcyna; do znanych liderów ruchu należeli ponadto Jurij Afanasjew, Gienadij Burbulis, Gawriła Popow i Anatolij Sobczak. Konserwatyści partyjni, ograniczając się głównie do dyskredytowania radykałów, początkowo nie sformułowali stanowiska, które pozwoliłoby wyodrębnić ich jako siłę polityczną. Aktywność MGD spowodowała, iż po koniec 1989 r. na II Zjeździe utworzono kolejne frakcje deputowanych: Bałtycki Związek Deputowanych, Ukraiński Klub Deputowanych, grupę „Reforma”, grupę „Związek” oraz klub deputowanych i wyborców „Rosja”. Trzy pierwsze frakcje były politycznie i ideologicznie bliskie MGD, natomiast „Związek” i „Rosja” reprezentowały nurt zachowawczo-konserwatywny⁷⁰².

Polityka głośności i dążenie do rozbudowania sfery zarządzania społeczno-samorządowego doprowadziły do wyzwolenia tłumionej poprzednio aktywności społecznej i wprowadzenia mechanizmów rywalizacji i pluralizmu polityczno-ideologicznego. Umożliwiło to rozwój ruchów politycznych i powstanie w Rosji partii politycznych. Najważniejszą zmianą strukturalno-prawną umożliwiającą ten proces była decyzja KC KPZR z 7 lutego 1990 r. w sprawie unieważnienia art. 6 konstytucji ZSRR gwarantującego dominującą pozycję KPZR w systemie politycznym państwa, co formalnie zostało dokonane na Nadzwyczajnym (III) Zjeździe Deputowanych ZSRR (12–15 marca 1990). Po ponad siedemdziesięciu latach monopolistycznych rządów KPZR dobrowolnie zrezygnowała ze swojej uprzywilejowanej pozycji.

Zniesienie systemu jednopartyjnego wraz z postępującym procesem odrodzenia narodowego republik tworzących państwo związkowe i rozpad ZSRR miały istotne znaczenie dla systemów politycznych tworzących się państw, w tym Republiki Rosji, umożliwiając im bezkonfliktową budowę wielopartyjnego systemu

⁷⁰⁰ B. Pietraszko, *Kształtowanie się partii politycznych w Rosji*, [w:] *Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia zjawiska*, pod red. S. Wróbla, Katowice 1997, s. 104.

⁷⁰¹ L. G. Byzow, L. A. Gordon, I. E. Mintusow, *Perspektywy pluralizmu w społeczeństwie radzieckim*, „Więź” 1989, nr 11–12, s. 41.

⁷⁰² A. Czajowski, op.cit., s. 65, 68.

państwa i rywalizację ruchów politycznych w ramach wyborów do republikańskich parlamentów.

Republika Rosyjska, będąca największym państwem związkowym, stała się politycznym spadkobiercą ZSRR. Przejęła też po ZSRR system najwyższych organów państwa, w tym instytucję Zjazdu Deputowanych Ludowych pełniącą funkcję parlamentu.

Pierwsze wybory deputowanych na Zjazd Deputowanych Ludowych Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej odbyły się w marcu 1990 r., wkrótce po zapowiedzi rezygnacji KPZR z uprzywilejowanego stanowiska w państwie. W wyborach do parlamentu RFSRR 4 marca 1990 r. rywalizowały dwa obozy polityczne zwane umownie „demokratami” i „konserwatystami”. W wyborach znaczący sukces odnieśli demokraci, gdyż zdobyli ok. 45% mandatów, dzięki czemu mogli realizować swoje zamierzenia. Specyfika ruchu demokratycznego w Rosji polegała na tym, że nie przybrał on postaci zwartej polityczno-organizacyjnej struktury⁷⁰³. W trakcie wyborów przynależność do KPZR, a także bezpartyjność nie miały pierwszoplanowego znaczenia, kandydatów wspierały grupy polityczne w parlamencie związkowym. Pierwsza frakcja powstała z inicjatywy działającej w parlamencie ZSRR Międzyregionalnej Grupy Deputowanych i przyjęła nazwę „Demokratyczna Rosja”, druga frakcja powstała z inicjatywy klubu „Rosja”, również działającego w parlamencie związkowym, i przyjęła nazwę Blok Rosyjskiego Ruchu Patriotycznego. Ponieważ żadna z tych organizacji nie mogła formalnie zgłaszać kandydatów, oficjalnie nie wiadomo było, którzy kandydaci reprezentują daną grupę. Tylko dzięki rozwijającej się wolności słowa, zgromadzeń i druku, która sprzyjała prowadzeniu kampanii wyborczej, można było określić orientację polityczną kandydata⁷⁰⁴.

Na pierwszym Zjeździe Deputowanych Ludowych RFSRR 85% deputowanych formalnie należało do jedynej wówczas funkcjonującej partii komunistycznej. Pomimo tego deputowani reprezentowali różne opcje i poglądy polityczne, wyrazem czego było zarejestrowanie 24 grup deputowanych. Zróżnicowanie poglądów deputowanych uwidaczniało się w głosowaniach nad zasadniczymi kwestiami ustrojowymi⁷⁰⁵. I ZDL (16 V 1990–26 VI 1990) uchwalił zasadnicze dokumenty regulujące ustrój RSFRR. Jednym z podstawowych dokumentów była deklaracja suwerenności ogłoszona 12 czerwca 1990 przez Radę Najwyższą RFSRR, której pkt. 12 głosił iż *RSFRR gwarantuje swoim obywatelom, partiom politycznym, organizacjom społecznym, masowym ruchom i organizacjom religijnym działającym w ramach konstytucji RSFRR, równe możliwości prawne do udziału we władzach państwowych i społecznych*⁷⁰⁶. Aktem uzupełniającym deklarację niepodległości była zmiana konstytucji republiki związkowej znosząca zapis o kierowniczej roli KPZR, co było niezbędne, aby przepisy pkt. 12 deklaracji suwerenności stanowiły faktyczną, a nie deklaratywną podstawę tworzenia się i istnienia systemu wielopartyjnego.

⁷⁰³ W. Marciniak, op.cit., s. 134–135.

⁷⁰⁴ A. Czajowski, op.cit., s. 68, 239.

⁷⁰⁵ E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 59.

⁷⁰⁶ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 283–285.

Zmieniony art. 6 w rozdziale 1 *System polityczny*, brzmiał następująco: *Partie polityczne, związkowe, młodzieżowe i inne organizacje społeczne i ruchy masowe poprzez swoich przedstawicieli wybranych do Rad Deputowanych Ludowych i w innych formach uczestniczą w wyznaczaniu polityki państwa, w kierowaniu sprawami państwowymi i społecznymi*⁷⁰⁷. Na szczeblu związkowym istniejącego jeszcze ZSRR na nowo sformułowano w konstytucji art. 51 mówiący o prawie obywateli do swobodnego zrzeszania się. Brzmiał on: *Obywatele ZSRR mają prawo zrzeszania się w partie polityczne, organizacje społeczne, uczestniczenia w ruchach masowych, które sprzyjają rozwojowi aktywności politycznej i samodzielnych inicjatyw oraz zaspokojeniu ich różnicowanych interesów*⁷⁰⁸. Wprowadzone zmiany potwierdzały, z formalnego punktu widzenia, równość wobec prawa wszystkich partii, związków, organizacji i ruchów społecznych.

Zarówno na szczeblu prawodawstwa Republiki Federacyjnej Rosji, jak i na szczeblu związkowym powstał w związku z wprowadzeniem tych zmian problem stworzenia szczegółowych podstaw prawnych dla działalności powstających ruchów politycznych. Kwestię ich stworzenia podjęła na szczeblu państwa związkowego Rada Najwyższa ZSRR, przyjmując 9 października 1990 r. ustawę o społecznych zrzeszeniach, która regulowała zasady tworzenia się i funkcjonowania zrzeszeń społecznych na terenie ZSRR⁷⁰⁹.

Natomiast Rada Najwyższa RSFR przyjęła uchwałę 18 grudnia 1991 r. o rejestracji społecznych zrzeszeń na terenie RSFR i rejestrującym składzie⁷¹⁰. Ponadto w celu zlikwidowania pozostałości systemu partyjnego ZSRR prezydent Rosji Borys Jelcyn wydał 20 lipca 1991 r. dekret, w którym nakazał zaprzestania działalności zorganizowanych struktur politycznych we wszystkich rosyjskich zakładach pracy, instytucjach i urzędach⁷¹¹. Było to aktem wymierzonym w strukturę KPZR.

Pluralizm polityczny w Rosji zaczął się kształtować przed jego prawnym usankcjonowaniem. Dokonywał się on niezależnie od obowiązujących oficjalnie norm prawnych, których znaczenie w radzieckiej kulturze prawnej było niewielkie⁷¹². Wymienione powyżej regulacje stworzyły formalne podstawy prawne umożliwiające powstanie systemu wielopartyjnego.

23 sierpnia 1991 r. w następstwie nieudanego tzw. puczu sierpniowego, dokonanego przez osoby z najwyższych władz KPZR na czele z wiceprezydentem ZSRR Giennadijem Janajewem, Borys Jelcyn wydał dekret zakazujący KPZR działalności na terenie Rosji, a majątek partii został przekazany federalnym i lokalnym organom władzy. Następnego dnia – 24 sierpnia – sekretarz generalny KPZR i prezydent ZSRR Michaił Gorbaczow ustąpił z funkcji sekretarza generalnego partii i zalecił KPZR samorozwiązanie się. 29 sierpnia Rada Najwyższa

⁷⁰⁷ Rosja, PAP, Warszawa 1990, 114.

⁷⁰⁸ B. Zawadzka, *Zmiany systemu politycznego w ustawodawstwie państw Europy Środkowej i Wschodniej 1989–1991*, Warszawa 1992, s. 34.

⁷⁰⁹ *Zakon SSSR ot 9 okjabria 1990 g „Ob. obszczestwiennych obiedienijach*, [w:] W. W. Łapajewa, *Prawo i mnogopartyjnost' w sowremiennoj Rossii*”, Moskwa 1999, s. 219–224.

⁷¹⁰ E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 96; K. Pietraszko, op.cit., s. 106.

⁷¹¹ Idem, op.cit., s. 96.

⁷¹² A. Czajowski, op.cit., s. 149.

ZSRR stosunkiem głosów 283:29, przy 52 wstrzymujących się, zawiesiła działalność Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego⁷¹³. Ostatecznie dekret o likwidacji terenowych struktur KPZR i KP RSFRS prezydent Rosji wydał 6 listopada 1991 r. W ten sposób nastąpiło rozwiązanie rządzącej samodzielnie przez ponad 70 lat partii komunistycznej silnie związanej z aparatem państwowym i życiem społecznym Rosji. Rozwiązanie KPZR pozwoliło nadać płynny charakter procesowi przekazywania władzy nowej elicie politycznej.

Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego nie była zwykłą partią typu parlamentarnego; działając w warunkach systemu jednopartyjnego, stała się potężną, wielomilionową organizacją, kierującą wszystkimi procesami w kraju. Demokratyczne ugrupowania powstające w Rosji po usunięciu z konstytucji ZSRR w marcu 1991 r. zapisu o monopolu KPZR były niezorganizowane i małe liczebnie. Upadek KPZR pozostawił Rosję praktycznie bez własnych organizacji politycznych⁷¹⁴. W ZSRR w aparacie zarządzającym i partii skupiło się praktycznie 80% potencjału intelektualnego narodu. Nie było innych poza KPZR partii ani struktur czy elit opozycyjnych. Kościół prawosławny nie spełniał kontestacyjnej roli w życiu politycznym. Ruch demokratyczny, a także konserwatywny, i jego liderzy byli w zasadzie w całości elementem reżimowych struktur ZSRR⁷¹⁵. Można więc powiedzieć, że proces powstawania systemu wielopartyjnego w Rosji (maj 1990–lato 1992), mimo iż bardzo intensywny, nastąpił w społeczeństwie charakteryzującym się niską kulturą demokratyczną, a wielopartyjność rosyjska powstawała na drodze przekształcenia otoczenia monopartyjnego⁷¹⁶. Podziały polityczne i wielopartyjność nie były „dziełem” społeczeństwa, lecz wywodziły się z podziałów w ramach elit politycznych wywodzących się przede wszystkim z aparatu partyjnego KPZR. Dyskredytacja oficjalnej ideologii państwowej i monopartii sprzyjało emancypowaniu się partii politycznych i rozwojowi pluralizmu politycznego.

Organizacje aspirujące do roli partii politycznych zaczęły się pojawiać już w latach 1988–1989. Proces ten nasilił się w 1990 r. W latach 1990–1992 rosyjską scenę polityczną charakteryzowało już istnienie dużej ilości partii politycznych, które łączyły się w ruchy polityczne oraz frakcje i bloki deputowanych w działające w strukturach Zjazdu Deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej RSFR⁷¹⁷. Charakterystyczne dla pierwszego okresu tworzenia się partii politycznych w suwerennej Rosji było funkcjonowanie wielu niewielkich liczebnie ugrupowań. Na początek 1992 r. według rejestru Ministerstwa Sprawiedliwości zarejestrowanych zostało 37 partii. Był to okres odreagowywania na monopol partii komunistycznej.

W okresie 1990–1992 przeprowadzone zmiany ustrojowe i regulacje prawne umożliwiły funkcjonowanie licznych, różnorodnych ideowo partii politycznych

⁷¹³ J. Ślusarczyk, op.cit., s. 80–81.

⁷¹⁴ R. A. Miedwiediew, *Pejzaż po krachu KPZR, czyli opozycja socjalistyczna w Rosji*, „Dziś” 1992, nr 10, s. 14.

⁷¹⁵ S. Bieleń, *Związek Radziecki a Polska...*, s. 87.

⁷¹⁶ I. Kobrinskaja, *Narodziny systemu wielopartyjnego*, [w:] *Zmiany systemowe w Rosji po radzieckiej...*, s. 6–7.

⁷¹⁷ Por. A. Czajowski, op.cit., s. 183–191.

i stworzenie mechanizmów funkcjonowania systemu wielopartyjnego. Powstały kolejne ugrupowania, które rejestrowano jako partie polityczne na podstawie ustawy o stowarzyszeniach społecznych z 9 października 1990 r. Zarejestrowana została także większość partii utworzonych wcześniej. Spośród wielu ugrupowań powstałych w 1990 r. i 1991 r. do bardziej znaczących zaliczyć można: Demokratyczną Partię Rosji (założoną 25.05.1990), Socjaldemokratyczną Partię Rosji (04.05.1990), Republikańską Partię Federacji Rosyjskiej (18.11.1990), Chłopską Partię Rosji (04.09.1990), Partię Rosyjski Ruch Chrześcijańsko-Demokratyczny (09.04.1990), Ludową Partię Wolna Rosja (03.08.1991), Rosyjską Partię Chrześcijańsko-Demokratyczną (12.05.1990), Ludową Partię Rosji (19.05.1991), Partię Konstytucyjno-Demokratyczną (15.06.1991), Rosyjską Partię Burżuazyjno-Demokratyczną (14.07.1997), Rosyjską Partię Przekształceń Demokratycznych (24.09.1991), Socjalistyczną Partię Pracujących (27.10.1991), Rosyjską Partię Wolnej Pracy (8–9.12.1990), Partia Chrześcijańsko-Demokratyczny Sojusz Rosji (4–7.08.1989), Rosyjską Komunistyczną Partię Robotniczą (09.11.1991), Ogólnozwiązkową Komunistyczną Partię Bolszewików, Partię Konserwatywną (07.10.1990), Partię Demokratów Konstytucyjnych Federacji Rosyjskiej (19–20.05.1990), Narodowo-Republikańską Partię Rosji (09.04.1990), Europejską Partię Liberalno-Demokratyczną (27.04.1991), Wolną Demokratyczną Partię Rosji (23.06.1991), Partię Polityczną „Nowa Lewica” (14.12.1991), Republikańską Partię Humanistyczną (21.12.1991), Liberalno-Demokratyczną Partię Rosji, Partię Wolności Gospodarczej, Komunistyczną Partię Federacji Rosyjskiej, Ogólnorosyjski Sojusz „Odnowa”, Agrarną Partię Rosji⁷¹⁸.

W początkowym okresie formowania się systemu partyjnego jego cechą charakterystyczną była znaczna fragmentaryzacja sceny politycznej, a także brak klarownych i całościowych programów politycznych, utrudniające społeczną identyfikację partii w ramach systemu politycznego kraju.

Ugrupowania działające na scenie politycznej Rosji łączyły się w koalicje ze spalające społeczno-polityczne organizacje o zbliżonym profilu ideowo-programowym. Do końca 1993 r. wystąpiło 8 takich koalicji: Rosyjski Ruch Reform Demokratycznych, Ruch „Demokratyczna Rosja”, Międzynarodowy Ruch Reform Demokratycznych, Koalicja „Sojusz Obywatelski”, Koalicja Partii i Ruchów Federacji Rosyjskiej na Rzecz Wspierania Reform – „Wybór Demokratyczny”, Koalicja „Nowa Rosja”, Ruch „Rosja Pracująca”, Rosyjski Sobór Narodowy⁷¹⁹.

Nowe ugrupowania polityczne tworzyły się głównie w dwóch największych miastach Rosji – w Moskwie i Sankt Petersburgu, gdzie zmiany ustrojowe najszybciej były wykorzystywane. Ugrupowania te tworzyli głównie ludzie zaangażowani w politykę partii komunistycznej, która do lat dziewięćdziesiątych była jedyną działającą na terytorium ZSRR organizacją polityczną. Tylko przynależność do KPZR umożliwiała pracę w aparacie państwa, a tym samym zdobywanie doświadczenia umożliwiającego realne wykorzystanie zmian ustrojowych. Kreowaniem ugrupowań i bloków zajmowali się ludzie związani z aparatem rządzenia. Po rozwiązaniu partii komunistycznej działacze – deputowani ludowi

⁷¹⁸ *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej...*, s. 56–59.

⁷¹⁹ *Ibidem* s. 59–60.

na szczeblu federacji – skupiali swoich zwolenników dla stworzenia zaplecza politycznego, które pomogłoby im w objęciu funkcji administracyjnych w organach przedstawicielskich Federacji Rosyjskiej. Osoby kreujące ugrupowania polityczne posiadały doświadczenie wyniesione z działań w organizacjach partii komunistycznej i instytucjach władzy radzieckiej. Były w związku z tym obciążone zarówno ideologią, jak i nawykami ustroju komunistycznego. Właściwością rosyjskiej kreatywności organizacji politycznych było rozpowszechnione zjawisko, że przywódcy stają się kreatorami partii, a nie odwrotnie – partie kreują przywódców. Proces tworzenia partii przebiegał głównie poprzez konferencje, zjazdy, zgromadzenia. Organizatorzy tych spotkań zbiorowych stawali się jednocześnie liderami zawiązywanych organizacji politycznych. Organizacje polityczne powstawały głównie dla wsparcia władzy i zdobycia korzyści, preferując gabinetowy styl działania i manipulacje polityczne⁷²⁰.

Początkowo ruchy polityczne tworzyli ludzie o orientacji reformatorskiej, liberalno-demokratycznej, działający w partii komunistycznej. W opozycji do konserwatywnych członków KPZR próbowali oni tworzyć pierwsze proreformatorskie ugrupowania. Byli to tacy politycy, jak: Borys Jelcyn, Oleg Rumiancew, A. Jakowlew, Mikołaj Trawkin, Gawrił Popow, którzy uczestniczyli w tworzeniu się w 1990 r. czołowego ruchu politycznego nowej generacji pod nazwą „Demokratyczna Rosja”. Blok ten powołany został do życia w styczniu 1990 r. Od kwietnia tego roku działał on otwarcie jako organizacja polityczna o alternatywnym wobec KPZR charakterze. Fundamentem programu tej grupy stały się postulaty reform politycznych i gospodarczych. W październiku 1990 r. odbył się Zjazd „Demokratycznej Rosji”, który ukształtował tę organizację jako masowy ruch polityczny. Działacze ruchu „Demokratyczna Rosja” brali udział w wyborach do rad deputowanych ludowych RFSRR, które odbyły się w marcu 1990 r., a także ogrywali podstawową rolę w kampanii prezydenckiej Borysa Jelcyna w czerwcu 1991 r.⁷²¹ Wybór Jelcyna na prezydenta był największym sukcesem ruchu „Demokratyczna Rosja”. W latach 1990–1993 „Demokratyczna Rosja” przeszła swoistą ewolucję, charakterystyczną dla rosyjskiej sceny politycznej w warunkach pluralizmu. Początkowo była ruchem wyborczym, następnie przekształciła się we frakcję parlamentarną, ta z kolei utworzyła szeroką koalicję różnych ugrupowań politycznych. Latem 1991 r. w skład ruchu wchodziło ok. 500 tys. członków oraz wiele organizacji społecznych i partii politycznych. Po likwidacji KPZR w ruchu tym rozpoczęły się procesy rozłamowe; odchodziły partie założycielki; powstawały wewnętrzne koalicje, nabierające wraz z rozwojem parlamentaryzmu, politycznej samodzielności; wyłaniały się nowe partie i ruchy polityczne. Jego działalność zamarła w połowie 1993 r.⁷²²

W procesie powstawania ugrupowań politycznych wytworzyły się trzy główne nurty: liberalno-demokratyczny, nacjonalistyczno-szowinistyczny i postkomunistyczny⁷²³. Tworzenie się partii politycznych miało początkowo charakter maso-

⁷²⁰ E. Zieliński, op.cit., s. 111.

⁷²¹ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 60–61.

⁷²² A. Czajowski, op.cit., s. 166.

⁷²³ I. Korbinskaja, op.cit., s. 10.

wy i niezorganizowany. Zawiązywanie ugrupowań politycznych następowało na zebraniach klubowych, zgromadzeniach popierających przebudowę, zjazdach organizowanych przez ludzi o podobnych poglądach. Bodźcem do zawiązania się wielu organizacji politycznych stały się wybory prezydenta Federacji Rosyjskiej w 1991 r. Wówczas to zawiązały się komitety wyborcze popierające poszczególnych kandydatów, przekształcone następnie w organizacje polityczne. Świadczy to, że wybory w Rosji były jednym z podstawowych czynników powstawania partii politycznych. Zwolennicy Borysa Jelcyna utworzyli Blok Demokratyczny przekształcony w koalicję partii; zwolennicy Władimira Żyrynowskiego działali w utworzonej przed wyborami Partii Liberalno-Demokratycznej⁷²⁴.

Z uwagi na rolę wyborów do ciał przedstawicielskich w kształtowaniu się systemu partyjnego można uznać, że do 1993 r. partie polityczne, tworzone głównie przez establishment polityczny, nie miały możliwości zweryfikowania swojej rzeczywistej pozycji na scenie politycznej w prawdziwie wolnych i demokratycznych wyborach w warunkach rywalizacji na rynku politycznym, gdyż takiego charakteru nie posiadały jeszcze pierwsze wybory Zjazdu Deputowanych Ludowych.

Przyjęcie pod koniec 1993 r. konstytucji Federacji Rosyjskiej zakończyło przejściowy okres liberalizacji systemu politycznego odziedziczonego po ZSRR. Rola partii politycznych wraz ze zmianą statusu organów ustawodawczych pochodzących z wyboru także uległa zmianie, rozpoczynając proces kształtowania się systemu partyjnego Federacji Rosyjskiej w zgodzie z nowo przyjętą konstytucją.

Proces kształtowania się partii politycznych w Rosji rozpoczął się znacznie później niż w Europie Zachodniej. Odbiło się to na całym systemie porządku społeczno-politycznego Rosji, w której nie zostały wykształcone tradycje współpracy i koegzystencji różnorodnych ruchów i ideologii politycznych. Inne były podstawy społeczno-polityczne procesu powstawania partii. Jako pierwsze powstały partie o orientacji socjalistycznej, następnie liberalno-demokratycznej, a na koniec konserwatywnej. Taka kolejność była spowodowana warunkami historycznego rozwoju Rosji.

W początkach XX w., w okresie liberalizacji systemu politycznego Rosji carskiej nastąpił pierwszy w dziejach Rosji okres rozwoju wielopartyjnego systemu politycznego. Powstające partie można było podzielić ze względu na zakres działania i miejsce występowania na ogólnorosyjskie, regionalne i narodowe; ze względu na program dzieliły się one z kolei na liberalne, konserwatywne i socjalistyczne. Charakterystyczną cechą rosyjskiej wielopartyjności było to, że tworzona była głównie w środowiskach inteligencji. Partie działały przede wszystkim w wielkich miastach i przeważnie nie wykształciły zorganizowanych struktur. Członkostwo i udział społeczeństwa w działalności partii politycznych były niewielkie, w latach 1906–1907 członkowie wszystkich partii liczyli ok. 0,5% ogólnej liczby ludności państwa, a po rewolucji lutowej ok. 1,2–1,5%⁷²⁵.

W początkach XX w. działalność partyjną charakteryzowała walka programowa o kształt procesów rozwoju społeczno-politycznego Rosji. Była to główna

⁷²⁴ E. Zieliński, op.cit., s. 108.

⁷²⁵ *Politiceskije partii Rossii...*, s. 9.

problematyka programów partyjnych. Jednocześnie w warunkach reżimu politycznego Rosji carskiej partie polityczne pozbawione były możliwości legalnego przejęcia władzy i wprowadzenia w życie swojego programu politycznego.

Ideologiczne zasady, mentalność, warunki politycznego życia Rosji wywarły swój wpływ na formowanie organizacyjnych struktur partii politycznych. Legalnie działały partie monarchistyczne i niektóre konserwatywne partie liberalne. Znacząca większość partii pozbawiona była jednak możliwości legalnego działania. Działalność nielegalna, pozaprawna, częste prześladowania policyjne odbiły się na strukturze organizacyjnej partii i ich składzie członkowskim. W takich warunkach, w ramach partii socjaldemokratycznej stworzona została teoria „partii zawodowych rewolucjonistów” i „centralizmu demokratycznego”, które stały się podstawą do stworzenia w Rosji monopartyjnej dyktatury politycznej.

Pierwszy okres rozwoju partii politycznych trwał dwanaście lat (1905–1917) i zakończył się wraz ze zwycięstwem rewolucji październikowej i objęciem władzy przez bolszewików. Już w pierwszych miesiącach po objęciu władzy bolszewicy autorytatywnie przyznali swojej partii przywództwo w najwyższych organach państwa. Wydarzenia października 1917 r. spowodowały zasadnicze zmiany w strukturze partii politycznych Rosji; wprowadzone zostały radykalne metody ograniczania działalności partii opozycyjnych i fizycznej eliminacji politycznych przeciwników. Na mocy jednego z pierwszych dekretów nowej władzy (z 28 listopada 1917 r.), liderzy partii kadetów zostali aresztowani, i jako „wrogowie ludu” rozprawie sądowej przed trybunałem rewolucyjnym. W 1919 r. przystąpiono do zniszczenia konkurencyjnych partii socjalistycznych (eseerów i mieńszewików), z którymi jeszcze w 1918 r. partia bolszewików wchodziła w sojusze polityczne. Zlikwidowano także opozycję wewnątrzpartyjną i pluralizm ideologiczny wewnątrz partii, co doprowadziło do utwierdzenia systemu jednopartyjnego i totalitarnej dyktatury o jednolitej ideologii.

Zwycięstwo rewolucji październikowej przerwało okres tworzenia się modelu wielopartyjności jako trwałego elementu systemu politycznego państwa. Przerwany został też rozwój intelektualny alternatywnych wobec socjalizmu ideologii politycznych – liberalizmu i konserwatyzmu, które zostały wyeliminowane z życia publicznego kraju.

Ponowne narodziny pluralizmu politycznego nastąpiły po siedemdziesięciu latach dyktatury partii komunistycznej, już w innych okolicznościach historycznych i społecznych. Przerwanie w 1917 r. procesu rozwoju partii politycznych spowodowało, że tworzące się ruchy polityczne nie posiadały rodzimej tradycji historycznej, do której mogłyby się odnieść zarówno w sferze ideologicznej, jak i w sferze funkcjonowania w ramach pluralizmu politycznego. Pierwsze organizacje polityczne powstawały na bazie zbliżonych poglądów dotyczących urzędowania państwa i społeczeństwa i raczej dla wsparcia władzy i zdobycia korzyści z władzy. Zmianę stereotypów autorytarnej przeszłości i wykształcenie wzorców demokratycznego zachowania i poprawności stosunków politycznych utrudniał konflikt między najwyższymi organami władzy w państwie.

Pozostaje sprawą otwartą, czy gwałtownie wprowadzony pluralizm wzajemnie przeciwnych, a równocześnie oferowanych publikacji, przekazów tele-

wizji, radia itp. sprzyjał możliwie właściwemu politycznemu rozeznaniu przeciętnego Rosjanina, żyjącego do niedawna w warunkach prawie absolutnie jednostronnej propagandy, czy też odwrotnie – swoboda ekspresji przyczyniła się do znacznego zagubienia światopoglądowego, do pogłębienia poczucia rozczarowania do powstawanie postaw indyferentyzmu, sceptycyzmu, a nawet cynizmu. W sferze politycznej na obszarze byłego ZSRR występowało w latach dziewięćdziesiątych ogromne rozbicie społeczeństwa. Znajdowało to odzwierciedlenie m.in. w wielości i efemeryczności partii politycznych nie posiadających silnego poparcia społecznego, co było oznaką zarówno apatii, jak i dezorientacji społeczeństwa⁷²⁶.

Niezależnie od postaw społecznych wielopartyjność i pluralizm polityczny w ciągu niespełna trzech lat stał się podstawą funkcjonowania rosyjskiego modelu politycznego i trwale wpisał się w kulturę polityczną Rosjan. Consensus polityczny pomiędzy najważniejszymi partiami i ruchami społecznymi po okresie kryzysu władzy oraz budowa stabilnego systemu politycznego na podstawie konstytucji z 1993 r. umożliwiła normalizację życia publicznego kraju, w tym także funkcjonowania partii politycznych i ich rozwoju w ramach systemu kształtowanego przez przepisy konstytucji Federacji Rosyjskiej.

⁷²⁶ S. Bieler, *Wschodnia transformacja*, „Dziś” 1992, nr 6, s. 46.

ROZDZIAŁ III

Specyfika funkcjonowania współczesnych instytucji politycznych Rosji

1. Prezydent

Podział uprawnień pomiędzy najwyższymi organami władzy określa typ reżimu politycznego dominujący w danym państwie. Pod pojęciem typu reżimu politycznego rozumie się ogół relacji prawno-politycznych, jakie zachodzą pomiędzy dwiema strukturami decyzyjnymi: władzą ustawodawczą (parlament) i władzą wykonawczą (rząd i głowa państwa). Relacje te obejmują takie kwestie, jak: sposób powoływania tych organów, wzajemne wobec siebie kompetencje oraz odpowiedzialność polityczna¹. W ustrojach demokratycznych władza należy do narodu i jest sprawowana przez wybranych przez niego przedstawicieli lub przez tych, którzy na zajmowane stanowiska powołani zostali przez wybranych przedstawicieli narodu. Ta ogólna zasada zawarta wprost lub bezpośrednio w konstytucjach wszystkich państw demokratycznych (w tym w art. 3 konstytucji Federacji Rosyjskiej) nie przesądza jednak, jaki jest podział uprawnień między najwyższymi władzami państwa².

W sensie ogólnym systemy demokratyczne dzieli się na takie:

- w których władza wykonawcza podporządkowana jest parlamentowi,
- w których władzę wykonawczą sprawuje głowa państwa.

Pierwszy rodzaj systemów demokratycznych nazywany jest parlamentarno-gabinetowym, drugi zaś prezydenckim³. Centralne miejsce wśród politycznych instytucji państwa w systemie prezydenckim zajmuje prezydent, czyli jednoosobowy urząd głowy państwa pełniący funkcję najwyższego przedstawiciela państwa w stosunkach wewnętrznych i międzynarodowych⁴.

Reżim prezydencki w klasycznej postaci charakterystyczny jest dla USA. Model amerykański opiera się na funkcjonalnej separacji władzy ustawodawczej (uosa-

¹ *Systemy polityczne demokracji zachodnioeuropejskich*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1993, s. 201–202.

² J. J. Wiatr, *Prezydent w systemie demokratycznym*, Koszalin 2001, s. 9.

³ *Ibidem*, s. 9.

bianej przez dwuizbowy kongres) i monolitycznej władzy wykonawczej (prezydent pełni zarówno funkcję głowy państwa, jak i szefa rządu). Separacja oznacza:

- na płaszczyźnie organizacyjnej: odrębne wybory prezydenta i parlamentu, zakaz łączenia funkcji deputowanego i członka gabinetu, niemożność przedterminowego rozwiązania parlamentu;
- na płaszczyźnie funkcjonalnej: autonomię parlamentu w dziedzinie stanowienia prawa oraz prezydenta w zakresie jego wykonywania, brak instytucji kontroli parlamentu nad prezydentem oraz brak odpowiedzialności politycznej egzekutywy przed parlamentem⁵.

System prezydencki w USA jest rozwiązaniem unikalnym. Doświadczenia amerykańskie stały się jednak w pewnym sensie inspiracją dla rozwiązań ustrojowych niektórych państw zachodnioeuropejskich.

Pojęcie „prezydencjalizm” lub system prezydencki stosuje się nie tylko do USA, ale również do tych systemów, w których prezydent aktywnie wpływa na działania rządu i parlamentu, zwłaszcza zaś na proces formowania gabinetu. Są to tzw. systemy mieszane, w których koegzystują elementy „modelowego” parlamentaryzmu i prezydencjalizmu. Dla rozróżnienia reżimów tego typu można posługiwać się określeniem semiprezydencjalizm. Do cech zasadniczych systemu semiprezydenckiego można zaliczyć:

- sposób powoływania głowy państwa: wybory bezpośrednie lub przez specjalnie w tym celu zwołane kolegium elektorów;
- dysponowanie przez prezydenta kompetencjami umożliwiającymi podejmowanie decyzji politycznych w zakresie polityki wewnętrznej i zagranicznej;
- kompetencje prezydenta w stosunku do rządu (powoływanie i odwoływanie premiera i ministrów) i parlamentu (przedterminowe rozwiązanie);
- brak odpowiedzialności politycznej głowy państwa przed parlamentem (przewidywana jest natomiast odpowiedzialność prawna za naruszenie konstytucji oraz polityczna – przed wyborcami);
- możliwość przedterminowego rozwiązania parlamentu przez prezydenta oraz uzależnienie egzystencji rządu od zaufania parlamentu⁶.

W Europie najbardziej charakterystyczne są powyższe cechy dla systemu politycznego V Republiki Francuskiej. Są one także obecne w konstrukcji reżimu politycznego Federacji Rosyjskiej.

Konstytucja Federacji Rosyjskiej przyjęta w ogólnonarodowym referendum w dniu 12 grudnia 1993 r. wyniosła urząd prezydenta Federacji Rosyjskiej wysoko w hierarchii władzy. Dążenie do ustanowienia silnego ośrodka władzy powodowane było kryzysem polityczno-ekonomicznym państwa i miało zapewnić swobodę poczynañ prezydenta, który miał być gwarantem sprawnej realizacji niezbędnych reform ustrojowych. Skomasowanie władzy w jednym centralnym ośrodku wpisywało się także w tradycję polityczno-historyczną Rosji.

⁴ Por. B. Dziemidok, *Prezydent*, [w:] *Ustroje państwowe*, Zakamycze 2000, s. 309–311.

⁵ M. Sobolewski, *Zasady demokracji burżuazyjnej i ich zastosowanie*, Warszawa 1969, s. 128–133.

⁶ *Systemy polityczne demokracji...*, s. 205.

Ustawa zasadnicza z 1993 r. ustanowiła w Rosji system pozwalający tworzyć silną władzę prezydenta. Współczesną Rosję określa się mianem republiki prezydenckiej lub semiprezydenckiej. Z formalno-prawnego punktu widzenia system rosyjski jest najbardziej podobny do rozwiązań ustrojowych V Republiki Francuskiej, której ustrój jest najczęściej określany jako semiprezydencki.

Pozycja ustrojowa prezydenta Federacji Rosyjskiej wśród innych organów państwa jest wyjątkowa. Konstytucja Rosji z grudnia 1993 r. miała wprowadzić standardy współczesnego państwa demokratycznego, które buduje swoją działalność na zasadach: suwerenności narodu, pluralizmu politycznego, państwa prawa i podziału władzy. W art. 1 konstytucji rosyjskiej ustawodawca określił Rosję jako „demokratyczne federalne państwo prawa o republikańskiej formie rządów”, w myśl art. 10 władza państwowa w Rosji sprawowana jest na zasadzie podziału władz na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Wielu komentatorów ustawy zasadniczej uważa jednak, że konstytucja Rosji odstępuje od demokratycznej zasady trójpodziału władz, ustanawiając swoistą prezydencką „wszechwładzę”⁷. Opinia ta jest uzasadniona tym, że urząd prezydenta w Rosji trudno jest jednoznacznie zakwalifikować do jakiegokolwiek organu władzy⁸. Jest on usytuowany ponad pozostałymi organami władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Formalnie urząd prezydenta zaliczany jest do organów władzy wykonawczej, ale przyznane mu uprawnienia daleko wykraczają poza tę władzę.

Urząd prezydenta, jako nowa instytucja ustrojowa, w warunkach rosyjskich wprowadzony został ustawą o prezydencie RSFR z dnia 24 kwietnia 1991 r. Motywem do wprowadzenia instytucji prezydenta była potrzeba wzmocnienia władzy w federacji i utrzymanie integralności wielonarodowego państwa przeżyającego trudności związane z układaniem współdziałania podmiotów federacji. Prezydent miał spełniać rolę czynnika zespalającego i konsolidującego narodowości oraz grupy etniczne⁹. Zadaniem urzędu prezydenckiego w Rosji było także wzmocnienie władzy wykonawczej, która miała być nosicielem przeobrażeń ustrojowych. Dlatego też główne prerogatywy urzędu prezydenckiego odnosiły się do sfery wykonawstwa i sytuowały go w państwie jako bezpośredniego zwierzchnika władzy wykonawczej. Na tym tle doszło do ciężkiego konfliktu politycznego między władzą ustawodawczą – parlamentem a urzędem prezydenckim.

Ustawa z 24 kwietnia 1991 r. *O prezydencie RSFSR*¹⁰ określiła prezydenta jako „najwyższą osobę urzędową” i „głowę władzy wykonawczej”, wiążąc go jednoznacznie z egzekutywą. Ustawa z 1991 r. składała się z 11 rozdziałów, do konstytucji z 1993 r. włączono większość pełnomocnictw z w/w ustawy. Jednakże w ustawie zasadniczej z grudnia 1993 r. prezydent został postawiony poza trzema rodzajami władzy państwowej. Przedstawiając w 1993 r. prezydencki projekt nowej konstytucji, jeden z jej autorów, prawnik (m.in. w latach 1989–1991

⁷ L. A. Okunkow, *Prezident Rossijskoj Federacii. Konstitucija i političeskaja praktika*, Moskwa 1996, s. 2–3.

⁸ Por. *Konstitucija Rossijskoj Fiedieracii – nauczno-praktičeskij kommentarij*, pod red. B. N. Topomina, Moskwa 1997, s. 135.

⁹ E. Zieliński, op.cit., s. 141.

przewodniczący Komitetu Nadzoru Konstytucyjnego ZSRR), Siergiej Aleksiejew, mówił że *głowa państwa musi być faktycznie jego głową*. Ponosi ona odpowiedzialność za całość, jedność państwa. Podejmuje kroki zapewniające pracę całego aparatu władzy państwowej i zapobiega różnorodnym kryzysowym sytuacjom, dlatego też prezydenckie zwierzchnictwo jawi się jako dominujące w państwie¹¹. Zgodnie z „*duchem*” koncepcji prezydenta jako zwierzchnika państwa w art. 80 konstytucji został on nazwany „*głową państwa*”, która pełni funkcje „*gwaranta Konstytucji Federacji Rosyjskiej, praw i wolności obywatelskich*”. Do obowiązków prezydenckich należy także ochrona suwerenności federacji, jej niepodległości i integralności państwowej oraz zapewnienie harmonijnego współdziałania organów władzy państwowej. Konstytucja nie ograniczyła roli prezydenta do przewodzenia egzekutywie, lecz udzielając mu szerokich kompetencji, ustanowiła go zwierzchnikiem wszystkich organów państwowych federacji. Do najważniejszych funkcji prezydenta należy określanie podstawowych kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Pozwala mu to wpływać i wpływać na organy państwa prowadzące politykę i kontrolować je.

Z uwagi na rolę prezydenta w państwie wybory prezydenckie stanowią najważniejsze wydarzenie polityczne w życiu kraju. Jest to jednocześnie wydarzenie, które stanowi podstawową formę demokracji bezpośredniej w Rosji. Ogólne przepisy dotyczące sposobu wyboru prezydenta zawiera art. 81 konstytucji, a szczegółowy tryb wyborów określa ustawa federalna *O wyborach Prezydenta Federacji Rosyjskiej* z dnia 31 grudnia 1999 r.¹²

Zgodnie z logiką systemu konstytucyjnego Rosji prezydent wybierany jest bezpośrednio w wyborach powszechnych, niezależnych od parlamentarnych. Bezpośrednie wybory zapewniają prezydentowi dostateczną legitymizację do wykonywania swoich uprawnień. W okresie po pierwszych przeprowadzonych w Rosji powszechnych wyborach prezydenckich wybrany na to stanowisko Borys Jelcyn niejednokrotnie podkreślał, że jest on pierwszym przywódcą Rosji wybranym przez naród w demokratycznych, powszechnych wyborach i to stanowi jego legitymizację do kreowania polityki państwa zgodnej z jego wolą. Wybór prezydenta Rosji w wyborach powszechnych bezpośrednio przez obywateli nadaje mu władzę płynącą z woli narodu przyzwalającą na władcze zachowanie i samodzielne postępowanie wynikające z obywatelskiego umocowania. Wybory prezydenckie w Rosji mają szczególne znaczenie. Z punktu widzenia formalnego pozwalają na wybór osoby do pełnienia najwyższego urzędu w państwie. W rzeczywistości jest to powierzenie władzy państwowej o znaczących prerogatywach władczych¹³.

Art. 81 konstytucji stanowi, że prezydent jest wybierany na cztery lata przez obywateli federacji na podstawie powszechnego, równego i bezpośredniego

¹⁰ *Zakon RSFSR „O prezydentie RSFSR”*, z dn. 21 kwietnia 1991 r., Nauczno-techniczeskij centr prawowej informacji „Sistema” www.systema.ru.

¹¹ L. A. Okunkow, *op.cit.*, s. 17.

¹² *Federalnyj zakon „O wyborach Prezydenta Rossijskoj Federacji”*, z dn. 31 grudnia 1999 r., Nauczno-techniczeskij centr prawowej informacji „Sistema” www.systema.ru.

¹³ *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 100.

prawa wyborczego w głosowaniu tajnym. Zgodnie z art. 1 ustawy o wyborach prezydenta uczestnictwo w akcie głosowania jest dobrowolne i nikt nie ma prawa wpływać na suwerenną decyzję o uczestnictwie bądź nieuczestnictwie w wyborach. Odmowa głosowania nie może być powodem dla stosowania jakichkolwiek sankcji moralnych lub materialnych.

Czynne prawo wyborcze (prawo wyboru) posiada obywatel federacji, który w dniu głosowania ukończył 18 lat, czynne prawo wyborcze upoważnia także do uczestnictwa w procesie zgłaszania kandydatów, pracach komisji wyborczych i prowadzenia przedwyborczej agitacji. Bierne prawo wyborcze (prawo bycia wybranym) posiada obywatel federacji, mający nie mniej niż 35 lat, od co najmniej 10 lat stale zamieszkujący na terytorium Federacji Rosyjskiej (art. 81 konstytucji i art. 3 ustawy o wyborach prezydenta). Nie może zostać wybrana na urząd prezydenta osoba ubezwłasnowolniona (niezdolna do czynności prawnych) wyrokiem sądu oraz osoba przebywająca wyrokiem sądu w miejscach ograniczenia wolności.

Wybory prezydenckie odbywają się w jednym federalnym okręgu, zawierającym w sobie całe terytorium federacji. Kadencja prezydenta trwa cztery lata i konstytucja dopuszcza możliwość piastowania urzędu nie dłużej niż dwie kadencje z rzędu. Konstytucja, przyjmując takie sformułowanie, dopuszcza, zdaniem niektórych komentatorów ustawy zasadniczej, prawo poprzedniego prezydenta do wyboru na trzecią i czwartą kadencję, jeżeli nowe 4 lata były oddzielone od poprzednich dwóch „obcą” prezydenturą¹⁴.

Wybory prezydenckie ogłasza Rada Federacji – izba wyższa parlamentu. Decyzja o wyznaczeniu terminu głosowania winna być przyjęta nie wcześniej niż 150 dni i nie później niż 120 dni od dnia głosowania, którym jest pierwsza niedziela miesiąca, w którym przeprowadzone było głosowanie w poprzednich wyborach. Rozporządzenie o wyznaczeniu wyborów prezydenta podlega oficjalnej publikacji nie później niż 5 dni po jego przyjęciu (art. 5 ustawy o wyborach prezydenta). W przypadku gdy Rada Federacji nie wyznaczy terminu wyborów w terminie wymaganym przez, ustawę wybory zarządza Centralna Komisja Wyborcza Federacji Rosyjskiej.

Kandydatów na urząd prezydenta mogą zgłaszać wyborcy, zrzeszenia wyborców i bloki wyborcze (art. 6 ustawy). Przepisy te podkreślają specyfikę wyborów prezydenckich w Rosji, które są mocno spersonalizowane i oddzielone od systemu partyjnego i wyborów parlamentarnych. Pod pojęciem zrzeszeń wyborczych ustawodawca rosyjski rozumie ogólnorosyjskie polityczne i społeczne zrzeszenia (partie polityczne, ruchy polityczne i inne organizacje o charakterze politycznym), działające w zgodzie z porządkiem prawnym federacji i zarejestrowane w Ministerstwie Sprawiedliwości (art. 28 ustawy), przy czym organizacje polityczne dla uzyskania statusu zrzeszenia wyborczego winny być zarejestrowane nie później niż na rok przed terminem wyborów. Blokami wyborczymi są natomiast powołane specjalnie dla uczestnictwa w wyborach koalicje dwóch i więcej zrzeszeń wyborczych. Bloki wyborcze rejestrowane są przez Centralną Komisję

¹⁴ L. A. Okunkow, op.cit., s. 26.

Wyborczą. Ponadto każdy obywatel federacji posiadający czynne prawo wyborcze może po publikacji rozporządzenia o wyborach prezydenta stworzyć grupę inicjatywną składającą się z nie mniej niż 100 osób dla zgłoszenia kandydata. Podmioty uprawnione do zgłaszania kandydatów zobowiązane są zebrać nie mniej niż 1 000 000 podpisów popierających kandydata, przy czym na jeden podmiot federacji nie może przypadać więcej niż 70 tys. podpisów (art. 36 ustawy).

Wszyscy kandydaci posiadają równe prawa i obowiązki związane z uczestnictwem w wyborach. Rejestracja kandydatów następuje nie wcześniej niż 90 dni i nie później niż 55 dni, do dnia głosowania (rejestracja następuje w Centralnej Komisji Wyborczej do godz. 18 czasu moskiewskiego).

Za wybranego na urząd prezydenta uważa się kandydata, który otrzymał w wyborach więcej niż połowę głosów wyborców, którzy wzięli udział w wyborach (art. 72 ustawy). Jeżeli żaden z kandydatów nie uzyskał wymaganej liczby głosów, przewiduje się ponowne głosowanie na tych dwóch kandydatów, którzy w pierwszej turze otrzymali największą liczbę głosów (art. 73 ustawy). Powtórne głosowanie odbywa się po 21 dniach od ogłoszenia wyników i za wybranego uważa się kandydata, który uzyskał największą liczbę głosów. Zasada bezwzględnej większości głosów daje niekwestionowaną legitymizację władzy prezydenckiej. Przy obejmowaniu urzędu prezydent Federacji Rosyjskiej składa uroczystą przysięgę, w której zobowiązuje się do przestrzegania konstytucji federacji, ochrony praw i wolności człowieka i obywatela oraz ochrony suwerenności, niepodległości, bezpieczeństwa i integralności państwa. Treść przysięgi zawiera art. 82 konstytucji, zostaje ona złożona w obecności członków Rady Federacji deputowanych Dumy Państwowej – izby niższej parlamentu i sędziów Sądu Konstytucyjnego.

Osoba prezydenta jest nietykalna i podlega ochronie ustawowej także po zaprzestaniu pełnienia swoich obowiązków. Były prezydent nie może zostać pociągnięty do odpowiedzialności po ukończeniu kadencji za działalność związaną z piastowaniem funkcji prezydenta¹⁵.

Prezydent federacji może zostać złożony z urzędu decyzją izby wyższej parlamentu. Procedura ta z uwagi na rolę prezydenta w państwie jest jedną z ważniejszych regulacji systemowych. Decyzję o pociągnięciu prezydenta do odpowiedzialności konstytucyjnej podejmuje Rada Federacji na podstawie wysuniętego przez Dumę Państwową oskarżenia o zdradę stanu lub popełnienie ciężkiego przestępstwa, potwierdzonego orzeczeniem Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej o wystąpieniu w działaniach prezydenta znamion przestępstwa oraz orzeczeniem Sądu Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej o spełnieniu przewidzianych prawem wymogów odnośnie procedury wysunięcia oskarżenia. Prezydent ponosi odpowiedzialność karną za naruszenie konstytucji federacji, jej ustaw oraz złożonej przy obejmowaniu urzędu przysięgi. Decyzja o złożeniu z urzędu prezydenta wydawana przez parlament nie jest przeciwieństwem jego prerogatyw do rozwiązywania Dumy Państwowej, ta ostatnia decyzja ma motywy polityczne, a pierwsza jest wyłącznie skutkiem oskarżenia prezydenta o zdradę stanu lub

¹⁵ Federalnyj zakon z 12 lutego 2001 *O garantiach Prezidentu Rossijskoj Federacji prekratiwszemy ispolnienije swoich połnomoczij i czenam ego semi* z dn. 19 września 1997 r., Nauczno-techniczeskij centr prawowej informacii „Sistema” www.systema.ru.

popęlnienie ciężkiego przestępstwa. Wysunięcie takiego oskarżenia nie jest środkiem wpływu władzy ustawodawczej na wykonawczą i elementem równowagi władz (w szczególności zaś izby niższej parlamentu), ponieważ w decyzji tej przejawia się nie polityczna, lecz karna odpowiedzialność głowy państwa.

Procedurę złożenia prezydenta z urzędu reguluje art. 93 konstytucji, a także regulaminy izb Zgromadzenia Federalnego, które określają szczegółowy tryb podejmowania decyzji w izbach zgodny z zapisami konstytucji. Zgodnie z konstytucją uchwałę o złożeniu z urzędu prezydenta federacji podejmuje Rada Federacji – izba wyższa parlamentu, jedynie na podstawie wysuniętego przez Dumę Państwową oskarżenia o zdradę stanu lub popełnienie innego ciężkiego przestępstwa potwierdzonego orzeczeniem Sądu Najwyższego o wystąpieniu w działaniach prezydenta znamion przestępstwa oraz orzeczeniem Sądu Konstytucyjnego o przestrzeganiu obowiązującego trybu wysunięcia oskarżenia. Procedura usunięcia prezydenta składa się zatem z następujących etapów:

- 1) Duma Państwowa z inicjatywy co najmniej jednej trzeciej deputowanych do Dumy oraz po zaopiniowaniu wniosku przez specjalną komisję powołaną przez Dumę wysuwa przeciwko prezydentowi oskarżenie. Uchwała Dumy Państwowej o wysunięciu oskarżenia winna być podjęta większością dwóch trzecich głosów ogólnej liczby deputowanych;
- 2) wysunięte oskarżenie kierowane jest do Sądu Najwyższego, który ma wydać orzeczenie potwierdzające wystąpienie w działaniach prezydenta znamion przestępstwa. Należy zauważyć, że orzeczenie Sądu Najwyższego nie oznacza automatycznie uznania prezydenta winnym zarzucanych mu czynów. Eks-prezydent może zostać uniewinniony przez właściwy sąd;
- 3) jeżeli orzeczenie Sądu Najwyższego potwierdza oskarżenia Dumy, to Sąd Konstytucyjny, dla formalnego uznania ważności procedury, winien wydać orzeczenie o przestrzeganiu obowiązującego trybu wysunięcia oskarżenia;
- 4) jeżeli orzeczenie Sądu Konstytucyjnego potwierdza zachowanie zgodnego z prawem trybu wysunięcia oskarżenia, to wniosek kierowany jest do Rady Federacji, gdzie zostaje poddany pod głosowanie.

Uchwała Rady Federacji o złożeniu prezydenta z urzędu podejmowana jest większością dwóch trzecich głosów ogólnej liczby członków Rady Federacji. Przedstawiona procedura może zakończyć się już na drugim etapie, jeżeli Sąd Najwyższy nie potwierdzi oskarżeń Dumy, lub na trzecim etapie, jeżeli Sąd Konstytucyjny uzna, iż Duma naruszyła przewidziane prawem procedury.

Proces usunięcia prezydenta z urzędu rozpoczyna się z dniem wysunięcia oskarżenia przez Dumę. Z chwilą gdy Duma podejmie taką decyzję, prezydent nie ma prawa do jej rozwiązania do czasu podjęcia odpowiedniej decyzji przez Radę Federacji. Uchwała Rady Federacji o złożeniu z urzędu prezydenta winna być podjęta nie później niż w ciągu trzech miesięcy od wysunięcia przez Dumę oskarżenia. Jeśli w tym terminie Rada nie podejmie uchwały, oskarżenie wobec prezydenta uznaje się za oddalone¹⁶. Uczestnictwo aż trzech organów władzy

¹⁶ *Konstitucija Rossijskoj Federacii. Problemnyj kommentarij*, pod red. W. A. Czetwiernina, Moskwa 1997, s. 383–374.

państwowej w procedurze usunięcia z urzędu prezydenta federacji czyni ją bardziej złożoną i rozbudowaną niż w USA i innych państwach demokratycznych.

Tabela nr 3. Procedura usunięcia prezydenta z urzędu w ustawodawstwie USA, Francji i Rosji.

Kraj	USA	FRANCJA	ROSJA
Podstawa prawna odpowiedzialności	Zdrada stanu, przekupstwo, inne ciężkie przestępstwa i przewinienia	Zdrada państwa	Zdrada państwa lub inne ciężkie przestępstwo
Organ podejmujący decyzję o rozpoczęciu procedury złożenia głowy państwa z urzędu	Izba Reprezentantów (zwykłą większością głosów na podstawie decyzji Komitetu Sprawiedliwości Izby)	Zgromadzenie Narodowe i Senat bezwzględną większością głosów	Duma Państwowa większością 2/3 głosów przy potwierdzeniu Sądu Najwyższego
Organ przyjmujący decyzję o złożeniu prezydenta z urzędu	Senat (większością 2/3 głosów)	Wysoki Trybunał Sprawiedliwości	Rada Federacji większością 2/3 głosów przy orzeczeniu Sądu Konstytucyjnego
Rodzaj odpowiedzialności	Konstytucyjna równoznaczna z karną	Konstytucyjna i karna	Konstytucyjna
Przepis konstytucji	Art. 2 sekcja 4	Art. 68	Art. 93
Zastępca prezydenta	Wice-prezydent	Przewodniczący Senatu	Premier rządu

Źródło: Oprac. własne na podstawie konstytucji Rosji, Francji i USA.

We wszystkich przypadkach, gdy prezydent federacji nie jest w stanie pełnić swoich obowiązków, czasowo pełni je premier rządu federacji. Pełniący obowiązki prezydenta federacji jest pozbawiony części jego uprawnień – nie ma on prawa rozwiązywać Dumy Państwowej, zarządzać referendum, jak również zgłaszać propozycji poprawek i zmian przepisów Konstytucji Federacji Rosyjskiej. W razie zaprzestania pełnienia obowiązków przedterminowo, w przypadku ustąpienia prezydenta, trwałej, spowodowanej stanem zdrowia, niezdolności do wykonywania obowiązków lub pozbawienia urzędu wybory winny się odbyć nie później niż w trzy miesiące od chwili przedterminowego zaprzestania pełnienia obowiązków.

Urząd prezydencki zajmuje centralną pozycję wśród organów władzy federacji. Jego pozycja wynika z art. 80 konstytucji, który stanowi, iż prezydent jest głową państwa, gwarantem konstytucji, na którym ciąży obowiązek zapewnienia integralności, suwerenności i niepodległości państwowej, a także zapewnienia koordynacji i współdziałania organów władzy państwowej. Prezydent reprezentuje federację w kraju i stosunkach międzynarodowych oraz określa podstawowe kierunki polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Prezydent występuje w roli czynnika rządzącego i pobudzającego organy władzy federacji oraz organy władzy podmiotów federacji. Zakres tej władzy jest więc rozległy i prezydent aktywnie korzysta z przysługujących mu prerogatyw.

Określenie linii polityki państwa przez prezydenta sprowadza się do wskazywania pewnych idei i wartości politycznych przetwarzanych później i rozpatrywanych w koncepcjach i doktrynach. Idee i wartości stanowią podstawę działania aparatu państwowego. Na nich opiera się aktywność organów i instytucji oraz służb państwowych. Odbywa się to na podstawie przepisów konstytucji i ustaw federalnych i za pomocą ciał konstytucyjnych i ustrojowych stworzonych w toku formowania się państwowości rosyjskiej¹⁷.

Jednym ze sposobów sprawowania władzy i kontroli działalności władz federacji, jej podmiotów i zapewnienia ich harmonijnego funkcjonowania jest przyznanie prezydentowi prawa (art. 85 konstytucji) do korzystania z procedury rozjemczej w celu rozstrzygania sporów między organami władzy państwowej Federacji Rosyjskiej a organami władzy państwowej podmiotów federacji, jak również między organami władzy państwowej podmiotów federacji. W konstytucji nie sprecyzowano pojęcia i formy „procedury rozjemczej”, co umożliwia prezydentowi swobodę wyboru działań i środków zmierzających do zażegnania konfliktów w państwie. Istotny jest także fakt, że prezydent w procesie „procedur rozjemczych” nie występuje jako jedna ze stron, lecz jako ogólnonarodowy autorytet i gwarant konstytucyjnego porządku państwa. W przypadku, kiedy podjęte przez prezydenta działania nie przyniosą oczekiwanego skutku, może on przekazać rozstrzygnięcie sporu właściwemu sądowi, którym są Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej i Sąd Najwyższy Federacji Rosyjskiej. W punkcie 2 artykułu 85 konstytucji prezydentowi przyznano ponadto prawo do zawieszania obowiązywania aktów organów władzy wykonawczej podmiotów Federacji Rosyjskiej w przypadku, gdy te akty są sprzeczne z konstytucją Federacji Rosyjskiej, ustawami federalnymi i międzynarodowymi zobowiązaniami Federacji Rosyjskiej lub naruszają prawa i wolności człowieka i obywatela. Zawieszenie obowiązuje do czasu rozstrzygnięcia zasadności decyzji prezydenta przez właściwy sąd. Przepisy artykułu 85 mają prezydentowi zapewnić podstawę do rzeczywistego wypełniania funkcji gwaranta integralności państwowej federacji.

Istotną rolę, pomocną w realizacji szerokich prerogatyw prezydenta, pełnią jego uprawnienia w zakresie kształtowania polityki kadrowej wśród najwyższych urzędów państwa. Mianowanie na wysokie stanowiska państwowe jest doniosłą czynnością spełnianą przez prezydenta federacji. Prawem prezydenta jest mianowanie lub aktywne uczestnictwo w procesie mianowania osób na najwyższe urzędy zajmujące kluczowe pozycje w aparacie państwa. Umożliwia mu to kontrolę nad aparatem państwa i realizowanie swoich założeń politycznych za pomocą wyznaczonych przez niego osób. Pamiętać jednak należy, że pomimo pozycji prezydenta w państwie konstytucja nie oddaje prawa do mianowania najwyższych urzędników jednej osobie, zgodnie z demokratyczną zasadą powstrzymywania i hamowania się władz powoływanie najwyższych urzędników centralnego aparatu państwa przyjmuje różne formy. Część decyzji należy bezpośrednio do urzędu prezydenta, inne prezydent może podjąć dopiero po konsul-

¹⁷ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 152.

tacji z odpowiednimi organami władzy państwowej lub po przedłożeniu kandydatur do ich akceptacji. W odniesieniu do najważniejszych decyzji personalnych prezydent przedstawia kandydatury do akceptacji organom władzy ustawodawczej federacji – Dumie Państwowej i Radzie Federacji, które mogą wyrazić zgodę lub odrzucić kandydaturę zaproponowaną przez prezydenta.

Podstawowe prawa prezydenta w zakresie polityki kadrowej zawarte są w art. 83 konstytucji. Artykuł ten reguluje m.in. jedną z ważniejszych prerogatyw prezydenta jako głowy państwa, czyli sposób powoływania szefa władzy wykonawczej – Przewodniczącego Rządu Federacji Rosyjskiej.

W systemie politycznym Rosji premiera powołuje prezydent za zgodą Dumy Państwowej – izby niższej parlamentu. Duma wyraża swoją zgodę w formie uchwały przyjętej większością głosów ogólnej liczby deputowanych. Ponadto zgodnie z artykułem 83 wyłącznie prezydent podejmuje decyzje w sprawie dymisji premiera rządu. Charakterystyczny dla logiki ustroju prezydenckiego Rosji jest fakt, że o ile przy mianowaniu szefa rządu wymagana jest zgoda jednej z izb parlamentu, o tyle decyzja o odwołaniu rządu jest już suwerenną decyzją prezydenta i przy jej podejmowaniu nie jest on ograniczony uprawnieniami żadnego innego organu władzy w państwie. Prawo to wynika z faktu, że w praktyce politycznej Rosji prezydent ponosi faktyczną, personalną odpowiedzialność za działalność rządu federacji. Punkt b art. 83 konstytucji: *prezydent ma prawo przewodniczyć na posiedzeniach rządu Federacji* czyni z niego osobę ściśle związaną z działalnością władzy wykonawczej i odpowiedzialną za kierunek polityki przez nią prowadzonej. Wyłączne prawo prezydenckie do odwoływania premiera czyni go odpowiedzialnym politycznie jedynie przed prezydentem, dlatego też odpowiedzialność za funkcjonowanie rządu przejmuje i ponosi prezydent.

Nadrzędną rolę prezydenta wobec rządu i jego decydującą rolę przy formowaniu jego składu osobowego podkreśla prawo prezydenta do powoływania i odwoływania zastępców przewodniczącego rządu oraz ministrów federalnych (art. 83 pkt e). Mianowanie i odwoływanie członków rządu odbywa się na wniosek premiera, jednakże współpraca premiera z prezydentem przy ustalaniu składu osobowego rządu przy odpowiedzialności, jaką ponosi premier przed prezydentem, sprawia, że każdą zmianę w rządzie można uznać za zależną od akceptacji prezydenta.

Pozostałe prerogatywy prezydenckie w zakresie polityki kadrowej obejmują także prawo do przedstawiania Dumie Państwowej kandydatów na stanowisko Prezesa Banku Centralnego i do składania wniosku o jego odwołanie. Sama decyzja o powołaniu i odwołaniu prezesa Banku Centralnego należy do kompetencji izby niższej parlamentu, co ma gwarantować rzeczywistą niezależność banku centralnego od innych organów władzy państwowej.

Jako gwarant konstytucji, w tym m.in. niezawisłości i suwerenności sędziów i władzy sądowniczej, prezydent przedstawia Radzie Federacji – izbie wyższej parlamentu – kandydatów na stanowiska sędziów Sądu Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej, Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej, Naczelnego Sądu Arbitrażowego Federacji, jak również kandydata na stanowisko Prokuratora Generalnego Federacji Rosyjskiej; przedkłada Radzie Federacji wniosek o odwołanie ze

stanowiska Prokuratora Generalnego; powołuje sędziów pozostałych sądów federalnych.

Prezydent jako osoba, która reprezentuje Federację Rosyjską w stosunkach międzynarodowych oraz podstawowe kierunki polityki zagranicznej, samodzielnie powołuje i odwołuje przedstawicieli dyplomatycznych Federacji Rosyjskiej w państwach obcych oraz w organizacjach międzynarodowych. Przedstawiciele dyplomatyczni mianowani przez prezydenta reprezentują interesy państwa i obywateli poza granicami federacji. Art. 83 konstytucji wymaga, aby powoływanie i odwoływanie akredytowanych dyplomatów odbywało się po konsultacji z właściwymi komitetami lub komisjami izb Zgromadzenia Federalnego, tzn. tych, w których kompetencjach leżą sprawy polityki zagranicznej. Konstytucja nakłada na prezydenta jedynie obowiązek konsultacji, ale samo prawo mianowania przedstawicieli dyplomatycznych jest suwerenną decyzją, która nie musi być zgodna z wynikami konsultacji.

Prezydent posiada także swobodę decyzji przy tworzeniu administracji prezydenckiej – urzędu powołanego w celu umożliwienia prezydentowi wypełniania swych prerogatyw – w tym do powoływania i odwoływania pełnomocnych przedstawicieli prezydenta, którzy działają m.in. przy Radzie Federacji, Dumie Państwowej, Sądzie Konstytucyjnym i w poszczególnych regionach federacji.

Zgodnie z art. 80 konstytucji prezydent podejmuje działania mające na celu ochronę suwerenności i niepodległości państwa. Obrona suwerenności państwa należy do jednych z głównych zadań i obowiązków prezydenta, co wynika m.in. z treści przysięgi prezydenckiej (art. 82), która stanowi nie tylko symboliczny akt wstąpienia na urząd prezydenta. Konstytucja przyznaje prezydentowi konkretne pełnomocnictwa mające mu umożliwić realizację urzędowych obowiązków. W celu realizacji swoich prerogatyw prezydent tworzy i przewodniczy Radzie Bezpieczeństwa Federacji, w której skład wchodzi wysocy rangą funkcjonariusze państwowi (m.in. minister obrony, minister spraw zagranicznych, szef federalnej służby bezpieczeństwa), powołani na to stanowisko przez prezydenta. Status Rady Bezpieczeństwa określa ustawa *O Radzie Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*¹⁸. Do podstawowych funkcji Rady Bezpieczeństwa należy rozpatrywanie zagadnień z zakresu polityki wewnętrznej, zagranicznej i wojskowej w sferze zapewnienia bezpieczeństwa jednostki, społeczeństwa i państwa, obronności kraju, współpracy wojskowej, a także przygotowywanie projektów dekretów prezydenckich w zakresie powyższych zagadnień. Rada jest organem zapewniającym warunki umożliwiające prezydentowi realizację jego konstytucyjnych uprawnień w sferze ochrony praw i swobód człowieka i obywatela, suwerenności Federacji Rosyjskiej oraz jej niezawisłości i integralności państwowej.

Prezydent Federacji Rosyjskiej jest także Najwyższym Zwierzchnikiem Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej (art. 87). Oprócz tytularnego zwierzchnictwa prerogatywy prezydenta obejmują tak doniosłe kwestie, jak zatwierdzanie doktryny wojennej Federacji Rosyjskiej. Dokument ten stanowi istotną część polityki

¹⁸ Ustawa Federalna *O Radzie Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej* z 10 lipca 1996 r., Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Materiały i Dokumenty nr 182, Warszawa 1996.

państwa, ponieważ określa się w nim wojenno-polityczną działalność państwa i zawiera on wojenne, wojenno-techniczne, wojenno-polityczne i ekonomiczne założenia polityki państwa w czasie wojny, konfliktów zbrojnych lub zagrożenia żywotnych interesów państwa. Dokument ten posiada szczególną rangę także z tego powodu, iż doktryna wojenna mocarstwa atomowego, jakim jest Rosja, jest elementem składowym polityki globalnej.

Ponadto prezydent jako zwierzchnik sił zbrojnych powołuje i odwołuje najwyższe dowództwo sił zbrojnych (art. 83 pkt k), nadaje wyższe stopnie wojskowe, podejmuje decyzje o mobilizacji, zatwierdza plany obrony państwa, a także rozmieszczenie sił zbrojnych. W hierarchii urzędów państwowych ministerstwo obrony, sztab generalny, jako odpowiedzialne za sferę wykonawczą w dziedzinie obronności, są podporządkowane prezydentowi. Organem pomocniczym przy prezydencie jest w problemach związanych z obronnością kraju Rada Obrony, która jest stałym organem doradczym przygotowującym decyzje głowy państwa, dotyczące kształtowania sił zbrojnych oraz realizacji najważniejszych postanowień Rady Bezpieczeństwa w zakresie strategicznych kwestii związanych z polityką obronną¹⁹. Rada Obrony wypracowuje decyzje w tak doniosłych kwestiach, jak przygotowanie do obrony federacji przed agresją zbrojną, ogólna koncepcja kształtowania sił zbrojnych, koordynowanie i kontrolowanie działalności sił zbrojnych oraz innych wojsk i formacji wojskowych, określanie ich zadań, składu i liczebności.

Istotnym uprawnieniem głowy państwa jest prawo do wprowadzenia na całym terytorium federacji lub w jej poszczególnych częściach stanu wyjątkowego lub wojennego. Stan wyjątkowy, czyli wprowadzenie specjalnego systemu prawnego, regulującego działalność organów władzy państwowej, organów samorządu lokalnego i administracji niezależnie od ich form organizacyjno-prawnych, jest środkiem tymczasowym stosowanym w wypadkach nadzwyczajnych w celu zapewnienia bezpieczeństwa obywateli i ochrony ustroju konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej. Wprowadzenie stanu wojennego odbywa się w wypadku agresji przeciwko Federacji Rosyjskiej lub bezpośredniej groźby agresji, a celem jego wprowadzenia jest stworzenie warunków do odparcia lub zapobieżenia agresji przeciwko państwu²⁰. Decyzja o wprowadzeniu stanu wyjątkowego lub wojennego nie jest samodzielną decyzją prezydenta, lecz podlega zatwierdzeniu przez Radę Federacji.

Artykuł 86 konstytucji stanowi, że prezydent federacji kieruje polityką zagraniczną państwa. Funkcja ta jest uznawana za tradycyjną rolę głowy państwa. Uczestnictwo prezydenta w kształtowaniu polityki zagranicznej państwa przejawia się w tym, że prowadzi on rokowania i podpisuje umowy międzynarodowe Federacji Rosyjskiej. O aktywnym uczestnictwie prezydenta Rosji w polityce zagranicznej i międzynarodowej świadczy regularne uczestnictwo prezydentów

¹⁹ Ustawa o Radzie Obrony Federacji Rosyjskiej z 25 lipca 1996, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Materiały i Dokumenty nr 186, Warszawa 1996.

²⁰ Federalna ustawa konstytucyjna o stanie wyjątkowym, z dn. 30 maja 2001 r., Federalna ustawa konstytucyjna o stanie wojennym, z dn. 30 stycznia 2002 r., Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa 2002.

Rosji w międzynarodowych spotkaniach dyplomatycznych i uczestnictwo Rosji w międzynarodowych i regionalnych organizacjach politycznych i gospodarczych. Do funkcji prezydenta jako głowy państwa, związanych z jego rolą w polityce zagranicznej, należy podpisywanie listów ratyfikacyjnych i przyjmowanie listów uwierzytelniających i odwołujących akredytowanych przy nim przedstawicieli dyplomatycznych. Kształt polityki zagranicznej prezydenta ma także swoje konsekwencje dla funkcjonowania federacji, gdyż zgodnie z art. 15 konstytucji ogólnie uznane normy i zasady prawa międzynarodowego oraz umowy międzynarodowe zawarte przez Federację Rosyjską stanowią część składową jej systemu prawnego. Umowy międzynarodowe mają pierwszeństwo w hierarchii ważności przed ustawami federalnymi. Aby móc realizować konstytucyjne zadania z zakresu polityki zagranicznej, prezydent Borys Jelcyn ukazem z 27 grudnia 1995 r. ustanowił przy urzędzie prezydenckim działającą pod jego przewodnictwem Radę Polityki Zagranicznej, będącą organem koordynującym działalność wszystkich resortów, które realizują politykę zewnętrzną ustaloną przez prezydenta. W skład rady wchodził m.in. minister spraw zagranicznych, minister obrony oraz inni urzędnicy struktur centralnych wyznaczeni przez prezydenta.

Konstytucyjne przepisy dotyczące głowy państwa zawierają regulacje, które odnoszą się do relacji prezydent – władza wykonawcza i zawierają uprawnienia prezydenta z zakresu stanowienia prawa państwowego.

W hierarchii urzędów Federacji Rosyjskiej prezydent zajmuje miejsce nadrzędne wobec parlamentu. Prezydent jest stroną dominującą choćby z powodu tego, że jako głowa państwa jest odpowiedzialny za zapewnienie harmonijnego funkcjonowania wszystkich organów władzy państwowej, w tym także obu izb parlamentu. Struktura przepisów konstytucyjnych umożliwia prezydentowi niezależnienie urzędu głowy państwa i sfery władzy wykonawczej od działalności izb parlamentu. Taka konstrukcja ustawy zasadniczej wynika przede wszystkim z faktu, że rozwiązania systemowe przyjęte w konstytucji z 1993 r. stworzone zostały najwyraźniej z myślą o urzędującym wówczas prezydencie Jelcynie oraz z uwagi na konflikt prezydenta z parlamentem zakładały, że będzie on znajdował się w opozycji w stosunku do prezydenta i rządu²¹.

Rola prezydenta polega m.in. na aktywnym wspieraniu działalności organów państwa i przedstawianiu strukturom władzy wykonawczej i ustawodawczej kierunków polityki państwa i zadań w zakresie ustawodawstwa. Jedną z najważniejszych form kontaktu prezydenta z parlamentem są doroczne orędzia prezydenta o stanie państwa i podstawowych kierunkach polityki wewnętrznej i zagranicznej, z którymi prezydent zwraca się do Zgromadzenia Federalnego. Jest to nie tylko jego prawo, ale także zgodnie z art. 84 ustawy zasadniczej konstytucyjny obowiązek. O doniosłości takiego orędzia świadczy fakt, że do jego wysłuchania izby mogą zebrać się na wspólne posiedzenie (art. 100), co jest jednym z niewielu tego typu przypadków w prawie konstytucyjnym Rosji.

Pomimo iż doroczne orędzie prezydenta nie stanowi żadnego aktu normatywnego posiadającego moc obowiązującą, to nie jest to także jedynie informacja

²¹ Por. P. Kozarzewski, *Polityczne uwarunkowania funkcjonowania władzy wykonawczej*, [w:] *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej. Aspekty polityczne*, pod red. P. Kozarzewskiego, Warszawa 1994, s. 35.

złożona przez prezydenta parlamentowi o celach polityki głowy państwa i planach ustawodawczych. W praktyce politycznej Rosji posłanie prezydenta stanowi w stosunku do władzy wykonawczej dyrektywę wyższego organu władzy państwowej i w swej działalności rząd realizuje wszystkie punkty prezydenckich orędzi, przedstawiając je parlamentowi do zatwierdzenia w formie ustaw federalnych kierowanych do Zgromadzenia Federalnego. Duma Państwowa może zatem zawczasu przygotować się do dyskusji nad konkretnymi decyzjami z zakresu polityki państwa. Zgodnie z art. 5 ustawy federalnej *O gosudarstwiennom prognozirowanii i programmach socialno-ekonomiczeskiego razwitja Rossijskoj Federacii* z dn. 20 czerwca 1995 r. coroczne orędzie prezydenta winno zawierać specjalny rozdział poświęcony analizie wypełnienia programu socjalno-ekonomicznego rozwoju Rosji i sprecyzowanie zadań programu na nadchodzący rok.

Realizacja prezydenckiego programu politycznego następuje poprzez przygotowywanie odpowiednich ustaw federalnych przedstawianych do uchwalenia Zgromadzeniu Federalnemu oraz innych aktów normatywnych prezydenta. Konstytucja Rosji zapewniła prezydentowi aktywną rolę i pełnomocnictwa na wszystkich etapach procedury ustawodawczej. Zgodnie z art. 84 pkt d konstytucji prezydentowi Federacji Rosyjskiej przysługuje prawo inicjatywy ustawodawczej. Prezydent może przedkładać parlamentowi do uchwalenia własne projekty ustaw federalnych. Ponadto podczas rozpatrywania przez parlament wszelkich projektów ustaw w debacie mogą uczestniczyć pełnomocni przedstawiciele prezydenta, którzy reprezentują jego interesy i działają w jego imieniu. Przedstawiciele prezydenta mogą w jego imieniu:

- przedstawiać na posiedzeniach izb parlamentu wniesione przez prezydenta projekty ustaw federalnych oraz przedstawiać opinie i poprawki prezydenta do innych ustaw rozpatrywanych przez parlament,
- przedstawiać na posiedzeniach właściwych izb Zgromadzenia Federalnego powody prezydenckiego weta wobec uchwalonych przez parlament ustaw,
- zapraszać, za zgodą izb, na posiedzenia parlamentu członków administracji prezydenta i ekspertów dla przedstawiania opinii o rozpatrywanych ustawach,
- uczestniczyć w posiedzeniach parlamentarnych komisji rozjemczych powołanych do usunięcia rozbieżności stanowisk wobec rozpatrywanych ustaw między uczestnikami procesu ustawodawczego²².

Wszelkie rozpatrzone i uchwalone przez Zgromadzenie Federalne ustawy są w terminie 5 dni przekazywane prezydentowi Federacji Rosyjskiej w celu ich ogłoszenia (art. 107 pkt 1). Prezydent jest osobą urzędową, którą konstytucja upoważniła do podpisywania i ogłaszania ustaw federalnych (art. 84 pkt e). Pkt 2 art. 107 konstytucji nakłada na prezydenta czternastodniowy termin, w którym jest on zobowiązany do podpisania i ogłoszenia ustawy.

Podpisanie ustawy nie jest czynnością automatyczną, ponieważ prezydentowi przysługują uprawnienia kontrolne przyjęcie ustawy przez Zgromadzenie Federalne nie kończy postępowania legislacyjnego, zgodnie bowiem z art. 107 pkt 3

²² L. A. Okunkow, op.cit., s. 75-76.

konstytucja przyznała prezydentowi prawo weta wobec ustaw uchwalonych przez parlament. Prezydent może skorzystać ze swoich uprawnień w terminie czternastu dni. Weto prezydenckie jest ważnym elementem postępowania legislacyjnego, ma ono charakter weta zawieszającego – w wyniku jego zastosowania ustawa musi zostać ponownie rozpatrzona przez parlament. Jeżeli ustawa zostanie ponownie przyjęta większością dwóch trzecich głosów ogólnej liczby członków rady Federacji i deputowanych Dumy Państwowej, prezydent ma obowiązek podpisać i ogłosić ustawę.

W praktyce politycznej Rosji prezydent niejednokrotnie zwracał Dumie Państwowej przyjęte już ustawy bez ich rozpatrzenia, jeżeli uznał, że przyjęte zostały z naruszeniem konstytucji, ustaw federalnych i procedur ustawodawczych. Zachowanie takie miało charakter weta absolutnego powodującego – przy sprzeciwie głowy państwa – niedojście ustawy do skutku. Z tego też względu Duma Państwowa, uznając, że prezydent przekracza swoje uprawnienia, zwróciła się do Sądu Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej z zapytaniem, czy prezydent może odrzucić ustawę bez jej rozpatrzenia w konstytucyjnym terminie. Wyrokiem z dnia 22 kwietnia 1996 r. Sąd Konstytucyjny postanowił, że odrzucenie przez prezydenta ustawy federalnej zgodnie z art. 107 pkt 3 konstytucji oznacza przyjęcie, w terminie czternastu dni od momentu przekazania ustawy, decyzji prezydenta o odrzuceniu ustawy z przedstawieniem motywów takiej decyzji. Decyzja o odrzuceniu ustawy podjęta po czternastodniowym terminie nie stanowi weta i nie wywołuje skutków prawnych przewidzianych w art. 107 ust. 3. Zarazem jednak weta – w myśl przepisów konstytucji – nie stanowi zwrócenie właściwej izbie Zgromadzenia Federalnego uchwalonej już ustawy, działanie takie jest jednak dopuszczalne w wypadku, gdy podczas uchwalania ustawy naruszone zostały zasady porządku konstytucyjnego i ustaw federalnych. Prezydent musi wskazać na konkretne naruszenia postanowień konstytucyjnych²³.

Zgodnie z wyrokiem Sądu Konstytucyjnego prezydent, wydając decyzję o odrzuceniu ustawy, musi podać motywy swojej decyzji (konstytucja takiego obowiązku od prezydenta nie wymaga). Konieczność umotywowania wniosku pozwala parlamentowi zapoznać się z przyczynami ingerencji prezydenta w tok procesu ustawodawczego i pozwala skupić się na zagadnieniach merytorycznych. Sąd Konstytucyjny faktycznie uznał prawo prezydenta do bezwarunkowego odrzucenia ustawy federalnej, która według niego została uchwalona z naruszeniem norm prawnych. Obok weta „właściwego”, przewidzianego w art. 107 ust. 3 konstytucji, dopuszczalny jest jeszcze „zwrot” ustawy przez prezydenta, jeżeli została ona uchwalona z naruszeniem wymaganej procedury.

Sytuacja taka wydaje się odbiegać od norm właściwych dla demokratycznego systemu politycznego i daje prezydentowi nadmierne uprawnienia. Bardziej poprawne byłoby wprowadzenie praktyki zwracania się prezydenta przed podpisaniem ustawy do Sądu Konstytucyjnego, jako do uprawnionego organu, z zapytaniem, czy przy uchwalaniu ustawy nie zostały naruszone normy prawne i czy jest ona zgodna z porządkiem konstytucyjnym państwa.

²³ *Konstitucija Rossijskoj Federacii. Problemnyj..., s. 464–465; Rosja: prezydenta a uchwalone ustawy, oprac. L. Garlicki, „Przegląd Sejmowy” 1997, nr 4, s. 104–110.*

Obecnie prezydent Rosji wobec ustaw uchwalonych przez parlament ma trzy drogi postępowania:

- przyjąć i podpisać ustawę w trybie art. 107 pkt 2 konstytucji,
- odrzucić uchwaloną ustawę (weto zawieszające) w trybie art. 107 pkt 3 konstytucji,
- zwrócić ustawę do właściwej izby parlamentu, jeżeli nastąpiło naruszenie przez izbę konstytucyjnie ustanowionych wymagań, warunków i trybu uchwalenia i przyjmowania ustaw federalnych (weto absolutne).

Jednym z ważnych uprawnień prezydenta jest prawo do rozwiązywania Dumy Państwowej przed upływem jej kadencji. Konstytucja Rosji łączy tę prerogatywę z relacjami pomiędzy rządem federacji (egzekutywą) a parlamentem (legislatywą), prawo to może być stosowane w przypadku gdy Duma nie wyrazi zgody na mianowanie wyznaczonego przez prezydenta premiera lub odmówi zaufania rządowi federacji.

Prawo do rozwiązywania Dumy Państwowej jest wyłącznym prawem prezydenta. Art. 109 konstytucji stanowi, że Duma Państwowa może być rozwiązana jedynie w trybie przewidzianym artykułami 111 i 117 konstytucji.

Pierwszy przypadek (art. 111) związany jest z procedurą powoływania rządu federalnego. Prezydent rozpoczyna formowanie rządu od przedstawienia Dumie wniosku w sprawie kandydata na przewodniczącego rządu federacji. Wniosek taki jest przedkładany nie później niż w ciągu dwóch tygodni od chwili objęcia urzędu przez nowo wybranego prezydenta lub od chwili dymisji rządu federacji.

Jeżeli Duma odrzuci kandydaturę zaproponowaną przez prezydenta na urząd premiera, prezydent w ciągu tygodnia ponownie wnosi wniosek w sprawie kandydata na urząd przewodniczącego rządu, przy czym nie jest on zobowiązany do przedstawienia nowej kandydatury, może ponownie przedstawić osobę raz już przed Dumę nie zaaprobowaną. Decyzja o wysunięciu kandydatury jest samodzielną decyzją prezydenta, nie musi on zgłaszać osoby, która cieszyłaby się poparciem większości deputowanych parlamentu. Po trzykrotnym odrzuceniu przez Dumę Państwową przedstawionych kandydatur na stanowisko przewodniczącego rządu federacji Prezydent powołuje premiera rządu samodzielnie i rozwiązuje jednocześnie Dumę, zarządzając nowe wybory (art. 111 pkt 4). W tej redakcji przepisu konstytucyjnego rozwiązanie Dumy przez prezydenta jawi się nie jako prawo, lecz jako obowiązek prezydenta (prezydent „rozwiązuje”, a nie „może rozwiązać”). Co prawda wypełnienie tego obowiązku nie jest ograniczone wyznaczonym przez konstytucję terminem, ale prezydent nie może mianować niezaakceptowanego przez parlament kandydata i nie rozwiązać izby niższej parlamentu, decyzja taka musi być równoczesna. Rozwiązanie Dumy Państwowej w trybie art. 111 nie jest ograniczone żadnymi innymi zastrzeżeniami, Duma może być rozwiązana na podstawie tego przepisu w dowolnym okresie swojej kadencji i kadencji prezydenta.

Procedura art. 111 uzależnia izbę niższą parlamentu od władzy prezydenckiej. Głowa państwa posiada możliwość postawienia parlamentu przed groźbą rozwiązania w dowolnie wybranym przez siebie momencie (w tym m.in. zaraz po objęciu urzędu przez nowo wybranego prezydenta). Wydaje się, że jeżeli

opozycja posiada w parlamencie większość, nowe wybory będą dla niej dopuszczalnym rozwiązaniem jedynie w przypadku, jeżeli może to wpłynąć na umocnienie jej pozycji politycznej po przedterminowych wyborach.

Drugi przypadek, w którym prezydent może rozwiązać Dumę Państwową reguluje art. 117 konstytucji. Pkt 3 tego artykułu stanowi, że Duma Państwowa może wyrazić wotum nieufności wobec rządu federalnego. Przyjęcie uchwały o wotum nieufności nie oznacza dymisji rządu, prawo takie zachowuje prezydent, który może zdymisjonować rząd lub nie zgodzić się z decyzją Dumy. Jeśli Duma Państwowa nie podejmie po raz drugi uchwały w ciągu trzech miesięcy, nie pociąga to za sobą żadnych konsekwencji dla rządu i Dumy, prezydent może nie reagować na decyzję parlamentu. W przypadku, gdy Duma Państwowa w ciągu trzech miesięcy powtórnie wyrazi wotum nieufności dla rządu, prezydent dymisjonuje rząd albo rozwiązuje Dumę Państwową i ogłasza nowe wybory.

Przedstawiona możliwość rozwiązania parlamentu jest dla prezydenta niewygodna, gdyż inicjatywę zmuszającą prezydenta do działania ma w tym wypadku izba niższa Zgromadzenia Federalnego. Wygodniejszą dla prezydenta formę rozwiązania Dumy daje pkt 4 art. 117 konstytucji, który stanowi, że premier rządu federacji może zwrócić się do Dumy Państwowej z wnioskiem o udzielenie wotum zaufania. Jeżeli Duma Państwowa odmówi udzielenia wotum zaufania, prezydent w ciągu siedmiu dni dymisjonuje rząd federacji albo rozwiązuje Dumę Państwową i zarządza nowe wybory. Powyższa procedura (przy politycznej zależności rządu od prezydenta) może być wykorzystywana w dowolnie wybranym przez prezydenta momencie. Uwidacznia to pozycję ustrojową głowy państwa. W przypadku konfliktu parlamentu z prezydentem i rządem parlament staje przed alternatywą: albo wyrazić wotum zaufania i tym samym zaakceptować politykę rządu i prezydenta, albo zgodzić się na rozpisanie nowych wyborów. W takiej sytuacji praktycznie zawsze stroną dominującą jest prezydent.

Prawo prezydenta do rozwiązania Dumy na podstawie art. 117 podlega pewnym ograniczeniom; zgodnie z art. 9 pkt 3 konstytucji Duma nie może zostać rozwiązana na podstawach przewidzianych art. 117 przez rok od chwili jej wybrania. W okresie jednego roku od chwili wyboru izby niższej parlamentu w razie dwukrotnego wyrażenia wotum nieufności dla rządu prezydent nie ma wyboru: dymisja rządu lub rozwiązanie Dumy, w tym wypadku prezydent jest zobligowany zdymisjonować rząd. Paradoksem rosyjskich rozwiązań konstytucyjnych jest fakt, że prezydent, który został przez nowo wybraną Dumę zmuszony do odwołania rządu, może przedstawić Dumie jako nowego kandydata na szefa rządu osobę, której Duma odmówiła zaufania; jeżeli Duma trzykrotnie odrzuci jego kandydaturę prezydent może ją rozwiązać w trybie art. 111, tak więc zawsze zachowuje swobodę w kwestii rozwiązania Dumy.

Duma Państwowa nie może być rozwiązana przez prezydenta w przypadkach określonych w art. 109 pkt 4 i 5:

- od chwili wysunięcia przez nią oskarżenia wobec prezydenta federacji do czasu podjęcia odpowiedniej decyzji przez Radę Federacji,
- w okresie obowiązywania na całym terytorium federacji stanu wojennego lub wyjątkowego,

- w ciągu sześciu miesięcy poprzedzających termin upływu kadencji prezydenta. Jest to istotny zapis, gdyż nie pozwala prezydentowi bezpośrednio przed wyborami głowy państwa pozostać jedyną władzą w państwie uprawnioną do wydawania aktów prawnych regulujących życie kraju.

Analiza pełnomocnictw prezydenta zawartych w konstytucji grudniowej pozwala na stwierdzenie, że większość jego uprawnień odnosi się do sfery władzy wykonawczej (kierownictwo polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa). Prezydent swoje uprawnienia dzieli z rządem federalnym, który zgodnie z konstytucją sprawuje władzę wykonawczą w Federacji Rosyjskiej. Dlatego też jednym z zagadnień prawa konstytucyjnego Rosji jest problem zależności pomiędzy prezydentem a rządem federacji.

Zgodnie z przepisami art. 83 i rozdziału 6 konstytucji prezydent jawi się jako bezpośredni zwierzchnik władzy wykonawczej i rządu. Prezydent posiada przede wszystkim wyłączone prawo do wskazywania kandydatów na stanowisko szefa rządu (mianowanie następuje za zgodą parlamentu) oraz mianowania zastępców przewodniczącego rządu i ministrów federalnych (na wniosek szefa rządu). Skład rządu musi zatem zostać zaakceptowany przez prezydenta i praktycznie decyduje on o obsadzie stanowisk ministerialnych, a uczestnictwo premiera w procesie formowania rządu jest raczej pomocnicze. Prezydent Rosji może osobiście kierować pracami rządu, gdyż zgodnie z art. 83 pkt 6 ma on prawo przewodniczyć posiedzeniom rządu federacji. Ponadto niektórymi federalnymi organami władzy wykonawczej – zgodnie z konstytucją i ustawami federalnymi – kieruje bezpośrednio prezydent. Są to m.in. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Federacji Rosyjskiej, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej, Ministerstwo Obrony Federacji Rosyjskiej²⁴.

Wyłącznie prezydent może podjąć decyzję o dymisji rządu federalnego (pkt c art. 83 i pkt 2 art. 117 konstytucji), a także o dymisji na wniosek premiera, członków rządu (pkt e art. 83); prezydent może także odrzucić wotum nieufności wyrażone rządowi przez parlament.

Powyższe przepisy wskazują na zwierzchnictwo głowy państwa nad nominalnym szefem władzy wykonawczej. Zgodnie z logiką konstytucyjnego systemu Rosji premier rządu federalnego jest jednym z najbliższych współpracowników prezydenta i winien być wobec niego lojalny, aby utrzymać swoje stanowisko. Warto zauważyć, że konstytucja Federacji Rosyjskiej nie wskazuje jednoznacznie, kto jest wyższym organem władzy wykonawczej w państwie. Zgodnie z art. 110 pkt 1 rząd jedynie „sprawuje” władzę wykonawczą, a konstrukcja systemu prezydenckiego w Rosji wskazuje na to, że rolę tę pełni prezydent, który posiada prawo do samodzielnego uchylania uchwał i rozporządzeń rządu federacji, jeżeli stwierdzi, że są one sprzeczne z konstytucją, ustawami federalnymi, a także z dekretami prezydenta, co stawia, w hierarchii aktów prawnych, dekrety prezydenckie wyżej niż uchwały i rozporządzenia rządu.

Prawo do wydawania dekretów jest kolejną prerogatywą prezydencką. Dla realizacji swoich uprawnień prezydent został wyposażony w prerogatywy wcho-

²⁴ *Struktura federalnych organów władzy wykonawczej*, [w:] *Wybrane akty prawne Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 1999, s. 35–37.

dzące w zakres władzy ustawodawczej. Prezydent korzysta bowiem z prawa do wydawania aktów prawnych wysokiego rzędu. Artykuł 90 konstytucji wymienia dwa rodzaje aktów normatywnych, do których wydawania jest upoważniony prezydent – są to dekrety i rozporządzenia. Pozwala to głowie państwa na efektywne kierowanie procesami rządzenia w państwie. Akty prezydenckie nie wymagają kontrasygnaty, gdyż są to samodzielne działania podejmowane na własną odpowiedzialność. Mają one moc obowiązującą na całym terytorium Federacji Rosyjskiej i nie powinny być sprzeczne z konstytucją federacji i ustawami federalnymi. Zgodnie z art. 125 konstytucji i art. 3 federalnej ustawy konstytucyjnej *O Sądzie Konstytucyjnym Federacji Rosyjskiej* Sąd Konstytucyjny na podstawie wniosku upoważnionego do tego podmiotu rozstrzyga sprawy zgodności z konstytucją aktów normatywnych prezydenta. Warto zwrócić uwagę, że żadnej z izb parlamentu nie przysługuje prawo uchylenia dekretu lub rozporządzenia prezydenta. Może tego dokonać jedynie Sąd Konstytucyjny, jeżeli dekret taki narusza ustawę zasadniczą.

Wydawanie aktów prawnych jest codzienną działalnością głowy państwa. W aktach tych urzeczywistniają się zadania i decyzje prezydenta. Dekrety głowy państwa odnoszą się do szerokiego kręgu zagadnień państwowych i mogą mieć postać aktu normatywnego, organizacyjnego i personalnego. Zawierają ogólne przepisy postępowania, obliczone na stałe (regularne) lub wielokrotne stosowanie i odnoszą się do nieokreślonego kręgu osób fizycznych i osób prawnych, organów władzy państwowej i administracji.

Dekrety normatywne stanowią podstawę działania organów władzy państwowej i zachowania obywateli, takie akty traktuje się na równi z przepisami ustawy. Dekrety o charakterze organizacyjnym i personalnym służą do tworzenia struktur organizacyjnych aparatu państwowego oraz do powoływania na wysokie stanowiska w administracji państwowej i odwoływania z nich, zawierają decyzje personalne i upoważniają do działania na określonych stanowiskach państwowych²⁵.

Rozporządzenia są aktami wykonawczymi do już wydanych aktów normatywnych i nominacji na stanowiska w administracji centralnej, akty te rozwijają treść dekretów i nie mają charakteru aktów normatywnych. Analiza dekretów i rozporządzeń wydanych przez prezydenta Rosji pokazuje, że w formie dekretów opracowywane są decyzje głowy państwa w wielu istotnych kwestiach społecznych i politycznych.

Uprawnienia prezydenta do wydawania aktów prawnych są prawem samodzielnym i nie wymagają upoważnienia ze strony parlamentu jako najwyższego w federacji organu władzy ustawodawczej. Konstytucja i ustawy federalne nie przewidują procedur zatwierdzenia przez Zgromadzenie Federalne dekretów prezydenta i nie zobowiązują deputowanych do ich rozpatrywania. Wyjątkiem są akty prezydenta dotyczące wprowadzenia na terytorium federacji stanu wyjątkowego i wojennego, które wymagają rozpatrzenia i zgody właściwej izby Zgromadzenia Federalnego, można jednak uznać, że decyzje te nie mają charak-

²⁵ E. Zieliński, op.cit., s. 157.

teru normatywnego, gdyż są wydawane na podstawie przepisów federalnej ustawy konstytucyjnej o stanach wyjątkowym i wojennym. Prawnicy rosyjscy, analizując systematykę prawodawstwa rosyjskiego, zwracają uwagę na nadrzędną rolę konstytucji i ustaw federalnych nad dekretemi prezydenta, które stanowiąc mają decyzje rozwijające treść ustaw federalnych i związane są ze sferą przepisów wykonawczych. Priorytet konstytucji i ustaw federalnych nie umniejsza jednakże znaczenia aktów prawnych głowy państwa, jako głównej formy realizacji prerogatyw prezydenckich, która dla ich sprawnej realizacji została wyposażona w istotne kompetencje w zakresie stanowienia prawa państwowego, co daje jej realne możliwości oddziaływania na procesy rządzenia i życie społeczno-polityczne kraju²⁶.

Sprawą otwartą wydaje się być jeszcze kwestia skuteczności prezydenckich aktów prawnych. O ile wydawane dekrety mają odpowiednio sformułowaną treść, forma jest na wysokim poziomie merytorycznym, o tyle wskazuje się na niski poziom przestrzegania norm prawnych w Rosji. Kryzys państwowości z początku lat dziewięćdziesiątych odbił się na sprawności federalnej i lokalnej administracji, którą cechują niski stopień nowoczesnej organizacji, a także „kultury” administracyjnej. Wydawane przez prezydenta akty są jednymi z wielu wydawanych przez organy władzy federacji i organy władzy podmiotów federacji. Aktów prawnych jest zbyt wiele i ich nadmiar wskazuje na niską efektywność ich wykonywania przez administrację. Wskazuje się, że moc realizacji aktów normatywnych nadają ludzie, od których zależy skuteczność stosowania prawa²⁷.

Dla realizacji swoich prerogatyw i „obsługi” urzędu głowy państwa prezydent powołuje Administrację Prezydenta Federacji Rosyjskiej (art. 83 pkt i konstytucji), będącą strukturą pomocniczą, służącą do spełniania konstytucyjnych funkcji przez prezydenta. W całości administracja prezydenta jawi się jako rozbudowana, wieloszczeblowa i złożona struktura, w której zostało skupione wiele dziedzin z zakresu władzy publicznej. Administracja prezydencka w Rosji została po raz pierwszy powołana do życia dekretem prezydenta Borysa Jelcyna z dnia 19 lipca 1991 *O Administracji Prezydenta RSFSR* i pełniła początkowo rolę roboczego aparatu powołanego do obsługi urzędu prezydenckiego i wiceprezydenckiego. Przyjęcie konstytucji grudniowej zmieniło formalny status administracji prezydenckiej. Konstytucja Rosji w art. 83 pkt i stanowi, że *Prezydent Federacji Rosyjskiej tworzy Administrację Prezydenta Federacji Rosyjskiej*. Administracja prezydencka przestała więc stanowić jedynie „roboczy” i pomocniczy aparat urzędu prezydenckiego, ale została wymieniona w konstytucji państwa obok innych najwyższych organów władzy państwowej i została w ten sposób włączona w system organów władzy państwowej federacji. W przepisach o administracji prezydenta zatwierdzonych dekretem z 2 grudnia 1996 r. ze zmianami wprowadzonymi 15 kwietnia 1997 r. administracja prezydencka została nazwana *organem państwowym mającym za zadanie zabezpieczenie działalności Prezydenta Federacji Rosyjskiej, powołanym na podstawie pkt. i art. 83 Konstytucji*.

²⁶ L. A. Okunkow, op.cit., s. 90-91.

²⁷ E. Zieliński, op.cit., s. 158-159.

Do podstawowych funkcji administracji prezydenta należy:

- organizowanie i zabezpieczanie działalności urzędu prezydenta, Rady Bezpieczeństwa, organów doradczych przy prezydencie i zabezpieczenia ich współdziałania z organami władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej,
- przygotowywanie wniosków, prognoz i analiz, pomocnych dla realizacji ogólnej polityki prezydenta, przygotowywanie polityki kadrowej w prezydenckich i wykonawczych strukturach władzy,
- zabezpieczenie kontroli prezydenta nad władzą wykonawczą oraz oficjalna publikacja aktów prezydenta i rządu federacji,
- opracowywanie propozycji aktów ustawodawczych przedstawianych przez prezydenta do uchwalenia Zgromadzeniu Federalnemu,
- kontrola i nadzór nad realizacją ustaw federalnych rozporządzeń i dekretów prezydenckich,
- przedstawianie i wyjaśnianie założeń polityki głowy państwa,
- organizacja protokolarnych spotkań prezydenta federacji.

Administracja prezydencka funkcjonuje na podstawie i w zakresach wyznaczonych przez konstytucję Federacji Rosyjskiej, a także przez ustawy federalne oraz dekrety i rozporządzenia głowy państwa. W skład administracji wchodzi: przewodniczący, jego zastępcy, pełnomocni przedstawiciele prezydenta przy Sądzie Konstytucyjnym, Dumie Państwowej, Radzie Federacji, przedstawiciele prezydenta w regionach federacji, doradcy prezydenta, kancelaria prezydenta, aparat Rady Bezpieczeństwa i Rady Obrony, jednostki usługowe urzędu, jednostki analityczne, komisje i rady urzędu powołane do zajmowania się poszczególnymi problemami oraz do wyrażania opinii.

Członkowie administracji prezydenckiej podlegają bezpośrednio głowie państwa i są przez niego mianowani i odwoływani.

Rada Bezpieczeństwa i Rada Obrony są konstytucyjnymi organami wysokiej rangi. Ich status określają ustawy *O Radzie Obrony Federacji Rosyjskiej* i *O Radzie Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*. W ich skład wchodzi wysocy funkcjonariusze państwowi, w tym ministrowie federalni powoływani w skład rady przez prezydenta.

Przedstawiciele i pełnomocnicy prezydenta działają na zewnątrz urzędu prezydenckiego. Występują i reprezentują głowę państwa w różnych instytucjach państwowych. Stanowiska te pełnią prominentne osobistości spełniające doniosłe czynności urzędowe w imieniu prezydenta federacji.

Nad całością urzędu prezydenckiego sprawuje kontrolę szef administracji prezydenckiej – wysoko usytuowana osoba w urzędzie prezydenckim. Na nim spoczywa m.in. obowiązek organizacji pracy urzędu i koordynacji wszystkich jego poczynañ²⁸.

Zgodnie z przepisami o administracji prezydenckiej została ona powołana dla stworzenia warunków umożliwiających prezydentowi realizację jego konstytucyjnych uprawnień w tym:

²⁸ Ibidem, s. 149.

- realizację przez prezydenta funkcji gwaranta konstytucji, praw i wolności obywatelskich,
- podejmowanie przez prezydenta działań mających na celu ochronę suwerenności federacji, jej niepodległości i integralności państwowej,
- określanie przez prezydenta podstawowych kierunków polityki zagranicznej i wewnętrznej państwa,
- zapewnienie harmonijnego współdziałania i funkcjonowania organów władzy państwowej,
- decyzję prezydenta w odniesieniu do obsady kadrowej stanowisk państwowych leżących w zakresie jego kompetencji.

W budowie struktur służebnych prezydentowi zaważyła tendencja centralistyczna, występująca także w przeszłości w państwie radzieckim, która została przejęta w odrodzonej państwowości rosyjskiej. Stąd też rosnąca rola i stałe rozbudowywanie uprawnień centralnej administracji prezydenckiej, która jawi się jako biurokratyczna struktura służąca wypełnianiu prerogatyw urzędu prezydenckiego.

Przedstawione rozwiązania konstytucyjne przyjęte w ustawie zasadniczej z 12 grudnia 1993 r. w pełni potwierdzają, że najsilniejszą pozycję w państwie ma prezydent Federacji Rosyjskiej. Władza prezydencka wysuwa się na czoło władz państwowych, występując jako głowa państwa i naczelny organ władzy federacji. Pozycja ta pozwala prezydentowi na aktywne działanie i realizację ambitnych celów narodowych. System władzy w Rosji jest silnie spersonalizowany, co oznacza, że zakres kompetencji poszczególnych organów oraz proces podejmowania najważniejszych decyzji w państwie zależy w znacznym stopniu od osób sprawujących najwyższe funkcje w państwie, zwłaszcza zaś prezydenta i jego otoczenia. Działania głowy państwa wspiera administracja, która wypracowuje główne decyzje polityczne, w tym dotyczące politycznej reformy państwa. Rola pozostałych organów władzy państwowej została zmarginalizowana, co powoduje obawy o demokratyczny charakter ustroju państwa, który przez większą część swojej historii był rządzony w sposób autorytarny.

Przeobrażenia rosyjskie, które ukształtowały aktualny system kierowania państwem, nie były procesem prostym, ujawniły m.in. konflikty pomiędzy władzą ustawodawczą a wykonawczą. Powyższy spór, a także osobista pozycja pierwszego prezydenta Rosji – Borysa Jelcyna doprowadziły do zwiększenia roli władzy wykonawczej, a w szczególności całego ośrodka prezydenckiego (przynajmniej w porównaniu z innymi formami władzy) nie tylko w bieżącym kierowaniu krajem, lecz również w wytyczaniu kierunków rozwoju. Rozwiązania systemowe przyjęte w konstytucji z grudnia 1993 r. miały koniunkturalny charakter i stworzone zostały z myślą o prezydencie Jelcynie skonfliktowanym z parlamentem. Tworzenie się ze sobą prawa na „miarę” kreujących je polityków niesie za sobą niebezpieczeństwo braku poszanowania prawa, co jest szczególnie niebezpieczne w Rosji, która nigdy nie była państwem prawa²⁹.

²⁹ P. Kozarzewski, *op.cit.*, s. 35.

Wydaje się, że niektóre z przepisów prawnych dotyczących urzędu prezydenckiego wykraczają poza reguły przyjęte w demokratycznych państwach, a występująca w Rosji tendencja do zwiększania zakresu władzy i kontroli centralnego ośrodka władzy może budzić niepokój o kierunek rozwoju rosyjskiego systemu politycznego. Pamiętać należy, że niezależnie od konstrukcji przepisów konstytucji, przyznających prezydentowi największy wpływ na władzę w państwie, jego pozycję wzmocniają zakorzenione w mentalności rosyjskiej oczekiwania społeczne kreujące obraz silnego przywódcy, co nie musi być równoznaczne z brakiem poszanowania dla demokratycznych reguł kierowania państwem, lecz jest wyrazem rosyjskiej tożsamości kulturowej i wyrazem specyfiki rosyjskiego systemu politycznego ukształtowanego w odmiennych tradycjach niż demokracje zachodnioeuropejskie, do których odwołuje się m.in. współczesna Polska.

Silny prezydenccjalizm wprowadzony w Rosji przepisami konstytucji z 1993 r. motywowany był koniecznością odbudowy podstaw państwa i gospodarki, ale powoduje, że część autorów lokuje system polityczny Rosji w „szarej strefie” – pomiędzy demokracją i autorytaryzmem³⁰.

2. Zgromadzenie Federalne

Centralnym organem władzy państwowej w systemie władzy Federacji Rosyjskiej pozostaje prezydent pełniący funkcję głowy państwa. Z uwagi na przyznany mu zakres kompetencji i jego prerogatywy w stosunku do innych organów władzy państwowej można przyjąć, że w Rosji funkcjonuje system prezydencki. Jednakże we współczesnych systemach demokratycznych niezależnie od tego, czy jest to reżim parlamentarny, czy prezydencki, w każdym z nich podmiotem decyzji politycznych jest parlament. Jest to wyposażona we władzę stanowienia ustaw i pochodząca z rywalizacyjnych wyborów, kolegialna reprezentacja interesów indywidualnych wyborców i elektoratu jako całości. Fakt ten powoduje, że w języku potocznym, a także czasem naukowym, słowem „parlamentaryzm” określa się niekiedy wszystkie reżimy, w których istnieje spełniający wymienione wymogi parlament³¹.

Przedstawicielskim i ustawodawczym organem Federacji Rosyjskiej jest Zgromadzenie Federalne – parlament Federacji Rosyjskiej (art. 94 konstytucji). Przedstawicielski charakter Zgromadzenia Federalnego wynika z konstytucyjnego uznania narodu za źródło suwerennej władzy. Podstawową zasadą konstytucji rosyjskiej jest zasada suwerenności ludu rosyjskiego składającego się z wielu narodów. Lud jest jednocześnie jedynym źródłem władzy i sprawuje ją bezpośrednio poprzez referendum i wolne wybory, a także pośrednio poprzez organy władzy państwowej i organy samorządu terytorialnego (art. 3 konstytucji). Wybory są najważniejszym, bezpośrednim wyrazem władzy narodu. Wybrani do parlamentu przedstawiciele sprawują władzę w zakresie im powierzonym. Władza wybra-

³⁰ Por. A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 37.

³¹ *Systemy polityczne demokracji...*, s. 211.

nych ciał przedstawicielskich sprowadza się do pełnienia roli władzy ustawodawczej (art. 94) stanowiącej jeden z elementów przyjętej w Rosji zasady trójpodziału władz i jest to organ powołany do działalności prawodawczej.

Organy przedstawicielskie, pochodząc z wyboru, mają pełnomocnictwa narodu do działania w jego imieniu i wyrażaniu jego woli w decyzjach państwowych podejmowanych w parlamencie. Wybory służą nie tylko do powierzania mandatów parlamentarzystom, ale także do legalizacji władzy do działania w zakresie wyznaczonym przez prawodawstwo federacji. Władza ustawodawcza legitymizowana jest uprawniona do działania w zakresie wyznaczonym przez konstytucję³².

Przedstawicielski charakter Zgromadzenia Federalnego jest jedną z ważniejszych cech parlamentu Federacji Rosyjskiej. Przedstawicielstwo stanowi szerokie pojęcie; w odniesieniu do organów władzy państwowej oznacza, że reprezentują one interes i wolę wyborców, którzy legitymizują ich władzę w wyborach powszechnych.

Właściwości współczesnych parlamentów charakteryzują się określonymi kompetencjami, będącymi wyznacznikiem pozycji ustrojowej parlamentu, umożliwiającej klasyfikację do określonego typu reżimu politycznego. Parlamentey różnicują m.in. zagadnienia strukturalne, takie jak:

- organizacja wewnętrzna (unikameralizm versus bikameralizm),
- wielkość (liczba mandatów),
- sposób kreacji izby wyższej,
- długość kadencji.

Na wymienionych płaszczyznach występują pomiędzy poszczególnymi parlamentami mniej lub bardziej istotne różnice.

Rozpowszechniona klasyfikacja parlamentów to oparty na kryterium organizacji wewnętrznej podział na parlamentey jednoizbowe (unikameralne) i dwuizbowe (bikameralne). Struktura parlamentu Federacji Rosyjskiej jest dwuizbowa. Zgodnie z art. 95 konstytucji Zgromadzenie Federalne składa się z dwóch izb: izby niższej noszącej nazwę Dumy Państwowej oraz izby wyższej noszącej nazwę Rady Federacji. Struktura parlamentu Rosji wynika z federalnego charakteru państwa i oparcia organizacji państwa na zasadzie narodowościowo-federalnej. Parlamentey dwuizbowe występują bowiem we wszystkich państwach federalnych i quasi-federalnych. Jest to jedna z przesłanek dwuizbowości: izba wyższa reprezentuje interesy państw (jednostek) wchodzących w skład federacji. Przyjęcie federalnej budowy państwa narzuca pewne rygory niezbędne dla funkcjonowania państwa jako całości i jego członów tworzących federację. Wpływa także na polityczną organizację parlamentu ogólnofederalnego, w którym jedna z izb stanowi ogólnopolityczne przedstawicielstwo wszystkich obywateli, druga jest przede wszystkim przedstawicielem podmiotów federacji. Dwuizbowa struktura Zgromadzenia Federalnego zakłada i oznacza samodzielność poszczególnych izb parlamentu, co przejawia się w oddzielnych kompetencjach izb, ale także i w tym, że obradują one oddzielnie (art. 100 pkt. 1). Konstytucja przewiduje tylko trzy przypadki, w których obie izby mogą zebrać się na wspólnych posiedzeniach:

³² E. Zieliński, op.cit., s. 161.

- w celu wysłuchania oręddzi prezydenta Federacji Rosyjskiej,
- w celu wysłuchania oręddzi Sądu Konstytucyjnego,
- w celu wysłuchania przywódców państwa obcych (art. 100 pkt 3).

Można wyróżnić dwa rodzaje bikameralizmu: symetryczny (silny), który oznacza, że władza parlamentarna jest rozdzielona pomiędzy dwie izby dysponujące równymi kompetencjami, oraz asymetryczny (słaby), który sprowadza się do faktycznej koncentracji władzy ustawodawczej w izbie niższej. Silny bikameralizm charakteryzuje głównie państwa federalne³³ i występuje także w Rosji.

Kompetencje władzy ustawodawczej reguluje konstytucja federalna, oddzielnie dla każdej izby Zgromadzenia Federalnego. Konstytucyjne oddzielenie kompetencji izb wynika z różnej roli izb w federacji, jak i ze względów pragmatycznych rozłącznego obradowania. Rada Federacji, jako organ usytuowany jako strażnik federacji, ma szczególne uprawnienia w zakresie spraw dotyczących funkcjonowania federacji. Duma Państwowa jako izba ogólnopolityczna nastawiona jest na działalność prawodawczą, kontrolną w stosunku do rządu federalnego oraz na powoływanie osób na wysokie stanowiska państwowe. Kompetencje obu izb są wyraźnie wyliczone w ustawie zasadniczej i nie zakłada się ich rozszerzenia³⁴.

Duma Państwowa jest izbą niższą parlamentu Federacji Rosyjskiej i została powołana do życia na podstawie dekretu prezydenta Borysa Jelcyna nr 1400 z 21 września 1993 r. o rozwiązaniu dotychczasowego parlamentu Rosji – Zjazdu Deputowanych Ludowych (dekret 1400 zawierał przepisy dotyczące ordynacji wyborczej, które zostały następnie zmienione prezydenckim dekretem nr 1557 z 1 października 1993 r.). Powołanie jej usankcjonowane zostało przyjęciem nowej konstytucji w ogólnonarodowym referendum. Nazwa „Duma Państwowa” stanowi nawiązanie do tradycji historycznych pierwszego ogólnonarodowego przedstawicielstwa w Rosji, wybranego po raz pierwszy w 1905 r.

Pierwsze wybory do Dumy odbyły się 12 grudnia 1993 r. razem z referendum, które miało zatwierdzić nową konstytucję i nowy system najwyższych organów władzy. Nie wiadomo, jakie byłyby skutki wyborów, gdyby prezydencki projekt konstytucji nie został zatwierdzony w referendum.

Konstytucja grudniowa ustanowiła, że kadencja Dumy Państwowej będzie trwała cztery lata. Ze względu na fakt, że w 1993 r. parlament wybierano na podstawie dekretowej ordynacji narzuconej przez prezydenta w okolicznościach wynikających ze zbrojnej likwidacji dotychczasowego przedstawicielstwa – Rady Najwyższej RSFR, okres pełnomocnictw pierwszej Dumy został skrócony do dwóch lat. Do czasu rozpisania następnych wyborów nowo wybrany parlament miał uchwalić prawo regulujące tryb wyboru deputowanych. Czteroletnia kadencja izby pozwala na funkcjonowanie izby w działalności państwowej. Przerwanie kadencji jest możliwe przez rozwiązanie Dumy Państwowej przez prezydenta federacji. Rozwiązanie to może nastąpić w dwóch przypadkach: niedośćcia do skutku kandydatury prezydenta na premiera i wyrażenia wotum nieufności wobec rządu federalnego. W pewnych okolicznościach Duma nie może zostać rozwią-

³³ *Systemy polityczne demokracji...*, s. 214.

³⁴ E. Zlieliński, *op.cit.*, s. 162.

zana: w ciągu roku od jej wybrania w związku z wotum nieufności dla rządu oraz od chwili wysunięcia przez nią oskarżenia przeciwko prezydentowi do czasu przyjęcia przez radę federacji stosownej uchwały. Duma nie może zostać rozwiązana także w okresie obowiązywania na całym terytorium federacji stanu wyjątkowego lub wojennego, jak również w okresie sześciu miesięcy poprzedzających termin upływu kadencji prezydenta.

Zgodnie z art. 95 ust. 3 konstytucji Duma Państwowa składa się z 450 deputowanych. Liczba deputowanych pozwala na reprezentację terytorialną i skupienie znacznych sił ludzkich w pracy parlamentarnej. Bierne prawo wyborcze posiada obywatel federacji, który ukończył 21 rok życia i jest uprawniony do udziału w wyborach (art. 97 konstytucji), czynne prawo wyborcze posiadają obywatele, którzy ukończyli 18 rok życia. Czynne i bierne prawo wyborcze nie przysługuje osobom uznanym przez sąd za niezdolne do czynności prawnych lub przebywającym wyrokiem sądu w zakładzie karnym.

Deputowani wybierani są na podstawie powszechnego, równego, bezpośredniego prawa wyborczego w głosowaniu tajnym. Udział w wyborach jest dobrowolny. W wyborach do Dumy obowiązuje mieszany system wyborczy (podobny w swojej konstrukcji do rozwiązań przyjętych m.in. w Republice Federalnej Niemiec); połowa mandatów (225) jest obsadzana według systemu większościowego w okręgach jednomandatowych (jeden okręg – jeden mandat), połowa zaś według systemu proporcjonalnego w jednym federalnym okręgu wyborczym, w którym system proporcjonalny służy przy podziale mandatów między listy ugrupowań politycznych. Okręgi jednomandatowe tworzone są na podstawie jednolitej normy reprezentacji wyborców. Z wyjątkiem tych okręgów wyborczych tworzonych w podmiotach federacji, w których liczba wyborców jest niższa od przewidywanej przez jednolitą normę, jest ona ustalana na drodze podziału ogólnej liczby wyborców zamieszkujących na terenie federacji. Jednomandatowe okręgi wyborcze winny spełniać następujące wymogi:

- należy przestrzegać zasady przybliżonej równości okręgów wyborczych pod względem liczby zarejestrowanych na ich obszarze wyborców, przy czym dopuszczalne odchylenie od średniej normy, w granicach jednego podmiotu, nie może być większe niż 10%, a na terenach trudno dostępnych 15%,
- na terytorium każdego podmiotu federacji winien być utworzony co najmniej jeden jednomandatowy okręg wyborczy.

W wyborach w Rosji wyborca oddaje dwa głosy, jeden na partię lub blok partyjny (zaznaczając jedną z osób umieszczonych na liście partyjnej) i na osobę kandydującą w jednomandatowym okręgu wyborczym. Przy rozdziale mandatów według systemu proporcjonalnego obowiązuje 5% próg wyborczy głosów zdobytych w skali całego kraju przez listy ugrupowań politycznych. W wyborach mogą uczestniczyć partie polityczne, zrzeszenia wyborcze i bloki polityczne zarejestrowane zgodnie z obowiązującym prawem i ustawą o partiach politycznych w ministerstwie sprawiedliwości. Do zarejestrowania listy wyborczej kandydatów niezbędne jest uzyskanie 200 tys. podpisów.

W okręgach jednomandatowych prawo do kandydowania ma każdy obywatel Federacji Rosyjskiej. Kandydat na deputowanego w okręgu jednomandatowym

musi zebrać podpisy nie mniej niż 1% z ogólnej liczby wyborców zarejestrowanych w danym okręgu wyborczym, a w przypadku wyborów przedterminowych nie mniej niż 0,5%³⁵. W okręgach jednomandatowych zwycięzcą zostaje kandydat, który uzyskał największą liczbę głosów spośród wszystkich kandydatów (większość względna). Aby wybory w okręgu były ważne, musi w nich wziąć udział nie mniej niż 25% uprawnionych do głosowania, a także liczba głosów oddanych przeciwko wszystkim kandydatom nie może być większa od liczby głosów oddanych na zwycięskiego kandydata.

Uchwalona w lipcu 2001 r. ustawa o partiach politycznych przewiduje, że w wyborach do Dumy w okręgu federalnym mogą brać udział tylko partie polityczne, a ruchy i inne organizacje mogą startować jedynie w koalicji z partiami politycznymi.

Struktura organizacyjna izby jest przystosowana do działalności prawotwórczej. Na jej czele stoi przewodniczący Dumy, który do pomocy ma pierwszego zastępcę i zastępców przewodniczącego. Przewodniczący Dumy prowadzi posiedzenia izby, reprezentuje ją w stosunkach wzajemnych z organami władzy państwowej Rosji, jak również z parlamentami i osobami urzędowymi państw obcych i organizacji międzynarodowych, podpisuje uchwały Dumy Państwowej, organizuje prace Rady Dumy Państwowej, która tworzona jest dla wstępnego przygotowywania i rozpatrywania kwestii związanych z działalnością izby. Ciałami roboczymi Dumy są komitety i komisje. Komitety izby obejmują wszystkie ważniejsze dziedziny życia publicznego i wstępnie rozpatrują projekty ustaw, przygotowując je do rozpatrzenia, oraz przygotowują opinie odnośnie projektów przedłożonych Dumie przez organy uprawnione do inicjatywy ustawodawczej. Deputowani włączeni w prace komitetów mają możliwość rozwijania swojej aktywności i wpływania na określone dziedziny działalności izby.

Duma może tworzyć także komisję, których zakres działania jest ograniczony określonymi ramami czasowymi lub konkretnym zadaniem. Stałą komisją Dumy jest komisja mandatowa powoływana na czas trwania danej kadencji i w zakresie warunków prowadzenia działalności posiada status komitetu Dumy. Zgodnie z konstytucją izba zbiera się na pierwsze posiedzenia trzydziestego dnia po jej wybraniu, prezydent może zwołać posiedzenie Dumy przed tym terminem. Pierwsze posiedzenie nowo wybranej Dumy otwiera najstarszy wiekiem deputowany. Przyjęto, jako regułę, że Duma Państwowa zbiera się na sesjach: wiosennej – od 12 stycznia do 20 czerwca, i jesiennej – od 1 września do 25 grudnia.

Duma Państwowa pełni funkcję ustawodawczą, kontrolną oraz uczestniczy w obsadzie wysokich stanowisk państwowych. Duma Państwowa jest najsłabszym ogniwem systemu najwyższych organów państwa, w którym dominuje władza wykonawcza. Podstawową funkcją Dumy i główną sferą jej aktywności jest rozwijanie działalności ustawodawczej, która polega na stanowieniu ustaw jako ogólnych aktów normatywnych regulujących różne dziedziny życia społecznego. Wszelkie projekty ustaw przedkłada się Dumie, która przyjmuje ustawy

³⁵ Federalnyj Zakon O wyborach deputatów Gosudarstwiennoj Dumy Federalnowo Sorania Rossijskoj Federacii, z dnia 20 listopada 2002 r., Nauczno-techniczeskij centr prawowej informacji „Systema”, www.systema.ru.

federalne, które nabierają mocy po aprobacie Rady Federacji i podpisaniu przez prezydenta federacji. Ustawy federalne przyjmowane są zwykłą większością głosów. Większością dwóch trzecich głosów Duma przyjmuje federalne ustawy konstytucyjne oraz ustawy o poprawkach w konstytucji.

Do uprawnień Dumy w zakresie kontroli działalności organów państwowych należy:

- izba rozpatruje corocznie przedłożone przez rząd federalny Dumie Państwowej sprawozdania z wykonania budżetu federalnego. W stosunku do tego sprawozdania informacje o realizacji budżetu przedkłada Izba Obrachunkowa oraz komitety branżowe izby. Izba podejmuje uchwałę o udzieleniu absolutorium rządowi z wykonania budżetu federacji,
- instrumentem kontroli parlamentarnej jest powoływana przez obie izby parlamentu Izba Obrachunkowa, która kontroluje wykonanie budżetu federalnego i wskazuje izbom niedomagania w gospodarce finansowej,
- w celu dokonania kontroli Banku Centralnego Duma Państwowa, przed zakończeniem roku sprawozdawczego, podejmuje uchwałę o przeprowadzeniu kontroli finansowej Banku Rosji i wyznacza firmę audytorską,
- Duma posiada uprawnienia do wyrażenia wotum nieufności dla rządu federacji. Umotywowany wniosek może przedłożyć grupa deputowanych licząca co najmniej jedną piątą ogólnej liczby deputowanych. Kwestię wyrażenia rządowi wotum nieufności izba rozpatruje w ciągu tygodnia od chwili złożenia wniosku. Uchwałę o wyrażeniu wotum nieufności podejmuje się w głosowaniu jawnym lub tajnym (w zależności od woli Dumy) większością ogólnej liczby głosów deputowanych. Po wyrażeniu wotum nieufności dla rządu prezydent ma prawo zdymisjonować rząd lub nie zgodzić się z decyzją Dumy; jeżeli w ciągu trzech miesięcy Duma powtórnie wyrazi wotum nieufności dla rządu, prezydent jest zobowiązany do zdymisjonowania rządu lub rozwiązania Dumy Państwowej. Ponadto Duma Państwowa może także odmówić udzielenia wotum zaufania dla rządu, z wnioskiem, o które wystąpił premier. W tej sytuacji prezydent może udzielić dymisji rządowi lub rozwiązać Dumę,
- deputowani Dumy mogą korzystać z prawa do interpelacji, których adresatami są rząd i jego poszczególni członkowie,
- Duma Państwowa może występować do Sądu Konstytucyjnego:
 - 1) z żądaniem ustalenia zgodności z konstytucją ustaw federalnych, aktów normatywnych najwyższych organów władzy państwowej i organów władzy podmiotów federacji, konstytucji republik oraz umów międzynarodowych zawartych przez federację, które nie weszły jeszcze w życie;
 - 2) z prośbami o rozstrzygnięcie sporów kompetencyjnych, w których Duma jest stroną. Wniosek o wystąpienie do Sądu Konstytucyjnego przedkładają ugrupowania parlamentarne lub komitety Dumy Państwowej.

Funkcje kontrolne parlamentu są słabo rozwinięte, działalność ta koncentruje się przede wszystkim w izbie niższej parlamentu. W izbach przeważa ogólna werbalna krytyka różnych dziedzin życia społecznego, kierowana przede wszystkim pod adresem rządu federalnego.

W zakresie obsady wysokich stanowisk państwowych do Dumy należy:

- powoływanie i odwoływanie rzecznika praw człowieka. Rzecznika powołuje Duma zwykłą większością głosów ogólnej liczby deputowanych w głosowaniu tajnym. Propozycje kandydatur mogą przedstawiać Dumie prezydent federacji, Rada Federacji, deputowani Dumy oraz ugrupowania parlamentarne w Dumie w ciągu miesiąca przed końcem kadencji poprzedniego rzecznika oraz w przypadku przedterminowego wygaśnięcia jego uprawnień. Zaprzysiężenie osoby powołanej na stanowisko rzecznika ds. praw człowieka dokonuje przewodniczący posiedzenia Dumy Państwowej,
- powoływanie na stanowisko i odwoływanie ze stanowiska przewodniczącego Izby Obrachunkowej Federacji Rosyjskiej oraz połowy jej audytorów. Kandydatów na te stanowiska przedstawia komitet Dumy ds. budżetu, podatków, bankowości i finansów. Przewodniczący Izby Obrachunkowej, jak również jej audytorzy są powoływani na stanowiska większością głosów ogólnej liczby deputowanych,
- powoływanie i odwoływanie prezesa Banku Centralnego Federacji Rosyjskiej. Kandydaturę przedstawia prezydent federacji nie później niż trzy miesiące przed upływem kadencji dotychczasowego prezesa Banku. W przypadku odrzucenia przez Dumę Państwową kandydatury ta sama osoba nie może być przedstawiona więcej niż dwa razy. Prezydent występuje także o odwołanie prezesa Banku Centralnego. Uchwała Dumy Państwowej o powołaniu lub odwołaniu prezesa Banku Centralnego podejmowana jest, jeżeli głosowała za nią większość ogólnej liczby deputowanych do Dumy,
- powołuje i odwołuje większością głosów, na wniosek prezesa Banku Centralnego, członków Rady Dyrektorów Banku Centralnego,
- powołuje pięciu z piętnastu członków Centralnej Komisji Wyborczej. Powołanie odbywa się na ostatniej sesji Dumy przed upływem kadencji Centralnej Komisji Wyborczej. Głosowanie nad każdą kandydaturą odbywa się oddzielnie. Uchwałę w sprawie powołania uważa się za przyjętą, jeżeli za jej przyjęciem głosowała większość ogólnej liczby deputowanych,
- Duma udziela prezydentowi zgody na powołanie premiera rządu federalnego. Kandydaturę przedstawia izbie prezydent lub jego pełnomocny przedstawiciel. W przypadku przedłożenia przez prezydenta propozycji kandydatury przewodniczący Dumy niezwłocznie powiadamia o tym deputowanych. Duma Państwowa rozpatruje przedstawioną kandydaturę w ciągu tygodnia od dnia przedłożenia propozycji w tej sprawie. Uchwałę o udzieleniu zgody Duma podejmuje w głosowaniu tajnym bądź w głosowaniu jawnym, jeżeli tak postanowi Duma większością głosów deputowanych. Duma wyraża swoją zgodę na powołanie premiera, gdy na zaproponowaną kandydaturę głosuje większość ogólnej liczby deputowanych. Poza zgodą na powołanie premiera sprawa obsady rządu pozostaje poza zasięgiem izby niższej parlamentu. Powoływanie premiera, wicepremierów i ministrów federalnych oraz innych szefów wysokich urzędów rządowych leży w gestii prezydenta.

Poza obsadą niektórych stanowisk państwowych izba nie ma większego wpływu w zakresie kształtowania polityki kadrowej państwa. Większość kompetencji kreacyjnych posiada prezydent, co wynika z koncepcji ustrojowej federacji, w której władzę nominacyjno-personalną posiada prezydent, a parlament koncentruje się na działalności prawodawczej.

Do pozostałych uprawnień Dumy należą:

- prawo do ogłaszania amnestii,
- prawo do wysunięcia oskarżenia przeciwko prezydentowi federacji w celu złożenia go z urzędu. Wniosek taki może zostać przedłożony z inicjatywy co najmniej jednej trzeciej ogólnej liczby deputowanych do Dumy, wniosek powinien wskazywać konkretne znamiona wymienionego w art. 93 konstytucji przestępstwa, o jakie obwinia się prezydenta. Duma przesyła wniosek do specjalnej komisji, którą powołuje izba, w celu oceny przestrzegania zasad procedury i zasadności oskarżenia co do faktów. Komisja składa się z przewodniczącego, jego zastępcy i 13 członków. Członkowie komisji są wybierani przez izbę spośród propozycji zgłoszonych przez ugrupowania parlamentarne większością ogólnej liczby deputowanych. Komisje powołuje się z uwzględnieniem proporcjonalnej reprezentacji ugrupowań parlamentarnych. Uchwałę o wysunięciu przeciwko prezydentowi federacji – w celu złożenia go z urzędu – oskarżenia o zdradę stanu lub popełnienie innego ciężkiego przestępstwa podejmuje dwiema trzecimi głosów ogólnej liczby deputowanych.

Rada Federacji – izba wyższa Zgromadzenia Federalnego jest przedstawicielstwem podmiotów federacji. Rada Federacji została powołana do życia jako izba parlamentu wraz z przyjęciem w ogólnonarodowym referendum 12 grudnia 1993 r. nowej konstytucji.

Pierwotnie organ pod nazwą Rada Federacji utworzony został 17 lipca 1990 r. przy przewodniczącym ówczesnego parlamentu Rosji – Rady Najwyższej, którą to funkcję sprawował Borys Jelcyn i było to świadectwem wzrastającej roli regionów w polityce wewnętrznej państwa. W skład Rady wchodził przedstawicieli Rad Najwyższych wszystkich autonomicznych republik, obwodów i okręgów, a także przedstawicieli niektórych Rad obwodowych i krajowych, 30 stycznia 1991 r. w jej skład wchodził przedstawicieli Rad, czyli organów przedstawicielskich wszystkich podmiotów federacji.

W roli izby wyższej parlamentu Rada Federacji została powołana dekretem prezydenckim nr 1400 z 21 września 1993 r. o rozwiązaniu Zjazdu Deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej RFSSR, a zatwierdzona została do sprawowania tej funkcji w referendum konstytucyjnym.

Zgodnie z konstytucją (art. 95 ust. 2) do Rady Federacji wchodzi po dwóch przedstawicieli z każdego podmiotu federacji rosyjskiej; po jednym z ramienia przedstawicielskiego i wykonawczego organu władzy państwowej. Okres kadencji całej izby nie jest ograniczony, okres pełnienia swych pełnomocnictw przez każdego z członków izby ograniczony jest okresem trwania pełnomocnictw organu władzy regionu, który reprezentuje członek Rady.

Pierwsze wybory do Rady Federacji odbyły się wraz z referendum konstytucyjnym 12 grudnia 1993 r., które wyłoniły zarówno deputowanych do Dumy, jak i członków Rady, dzięki czemu obie izby Zgromadzenia Federalnego mogły rozpocząć swoją pracę jednocześnie. Początkowo Radę Federacji wyłaniali wyborcy z poszczególnych podmiotów federacji po dwóch z każdej jednostki, z tym, że jedną do reprezentacji organu przedstawicielskiego, drugą zaś z ramienia organu wykonawczego. W wyborach obowiązywał system większościowy, a kandydaci startowali indywidualnie z poparciem ugrupowań politycznych³⁶. Pierwsza Rada Federacji została wybrana na okres przejściowy dwóch lat i działała od 11 stycznia 1994 r. do 15 stycznia 1996 r. Konkretny mechanizm formowania Rady Federacji z przedstawicieli organów władzy regionów miał być ustanowiony ustawą federalną. Pierwszy projekt ustawy o bezpośrednich wyborach z grona kandydatów wystawianych przez organy władzy podmiotu został odrzucony przez prezydenta, natomiast projekt prezydencki, według którego organy władzy regionów miały wybierać przedstawicieli ze swojego składu, został odrzucony przez Dumę. Dopiero przed końcem upływu kadencji Rady Federacji Duma przyjęła, a prezydent podpisał ustawę o porządku formowania Rady Federacji, składającą się zaledwie z czterech artykułów, która weszła w życie 13 grudnia 1995 r. i obowiązywała do sierpnia 2000 r. Zgodnie z tą ustawą do Rady Federacji wchodził z urzędu: głowa ustawodawczego i głowa wykonawczego organu władzy państwowej regionu federacji. W maju 2000 r. prezydent Rosji Władimir Putin wniósł do Dumy Państwowej swój projekt ustawy o porządku formowania Rady Federacji, który w lipcu 2000 r. został przyjęty przez obie izby parlamentu i został podpisany przez prezydenta w dniu 5 sierpnia 2000 r.

Ustawa ta zaczęła obowiązywać wraz z jej podpisaniem przez prezydenta, jednakże dopiero w dniu 1 stycznia 2002 r. upłynął okres pełnomocnictw ostatnich członków Rady federacji wybranych według ustawy z 1995 r. i dopiero 30 stycznia 2002 r. odbyło się 81 „organizacyjne” posiedzenie Rady Federacji uformowanej już zgodnie z ustawą z 5 sierpnia.

Zgodnie z konstytucją i ustawą federalną w skład Rady wchodzi po dwóch przedstawicieli z każdego podmiotu federacji – po jednym z przedstawicielskiego (ustawodawczego) i wykonawczego organu władzy. Członkiem Rady Federacji może zostać obywatel Rosji nie młodszy niż 30 lat, posiadający bierne i czynne prawo wyborcze. Przedstawiciel organu ustawodawczego podmiotu federacji wybierany jest przez ten organ na okres trwania pełnomocnictw deputowanych dokonujących wyboru. Kandydatury wnosi pod obrady organu ustawodawczego jego przewodniczący, alternatywne kandydatury mogą zgłaszać grupy deputowanych nie mniejsze jednak niż jedna trzecia ogólnej liczby deputowanych. Decyzja o wyborze przedstawiciela do Rady Federacji odbywa się w głosowaniu tajnym i przyjmuje formę uchwały. Tryb i procedura wyborów odbywają się zgodnie z regulaminem właściwego organu ustawodawczego. Przedstawiciela wykonawczego organu władzy podmiotu federacji mianuje najwyższa osoba urzędowa podmiotu (szef organu wykonawczego) na czas trwania jego pełnomoc-

³⁶ E. Zieliński, op.cit., s. 164.

nictw. Mianowanie dokonuje się postanowieniem organu wykonawczego, które wchodzi w życie, jeżeli na posiedzeniu organu ustawodawczego przeciwko wysuniętej kandydaturze nie zgłaszuje dwie trzecie deputowanych.

Mandat członka Rady Federacji nabiera mocy z dniem wejścia w życie decyzji o jego wybraniu (mianowaniu). Mandat ten wygasa z dniem wejścia w życie decyzji o wybraniu (mianowaniu) członka Rady Federacji przez nowo wybrany ustawodawczy organ władzy państwowej podmiotu federacji albo przez nowo mianowanego najwyższego rangą funkcjonariusza podmiotu federacji (kierownika naczelnego organu wykonawczego władzy państwowej). Mandat członka Rady może zostać unieważniony przedterminowo przez ten ustawodawczy organ władzy państwowej podmiotu albo przez tego najwyższego rangą funkcjonariusza, który go wybrał (powołał). Odbывается to w takim samym trybie, w jakim członek Rady został wybrany (mianowany)³⁷.

Działalność Rady Federacji opiera się na zasadzie samodzielnego, kolektywnego, nieskrępowanego omawiania i rozstrzygania spraw należących zgodnie z konstytucją do jej kompetencji. Na czele izby stoi przewodniczący Rady, który prowadzi posiedzenia Rady, reprezentuje izbę w stosunkach z innymi organami władzy państwowej federacji, jak również organizacjami społecznymi, międzynarodowymi organizacjami parlamentarnymi i działaczami państwowymi państw obcych. W pełnieniu obowiązków pomagają mu zastępcy przewodniczącego, których liczbę ustala Rada Federacji. W celu omawiania pilnych spraw dotyczących działalności Rady wiążących się ze stałym funkcjonowaniem izby powołuje się stale działający kolegiálny organ – Radę Izby, w skład której wchodzi: przewodniczący rady, jego zastępcy, przewodniczący komitetów Rady i komisji ds. regulaminu i procedur. W izbie występują dwa rodzaje ciał roboczych: komitety i komisje. Komitety są stałymi organami izby. Ponadto Rada ma prawo tworzyć komisje stałe i tymczasowe. Komisje tymczasowe tworzone są w celu rozwiązania konkretnego zadania i powoływane są na określony czas. Rada powołuje stałą komisję ds. regulaminu i procedur parlamentarnych.

Kompetencje Rady Federacji, podobnie jak i Dumy Państwowej, są określone w konstytucji, a główną jej rolą jest uczestnictwo w procesie ustawodawczym.

Do kompetencji Rady w zakresie ustawodawstwa należy:

- przyjęcie bądź odrzucenie uchwalonych przez Dumę Państwową ustaw federalnych, federalnych ustaw konstytucyjnych, ustaw o poprawkach w konstytucji. Ustawa federalna może zostać przyjęta przez radę Federacji zwykłą większością głosów lub też w sposób pasywny; jeżeli ustawa w ciągu 14 dni nie zostanie rozpatrzona przez Radę Federacji, uważa się ją za zatwierdzoną. Procedura ta jednak nie może być stosowana wobec ustaw, które konstytucja wymienia jako podlegające obligatoryjnemu rozpatrzeniu przez Radę. Ponadto Rada posiada prawo do inicjatywy ustawodawczej, którą realizuje w drodze wnoszenia do Dumy Państwowej projektów nowych federalnych ustaw. Wniosek o opracowanie projektu nowej ustawy

³⁷ Federalnyj Zakon O *pariadkie formirowanija Sowjeta Federacii Federalnowo Sobranija Rossijskoj Federacii*, z dnia 5 sierpnia 2000 r., *Nauczno-techniczeskij centr prawowj informacii „Systema”*, www.systema.ru.

federalnej lub projektu ustawy federalnej o zmianie, uzupełnieniu lub uchyleniu ustawodawstwa Federacji Rosyjskiej składają komitet Rady Federacji lub dwóch członków Rady Federacji reprezentujących ten sam podmiot federacji albo grupa członków Rady Federacji licząca nie mniej niż dziesięć osób.

W zakresie kompetencji kadrowych do Rady Federacji należy:

- powoływanie na stanowiska sędziów Sądu Konstytucyjnego, przewodniczącego i zastępcę przewodniczącego Sądu Najwyższego, przewodniczącego, zastępcę przewodniczącego i sędziów Naczelnego Sądu Arbitrażowego. Kandydatury na powyższe stanowiska zgłasza Radzie Federacji prezydent federacji albo jego pełnomocny przedstawiciel. Sprawę powołania na stanowiska sędziów Rada rozpatruje w terminie czternastu dni od chwili otrzymania wniosku prezydenta. Za powołaną na stanowisko sędziego uważa się osobę, która w głosowaniu uzyska większość głosów ogólnej liczby członków Rady Federacji. Zaprzysiężenia osób powołanych na stanowiska sędziów Sądu Konstytucyjnego dokonuje przewodniczący Rady Federacji;
- powołuje i odwołuje ze stanowiska prokuratora generalnego Federacji Rosyjskiej. Kandydaturę na stanowisko prokuratora generalnego zgłasza Radzie Federacji prezydent lub jego pełnomocny przedstawiciel. Prokuratora Generalnego uważa się za powołanego, jeżeli zgłoszoną kandydaturę poparła w głosowaniu większość ogólnej liczby członków Rady Federacji. Sprawę odwołania ze stanowiska prokuratora Rada rozpatruje na podstawie wniosku prezydenta; jeżeli wniosek prezydenta o odwołanie ze stanowiska prokuratora generalnego nie uzyska poparcia większości ogólnej liczby członków Rady, to odrzuca się go. Prokuratora generalnego uważa się za odwołanego, jeżeli w wyniku głosowania tajnego za odwołaniem go ze stanowiska głosowała większość ogólnej liczby członków Rady Federacji;
- powołuje i odwołuje ze stanowiska zastępcę przewodniczącego Izby Obračunkowej oraz połowę składu jej audytorów. Kandydatury na te stanowiska zgłasza Radzie komitet Rady ds. budżetu, polityki podatkowej oraz bankowości. Kandydata zgłoszonego na to stanowisko uważa się za powołanego, jeżeli poparła go w głosowaniu większość ogólnej liczby członków Rady;
- powołuje i odwołuje ze stanowiska pięciu członków Centralnej Komisji Wyborczej. Kandydatury na te stanowiska zgłaszają Radzie Federacji ustawodawcze i wykonawcze organy władzy państwowej podmiotów federacji, które przesyłają do rady odpowiednie decyzje.

Kompetencje kontrolne Rady Federacji ograniczają się do:

- prawa skierowania zapytania parlamentarnego do premiera rządu, członków rządu oraz innych najwyższych funkcjonariuszy aparatu administracyjnego i sądowego państwa. Wniosek w sprawie zapytania parlamentarnego mogą przedłożyć izbie do rozpatrzenia przewodniczący rady, zastępca przewodniczącego, komitet lub komisja Rady – w sprawach należących do jej kompetencji, dwaj członkowie Rady reprezentujący ten sam podmiot federacji lub grupa członków Rady licząca nie mniej niż dziesięć osób;

- prawa do wystąpienia do Sądu Konstytucyjnego z zapytaniem o zgodność z konstytucją ustaw federalnych, aktów normatywnych prezydenta, rządu i Dumy Państwowej, konstytucji republik oraz ustaw i innych aktów normatywnych podmiotów federacji, dotyczących spraw należących do kompetencji organów władzy państwowej federacji.

Ponadto Rada Federacji:

- zatwierdza zmiany granic między podmiotami Federacji Rosyjskiej. Sprawę zmian granic między podmiotami federacji Rada rozpatruje za wzajemną zgodą tych podmiotów, których wspólne granice ulec mają zmianie. Decyzja o zatwierdzeniu zmiany granic między podmiotami jest podejmowana większością głosów ogólnej liczby deputowanych,
- zatwierdza dekrety prezydenta o wprowadzeniu stanu wojennego i stanu wyjątkowego. Dekret prezydenta o wprowadzeniu stanu wyjątkowego lub wojennego jest niezwłocznie przesyłany do Rady Federacji, która winna go rozpatrzyć w czasie nie przekraczającym 72 godzin od chwili ogłoszenia dekretu. Decyzja o zatwierdzeniu dekretu prezydenta jest podejmowana większością głosów ogólnej liczby członków Rady, w razie jego niezatwierdzenia dekret ten traci moc po upływie 72 godzin od jego ogłoszenia,
- rozstrzyga sprawę ewentualnego użycia sił zbrojnych federacji poza jej granicami. Sprawę ewentualnego użycia sił zbrojnych poza granicami federacji rozpatruje na wniosek prezydenta, rządu lub z własnej inicjatywy. Decyzja o ewentualnym użyciu sił zbrojnych federacji poza jej granicami podejmowana jest większością ogólnej liczby członków Rady federacji,
- zarządza wybory prezydenta federacji. Podstawę do rozpatrzenia przez Radę sprawy zarządzenia wyborów prezydenta mogą stanowić upływ kadencji prezydenta albo przedterminowe zaprzestanie pełnienia przez niego obowiązków. Wybory Rada Federacji zarządza nie później niż cztery miesiące przed dniem wyborów. Uchwałę o zarządzeniu wyborów prezydenta Rada podejmuje większością głosów ogólnej liczby deputowanych,
- rozpatruje wniosek Dumy Państwowej w sprawie złożenia prezydenta Federacji Rosyjskiej z urzędu. Zgodnie z konstytucją do kompetencji Rady należy złożenie prezydenta federacji z urzędu. Rada ma prawo złożyć prezydenta z urzędu jedynie na podstawie wysuniętego przez Dumę oskarżenia o zdradę stanu lub popełnienie innego ciężkiego przestępstwa. Sprawa złożenia prezydenta z urzędu jest włączana bez omawiania, jako pierwszy punkt, do porządku dziennego posiedzenia Rady Federacji w terminie 72 godzin od chwili otrzymania orzeczenia Sądu Konstytucyjnego o zachowaniu przepisanej trybu wysunięcia oskarżenia przeciwko prezydentowi. Uchwała o złożeniu prezydenta z urzędu podejmowana jest w głosowaniu tajnym i zostaje podjęta, jeżeli poparło ją w głosowaniu co najmniej dwie trzecie ogólnej liczby członków Rady Federacji.

Kompetencje Zgromadzenia Federalnego są w znacznym stopniu ograniczone, co jest związane z ustrojową pozycją prezydenta jako centralnego ośrodka władzy w państwie. Podstawową sferą, w której izby mogą rozwijać swoją aktywność, jest ustawodawstwo; Zgromadzenie Federalne jako organ sprawujący

władzę ustawodawczą w federacji jest organem zwierzchnim w procesie tworzenia prawa. Rolę Zgromadzenia Federalnego w procesie stanowienia prawa osłabia fakt, iż nie jest to jedyny organ w państwie wyposażony w uprawnienia ustawodawcze – prawo do wydawania dekrétów z mocą ustawy posiada również prezydent. Ustawodawstwo sprowadza się, jak zresztą w każdym państwie, do stanowienia reguł postępowania organów państwowych i zachowania ludzi w życiu publicznym, władza ustawodawcza spełnia te wymogi w trybie przewidzianym konstytucją. Ustawodawcza działalność parlamentu jako organu władzy państwowej federacji obejmuje wiele spraw życia społeczno-ekonomicznego objętych zakresem działania federacji. Zakres działania Federacji Rosyjskiej wyznacza art. 71 konstytucji. W sprawach objętych zakresem działania Federacji Rosyjskiej uchwała się federalne ustawy konstytucyjne oraz ustawy federalne mające bezpośrednie zastosowanie na całym terytorium federacji.

W ustroju prawnym Rosji występują dwa rodzaje ustaw: federalne ustawy konstytucyjne i ustawy federalne. Konstytucyjne ustawy federalne są to wysokiej rangi akty prawne, w hierarchii normatywnych aktów prawnych stojące niżej od konstytucji. Uchwalane są przez Dumę Państwową z udziałem Rady Federacji w dziedzinach doniosłych dla funkcjonowania państwa ze względów ustrojowych. Konstytucja federalna przewiduje regulację za pomocą tego rodzaju ustaw następujących zagadnień:

- tryb wprowadzenia i reżim stanu wyjątkowego i wojennego oraz ograniczenie praw i wolności obywatela w okresie ich trwania (art. 87 pkt 3, art. 56 ust. 1);
- przyjęcie do federacji i utworzenie w jej składzie nowego podmiotu (art. 65 ust. 2);
- zmiana statusu podmiotu federacji (art. 66 pkt 5);
- zmiana symboli i znaków państwowości rosyjskiej – herb, flaga, hymn (art. 70 pkt 1);
- tryb przeprowadzenia referendum (art. 84 pkt c);
- status Rzecznika Praw Człowieka (art. 103 pkt 2 ust. e);
- tryb działania rządu federalnego (art. 114 pkt 2);
- system sądów federacji (art. 118, pkt 3);
- kompetencje oraz tryb tworzenia i działalności Sądu Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego, Naczelnego Sądu Arbitrażowego oraz innych sądów federalnych (art. 128 pkt 3);
- tryb zwoływania Zgromadzenia Konstytucyjnego, które może dokonać zmiany przepisów rozdziałów 1, 2 i 9 konstytucji (art. 135 pkt 2).

Federalne ustawy konstytucyjne regulują szczególną materię ustrojową. Konstytucja stanowi, iż ustawy federalne nie mogą stać w sprzeczności z federalnymi ustawami konstytucyjnymi. Ustawy te uchwalane są przy zachowaniu szczególnego trybu³⁸.

Procedury ustawodawcze zawarte są w ustawie zasadniczej, a także w regulaminach izb parlamentu. Zgodnie z art. 104 pkt. 2 konstytucji projekty ustaw

³⁸ *Konstitucija Rossijskoj Federacii. Problemnyj..., s. 447–453.*

przedkłada się Dumie Państwowej, co oznacza, iż wszystkie projekty ustaw muszą zostać przekazane Dumie do rozpatrzenia, jako organowi władzy państwowej ustanowionemu do sprawowania władzy ustawodawczej. Podmiotami uprawnionymi do inicjatywy ustawodawczej są: prezydent federacji, Rada Federacji, członkowie Rady Federacji, deputowani Dumy Państwowej, rząd federacji, ustawodawcze (przedstawicielskie) organy władzy podmiotów federacji. Prawo do inicjatywy ustawodawczej posiadają ponadto Sąd Konstytucyjny, Sąd Najwyższy i Naczelny Sąd Arbitrażowy w sprawach należących do ich kompetencji.

Prawo do inicjatywy ustawodawczej realizowane jest w drodze wniesienia do Dumy Państwowej:

- projektów ustaw Federacji Rosyjskiej o poprawkach do konstytucji, federalnych ustaw konstytucyjnych i ustaw federalnych;
- projektów ustaw o wprowadzeniu zmian i uzupełnień do obowiązujących ustaw Federacji Rosyjskiej, ustaw RFSRR, federalnych ustaw konstytucyjnych i ustaw federalnych albo o uznaniu, iż ustawy te utraciły moc, albo o niestosowaniu na terytorium federacji aktów ustawodawczych ZSRR,
- poprawek do projektów ustaw.

Zgodnie z art. 105 pkt. 2 konstytucji ustawy uchwała Duma Państwowa większością głosów ogólnej liczby deputowanych do Dumy Państwowej, która – zgodnie z postanowieniem Sądu Konstytucyjnego z 12 kwietnia 1995 r. – wynosi 226 głosów.

Projekt ustawy uważa się za przedłożony Dumie z dniem zarejestrowania go w wydziale dokumentacji aparatu Dumy Państwowej.

W procesie rozpatrywania projektów ustaw główną rolę ogrywają komitety Dumy Państwowej. Rada Dumy Państwowej wyznacza właściwy komitet, odpowiedzialny za przedłożony projekt ustawy, i postanawia o umieszczeniu projektu ustawy w ramowym programie prac ustawodawczych Dumy Państwowej. Jeżeli Duma nie postanowi inaczej, to odpowiedzialny komitet określa samodzielnie, zgodnie z regulaminem Dumy oraz ramowym programem prac ustawodawczych izby, tryb przygotowania projektu ustawy do rozpatrzenia przez izbę.

Zgodnie z art. 116 regulaminu Dumy, jeżeli obowiązujące prawodawstwo lub regulamin nie stanowią inaczej, projekty ustaw rozpatruje się w trzech czytaniach. W toku rozpatrywania przez Dumę projektu ustawy w pierwszym czytaniu omawia się jego koncepcję, ocenia się zgodność podstawowych przepisów projektu z konstytucją oraz jego aktualność i znaczenie praktyczne. W zależności od wyniku debaty nad projektem ustawy Duma Państwowa może przyjąć projekt w pierwszym czytaniu i kontynuować pracę nad nim z uwzględnieniem wniosków i uwag w postaci poprawek albo odrzucić projekt ustawy w pierwszym czytaniu.

Poprawki do projektu ustawy są przedkładane w postaci zmian w brzmieniu artykułów albo w postaci uzupełnienia projektu o konkretne artykuły, albo w postaci wniosków o wykreślenie konkretnych słów, punktów, ustępów lub artykułów projektów ustawy. W trakcie przygotowywania projektu do drugiego czytania komitet odpowiedzialny analizuje przedłożone poprawki. Poprawki

podlegają rozpatrzeniu na posiedzeniu komitetu, o którego terminie zostaje powiadomiony podmiot, który przedłożył projekt ustawy, a także podmioty, które zgłosiły poprawki do projektu. Komitet może: zaakceptować treść poprawek i umieścić je w tekście ustawy, zlecić Dumie przyjęcie wykazu poprawek zaaprobowanych przez siebie, przedłożyć Dumie wykaz poprawek uznanych przez siebie za kwalifikujące się do odrzucenia, jak również wykaz poprawek, co do których nie podjął decyzji.

Drugie czytanie tekstu ustawy sprowadza się do rozpatrzenia poprawek do projektu ustawy. Uchwała o przyjęciu poprawek do projektu ustawy federalnej podejmowana jest większością głosów ogólnej liczby deputowanych, natomiast uchwała o przyjęciu poprawek do federalnej ustawy konstytucyjnej większością dwóch trzecich głosów. W rezultacie drugiego czytania projektu Duma może przyjąć projekt ustawy w drugim czytaniu. Jeżeli taki wniosek nie uzyskał niezbędnej liczby głosów, to projekt ustawy uważa się za odrzucony i nie podlega on dalszemu rozpatrywaniu, uchwałą izby podjętą większością głosów projekt ustawy może zostać ponownie skierowany do pierwszego czytania. Przyjęty w drugim czytaniu projekt przesyłany jest do komitetu odpowiedzialnego w celu usunięcia ewentualnych sprzeczności wewnętrznych, właściwego wzajemnego powiązania poszczególnych artykułów i dokonania opracowania redakcyjnego. Po zakończeniu tych prac komitet odpowiedzialny kieruje projekt ustawy do Rady Dumy w celu umieszczenia go w projekcie porządku obrad.

W trzecim czytaniu nie jest dopuszczone wprowadzanie poprawek i ponowne omawianie go w całości bądź w rozbiciu na poszczególne części. Jeżeli Duma nie przyjmie projektu w trzecim czytaniu nie jest on dalej rozpatrywany. Ustawę federalną Duma Państwowa uchwała większością głosów ogólnej liczby deputowanych. Ustawę Federacji Rosyjskiej o poprawkach w konstytucji i federalne ustawy konstytucyjne uważa się za przyjęte, jeżeli za ich przyjęciem głosowało co najmniej dwie trzecie ogólnej liczby deputowanych.

Osobny tryb ustawodawczy ustanawia się dla przyjęcia ustawy federalnej o budżecie federalnym. Porządek ten jest ustalany każdorazowo w specjalnej ustawie o trybie wniesienia, rozpatrzenia i uchwalenia ustawy federalnej o budżecie federalnym, m.in. w ustawie z 1997 r. przyjęto, że ustawa o budżecie federalnym będzie rozpatrywana w czterech czytaniach.

Ustawy uchwalone przez Dumę Państwową są w terminie pięciu dni przekazywane do rozpatrzenia Radzie Federacji, co ma zapewnić wzięcie pod uwagę stanowiska tej izby w procesie ustawodawczym i umożliwić jej wyrażenie akceptacji lub sprzeciwu wobec stanowiska Dumy.

Stosownie do art. 105 pkt. 4 konstytucji ustawę federalną uznaje się zaaprobowaną przez Radę Federacji, jeśli za jej przyjęciem głosowało więcej niż połowa ogólnej liczby jej członków lub jeżeli ustawa nie została rozpatrzona na posiedzeniu Rady w terminie 14 dni od jej wpłynięcia do izby. W ten sposób Rada Federacji samodzielnie rozstrzyga, które z ustaw uchwalonych przez Dumę wymagają rozpatrzenia przez przedstawicieli regionów. Wyjątkiem od tej zasady są ustawy dotyczące zagadnień wymienionych w art. 106 konstytucji, które podlegają obligatoryjnemu rozpatrzeniu przez Radę. Są to ustawy federalne dotyczące:

- budżetu federalnego;
- federalnych podatków i opłat;
- regulacji finansowych, walutowych, kredytowych i celnych oraz emisji pieniądza;
- ratyfikacji i wypowiedzania umów międzynarodowych zawieranych przez Federację Rosyjską;
- statusu i ochrony granicy państwowej federacji;
- wojny i pokoju.

Zarazem jednak art. 106 nie ustanowił żadnego szczególnego terminu, w którym następować ma rozpatrzenie wymienionych ustaw federalnych przez Radę. Sąd Konstytucyjny w odniesieniu do ustaw podlegających rozpatrzeniu obligatoryjnemu stwierdził, że Rada Federacji, rozpoczynając rozpatrywanie ustawy przed upływem czternastodniowego terminu, o którym mowa w art. 105 ust. 4 konstytucji, ma obowiązek podjęcia – w drodze głosowania – uchwały o przyjęciu lub odrzuceniu ustawy. Upłynięcie tego terminu nie zwalnia rady od dopełnienia tego obowiązku. Jeżeli przedmiotem ustawy jest jedna z materii, o której jest mowa w art. 106, to ustawy tej nie można uznać za zaaprobowaną, dopóki Rada Federacji nie zakończy jej rozpatrywania, które musi zostać rozpoczęte – stosownie do art. 105 – nie później niż w ciągu czternastu dni od przekazania tej ustawy Radzie. Jeżeli Rada przekroczy czternastodniowy termin, to ustawy nie uznaje się za zaaprobowaną, a proces jej rozpatrywania kontynuowany jest na kolejnym posiedzeniu Rady, aż do podjęcia uchwały o jej akceptacji lub odrzuceniu³⁹.

Uchwalone przez Dumę ustawy są przekazywane przewodniczącemu Rady Federacji, nadesłana ustawa zostaje zarejestrowana i w terminie nie przekraczającym 48 godzin przekazywana jest wszystkim członkom Rady. Ustanowiony w konstytucji czternastodniowy termin na rozpatrzenie ustawy w Radzie Federacji rozpoczyna się z chwilą zarejestrowania ustawy w Radzie.

Podobnie jak w przypadku Dumy Państwowej główną rolę w procesie rozpatrywania ustaw odgrywają komitety Rady Federacji. Komitet odpowiedzialny za rozpatrzenie ustawy wyznacza przewodniczący Rady lub jego zastępca. Komitet odpowiedzialny rozpatruje uchwaloną przez Dumę ustawę i opiniuje ją. Komitet powinien wskazać w swojej opinii, czy rozpatrywana ustawa federalna podlega zgodnie z art. 106 konstytucji obligatoryjnemu rozpatrzeniu przez Radę Federacji. Ponadto w opinii komitetu znajduje się ocena rozpatrywanej ustawy oraz – w odniesieniu do ustaw nie podlegających obligatoryjnemu rozpatrzeniu – jedna z decyzji, których meritum polega na:

- zaaprobowaniu uchwalonej przez Dumę ustawy i nieprzekładaniu jej izbie do rozpatrzenia,
- zaleceniu Radzie, by na swoim posiedzeniu rozpatrzyła ustawę uchwaloną przez Dumę,

Decyzja, by uchwalonej ustawy nie przedkładać do rozpatrzenia na posiedzeniu Rady zapada wówczas, gdy komitet uzna za możliwe zaaprobowanie ustawy

³⁹ Rosja: *rola drugiej izby w procesie ustawodawczym*, oprac. A. Garlicki, „Przegląd Sejmowy” 1997, nr 3, s. 163–168.

w całości bez wnoszenia do niej zmian i uzupełnień. Decyzja by zalecić Radzie rozpatrzenie ustawy na jej posiedzeniu zapada wówczas, gdy komitet uzna za właściwe odrzucenie ustawy w całości lub wprowadzenie do niej zmian i poprawek. Taka decyzja powinna być umotywowana.

W odniesieniu do ustaw, które podlegają obligatoryjnemu rozpatrzeniu przez Radę, komitet ma prawo podjąć jedną z następujących decyzji:

- zalecić Radzie Federacji, by zaaprobowała ustawę federalną uchwaloną przez Dumę Państwową,
- zalecić Radzie odrzucenie ustawy,

W niektórych wypadkach komitet powinien przedłożyć projekt koniecznych – w jego opinii – zmian i uzupełnień w tekście ustawy federalnej.

W rezultacie omówienia ustawy na posiedzeniu plenarnym Rady podejmuje ona jedną z decyzji, których meritum polega na:

- zaaprobowaniu ustawy federalnej uchwalonej przez Dumę,
- odrzuceniu ustawy.

Uchwała Rady Federacji o zaaprobowaniu ustawy federalnej jest podejmowana większością głosów ogólnej liczby członków rady. Ustawę uważa się za odrzuconą, jeżeli za jej przyjęciem nie głosowała wymagana liczba członków Rady. Większością trzech czwartych głosów (134) Rada przyjmuje federalne ustawy konstytucyjne i ustawy Federacji Rosyjskiej o zmianach w konstytucji.

Uchwała Rady Federacji o odrzuceniu ustawy federalnej może zawierać wykaz części, rozdziałów, artykułów oraz ustępów, w stosunku do których niezbędne jest usunięcie różnicy zdań pomiędzy obu izbami.

Zaaprobowane przez Radę Federacji ustawy są przekazywane w terminie pięciu dni od dnia podjęcia uchwały prezydentowi federacji w celu podpisania i oficjalnego ogłoszenia. Ustawy nie podlegające obligatoryjnemu rozpatrzeniu i nie rozpatrzone przez Radę są przesyłane prezydentowi piętnastego dnia od dnia przekazania ustawy federalnej przez Dumę Państwową. Uchwała Rady Federacji o odrzuceniu ustawy jest przesyłana w terminie pięciu dni do Dumy Państwowej.

W przypadku odrzucenia ustawy federalnej przez Radę Federacji Rada Dumy Państwowej przekazuje ustawę komitetowi odpowiedzialnemu do ponownego rozpatrzenia, w wyniku którego komitet może zalecić:

- powołanie komisji rozjemczej w celu przezwyciężenia powstałych rozbieżności,
- uchwalenie ustawy w brzmieniu przyjętym uprzednio przez Dumę Państwową,
- wycofanie ustawy z procedury jej powtórznego uchwalenia.

Z inicjatywy Dumy Państwowej lub Rady Federacji powołuje się komisję rozjemczą spośród deputowanych do Dumy i członków Rady Federacji na zasadzie parytetu. Komisja rozpatruje tylko te przepisy ustawy, co do których zaistniały rozbieżności między izbami. Komisja rozpatruje każde zastrzeżenie Rady z osobna, dążąc do opracowania spójnego tekstu ustawy. Decyzje komisji zapadają w oddzielnych głosowaniach przedstawicieli Rady i Dumy. Decyzja zostaje przyjęta, jeżeli głosowały za nią obie delegacje. Przy powtórnym rozpatrywaniu ustawy

na posiedzeniu Dumy są rozpatrywane wyłącznie propozycje zawarte w protokół komisji rozjemczej, nie rozpatruje się żadnych dodatkowych poprawek. Uchwałę dotyczącą propozycji komisji rozjemczej Duma przyjmuje większością głosów. Uchwalona przez Dumę ustawa w redakcji zaproponowanej przez komisję rozjemczą w ciągu pięciu dni jest przekazywana do rozpatrzenia przez Radę Federacji.

Jeżeli Duma Państwowa nie przyjmie ustawy w brzmieniu zaproponowanym przez komisję rozjemczą i nie zgodzi się z decyzją Rady o jej odrzuceniu, ustawa zostaje poddana pod głosowanie w brzmieniu przyjętym wcześniej. W takim wypadku ustawę uważa się za uchwaloną, jeżeli głosowało za nią co najmniej dwie trzecie ogólnej liczby deputowanych do Dumy. Uchwalona w wymienionym trybie ustawa jest w ciągu pięciu dni przekazywana prezydentowi celem jej podpisania i ogłoszenia.

Jeżeli Duma Państwowa uchwali ustawę z uwzględnieniem wszystkich propozycji Rady Federacji, to właściwy komitet Rady potwierdza to swoją opinią i składa wniosek o zaaprobowanie ustawy bez jej omawiania na posiedzeniu Rady. Jeżeli Duma Państwowa uchwali ustawę z uwzględnieniem części poprawek Rady Federacji, to izba ta rozpatruje ustawę jako nowo uchwaloną.

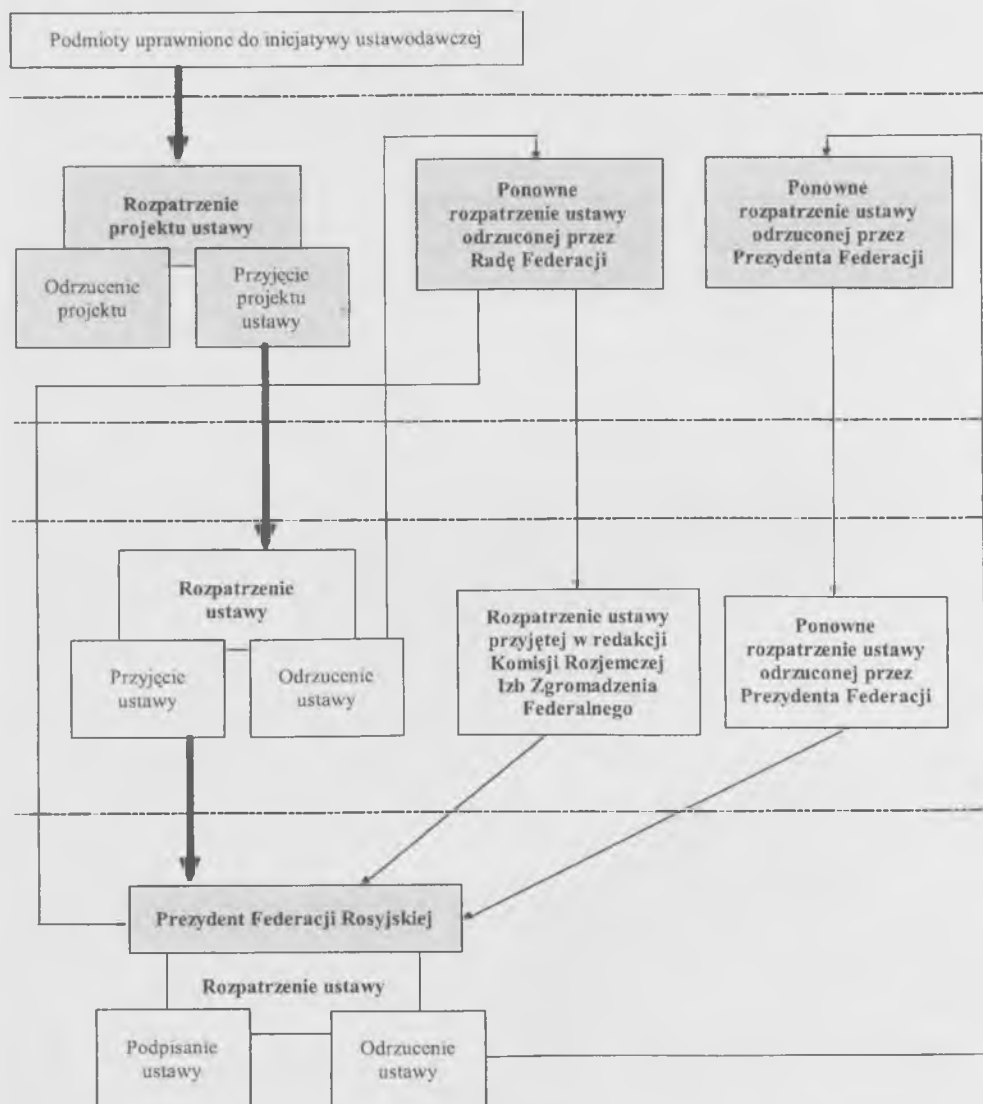
Ustawy podpisuje i ogłasza prezydent federacji, któremu wobec ustaw uchwalonych przez Zgromadzenie Federalne przysługuje prawo weta. Jeżeli prezydent w ciągu 14 dni od dnia otrzymania ustawy odrzuci ją, to zostaje ona przekazana Dumie do ponownego rozpatrzenia.

Komitet Dumy odpowiedzialny za projekt ustawy w ciągu dziesięciu dni rozpatruje prezydenckie powody odrzucenia ustawy i przedkłada izbie projekt uchwały, w którym może zalecić izbie wybór jednego z następujących wariantów postępowania:

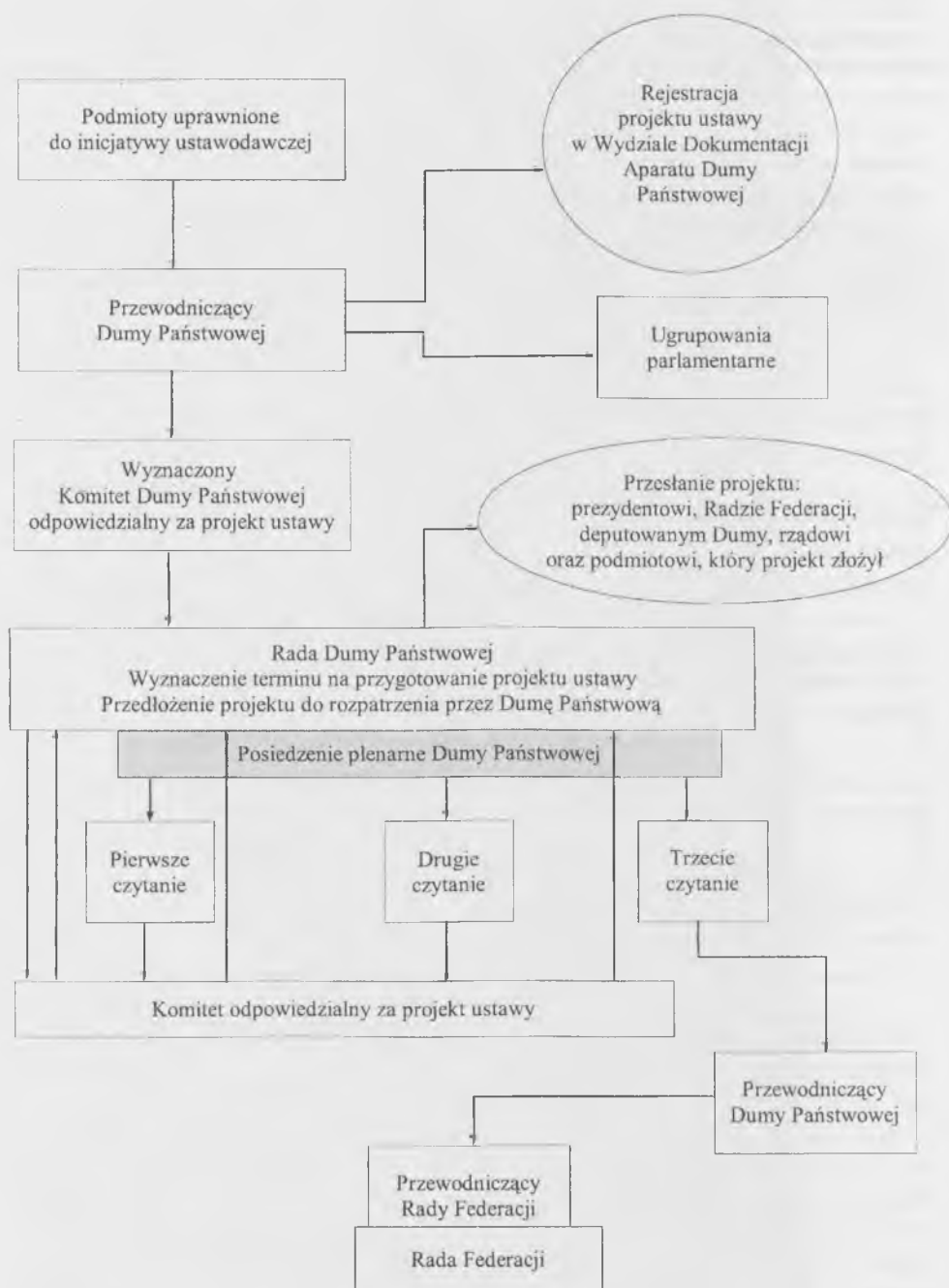
- uchwalenie ustawy w brzmieniu proponowanym przez prezydenta,
- uznanie powodów decyzji prezydenta i wycofanie ustawy z procedury dalszego rozpatrywania,
- uchwalenie ustawy z uwzględnieniem propozycji prezydenta,
- powołanie specjalnej komisji w celu usunięcia powstałych różnic i zaproponowanie prezydentowi, a także Radzie Federacji, by organy te skierowały do niej swoich przedstawicieli,
- zaaprobowanie ustawy w brzmieniu przyjętym wcześniej.

Powtórne rozpatrzenie ustawy odrzuconej przez prezydenta rozpoczyna się od wystąpienia przedstawiciela głowy państwa. Po debacie jako pierwszy pod głosowanie zostaje poddany wniosek, by zaaprobować ustawę w brzmieniu zaproponowanym przez prezydenta albo by zgodzić się z jego motywami i wycofać ustawę z dalszego postępowania ustawodawczego. Wniosek uważa się za przyjęty, jeżeli głosowała za nim większość ogólnej liczby deputowanych. Jeżeli ustawa federalna w brzmieniu zaproponowanym przez prezydenta nie uzyska większości głosów, to izba na wniosek przedstawiciela prezydenta może podjąć uchwałę o kontynuowaniu pracy nad wymienioną ustawą, poczynając od procedury pierwszego czytania projektu ustawy. W przypadku podjęcia uchwały o powołaniu komisji specjalnej ustawa federalna zostaje przekazana tej komisji

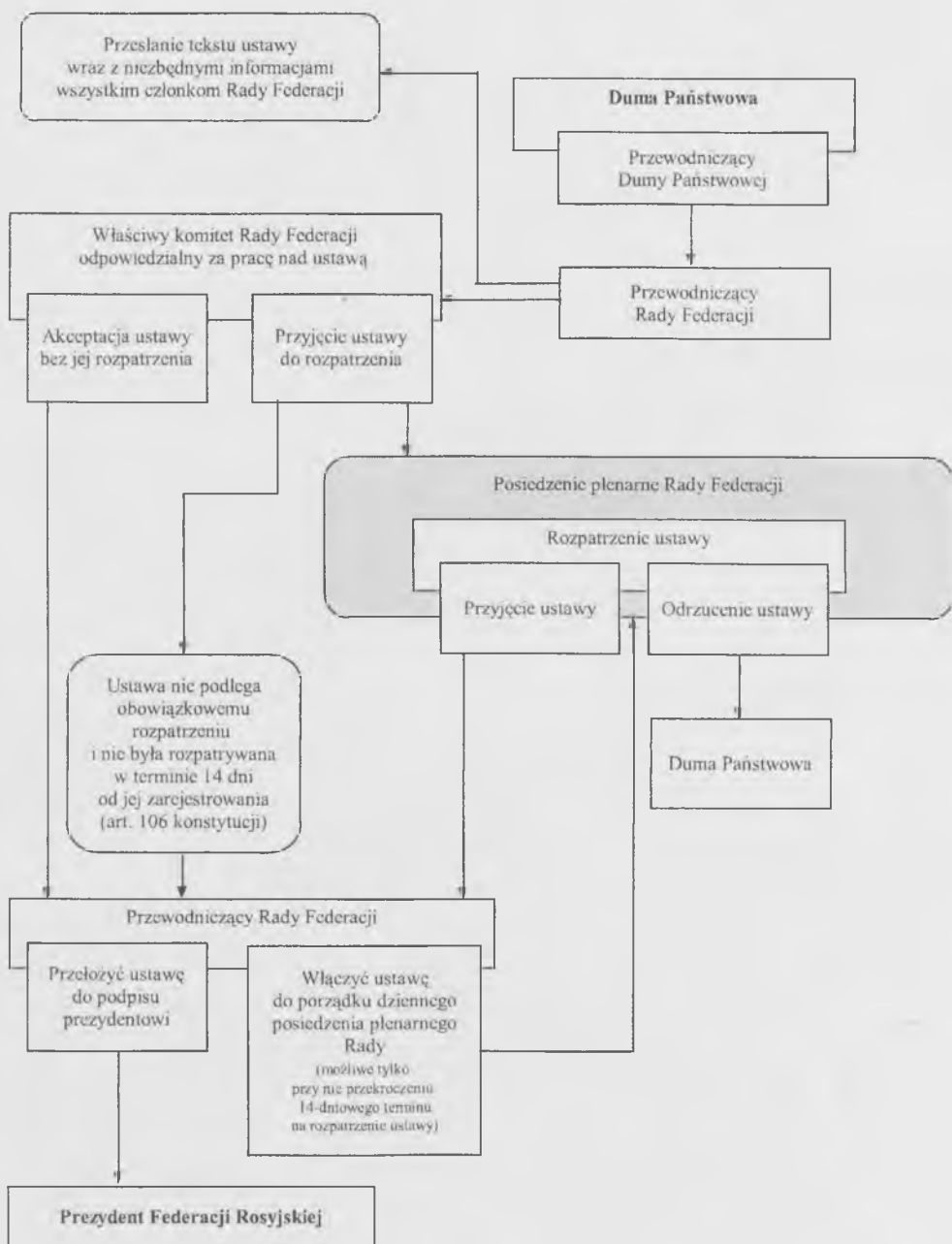
Rys. 1. Schemat przyjęcia ustawy federalnej.

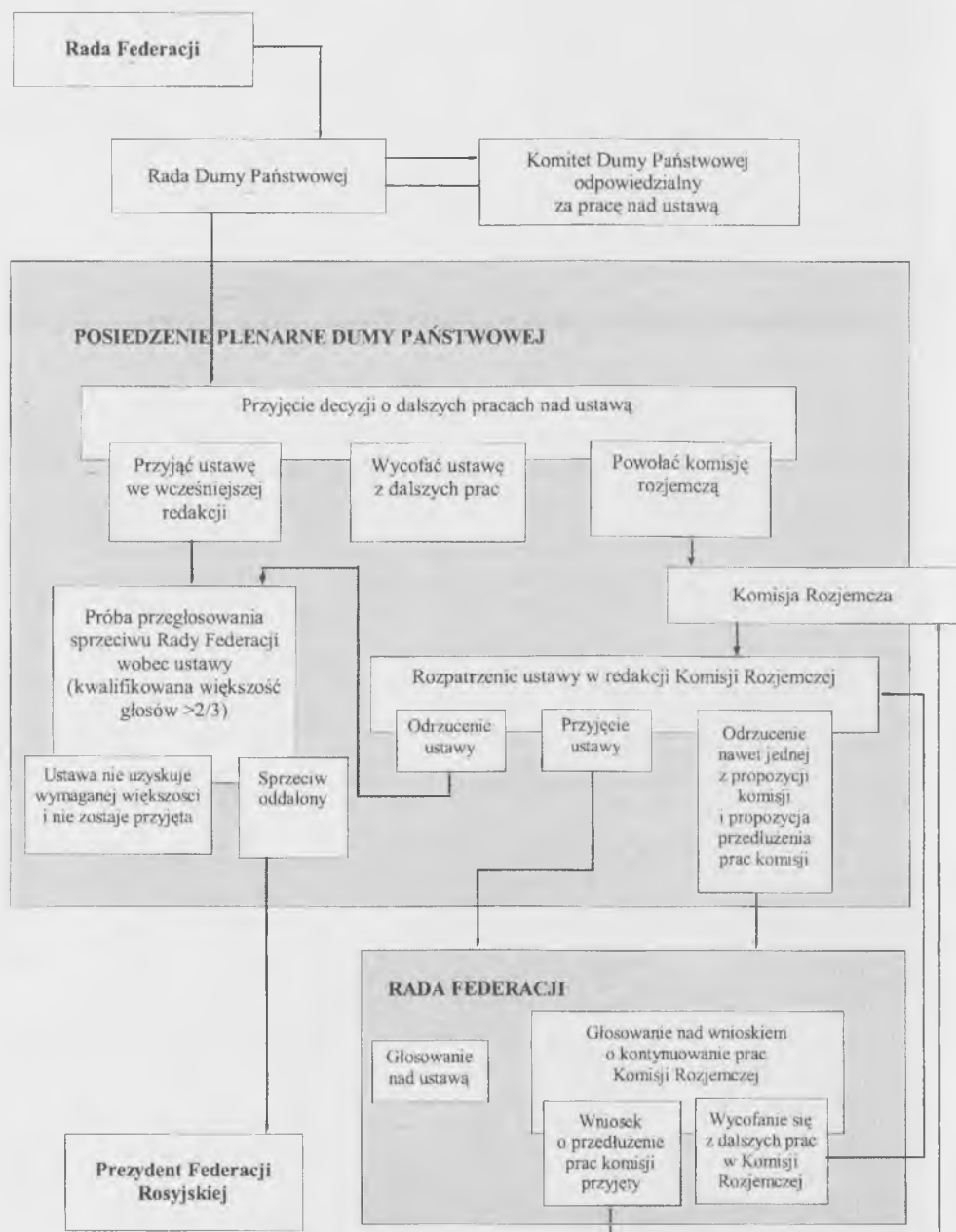
Rys. 2. Ogólny schemat przyjęcia przez Dumę Państwową ustawy federalnej.

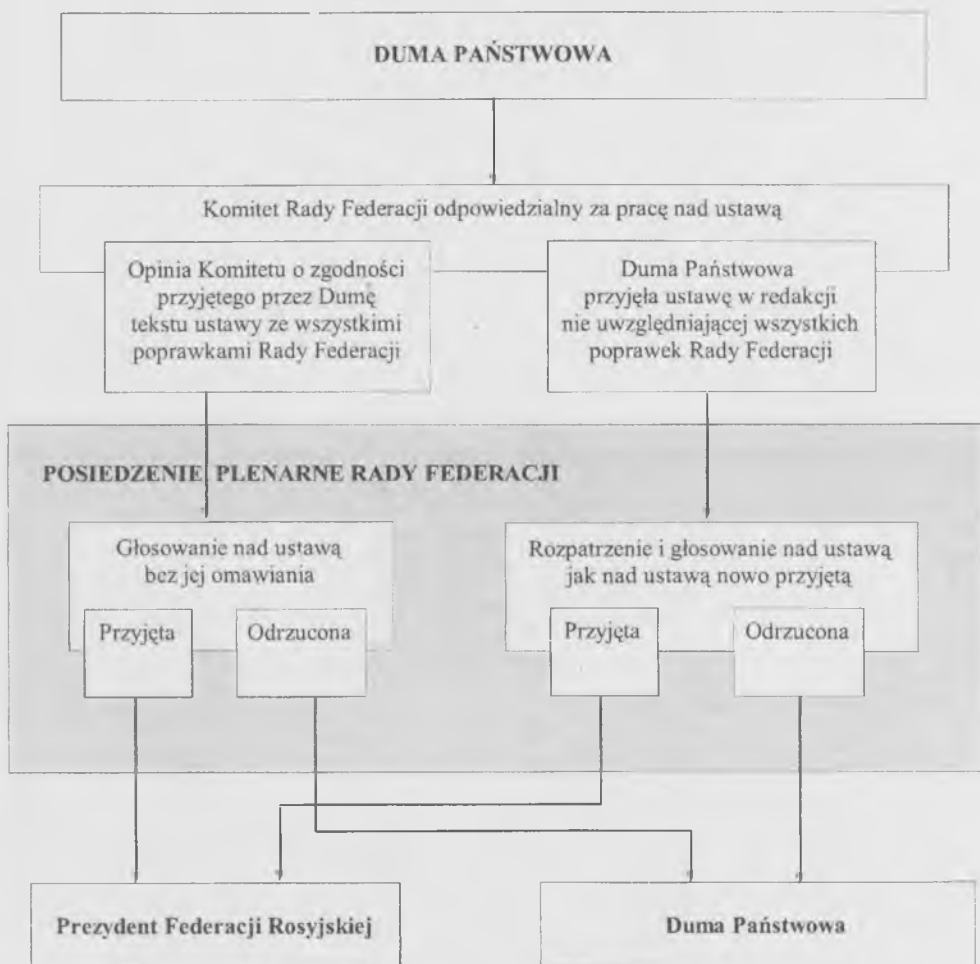
Rys. 3. Schemat rozpatrzenia ustawy federalnej w Radzie Federacji.

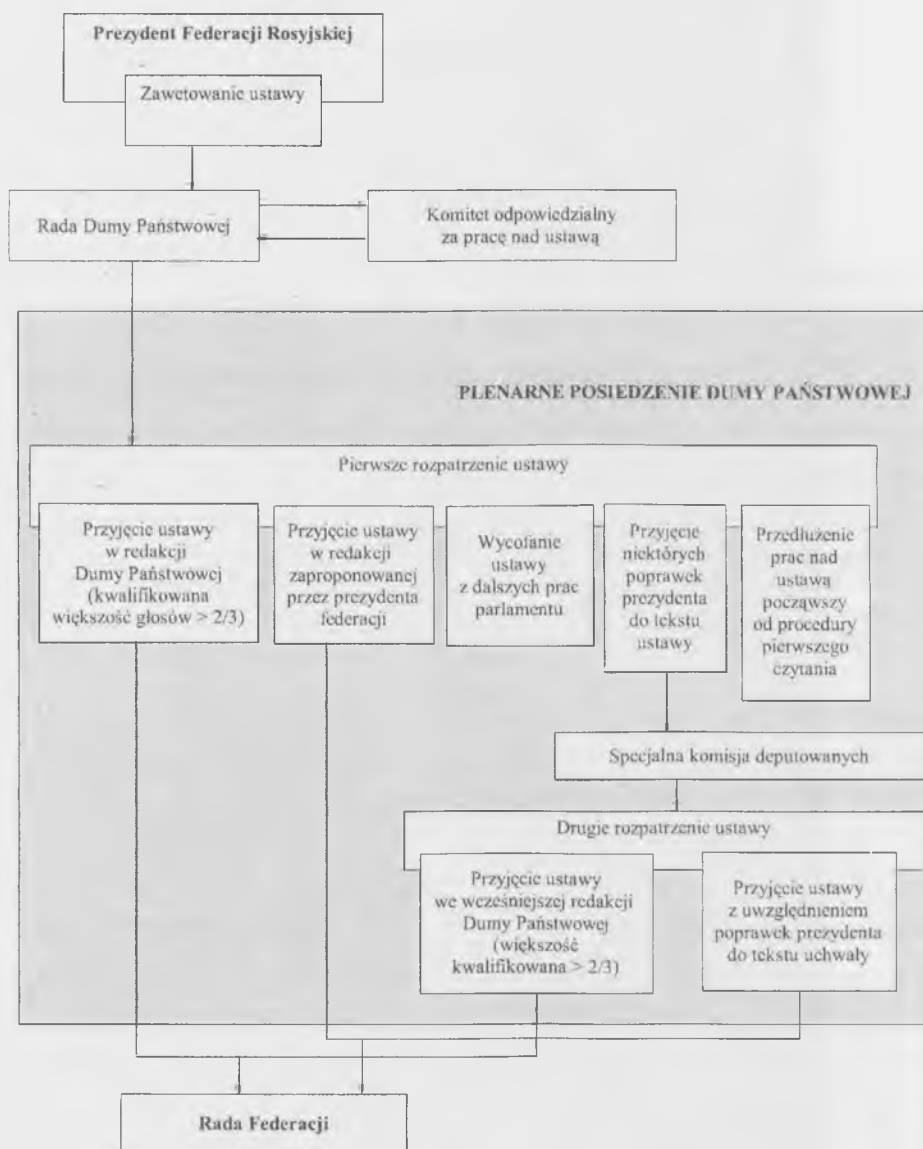
Rys. 4. Schemat powtórnego rozpatrzenia przez Dumę Państwową ustawy odrzuconej przez Radę Federacji.

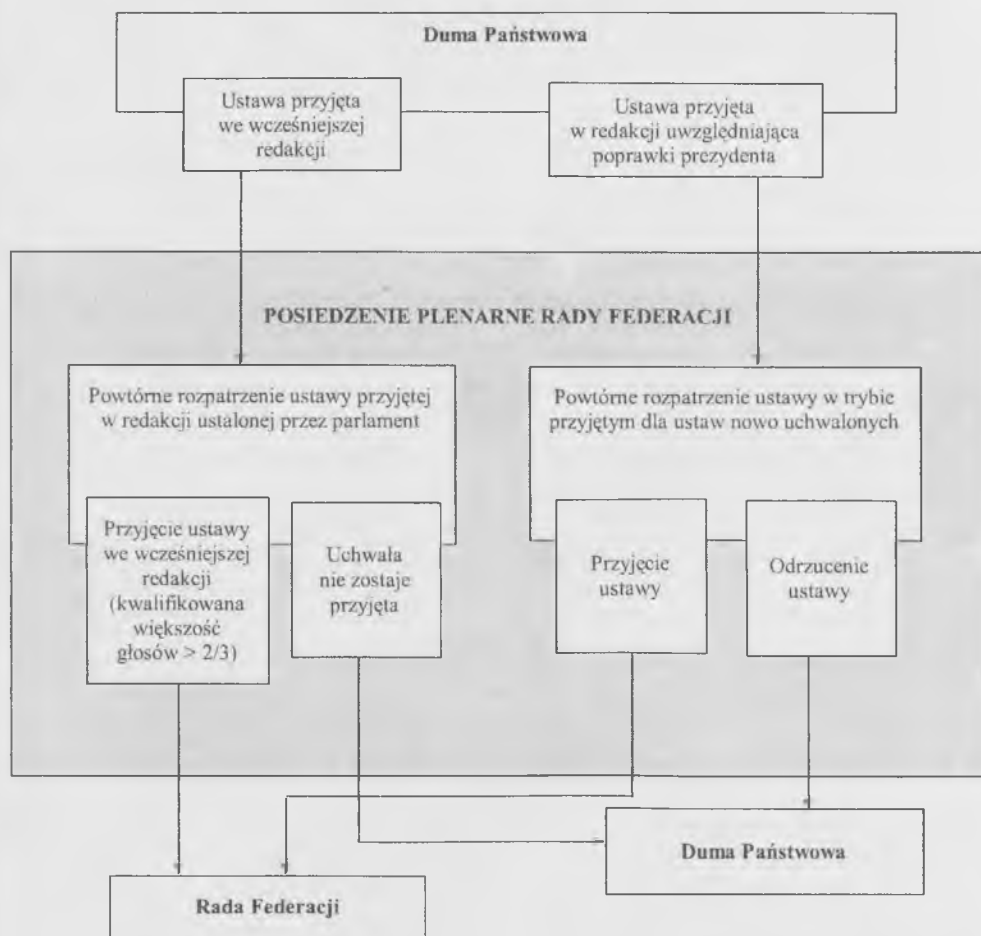
Rys. 5. Schemat rozpatrzenia przez Radę Federacji ustawy przyjętej w Dumie Państwowej w redakcji Komisji Rozjemczej.

Rys. 6. Schemat powtórnego rozpatrzenia przez Dumę Państwową federalnej ustawy odrzuconej przez Prezydenta Federacji.

Rys. 7. Schemat powtórnego rozpatrzenia przez Radę Federacji ustawy odrzuconej przez Prezydenta Federacji.

w celu uzgodnienia redakcji tekstu. Wydając postanowienia, komisja działa zgodnie z zasadą „jedna strona – jeden głos”, przy czym członkowie komisji z ramienia Dumy podejmują decyzję większością głosów. Ustalenia komisji uważa się za przyjęte, jeżeli strony uzgodniły jednolite stanowisko w odniesieniu do każdej propozycji prezydenta. Po zakończeniu prac komisji przedstawia się ustawę Dumie do uchwalenia; ustawę uważa się za przyjętą, jeżeli głosowała za nią większość ogólnej liczby deputowanych.

Na wniosek komitetu odpowiedzialnego może zostać poddana pod głosowanie uchwała o zaaprobowaniu ustawy federalnej w brzmieniu przyjętym wcześniej przez Dumę Państwową. W takim przypadku ustawę uważa się za uchwaloną, jeżeli za jej przyjęciem głosowało co najmniej dwie trzecie ogólnej liczby deputowanych.

Przyjęta w nowej redakcji lub zaaprobowana w wersji wcześniejszej ustawa jest przekazywana w terminie pięciu dni Radzie Federacji. Jeżeli po ponownym uchwaleniu przez Dumę ustawy zostaje ona uchwalona w nowym brzmieniu, to ustawa ta jest rozpatrywana przez Radę jako nowo uchwalona.

Przy ponownym rozpatrywaniu ustawy federalnej odrzuconej przez prezydenta i zaaprobowanej przez Dumę we wcześniejszym brzmieniu Rada Federacji ma prawo:

- nie rozpoczynać omawiania ustawy i poddać pod głosowanie kwestię przyjęcia ustawy w redakcji zaproponowanej przez Dumę,
- rozpocząć omawianie ustawy.

Ustawę uważa się za zaaprobowaną przez Radę Federacji, jeżeli decyzja w tej sprawie została przyjęta większością dwóch trzecich głosów ogólnej liczby deputowanych do Rady, w takim wypadku prezydent jest zobowiązany w ciągu siedmiu dni podpisać ustawę i zarządzić jej ogłoszenie.

Jeżeli ustawa w redakcji Dumy Państwowej nie uzyskała aprobaty dwóch trzecich głosów członków rady, to ustawa ta zostaje przez izbę odrzucona. Decyzja Rady jest w ciągu pięciu dni przekazywana do Dumy Państwowej.

3. Rząd federalny

Jedną z najistotniejszych cech demokracji jest instytucjonalizacja procesów decyzyjnych. Składa się na nią katalog struktur i procedur zabezpieczających przed podjęciem arbitralnych decyzji przez jednostkę lub wąską grupę osób. Zabezpieczeniem takim jest m.in. określenie relacji pomiędzy konstytucyjnymi ośrodkami władzy państwowej⁴⁰. Współczesne państwa demokratyczne zbudowane są na zasadzie podziału władz, która zakłada iż:

- 1) aparat państwowy realizuje trzy odrębne funkcje: ustawodawczą, wykonawczą i sądową,
- 2) każdej z nich powinna odpowiadać aktywność odrębnego organu państwowego.

⁴⁰ *Systemy polityczne demokracji...*, s. 201.

Zgodnie z konstytucją Federacji Rosyjskiej z dnia 12 grudnia 1993 r. władza państwowa w Federacji Rosyjskiej sprawowana jest na zasadzie podziału na władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Władza wykonawcza (egzekutywa) nie tylko egzekwuje prawo, ale również zgłasza organom ustawodawczym propozycje jego zmian oraz utrzymuje stosunki międzynarodowe. W szerokim sensie obejmuje głowę państwa, członków rządu i urzędników administracji państwowej, przy czym podział ról we władzach wykonawczych w poszczególnych systemach politycznych jest zróżnicowany⁴¹.

Zgodnie z art. 110 konstytucji władzę wykonawczą w Federacji Rosyjskiej sprawuje Rząd Federacji Rosyjskiej. W rzeczywistości władza wykonawcza w federacji jest wieloczłonowa. Składają się na nią prezydent federacji i rząd federacji oraz federalne organy władzy wykonawczej. Rząd federalny jest powiązany ściśle z prezydentem federacji przez fakt powołania i zależności oraz odpowiedzialności. Konstytucja Rosji z grudnia 1993 r. pisana pod nadzorem pierwszego prezydenta Rosji Borysa Jelcyna powstawała w sytuacji konfliktu pomiędzy prezydentem a parlamentem. Jedną ze sfer tego konfliktu była problematyka funkcjonowania rządu federalnego i jego odpowiedzialności. Dla zabezpieczenia swojej pozycji ustrojowej w państwie prezydent Borys Jelcyn w prezydenckim projekcie konstytucji stworzył mechanizmy przyznające prezydentowi decydującą rolę oraz kontrolę nad kierunkiem polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa i uzależniające rząd federalny od urzędu głowy państwa. W związku z powyższym, zgodnie z aktualnie obowiązującą konstytucją, pozycja ustrojowa rządu federalnego sprowadza się do pozostawiania władzą wykonawczą w federacji. Władza wykonawcza federacji powołana jest do spełniania czynności kierowniczo-organizatorskich i wykonawczo-administracyjnych. Czynności te wynikają zarówno z podziału władzy w federacji, jak i charakteru organów władzy państwowej federacji. Federalne organy władzy ustawodawczej, zgodnie z postanowieniami art. 110 i 110 konstytucji, stanowią wyodrębnioną i samodzielną grupę organów władzy państwowej⁴².

Posługując się terminem rząd, na ogół rozumie się kolegialny organ państwowy złożony z premiera i ministrów. Zgodnie z konstytucją rząd Federacji Rosyjskiej składa się przewodniczącego rządu, jego zastępców i ministrów federalnych. Na mocy konstytucji w skład rządu włączono wąski krąg ludzi i stworzono ciało bardziej operatywne w zarządzaniu państwem oraz odpowiedzialne za kierowanie i zarządzanie administracją państwową. Jednakże we współczesnej Rosji obok rządu wąsko rozumianego (odpowiednika gabinetu) funkcjonuje również pojęcie rządu federalnego w szerokim rozumieniu⁴³. W jego skład wchodzi wszystkie federalne organy władzy wykonawczej wymienione w dekreście prezydenta o strukturze federalnych organów władzy wykonawczej z dnia 30 kwietnia 1998 r.

Na czele rządu federalnego stoi premier, który jest kierownikiem kolegielnego organu federalnej władzy wykonawczej. Przewodnictwo premiera sprowadza się

⁴¹ S. D. Tansey, *Nauki polityczne*, Poznań 1995, s. 187.

⁴² E. Zieliński, *op.cit.*, s. 179.

⁴³ *Ustroje państw współczesnych*, pod red. E. Gdulewicz, Lublin 2002, t. 2, s. 145.

przede wszystkim do określania podstawowych kierunków działalności rządu federacji i organizowania jego pracy. Premier reprezentuje rząd na obszarze federacji poza jej granicami, przewodniczy obradom, dysponując prawem decydującego głosu, podpisuje akty wydawane przez rząd federacji, przedkłada prezydentowi federacji propozycje dotyczące struktury federalnych organów władzy wykonawczej, mianowania na stanowisko i odwoływania ze stanowiska wicepremierów rządu i ministrów federalnych oraz stosowania wobec nich kar dyscyplinarnych, wyznacza zakres obowiązków wicepremierów, systematycznie informuje prezydenta o pracy rządu. Ministrowie federalni uczestniczą z prawem decydującego głosu w posiedzeniach rządu, biorą udział w przygotowywaniu uchwał i zarządzeń rządu oraz zapewniają ich wykonanie, biorą udział w opracowaniu i realizacji polityki rządu federacji, posiadają przewidziane przez ustawodawstwo federacji uprawnienia kierowników właściwych federalnych organów władzy wykonawczej; rząd rosyjski rozstrzyga sprawy przy obligatoryjnym udziale ministrów federalnych lub przedstawicieli ministerstw federalnych, do których zakresu działania te sprawy należą.

We współczesnej Rosji wyróżnić można dwa rodzaje organów federalnej władzy wykonawczej – rząd i federalne organy władzy wykonawczej. W skład rządu wchodzi: premier, wicepremierzy i ministrowie federalni. Ministerstwa federalne są to wielkie organizacje administracyjne obejmujące jednorodne lub pokrewne dziedziny i zawiadujące metodami administracyjnymi w podległej sferze stosunków społecznych, aktywność rozwijana jest w formach właściwych dla administracji centralnej. Ustawa o rządzie Federacji Rosyjskiej z 14 maja 1997 r.⁴⁴ przewiduje funkcjonowanie 22 ministerstw federalnych. Ministerstwa federalne dzielą się na cztery rodzaje:

- 1) polityczno-administracyjne: obrony, finansów, sprawiedliwości, spraw wewnętrznych, polityki regionalnej i narodowościowej, spraw zagranicznych, obrony cywilnej,
- 2) zarządzania gospodarką narodową: mienia państwowego, paliw i energetyki, gospodarki, przemysłu i handlu, rolnictwa i gospodarki żywnościowej, zasobów naturalnych, energii atomowej, polityki gruntowej, budownictwa oraz gospodarki mieszkaniowej i komunalnej,
- 3) oświatowo-socjalne: nauki i technologii, szkolnictwa ogólnego i zawodowego, kultury, zdrowia, pracy i spraw socjalnych,
- 4) usługowo-łącznościowe: transportu⁴⁵.

W skład struktury federalnych organów władzy wykonawczej wchodzi ponadto:

- 1) Państwowe Komitety Federacji Rosyjskiej – instytucje administracyjne powołane do zarządzania określonymi międzybranżowymi dziedzinami, zorganizowane na wzór ministerstw, z rozbudowaną administracją centralną odziedziczoną jeszcze po strukturze administracyjnej ZSRR. Komitety federalne stanowią po prostu centralne urzędy państwowe zawiadujące

⁴⁴ Federalna Ustawa Konstytucyjna „O Rządzie Federacji Rosyjskiej”, [w:] *Wybrane akty prawne Federacji Rosyjskiej*, Biuletyn BSiE Kancelarii Sejmu, Warszawa 1999, s. 5–30.

⁴⁵ *Federacja Rosyjska...*, s. 114.

pewnymi wyodrębnionymi dziedzinami administracji. W Federacji Rosyjskiej nastąpiła stopniowa rezygnacja z funkcjonowania federalnych komitetów – zarówno dekret prezydenta federacji z 10 stycznia 1994 r., jak i dekret prezydenta z 30 kwietnia 1998 r. o strukturze federalnych organów władzy wykonawczej nakazywały likwidację niektórych komitetów federalnych. Liczba komitetów ulega zmniejszeniu, a ich funkcję przejmują ministerstwa lub są w ogóle likwidowane, co świadczy o rozwoju nowoczesnych standardów administracji państwowej. Aktualnie istnieje 11 takich komitetów.

- 2) Federalne Komisje Rosji – funkcjonują tylko dwie takie komisje: ds. rynku papierów wartościowych i komisja energetyczna Federacji Rosyjskiej.
- 3) Federalne służby Rosji – są to instytucje powołane do pełnienia wydzielonych czynności ochronnych i nadzorczych w wąskich dziedzinach działalności aparatu państwowego (np. służba bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, służba wywiadu zagranicznego, polityki podatkowej). Dekret prezydenta *O strukturze federalnych organów władzy wykonawczej* przewiduje się funkcjonowanie 17 służb federalnych

Struktura administracji państwa jest mocno rozbudowana. Tworzenie instytucji i interwencji administracyjnej związane jest z problemami i patologiami życia społecznego i mają one pomóc przy pomocy działań administracyjnych w ich rozwiązywaniu. Pozostałe organy, tj. agencje rządowe i federalne organy nadzoru Rosji, występują w wymiarze śladowym, a tworzenie tych organów wynika z konieczności zajęcia się w działalności administracyjnej pewnymi problemami życia zbiorowego, tak funkcjonują trzy agencje rządowe ds. patentów i znaków towarowych, agencja kosmiczna i agencja łączności i informacji rządowej przy prezydencie federacji oraz federalny nadzór górniczy i przemysłowy Rosji i federalny nadzór w zakresie bezpieczeństwa jądrowego i radiacyjnego⁴⁶. Ponadto w strukturę federalnych organów władzy wykonawczej włączono instytucje bezpośrednio związane z urzędem prezydenckim: gabinet prezydenta Federacji Rosyjskiej, główny urząd ds. programów specjalnych prezydenta federacji, państwową komisję techniczną przy prezydencie federacji oraz komitet ds. problematyki konwencyjnej w zakresie broni chemicznej i biologicznej przy prezydencie federacji.

Rząd federalny jest organem kolegialnym, ponosi odpowiedzialność jako całość i jako organ kolegialny jest zobowiązany do rozwijania działalności i występowania przed parlamentem i prezydentem. Poszczególni ministrowie rządu pozostają odpowiedzialni jako jednostki działające na powierzonym im odcinku administracji centralnej. Podstawową formą działalności rządu są posiedzenia, które odbywają się nie rzadziej niż raz w miesiącu. Wicepremierzy i ministrowie federalni uczestniczą w posiedzeniach osobiście, o niemożności wzięcia udziału w posiedzeniach informują premiera rządu. W posiedzeniach rządu mają prawo uczestniczyć także inne osoby w trybie ustalonym przez ustawodawstwo federalne. Rząd federalny informuje obywateli za pośrednictwem środków masowego

⁴⁶ Por. E. Zieliński, op.cit., s. 188–190.

przekazu o kwestiach rozpatrzonych na jego posiedzeniach oraz o podjętych w związku z nimi decyzjach. Poszczególne kwestie rząd może rozpatrywać na posiedzeniach niejawnych. Na posiedzeniach rządu rozstrzyga się najważniejsze zagadnienia w zakresie spraw gospodarczych i socjalno-kulturalnych. Wyłącznie na posiedzeniach rządu podejmuje się decyzje o przedłożeniu Dumie Państwowej budżetu federalnego oraz sprawozdania z wykonania budżetu, rozpatruje się projekty programów rozwoju gospodarczego, ustala się wykaz towarów objętych państwową regulacją cen, ustala się wielkość emisji państwowych papierów wartościowych, podejmuje się decyzje w sprawie wniesienia do Dumy przez rząd federacji projektów ustaw, rozpatruje się projekty prywatyzacji federalnej własności państwowej, kwestie związane z nabywaniem przez państwo akcji, rozpatruje się kwestie związane z zawarciem podlegających ratyfikacji układów międzynarodowych, podejmuje się decyzje w sprawie podpisania porozumień z organami władzy wykonawczej podmiotów federacji, zatwierdza się statuty ministerstw federalnych oraz innych organów władzy wykonawczej. Wszystkie sprawy omawiane na posiedzeniach rządu są uprzednio przygotowywane przez poszczególne resorty. Na posiedzeniach rządu federacji podejmuje się decyzje większością głosów członków rządu.

Kluczową postacią rosyjskiej sceny politycznej, której podlegają organy władzy wykonawczej, jest prezydent. Regulacja wzajemnych zależności pomiędzy prezydentem a rządem stanowi jedno z ważniejszych zagadnień systemu politycznego Rosji. Federalna ustawa konstytucyjna o rządzie Federacji Rosyjskiej przyjęta dnia 17 grudnia 1997 r. miała za zadanie uregulować status i porządek działalności rządu federacji. Ustawa ta w art. 1 podkreśliła niezależność rządu federacji jako organu władzy państwowej, powołanego do sprawowania władzy wykonawczej. Zgodnie z tym artykułem rząd federacji jest organem kolegialnym stojącym na czele jednolitego systemu władzy wykonawczej w Federacji Rosyjskiej – oznaczałoby to, że cały system federalnych organów władzy wykonawczej podporządkowany jest rządowi, który sprawuje nad nimi bezpośredni nadzór i kierownictwo. Przepis ten miał najprawdopodobniej na celu wzmocnienie pozycji rządu wśród najwyższych organów władzy państwowej i jest rozszerzeniem art. 110 konstytucji. Jednocześnie jednak w rozdziale V ustawy, dotyczącym stosunków wzajemnych między rządem a prezydentem, przyjęto odrębne zasady kierowania niektórymi federalnymi organami władzy wykonawczej. Zgodnie z art. 32 ustawy prezydent Federacji Rosyjskiej, zgodnie z konstytucją, federalnymi ustawami konstytucyjnymi, ustawami federalnymi kieruje działalnością federalnych organów władzy wykonawczej zawiadujących zagadnieniami związanymi z obronnością, bezpieczeństwem, sprawami wewnętrznymi, sprawami zagranicznymi, zapobieganiem sytuacjom nadzwyczajnym i likwidacją klęsk żywiołowych, zatwierdza na wniosek premiera ich statuty oraz powołuje ich kierowników. Rząd federalny w zgodności z konstytucją, ustawami federalnymi i dekretemi oraz rozporządzeniami prezydenta koordynuje działalność federalnych organów władzy wykonawczej podporządkowanych prezydentowi. W systemie najwyższych federalnych organów władzy wykonawczej prezydentowi federacji podporządkowano: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo

Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Obrony, Ministerstwo ds. Obrony Cywilnej, Sytuacji Nadzwyczajnych i Likwidacji Skutków Klęsk Żywiolowych, Federalną Służbę Wywiadu Zagranicznego, Federalną Służbę Bezpieczeństwa, Federalną Służbę Ochrony Federacji Rosyjskiej, Federalną Służbę Graniczną, Federalną Agencję Łączności i Informacji Rządowej. Powyższymi urzędami kieruje prezydent federacji, co oznacza wyłączenie spod jurysdykcji rządu federalnego i premiera istotnej sfery problemów dotyczących polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Realizując swoje uprawnienia, ministrowie federalni są podporządkowani rządowi federalnemu, natomiast we wszelkich kwestiach należących na mocy konstytucji i ustaw federalnych do kompetencji głowy państwa są podporządkowani prezydentowi. Fakt podporządkowania kluczowych politycznie federalnych organów władzy prezydentowi oznacza rozdzielenie odpowiedzialności i kontroli nad organami władzy wykonawczej pomiędzy rządem federalnym a prezydentem, który bezpośrednio kieruje działalnością poszczególnych ministerstw, a rząd jedynie koordynuje ich działalność, co wydaje się być złamaniem zasady jednolitości systemu organów władzy wykonawczej w Rosji. Praktyka stosowania tych przepisów odbiega od litery prawa, a przyjęte rozwiązania systemowe są niespójne w swej konstrukcji.

W systemie prezydenckim proces tworzenia władzy wykonawczej jest związany z pozycją ustrojową pochodzącej z powszechnych wyborów głowy państwa. Logikę przyjętego w Rosji systemu rządów determinuje fakt, że prezydent musi mieć zapewniony wpływ na najważniejsze sfery działań władzy wykonawczej. W ramach swych kompetencji działalność prezydenta skupia się na wytyczaniu kierunków ogólnej polityki wewnętrznej, zapewnieniu porządku i bezpieczeństwa wewnętrznego i na zewnątrz państwa. Zakres działania prezydenta jest związany z funkcjonowaniem władzy wykonawczej, dlatego też rząd federacji został podporządkowany głowie państwa. Głowa państwa jest bezpośrednim zwierzchnikiem premiera i ministrów federalnych. Prezydent zapewnia skoordynowane współdziałanie rządu federacji z innymi organami władzy państwowej. Prezydent posiada prawo przewodniczenia posiedzeniom rządu federacji, a wszelkie uchwały i zarządzenia rządu mogą zostać uchylone przez prezydenta, jeżeli uzna je za sprzeczne z konstytucją, ustawami federalnymi a także dekretami głowy państwa.

Rząd federalny jest ściśle związany z urzędem prezydenckim także poprzez fakt powoływania, zależności i odpowiedzialności. W konstytucji oraz innych aktach prawnych federacji zawarto mechanizmy, za pośrednictwem których prezydent formuje rząd federacji zgodnie ze swoją wolą i wpływa na jego merytoryczną pracę. Powoływanie rządu w całej rozciągłości jest uzależnione od prezydenta, który dokonuje swobodnego wyboru kandydata na premiera (jest to suwerenna decyzja głowy państwa) i powołuje go na to stanowisko, ale prezydent czyni to za zgodą Dumy Państwowej. Wniosek w sprawie kandydata na szefa rządu jest przedkładany nie później niż w ciągu dwóch tygodni od chwili objęcia urzędu przez nowo wybranego prezydenta lub od chwili dymisji rządu. Parlament ma tylko nieznaczny wpływ na wybór premiera rządu federalnego jedynie przez wyrażenie zgody na jego kandydaturę, ponadto prezydent może

powołać premiera bez uwzględnienia stanowiska Dumy. Po trzykrotnym odrzuceniu przez Dumę proponowanej przez prezydenta kandydatury prezydent powołuje na stanowisko wybraną przez siebie osobę i rozwiązuje Dumę. Duma jest więc ograniczona w ewentualnym kontestowaniu propozycji prezydenta, zarówno gdy idzie o czas przeznaczony na zajęcie stanowiska (ma na to dwa tygodnie), jak i o możliwość niewyrażenia zgody na kandydaturę przedstawioną przez prezydenta (możliwość rozpisania przez prezydenta nowych wyborów)⁴⁷.

Pretendent do stanowiska premiera nie musi być członkiem ugrupowania parlamentarnego ani deputowanym do Zgromadzenia Federalnego, co jest wymagane m.in. w Wielkiej Brytanii, gdzie istnieje wymóg, że zarówno premier, jak i ministrowie muszą zasiadać w parlamencie, jak również we Francji, w której przyszli członkowie rządu uczestniczą w wyborach i uzyskują mandat parlamentarny, składając go po objęciu funkcji w rządzie (niepołączalność funkcji członka rządu z piastowaniem mandatu parlamentarnego stanowi odejście od systemu parlamentarnego w stronę zwiększenia ich zależności od premiera i prezydenta).

Prezydent powołuje także wicepremierów i ministrów federalnych, mianowanie odbywa się na wniosek premiera rządu. Kadencja rządu federalnego nie jest wprost określona w konstytucji federacji. Ustawa zasadnicza stwierdza jedynie, że rząd składa swe pełnomocnictwa na ręce nowo wybranego prezydenta (art. 116). Prezydent federacji wybierany jest na cztery lata. Wynika z tego, że kadencja rządu federalnego też sprowadza się do czterech lat. Zrównanie kadencji rządu z kadencją prezydenta wydaje się być najbardziej logicznym rozwiązaniem. Prezydent i rząd federacji należą do tego samego rodzaju władzy wykonawczej. Prezydent federacji wybierany w wyborach powszechnych do pełnienia funkcji głowy państwa i władzy wykonawczej powołuje przedłużenie tej władzy w postaci rządu federalnego, ściśle z nim współdziałającego. Władza wykonawcza jako samodzielna władza w przyjętym podziale władzy posiada autonomiczną kadencję, związaną z kadencją prezydenta federacji⁴⁸.

Kadencja rządu nie jest określona w konstytucji. Przepisy ustawy zasadniczej stanowią, iż rząd federacji składa swe pełnomocnictwa na ręce nowo wybranego prezydenta, co wskazuje na powiązanie i zrównanie kadencji rządu z kadencją prezydenta. Miałoby to swoje uzasadnienie, gdyż zarówno rząd, jak i prezydent należą do tego samego rodzaju organów władzy wykonawczej. Prezydent wybrany w wyborach powszechnych do pełnienia roli głowy państwa i władzy wykonawczej powołuje przedłużenie tej władzy w formie rządu ściśle z nim współdziałającego⁴⁹. Kadencja rządu może ulec przedterminowemu skróceniu. O ile proces formowania rządu można uznać za sferę działania, w której dominującą rolę odgrywa głowa państwa, o tyle odwołanie rządu federalnego może być, zgodnie z konstytucją, następstwem kilku procedur:

- 1) rząd federacji może podać się do dymisji, którą przyjmuje lub nie przyjmuje prezydent Federacji Rosyjskiej;

⁴⁷ *Ustroje państw...*, s. 145.

⁴⁸ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 185.

⁴⁹ *Federacja Rosyjska...*, s. 114.

- 2) Duma Państwowa może wyrazić wotum nieufności dla rządu. Uchwała o wyrażeniu wotum nieufności jest podejmowana większością głosów ogólnej liczby deputowanych. Po wyrażeniu przez Dumę wotum nieufności dla rządu prezydent ma prawo zdymisjonować rząd lub nie zgodzić się z decyzją Dumy. W przypadku, gdy Duma Państwowa w ciągu trzech miesięcy powtórnie wyrazi wotum nieufności rządowi, prezydent federacji dymisjonuje rząd albo rozwiązuje Dumę Państwową;
- 3) Premier rządu federacji może zwrócić się do Dumy Państwowej z wnioskiem o udzielenie wotum zaufania, jeśli Duma odmówi wotum zaufania, prezydent w ciągu siedmiu dni dymisjonuje rząd albo rozwiązuje Dumę Państwową;
- 4) Rząd federacji może zdymisjonować prezydent.

W ostatnim z wymienionych wypadków ustawa zasadnicza nie precyzuje przesłanek takiej decyzji, co umożliwia prezydentowi swobodę w podejmowaniu decyzji dotyczącej dymisji rządu i w praktyce uzależniało działalność rządu od decyzji prezydenta. W ustawodawstwie rosyjskim podjęto działania, wyływające z konstytucyjnego przepisu o rozdziale władz, mające na celu pewne uniezależnienie premiera od głowy państwa. Przyjęta 30 kwietnia 1998 r. federalna ustawa konstytucyjna *O Rządzie Federacji Rosyjskiej* wprowadziła pewne normy mające na celu wzmocnienie pozycji premiera. Zgodnie z art. 7 ustawy premier rządu rosyjskiego może zostać odwołany decyzją prezydenta jedynie w dwóch wypadkach:

- 1) na wniosek premiera rządu o udzielenie dymisji;
- 2) w wypadku niemożności wywiązania się przez premiera rządu ze swoich obowiązków.

Odwołanie premiera rządu pociąga za sobą jednoczesne ustąpienie całego gabinetu. Tym samym premier rządu uzyskał formalnie większą samodzielność, co zapewne miało podkreślać jego rolę jako osoby formalnie stojącej, zgodnie z konstytucji i ustawami federalnymi, na czele jednolitego systemu organów władzy wykonawczej. Dzięki wprowadzeniu przepisów ustawy o rządzie prezydent nie może zdymisjonować rządu wyłącznie ze swej inicjatywy, co ma szczególne znaczenie w przypadku, jeżeli premier rządu był mianowany na stanowisko za zgodą Dumy Państwowej i posiada jej poparcie. Ponadto ustawa o rządzie jednoznacznie łączy dymisję premiera i dymisję całego gabinetu, co stanowi rozwinięcie i interpretację przepisów konstytucji. W pkt. c art. 83 oraz w art. 117 mowa jest o powołaniu lub dymisji całego gabinetu, a w pkt. e art. 83 o powołaniu i dymisji wicepremierów rządu i ministrów federalnych, nigdzie natomiast nie ma przepisu określającego tryb odwołania przewodniczącego rządu. Dlatego też ustawa o rządzie, konkretyzując przepisy konstytucji, przyjęła jako zasadę, że odwołanie premiera rządu pociąga za sobą jednoczesne ustąpienie rządu federacji, zatem prezydent, podejmując decyzję o odwołaniu ze stanowiska premiera, musi liczyć się z koniecznością formowania nowego składu osobowego rządu federacji⁵⁰.

⁵⁰ *Konstytucja Rossijskoj Federacji. Problemnyj..., s. 363.*

Pozycję premiera rządu w systemie najwyższych organów władzy federacji określa przepis art. 87 konstytucji, który stanowi, iż we wszystkich przypadkach, gdy prezydent federacji nie jest w stanie pełnić swych obowiązków, czasowo pełni je przewodniczący rządu federacji. Oznacza to, że premier jest drugą osobą urzędową w państwie.

Ustawa o rządzie federacji reguluje także sferę stosunków pomiędzy rządem federacji a Zgromadzeniem Federalnym. Najważniejszym uprawnieniem rządu w stosunkach z władzą ustawodawczą jest przysługujące mu prawo do inicjatywy ustawodawczej. Prawo to rząd federalny realizuje, wnosząc projekty ustaw do Dumy Państwowej. Oprócz prawa do inicjatywy ustawodawczej rząd posiada prawo do samodzielnego wydawania na podstawie konstytucji ustaw federalnych i dekretów prezydenta, aktów prawnych: uchwał i rozporządzeń, a także zapewnia ich wykonanie. Akty o charakterze normatywnym wydawane są w formie uchwał rządu, a akty dotyczące kwestii organizacyjno-technicznych oraz innych zagadnień bieżących wydawane są w formie zarządzeń rządu. Wykonywanie uchwał i rozporządzeń rządu jest obligatoryjne na całym terytorium federacji. Akty prawne rządu można zaskarżyć do sądu. Rząd ma ponadto prawo zwracać się z apelami, wydawać oświadczenia oraz inne akty nie mające charakteru prawnego.

Oprócz projektów ustaw opracowanych przez rząd ma on prawo zgłaszać, w trybie ustalonym przez regulamin Dumy Państwowej, poprawki do projektów ustaw rozpatrywanych w izbie niższej parlamentu. Rząd federalny może kierować do izb Zgromadzenia Federalnego oficjalne oceny rozpatrywanych przez izby ustaw federalnych i projektów ustaw. Rządowe opinie o projektach ustaw, poprawki do projektów oraz oficjalne oceny rządu są kierowane do właściwej izby Zgromadzenia Federalnego po podpisaniu przez premiera lub jednego z jego zastępców. Oficjalne oceny rządu podlegają obligatoryjnemu ogłoszeniu lub rozpowszechnieniu podczas rozpatrywania ustaw federalnych i projektów ustaw na posiedzeniach izb parlamentu. Obowiązkowemu, pisemnemu zaopiniowaniu przez rząd podlegają wszelkie projekty ustaw dotyczące wprowadzenia lub zniesienia podatków, zwolnień od nich, rozpisywania pożyczek państwa i zmiany zobowiązań finansowych państwa oraz projekty ustaw przewidujące wydatki pokrywane z budżetu federalnego. Opinia rządu przekazywana jest podmiotowi uprawnionemu do inicjatywy ustawodawczej w terminie nie przekraczającym jednego miesiąca od dnia wpływu projektu ustawy do rządu. W uzgodnieniu z właściwym podmiotem termin ten może ulec przedłużeniu. Członkowie rządu mają prawo być obecni i zabierać głos na posiedzeniach izb Zgromadzenia Federalnego, ich komitetów i komisji zgodnie z regulaminami izb.

W celu przedstawienia izbom Zgromadzenia Federalnego projektów ustawy wniesionego przez rząd federacji wyznaczony zostaje oficjalny przedstawiciel (oficjalni przedstawiciele) rządu federacji. Do obrony stanowiska rządu w sprawach opinii, poprawek i oficjalnych ocen na polecenie premiera lub jednego z jego zastępców może zostać skierowany specjalny przedstawiciel, którego pełnomocnictwa określa polecenie. W wypadku rozpatrywania ustaw federalnych

i projektów ustaw przedstawiciele rządu obecni są na posiedzeniu izb, podczas których udziela im się głosu do wyrażenia stanowiska rządu.

Kontrola parlamentu nad pracami rządu ogranicza się do prawa do interpelacji członków Rady Federacji i deputowanych Dumy Państwowej oraz kontroli nad realizacją budżetu federalnego. Rząd federalny zobowiązany jest przedłożyć Dumie budżet federalny i sprawozdanie z jego wykonania. Sprawozdanie z wykonania budżetu federalnego za ubiegły rok finansowy rząd przedkłada jednocześnie z projektem budżetu federalnego na następny rok finansowy. Rząd federacji, zgodnie z ustawą federalną, informuje Dumę o przebiegu wykonania budżetu i jest zobowiązany udzielić wszelkich niezbędnych informacji wymaganych do kontroli wykonania budżetu przez Izbę Obrachunkową.

Członkowie rządu federacji są zobowiązani uczestniczyć w posiedzeniach izb parlamentu, jeżeli uznają one konieczność wezwania członka rządu na posiedzenie, i odpowiadać na pytania członków Rady Federacji i deputowanych Dumy Państwowej. Zaproszenie izb Zgromadzenia Federalnego, zawierające pytania parlamentarzystów, wystosowuje się do członka rządu co najmniej na pięć dni przed posiedzeniem izby. Ponadto komitety i komisje izb Zgromadzenia Federalnego mają prawo występować na piśmie w sprawach wchodzących w zakres ich kompetencji do członków rządu federacji i kierowników federalnych organów władzy wykonawczej. O wynikach rozpatrzenia pisemnych wystąpień członkowie rządu i kierownicy federalnych organów wykonawczych informują właściwe komitety i komisje.

Poza wymienionymi uprawnieniami działalność rządu pozostaje poza kontrolą ustawodawczego organu władzy federacji.

Z uwagi na to, że w podziale funkcyjnym w strukturach władzy wykonawczej ogólne kierunki polityki wewnętrznej i zewnętrznej wytycza głowa państwa, rząd koncentruje się na zarządzaniu i administrowaniu krajem, sprawami polityki gospodarczej i socjalnej, współpracy gospodarczej z krajami sąsiednimi i znaczącymi partnerami gospodarczymi świata⁵¹. W sferze szczególnie intensywnych działań rządu znajdują się problemy reformy gospodarczej państwa.

Rząd zajmuje się przede wszystkim bieżącą działalnością administracyjną i wykonawczą w sferze gospodarczej, socjalnej i kulturalno-oświatowej. Kieruje pracami ministerstw i innych federalnych organów władzy wykonawczej oraz kontroluje ich działalność; ministerstwa federalne i inne organy władzy są podporządkowane rządowi i odpowiadają przed nim za wykonanie powierzonych zadań. Rząd federacji zatwierdza statuty ministerstw federalnych i innych federalnych organów władzy wykonawczej, ustala maksymalną liczbę pracowników ich aparatów oraz wysokość kwot wyasygnowanych na ich utrzymanie w ramach budżetu federalnego. Aby zapewnić rządowi faktyczne zwierzchnictwo i kontrolę nad federalnymi organami władzy wykonawczej i sprawowaniem jednolitej polityki wewnętrznej i zagranicznej w państwie, rząd federalny został wyposażony w prawo do uchylania lub zawieszania aktów wydawanych przez federalne organy władzy wykonawczej.

⁵¹ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 180.

W ramach swych kompetencji rząd organizuje realizację wewnętrzną i zagraniczną polityki federacji, reguluje kwestie socjalne i ekonomiczne, zapewnia jedność systemu władzy wykonawczej na obszarze federacji rosyjskiej, ukierunkowuje i kontroluje działalność jej organów, korzysta z przysługującego mu prawa inicjatywy ustawodawczej. Realizacja części kompetencji rządu federalnego może zostać, o ile nie pozostaje to w sprzeczności z konstytucją i ustawami federalnymi, przekazana organom władzy wykonawczej podmiotów federacji.

Uprawnienia rządu federalnego zostały konstytucyjnie określone w art. 114, zgodnie z tym artykułem rząd federalny:

- opracowuje i przedstawia Dumie Państwowej budżet federalny i zapewnia jego wykonanie; przedkłada Dumie Państwowej sprawozdanie z jego wykonania;
- zapewnia realizację w Federacji Rosyjskiej jednolitej polityki państwa w dziedzinie kultury, nauki, edukacji, ochrony zdrowia, zabezpieczenia społecznego i ekologii;
- zarządza własnością federalną;
- podejmuje działania w zakresie zapewnienia obrony kraju, bezpieczeństwa państwa oraz realizacji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej;
- podejmuje działania w zakresie zapewnienia praworządności, praw i wolności obywateli, ochrony własności i porządku publicznego oraz zwalczania przestępczości;
- realizuje inne kompetencje przyznane mu przez konstytucję, ustawy federalne oraz dekrety prezydenta.

Przepisy konstytucji dotyczące kompetencji rządu rozwija ustawa o rządzie federacji, wyszczególniając uprawnienia rządu w najważniejszych sferach życia ekonomiczno-społecznego kraju.

Do kompetencji rządu w sferze gospodarczej należy:

- regulowanie procesów gospodarczych w zgodności z konstytucją, ustawami federalnymi i dekretemi prezydenta,
- zapewnienie jedności przestrzeni ekonomicznej i swobodę działalności gospodarczej oraz swobodę przemieszczania towarów, usług i środków finansowych,
- prognozowanie rozwoju społeczno-gospodarczego federacji oraz opracowywanie programów rozwoju priorytetowych gałęzi gospodarki,
- kształtowanie państwowej polityki strukturalnej oraz inwestycyjnej,
- zarządzanie własnością federalną,
- opracowywanie i realizacja polityki państwa w sferze międzynarodowej współpracy gospodarczej, finansowej i inwestycyjnej,
- ogólne kierownictwo w sferze polityki celnej,
- zapewnianie ochrony interesów krajowych producentów towarów oraz wykonawców robót i usług,
- kształtowanie planu mobilizacyjnego gospodarki państwa i zapewnienie produkcji obronnej.

W sferze polityki budżetowej, finansowej, kredytowej i monetarnej rząd:

- zapewnia jednolitą politykę, finansową, kredytową i monetarną,

- opracowuje i przedkłada Dumie Państwowej budżet federalny i zapewnia jego wykonanie,
- opracowuje i realizuje politykę podatkową,
- zarządza wewnętrznym i zagranicznym długiem państwowym federacji,
- stosuje środki mające na celu regulowanie rynku papierów wartościowych,
- zgodnie z prawem federalnym wydaje przepisy dewizowe i sprawuje kontrolę dewizową, w tym kieruje działalnością dewizowo-finansową w stosunkach z państwami obcymi,

– opracowuje środki mające na celu prowadzenie jednolitej polityki cenowej.
W sferze socjalnej:

- zapewnia jednolitą politykę państwa w sferze socjalnej, realizację konstytucyjnych praw obywateli w dziedzinie bezpieczeństwa socjalnego, sprzyja rozwijaniu zabezpieczeń socjalnych i dobroczynności,
- stosuje środki mające na celu realizację pracowniczych praw obywateli,
- opracowuje programy redukcji i likwidacji bezrobocia oraz zapewnia realizację tych programów,
- zapewnia jednolitą politykę państwa w dziedzinie migracji,
- stosuje środki mające na celu realizację prawa obywateli do ochrony zdrowia oraz zapewnienie odpowiednich warunków sanitarno-epidemiologicznych,
- współdziała z organizacjami społecznymi i religijnymi,
- sprzyja rozwiązywaniu problemów dotyczących rodziny, macierzyństwa, ojcostwa oraz dziecka i młodzieży,
- opracowuje i stosuje środki mające na celu rozwijanie kultury fizycznej, sportu i turystyki.

W sferze nauki, kultury i oświaty:

- opracowuje i stosuje środki służące wspieraniu przez państwo rozwoju nauk,
- zapewnia jednolitą politykę państwa w dziedzinie oświaty, określa główne kierunki rozwoju i doskonalenia kształcenia ogólnego i zawodowego, rozwija system kształcenia bezpłatnego,
- zapewnia poparcie państwa dla kultury oraz zachowanie zarówno spuścizny kulturalnej o znaczeniu ogólnopaństwowym, jak i spuścizny kulturalnej poszczególnych narodów federacji.

W sferze eksploatacji przyrody i ochrony środowiska naturalnego:

- zapewnia jednolitą politykę państwa w dziedzinie ochrony środowiska naturalnego i zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego,
- stosuje środki mające na celu realizację prawa obywateli do życia w przyjaznym środowisku naturalnym oraz zapewnienie odpowiednich warunków ekologicznych,
- organizuje działalność mającą na celu ochronę i racjonalne wykorzystywanie zasobów naturalnych, regulowanie kwestii związanych z eksploatacją przyrody oraz rozwijanie bazy surowcowo-materiałnej federacji,
- koordynuje działalność mającą na celu zapobieganie klęskom żywiołowym, zmniejszanie groźby ich wystąpienia i likwidowanie ich następstw.

W sferze zapewnienia praworządności, praw i wolności obywateli oraz zwalczania przestępczości do zadań rządu należy:

- opracowywanie i realizacja polityki państwa w dziedzinie zapewnienia bezpieczeństwa jednostki, społeczeństwa i państwa,
- stosowanie środków mających na celu zapewnienie praworządności, praw i wolności obywateli, ochronę własności i porządku publicznego, zwalczanie przestępczości oraz innych społecznie niebezpiecznych zjawisk,
- opracowanie i stosowanie środków mających na celu wzmacnianie kadry oraz rozwijanie i umacnianie bazy materiałowo-technicznej organów ochrony prawnej,
- zapewnienie działalności organów władzy sądowniczej,

W zakresie zapewnienia obrony i bezpieczeństwa państwowego Federacji Rosyjskiej:

- stosowanie środków niezbędnych dla zapewnienia obrony i bezpieczeństwa państwowego,
- zapewnienie wyposażenia w uzbrojenie i sprzęt wojskowy, zapewnienie materiałów, zapasów i usług dla sił zbrojnych federacji oraz innych wojsk i formacji militarnych federacji,
- zapewnienie gwarancji socjalnych wojskowym oraz innym osobom powołanym do obrony lub zapewnienia bezpieczeństwa państwowego federacji,
- ochrona granicy państwowej federacji,
- kierowanie obroną cywilną.

W sferze polityki zagranicznej i stosunków międzynarodowych:

- zapewnienie realizacji polityki zagranicznej,
- zapewnienie reprezentacji Federacji Rosyjskiej w państwach obcych i organizacjach międzynarodowych,
- zawieranie, w ramach swoich kompetencji, układów międzynarodowych Federacji Rosyjskiej, zapewnienie wykonania przez Federację Rosyjską jej zobowiązań wynikających z układów międzynarodowych, jak również kontrola wykonywania zobowiązań przez innych sygnatariuszy,
- obrona interesów geopolitycznych federacji oraz ochrona obywateli federacji poza granicami jej terytorium,
- regulacja i sprawowanie kontroli państwowej w sferze kontaktów gospodarczych z zagranicą oraz w sferze międzynarodowej współpracy naukowo-technicznej i kulturalnej.

Uprawnienia rządu są stosunkowo szerokie i mają określony kierunek i ramy postępowania. Realizacja prerogatyw rządu i rozwijanie jego aktywności zależy już od składu rządu i sprawowanego nad nim kierownictwa. Rząd federalny pozostaje głównym ogniwem scentralizowanego zarządzania i administrowania sferą gospodarczą i socjalną oraz oświatowo-kulturalną, a także zapewnienia porządku i bezpieczeństwa kraju. Struktury władzy wykonawczej w Rosji wydają się wciąż nastawione na nakazowo-dyrektywne działanie i ich specyfika wyraża się w przewadze działań odgórnych realizowanych za pomocą rozbudowanego aparatu biurokratycznego⁵².

⁵² Ibidem, s. 181–182.

Dla władzy wykonawczej w Rosji charakterystyczna jest dominacja prezydenta nad rządem. Ustawa zasadnicza z 1993 r. przyjęła jako zasadę, że prezydent federacji musi mieć zapewniony wpływ na powołanie premiera rządu i obsadę stanowisk ministerialnych, a także na działalność władzy wykonawczej. W tej sytuacji przyjmuje się, że rząd federalny jest przedłużeniem urzędu prezydenta federacji w wyodrębnionej strukturze organizacyjnej i zakresie kompetencyjnym oraz obsadzie personalno-osobowej z postawionym na jego czele kierownikiem⁵³. Najbardziej uderzającym zjawiskiem w dziedzinie ustroju politycznego Rosji jest rola i miejsce prezydenta federacji, w którego rękach ześrodkowana została władza państwowa. Konstytucja utrzymała dwuczłonowość egzekutywy i samodzielność rządu jako organu władzy wykonawczej, ale z prezydenta zrobiła jego szefa, który powołuje i odwołuje rząd, nie będąc nawet zobowiązany do przeprowadzenia w tym celu konsultacji politycznych. Jest to wyraźna cecha ustroju prezydenckiego. Odpowiedzialność rządu wobec prezydenta i parlamentu jest problemem kluczowym w ocenie, czy konstytucja Rosji z grudnia 1993 r. ustanowiła prezydencki system rządów. Odpowiedź na to pytanie nie jest jednoznaczna i występują w tej mierze zróżnicowane opinie⁵⁴. Mimo iż prezydent posiada bardzo silną pozycję, istnieją też argumenty przeciwko tezie o ustroju prezydenckim, jak chociażby próby wzmocnienia i uniezależnienia pozycji premiera, a także instytucja zgody Dumy Państwowej na powoływanie premiera, która jednakże wydaje się nie do końca zrozumiała, jeśli prezydent może i tak dokonać powołania premiera rządu, nie licząc się z opinią tej izby parlamentu. Rozwiązania ustrojowe przyjęte w konstytucji federacji są niespójne i wydają się być mało logiczne. Konstytucja Rosji zawiera przepisy, które dają możliwość adaptowania roli prezydenta, rządu i premiera do różnych sytuacji i różnych schematów ustrojowych. Wydaje się jednak, że decydującą zasadą świadczącą o prezydenckim ustroju Rosji jest problematyka odpowiedzialności rządu. O ile w demokracjach parlamentarnych, a także w systemie mieszanym Francji rząd ponosi odpowiedzialność przed parlamentem (we Francji formalnie stanowi o tym art. 20 konstytucji), o tyle w Rosji dymisja rządu leży praktycznie wyłącznie w zakresie uprawnień prezydenta, co w połączeniu z rolą prezydenta w tworzeniu rządu czyni system organów władzy wykonawczej z rządem na czele zależnym od prezydenta, a rząd odpowiedzialnym nie za wytyczanie kierunków polityki państwa, lecz za bieżącą działalność wykonawczo-administracyjną państwa i pozostawanie władzą wykonawczą federacji.

4. Media

Środki masowego przekazu to narzędzia, instytucje, za pomocą których kieruje się określone treści do licznej i zróżnicowanej społeczności. Środki masowego przekazu tworzą podstawę systemu komunikowania się w kulturze masowej

⁵³ Ibidem, s. 180.

⁵⁴ Por. *Ustroje państw...*, s. 146.

i w wysokim stopniu wpływają na jej charakter. Ich decydującym wyróżnikiem jest ich wielki (ponadregionalny i zmierzający do globalizacji) zasięg.

Generalnie rozwój środków masowego przekazu zbiegł się z ukształtowaniem społeczeństw przemysłowych, w których masowej produkcji, dystrybucji i konsumpcji towarzyszyło zapotrzebowanie na szybki dostęp do aktualnych informacji, do powszechnej edukacji oraz łatwo dostępnej rozrywki⁵⁵.

Problem działalności środków masowej informacji posiada istotne znaczenie dla współczesnego społeczeństwa. Rozwój techniki sprzyja szerszemu dostępowi do informacji, która staje się podstawowym bogactwem i poszukiwanym na rynku towarem. Rola mediów we współczesnym świecie wynika z faktu, iż media są ważnym i wpływowym czynnikiem opiniotwórczym. Opinia publiczna powszechnie uważana jest za istotny element sprawnego działania demokracji. Analizowana z perspektywy systemowej jest ona czynnikiem zapewniającym komunikację między władzą a społeczeństwem obywatelskim, zwiększającym legitymizację systemu politycznego, jego elastyczność i stabilność⁵⁶. Szczególna rola przypada tu środkom masowego przekazu. Nazywane są one nie bez przyczyny czwartą władzą. Służą zarówno celom edukacyjnym, propagowaniu wzorców kulturowych, rozrywce, przekazywaniu i upowszechnianiu wiadomości i opinii, jak również są wykorzystywane do przekonywania ludzi do decyzji i manipulowania opinią publiczną⁵⁷. Wpływ mediów, przede wszystkim zaś elektronicznych, na współczesne społeczeństwa jest wręcz decydujący na kształt opinii publicznej. Zauważono m.in., że w Stanach Zjednoczonych telewizja, przykuwając uwagę do jednych zagadnień i ignorując inne, określa priorytety polityczne publiczności, co więcej osoby, które mniej wiedzą o polityce, bardziej ulegają wpływom telewizji. Stwierdzono też, że problemy uważane przez społeczeństwo za najważniejsze w danym momencie są zgodne z tymi, którym media poświęcają najwięcej uwagi⁵⁸.

Z uwagi na opiniotwórczą rolę i wpływ społeczny mediów (określanych często jako „czwarta władza”) we współczesnym świecie przeobrażenia dokonujące się w Rosji w sferze masowej komunikacji stanowią istotny element transformacji polityczno-gospodarczej ustroju ZSRR, a później samodzielnej Federacji Rosyjskiej. Środki masowego przekazu – Sriedstwa Massowej Informacji (SMI) – to ważny element politycznego życia Rosji. Rosja to największe pod względem powierzchni państwo świata, co ma także swoje znaczenie dla funkcjonowania prasy i telewizji w postaci występowania w Rosji wielu regionalnych i lokalnych rynków środków masowego przekazu. Według danych na 1998 r. w Rosji wydaje się 5436 gazet, 2409 czasopism, a także 3420 innych wydawnictw periodycznych – przy jednoczesnej wysokiej liczbie wydawanych książek i broszur (46 156)⁵⁹.

⁵⁵ Media, pod red. E. Banaszkiewicz-Zygmunt, Warszawa 2000, s. 215.

⁵⁶ Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 483.

⁵⁷ E. Polak, *Przemiany cywilizacji współczesnej w sferze kultury materialnej*, Gdańsk 1996, s. 129.

⁵⁸ Wprowadzenie do nauki..., s. 486.

⁵⁹ E. Wartanowa, *Media w postsowietzkiej Rosji: ich struktura i wlianie*, „Pro et Contra” 2000, nr 4, s. 62, www.carnegie.ru.

Gwałtowny rozwój środków łączności i mediów to proces, który dokonał się w ostatnich dekadach XX w., ale znaczenie i rola informacji, komunikacji i prasy dla życia społecznego były znane już w okresie formowania się nowoczesnych społeczeństw europejskich w XIX w. Ze znaczenia środków masowego przekazu zdawali sobie sprawę także twórcy ZSRR. Od początku swojego istnienia władza radziecka przejęła polityczną i ekonomiczną kontrolę nad rynkiem mediów. Jednym z pierwszych dekretych wydanych przez nowe władze był *Dekret o prasie*, który ograniczał swobodę druku i wprowadzał cenzurę. Partyjno-państwowe kierownictwo nad mediami nie pozwoliło im stać się samodzielnym podmiotem życia społecznego. Władze Związku Radzieckiego zdawały sobie sprawę z konsekwencji, jakie może wywołać swoboda przepływu informacji i wolność słowa. Dlatego w celu utrzymania reżimu mass media włączono w struktury władzy jako element „agitacji i propagandy”⁶⁰. Uwarunkowania polityczne spowodowały, że w ZSRR zasadniczo system masowej informacji i propagandy całkowicie został podporządkowany celom ideologicznym rządzącej partii i był w pełni przez nią kontrolowany. Rozmiary owej kontroli były tak znaczne, a podległość środków przekazu tak absolutna, że właściwie dopiero zmiany zapoczątkowane przez nowe kierownictwo radzieckiej partii komunistycznej dały początek poważniejszym przeobrażeniom i umożliwiły ich rozwój. Radziecki system kontroli nad mediami charakteryzował się:

- podporządkowaniem wszystkich mediów partyjno-państwowej kontroli i stworzeniem złożonych struktur cenzury,
- włączeniem mediów w struktury władzy,
- uznaniem kluczowej roli mediów w systemie ideologicznej propagandy, co pozwalało wpływać na wszelkie warstwy i grupy ludności,
- podporządkowaniem działalności wydawniczej centralnej, planowej gospodarki⁶¹.

W ostatniej dekadzie XX w. media w Rosji, jak i cały kraj, przeszły daleko idącą transformację. Przemiany, jakie przeszły najpierw radzieckie, a następnie rosyjskie media, można podzielić na pewne charakterystyczne etapy:

- 1) lata 1985–1989, w których media stanowiły instrument w rękach partyjnych reformatorów, służący dokonaniu korekt i zmian w systemie społeczno-gospodarczym kraju. Środki przekazu były istotnym i coraz ważniejszym narzędziem, ale tylko narzędziem, służącym urzeczywistnianiu przemian politycznych w ZSRR,
- 2) 1989–1993, w którym w okresie narodzin instytucji demokratycznych w ZSRR, a po jego likwidacji w Rosji, media ewoluowały, stopniowo wyzwalając się spod nadzoru rządzącej partii, przybrały postać czwartej władzy, stając się samoistną siłą polityczną, wzrósł zakres ich samodzielności i autorytet społeczny,

⁶⁰ W. Usaczjewa, *Włas’ i SMI w Rossii: kak izmienilis’ ich wzaimootnoszenija*, „Pro et Contra” 2000, nr 4, s. 111.

⁶¹ E. Wartanowa, op.cit., s. 63; W. Usaczjewa, op.cit., s. 112.

- 3) 1993–1996, w którym nastąpiła koncentracja własności na rynku środków masowego przekazu, a także stopniowy proces uzależnienia środków masowego przekazu od głównych sił politycznych w kraju,
- 4) 1996–do dnia dzisiejszego, charakteryzujący się uzależnieniem mediów od grup kapitałowych i polityków wykorzystujących media jako instrument realizacji interesów politycznych, cechujący się upadkiem autorytetu w społeczeństwie, a także walką o kontrolę nad mediami pomiędzy, tzw. oligarchami a prezydenckim ośrodkiem władzy⁶².

Jedną z ważnych przesłanek reform drugiej połowy lat osiemdziesiątych była demokratyzacja życia społecznego i związane z nią rozpowszechnianie się wartości liberalnych i demokratycznych. Zainicjowana w 1985 r. przez Michaiła Gorbaczowa „pieriestrojka” zapoczątkowała falę głębokich przeobrażeń społeczno-gospodarczych w ZSRR, zakończonych jego rozpadem. Radziecki system środków masowego przekazu końca pierwszej połowy lat osiemdziesiątych charakteryzowały m.in.:

- władza sprawowana nad mediami przez partyjno-państwowe organy władzy,
- znaczący zakres ich kontroli przez podległe tejże władzy instytucje cenzury,
- przewaga funkcji propagandowo-agitacyjnej, o jawnie ideologicznym charakterze, nad innymi funkcjami charakterystycznymi dla środków masowej informacji,
- wysoce scentralizowana struktura zarządzania mediami⁶³.

Prasa, radio i telewizja stanowiły w ZSRR znaczącą siłę, której używano w ideologiczno-propagandowej działalności partyjnych organów władzy. Stanowiły one w ZSRR znaczącą siłę wykorzystywaną do działalności o charakterze ideologiczno-propagandowym. Środki masowego przekazu stały się również ważnym narzędziem w realizacji rozpoczętego w 1985 r. projektu przemian społeczno-politycznych.

Dla mediów największe znaczenie miały propagowane hasła „jawności” i „nowego myślenia” szczególnie eksponowane w wewnętrznej polityce państwa po 1987 r. Istotniejsze przemiany w sferze środków masowego przekazu w byłym Związku Radzieckim praktycznie zostały zapoczątkowane dopiero po przejęciu partyjnego przywództwa przez Michaiła Gorbaczowa w marcu 1985 r. Głoszone przez niego hasła sprawiły, iż mediom wyznaczono funkcję ważnego narzędzia wspomagającego realizację nowego programu przeobrażeń społeczno-politycznych, a pierwsze kroki prowadzące do wolności słowa były stymulowane przez nowe kierownictwo KPZR⁶⁴.

Początkowo zmiany w charakterze i pozycji mediów w Rosji dotyczyły przede wszystkim prasy, natomiast nad elektronicznymi środkami przekazu, a zwłaszcza telewizją, władza zachowywała monopol głównie ze względu na jego ogólnokrajowy zasięg. Dopiero likwidacja państwowego monopolisty w postaci Komi-

⁶² Por. J. Adamowski, *Rosyjskie media i dziennikarstwo czasów przełomu (1985–1997)*, Warszawa 1998, s. 14, 231–242.

⁶³ Ibidem, s. 22.

⁶⁴ *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 394.

tetu ds. Radiofonii i Telewizji ZSRR (Gostielradio), narodziny narodowej telewizji rosyjskiej, a także pojawienie się pierwszych stacji niepaństwowych wniosło istotne przeobrażenia do tej sfery.

Pierwsze zmiany wiodące do wolności słowa w Rosji były stymulowane bezpośrednio przez kierownictwo KPZR, a jedną z głównych postaci tego okresu był odpowiadający za działalność środków masowej informacji członek biura politycznego KPZR – Aleksander Jakowlew. Zaslugą tego prореformatorskiego polityka było wprowadzenie w latach 1986–1987 pierwszych postanowień ograniczających ingerencję cenzury i uchylenie zakazów dotyczących drukowania literatury rosyjskiej i radzieckiej, m.in. twórczości Jewgienija Zamiatina, Nikołaja Gumilowa, Borysa Pilnika, Osipa Mandelsztama, Borysa Pasternaka i innych autorów, w tym także pisarzy przebywających na emigracji – Josifa Brodskiego i Aleksandra Sołżenicyna. Udostępnienie dorobku wspomnianych pisarzy wzięły na siebie przede wszystkim pisma społeczno-literacko-artystyczne.

Okres pieriestrojki faktycznie rozpoczął etap gruntownej przebudowy stosunków społeczno-gospodarczych na terenie ZSRR i dziennikarze, wykorzystując atmosferę „odwilży”, zaczęli publikować materiały poruszające tematy dotąd zakazane. Krąg takich gazet powoli rozszerzał się, poszerzały się również granice wolności. Do grupy pism wspierających aktywnie reformy Michaiła Gorbaczowa i jego najbliższych współpracowników należały m.in. czasopisma „Moskowskije Nowosti”, „Argummienty i Fakty”, „Ogoniok”, „Nowyj Mir”, „Litieraturnaja Gazieta”, „Niezawisimaja Gazieta” czy „Konsomolskaja Prawda”. Drugą połowę lat osiemdziesiątych charakteryzował rozwój drukowanych mediów masowych niespotykany w dotychczasowej historii ZSRR. Jego wyrazem stały się nakłady najbardziej popularnych gazet i czasopism radzieckich: ponad 32 mln egzemplarzy jednorazowego nakładu gazety „Argummienty i Fakty” czy 18,5 i 17 mln egzemplarzy dzienników „Trud” i „Konsomolskaja Prawda”⁶⁵. Interesy władzy dotyczące modernizacji kraju i interesy mediów dążących do wolności słowa były zbieżne. Pieriestrojka była – dzięki ożywionym dyskusjom i sporom w mediach – „złotym wiekiem radzieckiego dziennikarstwa”, okresem czasopiśmienniczego i gazetowego boomu⁶⁶.

Istotnym etapem ewolucji mediów było przemówienie Michaiła Gorbaczowa wygłoszone w listopadzie 1987 r. z okazji siedemdziesiątej rocznicy rewolucji październikowej, w którym wezwał on do wypełnienia tzw. „białych plam” w historii ZSRR dotyczących okresu stalinowskiego. Tematyka ta zaczęła stopniowo wypełniać łamy i czas antenowy radzieckich środków przekazu; rehabilitowano ofiary stalinowskich represji, a także poglądy i kierunki myślenia określane w oficjalnej propagandzie „kontrrewolucyjnymi” lub „oportunistycznymi”. Ogólnonarodowa dyskusja o następstwach kultu jednostki zaczęła przekształcać się w publiczną debatę dotyczącą teraźniejszych i przyszłych losów państwa radzieckiego. Partyjno-państwowe władze ZSRR, zachowując niemal pełną kontrolę nad mediami elektronicznymi (przede wszystkim zaś telewizją), z każdym dniem coraz

⁶⁵ J. Adamowski, B. Golka, E. Stasiak-Jazukiewicz, *Wybrane zagraniczne systemy informacji masowej*, Warszawa 1996, s. 145.

⁶⁶ W. Usaczewa, op.cit., s. 112.

bardziej traciły kontrolę nad prasą – gazetami i czasopismami, których niskie (bo subsydiowane) ceny zachęcały do czytelnictwa na skalę niemal tak masową jak oglądanie telewizji⁶⁷.

Prasa rosyjska systematycznie i konsekwentnie odrzucała różnego rodzaju polityczne ograniczenia, co przyczyniało się do pozyskiwania przez nią społecznego autorytetu. Wyswobodzenie się z ideologicznej presji organów rządzącej partii, w tym spod cenzury Głównego Zarządu ds. literatury i wydawnictw, tzw. Gławlita (Głównie uprawnienie po dziełach literatury i izdatielstw), spowodowało że media stały się instytucjami społecznego zaufania, co dokumentowały rosnące nakłady gazet i czasopism, a także popularność i społeczny autorytet dziennikarzy. Media radzieckie odegrały rolę czynnika przyspieszającego procesy przemian historycznych, promując pieriestrojkę, która podważyła fundamenty ustroju ZSRR⁶⁸.

Dla całego państwa, w tym także dla rynku mediów, szczególne znaczenie miał 1990 r. W połowie 1990 r. było już widoczne, że ZSRR wszedł w nowy, i jak się wkrótce okazało, ostatni okres swojego istnienia. 1 sierpnia 1990 r. weszła w życie ustawa *Prawo o prasie oraz innych środkach masowego przekazu*. Ustawa ta oznaczała przewartościowanie na rynku mediów i likwidację partyjno-państwowego monopolu w sferze mediów. Ustawa zapewniała zniesienie wszechobecnej dotychczas cenzury oraz wolność i niezależność mediów masowych zarówno w sferze politycznej, jak i ekonomicznej. Na mocy ustawy możliwość zakładania gazet, czasopism, stacji radiowych i telewizyjnych otrzymały wszystkie partie polityczne i organizacje społeczne (w 1990 r. zinstytucjonalizowano także pluralizm polityczny na terenie ZSRR) oraz osoby fizyczne mające ukończone osiemnaście lat oraz obywatelstwo radzieckie lub prawo stałego pobytu w ZSRR. Równocześnie ustawa zakładała, że każda z zarejestrowanych gazet, czasopism, stacji radiowych lub telewizyjnych powinna mieć oficjalnego założyciela firmującego jej program i działalność. Zespoły redakcyjne miały jedynie realizować ten program. Tylko organ założycielski lub niezawisły sąd mogły wstrzymać wydawanie danego tytułu. Po dokonaniu rejestracji przez Ministerstwo Sprawiedliwości ZSRR lub władze lokalne (w zależności od terytorialnego zakresu działalności danego medium) gazeta, stacja, czasopismo mogły podjąć swoją działalność bez żadnych przeszkód prawnych. Ustawa z 1990 r. obowiązywała do 27 grudnia 1991 r., kiedy została zastąpiona przez ustawę Federacji Rosyjskiej *O środkach masowej informacji*. Chociaż obydwa dokumenty brały swój początek z projektów opracowanych przez tych samych ludzi, warunki społeczno-polityczne, w których powstawały, były całkowicie odmienne. W międzyczasie dokonał się rozpad ZSRR oraz zakazano działalności KPZR – pozwoliło to na większą radykalność nowego projektu. O ile ustawa radziecka była wyrazem stopniowej demokratyzacji ustroju ZSRR i wynikiem kompromisu pomiędzy reformatorami a obrońcami starego porządku, to nowa ustawa rosyjska była rezultatem pozbawionej politycznych zmagających próby znalezienia optymalnych mechanizmów prawnego uregulowania organizacji i działalności środków masowego przekazu. Podczas

⁶⁷ J. Adamowski, op.cit., s. 48.

⁶⁸ L. P. Jewsiejewa, *Media w Rosji*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1993, nr 1, s. 140.

gdy związkowa deklarowała wolność prasy, to rosyjska przyjmowała ją jako rzecz oczywistą chociaż potrzebującą jasno i precyzyjnie określonych uregulowań prawnych⁶⁹. Ustawa o SMI z 27 grudnia 1991 r. była fundamentalną dla działalności mediów w Rosji. Ustawa ta była o tyle istotna, iż utwierdzała i legitymizowała niezawisłość i niezależność mediów od władzy państwowej.

Gdy na początku lat dziewięćdziesiątych doszło, w wyniku reform gospodarczych Jegora Gajdara – do uwolnienia cen, istnienie wielu tytułów prasowych zostało zagrożone. Wraz z pogorszeniem się ekonomicznej sytuacji przeciętnego czytelnika nastąpiło swoiste „uspokojenie” na rynku wydawniczym. Wzrost cen prasy oraz postępująca pauperyzacja społeczeństwa spowodowały konieczność starannego selekcjonowania zakupowanych tytułów. Rewelacje okresu „głasności” przestały „szokować” publiczność, wreszcie znaczne zmniejszenie rynku wydawniczego spowodował rozpad ZSRR i powstanie piętnastu suwerennych państw⁷⁰. W stosunku do lat wcześniejszych nakład głównych gazet rosyjskich (przede wszystkim moskiewskich) zmniejszył się średnio trzy razy, natomiast cena roczna prenumeraty wzrosła więcej niż dwadzieścia razy⁷¹. Była to ważna zmiana w porównaniu z okresem ZSRR. Po liberalizacji cen większość gospodarstw domowych zmniejszyła wydatki na prasę, a wzrosło znaczenie telewizji. Okazało się, że media rosyjskie nie są przygotowane do egzystencji w warunkach wolnej konkurencji i były skazane na pomoc ze strony państwa. W tym okresie tytuły, którym nie udało się znaleźć odpowiednio silnych protektorów we władzach, upadają, np. tygodnik „Diemokraticzeskaja Rossij”, poważne kłopoty przeżywa m.in. „Niezawisimaja Gazieta”, która zmuszona była na pewien czas zawiesić swoją działalność⁷². Jednocześnie lata 1992–1997 to okres powstawania w Rosji wielkich grup finansowo-przemysłowo-medialnych. Uchwalenie ustawy prasowej, dopuszczającej prywatną formę własności środków masowej informacji oraz przemiany społeczno-gospodarcze – w tym pośpieszna akumulacja kapitału lub też jego przekształcanie z państwowego w prywatny, przyczyniło się do pojawienia się silnych grup kapitałowych zainteresowanych inwestycjami w sferze masowego przekazu, które przejęły większość tytułów prasowych, zazwyczaj ukrywając sieć powiązań mediów masowych ze środowiskami gospodarczymi i finansowymi. Coraz silniejsze powiązanie mediów z władzą oraz elitą finansową spowodowało zawężenie swobody rosyjskich mediów, ale przyczyniło się także do ustabilizowania sytuacji większości tytułów i ustabilizowania rynku prasy.

Do państwowych instytucji medialnych na rynku prasy należy zaliczyć tytuły zależne od państwa „Rosijskaja Gazieta” (nakład 540 tys.), organ rządu i „Ros-sijskije Wiesti” (150 tys.), organ administracji prezydenta. Oba tytuły publikują większość aktów ustawodawczych, rozporządzeń rządu i dekretych prezydenta. Wśród gazet nie związanych z władzą federalną do popularnych dzienników należą: „Izwiestija” (800 tys.), „Komsomolskaja Prawda” (1400 tys.), „Moskowskij

⁶⁹ L. Donaj, *Media w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej*, Poznań 2001, s. 29.

⁷⁰ J. Adamowski, B. Golka, E. Stasiak-Jazukiewicz, op.cit., s. 146.

⁷¹ L. Donaj, op.cit., s. 29.

⁷² A. Michalski, *Rynek prasy w Rosji*, „EuroDialog” 1997, nr 0, s. 1–2, www.eurodialog.org.pl.

Komsomolec" (1200 tys.), „Kommiersant-Daily" (100 tys.), „Niezwisimaja Gazeta" (60 tys.), Siegodnia (50 tys.) zamieszczające materiały o charakterze publicystycznym i analitycznym, a także informacje na temat gospodarki i sytuacji ekonomicznej. Do wpływowych tygodników społeczno-politycznych należą: „Moskowskije Nowosti" (180 tys.), Nowoje Wremia (25 tys.), a także „Literaturnaja Gazeta" (325 tys.) zamieszczające interesujące materiały publicystyczne dotyczące wydarzeń krajowych, jak i zagranicznych. Popularnymi tytułami są także tygodniki „Obszczaja Gazeta" (100 tys.) oraz „Argumenty i Fakty" (4300 tys.), „Ogoniok" (100 tys.) i „Itogi" (wydawany w korporacji z amerykańskim magazynem „Nesweek", nakład 60 tys.)⁷³.

Tytuły wymienione powyżej należą do najbardziej wpływowych i opiniotwórczych wśród mieszkańców Moskwy i większych miast Rosji. Rynek mediów drukowanych w Rosji jest szeroki i do podstawowych jego segmentów należą: prasa gospodarcza, prasa religijna, prasa dla kobiet, prasa dziecięca i młodzieżowa, prasa rolnicza i ekologiczna, prasa partii politycznych i prasa regionalna.

Największą rolę na rynku mediów masowych w Rosji odgrywa – ze względu na swój zasięg – telewizja. Telewizja ma zdolność natychmiastowego dotarcia do odbiorcy i wpływania na niego. Wiedzą o tym zarówno przedstawiciele elit finansowych, jak i politycy, którzy są szczególnie zainteresowani rozwojem telewizji i jej wykorzystaniem.

Związek Radziecki należał do stosunkowo nielicznej grupy państw, które jeszcze w okresie międzywojennym rozpoczęły regularne nadawanie własnego programu telewizyjnego. W początkach 1937 r. przystąpiono do budowy moskiewskiego ośrodka telewizyjnego, a od 10 marca 1939 r. ośrodek rozpoczął regularne nadawanie programu, które przzerwano jedynie na czas wojny. 5 listopada 1954 r. rozpoczęło w Moskwie nadawanie programów telewizji kolorowej. Centralna Telewizja (CT), będąca medium o zasięgu ogólnopaństwowym, nadzorowana była bezpośrednio przez Państwowy Komitet ds. Radiofonii i Telewizji ZSRR (tzw. Gostileradio). Żadna radziecka instytucja nie mogła się poszczycić tak rozległym audytorium jak telewizja. Na początku lat dziewięćdziesiątych dwa pierwsze programy CT były odbierane przez blisko 95% ludności Rosji⁷⁴.

Rozpad ZSRR i zmiana systemu społeczno-politycznego wpłynęły na sytuację w sferze mediów elektronicznych głównie poprzez zmianę prawno-organizacyjnych form działalności dawnej telewizji państwowej i pojawienie się komercyjnej telewizji prywatnej. Rozpad państwowego monopolisty Gostielradio w 1991 r. spowodował pojawienie się dwu konkurencyjnych względem siebie rosyjskich programów telewizyjnych, pozostających pod wpływem władz państwowych. Na bazie Gostielradio powstało państwowe przedsiębiorstwo radiofonii i telewizji „Ostankino", z którego wiosną 1995 r. wydzielono tzw. Rosyjską Telewizję Publiczną („Obszczestwiennoje Rossijskoje Telewidienije", tj. „ORT"), której przyznano kanał pierwszy telewizji. ORT stała się spadkobiercą zlikwidowanego dekretem prezydenta Jelcyna „Ostankino", ale nie była telewizją „czysto" publiczną. Państwo zachowało kontrolny pakiet udziałów (51%), ale pozostałe stały się własno-

⁷³ Ibidem, s. 3–4.

⁷⁴ Ł. Donaj, op.cit., s. 49.

ścią rosyjskich banków i grup kapitałowych, czyli swoistą prywatno-państwową korporacją służącą interesom elit władzy i finansów. Kanał drugi telewizji zajęła telewizja RTR (Rossijskoje Tele-Radiowieszczanie), należąca do Ogólnorosyjskiej Państwowej Kompanii Telewizyjnej i Radiofonicznej⁷⁵. Najchętniej w Rosji oglądane są bezpłatne programy ORT i RTR. Obejmują one swoim zasięgiem ponad 90% terytorium Rosji i są dla dużej części Rosjan jedynym źródłem informacji kształtującym ich świadomość polityczną.

Najbardziej dynamicznie się rozwijającą prywatną stacją telewizyjną była powstała w 1993 r. „Telewizja Niezależna” („Niezawisimoje Tieliewieszczanie”, tj. „NTW”) – utworzona przez dziennikarzy pracujących w telewizji państwowej, którzy zdecydowali się na założenie własnej stacji. Wsparcia finansowego udzielił im m.in. szef moskiewskiego banku „Most” – Władimir Gusiński. Pod koniec 1993 r. zgodę na działalność NTV wyraził specjalnym dekretem prezydent Borys Jelcyń. Oficjalną licencję stacja otrzymała na przełomie 1994 i 1995 r. Od 1992 do 2002 r. działał prywatny kanał TV-6, utworzony przy współudziale amerykańskiego potentata rynku mediów Teda Turnera, który po pewnym czasie wycofał się z przedsięwzięcia⁷⁶. W 1997 r. powstał z inicjatywy mera Moskwy „TV-Centr” – moskiewski kanał nadający na cały kraj. Ponadto w Rosji rozwija się rynek telewizji kablowej, a do największych sieci kablowych należy „NSN” – „Niezależny System Nadawczy”.

Największe znaczenie dla rosyjskich mediów miało formowanie się wielkich prywatnych grup finansowo-przemysłowo-medialnych, które w Rosji uformowały się w okresie prywatyzacji (lata 1992–1997). Wiele z tych grup stanowiło konglomeraty składające się z przypadkowo i chaotycznie gromadzonych firm, zakładów, przedsiębiorstw różnych branż, banków itp. Grupy te inwestowały także w media, które w sytuacji kryzysu gospodarczego były zbyt słabe ekonomicznie, by móc samodzielnie funkcjonować bez wspomagających ich finansowo partnerów, do których należały nie tylko przedsiębiorstwa i osoby prywatne, ale także organy administracji państwowej. Powiązanie elity finansowej, władzy i świata mediów spowodowały, że zakres swobody mediów w latach 1992–1997 uległ zawężeniu.

W okresie następującym po „pieriestrojce” wydawało się, że konflikt z państwem jako właścicielem mediów przestał istnieć. Prasa stała się niezależna od państwa, co było wielką wygraną społeczeństwa. Przemiany społeczno-polityczne odbywały się przy poparciu prasy, która zaczęła zdobywać znaczny autorytet społeczny. Same media w tym okresie zaczęły nazywać się „czwartą władzą”. Jednakże media wkrótce uzależnione zostały od korporacyjnego kapitału, który sam często był uzależniony od struktur władzy państwowej. Do największych grup medialnych tego okresu należały m.in. grupa finansowa MOST, kierowana przez Władimira Gusińskiego, która stworzyła nawet specjalną, podległą sobie odnogę – Media-MOST, będącą koncernem multimedialnym. W jego skład wchodziły: prywatna stacja telewizyjna NTV, satelitarna NTV-Plus, stacja radiowa „Echo Moskwy”, gazety: „Siewodnia”, „Itogi”, „Obszczaja Gazieta”. Imperium

⁷⁵ J. Adamowski, B. Golka, E. Stasiak-Jazukiewicz, op.cit., s. 172–174.

⁷⁶ Ibidem, s. 175.

medialne zbudował także właściciel firmy handlowej ŁOGO-Waz – Borys Bieriezowski. Grupa ŁOGO-Waz była najpoważniejszym prywatnym udziałowcem publicznej stacji telewizyjnej ORT, udziałowcem w komercyjnej stacji telewizyjnej TCV-6 Moskwa, na rynku mediów drukowanych koncern miał swoje udziały w ogólnokrajowym dzienniku „Niezawisimaja Gazieta”, a także w cenionym tygodniku „Ogoniok”. Dodatkowe udziały w agencjach reklamowych czyniły Borysa Bieriezowskiego jednym z największych właścicieli mediów masowych w Rosji. Z dużych koncernów przemysłowych właścicielami udziałów w mediach były naftowy gigant ŁUK-OIL, właściciel wpływowej gazety „Izwestija”, a także udziałów w komercyjnej stacji TV-6. Z kolei koncern Gazprom posiadał udziały telewizji ORT i NTV oraz kilkudziesięciu gazet regionalnych i wielokonkładowych rosyjskich dzienników „Trud” i „Komsomolskaja Prawda”.

Swoje informacyjne „imperia” starali się także budować co bardziej wpływowi politycy rosyjscy. Jednym z polityków, który szczególnie docenił rolę środków masowego przekazu był mer Moskwy, Jurij Łużkow, tworzący swoje wpływy w sojuszu z bankami i grupami finansowymi. Mer Moskwy sprawował kontrolę nad stacją telewizyjną TV-Centr, a także nad moskiewskimi gazetami: „Moskowskaja Prawda”, „Moskowskij Komsomolec”, „Wieczerniaja Moskwa”, „Kommiersant”. Znacząca pozycję w sferze mediów zachowała także władza federalna podporządkowana prezydentowi i premierowi, utworzono m.in. państwowy media-holding na bazie Ogólnorosyjskiej Państwowej Kampanii Telewizyjnej i Radiofonicznej (WGTRK), państwo zachowało pakiet kontrolny telewizji ORT, a także sprawuje kontrolę nad czasopismami „Rossijskaja Gazieta”, „Rossijskie Wiesti”⁷⁷.

W warunkach rosyjskich osoby i grupy kapitałowe inwestujące w środki masowej informacji nie były zainteresowane wyłącznie korzyściami ekonomicznymi płynącymi z tego rodzaju działalności gospodarczej. Potentaci finansowi i politycy świadomie używali gazet, czasopism, stacji radiowych i telewizyjnych dla wzmocnienia swej pozycji politycznej i gospodarczej. Posiadane przez nich środki masowego przekazu stały się użytecznym instrumentem, którym posilkują się w swych działaniach. Media w Rosji zaczęły pełnić funkcję instrumentalną, a ich sytuacja zależała głównie od sytuacji politycznej.

Zależność mediów od głównych sił politycznych w kraju ujawniły wydarzenia październikowe 1993 r. Była to zależność od skrajnie różnych sił, gdyż poparcie mediów – dalekie od obiektywizmu – w większości lokowało się jednoznacznie po stronie prezydenta lub po stronie deputowanych do parlamentu. Wraz z narastającym konfliktem między prezydentem Borysem Jelcynem a Radą Najwyższą, której przewodniczył Rusłan Chasbulatow, rozpoczęła się rywalizacja konkurujących ze sobą ośrodków władzy o wpływ na media. Parlament, pod którego kontrolą była wówczas „Rossijskaja Gazieta” próbował podporządkować sobie dziennik „Izwestia”, dawny organ Rady Najwyższej ZSRR. Jednak dzięki Jelcynowi gazetę udało się uzyskać niezależność, przejmując na własność siedzibę redakcji i drukarnię. Po konfrontacji między prezydentem a Radą Najwyższą

⁷⁷ Ł. Donaj, op.cit., s. 105; J. Adamowski, op.cit., s. 190–194; *Powerhouses. Russia's main financial-industrial groups* www.politika.da.ru.

jesienią 1993 r. dziennik „Rossijskaja Gazieta” został wznowiony już jako organ rządowy, a „Izwiestia” udzieliła prezydentowi swego całkowitego poparcia⁷⁸.

W latach 1993–1995 różne były reakcje środków masowego przekazu na inne ważne wydarzenia w Rosji, generalnie zaś krytycyzm wobec niepopularnej w społeczeństwie wojnie w Czeczenii pozwolił środkom masowej informacji zachować część zaufania społecznego. Nowy etap rozwoju środków masowego przekazu w Rosji zapoczątkowała kampania poprzedzająca wybory prezydenckie w 1996 r., kiedy to pojawiła się koncepcja spożytkowania całej siły i autorytetu mediów dla jednego celu – reelekcji nie cieszącego się poparciem społecznym Borysa Jelcyna. Akcja odbudowy autorytetu Borysa Jelcyna miała bezprecedensowy charakter, do działania wprzęgnięto środki przekazu pozostające w sferze wpływów państwa i podległe wielkiemu kapitałowi rosyjskiemu wspierającemu Jelcyna. Za pomocą mediów tworzono i rozpowszechniano liczne materiały propagandowe. Media artykułowały przede wszystkim – jako motyw przewodni kampanii wyborczej – hasło o konieczności wyboru „mniejszego zła” (faktycznie istniało bowiem tylko dwóch liczących się kandydatów). Jednemu z pretendentów (Borysowi Jelcynowi) przydawano cechy wyłącznie pozytywne, drugiemu zaś (Giendijowi Ziuganowowi) cechy absolutnego zła. W strukturze środków masowego przekazu, po spadku nakładów gazet, jedynymi rzeczywiście ogólnopaństwowymi kanałami przesyłania informacji pozostawały stacje telewizyjne ORT, RTR i NTW.

Uznaje się, że telewizja była głównym autorem wyborczego zwycięstwa Borysa Jelcyna, tworząc wizerunek „dobrego cara”, przeciwstawiając go „złemu komuniście” – Gienadijowi Ziuganinowi. Jawna stronnictwość środków masowego przekazu w czasie kampanii prezydenckiej w 1996 r. oznaczała złamanie zasady obiektywizmu i przestrzegania pluralizmu politycznego. Media, pełniąc funkcję posłusznego narzędzia w rękach politycznych, gospodarczych i administracyjnych centrów władzy, utraciły zaufanie społeczne (działo się tak zwłaszcza po reelekcji Borysa Jelcyna, gdy zaufanie społeczne do tego polityka spadło do niskiego poziomu, a obywatele obciążali media odpowiedzialnością za swój „nieudany wybór”)⁷⁹.

Poparcie mediów dla prezydenta Jelcyna miało swój wymiar praktyczny, cena, jaką polityczno-administracyjna władza zapłaciła za poparcie elit finansowo-gospodarczych, pozostaje niewiadomą. Po wyborach prezydenckich jeden z potentatów finansowych, Borys Bierzowski, został wysokim urzędnikiem administracji prezydenckiej – zastępcą sekretarza Rady Bezpieczeństwa Rosji, a bezpośrednio sfery mediów dotyczyła decyzja prezydenta Jelcyna przyznająca telewizji NTW, należącej do Władimira Gusińskiego, częstotliwość o ogólnokrajowym zasięgu. Decyzje te świadczyły, że w Rosji dokonana została fuzja dwóch rodzajów władzy – polityczno-administracyjnej oraz finansowej. Ich interesy w znacznym stopniu okazały się zbieżne, a do realizacji wspólnego celu, jakim było utrzymanie rządów nad krajem, użyte zostały kontrolowane przez nie środki masowego przekazu⁸⁰.

⁷⁸ A. Michalski, op.cit., s. 2.

⁷⁹ J. Adamowski, op.cit., s. 232–236.

⁸⁰ Ibidem, s. 239.

Kryzys parlamentarno-rządowy i wybory deputowanych do Dumy Państwowej w 1999 r. zaznaczyły jeszcze wyraźniej rolę mediów w Rosji jako narzędzia w rękach polityków i osób należących do elit finansowych Rosji tzw. oligarchów. We wrześniu 1998 r. na stanowisko premiera powołany został Jewgienij Primakow, który postanowił ograniczyć wpływy oligarchii finansowej na urzędników państwowych. Premier po objęciu urzędu zapowiedział pozbawienie politycznych wpływów miliardera Borysa Bieriezowskiego, jednego z najbardziej wpływowych ludzi w otoczeniu głowy państwa, i przejęcie wpływów nad kontrolowaną przez niego ogólnorosyjską telewizją ORT. W kwietniu 1999 r. prokuratura rosyjska wydała (wątpliwie uzasadniony i w praktyce niewykonalny) nakaz aresztowania Bieriezowskiego, poprzedzony śledztwem w sprawie nadużyć dewizowych popełnionych przez jego współpracowników. W rezultacie został on zmuszony do rezygnacji ze stanowiska sekretarza wykonawczego WNP, a prokurator generalny Jurij Skutratow wszczął śledztwo, w którym podejrzanymi okazali się wysocy urzędnicy administracji prezydenta i członkowie jego rodziny. W odwecie w prasie pojawiły się artykuły o korupcji w rządzie, a prokuratora generalnego uczyniono bohaterem skandalu obyczajowego poprzez wyemitowanie w publicznej telewizji skandalicznego filmu z jego życia prywatnego, co posłużyło prezydentowi jako pretekst do jego zdymisjonowania⁸¹. 12 maja 1999 r. prezydent Jelcyn, w przeddzień debaty nad wnioskiem parlamentarnej komisji ds. impeachmentu o wszczęciu procedury odsunięcia Jelcyna od władzy, zdymisjonował rząd, a sama debata pomimo starań przewodniczącego Dumy Giennadija Sieliezniowa nie była transmitowana przez telewizję.

W trakcie kampanii wyborczej przed wyborami deputowanych do Dumy Państwowej w 1999 r. główni rywale polityczni wykorzystywali telewizję do upowszechniania materiałów kompromitujących przeciwników politycznych. Za głównego przeciwnika prezydenckiego ośrodka władzy uznano ugrupowania utworzone przez mera Moskwy Jurija Łużkowa i byłego premiera Jewgisnija Primakowa – „Ojczyzna – Cała Rosja”. Główne programy państwowej i publicznej telewizji ORT i RTR rozpowszechniały materiały kompromitujące mera Moskwy; zarzucano mu powiązania z mafią i pranie brudnych pieniędzy, a także odpowiedzialność za zamachy terrorystyczne na domy mieszkalne w Moskwie. Zależna od mera Moskwy telewizja TV Centr prezentowała materiały mające świadczyć o korumpowaniu przez Borysa Bieriezowskiego oficerów Federalnej Służby Bezpieczeństwa i o powiązaniach miliardera z bojownikami czeczeńskimi. „Wojna telewizyjna” prowadzona przez główne ośrodki władzy świadczyła, że zarówno media, jak i środowisko dziennikarskie znajdowały się pod kontrolą wpływowych polityków i elit finansowo-gospodarczych.

Pomimo swojej zależności i wyraźnie stronniczego charakteru rosyjskie media pozostały znaczącą siłą oddziałującą na opinię publiczną. Najlepszym przykładem siły rosyjskich mediów był wybór w marcu 2000 r. już w pierwszej turze Władimira Putina na urząd prezydenta kraju. Nie znany wcześniej Putin po

⁸¹ A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001, s. 123; *Sprośne taśmy*, „Polityka” [10.04] 1999, nr 15, s. 34–35; *Gra w Bieriezowskiego*, „Polityka” [17.04] 1999, nr 16, s. 16–17.

objęciu urzędu premiera w parę miesięcy uzyskał duże zaufanie społeczne. Taka sytuacja powstała dzięki świadomemu – i niejako „na zamówienie” – kreowaniu przez rosyjskie media pozytywnego wizerunku Władimira Putina i sposobu relacjonowania przez nie rozpoczętej przez niego akcji militarnej w Czeczenii.

Od momentu przejścia steru rządów w grudniu 1999 r. z rąk ustępującego Borysa Jelcyna, Władimir Putin rozpoczął stopniowo, lecz konsekwentnie budować swoje zaplecze polityczne. Nastąpiło wzmocnienie władzy prezydenta i jego kontrola nad procesami gospodarczymi i politycznymi. Taka koncentracja władzy miała zapewnić narzędzia do realizacji koniecznych reform społeczno-ekonomicznych. Elementem strategii politycznej stało się także podporządkowywanie władzy federalnej najważniejszych mediów. W 2000 r. wyraźnie nasiliła się kontrola Kremla nad rosyjskimi mediami, zwłaszcza zaś nad dwoma najpopularniejszymi kanałami telewizyjnymi – ORT i RTR. Władze wykorzystywały swoje wpływy do prowadzenia przemysłanej i konsekwentnej propagandy politycznej. Najważniejsze elementy tej kampanii to: kreowanie pozytywnego wizerunku władz, a przede wszystkim prezydenta oraz podkreślanie silnej pozycji Rosji na arenie międzynarodowej. Od chwili desygnowania Władimira Putina na premiera oba kanały budowały jego wizerunek jako silnego, zdecydowanego polityka, lubianego w kraju i popularnego za granicą. Innym bardzo istotnym elementem polityki medialnej było eksponowanie pozytywnych elementów życia politycznego, gospodarczego i społecznego kraju⁸². Należy przy tym pamiętać, iż władze państwowe nadal w znacznym stopniu mogą wpływać na sferę przekazu społecznego, głównie z powodów dysponowania przez nie prawem własności do większości zakładów poligraficznych, lokali redakcyjnych, sieci dystrybucji prasy, przekazników radiowo-telewizyjnych itp.⁸³

Zmieniły się także relacje władzy z biznesem. Istotną zmianą była większa niezależność państwa w tych relacjach. Elity finansowe zostały pozbawione poprzedniego statusu politycznego. Próby dyskredytowania polityki prezydenta w mediach kontrolowanych przez wpływowych przedstawicieli środowiska oligarchów, Władimira Gusińskiego i Borysa Bieriezowskiego (m.in. poprzez podkreślanie braku zdecydowania i politycznych pomysłów np. w relacjach z tragedii okrętu podwodnego Kursk), spowodowały reakcję administracji rządowej i doprowadziły do likwidacji poważniejszej opozycji w mediach. Kreml, używając do swych celów teoretycznie niezależne od niego sądy, prokuraturę i prywatne koncerny, doprowadził do przejęcia telewizji NTW i likwidacji TV-6, usuwając tym samym dwie ostatnie niezależne od niego stacje telewizyjne o federalnym zasięgu⁸⁴. Warto także podkreślić, mimo interwencji zachodnich i rodzimych obrońców wolności słowa, znaczną obojętność i bierność społeczeństwa wobec zmian w sferze mediów.

W Rosji nadal jest silne pragnienie władzy utrzymania w swoich rękach kontroli nad środkami masowej informacji. Wolność mediów jest dozowana, złasz-

⁸² J. Rogoża, *Oblicze państwowej propagandy*, OSW, z dn. 8 lutego 2001, www.osw.waw.pl.

⁸³ Por. *Federacja Rosyjska...*, s. 405.

⁸⁴ J. Rogoża, *Podsumowanie zmian w drugim roku rządów Władimira Putina*, OSW, z dn. 14 marca 2002, www.osw.waw.pl.

cza gdy wykorzystuje się ją dla celów politycznych – w kampaniach wyborczych lub dla popularyzacji politycznych poglądów poszczególnych instytucji, partii czy osobistości życia publicznego. Wysoki zakres podporządkowania mediów oznacza podatność środków przekazu na manipulacyjne działania decydentów – politycznych i gospodarczych.

Manipulowanie opinią publiczną, dokonując się za pośrednictwem środków masowej informacji, sprawia często, że obraca się przeciw nim niechęć obywateli przekonanych, iż uczestniczą one w procesie okłamywania społeczeństwa dokonywanego za wiedzą i z inspiracji władz. Negatywny obraz dziennikarzy i mediów kreślą przede wszystkim Rosjanie z wyższym wykształceniem, moskwianie i mieszkańcy Sankt Petersburga⁸⁵. Skutkiem wykorzystywania środków masowej informacji do celów politycznych stało się widoczne uzależnienie mediów i obniżenie autorytetu mediów i środowiska dziennikarzy. We współczesnej Rosji zanika już romantyczny mit wypracowany w latach *glasnosti* o kontrolnej roli środków masowego przekazu jako czwartej władzy, za to bardzo ujawnia się komercyjne oblicze mediów masowych uzależnionych od reklamodawców i sponsorów. Zauważalny spadek autorytetu prasy, radia i telewizji znajduje swoją przyczynę także w tendencyjnym angażowaniu się wielu instytucji medialnych po różnych stronach konfliktów toczących się w kraju⁸⁶.

Podstawowe zasady ustrojowe wpływające na funkcjonowanie mediów zawiera artykuł 29 konstytucji, zgodnie z którym Federacja Rosyjska każdemu gwarantuje wolność myśli i słowa. Niedopuszczalna jest propaganda lub agitacja rozpalająca nienawiść i wrogość społeczną, rasową, narodową lub religijną. Zabrania się uprawiania propagandy wyższości społecznej, rasowej, narodowej, religijnej lub językowej. Każdy ma prawo do swobodnego poszukiwania, uzyskiwania, przekazywania, tworzenia i rozpowszechniania informacji w dowolny zgodny z prawem sposób. Konstytucja gwarantuje wolność środków masowego przekazu i zakazuje cenzury.

Do głównych aktów normatywnych regulujących działalność mediów w Federacji Rosyjskiej należy wielokrotnie uzupełniana ustawa *O środkach masowej informacji* z 27 grudnia 1991 r., ponadto istnieją też liczne akty dotyczące wybranych aspektów działalności medialnej. Wymienić należy przede wszystkim ustawę o państwowym wsparciu środków masowej informacji oraz wydawnictw z dnia 18 października 1995 r., a także ustawę o zasadach prezentacji działalności organów władzy państwowej w państwowych środkach masowego przekazu z dnia 13 stycznia 1995. Stosunkowo duża liczba przepisów prawnych dotyczących w mniejszym lub większym stopniu środków masowego przekazu rozproszona jest w ustawodawstwie dotyczącym innych sfer życia społecznego. Rosyjskie prawodawstwo dotyczące środków masowej informacji jest dalekie od doskonałości i w Dumie Państwowej prowadzone są prace legislacyjne nad stworzeniem nowych uregulowań dotyczących sfery mediów.

Ważnym krokiem stymulującym przemiany rosyjskiego systemu środków masowego przekazu było powołanie do życia przez ustanowione w 1991 r. usta-

⁸⁵ Ł. Donaj, op.cit., s. 106–107.

⁸⁶ *Federacja Rosyjska...*, s. 432.

wodawstwo prasowe instytucji założyciela. Założyciel otrzymywał przywilej zakładania, zawieszania i zamykania wydawnictw prasowych oraz stacji radiowych i telewizyjnych, a także uczestniczył w tworzeniu koncepcji działania danego ośrodka, wpływając na cel działalności, kształt polityczno-ideowy, zasięg oddziaływania. Wśród założycieli gazet, czasopism, stacji radiowych i telewizyjnych można wyróżnić dwie podstawowe kategorie: osoby prywatne (fizyczne) i osoby prawne. Wśród tych dwu kategorii znajdują się tak zróżnicowane podmioty, jak: partie i stowarzyszenia polityczne, organy władzy państwowej różnych szczebli, poczynając od federalnego, na lokalnym kończąc, instytucje państwowe użyteczności publicznej, instytucje i stowarzyszenia religijne (rosyjska cerkiew prawosławna oraz inne wyznania: katolicy, muzułmanie, buddyści oraz protestanci), organizacje grupujące różnorodne środowiska zawodowe i społeczne, osoby prywatne oraz prywatne instytucje i grupy kapitałowe o charakterze finansowo-produkcyjnym⁸⁷. Ze względu na specyfikę prawno-organizacyjną instytucji środków masowej informacji, które najczęściej funkcjonowały w formie spółki akcyjnej lub spółki z ograniczoną odpowiedzialnością – dochodziło do istotnych przekształceń struktury własności, najczęściej przez wykup kontrolnego pakietu akcji lub udziałów, co częstokroć prowadziło do konfliktu między formalnym założycielem a nabywcą pisma. Instytucja założyciela zasadniczo różni się od funkcji właściciela, choć obie częstokroć łączą się w jedno. Niedoskonałością rosyjskiego ustawodawstwa jest brak precyzyjnego określenia praw i obowiązków właściciela, na którym spoczywa najczęściej ciężar materialnego utrzymania gazety, czasopisma, stacji radiowej lub telewizyjnej⁸⁸.

Specyfiką rosyjskiego rynku mediów jest niewielki udział kapitału zagranicznego. Prawo rosyjskie rygorystycznie nie zezwala zagranicznym osobom prawnym i fizycznym na pełnienie funkcji organu założycielskiego. Zgodnie z prawem założycielem pisma lub stacji radiowej (telewizyjnej) może być tylko rosyjska osoba fizyczna i prawna. Ogranicza to obecność kapitału zagranicznego, sprowadzona do roli współwłaściciela. Pewną przyczyną takiego stanu rzeczy stanowi także brak przejrzystych uregulowań dotyczących kompetencji rzeczywistego właściciela pisma i tzw. założyciela pisma oraz niepewność obcych wydawnictw, które obawiają się wysokiego ryzyka politycznego i gospodarczego⁸⁹.

Reguły rejestracji środków masowego przekazu (SMI) zawarte w ustawie stanowią, iż przy rejestracji wnioskodawca powinien złożyć pisemne oświadczenie, w którym inuszą się znaleźć m.in.: informacja o założycielu (współzałożycielach), nazwa, adres wydawcy, częstotliwość ukazywania się, przewidywane terytorium rozpowszechniania, przykładowa tematyka, źródła finansowania. Odmowa rejestracji może nastąpić, gdy oświadczenie zostało złożone w imieniu podmiotu, który nie ma prawa do zakładania SMI. Mowa tu o obywatelach innego państwa lub bezpaństwowcach, nie zamieszkujących na stałe w Rosji. Rejestracji odmawia się także, jeżeli informacje zawarte we wniosku nie odpowiadają

⁸⁷ J. Adamowski, op.cit., s. 79–80.

⁸⁸ Por. J. Adamowski, *Rosyjskie środki przekazu a władza*, „Europa Wschodu i Zachodu” 1998, nr 2, s. 76–77.

⁸⁹ J. Adamowski, *Rosyjskie media...*, s. 198–199.

prawdzie oraz gdy tytuł, tematyka SMI może być wykorzystana do nadużycia wolności mediów. Rejestracja nie jest obowiązkowa dla tych środków masowej informacji, które są tworzone przez organy władzy tylko dla wydawania komunikatów urzędowych, normatywnych i innych aktów, lub dla tych, które wydawane są w nakładzie poniżej tysiąca egzemplarzy.

Ostatnią instancją, w której rozstrzyga się spory i konflikty dotyczące działalności mediów, jest sąd. W sądzie mogą być zaskarżane wszystkie nieprawne działania organu rejestracyjnego. Ustawa wskazuje także sąd jako jedyny pełnomocny organ do zawieszania działalności SMI, sąd ma również prawo do nałożenia pewnych ograniczeń natury represyjnej (m.in. konfiskata czy zniszczenie nakładu). W sądzie są również rozpatrywane sprawy o poniesienie odpowiedzialności za naruszenie prawa prasowego. Kodeks cywilny Federacji Rosyjskiej przyznaje obywatelom rosyjskim prawo do dochodzenia w sądzie sprostowania fałszywych informacji, jakie uchybiają jego czci, godności i służbowej reputacji. Obywatel lub organizacja mają prawo żądać od redakcji sprostowania informacji nie odpowiadających rzeczywistości oraz informacji naruszających cześć i godność. Prawo prasowe dopuszcza zwrócenie się do sądu, jeśli redakcja odmówi publikacji sprostowania lub naruszy jej porządek. Jeżeli redakcja SMI nie posiada dowodów na to, że rozpowszechniane wiadomości są prawdziwe, jest zobowiązana do ich zdementowania. Odpowiedzialnymi za rozpowszechnianie informacji szkalujących są autor i redakcja. Jeśli redakcja nie jest osobą prawną, to w charakterze odpowiedzialnego występuje założyciel danego SMI.

Ustawodawstwo rosyjskie zapewnia także realizację zasady równego dostępu kandydatów, rywalizujących w wyborach prezydenckich lub parlamentarnych, do państwowych środków masowego przekazu. Zarejestrowani kandydaci, zrzeszenia wyborcze, bloki wyborcze, które zarejestrowały federalne listy kandydatów, mają m.in. gwarantowane prawo do uzyskania bezpłatnego czasu antenowego w tych środkach masowego przekazu, których założycielami (współzałożycielami) są państwowe lub municypalne organy, organizacje i zakłady. Norma ta rozciąga się również na środki masowej informacji, które są finansowane w pełni lub częściowo z budżetu lub ze środków administracji terenowej⁹⁰.

Luki prawne w ustawodawstwie umożliwiają także wykorzystywanie pozaprawnych form oddziaływania na środki masowego przekazu. Działania takie podejmują władze administracyjne zarówno na szczeblu federalnym, jak i na szczeblu lokalnym, gdzie do takich sytuacji dochodzi najczęściej. Efektywne są działania o charakterze ekonomicznym. Należą do nich różnego rodzaju ulgi podatkowe, dotacje i przywileje ekonomiczne, jak zwolnienia z opłat (np. celnych), lub też specjalne ceny na papier i usługi poligraficzne itp. Władze wykorzystują również uprzywilejowaną pozycję (często monopolistyczną) w zakresie świadczenia usług poligraficznych, a także z uwagi na fakt, że większość budynków i pomieszczeń redakcyjnych zazwyczaj nadal stanowi własność skarbu państwa. Popularnym narzędziem „zmiękczenia” mediów masowych przez organy

⁹⁰ Ł. Donaj, op.cit., s. 81–96, *Zakon Rossijskoj Federacii „O sredstwach massowej informacii*, z dn. 27 grudnia 1991 r. Nauczno-techniczny centr prawowej informacji „Systema” www.systema.ru.

władzy jest limitowanie dostępu do informacji. Odbywa się ono kilkoma sposobami, m.in. przez odmowę udzielenia informacji, niedostępność źródła informacji oraz ograniczenia w dostępie do informacji⁹¹.

Niebezpiecznym zjawiskiem dla rosyjskich mediów, aparatu państwa i społeczeństwa są próby uzyskania kontroli nad mediami przez liczne miejscowe i ponadregionalne grupy przestępcze, które podejrzewane są także o powiązania z elitami finansowymi i politycznymi. Co roku w Rosji giną dziennikarze, a ani mordercy, ani zleceńodawcy nie zostają ujawnieni⁹². Do zabójstw, które wstrząsnęły opinią publiczną, należały m.in. zabójstwo Władysława Listiewa – pierwszego dyrektora generalnego telewizji ORT, a także zabójstwo Larisy Judinowej – redaktorki „Sowietskoj Kałmykii”, jedynej niezależnej – politycznie, a także finansowo – gazety w Kałmucji. Rosyjskie media znajdują się aktualnie w trudnej sytuacji – utraciły one część swojej niezależności i wpływu społecznego pozyskanego na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, a zakres ich swobody został ograniczony. Współczesny świat nie zna przykładów niczym nieograniczonej swobody mediów, niemniej niepokoić może stopień ich podporządkowania i podatności na manipulacje w Rosji. Dyskusja polityczna i społeczna w Rosji dotycząca zakresu wolności mediów oraz próby regulacji tego zagadnienia będzie ważnym etapem rozwoju demokratycznego i obywatelskiego społeczeństwa w Rosji. Wydaje się, że oczekiwaniem większej części społeczeństwa rosyjskiego jest, aby media stały się prawdziwą czwartą władzą i rzetelnie sprawowały przynależne jej funkcje – w tym także funkcję kontrolną.

5. System partyjny

Partie polityczne są to wyspecjalizowane organizacje społeczne odgrywające we współczesnym świecie decydującą rolę w formowaniu woli politycznej suwerennego narodu i sprawowaniu władzy politycznej. Partie polityczne można traktować jako ciała pośredniczące między grupami społecznymi, grupami etnicznymi czy wyznaniowymi a procesem decyzyjnym w ramach struktury władzy państwowej. Stanowią one element systemu politycznego rządów przedstawicielskich, będący dominującym modelem we współczesnym świecie.

Partia polityczna jest organizacją, która uczestniczy w procesie wyborczym, czyli w bezpośredniej selekcji kandydatów zasiadających w ciałach legislacyjnych, a również pośrednio kandydatów zajmujących stanowiska w ciałach wykonawczych⁹³.

Partie polityczne są elementami systemu politycznego państwa, którego kształt jest rezultatem przemian społecznych, ekonomicznych i politycznych. Partie polityczne pojawiły się w Rosji na początku XX w. i rozwijały się w krótkim okresie, obejmującym lata 1905–1917. Po 1917 r. reżim polityczny Rosji zdominowała jedna partia polityczna, która dominowała do końca lat osiemdziesiątych.

⁹¹ Ł. Donaj, op.cit., s. 102–103.

⁹² Por. J. Adamowski, B. Golka, E. Stasiak-Jazukiewicz, op.cit., s. 148, 151.

⁹³ *Systemy polityczne demokracji...*, s. 50–51.

Specyfika warunków rosyjskich sprawiła, że proces formowania się pluralistycznej sceny politycznej rozpoczął się dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w.

Proces rozwoju partii politycznych we współczesnej Rosji można podzielić na trzy etapy:

- faza liberalizacji (lata 1987–1990), podczas której zaczęły powstawać pierwsze samodzielne ugrupowania polityczne, a proces ten dokonywał się niezależnie od obowiązujących norm prawnych przy obowiązującym zapisie art. 6 konstytucji radzieckiej o dominującej roli w państwie Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego i charakteryzował się powstawaniem niezależnych ruchów politycznych oraz frakcji politycznych w ramach KPZR i parlamentu ZSRR,
- faza poszukiwań (lata 1990–1993), ten etap rozwoju pluralistycznej sceny partyjnej w Rosji rozpoczęły nowelizacja art. 6 konstytucji radzieckiej i podjęcie prac nad nowym uregulowaniem statusu organizacji społecznych, w tym także partii politycznych. Etap ten charakteryzował się powstaniem dużej ilości efemerycznych partii politycznych i był okresem reakcji na okres jednopartyjnej dominacji,
- faza kształtowania, etap ten rozpoczął się w 1993 r. wraz z przyjęciem w ogólnonarodowym referendum konstytucji Federacji Rosyjskiej i wprowadzeniem w Rosji prezydenckiego systemu rządów⁹⁴.

Rosyjska scena partyjna w dalszym ciągu znajduje się jeszcze w fazie kształtowania. Wynika to z faktu, że przeobrażenia ustrojowe rozpoczęły się przy braku tradycji demokracji liberalnej i jej elementarnych instytucji. Partie polityczne tworzyły się, nie posiadając zaplecza społecznego, a także częstokroć wiedzy na temat efektywnych strategii, jakie powinna stosować partia polityczna, by zaistnieć na rywalizacyjnej scenie politycznej.

Cezusem w rozwoju rosyjskich partii politycznych było przyjęcie w ogólnonarodowym referendum dnia 12 grudnia 1993 konstytucji i przeprowadzenie wraz z referendum pierwszych wyborów do nowego parlamentu Dumy Państwowej. Wybory te były dla partii politycznych pierwszą próbą (poprzednie wybory z 1990 r. do Zjazdu Deputowanych RFSRR odbyły się jeszcze w okresie dominacji KPZR) wykazania sprawności polityczno-organizacyjnej i sprawdzenia rzeczywistego poparcia społecznego udzielonego ze strony społeczeństwa. Istotną rolę odgrywało wprowadzenie nowego układu stosunków między najwyższymi organami państwa. Konstytucja grudniowa wprowadziła na terenie Rosji prezydencki system sprawowania władzy, który w znacznym stopniu ograniczył wpływ parlamentu na życie polityczne państwa i stanowił istotne ograniczenie w dziedzinie rozwoju partii politycznych, których funkcjonowanie związane jest z instytucją ogólnonarodowego przedstawicielstwa.

Wybory w grudniu 1993 r. były pierwszymi wyborami parlamentarnymi po ogłoszeniu przez Rosję niepodległości państwowej, które odbyły się w środowisku wielopartyjnym i w sytuacji rywalizacji ugrupowań na rynku politycznym. Były także istotne ze względu na fakt, że nie nastąpiło w Rosji zjawisko konstytucjonalizacji partii politycznych, gdyż projekt ustawy zasadniczej nie określał

⁹⁴ A. Czajowski, *op.cit.*, s. 148–203.

ani miejsca, ani funkcji partii politycznych w systemie politycznym kraju, ograniczając się do uznania prawa do swobodnego zrzeszania się jako podstawową wolność obywatelską. Konstytucja zakazywała jedynie tworzenia się i działalności organizacji społecznych, których cele lub działania zmierzają do naruszenia integralności Federacji Rosyjskiej, zagrożenia bezpieczeństwa państwa, tworzenia formacji zbrojnych, rozpalaenia waśni społecznych, rasowych, narodowych i religijnych. Dlatego też to wybory parlamentarne w 1993 r. wpłynęły na proces kształtowania się formalno-prawnych form działalności ugrupowań politycznych.

Specyfiką rosyjską był fakt, iż system wyborczy do parlamentu został wprowadzony w 1993 r. arbitralną decyzją prezydenta Borysa Jelcyna, dekretem nr 1557 z dn. 1 października 1993 r. Sytuacja polityczna spowodowana konfliktem prezydenta z ówczesnym parlamentem uniemożliwiała przeprowadzenie szerszej dyskusji społecznej nad projektem ordynacji wyborczej.

Zgodnie z przepisami ordynacji wyborczej z 1993 r. prawo do wysuwania kandydatów w 225 okręgach jednomandatowych otrzymały grupy wyborców oraz stowarzyszenia i bloki wyborcze. Zaś wybory według zasady proporcjonalnej odbywały się w jednym okręgu federalnym obejmującym terytorium całego kraju, w którym prawem do zgłaszania kandydatów na pozostałe 225 miejsc w Dumie posiadały już tylko stowarzyszenia i bloki wyborcze.

Ustawa o wyborach do Dumy określiła nie tylko tryb wysuwania kandydatów na członków organów przedstawicielskich, ale także wymieniała podmioty uprawnione do uczestnictwa w wyborach. Jednym z ważniejszych zadań, jakie stało przed rosyjskimi ustawodawcami w trakcie prac nad ordynacją wyborczą, było zadanie związane ze zdefiniowaniem podmiotu procesu wyborczego w ramach proporcjonalnego systemu wyborów. Trudność ta była związana z ograniczoną pozycją w Rosji partii politycznych, które w warunkach ugruntowanych demokracji parlamentarnych są podstawowym uczestnikiem procesu wyborczego i odgrywają główną rolę, a niekiedy monopolizują proces selekcji kandydatów do organów przedstawicielskich. Ponadto formujące się dopiero w Rosji społeczeństwo obywatelskie było jeszcze na tyle nie ukształtowane, że wyrazić jego woli politycznej i jego preferencji wyborczych nie mieli jeszcze, z uwagi na brak tradycji działalności partii politycznych, wykształconych formalnych struktur organizacyjnych i nie istniały jasne kryteria dla oceny „politycznej” natury tych czy innych podmiotów życia społecznego⁹⁵.

W tekście ustawy nie używano pojęcia „partia”, wprowadzono natomiast określenie „stowarzyszenie”, nie precyzując jednocześnie, jakiego rodzaju stowarzyszenia, zwane wyborczymi lub społecznymi, mają prawo do wysuwania kandydatów. Terminy użyte w tekście ustawy: „stowarzyszenie wyborcze”, „blok wyborczy”, a także ogólne zasady ich formowania były wzorowane na praktyce kampanii wyborczej z roku 1990 z okresu wyborów do Zjazdu Deputowanych RSFR, kiedy to żywiłowo powstawały zrzeszenia rozlicznych politycznych ugrupowań nie posiadających formalnego statusu partii politycznej. Zdefiniowanie tych terminów miało nastąpić w kolejnych ustawach regulujących życie

⁹⁵ W. W. Lapajewa, *Prawo i mnogopartyjność w sowremiennoj Rossii*, Moskwa 1999, s. 40.

polityczne kraju. Działania w tym zakresie rozpoczęły się wkrótce po wyborach parlamentarnych.

Pierwsza z ustaw *O gwarancjach praw wyborczych obywateli* zawierała wyjaśnienia niektórych terminów – m.in. zawierała definicję stowarzyszenia i bloku wyborczego. Ponadto unormowano zasady uczestnictwa obywateli w procesie wyborczym, uregulowano w sposób ogólny tryb zgłaszania kandydatów i ich status, wprowadzono normy dotyczące agitacji przedwyborczej, finansowania wyborów, tryb liczenia głosów, ustalanie rezultatów głosowania i ich publikację oraz odpowiedzialność za naruszenie wyborczych praw obywateli. Te ogólne postanowienia były następnie en bloc włączane do różnych ordynacji wyborczych.

Postanowiono, że prawo wystawiania kandydatów (list kandydatów) posiadają zrzeszenia wyborcze i wyborcy indywidualni. Zgodnie z ustawą zrzeszenie wyborcze, będące podmiotem procesu wyborczego, to takie zrzeszenie społeczne, którego statut przewiduje uczestnictwo w wyborach za pośrednictwem wystawiania kandydatów, które zarejestrowano zgodnie z obowiązującym prawem federalnym nie później jednak niż sześć miesięcy do dnia ogłoszenia wyborów. Za blok wyborczy uznano dobrowolne zrzeszenie dwóch lub więcej zrzeszeń społecznych zarejestrowany dla wspólnego uczestnictwa w wyborach. Blok wyborczy posiadał te same prawa co zrzeszenie wyborcze⁹⁶.

Przyjęcie ramowych przepisów wyborczych tylko w ograniczonym zakresie ułatwiło proces uchwalania ordynacji do Dumy Państwowej. Uchwalona, nie bez licznych kontrowersji, przez parlament nowa ustawa o wyborach deputowanych do Dumy, która została podpisana przez prezydenta w dniu 21 czerwca 1995 r., tylko w niewielkim stopniu zmieniała stan prawny wprowadzony dekretem prezydenta jesienią 1993 r. i ustawą o podstawowych gwarancjach wyborczych obywateli z grudnia 1994 r. Prawo wyborcze tworzone w latach 1994–1999 przetrwało z niewielkimi zmianami do 1999 r.

Prawne innowacje dotyczące partii politycznych wprowadzono głównie w nowej wersji ustawy o podstawowych gwarancjach wyborczych obywateli, a powtórzono je następnie w znowelizowanej ordynacji wyborczej do Dumy przyjętej 24 czerwca 1999 r. W wymienionych aktach prawnych nastąpiło uściślenie i rozwinięcie pojęcia stowarzyszenia wyborczego. Według nowej ustawy o gwarancjach wyborczych zrzeszenie wyborcze było to polityczne zrzeszenie społeczne (partia polityczna, organizacja polityczna, ruch polityczny), którego podstawowym celem jest uczestnictwo w życiu politycznym społeczeństwa za pośrednictwem oddziaływania na formowanie się politycznej woli obywateli, uczestnictwo w wyborach do organów władzy państwowej i organów samorządu lokalnego za pośrednictwem wystawiania kandydatów i organizacji ich przedwyborczej agitacji oraz uczestnictwo w organizacji i działalności organów władzy państwowej. Ustanowiono, iż statut partii winien być zarejestrowany nie później niż rok przed dniem wyborów, w których stowarzyszenie będzie uczestniczyć⁹⁷.

⁹⁶ Federalnyj zakon *Ob osnovykh garantiach izbiratelnykh prav grazhdan Rossijskoj Federacii* z 6 grudnia 1994, nauczno-techničeskij centr prawowej informacii „Systema” www.systema.ru.

⁹⁷ Federalnyj zakon *O garantiach izbiratelnykh prav grazhdan Rossijskoj Federacii* z 19 września 1997 r., nauczno-techničeskij centr prawowej informacii „Systema” www.systema.ru.

Użyte sformułowania wskazywały już na pewne funkcje właściwe dla partii politycznych. Przypomniano, że partie są pośrednikiem pomiędzy suwerenem a organami władzy państwowej i formułują polityczną wolę obywateli. Podkreślono także funkcję wyborczą partii politycznych.

Ustawa wprowadziła pojęcie zrzeszenia politycznego i ustanowiła dwa kryteria definiowania politycznego charakteru zrzeszenia społecznego: funkcjonalny i organizacyjno-prawny. Zgodnie z pierwszym kryterium oznaką politycznego charakteru zrzeszenia społecznego jest zapisanie w jego statucie następujących cech działalności:

- uczestnictwo w życiu politycznym społeczeństwa za pośrednictwem formowania i wyrażania woli politycznej obywateli,
- uczestnictwo w wyborach do organu władzy państwowej za pośrednictwem zgłaszania kandydatów,
- uczestnictwo w kształtowaniu i działalności organów władzy państwowej.

Ustanowiono, że cele partii muszą zostać potwierdzone statutem zrzeszenia, przy czym nie zobowiązywano do ich czynnego i bieżącego wykonywania. Zgłoszenie wyżej wymienionych celów w statucie oznaczało prawo, a nie obowiązek ich wykonywania⁹⁸.

Drugie kryterium formalno-organizacyjne stanowiło, że zrzeszeniu społecznemu może zostać przyznany status zrzeszenia politycznego, jeżeli działa w formie organizacji politycznej i spełnia wymogi formalne wymienione w federalnej ustawie o stowarzyszeniach społecznych, w której zastrzeżono, że status zrzeszenia politycznego nie może zostać przyznany:

- organizacjom religijnym,
- organizacjom, których statut dopuszcza uczestnictwo w nich obywateli obcych państw lub organizacji międzynarodowych,
- organizacjom, których statut dopuszcza uczestnictwo w nich zrzeszeń, które nie mają prawa być podmiotem zrzeszenia wyborczego,
- organizacji zawiązanych dla celów niepolitycznych⁹⁹.

Zrzeszenia polityczne podlegały obowiązkowej rejestracji.

Ordynacja wyborcza do Dumy Państwowej z dnia 24 czerwca 1999 r. stanowiła, że kandydaci na deputowanych do Dumy Państwowej mogą zostać zgłoszeni przez wyborców właściwego jednomandatowego okręgu wyborczego, jak również sami zgłosić swoją kandydaturę. Kandydatów i listy kandydatów mogły zgłaszać jedynie zrzeszenia wyborcze i bloki wyborcze. Zrzeszenie wyborcze zdefiniowano jako ogólnorosyjskie polityczne zrzeszenie społeczne (partia polityczna lub inna organizacja polityczna, ruch polityczny) utworzone i zarejestrowane w Ministerstwie Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej. Polityczne zrzeszenia społeczne bądź zmiany i uzupełnienia wprowadzone do statutu zrzeszenia społecznego w celu nadania mu statusu politycznego zrzeszenia społecznego winny być rejestrowane nie później niż na rok przed dniem głosowania¹⁰⁰.

⁹⁸ W. W. Łapajewa, op.cit., s. 43.

⁹⁹ Federalnyj zakon *Ob obščestwennych obiedienijach* z 19 maja 1995 ze zmianami i uzupełnieniami z 17 maja 1997 r., [w:] W. W. Łapajewa, op.cit., s. 220–257.

¹⁰⁰ Ustawa Federalna *O wyborach deputowanych do Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Materiały i Dokumenty nr 276, Warszawa 1999.

W ujęciu formalnym obowiązujące w Rosji w latach 1990–2001 ustawodawstwo o stowarzyszeniach społecznych, które swoim zakresem obejmowało także działalność partii politycznych, w połączeniu z ordynacją wyborczą rozpatrywało partię polityczną jako jedną z form stowarzyszeń społecznych wyróżniającą się członkostwem indywidualnym, zakazem uczestnictwa obcokrajowców i zwiększonymi wymaganiami odnośnie rejestracji, ale nie mającą przywilejów wyborczych w porównaniu z innymi organizacjami i ruchami społecznymi. W wyborach parlamentarnych w 1993 r. i 1995 r., a także w wyborach prezydenckich w 1996 r. partie polityczne były uznane za jedną z wielu form organizacji społecznych, które mogły uczestniczyć w wyborach. W wyborach parlamentarnych i prezydenckich w 2000 r. nastąpiło już uszczegółowienie prawa i w wyborach nie mogły już uczestniczyć wszystkie zrzeszenia społeczne, lecz jedynie takie, które przerejestrowano jako „polityczne zrzeszenie społeczne”. W ujęciu funkcjonalnym, w zwyczaju politycznym było rozpatrywanie pojęcia „partia polityczna” w zakresie jak najszerszym i rozumiano pod tym pojęciem dowolne zrzeszenie społeczne (partię, ruch, organizację, stowarzyszenie) posiadające status zrzeszenia wyborczego, tj. prawo do wysuwania kandydatów w okręgu federalnym w wyborach do Dumy, a także do wysuwania kandydatur na urząd prezydenta.

Wraz z rozwojem i stopniową stabilizacją rosyjskiej sceny politycznej obowiązujące ustawodawstwo stało się niewystarczające i nastąpiła konieczność ustawowego uregulowania problematyki partii politycznych. W 2001 r. z inicjatywy prezydenta Władimira Putina przyjęto ustawę o partiach politycznych, która zmieniła ich status w systemie politycznym Rosji.

Przyjęta ustawa miała na celu uporządkowanie rosyjskiego prawodawstwa i reorganizację rosyjskiej sceny politycznej. Ustawa ta zezwoliła na udział w wyborach wyłącznie partiom politycznym lub koalicjom utworzonym przez nie. Zaostrzono także kryteria funkcjonowania partii w Rosji.

Ustawa wymagała od istniejących już organizacji politycznych ponownej rejestracji w Ministerstwie Sprawiedliwości oraz spełnienia ustawowych warunków niezbędnych do uzyskania statusu partii politycznej. Zgodnie z ustawą partia polityczna to zrzeszenie społeczne zawiązane w celu uczestnictwa obywateli Federacji Rosyjskiej w życiu politycznym społeczeństwa za pośrednictwem formowania i wyrażania jego politycznej woli, uczestnictwa w społecznych i politycznych wydarzeniach, takich jak wybory i referenda, a także w celu reprezentowania interesów obywateli w organach władzy państwowej i samorządu lokalnego. Podstawowymi celami partii politycznych są:

- formowanie opinii publicznej,
- polityczna edukacja i wychowanie obywateli,
- wyrażanie opinii obywateli we wszelkich sprawach życia społecznego,
- wystawianie kandydatów w wyborach do organów władzy państwowej federacji i organów samorządu lokalnego, uczestnictwo w wyborach i w pracach tych organów.

Partia polityczna powinna spełniać następujące wymagania ustawowe:

- powinna mieć oddziały regionalne w co najmniej połowie podmiotów federacji,

- partie powinny mieć nie mniej niż 10 000 członków, przy czym oddziały regionalne winny liczyć nie mniej niż 100 członków,
- wszelkie organy partii politycznych i jej oddziały regionalne winny działać na terytorium federacji.

Wprowadzenie w życie przepisów ustawy miało przyczynić się do zmniejszenia liczby ugrupowań na rosyjskiej scenie politycznej (realnie na rosyjskiej scenie politycznej liczy się zaledwie kilka partii), wykorzystując słabość większości partii politycznych, ich brak zakorzenienia w społeczeństwie i zależność od środków, jakimi dysponuje władza.

Ustawa o partiach była elementem polityki prezydenta Władimira Putina, zmierzającej do stabilizacji sytuacji politycznej w kraju, przywrócenia autorytetu władzy centralnej, a także umniejszenia roli partii i ściślejszego podporządkowania sceny politycznej Kremlowi. Kreml dążył przede wszystkim do ustanowienia przewidywalnego i dającego się kontrolować systemu partyjnego z silnym ugrupowaniem centrowym, lojalnym wobec prezydenta, i „konstruktywną” opozycją lewicową i prawicową¹⁰¹. Ma to na celu umocnienie władzy wykonawczej i ośrodka prezydenckiego, a osłabienie roli legislatury.

W obecnym stanie prawnym w Rosji uzyskanie statusu partii politycznej jest niezbędne dla uczestnictwa w życiu politycznym kraju, zgodnie z ustawą partie polityczne zostały uznane za jedyne zrzeszenia społeczne, które posiadają prawo do udziału w wyborach parlamentarnych i wystawiania kandydatów do organów władzy państwowej. Ustawa z 2001 r. wymagała od istniejących już partii ponownej rejestracji w terminie dwóch lat od wejścia w życie ustawy. Pewien niepokój opozycji w Rosji budził fakt, iż ustawa zakładała okresowe kontrole zarejestrowanych już partii przez organy decydujące o rejestracji i utratę statusu partii politycznej, jeżeli przestałyby spełniać warunki ustawy. Część opozycji podkreślała, iż takie uprawnienia mogą stanowić podstawę do kontrolowania partii politycznych przez władzę. Partia może stracić swój status także w przypadku naruszenia przez nią postanowień konstytucji, ustawy federalnej o partiach politycznych, a także innych ustaw federalnych¹⁰². W związku z powyższym pojawiają się oskarżenia o antydemokratyczny charakter nowych przepisów, dążenie do manipulowania kształtem sceny partyjnej, wyeliminowanie z życia publicznego mniejszych ugrupowań i próbę zwiększania wpływu biurokracji rządowej na wybory w regionach.

Ustawa o partiach z 2001 r. była kolejną próbą unormowania życia społecznego i stworzenia w Rosji społeczeństwa obywatelskiego, w którym partie funkcjonują jako pośrednik między społeczeństwem a organami władzy państwowej. Rosja jest jeszcze demokracją nieustabilizowaną, co odbija się także na niedostatecznym funkcjonowaniu systemu partyjnego. Nie jest przypadkiem, że najbardziej stabilne systemy partyjne funkcjonują w Wielkiej Brytanii i USA, gdzie od XVII czy też XVIII w. nie było rewolucyjnych przemian politycznych. Ugrupo-

¹⁰¹ *Przemiany systemu partyjnego w Rosji*, Komentarz OSW z dn. 18 kwietnia 2002, www.osw.waw.pl.

¹⁰² Federalny zakon *O političeskich partijach* z dnia 11 lipca 2001, nauczno-techničeskij centr prawowoj informacii „Systema” www.systema.ru.

wania polityczne powstawały w tych krajach na drodze dobrowolnego zrzeszania się obywateli w warunkach braku ingerencji państwa i prawa. Na słabość współczesnych rosyjskich partii politycznych wpłynął okres ponad siedemdziesięcioletniej dominacji na scenie politycznej partii komunistycznej uniemożliwiający demokratyczny, pluralistyczny rozwój partii politycznych, ich zakorzenienie się w społeczeństwie i „zagospodarowanie” określonych grup społecznych, wytworzenie organizacji i trwałych struktur umożliwiających zaistnienie w społecznej świadomości.

Wydaje się, że przedłużające się kształtowanie się rosyjskiego systemu partyjnego jest związane z funkcjonującym od 1993 r. w Rosji systemem rządów prezydenckich i odpartyjnieniem instytucji władzy prezydenckiej i wykonawczej. System prezydencki w znacznym stopniu ograniczył wpływ parlamentu na życie polityczne kraju, przyjęty model ustrojowy nie wiąże procedury powoływania władzy wykonawczej z wynikiem wyborów parlamentarnych i preferencjami politycznymi społeczeństwa w nich wyrażonymi. W parlamentarnym modelu państwa wygranie przez partię wyborów umożliwia jej sformowanie rządu i za jego pośrednictwem realizację programu partii. W przypadku silnej pozycji prezydenta w państwie rolę decydującą odgrywają wybory prezydenckie. W warunkach odpartyjnienia instytucji prezydenta partie polityczne nie są w stanie realizować swoich programów wyborczych, a tym samym tracą podstawowe kryterium wyboru obywateli w kampanii wyborczej. W rezultacie ani konstytucyjna wolność swobodnego zrzeszania się, ani rywalizacja o mandaty deputowanych i urząd prezydenta nie są warunkiem dostatecznym dla rozwoju partii politycznych i systemu partyjnego. Należy zauważyć, że w przypadku rozdrobnienia rosyjskiej sceny politycznej w latach dziewięćdziesiątych brak identyfikacji kandydatów na urząd prezydenta z określoną partią umożliwia im uzyskanie szerszego poparcia społecznego – i tak m.in. Borys Jelcyń w wyborach w 1996 r. prezentował się jako reprezentant wszystkich demokratycznych i reformatorskich sił nie ograniczając się do identyfikacji z jedną partią polityczną, a wręcz się od nich dystansując.

Na proces powstawania systemu partyjnego ujemnie wpłynęło także zjawisko nazywane popularnie „partią władzy”. Powstawanie ugrupowań zwanych „partią władzy” wynikało z faktu, że choć skład rządu nie zależał od układu sił w parlamencie, to prezydent Rosji zabiegał o reprezentację w Dumie Państwowej, która wspierałaby jego inicjatywy oraz politykę rządu. Stąd przez partię władzy rozumie się na ogół te ugrupowania, które były tworzone jako zaplecze polityczno-organizacyjne prezydenta lub rządu lub te, które taką funkcję spełniały. Pojawiło się także szersze ujęcie terminu „partia władzy” jako pewnego zjawiska politycznego, jako umownego określenia zwycięskiego konglomeratu wyborczego. Nie są to struktury partii parlamentarnej, władza realizuje się poprzez struktury polityczne różnych szczebli, pochodzenia i charakteru, wypełniające funkcjonalnie różne role. Przede wszystkim są to państwowe struktury federalne władzy wykonawczej, działające jako zamknięte korporacje polityczne, realizujące funkcje władcze, następnie realnie istniejące, chociaż słabe i nietrwałe struktury organizacyjne głównej partii rządzącej, na koniec czysto nominale twory

spełniające rolę otoczenia w rodzaju Rady Prezydenckiej. Dalej to elity regionalne sprzyjające prezydentowi; mianowani przy jego poparciu gubernatorzy, merowie i dobrani przez nich wyżsi urzędnicy współpracujący z elitą federalną w rozmaity sposób. Wreszcie to struktury partii i organizacji, zasadniczo popierające władzę, lecz w większej czy mniejszej mierze dystansujące się od niej¹⁰³. Sukces takich ugrupowań w wyborach parlamentarnych można uznać za przejaw braku ukształtowanej sceny politycznej na wzór krajów zachodnioeuropejskich czy północnoamerykańskich.

Ze względu na fakt, że obok ustawodawstwa federalnego, które w sposób formalny regulowało status prawny organizacji politycznych w państwie, na powstawanie i kształtowanie się partii i bloków politycznych w latach 1993–2003 w znacznej mierze wpływały wybory parlamentarne, należy przyrzeć się głównym aktorom rosyjskiej sceny politycznej. Wybory w 1993 r. były pierwszymi opierającymi się na rywalizacji zarejestrowanych ugrupowań politycznych. Od tej pory struktura legislatury formalnie wynikała z podziałów ideologiczno-politycznych w społeczeństwie wyrażanych w akcie głosowania, a Duma stała się trybuną dla działających w niej organizacji.

Wybory przeprowadzone 12 grudnia 1993 r. odbyły się w okolicznościach towarzyszących rozwiązaniu parlamentu RFSRR – Rady Najwyższej i Zjazdu Deputowanych Ludowych. Część ugrupowań, które w normalnych warunkach wzięłyby udział w kampanii wyborczej, nie przystąpiło do niej z dwóch przyczyn; jednym zakazano udziału dekretem prezydenta o środkach bezpieczeństwa na okres kampanii prezydenckiej z dnia 19 października 1993 r., inne postanowiły wybory zbojkotować. Udziału w wyborach zakazano organizacjom, których przywódcy czynnie uczestniczyli w walkach zbrojnych w obronie parlamentu i przebywali w areszcie, bądź ścigano ich listami gończymi – były to: Front Ocalenia Narodowego, Rosyjska Komunistyczna Partia Robotnicza, Jedność Narodowa, Związek Oficerów, Związek Wojskowych „Tarcza”, Rosyjski Komunistyczny Związek Młodzieży. Ugrupowaniem, które ogłosiło bojkot wyborów, był Rosyjski Sobór Narodowy, a taką możliwość rozważali również przywódcy Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej.

Do wyborów zostało ostatecznie dopuszczonych 13 ugrupowań, z czego tylko pięć powstało przed wrześniem 1993: Komunistyczna Partia Rosji, Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji, Agrarna Partia Rosji, Rosyjski Ruch Reform Demokratycznych. Lista federalna zawierała też cztery bloki wyborcze powstałe w 1993 r.: Wybór Rosji, blok Jawliński–Bołdyriew–Łukin, Rosyjska Partia Jedności i Zgody oraz Unia Obywatelska w imię stabilności, sprawiedliwości i postępu. Pozostałe ugrupowania utworzone jesienią 1993 r. to: Kobiety Rosji, KEDR – Konstruktywno-Ekologiczny Ruch Rosji, Godność i Miłosierdzie, Przyszłość Rosji–Nowe Nazwiska¹⁰⁴.

Do kampanii wyborczej przystąpiło 25 partii politycznych i bloków wyborczych, z których tylko 12 uzyskało wymagane do rejestracji 100 tys. podpisów.

¹⁰³ A. Czajowski, op.cit., s. 208.

¹⁰⁴ E. Toczek, *Wybory parlamentarne w Rosji (12 XII 1993 r.)*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa 1993, s. 3–4.

W wyborach 8 ugrupowań przekroczyło wymagany dla partii 5% próg wyborczy w okręgu federalnym. Według danych Centralnej Komisji Wyborczej w wyborach wzięło udział 50,63% wyborców. Jednakże CKW odmówiło oficjalnego opublikowania rezultatów głosowania, co wzbudziło podejrzenia o fałszerstwo wyborcze, zwłaszcza że frekwencja poniżej 50% oznaczałaby, że nieważne stałoby się referendum konstytucyjne połączone z wyborami, co byłoby polityczną katastrofą dla rządzącego prezydenta Borysa Jelcyna. Oficjalne dane dotyczące wyborów zawarto w biuletynie CKW nr 1(12) 1994, a część danych przedstawiono dopiero w Dumie Państwowej w kwietniu 1995 r. po trzeciej interpelacji deputowanych.

Rezultaty wyborów do Dumy w 1993 r. w okręgu federalnym:

Ogólna liczba wyborców:	106 170 835
Liczba głosów oddanych:	53 751 696 (50,63%)
Suma głosów na ugrupowanie, które weszły do parlamentu:	46 809 532 (87,08%) ¹⁰⁵ .

Tabela nr 4. Wyniki wyborów w 1993 r. w okręgu federalnym.

Ugrupowanie	Głosów	%	Miejsc
Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji	12 318 562	22,92	59
Wybór Rosji	8 339 345	15,51	40
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	6 666 402	12,40	32
Kobiety Rosji	4 369 918	8,13	21
Agrarna Partia Rosji	4 292 518	7,99	21
Blok Jawliński-Bołdyriew-Łukin	4 233 219	7,86	20
Rosyjska Partia Jedności i Zgody	3 620 035	6,73	18
Demokratyczna Partia Rosji	2 969 533	5,52	14
Rosyjski Ruch Reform Demokratycznych	2 191 505	4,08	
Unia Obywatelska w imię stabilności ...	1 038 193	1,93	
Przyszłość Rosji – Nowe Nazwiska	672 283	1,25	
„KEDR”	406 789	0,76	
Godność i Miłosierdzie	375 431	0,42	
głosy oddane przeciw wszystkim listom	2 267 963	4,22	

¹⁰⁵ Rezultaty wyborów w Dumę I sesji 12 grudnia 1993, www.politika.da.ru.

Tabela nr 5. Rezultaty wyborów w 1993 r. w okręgach jednomandatowych.

Ugrupowanie	Liczba deputowanych
Wybór Rosji	24
Agrarna Partia Rosji	16
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	10
Unia Obywatelska w imię stabilności...	10
Blok Jawliński-Bołdyriew-Łukin	7
Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji	5
Rosyjski Ruch Reform Demokratycznych	5
Rosyjska Partia Jedności i Zgody	4
Godność i Miłosierdzie	3
Kobiety Rosji	2
Przyszłość Rosji – Nowe Nazwiska	2
„KEDR”	1

Źródło: www.politika.da.ru, www.fci.ru

Wybory do I Dumi w okręgach jednomandatowych nie odbyły się w terminie w 5 okręgach w Tatarstanie i Czeczenii. Pięciu deputowanych z Tatarstanu wybrano 13 marca 1994, jeden mandat nie został obsadzony.

Wybory do II Dumi Państwowej odbyły się 17 grudnia 1995 r. Spośród 258 stowarzyszeń i 15 związków zawodowych uprawnionych do udziału w wyborach do kampanii wyborczej przystąpiło 111. 40 ugrupowań wystąpiło jako samodzielne stowarzyszenia wyborcze, a 71 w składzie 29 bloków wyborczych. Ogółem starania o zarejestrowanie list kandydatów podjęło 69 ugrupowań wyborczych, z czego 18 z nich nie zebrało wymaganej liczby podpisów, a listy 8 z nich zostały zakwestionowane przez Centralną Komisję Wyborczą. Jedną z partii, której odmówiono rejestracji list kandydatów, było zrzeszenie polityczne „Jabloko”. Wywołało to reakcję m.in. ze strony Komisji ds. Zagranicznych Parlamentu Europejskiego, która zaleciła wstrzymanie ratyfikacji porozumienia o partnerstwie między Rosją i Unią Europejską. Spowodowało to interwencję prezydenta Jelcyna i ponowną weryfikację przedłożonych dokumentów w CKW. Ostatecznie w wyborach wzięły udział 43 ugrupowania (25 stowarzyszeń i 18 bloków)¹⁰⁶.

Rezultaty wyborów do Dumi w 1995 r. w okręgu federalnym:

Ogólna liczba wyborców:	107 496 856
Frekwencja wyborcza:	69 614 693 (64,76%)
Suma głosów na ugrupowania, które weszły do parlamentu:	34 947 069 (50,50%) ¹⁰⁷ .

¹⁰⁶ A. Czajowski, op.cit., s. 265, 267–270.

¹⁰⁷ Rezultaty wyborów w Dumie II sojywa 17 diekabria 1995, www.politika.da.ru.

Tabela nr 6. Rezultaty wyborów w 1995 r. w okręgu federalnym.

Ugrupowanie	Głosów	%	Miejsc
1	2	3	4
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	15 432 963	22,30	99
Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji	7 737 431	11,18	50
Nasz Dom – Rosja	7 009 291	10,13	45
Jabłoko	4 767 384	6,89	31
Kobiety Rosji	3 188 813	4,61	
Komuniści – Pracująca Rosja – Za Związek Radz.	3 137 406	4,53	
Kongres Wspólnot Rosyjskich	2 980 137	4,31	
Partia Samorządu Pracujących	2 756 654	3,98	
Demokratyczny Wybór Rosji	2 674 084	3,86	
Agrarna Partia Rosji	2 613 127	3,78	
Mocarstwo	1 781 233	2,57	
Naprzód, Rosjo!	1 343 428	1,94	
Władza – dla narodu!	1 112 873	1,61	
Pamfilowa–Gurow–Łysienko	1 106 812	1,60	
Związki Zawodowe i Przemysłowcy – Sojusz Pracy	1 076 072	1,55	
KEDR	962 195	1,39	
Blok Iwana Rybkina	769 259	1,11	
Blok Stanisława Goworuchina	688 496	0,99	
Moja Ojczyzna	496 276	0,72	
Wspólna Sprawa	472 615	0,68	
Partia Miłośników Piwa	428 727	0,62	
Ogólnorosyjski Ruch Muzułmański „NUR”	393 513	0,57	
Przemiana Ojczyzny	339 654	0,49	
Narodowo-Republikańska Partia Rosji	331 700	0,48	
Blok Przedwyborczy: Partia Obrony Emerytów i Weteranów, Partia Wykorzenia Przystępczości-Praworządności i Porządku, Partia Ochrony Zdrowia, Nauki i Kultury, Partia Ochrony Młodzieży, Zjednoczenie Wolnych Związków Zawodowych, Partia Sprawiedliwości, Partia Ochrony Przyrody	323 232	0,47	
Partia Rosyjskiej Jedności i Zgody	245 977	0,36	
Stowarzyszenie Adwokatów Rosji	242 966	0,35	
Za Ojczyznę!	194 254	0,28	
Związek Chrześcijańsko-Demokratyczny – Chrześcijanie Rosji	191 446	0,28	

1	2	3	4
Blok Przedwyborczy: Partia Obrony Dzieci (Pokoju, Dobra i Szczęścia), Ludowa Chrześcijańska Monarchistyczna Partia, Partia na rzecz Ludów Słowiańskich, Partia Pracowników Wiejskich „Ziemia-Matka”, Partia Prawosławnych (Wiara, Nadzieja, Miłość), Partia Obrony Inwalidów, Partia Skrzywdzonych przez Władzę i Unieszczęśliwionych	145 704	0,21	
Partia Związek Ludowy	130 728	0,19	
Tichonow–Tupolew–Tichonow	102 039	0,15	
Związek Pracowników Komunalnych	97 274	0,14	
Socjaldemokraci	88 642	0,13	
Partia Wolności Gospodarczej	88 416	0,13	
Rosyjski Ruch Ogólnoludowy	86 422	0,13	
Blok Niezależnych	83 742	0,12	
Ruch Federalno-Demokratyczny	82 948	0,12	
Stabilna Rosja	81 285	0,12	
Duma-96	55 897	0,08	
Pokolenie Przełomu	44 202	0,06	
Blok 89 (89 regionów Rosji)	40 840	0,06	
Związek Międzynarodowy	39 592	0,06	
głosy oddane przeciw wszystkim listom	1 918 151	2,77	

Tabela nr 7. Rezultaty wyborów w 1995 r. w okręgach jednomandatowych.

Ugrupowanie	Liczba deputowanych
1	2
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	58
Agrarna Partia Rosji	20
Jabłoko	14
Nasz Dom – Rosja	10
Władza – dla narodu!	9
Demokratyczny Wybór Rosji	9
Kongres Wspólnot Rosyjskich	5
Blok Iwana Rybkina	3
Naprzód, Rosjo!	3
Kobiety Rosji	3
Pamfilowa–Gurow–Łysienko	2
Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji	1
Blok Niezależnych	1
Blok Stanisława Goworuchina	1
89 (89 regionów Rosji)	1
Komuniści–Pracująca Rosja – za Związek Radz.	1

1	2
Moja Ojczyzna	1
Wspólna Sprawa	1
Partia Rosyjskiej Jedności i Zgody	1
Partia Samorządu Pracujących	1
Partia Wolności Gospodarczej	1
Przemiana Ojczyzny	1
Związki Zawodowe i Przemysłowcy – Sojusz Pracy	1
Kandydaci niezależni	77

Źródło: www.politika.da.ru, www.fci.ru

Wybory do III Dumy odbyły się w dniu 19 grudnia 1999 r. Do udziału w elekcji parlamentarnej uprawnionych było 139 stowarzyszeń. Tyle zdążyło dokonać formalnej rejestracji na co najmniej rok przed wyznaczonym terminem wyborów, co było wymogiem nowej ordynacji wyborczej do Dumy z 1999 r. i ustawy o podstawowych gwarancjach praw wyborczych z 1997 r. W rezultacie w porównaniu z wyborami z 1995 r. spadła liczba ugrupowań mogących ubiegać się o mandaty i do kampanii wyborczej przystąpiło ostatecznie 39 organizacji, w tym 27 stowarzyszeń figurujących w wykazie Ministerstwa Sprawiedliwości i 12 bloków, których rejestrację Centralna Komisja Wyborcza rozpoczęła 18 sierpnia 1999 r. Spośród bloków wyborczych do elekcji dopuszczono 11. Z powodu negatywnej weryfikacji list wyborczych Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji przez CKW partia ta nie wzięła udziału w wyborach, a na jej miejsce powstał „Blok Żyrinowskiego”¹⁰⁸.

Rezultaty wyborów do Dumy w 1999 r. w okręgu federalnym

Ogólna liczba wyborców:	108 073 956
Frekwencja wyborcza:	66 840 638 (61,85%)
Suma głosów na ugrupowania, które weszły do parlamentu:	54 254 855 (81,38%) ¹⁰⁹ .

Tabela nr 8. Rezultaty wyborów w 1999 r. w okręgu federalnym.

Ugrupowanie	Głosów	%	Miejsc
1	2	3	4
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	16 196 024	24,29	67
Ruch Międzyregionalny „Jedność”	15 549 182	23,32	64
Ojczyzna – Cała Rosja	8 886 753	13,33	37
Sojusz Sił Prawicowych	5 677 247	8,52	24
Blok Żyrinowskiego	3 990 038	5,98	17
Jablko	3 955 611	5,93	16
Komuniści – Pracująca Rosja – Za Związek Radz.	1 481 890	2,22	
Kobiety Rosji	1 359 042	2,04	
Partia Emerytów	1 298 971	1,95	

¹⁰⁸ Czajowski, op.cit., s. 273–274.

¹⁰⁹ Rezultaty wyborów w Dumie III sojczywa 19 diekabria 1999, www.politika.da.ru.

1	2	3	4
Nasz Dom – Rosja	790 983	1,19	
Rosyjska Partia Obrony Kobiet	536 022	0,80	
Kongres Wspólnot Rosyjskich i Ruch Jurija Bołdyriewa	405 298	0,61	
Blok Stalinowski – Za ZSRR	404 274	0,61	
O Godność Obywatelską	402 754	0,60	
Ruch Wspierania Armii	384 404	0,58	
Pokój, Praca, Maj	383 332	0,57	
Blok gen. Andrieja Nikołajewa i akademika Swiatosława Fiedorowa	371 938	0,56	
Partia Pokoju i Jedności	247 041	0,37	
Rosyjski Związek Ogólnonarodowy	245 266	0,37	
Rosyjska Partia Socjalistyczna	156 709	0,24	
Rosyjska Sprawa	111 802	0,17	
Konserwatywny Ruch Rosji	87 658	0,13	
Wszechrosyjska Polityczna Partia Ludu	69 695	0,10	
Duchowe Dziedzictwo	67 417	0,10	
Socjalistyczna Partia Rosji	61 689	0,09	
Socjaldemokraci	50 948	0,08	
Głosy oddane przeciw wszystkim listom	2 198 702	3,30	

Tabela nr 9. Rezultaty wyborów w 1999 r. w okręgach jednomandatowych.

Ugrupowanie	Liczba deputowanych
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	46
Ojczyzna – Cała Rosja	29
Międzyregionalny Ruch „Jedność”	9
Nasz Dom – Rosja	7
Sojusz Sił Prawicowych	5
Jabłoko	4
Ruch Wspierania Armii	2
Rosyjski Związek Ogólnonarodowy	2
Duchowe Dziedzictwo	1
Blok gen. Andrieja Nikołajewa i akademika Swiatosława Fiedorowa	1
Kongres Wspólnot Rosyjskich i Ruch Jurija Bołdyriewa	1
Partia Emerytów	1
Rosyjska Partia Socjalistyczna	1
Kandydaci niezależni	107

Źródło: www.politika.da.ru, www.fci.ru

W 9 okręgach wybory nie odbyły się lub nie przyniosły rezultatu.

Wybory do IV Dumy odbyły się 7 grudnia 2003 r. Były to wybory o tyle istotne, iż odbywały się one w warunkach obowiązywania nowej ustawy o partiach politycznych, a także dlatego, iż stanowiły one próbę sił przed najważniejszymi dla Rosji wyborami prezydenckimi w marcu 2004 r. Mimo znaczenia wyborów było to głosowanie, którego wynik był w znacznym stopniu przewidywalny jeszcze przed samym głosowaniem i przeliczeniem głosów. Zgodnie z oczekiwaniami wszystkie instytuty badania opinii publicznej wskazywały, iż jednoznacznym zwycięzcą wyborów zostanie proprezydencka partia Jedna Rosja. Nie było tylko wiadomo, jaką przewagę uzyska to ugrupowanie nad innymi i ile partii wejdzie do parlamentu.

Rezultaty wyborów do Dumy w okręgu federalnym:

Ogólna liczba wyborców:	108 906 244
Frekwencja wyborcza:	60 712 299 (55,75%)

Tabela nr 10. Rezultaty wyborów w 2003 w okręgu federalnym.

Ugrupowanie	Głosów	%	Miejsc
Partia Polityczna „Jedna Rosja”	22 779 279	37,57%	120
KPFR	7 647 820	12,61%	40
LDPR	6 943 885	11,45%	36
„Ojczyzna” (sojusz narodowo-patriotyczny)	5 469 556	9,02%	29
Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko”	2 609 823	4,30%	
Sojusz Prawicowych Sił	2 408 356	3,97%	
Agrarna Partia Rosji	2 205 704	3,64%	
Rosyjska Partia Emerytów i Partia Sprawiedliwości Społecznej	1 874 739	3,09%	
Partia Odrodzenia Rosji – Rosyjska Partia Życia	1 140 333	1,88%	
Ludowa Partia Federacji Rosyjskiej	714 652	1,18%	
„Jedność”	710 538	1,17%	
„Nowy kurs”	509 241	0,84%	
„Za Świętą Ruś”	298 795	0,49%	
Rosyjska Partia Ekologiczna „Zieloni”	253 983	0,42%	
„Rozwój przedsiębiorczości”	212 825	0,35%	
Wielka Rosja – Sojusz Euroazjatycki	170 786	0,28%	
„Prawdziwi Rosyjscy Patrioci”	149 144	0,25%	
Partia Zgody i Jedności	148 948	0,25%	
Zjednoczona Rosyjska Partia „Ruś”	147 423	0,24%	
Demokratyczna Partia Rosji	136 294	0,22%	
Rosyjska Partia Konstytucyjno-Demokratyczna	113 184	0,19%	
Partia „SŁON”	107 444	0,18%	
Narodowo Republikańska Partia Rosji	80 416	0,13%	

Źródło: oprac. własne

Tabela nr 11. Rezultaty wyborów w 2003 r. w okręgach jednomandatowych.

Ugrupowanie	Liczba deputowanych
Partia Polityczna „Jedna Rosja”	105
Ludowa Partia Rosji	20
KPFR	12
„Ojczyzna” (sojusz narodowo-patriotyczny)	7
Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko”	4
Sojusz Prawicowych Sił	3
Partia Odrodzenia Rosji – Rosyjska Partia Życia	3
Agrarna Partia Rosji	2
Kandydaci niezależni	66

Źródło: oprac. własne

Nie wybrano deputowanych w trzech okręgach. Zdecydowana większość deputowanych niezależnych w parlamencie należy do frakcji parlamentarnej utworzonej przez partię „Jedna Rosja”.

Analizując system partyjny Rosji, należy pamiętać, iż wybory parlamentarne w tym kraju odgrywają rolę drugorzędną. System prezydencki Rosji w znacznym stopniu ogranicza wpływ parlamentu na życie polityczne państwa. Po wygranych wyborach prezydenckich w 2000 r. przez Władimira Putina polityka Kremla zaczęła zmierzać do jeszcze znaczniejszego umniejszenia roli partii i podporządkowania sceny politycznej Kremlowi. Efektem podjętych przez władzę działań było zjednoczenie lojalnych wobec prezydenta ugrupowań centrowych, a także do osłabienia wpływów opozycyjnej Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej w parlamencie. Elementem polityki prezydenta, dążenia do ustanowienia przewidywalnego i dającego się kontrolować systemu partyjnego było wprowadzenie nowej ustawy o partiach politycznych. Wymagania formalno-organizacyjne postawione przed partiami zmierzały do ograniczenia ich liczby i wyraźnie promowały ugrupowania duże.

Wyniki wyborów do Dumy Państwowej z grudnia 2003 r. wskazują, iż ośrodkowi prezydenckiemu udało się zrealizować założone cele i stworzyć stabilną, proprezydencką większość w parlamencie, w którym zdecydowanie dominuje frakcja „partii władzy” – Jedna Rosja, która kontroluje ponad 66% mandatów w Dumie. Nie należy jednakże przeceniać roli ustawodawstwa dotyczącego systemu partyjnego i wyborczego. Konsolidację sceny politycznej zapewniła Kremlowi nie ustawa o partiach, ale przede wszystkim osobista popularność prezydenta Putina i akceptacja dla jego polityki w społeczeństwie.

Analizując dotychczasowe wybory parlamentarne w Rosji, można wskazać na trzy lub cztery stabilne ugrupowania, ruchy polityczne, które zdominowały scenę polityczną i wybory do Dumy w latach dziewięćdziesiątych, uczestnicząc w pracach każdej z trzech Dum wybranych od 1993 r. Nie są to więc twory efemeryczne bez poparcia społecznego, to ugrupowania, które dysponują stałym

elektoratem i programem politycznym. Są to: Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej, partia „Jabłoko” i pozostałe ugrupowania liberalne, organizacje należące do tzw. „patii władzy” i Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji. Wydaje się, że ugrupowania te odzwierciedlają główne tendencje polityczne i podziały programowo-ideologiczne w społeczeństwie.

Największą organizacją polityczną Rosji w latach dziewięćdziesiątych, jedną z niewielu partii, która posiadała stabilny elektorat i poparcie w wysokości ok. 30%, była Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej (KPFR). Jej znaczenie dla rosyjskiej sceny politycznej podkreśla fakt, że jest jedyną partią wyraźnie opozycyjną wobec ośrodka prezydenckiego, dysponującą spójnym programem politycznym stanowiącym realną, alternatywną drogę rozwoju kraju, osadzoną w tradycji społeczno-historycznej Rosji. Partia została założona w lipcu-wrześniu 1991 r. jako Komunistyczna Partia RFSRR. W sierpniu 1991 r. po puczu Janajewa jej działalność została zakazana dekretem prezydenta Rosji. Dzięki wyrokowi Sądu Konstytucyjnego uchylającego dekret prezydenta partia odrodziła się na II Zjeździe zjednoczeniowo-założycielskim 13 lutego 1993 r. i została oficjalnie zarejestrowana w ministerstwie sprawiedliwości 24 marca 1993 r. Przewodniczącym partii został Gienadij Ziuganow. Najwyższą władzą w partii jest zjazd KPFR, w okresie między zjazdami władzę sprawuje komitet centralny KPFR i prezydium CK KPFR, na którego czele stoi przewodniczący partii.

Partia ta od chwili swojego powstania znajdowała się w opozycji wobec obozu prezydenta Borysa Jelcyna, a w szczególności wobec jego polityki gospodarczej; w programie partii w 1993 r. zapisano, iż rządzący reżim polityczny prowadzi ojczyznę ku barbarzyńskiemu, prymitywnemu kapitalizmowi i jest to droga politycznej reakcji i socjalnego regresu, droga narodowej katastrofy, wiodąca do zguby rosyjską cywilizację i pozbawiająca społeczeństwo większości jego podstawowych praw ekonomicznych i socjalnych. Dzięki krytyce poczyniń niepopularnego w społeczeństwie prezydenta Jelcyna i jego polityki KPFR uzyskała znaczące wpływy społeczne.

Sytuacja polityczna lat dziewięćdziesiątych nadała opozycji antyjelcynowskiej charakter narodowy i programowo antyzachodni. Program KPFR starał się zaprezentować alternatywną drogę wyjścia z komunistycznej ideologii – drogę nacjonalistycznej samoizolacji i samorozwoju. Partia przyjęła państwowo-patriotyczną orientację ideowo-polityczną. KPFR zachowała wprawdzie nazwę „komunistyczna” ze względu na resentymenty swojego elektoratu nie potrafiącego pogodzić się z rozpadem ZSRR, który dla wielu milionów Rosjan był prawdziwą tragedią, ale w rzeczywistości przyjęła ideologię narodowego tradycjonalizmu korzystającego z takich źródeł, jak prawosławna wizja świętej Rusi, idea Moskwy Trzeciego – Rzymu, słowianofilska krytyka racjonalistycznej i indywidualistycznej cywilizacji zachodniej.

KPFR prezentuje się jako partia lewicowa, opierająca swój program na „twórczym rozwijaniu zasad marksizmu”, która za cel najważniejszy uznaje budowę socjalizmu i państwa sprawiedliwości społecznej. Partia przedstawia się ponadto jako kontynuatorka tradycji patriotyczno-państwowej, stąd w jej programie silna jest retoryka partiotyczno-narodowa, a także społeczna, odnosząca się do ideałów

socjalizmu. KPFR stanowi więc konserwatywną, nacjonalistyczno-tradycjonalistyczną organizację zakorzenioną w rosyjskiej dziewiętnasto- i dwudziestowiecznej tradycji haseł socjalizmu i równości społecznej.

Oficjalne hasło partii brzmi: „Rosja, praca, ludowładztwo, socjalizm”. Można także spotkać się z hasłem: „Rosja, Ojczyzna, Naród”. Za główne cele programowe partia przyjmuje propagowanie idei socjalistycznych ze szczególnym uwzględnieniem prymatu kwestii socjalnych, które mogą zostać uregulowane poprzez właściwą organizację społeczeństwa i ekonomiki. Głównym zadaniem państwa jest zaspokajanie potrzeb społecznych poprzez wpływanie na gospodarkę.

Celami partii są więc:

- budowa państwa sprawiedliwości społecznej na zasadach kolektywizmu, równości i autentycznej samorządności, obrona interesów i praw socjalnych klasy robotniczej, chłopstwa, inteligencji i wszystkich ludzi pracy, zagwarantowanie prawa do pracy i płacy minimalnej, bezpłatnej służby zdrowia, nauki i wypoczynku;
- równość społeczna, przestrzeganie praw człowieka, całkowite równouprawnienie obywateli na całym terytorium federacji, likwidowanie nierówności społecznych poprzez wyrównywanie szans i likwidację niesprawiedliwości;
- patriotyzm, umacnianie jedności państwa przy zachowaniu równouprawnienia wszystkich podmiotów federacji, przerwanie konfliktów zbrojnych i rozwiązywanie spornych problemów metodami politycznymi;
- budowa gospodarki planowo-rynkowej zorientowanej na potrzeby społeczne, bezpiecznej ekologicznie, gwarantującej podniesienie poziomu życia obywateli;
- ludowładztwo oznaczające rzeczywistą konstytucyjną władzę obywateli w państwie za pośrednictwem systemu rad i innych form demokratycznego samostanowienia narodu.

Platforma wyborcza z 1995 r., wykorzystywana także w następnych wyborach (prezydenckich w 1996 i parlamentarnych w 1999), prezentowana była jako alternatywa wobec rządów Borysa Jelcyna i zakładała m.in. stworzenie rządu zaufania społecznego, który wprowadziłby nowy kurs ekonomiczny oznaczający ustalenie minimum socjalnego i minimalnej pensji, likwidację bezrobocia, ustanowienie kontroli społecznej nad działalnością aparatu administracji państwa oraz sektora prywatnego w tym w szczególności banków prywatnych i instytucji finansowo-kredytowych, zatrzymanie „kradzieży” i „wyprzedaży” majątku narodowego z założeniem, że nie oznacza to likwidacji własności prywatnej, ale umożliwienie całemu narodowi z korzystania z niej w sposób uczciwy i kontrolowany. Głównym celem polityki gospodarczej państwa ma być odrodzenie wielkości Rosji i wszechstronne podniesienie poziomu życia narodu rosyjskiego. Osiągnięcie sprawiedliwości ekonomicznej i społecznej oznaczałoby, że wszelkie inne swobody, a także społeczeństwo będą się mogły bez przeszkód rozwijać. Wśród postulatów politycznych znalazło się żądanie rewizji założeń konstytucji i systemu politycznego kraju.

W grudniu 1993 r. KPFR wzięła udział w wyborach pomimo negatywnej oceny działalności prezydenta Jelcyna i prowadzenia kampanii na rzecz odrzu-

cenia w referendum prezydenckiego projektu konstytucji. Do Dumy I kadencji KPFR wprowadziła 42 deputowanych, a frakcja partyjna w parlamencie generalnie odnosiła się krytycznie do działalności rządu i realizowanej przez niego polityki (trzykrotnie głosowała przeciwko rządowi w październiku 1994 oraz w czerwcu i lipcu 1995 r., podejmowała też próby odsunięcia prezydenta od władzy w 1994 i 1995 r.).

W wyborach parlamentarnych w grudniu 1995 r. uzyskała największy sukces wyborczy, wprowadzając do Dumy II kadencji 157 deputowanych. Deputowani partii zajęli w izbie eksponowane stanowiska, m.in. jeden z liderów partii, Gienadij Selezniow, został przewodniczącym izby, a ponadto jej reprezentanci przewodzili ważniejszym komitetom Dumy. Wokół KPFR utworzyła się w Dumie koalicja sił antyprezydenckich, która dwukrotnie próbowała wszcząć procedurę odsunięcia Borysa Jelcyna od władzy.

W 1996 r. ogólnorosyjska konferencja KPFR desygnowała przewodniczącego partii, Gienadija Ziuganowa, na kandydata na urząd prezydenta. W pierwszej turze uzyskał on 24 211 689 głosów, uzyskując drugi wynik przy 32,03% poparcia. W drugiej turze Gienadij Ziuganow uzyskał 30 104 589 głosów i 40,31% poparcia, ale nie wystarczyło to do pokonania Borysa Jelcyna¹¹⁰.

Pomimo iż w kampanii wyborczej KPFR prezentowała się jako nieprzejednana opozycja wobec prezydenta i rządu, to od drugiej połowy 1996 r. można było zauważyć konformizm partii wobec kolejnych rządów. Związane było to z próbami prezydenta Jelcyna szukania kompromisu z Dumą, a także z niechęcią przywódców opozycji do radykalizowania sytuacji politycznej w kraju w obliczu kryzysu finansowo-ekonomicznego. KPFR, stosując praktykę „pokojuowego wchodzenia” w struktury władzy, uzyskała rezultat w postaci stanowisk ministerialnych w rządzie federalnym. Najbardziej eksponowanym było stanowisko pierwszego wicepremiera ds. reformy gospodarczej w rządzie Jewgienija Primakowa (wrzesień 1998 – maj 1999).

W wyniku wyborów parlamentarnych w 1999 r. ugrupowania lewicowe, dominujące w Dumie II kadencji, zmniejszyły swój stan posiadania. KPFR, pomimo iż uzyskała poparcie większe niż w 1995 r., do parlamentu wprowadziła jedynie 113 deputowanych. Partia odniosła także porażkę w wyborach prezydenckich, w których jej kandydat, Gienadij Ziuganow, uzyskał w I turze 21 928 468 głosów (29,21%), a wybory wygrał w pierwszej turze Władimir Putin z poparciem 52,94%. W Dumie III kadencji KPFR pozostało największym ugrupowaniem opozycyjnym, choć jego opozycyjność na forum parlamentu sprowadzała się głównie do krytyki werbalnej. Poza pryncypialnymi dla partii sprawami (obróć ziemią, zmiany w kodeksie pracy) w parlamencie KPFR z reguły wspierała stanowisko prezydenta i rządu. Ponadto zjednoczenie proprezydenckich frakcji w Dumie III kadencji umożliwiło powstanie stabilnego i lojalnego wobec Kremla zaplecza politycznego, co osłabiło pozycję KPFR, która jako największa frakcja parlamentarna mogłaby utrudniać przeprowadzenie polityki rządu.

¹¹⁰ Rezultaty prezydenckich wyborów 1996, 2000, www.politika.da.ru.

Przygotowując się do rywalizacji z cieszącym się znacznym poparciem społecznym prezydentem Władimirem Putinem, plenum KPFR w dn. 22 lipca 2002 r. przyjęło strategię polityczną na lata 2002–2004, której najważniejsze etapy stanowiły: wybory do Dumy (grudzień 2003 r.) i wybory prezydenckie (marzec 2004 r.). W programie wyborczym KPFR zaczęto w znacznie większym stopniu eksponować hasło narodowo-patriotyczne, odsuwając na dalszy plan hasła sprawiedliwości społecznej i bezpieczeństwa socjalnego obywateli. Walka o wpływy społeczne i elektorat wymagała od KPFR także określenia swojego stosunku wobec prezydenta Putina. Szczególną uwagę zwrócono na podważenie wiarygodności prezydenta Putina i zdecydowano się na eksponowanie tezy, że prezydent Putin jest kontynuatorem antynarodowej polityki prezydenta Jelcyna. Aktualna prezydentura określana jest jako „trzeci etap zdrady”, a prezydent wyrzeka się tysiącletniej geopolitycznej spuścizny narodu. O ciągłości antynarodowej polityki ekip Jelcyna i Putina miało świadczyć, że nie nastąpiła zmiana ekipy administrującej krajem, nie nastąpiło zatrzymanie niesprawiedliwej prywatyzacji oraz nastąpiło dalsze uzależnienie kraju od USA¹¹¹. Takie działanie miało być kontynuacją strategii wykorzystywanej przeciwko niepopularnemu w społeczeństwie Borysowi Jelcynowi i świadczyło o niezdolności elit KPFR do wypracowania nowoczesnego, lewicowego, prospołecznego, całościowego programu politycznego, dzięki któremu partia mogłaby rywalizować z obozem politycznym prezydenta Putina. Przywódcy KPFR, nie posiadając już tak łatwego obiektu krytyki, jakim był prezydent Borys Jelcyn, i koncentrując się na retoryce narodowo-patriotycznej, nie potrafili stworzyć nowego oblicza partii i utrzymać dotychczasowego poparcia społecznego, co przyniosło klęskę wyborczą w grudniu 2003 r. (jaką jest wynik 12,61% głosów).

Pomimo iż przed wyborami w 2003 r. wskazywano, że poparcie społeczne dla KPFR ustabilizowało się i ugrupowanie to wyczerpało już raczej swój potencjał wzrostu, który bazował na kontestowaniu reform gospodarczo-politycznych związanych z osobą niepopularnego w społeczeństwie Borysa Jelcyna, to utrata ponad połowy głosów jest zaskoczeniem. Największa partia w Rosji lat dziewięćdziesiątych przestała odgrywać dominującą rolę w parlamencie, a obecnie przed jej przywódcami stoi problem zmiany wizerunku partii, programu i strategii wyborczej.

Drugą organizacją uczestniczącą w pracach parlamentu nieprzerwanie od 1993 r. oraz dysponującą wyraźnym obliczem ideowym i programowym jest Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko”. Powstała ona na bazie frakcji parlamentarnej bloku wyborczego z 1993 r. Jawliński–Bołdyriew–Lukin. Blok ten powstał w grudniu 1993 r. i weszły do niego m.in. Republikańska Partia Rosji, Socjaldemokratyczna Partia Rosji, Rosyjski Związek Chrześcijańsko-Demokratyczny. Skupiał on ludzi znanych z działalności społecznej i politycznej, ale nie związanych z rządem i prezydentem Jelcynem.

W kampanii wyborczej blok opowiadał się za szybkim wprowadzeniem reform wolnorynkowych, ale nie w formie proponowanej przez Jegora Gajdara

¹¹¹ Por. W. A. Oleszuk, W. B. Pawlenko, *Politiceskaja Rossija – Partii, Bloki, Lidery god 1997*, Moskwa 1997, s. 21–25; dokumenty programowe publikowane na oficjalnej stronie internetowej partii www.kpfr.ru.

i akceptowanej przez Borysa Jelcyna. Występował także przeciwko podstawowym założeniom konstytucji, która według liderów bloku sprzyjała autorytarnej formie rządów.

W styczniu 1995 r. blok przekształcił się w Ogólnorosyjskie Zrzeszenie Społeczne „Jabłoko”, a na V zjeździe tej organizacji (30.11–1.12.1996) zdecydowano o stopniowym przekształceniu w partię polityczną.

Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko” zaliczana jest do ugrupowań demokratycznych o umiarkowanie liberalnym charakterze, nazywanej niekiedy partią liberalno-socjalną. Opowiada się za liberalnym modelem gospodarki rynkowej, uwzględniającej potrzeby społeczne i poszanowanie wolności obywatelskich. „Jabłoko” jest wiodącym i najbardziej wyrazistym przedstawicielem liberalnej i demokratycznej opozycji zdystansowanej zarówno wobec grup rządzących, jak i w stosunku do opozycji „narodowo-patriotycznej”.

Polityczna deklaracja zrzeszenia „Jabłoko” z 1995 r. opowiadała się za reformami zmierzającymi do stworzenia swobodnej konkurencji i ekonomii opartej na wolnym rynku. Zastrzegano także, że partia jest partią opozycyjną, w odróżnieniu jednak od Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej uważa, że nie ma innej drogi dla Rosji niż liberalne reformy, ale istnieje także alternatywa wobec aktualnej drogi ich realizacji, która prowadzi do masowej pauperyzacji, wzrostu przestępczości, dużego zróżnicowania społecznego i podziału na bogatych i biednych. Głosząc konieczność wprowadzenia liberalnej reformy ekonomicznej, podkreślano także, że orientacja ruchu jest socjalna. Utrzymywanie osłon socjalnych i poszanowanie sprawiedliwości społecznej to nie tylko moralny obowiązek państwa, ale także ważna część ekonomii współczesnego państwa i nowoczesnego społeczeństwa.

Partia głosiła konieczność budowy społeczeństwa obywatelskiego, państwa socjalnego, praworządnego i bezpiecznego. Jednoznacznie podkreślono antyradykalizm ruchu m.in. poprzez stwierdzenie, że pomimo iż komunizm nie jest dla członków partii do zaakceptowania ze względu na swoją ideologię i polityczną praktykę, to partia uznaje, że był to pewien etap w historii Rosji i ugrupowanie nigdy nie będzie budować swojej polityki na antykomuniźmie ani na innych radykalnych hasłach.

W sferze organizacji państwa zadeklarowano, występując przeciwko podstawowym założeniom ustrojowym konstytucji, że władza powinna znaleźć się pod kontrolą, do czego trzeba:

- rzeczywistego podziału władzy i ograniczenia prerogatyw prezydenta,
- zwiększenia wpływu parlamentu na władzę ustawodawczą.

Manifest demokratyczny partii wydany 10 grudnia 2001 r. miał – zgodnie z ideologią partii – charakter liberalny i nadał programowi partii charakter wyraźnie proeuropejski. Zgodnie z nim partia „Jabłoko” dąży do stworzenia w Rosji państwa prawa, społeczeństwa obywatelskiego, gospodarki rynkowej i społeczeństwa obywatelskiego. Celem działalności jest wolna, bogata, silna i demokratyczna Rosja. Ludzka godność i szacunek dla obywateli winny być fundamentem politycznego i społecznego ustroju Rosji. Państwo ma być instrumentem zapewniającym obywatelom godne życie, gwarantującym wolność, dobrobyt,

bezpieczeństwo i swobodny rozwój. Fundamentem państwa winna być wolność, która jest takim samym dobrem, jak i życie ludzkie. Tylko promowanie wolności może zapewnić dobrobyt, bezpieczeństwo obywateli oraz dynamiczny rozwój w XXI w. Drugim fundamentem państwa winna być sprawiedliwość oznaczająca równość praw i szans. Państwo może być wolne i sprawiedliwe tylko wtedy, gdy swobody i prawa są dostępne dla wszystkich obywateli, a nie tylko dla wąskiej grupy osób. Orientacja demokratów to społeczeństwo równych szans, socjalnej sprawiedliwości i solidarności biednych i bogatych, gdyż dla kraju ważne jest nie tylko rozwijanie prywatnej inicjatywy i prywatyzacja, ale także rozwój opieki socjalnej.

Upadek komunizmu umożliwił demokratyzację Rosji, jednakże rządy ekip prezydenta Jelcyna i Putina doprowadziły do podziału społeczeństwa na bardzo bogatą mniejszość i pozbawioną szans, biedną mniejszość. Nastąpiło połączenie biznesu ze strukturami biurokratycznymi państwa, co było przyczyną patologii państwa: korupcji, oligarchizacji systemu gospodarczego i przekreśliło szansę państwa na budowę demokratycznego społeczeństwa i liberalnej gospodarki, w interesie wąskiej grupy osób zbudowano biurokratyczno-autorytarny ustrój państwa.

W manifestie zaznaczono proeuropejską orientację ugrupowania, uznając, że Rosja jest częścią Europy ze względu na swoją tradycję i kulturę. Europeizacja kraju i pełnoprawna współpraca z Unią Europejską jest niezbędna dla rozwoju Rosji w XXI w. Potencjał Rosji może się rozwijać tylko przez utrwalanie cywilizacji europejskiej, w którą swój wielki wkład wniosła kultura rosyjska. Europeizacja kraju to wzrost dobrobytu obywateli, przybliżenie ich do standardów europejskich w zakresie socjalno-ekonomicznego, ekologicznego i politycznego modelu państwa. Celem strategicznym Rosji powinna być ścisła współpraca z Unią Europejską.

W wyborach do Dumy I kadencji blok Jawliński-Bołdyriew-Łukin uzyskał poparcie 7,86% wyborców i wprowadził do Dumy 27 deputowanych. W wyborach do Dumy II kadencji „Jabłoko” otrzymało 6,89% głosów, ale aż 45 miejsc w izbie. Lider ugrupowania Grigorij Jawliński wystartował w wyborach prezydenckich i uzyskał 7,34% głosów i czwarty wynik wśród kandydatów. W wyborach do Dumy III kadencji „Jabłoko” uzyskało 5,93% głosów i 20 mandatów, a w wyborach prezydenckich w 2000 r. Grigorij Jawliński uzyskał trzeci wynik i 5,80% głosów¹¹².

Partia „Jabłoko” prezentuje alternatywny wobec ugrupowań rządowych i nacjonalistyczno-patriotycznych program wyborczy i społeczny akcentujący wartości liberalne i wartość współpracy ze strukturami Unii Europejskiej, sugerując nawet możliwość uczestnictwa Rosji w tych strukturach.

Pomimo niewielkiego spadku poparcia dla partii w kolejnych wyborach parlamentarnych partia ta dysponuje względnie stałym 5%–6% elektoratem, który stanowi głównie inteligencja¹¹³. Największe poparcie „Jabłoko” posiada w wiel-

¹¹² Rezultaty prezydenckich wyborów 1996, 2000, www.politika.da.ru.

¹¹³ W. A. Oleszczuk, W. B. Pawlenko, op.cit., s. 33–38; dokumenty programowe publikowane na oficjalnej stronie internetowej partii www.yabloko.ru.

kich aglomeracjach miejskich; za centrum wpływów partii uważany jest Sankt-Petersburg.

Wyzwaniem dla partii były wybory parlamentarne w 2003 r., które spowodowały niekorzystne dla niej zmiany na scenie politycznej. Partia „Jabłoko” nie przekroczyła progu wyborczego i do parlamentu wprowadziła jedynie kandydatów wybranych w okręgach jednomandatowych. Porażka wyborcza spowodowała dyskusję o konieczności zjednoczenia się ugrupowań o charakterze liberalnym, z których największe to „Jabłoko” i partia Sojusz Sił Prawicowych. Jeżeli liderom tych ugrupowań uda się przezwyciężyć różnice programowe i stworzyć koalicję parlamentarną i wyborczą, mogą one przetrwać jako zwarte ugrupowanie i stać się trwałym elementem politycznego życia Rosji. Jednakże wydaje się, że zdobywany procent poparcia przez obie partie łącznie, oscylujący w granicach 7%–8% (jest wielkość zbliżona do poziomu wysokości progu wyborczego), pokazuje kres możliwości wyborczych partii liberalnych w Rosji. W obliczu zdominowania sceny politycznej przez prezydenta Władimira Putina i ugrupowania prokremlowskie partie te poniosły w 2003 r. dotkliwą porażkę wyborczą.

Istotnym elementem sceny politycznej Rosji są tzw. „partie władzy”. Jest to pewne zjawisko istniejące w systemie partyjnym Rosji i pod tym pojęciem rozumie się na ogół te ugrupowania, które były tworzone jako zaplecze polityczno-organizacyjne prezydenta lub rządu, lub te, które funkcję taką spełniały. Członkowie takich ugrupowań zazwyczaj rekrutują się z ludzi piastujących wysokie stanowiska w strukturach władzy wykonawczej i administracji prezydenckiej.

„Partia władzy” jest umownym określeniem różnorodnych ugrupowań politycznych, które pojawiały się w parlamencie od 1993 r., wspierając politykę prezydenta i rządu. Samo zjawisko jest pochodną odpartyjnięcia urzędu prezydenta w Rosji. Osoby pełniące dotychczas tę funkcję nie wywodziły się z żadnego z ugrupowań spełniających funkcję partii politycznej, pomimo to zabiegały o stworzenie w Dumie Państwowej stabilnej reprezentacji umożliwiającej prowadzenie polityki rządu. Siła i funkcjonowanie „partii władzy” są przede wszystkim zależne od autorytetu i poparcia prezydenta, a także od stanowisk zajmowanych przez ich liderów w organach władzy państwowej, gdyż partie te działają na „styku” administracji państwa i polityki. Z uwagi na zmiany polityczne w Rosji żadna z partii władzy nie była ugrupowaniem stabilnym, które wywalczyłoby stałe miejsce na scenie politycznej Rosji. „Partie władzy” nie miały jednolitego oblicza programowo-ideologicznego, a wspólne dla nich było i jest popieranie aktualnej władzy. Swoją siłę „partie władzy” czerpały głównie z uczestnictwa w procesach dystrybucji władzy politycznej.

Za pierwszą „partię władzy” uchodzi utworzony 16–17 października 1993 r. blok wyborczy „Wybór Rosji” i powstała na jego bazie w 1994 r. partia „Demokratyczny Wybór Rosji”. Liderami „Wyboru Rosji” byli głównie przedstawiciele urzędującej administracji państwowej, bliscy współpracownicy prezydenta Jelcyna i twórcy programu liberalnych reform Rosji: Jegor Gajdar i Anatolij Czubajs.

Platforma wyborcza bloku w 1993 r. zapowiadała szybkie wprowadzenie liberalnych reform zapoczątkowanych na początku lat dziewięćdziesiątych przez Jegora Gajdara, przezwycięzenie kryzysu budżetowego i stabilizację finansów,

likwidację sterowania procesami ekonomicznymi przez państwo. Liderzy ugrupowania byli także zwolennikami oddanego pod referendum projektu konstytucji. Blok „Wybór Rosji” uzyskał w 1993 r. 15,51% głosów i uzyskał 64 miejsca w Dumie Państwowej. W 1994 r. lider „Wyboru Rosji”, Jegor Gajdar, starał się skonsolidować siły demokratyczne wokół przewodzonej przez siebie partii „Demokratyczny Wybór Rosji”. Partia ta reprezentowała w polityce kierunek radykalno-reformatorski i liberalno-zachodnioeuropejski. Opowiadała się za utworzeniem w Rosji społeczeństwa obywatelskiego i państwa prawa w stylu zachodnioeuropejskim. W polityce gospodarczej opierała się na doktrynie monetaryzmu, zakładając wyższość stabilizacji finansowej nad wzrostem produkcji, prowadzenie twardej polityki budżetowej, ograniczenie państwowych wydatków i dzięki temu przezwyciężenie procesów inflacyjnych. Perspektywę wzrostu gospodarczego upatrywano w liberalizacji gospodarki i likwidacji ingerencji państwa na rynku, w sferze społecznej opowiadając się za całkowitym zlikwidowaniem dotychczasowych gwarancji państwa opiekuńczego. Oficjalnym hasłem partii był: „pokój, dobrobyt i sprawiedliwość”¹¹⁴. Ugrupowanie to uzyskało status „partii władzy”, będąc początkowo najbardziej prorządowym ugrupowaniem w Dumie I kadencji. Jednakże już wiosną 1994 r. frakcja parlamentarna „Wyboru Rosji” pod przywództwem Jegora Gajdara przeszła do opozycji antyrządowej, nie zgadzając się ze złagodzoną polityką reform gospodarczych, a następnie występując przeciwko wojnie w Czeczenii. W rezultacie Kreml stracił swoje jedyne oparcie w parlamencie.

Prezydent Borys Jelcyn nie przejawiał początkowo większej aktywności na rzecz powołania „swojej” partii. Taką próbę podjął przed wyborami parlamentarnymi do Dumy II kadencji, inicjując wiosną 1995 r. powstanie nowej „partii władzy” o nieco bardziej centro-prawicowej i konserwatywnej orientacji niż ugrupowanie Jegora Gajdara. Liderem nowego ugrupowania został najbliższy współpracownik prezydenta, ówczesny premier, Wiktor Czernomyrdin. Ze względu na rosnącą popularność KPFR na Kremlu postanowiono utworzyć, w celu odebrania części głosów, dwa ugrupowania: jedno o orientacji centro-prawicowej i drugie o orientacji centro-lewicowej. Tym drugim ugrupowaniem miał być blok wyborczy Iwana Rybkina – przewodniczącego izby niższej parlamentu. Blok ten nie spełnił pokładanych w nim nadziei, gdyż Iwanowi Rybkinowi nie udało się przyciągnąć do swojego ugrupowania znaczących polityków.

Jedynym liczącym się ugrupowaniem władzy stała się partia „Nasz Dom – Rosja” premiera Wiktora Czernomyrdina. Ugrupowanie to posiadało poparcie przedstawicieli władz w regionach, a także ogromnych monopolii państwowych z Gazpromem na czele, którym kierował przed objęciem funkcji premiera Wiktor Czernomyrdin. Ponadto w kierownictwie ruchu znaleźli się liczni reprezentanci nomenklatury – przedstawiciele administracji państwowej, gubernatorzy okręgów, współpracownicy administracji prezydenta. Do ugrupowania przylączyła się także część polityków Demokratycznego Wyboru Rosji.

¹¹⁴ W. A. Oleszczuk, W. B. Pawlenko, op.cit., s. 40–41.

W programie wyborczym NDR deklarowało potrzebę zbudowania silnego państwa, które będzie łączyło zasadę wolności gospodarczej z ideałami postępu społecznego. W wyniku wyborów NDR otrzymał 10,13% głosów i 55 miejsc w Dumie.

Ruch NDR łączył w swojej działalności cele umiarkowane reformatorskie, liberalno-konserwatywne i propagował idee stabilizacji politycznej. Będąc z założenia partią władzy, do połowy 1998 r., tj. do ustąpienia z funkcji premiera Wiktora Czernomyrdina, wyrażał dążenia obozu kremlowskiego do stabilizacji i przewidywalności procesów społeczno-ekonomicznych, występując przeciwko gwałtownym zmianom podstawowych reguł politycznych i ekonomicznych. Opowiadał się także za umocnieniem roli państwa w regulacji procesów społecznych i ekonomicznych¹¹⁵. Utrata znaczenia tej partii wiązała się ze zdystansowaniem się od niej prezydenta Jelcyna, który szukał możliwości porozumienia się z opozycją parlamentarną, i z utratą przez jej lidera stanowiska premiera, związaną z próbą politycznego usamodzielnienia się Wiktora Czernomyrdina, co wywołało reakcję prezydenta.

Przed wyborami parlamentarnymi w 1999 r. pojawiły się dwa nowe ugrupowania, które utożsamiono z „partią władzy”. Były to: „Ojczyzna – Cała Rosja” i Międzyregionalny Ruch „Jedność”. W przededniu rozpoczęcia się kampanii wyborczej do Dumy III kadencji ani prezydent, ani nowy premier nie dysponowali zapleczem organizacyjno-politycznym. Inicjatywa powołania nowej partii wyszła od grupy gubernatorów, którzy wystąpili z oświadczeniem o konieczności wyboru „konstruktywnej” Dumy. Oficjalnie do tworzenia nowego bloku przystąpił minister ds. sytuacji nadzwyczajnych – Siergiej Szojgu (uprzednio członek partii Nasz Dom – Rosja). Blok powstawał przy pomocy administracji prezydenckiej i regionalnych struktur władzy federalnej i była to kolejna struktura gubernatorska. Zjazd założycielski odbył się 27 września 1999 r., a ugrupowanie Międzyregionalny Ruch „Jedność” zostało zarejestrowane 15 października 1999 r. „Jedność” nie miała wyraźnego oblicza politycznego, a jej program ograniczał się do popierania ówczesnego – zyskującego z dnia na dzień zaufanie w społeczeństwie – premiera Władimira Putina, który oficjalnie oświadczył, że jako obywatel będzie głosował na blok „Jedność”, jako na jedyną partię prorządową. W wyborach do Dumy III kadencji „Jedność” uzyskała 23,32% głosów i uzyskała 71 mandatów. 27 maja 2000 r. odbył się II zjazd ruchu „Jedność”, który przekształcił się w zjazd założycielski nowej partii politycznej, do której przystąpiły takie ugrupowania, jak: Nasz Dom – Rosja, Rosyjska Partia Jedności i Zgody, Rosyjska Partia Socjalistyczna. Zjazd poparł także kandydaturę Władimira Putina na urząd prezydenta Rosji. Jak wynika z dokumentów programowych, „Jedność” opowiada się za silnym państwem, umocnieniem hierarchii władzy wykonawczej oraz instytucji władzy, będąc partią proprezydencką, deklarując pełne poparcie dla prezydenta Putina.

Blok wyborczy Ojczyzna – Cała Rosja powstał w sierpniu 1999 r. z połączenia w koalicję ugrupowań „Ojczyzna” i „Cała Rosja”. Na czele „Ojczyzny” stał

¹¹⁵ Ibidem, s. 27–28.

wpływowy mer Moskwy Jurij Łużkow i były premier Jewgienij Primakow. Ugrupowanie „Cała Rosja” tworzyły elity regionalne: gubernatorzy i inni przedstawiciele władz regionalnych. Początkowo „OCR” powstała jako kolejna „partia władzy” mająca zastąpić upadające ugrupowanie Nasz Dom – Rosja. Ruch miał charakter pragmatyczny, centrowy i państwowo-patriotyczny. Po zdymisjonowaniu popularnego premiera Primakowa został on pozyskany przez Jurija Łużkova, co zniechęciło Kreml do „Ojczyzny” i Łużkova. Reakcją Kremla na działania „Ojczyzny” było powołanie Międzyregionalnego Ruchu „Jedność”.

W trakcie kampanii wyborczej Ojczyzna – Cała Rosja tworzyła blok anty-kremłowski, występując przeciwko polityce Kremla i prezydenta Jelcyna, rywalizując o głosy wyborców przede wszystkim z ruchem „Jedność”. W wyborach blok uzyskał 13,33% głosów i 66 mandatów deputowanych. Po wyborach blok stopniowo zmienił stanowisko na korzyść polityki Kremla, upatrując w tym możliwość zdobycia wpływu na władzę i realizacji swoich interesów. W wyborach prezydenckich liderzy „Całej Rosji” poparli kandydaturę Władimira Putina na prezydenta. Taką samą decyzję, z pewnymi zastrzeżeniami, podjęli liderzy „Ojczyzny”.

Po sukcesie w wyborach prezydenckich polityka Władimira Putina zmierzała do konsolidacji ugrupowań proprezydenckich. W maju 2000 r. liderzy ruchu „Cała Rosja” wzięli udział w zjeździe założycielskim partii „Jedność”, a ukoronowaniem tego procesu było stworzenie pod koniec 2000 r. jednej partii pod nazwą „Ogólnorosyjska Partia Jedność i Ojczyzna – Wspólna Rosja”. Jest to partia centrowa, która w swojej działalności koncentruje się na wspieraniu działań prezydenta Władimira Putina i jest jego zapleczem politycznym w parlamencie. Partia zyskała poparcie społeczne dzięki prezydentowi, którego zasługą była umiejętność zagospodarowania centrum politycznego odpowiadającego zapotrzebowaniu społecznemu na stabilność polityczną. „Jedność” stała się kolejną tryumfującą partią władzy, do której akces zgłaszają kolejne partie i ruchy polityczne, starające się uzyskać wpływ na procesy decyzyjne.

W wyborach w 2003 r. partia startowała pod nazwą „Jedna Rosja”. Nowa „partia władzy” jest całkowicie zależna od Kremla. Stworzona odgórnie z inspiracji władz, z połączenia trzech ugrupowań o różnym rodowodzie, zapewne nie będzie działać bez poparcia prezydenta tym bardziej, że partia nie jest wewnętrznie jednolita i zagrożeniem dla niej są rozbieżności między jej liderami, co może prowadzić do wewnętrznego rozłamu. Poszczególnych polityków konsoliduje jedynie poparcie dla prezydenta Putina. Wydaje się, że destabilizację ugrupowania mógłby wywołać jedynie spadek poparcia dla prezydenta i jego polityki. Natomiast stabilizacja sytuacji politycznej w Rosji może przyczynić się do utrzymania jedności partii i jej długotrwałej dominacji na scenie politycznej. Aktualnym przewodniczącym partii jest Borys Gryzłow, pełniący także funkcję ministra spraw wewnętrznych. Sukces w wyborach do Dumy Państwowej w 2003 r. zapewnił „partii władzy” całkowitą dominację w parlamencie i kontrolę nad procesem legislacyjnym.

Kolejną siłą polityczną, która jest obecna na rosyjskiej scenie politycznej od 1991 r. i która posiadała swoich przedstawicieli w kolejnych Dumach, jest Liberal-

no-Demokratyczna Partia Rosji Władimira Żyrinowskiego. Partia ta została założona w marcu 1990 i początkowo (do 1992 r.), nosiła nazwę Liberalno-Demokratycznej Partii Związku Radzieckiego. Partia ta wywodzi się z nurtu ugrupowań populistycznych i nacjonalistycznych, które zaczęły się pojawiać w fazie wstępnej rozwoju rosyjskiej demokracji. Partia ta swoją popularność zawdzięczała głównie nacjonalistycznej postawie jej lidera, Władimira Żyrinowskiego, i jego prezydenckiej kampanii wyborczej w 1991 r. Zdobył on wówczas 8% głosów, zajmując trzecie miejsce. Partia ta, posługując się postulatami patriotyczno-nacjonalistycznymi, odniosła swój największy sukces wyborczy w 1993 r., wygrywając raczej niespodziewanie wybory do Dumy z 22,92% poparciem społecznym.

Jest to partia szowinistyczna i populistyczna o obliczu mocarstwowo-imperialistycznym z silnymi akcentami nacjonalistycznymi. Broni ideologii nacjonalistycznej, rozumianej jako dominacja Rosjan w wielonarodowym państwie. Niezmiennie propaguje unitarną formę ustroju państwa, żądając podporządkowania regionów władzy centralnej, likwidacji autonomii narodowej i atrybutów państwowości republik. Jest stronnictwem scentralizowanych rządów autorytarnych, izolacjonizmu i obrony interesów rosyjskich na arenie międzynarodowej, występuje na rzecz odbudowy przemysłu wojennego, nawołując do przewyciężenia „liberalno-zachodnich” eksperymentów i odbudowy systemu gwarancji socjalnych. Partię charakteryzuje autorytarny styl i metody zarządzania. Żyrinowskiemu przyznano prawo do pełnienia funkcji przewodniczącego do 2004 r. Jednocześnie jednak przedstawiciele LDPR określają ją jako demokratyczne ugrupowanie o tożsamości centrowej.

Partia pomimo deklarowanej opozycyjności we wszystkich konfliktach niezmiennie popierała działania władzy wykonawczej: w sierpniu 1991 r. – rządowych puczystów, w październiku 1993 r. – prezydenta Jelcyna, w czasie wojny czeczeńskiej – administrację federalną. Działalność frakcji LDPR wyróżniała, w działalności parlamentarnej, szczególną skłonność do lawirowania i wykorzystywania koniunktury politycznej. W parlamencie Władimir Żyrinowski niejednokrotnie inicjował całkowitą zmianę linii partii w głosowaniach nad najważniejszymi kwestiami politycznymi (m.in. votum nieufności dla rządu, prywatyzacja, budżet, wysunięcie oskarżenia przeciwko prezydentowi).

Lider partii wykorzystuje każdą okazję, by przyciągnąć zainteresowanie opinii publicznej swoimi skandalizującymi wypowiedziami o przywódcach innych państw, o mniejszościach narodowych czy też swoim zachowaniem (znany jest z wielu skandali obyczajowych). LDPR nie cieszy się specjalnym uznaniem wśród innych ruchów politycznych m.in. ze względu na specyficzną osobowość jej lidera, a także ze względu na jej „konformizm” i niekonsekwencję w działaniach politycznych¹¹⁶. Zarzuca się jej, że zarówno partia, jak i jej lider są otwarci na wszelkie kompromisy z władzą.

Od sukcesu wyborczego w 1993 r. partia traci także stopniowo zaufanie społeczne. W wyborach w 1995 r. partia uzyskiwała prawie dwukrotnie niższe poparcie

¹¹⁶ W. W. Oleszczuk, W. B. Pawlenko, op.cit., s. 30–33; informacje o partii na oficjalnej stronie internetowej www.ldpr.ru.

(11,18%) w porównaniu do 1993 r. Także w wyborach w 1999 r., kiedy partia ze względu na to, że Centralna Komisja Wyborcza zakwestionowała listy wyborcze LDPR występowała pod nazwą Blok Żyrinowskiego, poparcie dla niej spadło prawie dwukrotnie (5,98%). Władimir Żyrinowski, startując w wyborach prezydenckich w 2000 r., uzyskał zaledwie 2,70% głosów (w 1996 5,70%). W wyborach 2003 r. LDPR uzyskała wynik dwukrotnie lepszy niż w 1999 r., uzyskując 11,45% głosów wyborczych, co było sukcesem partii.

Aktualny system partyjny w Rosji znajduje się jeszcze w fazie kształtowania i wydaje się, że w najbliższym czasie nie osiągnie jeszcze oczekiwanej stabilizacji. Można wskazać na pewne główne ugrupowania czy też główne nurty polityczne, ale wydaje się, że mimo znaczącej porażki w wyborach w grudniu 2003 r. jedyną dużą i stabilną partią polityczną pozostaje Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej. Słabością sceny politycznej wydaje się być brak jednolitego centrowego bloku, który odpowiadałby zapotrzebowaniu społecznemu i stanowiłby bazę polityczną dla obecnego prezydenta Rosji. Działania Władimira Putina, zmierzające do uporządkowania sceny politycznej i zjednoczenia ugrupowań proprezydenckich, w dużym stopniu opierają się na osobistej popularności prezydenta w społeczeństwie, a zagrożeniem dla jego działań jest duże zróżnicowanie programowe i osobiste ambicje liderów partyjnych. Dominacja na scenie politycznej partii prezydenckiej jest w znacznej mierze wynikiem osobistej popularności prezydenta Władimira Putina. Jej znaczenie nie jest spowodowane zakorzenieniem w społeczeństwie czy stworzeniem całościowego programu politycznego akceptowanego przez wyborców, ale raczej jest to rezultat osobistego autorytetu prezydenta.

Dziesięć lat demokratyzacji systemu politycznego Rosji to zbyt mało, biorąc pod uwagę uwarunkowania historyczno-polityczne, na zbudowanie przewidywalnego i ustabilizowanego systemu partyjnego. Zjawiska związane z przyjęciem nowej ustawy o partiach politycznych są wyraźnym sygnałem, że w Rosji nadal trwa ewolucja systemu partyjnego, który aktualnie zmierza w kierunku ukształtowania się systemu, w którym funkcjonowałyby dwie liczące się w przetargach parlamentarnych ugrupowania, lub – co bardziej prawdopodobne – systemu wielopartyjnego z partią dominującą, przy czym partią dominującą w tym układzie byłaby „partia władzy” związana z urzędującym prezydentem.

Przyszłość partii politycznych w Rosji związana jest z rozwojem społeczeństwa obywatelskiego i wzrostem roli instytucji przedstawicielskich (zarówno na szczeblu federalnym, jak i w poszczególnych regionach), tak aby partie polityczne mogły efektywnie pełnić swoją rolę zinstytucjonalizowanego kanału pośredniczącego pomiędzy społeczeństwem a władzą państwową.

ROZDZIAŁ IV

Wartości polityczne współczesnego społeczeństwa rosyjskiego

1. Odchodzenie od rzeczywistości radzieckiej

Zmiany społeczno-polityczne, do których doszło na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. w Europie Środkowej i Wschodniej, doprowadziły do znaczącego ograniczenia znaczenia ideologii komunizmu. Spowodowało to, że społeczeństwa Europy Środkowowschodniej, poddane procesowi przemian ustrojowych, zaczęły poszukiwać nowych wartości i nowej tożsamości. Proces ten w dużym stopniu dotyczył przede wszystkim państw obszaru byłego ZSRR, a w szczególności Federacji Rosyjskiej, państwa, które w sposób formalny przejęło po Związku Radzieckim prawa i zobowiązania międzynarodowe. Rosja, często uosabiana z ZSRR, przejęła tradycje historyczne i polityczne wywodzące się z zarówno z Rosji carskiej, jak i Związku Radzieckiego. Przejęła także negatywne aspekty postrzegania Rosji w świecie, szczególnie zaś w państwach poddanych w przeszłości jej dominacji, jako kontynuacji ZSRR; jej pozycji w świecie i regionie, jej aspiracji, a także jej poziomu i oblicza cywilizacyjno-kulturowego.

Problemem społeczeństwa rosyjskiego okresu transformacji stało się określenie własnej tożsamości narodowej oraz budowa nowej przestrzeni kulturowej, która stałaby się podstawą dla przyszłego rozwoju. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. w Rosji zakwestionowano przydatność społeczno-politycznych wartości wywodzących się z ideologii komunistycznej. W dużej mierze dokonano tego w sposób samodzielny, a nie pod wpływem siły zewnętrznej. To jego wewnętrzne przewartościowania, rozwój intelektualnych i duchowych elementów sprawczych prowadził do stopniowej likwidacji supermocarstwa, jakim było ZSRR¹.

Rosja częściowo odeszła od swojej dotychczasowej jakości, nie chcąc się z nią nadmiernie utożsamiać. Upadek Związku Radzieckiego, państwa, które stworzyło sieć politycznych, militarnych i ekonomicznych oddziaływań na skalę ogólno-

¹ Por. M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, Toruń 1996, s. 53.

światową, spowodował przerwanie dotychczasowych linii rozwoju gospodarczego, społecznego czy kulturowego, które nie stwarzały już możliwości wyrwania się z zapóźnienia gospodarczego i kulturowego. Zanegowanie wartości ideologii, na której budowany był Związek Radziecki, spowodowało, że zamieszkujące go nacje zaczęły poszukiwania nowej tożsamości i nowych form życia społecznego, politycznego i gospodarczego.

Problematyką procesu przemian dotyczyła tak podstawowych problemów, jak rozumienie pojęcia przynależności narodowej, etnicznej i obywatelskiej społeczeństwa zamieszkującego terytorium Federacji Rosyjskiej. Jest to próba odpowiedzi na pytanie, czym jest naród rosyjski i czy naród taki w ogóle istnieje? Dotyczyło to m.in. podnoszenia różnicy pomiędzy pojęciami *russskij* a *rossijskij*. Słowa te nie mają polskich odpowiedników. Słowo *russskij* (będące zarówno rzeczownikiem określającym osobę, jak i odpowiadającym mu przymiotnikiem) oznacza Rosjanina w sensie etniczno-kulturowym, ale także w pewnych wypadkach – zwłaszcza w kontekście historycznym – także wszystkich Słowian Wschodnich, a więc dzisiejszych Rosjan, Ukraińców i Białorusinów. Natomiast słowo *rossijanin* (i odpowiadający mu przymiotnik *rossijskij*) oznacza stałego mieszkańca państwa rosyjskiego, niezależnie od jego narodowości².

Preambuła Konstytucji Rosji z 12 grudnia 1993 r. rozpoczyna się od słów: „My, wielonarodowy lud Federacji Rosyjskiej, złączeni wspólnym losem na swej ziemi”. Ma to wymiar praktyczny, gdyż Rosja od dawnych już czasów obejmowała swoim zasięgiem politycznym wyjątkowo liczne narody, narodowości i grupy etniczne. Szacuje się, że na terenie byłego Związku Radzieckiego czy obecnej WNP żyje ponad pięćset różnych grup etnicznych. Rosjanie stanowią grupę dominującą, ponad połowa mieszkańców obecnej WNP – to Rosjanie. Federacja Rosyjska jest pod względem etnicznym bardziej homogeniczna niż ZSRR. W Związku Radzieckim ludność narodowości rosyjskiej w niewielkim stopniu przekraczała połowę stanu zaludnienia. Obecnie ludność narodowości rosyjskiej w Federacji Rosyjskiej wyraźnie dominuje, obejmując ponad 80% ogółu³. Jednakże w dalszym ciągu w granicach politycznych Federacji Rosyjskiej zamieszkują liczne i zróżnicowane pod względem cywilizacyjno-kulturowym mniejszości narodowe.

Wraz z demokratyzacją życia politycznego i społecznego, wraz z upodmiotowieniem się jednostek, poszukiwaniem tożsamości, a co za tym idzie odrębności narodowej, pojawiło się dążenie do poszerzania autonomii poszczególnych narodów, zamieszkujących federację. Pytaniem dotyczącym rozwoju politycznego i społecznego Rosji było: jak pogodzić interesy ogólnopaństwowe z interesami grup etnicznych, jak objąć wspólnym prawodawstwem różniące się wzajemnie społeczności. Dokonujący się formalny rozpad ZSRR spowodował konieczność stworzenia nowej formuły państwa federacyjnego jako elementu zmiany struktury społecznej. Dla nowej tożsamości Rosji problemy związane z kwestią narodowościową, a szczególnie z zakresem autonomii poszczególnych jednostek

² Por. A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 84.

³ Por. P. Eberhardt, *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002, s. 90–113.

administracyjnych wydają się problemami niemal kluczowymi. Mogą bowiem dać odpowiedź na pytanie o charakter integralności terytorialnej, o wzajemne relacje między władzą centralną, federacyjną, a częściami tej federacji. Wiążą się one także z zagadnieniem mocarstwowości Rosji, jej pozycji i roli oraz możliwości wpływu i oddziaływania na wydarzenia światowe⁴. Problem tożsamości społeczeństwa, zamieszkującego terytorium Federacji Rosyjskiej, mógł stać się w Rosji źródłem gwałtownych antagonizmów etnicznych czy konfliktów nacjonalistycznych. Przełom XX i XXI w. został zdominowany przez konflikty nacjonalistyczne, etniczne i etnoreligijne, poszukiwanie własnego modelu rozwiązywania tych konfliktów, przy zachowaniu jedności i stabilności państwa; było to jednym z najważniejszych wyzwań dla rosyjskiej transformacji ustrojowej.

Od XV w. fundamentalną tradycją rosyjskiej państwowości był unitaryzm – zasada centralnego zarządzania państwem. Federacja narodów jako zasada organizacji państwa została wprowadzona w 1917 r. przez bolszewików, dążących do pozyskania jako sojuszników w walce o władzę w kraju wszystkich mniejszych narodowości. Jednocześnie ZSRR był w dalszym ciągu państwem unitarnym, umocnionym dodatkowo dyktaturą jednej partii.

Po rozpadzie ZSRR zmniejszyła się liczba narodów wchodzących w skład federacji, niemniej Rosja pozostała państwem wielonarodowym i wielokulturowym, o przeważającej liczbie Rosjan i ich dominującej pozycji w różnych sferach życia społecznego. Współczesna Rosja przyjęła model państwa zbudowany na zasadzie narodowościowo-terytorialnej. Ustrój państwa federalnego polega na podziale instytucji władzy państwowej między całość związku i poszczególne jego części składowe, które w określonym zakresie regulują swoje sprawy samodzielnie przez własne organy władzy⁵. Model tego rodzaju budowy państwa jest spotykany we współczesnym świecie i można wskazać na przykłady państw o federalnej budowie (m.in. Niemcy). Natomiast dla Rosji nie był formą organiczną i jego wprowadzenie stanowiło nową jakość w życiu społecznym i politycznym. Obecnie podmioty federacji wykonują działania publiczne w ramach ustanowionej jednostki federalnej i korzystają z pewnych atrybutów władczych w przedstawicielstwie federacji. Konsekwencją przyjęcia ustroju federalnego było także stworzenie na szczeblu federacji organu federalnego – Rady Federacji, w którym każda jednostka federalna ma swojego reprezentanta.

Proces „federalizacji” Rosji przebiegał w sposób nie przynoszący większych zaburzeń społecznych. Na rosyjskim obszarze etnicznym nie było krwawych walk, pogromów ani nawet potencjalnie eksplozywnych manifestacji protestu. Rosja przetrwała – i jako wielkie państwo, i jako wielonarodowościowe społeczeństwo. Uniknięto niebezpieczeństwa nacjonalizmów i ekstremizmów, które m.in. przyniosły tak znaczące szkody na obszarze byłej Jugosławii⁶. Przejawy

⁴ I. Woyciechowska, *Cywilizacyjno-kulturowe uwarunkowania nowej tożsamości Rosji*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, pod red. S. Bielenia i W. Góralskiego, Warszawa 1999, s. 173.

⁵ *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, po red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 95.

⁶ Por. E. Lewadowski, *Zderzenie cywilizacji na Bałkanach*, [w:] *Niepokojąca współczesność*, Łódź 2001, s. 61–81.

politycznych sprzeczności międzykulturowych zaostrzył lub wydobyl przede wszystkim kryzys ekonomiczny. Jednakże antyrosyjskie postawy o charakterze politycznym większej rangi nabrały tylko w nielicznych republikach czy obwodach autonomicznych. W warunkach kryzysu gospodarczego i ideologicznego chaosu „internacjonalistyczna” atmosfera współistnienia i wzajemnej tolerancji wykazała swoją trwałość⁷. Bardziej radykalne postawy proniepodległościowe służyły głównie celom pragmatycznym: zdobyciu znaczących uprawnień w stosunkach z centrum federalnym i przywilejów w ramach państwa. Wraz ze stabilizacją polityczną na obszarze Federacji Rosyjskiej czynnik etniczny zaczął odgrywać coraz mniejszą rolę.

W latach odrodzenia państwowego Rosji do czasu uchwalenia konstytucji federalnej występowała silna dążność republik i krajów do uniezależnienia się od władzy centrum. Dążność ta uzyskała miano suwerenizacji i regionalizacji. Suwerenność miała prowadzić do samodzielnej państwowości republik autonomicznych lub zawarcia porozumień z federacją na zasadzie suwerenności. Regionalizacja miała zaś zapewnić jednostkom terytorialnym znaczną samodzielność władzy przede wszystkim w sprawach gospodarczych i finansowych oraz ekologicznych. Wyrazem wzrastania samodzielności było przyznawanie jednostkom narodowości i grup etnicznych wyższych rangą podmiotów federacji i uprawnień sformułowanych ostatecznie w układzie federacyjnym. Strefa niezadowolenia narodowościowego i etnicznego wystąpiła z większym nasileniem w mozaice narodowościowej na południu Rosji, na Kaukazie, w Tatarii, Baszkirii, Tuwie, Komi, Kareli. Ruchy autonomiczne zaznaczyły się silnie na Uralu, Sachie, Kraju Nadmorskim⁸.

U podstaw tendencji odśrodkowych leżało kilka przyczyn. W przypadku niektórych republik pierwszoplanową rolę odgrywał czynnik etniczny, jednakże wydaje się, że ważniejsze źródła poczynań dezintegracyjnych tkwiły w dysproporcjach między rozwojem poszczególnych regionów a posiadanymi przez nie uprawnieniami oraz w wielkości Federacji Rosyjskiej, jej kształcie geograficznym wyraziście określającym specyfikę części terytorium⁹.

Proces decentralizacji i upodmiotowienia przebiegał przy dużych oporach władzy federalnej, z jednej strony, i silnych naciskach jednostek terytorialnych łącznie z podejmowaniem prób suwerenizacji. Dążenia te nasilały się w miarę, jak władza centrum zajęta globalnymi problemami nie umiała sobie ułożyć stosunków z narodowościami, grupami etnicznymi czy jednostkami terytorialnymi domagającymi się zwiększenia samodzielności. Walka między ośrodkiem prezydenckim a parlamentem na szczeblu centralnym sprzyjała dezintegracji państwa i zawiązywaniu się regionalnych porozumień gospodarczych. Kryzys państwa, któremu towarzyszył kryzys centralnych organów władzy, sprzyjał rozkładowi struktur władzy i anarchizacji życia społecznego. Regionalni liderzy, kierując się własnymi ambicjami politycznymi, tłumacząc się obroną przed skutkami kryzysu władzy, podejmowali decyzje dotyczące banków, rezerw żywnościowych, cen,

⁷ M. Dobroczyński, *Stulecie przyspieszeń*, Toruń 1999, s. 138.

⁸ E. Zieliński, *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1995, s. 91.

⁹ A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1989–1999*, Wrocław 2001, s. 357.

sprzeczne z prawem federalnym. Tworzone w regionach prawo często pozostawało w sprzeczności z regulacjami szczebla federalnego, uniemożliwiając prowadzenie w Rosji jednolitej polityki. Początek procesu transformacyjnego ujawnił problemy, jakie mogą wystąpić na drodze do nowej rosyjskiej tożsamości. Federalna budowa państwa miała stwarzać szansę i możliwości małym narodowościom i wspólnotom ludzkim w decydowaniu o swoich losach, miała przyczynić się do budowy społeczeństwa obywatelskiego i stabilnego demokratycznego państwa. Jednakże idea „bierzcie tyle władzy, ile zdołacie utrzymać” propagowana przez prezydenta Borysa Jelcyna przy braku rozwiniętej kultury politycznej i braku tradycji demokratycznych nie prowadziły do budowy społeczeństwa obywatelskiego i państwa prawa, a wręcz przyniosły skutek odwrotny. Przemiany, jakie zachodziły w Rosji od 1991 r., prowadziły do stworzenia oligarchiczno-klanowego systemu gospodarczo-politycznego i do osłabienia struktur państwowych¹⁰.

W 2000 r. prezydent Władimir Putin w orędziu skierowanym do Zgromadzenia Federalnego stwierdził, że autonomię regionów traktuje się często jako przyzwolenie na dezorganizację państwa i że Rosja nie stworzyła jeszcze pełnowartościowego państwa federacyjnego, a tylko zdecentralizowane¹¹. Zwraca się jednocześnie uwagę, że wraz z objęciem urzędu głowy państwa przez Władimira Putina został zapoczątkowany trend, który można określić jako „powrót państwa”, będący przede wszystkim procesem umacniania się władzy centralnej i odzyskaniem autorytetu w państwie centrum federalnego¹². Centralizacja władzy przy niskiej skuteczności mechanizmów federacyjnych ma prowadzić do odbudowania więzów państwowych i stworzenia efektywnego państwa, które będzie w stanie prowadzić jednolitą politykę reform. Wydaje się, że wzmocnienie władzy ośrodka prezydenckiego nie oznacza powrotu do pewnych form autorytaryzmu charakterystycznego dla historycznego rozwoju Rosji. Była to raczej konieczność spowodowana niektórymi niepowodzeniami procesów transformacji. Proces centralizacji i wzmocnienia władzy prezydenckiej jest ponadto zgodny z rosyjską tradycją polityczną i oczekiwaniami społeczeństwa. Podjęte przez prezydenta Borysa Jelcyna próby stworzenia państwa zdecentralizowanego, liberalnego, opartego na modelu demokracji zachodnich zakończyły się niepowodzeniem i doprowadziły do chaosu w państwie. Odbudowa autorytetu władzy centralnej podjęta przez prezydenta Władimira Putina oznacza odwrót od procesów autonomizacji regionów Rosji. Jednakże federalizm narodowo-terytorialny stał się już na stałe nową jakością w życiu społeczno-politycznym Rosji, zakorzenioną w świadomości społeczeństwa rozumiejącego, że zespolenie narodowości i wspólnot ludzkich pozwala na zgromadzenie większych środków materialnych i zasobów ludzkich oraz wykorzystanie ich dla dobra wspólnoty państwowej.

Doniosłe znaczenie ma charakter formowania się ustroju federalnego Rosji – drogą kompromisów i negocjacji pomiędzy podmiotami federacji. W świecie

¹⁰ Por. Rok 1998 – koniec iluzji?, Raport OSW, Warszawa 1999, s. 1.

¹¹ Ile siły, ile wolności? Przemówienie prezydenta Rosji Władimira Putina przed Zgromadzeniem Federalnym Rosji, „Gazeta Wyborcza” [13.07] 2000, s. 9.

¹² Wojny sukcesyjne, Raport OSW, Warszawa 2000, s. 3.

antagonizmów występujących na różnym tle ma to doniosłe znacznie i daje rękojmię bezkolizyjnego egzystowania. Wydaje się, że obecna Rosja jest krajem, którego społeczeństwo jest otwarte na współpracę i gotowe na kompromis. W utrwalaniu takich postaw pomocny jest tolerancyjny stosunek do ludzi innych narodowości, będący wynikiem wielowiekowego współżycia w jednym organizmie państwowym różnorodnych nacji.

W 1991 r. Rosja uzyskała nową, suwerenną tożsamość państwową. Zmieniła się struktura władzy, zmienił się ustrój polityczno-gospodarczy i administracyjny państwa. Dotychczasowy system wartości stopniowo był wypierany przez liberalizm, patriotyzm, nacjonalizm, mistycyzm religijny, odgrywające coraz większą rolę w życiu politycznym i społecznym. Nie bez wpływu na te procesy były reformy rozpoczęte jeszcze w ZSRR, a szczególnie *glasnost'*, tj. jawność życia politycznego i gospodarczego. Bez niej niemożliwe byłyby zmiany w postrzeganiu własnej tożsamości przez społeczeństwo, najpierw radzieckie, a po rozpadzie ZSRR – rosyjskie¹³. Okresy kryzysu i przełomu obfitują w recepty i pomysły na urządzenie społeczeństwa i państwa. W czynniku ideologicznym bardzo widoczna jest nowa jakość Rosji. W porównaniu z poprzednimi latami jest to ogromna zmiana w kierunku pluralizacji poglądów i postaw społecznych. Najbardziej widoczną cechą demokratyzacji w Rosji stała się wolność wypowiedzi. Przyczyniła się ona do rozpoczęcia dyskusji wokół problemów narodowej tożsamości, interesów narodowych i innych fundamentalnych dla Rosji problemów. Sprzyjała też odchodzeniu od ideologizacji na rzecz pragmatyzmu i normalności. Nowa jakość Rosji wyraża się w zróżnicowaniu postaw i myślenia. Powoduje to daleko idącą zmianę jakościową społeczeństwa rosyjskiego, które staje się coraz bardziej otwarte i dojrzałe.

Zróżnicowanie światopoglądowe społeczeństwa żyjącego do tej pory w warunkach prawie jednostronnej propagandy ideologicznej przynosi wiele zasadniczych korzyści rozwojowych. Pomimo możliwości zagubienia światopoglądowego i powstawania postaw indyferentyzmu na gruncie nieustannie pogłębianej dyskusji i ważenia odmiennych tez dojść musi stopniowo do dojrzałej orientacji politycznej i społecznej. Dlatego też chociaż na wielkim terytorium Rosji utrzymują się obszary zacofania, zdecydowana większość ludności jest w stanie dość racjonalnie wyrażać swoje opinie na temat podstawowych problemów państwa i z ograniczonym zaufaniem traktować coraz większą część głoszonych opinii, ocen i obietnic¹⁴.

Demokratyzacja życia politycznego doprowadziła w Rosji do powstania systemu partyjnego, w skład którego wchodzi partie polityczne wykorzystujące w swoich programach różne systemy wartości. Rywalizacja wyborcza pomiędzy poszczególnymi partiami powodowała zróżnicowanie i polaryzację wyrażanych poglądów. W czynniku ideologicznym widoczna jest tożsamość Rosji, gdyż, pomimo dominacji ideologii narodowych, społeczeństwo rosyjskie stało się pluralistyczne i otwarte na nowe idee i demokratyczne przemiany. Poziom świadom-

¹³ I. Woyciechowska, op.cit., s. 170.

¹⁴ M. Dobroczyński, op.cit., s. 142–143.

mości społeczeństwa rosyjskiego jest efektem siedemdziesięcioletniej dominacji ideologii państwowej, a wcześniej wymuszaniem określonych postaw społecznych związanych głównie z uległością i poddaniem się woli jedynowładcy. Proces upodmiotowienia się jednostki i tak przebiega w Rosji szybko, gdy brać pod uwagę długość okresu jej zniewolenia¹⁵. Jest to w dużej mierze zasługa postępu edukacyjnego, jaki dokonał się w Rosji w XX w. W okresie istnienia ZSRR w dziedzinie oświaty dokonano wielkiej rewolucji. Sytuacja na obszarze postradzieckim niewiele różni się obecnie od tej w europejskich krajach kapitalistycznych. Rosja jest krajem ludzi wykształconych – ok. 20% ludności w wieku 25–50 lat posiada dyplomy ukończenia uczelni akademickiej, a liczba analfabetów nie przekracza 0.5%¹⁶. O jakości współczesnego społeczeństwa rosyjskiego świadczy także fakt, że jej obywatele odrzucają najbardziej skrajne idee komunizmu i nacjonalizmu, a także coraz częściej wyzbywają się ksenofobii, co jest faktem dobrze rokującym na przyszłość w wielokulturowym, globalnym społeczeństwie.

Wśród postaw ideowych rozpowszechnionych w Rosji szczególnie ważne i godne poznania wydają się rosyjskie ideologie narodowe, kształtujące postawy części współczesnych rosyjskich elit intelektualnych i politycznych. Zawierają one ciekawe i dość oryginalnie postawione problemy i stanowią istotny nurt współczesnej krytyki cywilizacji liberalno-demokratycznej, jaka powstała w Rosji po upadku ZSRR.

Na uwarunkowania cywilizacyjno-kulturowej tożsamości każdej społeczności wpływ wywierają długookresowe procesy historyczne, obejmujące m.in. systemy wartości i duchowe wytwory ludzkiej działalności. Jedną z kluczowych kwestii, a w wielu okresach dominującą w historii Rosji, była ekspansja terytorialna. Mocarstwowa Rosja powstawała przez rozszerzanie swojego terytorium¹⁷. W XX w. Rosja stała się jednym z głównych światowych ośrodków zasadniczej mocarstwowej reorganizacji wcześniejszych międzynarodowych struktur ideologicznych i politycznych¹⁸. Rozpad ZSRR spowodował znaczne zmniejszenie terytorium jego kontynuatorki – Federacji Rosyjskiej; kryzys gospodarczy i brak perspektyw rozwoju gospodarczego spowodował systematyczne zmniejszanie się znaczenia Rosji w świecie i zmniejszanie możliwości międzynarodowego oddziaływania Federacji Rosyjskiej.

Rosjanie kształtują nową jakość, która wynika nie tylko ze zmniejszonego terytorium, ale i z procesów, które uczyniły Rosję mniej ważną na arenie międzynarodowej. Imperialna pozycja i potęga przywódców imponowała zwykłemu – bez względu na poziom wykształcenia – mieszkańcowi izolowanej, imperialnej Rosji, zarówno carskiej, jak i radzieckiej. Działo się tak dlatego, że przynależność do silnego organizmu państwowego stwarzała poczucie dużej niezależności od zewnętrznych zagrożeń, a ponadto dawała coś w rodzaju dumy związanej z wielkością państwowych osiągnięć. Wielkie rzesze ludzi odczuwały szczególnego rodzaju poczucie wielkiej siły wynikające z przynależności do wielkiego

¹⁵ I. Woyciechowska, op.cit., s. 177.

¹⁶ Por. P. Eberhardt, op.cit., s. 196–198.

¹⁷ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, Londyn 1985, t. 1, s. 54–61.

¹⁸ M. Dobroczyński, op.cit., s. 108.

międzynarodowego organizmu. Ten element myślenia psychopolitycznego pozostaje w Rosji nadal silny¹⁹. Zderzenie mentalności mocarstwowej z procesami destabilizacji gospodarczej i politycznej Rosji wpływa na tworzenie się nowych postaw społecznych i nowej tożsamości Rosji. Niezadowolenie na tle utraty wielkości światowych pozycji i związanych z nimi wyobrażeń oznacza konfrontację nie tylko z zachodnim dobrobytem i jakością życia, lecz także z minionym przekonaniem o wartości imperium i trafności obranej drogi ustrojowej²⁰. Rozpadu ZSRR, będącego prawdziwą katastrofą dla wielu Rosjan, nie kompensowano sukcesami we wdrażaniu demokracji i gospodarki rynkowej. Wielu intelektualistów opowiedziało się przeciwko Zachodowi, uważając, że jest on egoistyczny, nie dotrzymuje obietnic, wypycha Rosję z Europy, skazując ją na marginalizację. W nastrojach i poglądach elity intelektualnej nastąpił wyraźny zwrot ku wartościom narodowym²¹. Rozpad imperium w momencie, gdy znaczną jego część cechowała mentalność wielkomocarstwowa, a także kryzys ekonomiczny i społeczny budzi obawy o możliwość pojawienia się w Rosji ideologii skrajnie nacjonalistycznych²². Uwarunkowania geopolityczne i geokulturowe, które przez wieki kształtowały mentalność rosyjską, na obecnym etapie rozwoju tożsamości rosyjskiej wymagają nowego podejścia. Oznacza to odejście od imperialnej wizji rzeczywistości. To, co przez wieki stanowiło podstawę imperialnych założeń, może zostać przewyżczone o czym świadczy fakt, że znaczna część społeczeństwa rosyjskiego była przeciwna wojnie w Czeczenii, jak również wykazywała obojętność wobec rozszerzania NATO o państwa Europy Środkowowschodniej. Jest to istotny moment w obecnym rozwoju Rosji, gdyż dotyczy on nie tylko przyszłego modelu rosyjskiej państwowości, ale także rosyjskiej duchowości. Rosja może stać się państwem, którego podstawowym celem będzie szeroko rozumiana współpraca, a nie rywalizacja²³.

Myśl rosyjska charakteryzuje się dziś koncentracją na zagadnieniu rosyjskiej idei i narodowej tożsamości. Nie jest rzeczą przypadku, że od momentu rezygnacji z dominacji ideologii komunistycznej w Rosji pojawiła się niemal natychmiast dyskusja dotycząca kwestii tożsamości. Kryzys w wymiarze kulturowo-filozoficznym oznaczał bowiem konieczność odpowiedzi na podstawowe pytania, które dotyczyły istoty rosyjskości²⁴. Rozgoryczenie rezultatami upadku komunizmu zrodziło w Rosji potrzebę zadośćuczynienia w narodowych mitach i historiozoficznych poszukiwaniach. Próbę formułowania programów i prognoz dla Rosji podjęli uczeni i politycy. Pojawiło się wiele dokumentów programowych partii, ugrupowań i bloków wyborczych. Impuls do poszukiwania rosyjskiej idei dał nawet prezydent Federacji Rosyjskiej – Borys Jelcyn, wzywając kręgi polityczne i intelektualne do sformułowania „idei rosyjskiej”.

¹⁹ M. Dobroczyński, *Między...*, s. 54, 56.

²⁰ Ibidem, s. 58.

²¹ A. Walicki, *Smuta czy tylko apatia*, „Polityka” [29.05] 1999, nr 22, s. 22–23.

²² Por. I. Woyciechowska, op.cit., s. 172.

²³ F. Gołembski, *Geokulturowe założenia stosunków między Rosją a Zachodem*, [w:] *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, Warszawa 2000, s. 112–113.

²⁴ F. Gołembski, op.cit., s. 112.

Przedstawicielem interesującej, antyzachodniej, antydemokratycznej i antyliberalnej myśli politycznej, zorientowanej na restaurację światowej potęgi Rosji jest Aleksander Dugin – myśliciel i pisarz polityczny, a zarazem doradca Giennadija Sieliezniowa, wpływowego polityka Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej. Dla Dugina „narodowy bolszewizm” jest syntezą dwóch radykalizmów – lewicowego (czerwonego) i prawicowego (brunatnego), zjednoczonych w walce z pustką duchową otwartych społeczeństw Zachodu. Podejmuje on myśl Johanna Herdera o tym, że każdy z narodów ma swoją misję. Znaczenie Rosji – usytuowanej między kontemplacyjnym Wschodem a racjonalnym Zachodem – polegać ma na tym, że poprzez rosyjski naród realizuje się „ostateczna myśl Boga o końcu świata”. Koniec świata oznacza przeobrażenie świata współczesnego, opanowanego przez zachodni, racjonalny porządek światowy. Rosyjski nacjonalizm Dugina ma charakter religijny (prawosławny, mesjanistyczny), dopatrujący się wroga w Zachodzie odmawiającym uznania świętości kościołowi bizantyńskiemu i Trzeciemu Rzymowi – Moskwie²⁵. Jedną z ważniejszych prac Dugina jest wydana w 1999 r. *Nasza droga. Strategiczne perspektywy rozwoju Rosji w XXI wieku*, która, jak wynika ze wstępu, ma być szkicem do określenia „narodowej idei Rosji”. Manifest *Nasza droga* nie interesuje się kwestią samoidentyfikacji Rosjanina, mieszkańca Rosji, obywatela Rosyjskiej Federacji, obywatelem jest tu byt zbiorowy, naród, definiowany jako zbiór eurazjatyckich etnosów, utożsamiający się z obszarem (przestrzenią) najpierw Rusi Kijowskiej, potem Rusi Moskiewskiej i imperium rosyjskiego. Naród rosyjski nie jest zorientowany na wartości utilitarne, ale na poszukiwanie prawdy, sprawiedliwości i ponoszenie ofiar. Jego przeznaczeniem jest służyć jako „oś konsolidacji wszystkich państw, cywilizacji i kultur mających kontynentalny, lądowy, eurazjatycki charakter”. Tożsamość Rosji ujęta została w manifestie w kategoriach religijnych (prawosławie), geopolitycznych (Eurazja, cywilizacja lądu), eschatologicznych (oczekiwanie końca, przeobrażenie świata), aksjologicznych (poszukiwanie uniwersalnej prawdy i sprawiedliwości) i filozoficznych (dążenie do absolutu)²⁶. Idee formowane przez Dugina oddziaływały m.in. na oblicze ideowe Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej. Narodowo-patriotyczna ideologia KPFR wywodzi się z takich źródeł, jak prawosławna wizja Świętej Rusi, idea Moskwy jako Trzeciego Rzymu, słowiańskie krytyka racjonalistycznej i indywidualistycznej cywilizacji zachodniej, teoria odrębnych typów historyczno-kulturowych (etnosów).

Według innej ze współczesnych koncepcji ideologicznych Rosjanami kierują – zgodnie lub współzawodnicząc ze sobą – dwie idee: czerwona i biała. Pierwsza jest jakoby ideą ziemskiego budowania i doskonalenia, ideą braterstwa i sprawiedliwości społecznej, gdzie silny osłania słabego, a bogaty dzieli się z biednym, gdzie jednomyślna wspólnota tworzy ziemski raj. Druga jest ideą wielkiego przeznaczenia rosyjskiego, wiary rosyjskiej, tajemnego losu, która stworzyła niepowtarzalny naród wśród niepowtarzalnie wielkiej przestrzeni. Idea biała została zniszczona w wyniku wojny domowej 1917 r. i zastąpiona „czerwonym” ZSRR.

²⁵ R. Paradowski, *Euroazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2001, s. 231–232.

²⁶ Ibidem, s. 245.

Po siedemdziesięciu latach „czerwona” Rosja rozpadła się, a Rosjanie stali się ofiarami „obcych” idei, które niszczą Rosję w zemście za jej niedawną wielkość i niepokorność. Wyzwaniem dla współczesnej Rosji jest więc połączenie idei „białej” i „czerwonej” w ideologię narodowego pojednania i zbawienia. Prawda społeczna i piękno narodowe połączą patriotów, którzy przywrócą Rosjanom imperium²⁷. Takie poglądy określa się zwykle mianem „narodowego bolszewizmu”. To dość swobodne połączenie tradycyjnego patriotyzmu rosyjskiego z patriotyzmem radzieckim wyraża mentalność wielu przeciętnych Rosjan, ludzi, którym zmiana ustroju nie przyniosła dotąd niczego dobrego. Wydaje się jednak, że rosyjski nacjonalizm nie stanowi znaczącej siły społecznej. Współczesne rosyjskie ideologie narodowe nie są agresywne, główną ich funkcją jest kompensowanie w sferze idei realnej słabości narodu rosyjskiego i poczucia historycznej porażki. Ponadto są to ideologie elitarne, niezdolne do mobilizowania mas, a w swoich skrajnych przejawach zupełnie niezrozumiałe dla przeciętnego Rosjanina, pochłoniętego troską o materialne przetrwanie. KPFR zwolenników przysparzają jej opozycyjność wobec liberalnych reform, proradzieckie sentymenty, ale już euroazjatyckie idee, nawiązywanie do mitu Moskwy jako Trzeciego Rzymu przez przywódców partii, nie wzbudzają zainteresowania wśród elektoratu²⁸. Świadczy o tym chociażby porażka wyborcza KPFR w grudniu 2003 r. Koncentracja na hasłach narodowo-patriotycznych kosztem zagadnień społecznych przyczyniła się do utraty przez KPFR znaczącej części elektoratu.

„Obowiązkiem” współczesnego rosyjskiego patrioty jest akceptacja narodowego losu, łącznie z okresem istnienia ZSRR, będącym integralną częścią historycznej drogi rozwojowej Rosji – gdyż tylko naród wielki duchem podjąć mógł wyzwanie budowy „nowego społeczeństwa”, którego ulęknęły się mieszczańskie narody Zachodu. Również niepowodzenia przeprowadzanych pod dyktando Zachodu reform interpretowane są jako argument na rzecz dochowania wierności „rosyjskiej idei”, nie dającej się wtłoczyć w zachodnie formy życia²⁹. Jest to pewien wyraz rozczerwienia przebiegiem demokratycznych i liberalnych reform przeprowadzanych na wzór i za pomocą państw Zachodu.

Ambiwalencję rosyjskich postaw można dostrzec w takich przejawach życia społecznego, jak np. zmiana symboliki narodowej. Trwający od 1990 r. spór o hymn narodowy zakończył się pozostawieniem melodii hymnu obowiązującego w ZSRR autorstwa Aleksandra Aleksandrowa (za projektem ustawy w tej sprawie głosowali zarówno deputowani KPFR, jak i demokraci), autorem słów hymnu został Siergiej Michajłow, autor hymnów ZSRR z 1944 i 1977 r. Charakterystyczna dla współczesnej Rosji była także zmiana nazwy miasta Leningrad na Sankt Petersburg, przy czym otaczająca miasto jednostka terytorialna nosi nadal nazwę obwodu leningradzkiego (nazwy obwodów z epoki radzieckiej zostały utrzymane). Świadczy to o tym, iż po 1991 r. niezmiennie utrzymują się silne elementy ciągłości historycznej, obejmujące nie tylko nawiązanie do po-

²⁷ A. de Lazari, *Idea biała i czerwona*, [w:] *Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999, t. 2, s. 20.

²⁸ A. Walicki, op.cit., s. 23.

²⁹ Ibidem, s. 22.

myślniejszych kart przeszłości imperium carskiego, lecz także radzieckiego. Symbolem niemożności ostatecznego rozstania się z totalitarną przeszłością pozostaje utrzymywanie w centrum rosyjskiej stolicy zmumifikowanych zwłok wodza rewolucji bolszewickiej – Włodzimierza Lenina. Paradoxem jest także zachowanie pod murami Kremla pomników komunistycznych przywódców, w tym także Stalina, obok hołdów składanych pod murami Twierdzy Piotropawłowskiej pamięci ostatniego cara³⁰.

Widoczna jest jednak stopniowa ewolucja postaw wobec przeszłości, na co wskazują przeprowadzane w Rosji badania opinii publicznej.

Tabela nr 12. Czy rozpad ZSRR był nieunikniony czy można było mu zapobiec?

	1999	2000	2001
Był nieunikniony	20,30%	25,40%	30%
Można było mu zapobiec	66,50%	63,20%	57,60%
Trudno powiedzieć	13,20%	11,40%	12,40%

Źródło: Rossijskoje Obszczestwiennoje mnienije i issledowanije rynku, www.romir.ru

Tabela nr 13. Mając do wyboru obecną sytuację lub życie do reform 1999 r., którą byś wybrał?

	1999	2000	2001
Obecną sytuację	21,80%	27,70%	32,60%
Życie przed 1991 r.	64,30%	61,10%	55,10%
Trudno powiedzieć	13,90%	11,20%	12,30%

Źródło: Rossijskoje obszczestwiennoje mnienije i issledowanija rynku, www.romir.ru

Tabela nr 14. Jak ocenia Pan/Pani rozpad ZSRR?

	1999	2000	2001
Żałuję upadku ZSRR	77,1%	73,5%	72,0%
Aprobuję upadek ZSRR	6,4%	9,5%	10,4%
Trudno odpowiedzieć	4,6%	3,5%	4,2%
Jest mi to obojętne	11,9%	13,9%	13,4%

Źródło: Rossijskoje obszczestwiennoje mnienije i issledowanija rynku, www.romir.ru

Pomimo resentymentów wobec przeszłości, a także znacznego rozwoju ideologii narodowo-patriotycznych społeczeństwo rosyjskie staje się społeczeństwem pragmatycznym, oczekującym od państwa, elit intelektualnych i polityków nie prób szukania mocarstwowych czy ideologicznych utopii, a zapewnienia poczucia

³⁰ M. Dobroczyński, *Stulecie...*, s. 146.

bezpieczeństwa. Rosyjskie oczekiwania społeczne charakteryzują się niepokojem na poziomie życia codziennego, lękiem przed niepewną przyszłością. Rosjanie chcą nie nowych utopii i polityki imperialnej, lecz stabilizacji politycznej, ekonomicznej i społecznej. Największą popularnością cieszy się w obecnej Rosji prezydent Władimir Putin, który postuluje odbudowę kraju w oparciu o patriotyzm, przywrócenie silnej i skutecznej władzy państwowej oraz solidarność społeczną, unikając radykalnych deklaracji ideologicznych. Jest on najpopularniejszym politykiem rosyjskim pomimo zarzucania mu przez opozycję autorytarnego stylu rządzenia państwem czy też nadmiernego podporządkowania Rosji Zachodowi. Rosjanie stają się bardziej pragmatyczni, a mniej ideologiczni, oczekując przede wszystkim skutecznego działania i odbudowy podstawowych więzi państwowych i społecznych. Przemiany świadomościowe, jakie dokonały się w Rosji w ostatnim dziesięcioleciu, sprawiły, że reformy wprowadzone przez Władimira Putina zmierzające do umocnienia struktur władzy spotkały się ze znacznym poparciem społecznym, nawet pomimo zarzutów o ich antydemokratyczny charakter. Wiąże się to z pewnymi oczekiwaniami społecznymi. Silne państwo stało się bowiem atrakcyjne dla Rosjan, gdyż może zagwarantować im porządek i szeroko rozumiane bezpieczeństwo (także ekonomiczne), które stały się wysoce cenionymi wartościami społecznymi.

Ponadto wydaje się, że w ocenie postaw społecznych współczesnej Rosji należy pamiętać, iż jedną z socjokulturowych tradycji Rosjan stanowi solidaryzm społeczny i przyznanie prymatu kwestiom socjalnym. Należy to uwzględniać przy formułowaniu prognoz dotyczących rozwoju gospodarczego Rosji i zmian społecznych. Przyczyn niechęci wobec liberalnych reform lat dziewięćdziesiątych można upatrywać w niepowodzeniu reform, które zachwiały bezpieczeństwem socjalnym znacznej części społeczeństwa. Większość programów politycznych odnosi się do kwestii solidaryzmu społecznego i redystrybucji dochodu narodowego. Program KPFR z 1995 r. stwierdzał wprost, iż rosyjska idea to w istocie idea socjalistyczna, prezydent Putin deklaruje, że ważnym elementem powodzenia reform jest odbudowa tzw. „socjałki”, rosyjscy liberalno-demokratyczni reformatorzy (Gajdar, Czubajs, Niemcow) kładą nacisk na prawa człowieka i indywidualny dobrobyt, nie odrzucają jednak pewnych elementów solidaryzmu społecznego, silniej z kolei eksponowanych przez socjaldemokratów z partii *Jabloko*. Ustawa zasadnicza stanowi zaś, że Federacja Rosyjska jest państwem socjalnym, którego polityka zmierza do stworzenia warunków zapewniających godne życie i nieskrępowany rozwój człowieka (art. 7).

Nowa tożsamość rosyjska charakteryzuje się zmianami w stylu życia i w mentalności społecznej. Pojawiają się nowe standardy wartości, odchodzi się od radykalizmu zarówno prawicowego, jak i lewicowego. Uznaje się niekiedy, że „Rosyjska tożsamość” może stać się syntezą socjalnych zdobyczy socjalizmu połączonych z postępem technologicznym, zasadami demokracji i wartościami duchowymi.

Zmianą jakościową współczesnego społeczeństwa rosyjskiego jest próba budowy nowej tożsamości Rosji opartej na wartościach religijnych, zwłaszcza zaś na prawosławiu, które stanowi coraz bardziej istotny element kultury społeczeństwa,

będąc także coraz częściej wykorzystywany w kształtowaniu postaw młodego pokolenia (w elitarnych szkołach w Rosji kładzie się szczególny nacisk na wychowanie młodzieży w duchu poszanowania religii prawosławnej). Zmiany w świadomości społecznej Rosjan znajdują odzwierciedlenie w transformacji światopoglądowej obywateli, czyli zmianie stosunku obywateli do wiary, udziale w praktykach religijnych, relacjami między postawami politycznymi ludzi a ich światopoglądem. Odejście od propagowania ateizmu przy udziale instytucji państwa i wprowadzona swoboda kultu religijnego spowodowały odbudowę życia religijnego i rozwój wszystkich wspólnot religijnych. Procesy identyfikacji społecznej następują w Rosji, podobnie jak i w innych krajach postkomunistycznych, w warunkach kryzysu ekonomicznego i niestabilności politycznej, rozchwiania dotychczasowych systemów wartości i norm moralnych, braku spójności zachowań, sprzeczności w działaniach władzy i obywateli. Wielu obywateli szansę stabilności i przetrwania upatruje w odwołaniu się do tradycji, w tym do tradycji religijnej, poszukując w niej swoistego remedium na dokonujące się zmiany i niestabilność. Poczucie narodowej i religijnej jedności w odczuciach wielu Rosjan jest tym, co daje szansę przetrwania, a także tworzy wartości mogące sprzyjać dalszemu rozwojowi.

Jednym z istotnych wskaźników świadczących o zmianie religijności w Rosji był dwukrotny wzrost deklaracji wiary obserwowany przez socjologów w latach 1988–1990. Na pytanie: „Czy jest Pan/Pani wierzący?”, twierdząco odpowiadało 23–29% respondentów (w latach osiemdziesiątych około 10%). Można sądzić, że właśnie czynnik religijny był tym, który charakteryzował w znacznym stopniu procesy demokratyzacyjne. Odwołanie się do tradycji religijnej miało umocnić poczucie tożsamości kulturowej, narodowej. Religia ograniczana do sfery prywatności w okresie istnienia ZSRR, obecnie stawiała się symbolem demokratycznych przemian i gwarancją kontynuacji tradycji hamowanej bądź przerywanej w minionych latach. Wyrazem tych zmian było nadanie nowego miejsca symbolom religijnym, które zaczęły coraz częściej występować obok symboli narodowych i państwowych. Zaznaczającej się obecności kościoła w życiu państwa towarzyszyło wyraźne zainteresowanie ze strony społeczeństwa. W 1990 r. prawie połowa obywateli Rosji (44%) była przekonana, że religia jest niezbędna do kierowania państwem, 39% podkreślało jej niezbędność w umocnieniu procesów demokracji, zaś 35% w obronie praw człowieka. Powszechnie także podkreślano moralne znaczenie religii; 74% Rosjan uznało, że wpływa ona moralnie na wzmocnienie więzi międzyludzkich³¹. Wzrost postaw pozytywnych wobec religii (mimo ciągle znaczącego odsetka ludzi nie deklarujących związków z religią) spowodował wykorzystywanie jej autorytetu w procesie transformacji ustrojowej i społecznej kraju. Obecność religii, obrzędowości religijnej w życiu społeczno-politycznym Rosji została wyraźnie zaznaczona z chwilą utworzenia Federacji Rosyjskiej. Odnosiło się to głównie do religii prawosławnej, której duchowieństwo zaczęło uczestniczyć w uroczystościach państwowych, zaś obecność przedstawicieli kół rządowych w cerkwiach prawosławnych stała się powszechna. Państwo zaczęło

³¹ A. Stępień, *Wpływ religii na kształtowanie się nowej tożsamości Rosjan*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 191–192.

też okazywać cerkwi prawosławnej daleko idącą pomoc w odbudowywaniu swojej pozycji w społeczeństwie, m.in. poprzez wymierną pomoc finansową w postaci zwolnień od podatku i różnego rodzaju ulg i koncesji. Przywrócenie pozycji cerkwi w państwie było związane z korzyściami politycznymi. Religię uznano za namiastkę ideologii państwowej i czynnik integrujący naród rosyjski. Stąd manifestacyjne uczestniczenie w świętach kościelnych przez prezydenta Borysa Jelcyna. Chodziło o podtrzymanie, czy też utrzymanie, autorytetu władzy prezydenckiej oraz o wykorzystania prawosławia jako spoiwa integrującego społeczeństwo skupiającego je wokół głowy państwa³². Także większość liderów partii politycznych, w tym także największej opozycyjnej partii komunistycznej, podkreślając znaczenie demokratycznych przemian w kraju, odnosi to także do religii i instytucji religijnych, zwłaszcza Kościoła prawosławnego w tych przemianach. Takie postawy wśród elit politycznych dają możliwość z jednej strony wzmagania procesów polityzacji religii, z drugiej zaś klerykalizacji życia społeczno-politycznego. Wprawdzie konstytucja stanowi, że Federacja Rosyjska jest państwem świeckim (art. 14), jednakże w wielu dziedzinach życia wcześniej nie będących w zasięgu religijnego oddziaływania organizacje religijne i symbolika religijna, zwłaszcza prawosławna, są obecne. W Cerkwi umacniają się tendencje patriotyczno-konserwatywne, a ich zwolennicy domagają się zacieśnienia więzów narodowych i religijnych, niezbędnej opieki państwa. Nierzadko posługują się retoryką zagrożenia tych wartości ze strony islamu, katolicyzmu, protestantyzmu, a także nowych ruchów religijnych³³. Interpretując podobne zjawiska, część komentatorów zwraca uwagę na próby nawiązania we współczesnej Rosji do idei sakralizacji władzy. Należy jednakże pamiętać, że hierarchia Kościoła prawosławnego pamięta o niebezpieczeństwie uwikłania autorytetu Cerkwi w polityczne konflikty. Już na początku lat dziewięćdziesiątych Przenajświętszy Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej stwierdził, że nie może ona wiązać się z żadnymi grupami czy partyjnymi interesami. Postanowienia o niedopuszczalności uczestnictwa duchownych w działalności organizacji politycznych, w kampaniach wyborczych, prowadzenia agitacji na rzecz ugrupowań politycznych potwierdziły także sobory rosyjskiej cerkwi prawosławnej w 1997 i 2000 r.³⁴

Cerkiew wyraźnie akcentuje w oficjalnych dokumentach dążenie do odrodzenia narodu rosyjskiego, podkreśla skupienie się na sprawach związanych z zachowaniem pokoju społecznego, rozwiązywania problemów społecznych, troskę o moralne oblicze obywateli, rozwój tradycji kulturowych, rozwiązywanie problemów narodowościowych na drodze pokoju i dialogu także z innymi religiami i wyznaniem, podkreślając zwłaszcza potrzebę dobrej współpracy z islamem. Oceniając wpływ religii na kształtowanie się nowej tożsamości Rosjan, należy pamiętać, że zwiększanie roli instytucji religijnych w życiu społeczno-politycznym Rosji przyjmowane jest jako naturalny powrót do tradycji historycznej. Utożsamianie spraw narodowych z religijnymi było traktowane jako sprzyjające procesom transformacji, utrwalające związek z tradycją historyczną i wzmacniające

³² I. Woyciechowska, op.cit., s. 176.

³³ A. Stępień, op.cit., s. 185.

³⁴ *Osnowy socjalnoj koncepcii Russkoj Prawosławnoj Cerkwi*, www.russian-orthodox-church.org.ru.

samoświadomość społeczeństwa. W dalszym ciągu jednak znaczny jest odsetek ludzi nie deklarujących swych związków z religią (40–60%), a zdecydowana większość społeczeństwa (67%) opowiada się za utrzymaniem rozdziału Kościoła od państwa i jego świeckiego charakteru. Poparcie dla działalności kościołów było charakterystyczne dla pierwszego etapu transformacji politycznej i społecznej krajów postkomunistycznych. Natomiast w następnych latach stopień zaufania społecznego malał³⁵. Problemem wewnętrznym cerkwi prawosławnej w Rosji był fakt, że była słabo przygotowana do podjęcia szerokiej działalności duszpasterskiej w zmienionych warunkach społecznych i politycznych. Po 1917 r. ograniczona została katechizacja czy zajmowanie się działalnością charytatywną. W takich okolicznościach wychowało się kilka pokoleń kapłanów, wśród których zakorzenione zostało rozumienie Kościoła jako zamkniętej organizacji, która nie wychodzi poza swój izolowany świat³⁶. Cerkiew rosyjska nie była zdolna do podjęcia szerokiej działalności. Było to spowodowane działalnością państwa radzieckiego, które ograniczało działalność cerkwi, m.in. poprzez konsekwentną kontrolę nad polityką kadrową. W rezultacie na początku lat dziewięćdziesiątych cerkiew nie dysponowała odpowiednimi zasobami ludzkimi ani finansowymi, aby móc spełnić oczekiwania społeczne w dobie kryzysu ideologicznego, społecznego i ekonomicznego. Cerkiew rosyjska jest wciąż na etapie odbudowywania swojej pozycji w społeczeństwie i w państwie. Nastąpił natomiast wzrost znaczenia religii i instytucji religijnych w świadomości Rosjan. Procesy transformacji przyczyniły się do zmiany postaw światopoglądowych społeczeństwa Rosji. Większość obywateli Rosji niezależnie od swego stosunku do religii uważa, że jest ona istotnym czynnikiem procesów demokratyzacji.

Czynnikiem wpływającym na problemy światopoglądowe w Rosji jest zróżnicowanie narodowościowe i religijne. Ustawa „O wolności sumienia i o związkach wyznaniowych” z września 1997 r. we wprowadzeniu do ustawy wyróżnia prawosławie, chrześcijaństwo, islam, buddyzm i judaizm jako nieodłączną część spuścizny historycznej narodów Rosji. Tradycyjnie na prawie całym terytorium Rosji przeważa ludność prawosławna lub rodowodu prawosławnego jednakże bardzo ważną rolę we współczesnej Rosji odgrywa islam. Obszary zamieszkałe przez muzułmanów nie są zbyt rozległe terytorialnie (północny Kaukaz, rejon Powołża i południowego Uralu oraz Azji Środkowej). Pomimo to muzułmanie stanowią istotną siłę polityczną. Są w stanie działać dezintegrująco na spójność państwa (np. Czeczenia). Należąc do innego kulturowo-cywilizacyjnego kręgu, mogą zmierzać do secesji lub walczyć o autonomię. Mają również możliwość uzyskania materialnego lub militarnego wsparcia od swoich zagranicznych współwyznawców. Islam dominuje wśród Tatarów, Kabardyjczyków, Baszkirów, Czeczeńców, Adygejczyków, Czerkiesów, Inguszy, Bałakarców, Karaczajów, narodów Dagestanu. Mieszkający w Rosji Kazachowie, Uzbegy, Tadźycy, Kirgizi, Azerbejdżanie, Turkmeni też są tradycyjnie wyznawcami islamu³⁷. Ciężenie narodów

³⁵ A. Stępień, op.cit., s. 187, 194.

³⁶ A. Michalski, *Na gruzach totalitaryzmu. Rozmowy o odradzaniu się chrześcijaństwa w Rosji*, Warszawa 1991, s. 11.

³⁷ P. Eberhardt, op.cit., s. 124.

i społeczeństw w kierunku tradycyjnych kręgów cywilizacyjnych i rozluźnienie więzów kulturowych z Rosją to dwie tendencje, które mogą występować wśród ludności muzułmańskiej. Zagrożenie to jest największe na terenie Dagestanu, który szczyci się starymi tradycjami muzułmańskimi, a jednocześnie dotknięty jest kryzysem gospodarczym, społecznym oraz konfliktami etnicznymi. Muzułmanie Powołża i Uralu są w nieporównywalnie większym stopniu przesiąknięci kulturą i tradycjami rosyjskimi i laickimi. Na obszarach tych nie notuje się tak znaczącego natężenia problemów jak na Kaukazie. Islam jest jednak ważnym składnikiem tożsamości, a jego znaczenie pogłębia rozbudowany islamski system edukacyjny. Zasadniczo islam traktowany jest przez państwo jako jedna z „tradycyjnych religii Rosji” ze wszystkimi prawami z tego wynikającymi, podkreśla się jego znaczenie i deklaruje wolę ścisłej współpracy między państwem a organizacjami muzułmańskimi. Główne organizacje muzułmańskie Federacji Rosyjskiej – Centralny Duchowny Zarząd Muzułmanów w Rosji i Rada Muftich Rosji są istotnym elementem życia społecznego i politycznego.

Okres transformacji i tworzenie nowego demokratycznego systemu sprzyjały rozszerzeniu się obszaru wolności obywatelskich, w tym wolności religijnych. Konsekwencją tego jest pogłębiający się pluralizm religijny i wyznaniowy, wzrost ilościowy wspólnot religijnych, zwłaszcza prawosławnych i muzułmańskich.

Zmiana postaw światopoglądowych stała się ważnym elementem zmiany jakościowej społeczeństwa Rosji, jednakże przedłużający się kryzys społeczno-polityczny i ekonomiczny stawia sprawy światopoglądowe na drugim planie. Na kryzys gospodarczy i cywilizacyjny lat dziewięćdziesiątych wskazywały ujemne wskaźniki gospodarcze, malejące wydatki na badania naukowe, zmniejszające się wydatki na oświatę, nowe technologie, rozwój techniki czy służbę zdrowia. Kryzys ten w dużej mierze determinował postawy i zachowania społeczne Rosjan³⁸. Dlatego też wydaje się, że o nowej tożsamości Rosji w dużej mierze będą decydowały w przyszłości czynniki postępu społecznego. Jeżeli przełamany zostanie kryzys gospodarczy, prawny i organizacyjny, a do głosu dojdą nowe pokolenia, które będą funkcjonowały w bardziej sprzyjających warunkach, nastąpi zmiana jakościowa społeczeństwa Rosji.

Przemiany cywilizacyjno-kulturowe, które nastąpiły w Rosji, wpłynęły na kształtowanie się postaw i zachowań społeczeństwa rosyjskiego. Zmiany wewnętrzne były m.in. rezultatem silnego oddziaływania zewnętrznego i w dalszym ciągu widoczny jest zwiększający się wpływ tendencji zewnętrznych, krajów zamożniejszych, lepiej zorganizowanych i bardziej innowacyjnych, na ewolucję postaw obywateli Rosji. W przyszłości – w miarę międzynarodowego wzajemnego zbliżania się większości systemów gospodarczych, społecznych i politycznych – wpływ świata na rozwiązania rosyjskie okaże się jeszcze silniejszy niż współcześnie. W procesie historycznym Rosja wykształciła specyficzną kulturę i tożsamość polityczną i kulturową. Powoduje to znaczną ambiwalencję postaw wobec procesu przemian i napływu wzorców zachodnich. Specyfika systemowa Rosji powoduje, że na gruncie tego zmodyfikowanego państwa nie da się w sposób dosłowny

³⁸ I. Wojciechowska, op.cit., s. 178.

i mechaniczny przecieść jakiegokolwiek obcego modelu. Poczucie własnej wartości powoduje, iż pomimo akceptacji dokonanych zmian występuje tęsknota i sentyment do przeszłości oraz próby stworzenia „odrębnego” sposobu życia, alternatywnego wobec globalnych wzorców. Istotne zmiany instytucjonalno-polityczne zaszły w środowisku międzynarodowym, a także w samej Rosji, dlatego proces powrotu do przeszłości mógł mieć miejsce. Nowa „jakość” społeczna i polityczna nie stanowi jeszcze zjawiska ugruntowanego. Dynamiczne zmiany czynników cywilizacyjno-kulturowych powodują trudności z artykułowaniem „nowej tożsamości” Rosjan w różnych dziedzinach: politycznej, ideologicznej, religijnej. Jest to jednak zupełnie inna Rosja niż w 1991 r., a poszukiwanie odpowiedzi na pytanie „Czym jest współczesna Rosja?” stanowi ważny aspekt badawczy przemian dokonujących się we współczesnym świecie.

2. Aspiracje i opory wobec integracji europejskiej

Od początku lat dziewięćdziesiątych podnosi się ideę integracji europejskiej. Jest ona jednym z najważniejszych tematów konferencji, publikacji i opracowań z dziedziny stosunków międzynarodowych. Integracja europejska zyskała rangę jednego z najistotniejszych zagadnień współczesnych stosunków międzynarodowych.

Integracja oznacza „scalanie”, jednoczenie, łączenie się w większy organizm. W naukach politycznych przez integrację międzynarodową rozumie się utrwalającą się tendencję państw do łączenia się w większe ugrupowania regionalne czy subregionalne³⁹. Regionalna integracja świata stanowi jeden z głównych kierunków przemian cywilizacyjnych współczesnego świata w sferze stosunków międzynarodowych. Zgodnie z ideą regionalizacji ściślejsze, a często głęboko sformalizowane związki nawiązują między sobą państwa znajdujące się w bliskości geograficznej lub kulturowej. Czynnikiem sprzyjającym międzynarodowej regionalizacji świata jest wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, komplementarność gospodarek, więzi kulturowe, religijne i historyczne. Organizacje regionalne mogą mieć charakter gospodarczy, polityczno-militarny lub społeczno-polityczny. Integracja państw regionu to najbardziej zaawansowana faza rozwoju regionalizmu. Tworzenie regionalnych ugrupowań integracyjnych polega na wspólnych ustaleniach zasad i norm prawnych współpracy zawartych w umowach międzynarodowych lub na powołaniu ponadnarodowych struktur organizacyjnych przejmujących pewne kompetencje suwerennych państw⁴⁰. Zjawiska te różnią się stopniem zaawansowania formalnoprawnych i instytucjonalnych powiązań. Integracja europejska jest zjawiskiem, które charakteryzują bezprecedensowy dynamizm i rozmiary.

³⁹ J. Jonczek, *Integracja europejska jako przejaw procesów globalizacji*, [w:] *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, pod red. B. Fijałkowskiej i A. Żukowskiego, Warszawa 2002, s. 287.

⁴⁰ E. Polak, *Regionalna integracja – przeciwieństwo czy etap procesu globalizacji?*, [w:] *Unifikacja i różnicowanie się...*, s. 276.

Unia Europejska (UE) jest przykładem najbardziej zaawansowanych procesów integracji. Procesy te budzą we współczesnym świecie zainteresowanie i niekiedy kontrowersje. Rząd Federacji Rosyjskiej, jak i znaczna część rosyjskiej opinii publicznej, ze względu na rysującą się perspektywę powstania zjednoczonej Europy i jej sąsiedztwa z Rosją, z uwagą śledzą procesy, jakie zachodzą w bliskiej odległości od jej granic, w tym także w państwach, które przez ostatnie pięćdziesiąt lat znajdowały się pod dominacją polityczną, gospodarczą i militarną ZSRR. Z chwilą wejścia w struktury UE Finlandii w 1995 r. Rosja i UE zostały sąsiadami. Przyjęcie do Unii krajów nadbałtyckich i krajów Europy Środkowowschodniej spowodowało, że Rosja jeszcze bardziej zbliżyła się do centrum procesów integracji europejskiej.

Zarówno Unia Europejska, jak i Rosja znalazły się na przełomie XX i XXI w. w obliczu znaczących zmian i problemów kształtowania swojego nowego wizerunku. Dla Rosji był to przede wszystkim rozpad ZSRR oraz transformacja systemu politycznego, gospodarczego i społecznego. Dla Europy była to intensyfikacja procesów integracyjnych, a także rozszerzenie o grupę państw Europy Środkowej. Kraje europejskie, a także Rosja, określając na nowo w latach dziewięćdziesiątych swą polityką wewnętrzną i zagraniczną, musiały ustosunkować się do procesów integracyjnych na zachodzie Europy, które tworzą nową jakość międzynarodową i spowodowały, że Unia Europejska nabrała istotnego znaczenia jako jeden z podmiotów polityki światowej. Wzajemne zależności i charakter współpracy pomiędzy Rosją a Unią Europejską będą odgrywały znaczącą rolę nie tylko dla tych podmiotów, ale także dla całej polityki światowej. Dlatego też ważnym zadaniem badawczym jest rozpoznanie procesów kierujących tworzeniem współpracy pomiędzy UE a Federacją Rosyjską.

Położenie geopolityczne zmusza Rosję do prowadzenia wielokierunkowej i aktywnej, pragmatycznej polityki. Jej główne kierunki to: kraje Wspólnoty Niepodległych Państw (które stanowią najważniejszy, niejako wewnętrzny podmiotowy krąg jej międzynarodowego współdziałania), działania na rzecz kontroli zbrojeń i bezpieczeństwa międzynarodowego, wspomaganie reform gospodarczych, stosunki rosyjsko-amerykańskie, stosunki z krajami Europy, Azji i Pacyfiku, Azji Południowej i Zachodniej, z państwami Bliskiego Wschodu, Afryki, Ameryki Łacińskiej, jak również kontakty z ONZ i innymi organizacjami międzynarodowymi⁴¹. Z geopolitycznego położenia Rosji wynika, że ma ona interesy gospodarcze i polityczne zarówno w Europie, jak i w Azji. Wydaje się więc, że priorytetem Rosji jest nie uczestnictwo w szerszym łańdzu europejskim, lecz odgrywanie roli mocarstwa światowego, pragnącego odgrywać funkcję mediatora między światem rozwijającym się a światem gospodarczo rozwiniętym. Jest to wyraz dążeń do obecności wszędzie, nie tylko w Europie⁴².

Rosja mimo przejściowego osłabienia gospodarczego i militarnego pozostaje wciąż w stosunkach międzynarodowych siłą znaczącą i wpływową. Składa się na to jej przeszłość i teraźniejszość mocarstwowa. Kraje Europy Zachodniej stanowią

⁴¹ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław 2000, s. 142.

⁴² K. Kik, *Interesy narodowe Polski i Rosji w procesach integracji Europy*, [w:] Niemcy, Polska, Rosja, pod red. M. Dobroczyńskiego, Warszawa 1996, s. 145.

szczególny obiekt zainteresowania rosyjskiej polityki zagranicznej. Stwierdzenie to odnosi się do globalnego układania stosunków i państw skupionych we wpływowych organizacjach europejskich – NATO i Unii Europejskiej oraz poszczególnych państw – Niemiec, Francji i Wielkiej Brytanii. Globalne dążenia to zapewnienie Rosji partnerskich związków z NATO i Unią Europejską. Po istotnych zmianach ideologicznych, politycznych i społecznych, które nastąpiły w latach 90. XX w., Rosja wiąże się ze światem zachodnim, by wspólnie uczestniczyć w budowaniu porządku międzynarodowego. Nie określa się bliżej formy tych związków, ale Rosja nie chce pozostawać na marginesie integrującej się Europy i funkcjonować na marginesie międzynarodowych stosunków politycznych oraz gospodarczych, a także powiązań wojskowych.

Problem relacji Federacja Rosyjska–Unia Europejska dotyka bardzo istotnych dla Rosji problemów. Z jednej strony dotyczy określenia strategii polityki zagranicznej Rosji, jej przyszłego miejsca w świecie i w światowym układzie sił. Wybór sojuszy politycznych przez Federację Rosyjską będzie miał wpływ na cały ład międzynarodowy. Z drugiej strony współczesne relacje Rosja–UE dotykają obecnego „od zawsze” w rosyjskiej kulturze, filozofii i myśli politycznej problemu stosunku Rosji do Zachodu jako jednego z podstawowych tematów rozważań historycznych i filozoficznych. Niekiedy wskazuje się nawet, iż całą filozofię rosyjską można interpretować jako odpowiedź na pytanie o wzajemny stosunek Rosji i Zachodu⁴³.

Stosunek Rosjan wobec Zachodu charakteryzuje ambiwalencja postaw. Z jednej strony cechują go konotacje negatywne za sprawą postrzegania własnej obcości kulturowej oraz potrzeby wyrażania własnej tożsamości. Z drugiej strony Zachód bywa ukazywany w pozytywnym świetle jako cywilizacja reprezentująca wyższy poziom rozwoju społeczno-politycznego i kulturowego w przeciwieństwie do zacofanej Rosji, tkwiącej w świecie reliktyw, odrzucającej zdobycze odrodzenia i oświecenia⁴⁴. Podział na przeciwników i zwolenników Zachodu na trwałe wpisał się w tradycje kulturowe i polityczne Rosji. Te dwie postawy znalazły swoje odbicie w dwóch wielkich dziewiętnastowiecznych prądach intelektualnych: słowianofilstwie i okcydentalizmie, będących bardzo ważnym elementem rosyjskiej kultury i świadomości narodowej Rosjan, które do dziś funkcjonują w życiu Rosjan, a współczesne spory w Rosji dotyczące jej miejsca w świecie przypominają dyskusje toczone w XIX w. pomiędzy słowianofilami a okcydentalistami. Można uznać, iż stosunek Rosjan do procesów integracyjnych w Europie dotyczy jednocześnie istotnych problemów poszukiwania własnej tożsamości w obliczu zapaści cywilizacyjnej i transformacji postkomunistycznego świata i zarazem w obliczu wzorów i rozwiązań, które przychodzą z dominującego obecnie świata zachodniego.

W kulturze rosyjskiej występuje kilka charakterystycznych motywów determinujących rosyjskie postawy, stereotypy, wartości i przekonania dotyczące Europy. Wskazuje się na dominujące motywy traumy (nieufności, lęku, poczucia zagrożenia), fascynacji Europą (przeświadczenie, iż Rosja powinna związać swe

⁴³ M. Bohun, *Fiodor Dostojewski i idea upadku cywilizacji europejskiej*, Katowice 1996, s. 7.

⁴⁴ E. Wyciskiewicz, *Współczesna Rosja wobec Zachodu*, Łódź 2003, s. 5.

losy z Zachodem i naśladować jej wzory), separacji (świadomie akcentowanego dystansu), sprzeciwu (krytyki Zachodu), a także syntezy (poszukiwania równowagi pomiędzy inspiracjami związanymi z kulturą Wschodu i Zachodu)⁴⁵. Dlatego też problem rosyjskich aspiracji, oczekiwań oraz oporów związanych z procesami integracji europejskiej wykracza poza sferę polityki i dotyczy fundamentalnych dla Rosjan problemów tożsamościowych.

Ograniczenia Rosji w jej stosunkach z integrującą się Europą są uwarunkowane specyfiką kulturową i międzynarodową Rosji, która wyznaczana jest w dużym stopniu przez jej położenie na dwóch kontynentach – w Europie i Azji oraz jej położeniem pomiędzy europejską tożsamością a odrębną kulturą liczących się państw azjatyckich. Stanowi to odrębności Rosji. Świat wartości globalnych w Europie oraz unifikacja i dezintegracja kontynentu w istotnym stopniu wynikają z określenia przestrzeni tego organizmu geograficzno-politycznego. Funkcjonują trzy koncepcje w kwestii uznania granicy wschodniej kontynentu; przyjmuje się, że jest to terytorium sięgające od Atlantyku do rzeki Łaby; uzasadniając granicę, powołuje się na stworzenie historycznego organizmu przez Karola Wielkiego. Druga koncepcja ma podłoże wyznaniowe; następuje tu odwołanie się do tzw. schizmy wschodniej z 16 lipca 1054 r., kiedy świat chrześcijański podzielił się na porządek wschodni (prawosławny) i zachodni (rzymsko-katolicki, zwany też łacińskim). Linia podziału przebiegała od Adriatyku do Dunaju przez środek istniejącego w XX w. państwa zwanego Jugosławią. W zasięgu prawosławia znaleźli się Serbowie, Bułgarzy, Rumuni, Ukraińcy, Białorusini, Rosjanie. Trzecią koncepcję wysunięto na początku XVIII w.; dyplomata rosyjski Wasilij N. Tatischev zaproponował, aby wyznaczyć wschodnią granicę Europy wzdłuż gór i rzeki Ural; wskazał tym samym, że Rosja należy do Europy. Współcześnie najczęściej przyjmuje się ideę Henry'ego Kissingera, wskazującego, że granicę wschodnią Europy stanowi rzeka Bug; zwraca się też uwagę, że Rosja tożsamościowo różni się od tzw. Europy Zachodniej; ma inne wartości społeczno-polityczne oraz wyraźnie określa swe kryteria udziału w świecie współczesnym⁴⁶.

Przez stulecia państwo rosyjskie było raczej *outsiderem* w polityce europejskiej, co tłumaczono jego szczególnym położeniem geopolitycznym, specyfiką cywilizacyjno-kulturową i zacofaniem ekonomicznym. Rosja z wielu powodów (warunki geograficzne i klimatyczne, wieloetniczność, oddalenie od największych ognisk cywilizacji, brak dogodnego dostępu do morza, rola władzy centralnej, podporządkowanie jednostki kolektywowi) znalazła się na marginesie Europy. Jako mocarstwo eurazjatyckie, odwoływała się do historycznych doświadczeń nie tylko dynamicznej Europy, ale i rozwijającej się w wolniejszym tempie Azji. Rosja, będąc państwem europejskim, różniła się jednocześnie od Zachodu, stając się osobliwy pomost pomiędzy nim a żywiołem azjatyckim. Takie państwo zaczęło dostosowywać się do wyzwań związanych z wartościami świata liberalnego dopiero od drugiej połowy XIX w., czyli kilkaset lat później niż przodujące

⁴⁵ Por. S. Filipowicz, *Rosja i Europa – eros i trauma*, [w:] *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, Warszawa 2000, s. 114–128.

⁴⁶ A. Chodubski, *Wartości cywilizacji współczesnej a unifikacja i dezintegracja Europy*, [w:] *Unifikacja i różnicowanie się...*, s. 28.

kraje Zachodu. Po rewolucji 1917 r. nastąpiło jednak zerwanie tego procesu adaptacyjnego⁴⁷. Spowodowało to opóźnienie procesów modernizacji kraju i wpłynęło na różnice w poziomie rozwoju społeczeństw Rosji i Europy Zachodniej.

Początki związków Rusi z Europą sięgają IX–X w. przez wpływy skandynawskie i bizantyńskie. Konieczność skupienia wszystkich sił na wyzwoleniu się spod obcego panowania sprawiła, że dopiero po zrzuceniu tatarskiego zwierzchnictwa Ruś zaczęła kształtować podstawy państwa rosyjskiego, które od XVI w. zaczęło stopniowo wchodzić w obieg ogólnoeuropejski. W XVII, XVIII i XIX w. Rosja była stale obecna w Europie i traktowana była jako państwo europejskie, a rosyjska kolonizacja Syberii i Azji Środkowej była traktowana jako rozszerzanie europejskiej strefy wpływów w świecie. Nasilenie antyrosyjskiej propagandy przypadło na okres I wojny światowej i po październiku 1917 r. rosyjskim bolszewikom zaczęto przypisywać cechy agresywnych Azjatów, zagrażających dobrokowi cywilizacji zachodniej⁴⁸. Rewolucja październikowa spowodowała nie tylko walki domowe, lecz także izolację społeczeństwa rosyjskiego od zewnętrznego świata. W Europie właściwie tylko Niemcy – próbujące odbudować swoją mocarstwową pozycję – traktowały Rosję jako potencjalnego partnera wojskowego. Z upływem lat realia wewnętrznych i międzynarodowych wydarzeń prowadziły wprawdzie stopniowo do formalnej normalizacji stosunków z głównymi podmiotami światowej struktury, właściwie jednak dopiero przebieg i wynik drugiej wojny światowej silniej włączył radzieckie państwo w międzynarodowy system instytucjonalny⁴⁹.

Po drugiej wojnie światowej Związek Radziecki rozciągnął swoje wpływy aż po Łabę. Stworzył sieć polityczno-militarnych i ekonomicznych oddziaływań, stał się supermocarstwem, z którym liczył się cały świat. W następstwie drugiej wojny światowej Europa znalazła się pod wpływem dwóch mocarstw: Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (USA) i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Koniec drugiej wojny światowej był początkiem kształtowania się nowej geopolitycznej struktury świata. Wojna ta spowodowała nie tylko zmierzch przywódczych roli wszystkich starych mocarstw europejskich, ale przede wszystkim zapoczątkowała powstanie świata dwubiegunowego, zorganizowanego wokół najpotężniejszych mocarstw – USA i ZSRR, które podczas wojny i po jej zakończeniu uzyskały tak ogromną przewagę nad pozostałymi państwami, że uzyskały miano supermocarstw⁵⁰. Konsekwencją tego stanu rzeczy była tzw. zimna wojna, która doprowadziła do swoistej detronizacji Europy na forum międzynarodowym⁵¹. Europa została zdominowana przez dwa supermocarstwa i nastąpił zmierzch jej przewagi światowej wyrażający się m.in. odwrotem od polityki kolonialnej. Po drugiej wojnie światowej Europa Zachodnia straciła swą pozycję dotychczasowego politycznego i gospodarczego centrum świata na rzecz

⁴⁷ S. Bielerń, *Geopolityczne uwarunkowania nowej tożsamości Rosji*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 88.

⁴⁸ Ibidem, s. 88–89.

⁴⁹ M. Dobroczyński, op.cit., s. 156.

⁵⁰ B. Rychłowski, *Geopolityka*, [w:] *Wiek wielkich przemian*, pod red. M. Dobroczyńskiego i A. Jasińskiej, Toruń 2001, s. 163.

⁵¹ A. Chodubski, op.cit., s. 18.

Stanów Zjednoczonych. Chęć zneutralizowania sił ZSRR i USA oraz odbudowania pozycji państw europejskich na forum międzynarodowym była jednym z czynników, które w dużej mierze wpłynęły na rozpoczęcie procesów integracyjnych w Europie Zachodniej. Przed Europą powojenną stały wyzwania ekonomiczne związane ze zniszczeniami gospodarczymi i koniecznością odbudowy pozycji w świecie. Wyzwania te przerastały możliwości pojedynczych krajów i tylko połączony wysiłek wielu państwa dawał taką szansę⁵². Odbudowa potencjału ekonomicznego i wojskowo-politycznego w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych spowodowała, że Europa Zachodnia była w stanie bronić swoich interesów, stając się jednym z najbardziej zaawansowanych obszarów świata w tak ważnych dziedzinach, jak gospodarka, rozwój technologiczny czy bezpieczeństwo. Od lat osiemdziesiątych pojawiła się teza o odrodzeniu się Europy, o nowej tożsamości europejskiej i o możliwości odgrywania roli jednego z kierowniczych ośrodków polityki światowej⁵³. Obecnie współczesna Europa dysponuje potencjałem aby w XXI w. na nowo stać się jedną z najważniejszych potęg światowych i katalizatorem budowy nowego globalnego ładu światowego.

Pomimo konfrontacji międzyblokowej (a może właśnie z jej powodu) i przeciwstawianiu obu ośrodków cywilizacyjnych Europa Zachodnia pozostawała dla Rosji ważnym punktem odniesienia pod względem wzorów cywilizacyjnych, tak jak i Rosja dla Europy. Izolacja, dominująca do połowy lat pięćdziesiątych, wzmacniała w drugim półwieczu rosyjskie zaciekanie światem zewnętrznym. Tendencje dwudziestowieczne wykazały zbliżenie rosyjskich elit – czy w ogóle wykształconych, wielkomiejskich grup ludności – do wielu wzorców zachodnioeuropejskich. Rosjanie odbierali wydarzenia zachodzące w Europie Środkowej pragmatycznie, a zachodniej docelowo, jako bardziej od amerykańskiego realny przykład przemian, do których mogliby się zbliżyć w przyszłości⁵⁴. Ponadto intelektualna tradycja elit rosyjskich sprzyja zbliżeniu do Europy. Dziewniastowieczny prąd intelektualny zwany okcydentalizmem, będący jednym z najbardziej wpływowych ruchów intelektualnych w historii Rosji, uważał, że Rosja wejdzie do grona państw cywilizowanych tylko wtedy, gdy stanie się Europą, a więc zwrócenie się ku Zachodowi jest koniecznością⁵⁵.

Od co najmniej dwustu lat Rosja pozostawała istotnym elementem politycznej, gospodarczej i wojskowej równowagi geopolitycznej w Europie, dlatego też trudno wyobrazić sobie stabilny ład kontynentalny tworzony w dłuższej perspektywie bez udziału Rosji. Oprócz spełniania przez nią ważnych ról w polityce, rosyjska kultura od XIX w. decyduje o wielkości europejskiej tradycji i wpływa na jej atrakcyjność. Rosja dążyła do obecności w Europie i była odpychana od niej przez rozmaite presje wewnętrzne i zewnętrzne, ale Rosja pozostawała krajem

⁵² U. Świętochowska, *Idea integracji europejskiej w cywilizacji przełomu XX i XXI wieku*, Gdańsk 2002, s. 10.

⁵³ Por. K.S. Gadżijew, *Koncepcja „Europy Środkowej”: historia i współczesność*, [w:] *Historia i geopolityka. Rosja...*, s. 23.

⁵⁴ M. Dobroczyński, op.cit., s. 165–166, 171.

⁵⁵ Por. A. A. Kara-Murza, *Zmiana formuły tożsamości: Rosja między okcydentalizmem a samoistnością*, [w:] *Polacy i Rosjanie*, pod red. A. Magdziak-Miszewskiej, M. Zuchniak, P. Kowala, Warszawa 2002, s. 208–210.

europejskim nawet wtedy, gdy była w Europie negatywnie oceniana. Nawet najbardziej radykalni rosyjscy myśliciele nie negowali przynależności Rosji do Europy. Kładli nacisk na rosyjską samoistość i odrębność, aby podkreślić unikatowe sprzężenie w kulturze rosyjskiej elementów Wschodu i Zachodu. Warto zauważyć, iż w europejskiej części Rosji zamieszkuje ponad $\frac{3}{4}$ ludności kraju, a ponad 10% populacji zamieszkuje dwie największe aglomeracje: Moskwę i Sankt Petersburg.

Dla Europy jednak rosyjskość wielokrotnie oznaczała zacofanie społeczne, gospodarcze i polityczne, obskurantyzm i przywiązanie do wzorów autokratycznych. Był to syndrom obcości, trudnej do pogodzenia z liberalnymi i humanistycznymi wartościami europejskimi, kształtowanymi od czasów renesansu i oświecenia w zachodniej części kontynentu europejskiego⁵⁶. Ponadto w trwałej pamięci narodów środkowoeuropejskich, które w niedługiej perspektywie czasowej staną się członkami Unii Europejskiej, pozostanie zapewne wkroczenie Armii Czerwonej do Polski w 1939 r. i eksterminacja polskiej inteligencji, radziecka ekspansja terytorialna kosztem Polski, krajów nadbałtyckich, Finlandii, Rumunii, Czechosłowacji, narzucenie słabszym krajom radzieckiego systemu politycznego i modelu ekonomicznego. Miało to i nadal ma pewien wpływ na politykę odnośnych państw i wstrzemięźliwy stosunek do współpracy z partnerem rosyjskim⁵⁷. Niektóre zaawansowane społeczeństwa zachodnie wykazują także znaczną rezerwę wobec procesów rozszerzania Unii na wschód z obawy przed zakłóceniem stabilności narodowych. Stąd też zachodnia opinia publiczna wykazuje ostrożność nie tylko wobec bliskiej współpracy z Rosją, ale także wobec rozbudowy Unii o kraje Europy Środkowowschodniej. Region ten uważany jest za zacofany, o niskim poziomie rozwoju. Widzi się w nim obciążenie dla wysoko rozwiniętych państw zachodnioeuropejskich i nie mogących wnieść korzyści ekonomiczne partnerów. Poza obawami przed gospodarczą i polityczną destabilizacją opór budzi przewidywany napływ do nich ludności z Europy Wschodniej.

Kryzys państwowy, który dotknął Federację Rosyjską w latach dziewięćdziesiątych, spowodował osłabienie międzynarodowego autorytetu Rosji. Utrzymanie przez rozwinięte państwa Zachodu partnerskich stosunków z Rosją wynikało raczej z obawy przed możliwością destabilizacji politycznej w kraju dysponującym znacznym potencjałem militarnym (w tym bronią jądrową) niż było rzeczywistym uznaniem wartości i potencjału kraju. Bieżącymi celami politycznymi USA i państw Europy Zachodniej stała się troska o zapobieżenie możliwym wewnętrzny rosyjskim wstrząsom na tle kryzysu gospodarczego, mogącym prowadzić do opowiedzenia się za radykalnymi rozwiązaniami politycznymi. Głównie ze sfery politycznej wynikają powody, dla których rozwinięte państwa Unii udzielały byłemu supermocarstwu już od 1991 r. znacznej pomocy technicznej i ekonomicznej, popierając także analogiczne posunięcia ze strony międzynarodowych organizacji, takich jak MFW i Bank Światowy. Zamożne społeczeństwa Unii nie chciały podejmować ryzyka, które mogło nastąpić w wypadku marginalizacji

⁵⁶ S. Bieliń, *op.cit.*, s. 90.

⁵⁷ M. Dobroczyński, *op.cit.*, s. 161.

obszaru Rosji i destabilizacji jej słabszej gospodarki. Dlatego podjęto takie działania, jak zawarcie w czerwcu 1994 r. układu o partnerstwie i współpracy, przyznającego Rosji klauzule najwyższego uprzywilejowania i przewidującego rozpoczęcie negocjacji w sprawie utworzenia strefy wolnego handlu. Działania polityków europejskich wobec Rosji mają na celu zapewnienie jej stabilności. Uznaje się bowiem, iż stabilna i rozwijająca się Rosja jest ważnym elementem nowej Europy, Europy bez podziałów i granic. Strategicznym celem Unii Europejskiej jest zapewnienie bezpieczeństwa rozwoju zarówno europejskiego, jak i globalnego. Uznaje się, iż aby te cele osiągnąć, konieczne jest istnienie stabilnej, otwartej, demokratycznej i pluralistycznej Rosji, budowanej na podstawach państwa prawa, społeczeństwa obywatelskiego i gospodarki rynkowej. Należy także zauważyć, iż ze względu na duży potencjał demograficzny i terytorialny, zasoby surowców naturalnych, szczególną pozycję Rosji na arenie międzynarodowej relacje z Rosją są dla Unii Europejskiej szczególnie istotne.

Dlatego też Unia Europejska za najważniejsze zadania w stosunkach z Federacją Rosyjską uznaje:

- 1) konsolidację demokracji oraz państwa prawa w Rosji, umocnienie demokratycznych instytucji i społeczeństwa obywatelskiego,
- 2) integrację Rosji we wspólnej europejskiej przestrzeni społecznej i ekonomicznej oraz wspieranie prorynkowych reform w Rosji,
- 3) współpracę w celu zapewnienia bezpieczeństwa w Europie i poza jej granicami⁵⁸.

UE uznaje, iż przyszłość Rosji jawi się jako fundamentalny element przyszłości kontynentu europejskiego i stanowi strategiczny interes UE. Gotowość do współpracy ze strony Unii pomoże Rosji utwierdzić swoją europejską identyfikację i przyniesie nowe możliwości rozwoju wszystkim narodom Europy. Ponadto wzmocnienie Rosji i jej współpracy z UE leży w interesie państw zachodnioeuropejskich. Unia Europejska wciąż poszukuje środków swojego wzmocnienia m.in. po to, by ograniczyć zachodnią hegemonię Stanów Zjednoczonych⁵⁹. Należy zaznaczyć, iż zaprezentowana tuż po 11 września 2001 r. postawa polityków rosyjskich, a zwłaszcza polityczna i militarna pomoc w operacji przeciwko międzynarodowemu terroryzmowi spowodowała wzrost politycznego znaczenia Rosji, czego przejawem było zwiększenie współpracy pomiędzy Rosją a USA. Ścisłejsze kontakty między Moskwą a Waszyngtonem mogą ograniczyć znaczenie Europy dla Rosji i USA i oznaczać ponowne zdominowanie polityki światowej przez te dwa państwa, co sprzeciwiałoby się koncepcjom politycznym zjednoczonej Europy⁶⁰.

Reakcje rosyjskie na procesy integracji europejskiej związane są przede wszystkim z obawami przed marginalizacją Rosji, zamknięciem się Europy w sobie i wykluczenia z niej Rosji. Strategicznymi celami polityki zagranicznej Rosji stało się powstrzymanie niekorzystnych dla niej tendencji marginalizacyjnych i spowodowanie jak najszybszego powrotu do odgrywania ról stabilizacyjnych w skali

⁵⁸ *Kollektiwana strategija Ewropejskiego Sojuza w otnoszenii Rossii*, www.ieras.ru.

⁵⁹ M. Dobroczyński, *Postęp cywilizacyjny a dysproporcje światowe*, [w:] *Wiek wielkich...*, s. 143.

⁶⁰ Por. P. Mickiewicz, *NATO na początku 21 wieku*, „Dziś” 2003, nr 10, s. 105–106.

całego kontynentu europejskiego. Rosja zdecydowanie przeciwstawia się próbom izolacji od reszty Europy w sferze gospodarczej, jak i społeczno-politycznej, widząc w tym zagrożenie dla swojej pozycji w świecie, a także barierę dla zrównoważonego rozwoju. Generalnie dalekosiężne cele rosyjskiej polityki sprowadzają się do odrodzenia Rosji jako demokratycznego, nowoczesnego państwa, które będzie funkcjonowało w społeczności międzynarodowej jako istotny podmiot stosunków międzynarodowych⁶¹. Celem współpracy Rosji z UE jest zabezpieczenie narodowych interesów kraju oraz zwiększenie roli i autorytetu Rosji w świecie. W dążeniu do umocnienia pozycji międzynarodowej Rosja, po rozpadzie Związku Radzieckiego i kompromitacji oficjalnej ideologii państwa, poszukiwać musi – na podstawie zupełnej lub przynajmniej znacznej dobrowolności – nie tylko partnerów handlowych, lecz kompleksowych, wyraźnie integracyjnych. Mimo znacznych rozmiarów rosyjskiego rynku i zasobów naturalnych politycy reorganizującego się mocarstwa coraz wyraźniej zdają sobie sprawę, że trwające wiele dziesięcioleci zorientowanie na maksymalną samowystarczalność stało się jedną z przyczyn technologicznego i ekonomicznego zacofania kraju⁶².

Polityka Rosji w odniesieniu do Zachodu, szczególnie po objęciu urzędu prezydenckiego przez Władimira Putina, podporządkowana została globalnemu zadaniu modernizacji kraju przede wszystkim w sferze ekonomii i wejścia na rynek światowy. Rosja chce stać się dla Europy równorzędnym partnerem w kształtowaniu współczesnego, wielopolarnego ładu światowego.

Jednoczącą się Europa stała się dla Rosji naturalnym partnerem z uwagi na wielowiekowe związki kulturowe i historyczne. Ponieważ rosyjskie ciążenie ekonomiczne, a także kulturowe w stronę Europy jest dotychczas najsilniejsze, można uznać, że wysiłki rosyjskiej dyplomacji będą zmierzały w tym właśnie kierunku ograniczonych powiązań międzynarodowych, m.in. dlatego, iż państwa Unii budującej swoją tożsamość traktują Rosję jako pierwszoplanowy polityczny podmiot z punktu widzenia ewentualnych zagrożeń swojej stabilności i bezpieczeństwa. Rosyjskie elity polityczne mogą wyrazić nie tylko deklarowane przywiązanie do wartości zachodnich, ale i wolę zespolenia się ze strukturami Zachodu. W społeczeństwie rosyjskim następuje powolna akceptacja NATO i Unii Europejskiej jako dwóch podstawowych organizacji zdolnych tworzyć nowy ład europejski i światowy, a zarazem bronić stabilności, demokracji i dobrobytu. Proeuropejsko nastawione elity polityczne uznają za najważniejsze zadania dla społeczeństwa rosyjskiego w XXI w. zachowanie i włączenie w nurt cywilizacji europejskiej całego euroazjatyckiego obszaru Rosji⁶³. Jednakże barierą dla zbliżenia do Europy jest naturalna obawa przed infiltracją dominujących pod względem ekonomicznym, kulturowym i obyczajowym obcych wzorów. Ponadto, pomimo iż Rosjanie, zwłaszcza elity inteligentne, są silnie związani z Europą, geopolityczne i geoeconomiczne położenie kraju skłania je nadal do prowadzenia strategii bardziej globalnych niż regionalnych. W odróżnieniu od krajów Europy Środkowo-wschodniej Rosja nie pozostaje obojętna wobec wydarzeń i procesów zachodzą-

⁶¹ Z. Cesarz, E. Stadtmuller, op.cit., s. 141.

⁶² M. Dobroczyński, op.cit., s. 112.

⁶³ Por. G. Jawliński, *Dajcie Rosji wędkę*, „Polityka” [7.08] 1999, nr 32, s. 32–33.

cych we wszystkich częściach świata, analizując je pod kątem własnego kontekstu. Na tym tle kształtuje się zainteresowanie państwa rosyjskiego wszelkimi ważnymi kierunkami międzynarodowych powiązań ekonomiczno-politycznych⁶⁴. Dlatego też wydaje się, iż współpraca pomiędzy Rosją a Unią Europejską będzie odbywała się na podstawie dobrosąsiedzkiej współpracy i strategicznego partnerstwa bez jej wstąpienia w struktury europejskie. Politycy rosyjscy uznają, iż Rosja winna być jednym z ważnych podmiotów wielopolarnego świata i chronić swoją swobodę określania i prowadzenia swojej wewnętrznej i zagranicznej polityki.

Suwerenna Rosja od początku lat dziewięćdziesiątych kształtuje swoją strategiczną linię polityki wobec nowej jakości, jaką jest zjednoczona Europa. Dotychczasowa rosyjska czy radziecka mocarstwowość w polityce zagranicznej polegała na wyraźnym, lekceważącym słabsze strony, preferowaniu uzgodnień z wielkimi potęgami państwowymi, a więc z partnerami, którzy później mieli wywierać – bezpośrednio lub pośrednio – wpływ na kraje mniejsze. Po drugiej wojnie światowej osłabiona Europa stanowiła dla Rosji atlantyckie ramię rosyjskich odniesień ze Stanami Zjednoczonymi, decydujących o polityce supermocarstwa. Dopiero rosnąca rola Europy w polityce światowej i negatywne konsekwencje wynikające z potęgającej się izolacji kraju uświadomiły politycznym elitom w ZSRR konieczność zmian w polityce zagranicznej.

Przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych był proeuropejskim zwrotem w polityce Rosji. Problem „Rosja a Zachód” stał się jednym z centralnych punktów dyskusji społeczno-politycznej w okresie „pieriestrojki” i rozkładu ZSRR, gdy uświadomiono sobie konieczność zreformowania państwa. Najpierw ZSRR, a następnie Rosja dążyły do aktywnego udziału w europejskiej integracji. Proces „pieriestrojki” zapoczątkowanej przez Michaiła Gorbaczowa wspierał się na idei „wspólnego domu europejskiego” zakładającego współpracę pomiędzy ZSRR a europejską wspólnotą atlantycką. Zgoda na zjednoczenie Niemiec zapoczątkowała bliższe stosunki z jednym z głównych mocarstw, a także aktywniejszą politykę na gruncie spraw europejskich, wynikających jednakże raczej z próby obrony przed marginalizacją polityczną i utratą wpływów w Europie Środkowej. Reformy ekonomiczne Jegora Gajdara i polityka zagraniczna Borysa Jelcyna były skierowane na integrację Rosji ze strukturami europejskimi⁶⁵. Interesujące wydaje się twierdzenie, iż autorzy porozumienia białowieskiego (przywódcy Rosji, Ukrainy i Białorusi) byli zwolennikami zachodniej – atlantyckiej – orientacji w polityce zagranicznej, dlatego też Wspólnotę Niepodległych Państw miały początkowo tworzyć tylko europejskie państwa postradzieckie (dlatego w Białowieży nie był obecny prezydent Kazachstanu), co miało ułatwić kontakty Rosji z Europą. Dopiero rozszerzenie WNP o kraje azjatyckie nadało polityce zagranicznej Rosji wymiar euroazjatycki, tym samym utrudniając jej kontakty z Europą⁶⁶.

Faktem jest, że w latach dziewięćdziesiątych reformatorzy skupieni wokół prezydenta Borysa Jelcyna próbowali przebudować państwo na wzór systemów politycznych i gospodarczych rozwiniętych państw Europy Zachodniej. Reformy

⁶⁴ M. Dobroczyński, op.cit., s. 123.

⁶⁵ K. Kik, op.cit., s. 143.

⁶⁶ Por. W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków 2001, s. 185–186.

przeprowadzane pod dyktando Zachodu cechowały się jednak brakiem konsekwencji, zbyt pośpiesznym bądź zbyt powolnym wprowadzaniem. Spowodowało to, iż w obliczu masowej pauperyzacji i kontrastów bytowych przestały one cieszyć się powszechnym uznaniem. Stąd malejąca popularność kolejnych liderów przebudowy państwa rosyjskiego – Gorbaczowa i Jelcyna. Wewnętrzny chaos ideologiczny i polityczny lat dziewięćdziesiątych XX w. poważnie utrudniał Rosji wypracowanie jasnej strategicznej linii polityki zagranicznej. Niektóre kręgi rosyjskiej inteligencji i elit politycznych nie mogły się pogodzić z tendencjami odśrodkowymi i z suwerennością państw, które były w praktyce traktowane jako obszary całkowicie podporządkowane polityce Moskwy. Relikty imperialnego myślenia ścierały się z racjonalnym spojrzeniem na kształtowanie bardziej partnerskich stosunków z nowymi państwami byłego imperium i sąsiadami Rosji. Niepowodzenie liberalnych reform gospodarczych wzorowanych na państwach europejskich także były interpretowane jako argument na rzecz zachowania rosyjskiej odrębności i zwiększyło obawy oraz opór polityczny i społeczny wobec zmian zachodzących w Europie. Część sił politycznych w Rosji budowała swoją pozycję na krytyce liberalno-demokratycznych reform i na antyeuropejskiej retoryce, uznając, iż kopiowanie zachodnioeuropejskich instytucji nie sprawdza się w warunkach rosyjskich i niszczy uwarunkowany przez historię i właściwy dla Rosji typ rozwoju⁶⁷.

Proces integracji obszaru Europy prowadzony jest za pośrednictwem dwóch struktur istniejących na Zachodzie: NATO i Unii Europejskiej. Najwięcej kontrowersji politycznych wzbudziło w Rosji rozszerzanie się Sojuszu Północnoatlantyckiego i przystąpienie do niego państw Europy Środkowowschodniej. Rozszerzanie NATO na wschód i przekształcanie go w dominującą siłę polityczno-militarną w Europie Rosja oceniała jako groźbę nowego podziału kontynentu europejskiego i jako ekspansję „atlantyzmu” swoistej „cywilizacji morza” pod hegemonią USA. Rosjanie wskazywali, że rozszerzenie Sojuszu Północnoatlantyckiego na wschód to fakt nie tylko o znaczeniu wojskowo-strategicznym, ale także symptom cywilizacyjny. Integracja Europy pod przywództwem USA oznaczałaby bowiem nie zwycięstwo idei europejskiej w świecie, ale jej bankructwo⁶⁸. NATO było postrzegane w Rosji przede wszystkim jako związek polityczno-wojskowy stanowiący filar wojskowo-siłowy jednego z dwóch biegunów świata, powołany w specyficznym okresie tzw. zimnej wojny w celu powstrzymania komunizmu i radzieckiego zagrożenia tzw. wolnego świata. Z perspektywy Rosji po zjednoczeniu Niemiec i wycofaniu wojsk radzieckich z Europy Środkowowschodniej zniknęły główne przyczyny jego powstania⁶⁹. Rozszerzanie NATO było więc odbierane jako konsolidacja Zachodu przeciwstawionego światu niezachodniemu i polityka konfrontacji przybierającej cechy militarne. Polityka objęcia sojuszem militarnym krajów Europy Środkowowschodniej była odbierana w Rosji jako dążenie do osłabienia jej pozycji, naruszenie statusu dużego

⁶⁷ Por. E. Wyciszewicz, *Współczesna Rosja wobec Zachodu*, Łódź 2003, s. 31–37.

⁶⁸ A. S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: alternatywne scenariusze u progu XXI w.*, [w:] *Historia i geopolityka. Rosja...*, s. 45.

⁶⁹ K. S. Gadżijew, *op.cit.*, s. 28.

państwa i usunięcie Rosji z europejskiej przestrzeni wojskowo-politycznej. Negatywny obraz Sojuszu Północnoatlantyckiego potęgowało ignorowanie przez kraje Sojuszu stanowiska Rosji podczas konfliktów w byłej Jugosławii i kryzysu w Kosowie (siły NATO pomimo stanowczego sprzeciwu Rosji rozpoczęły w marcu 1999 r. bombardowanie Nowej Jugosławii). Dlatego też polityka zagraniczna Rosji, przy aprobacie społecznej (wszystkie liczące się siły polityczne wyrażały dezaprobatę wobec działań Sojuszu), przeciwstawiała się rozszerzaniu się NATO. Nie cofano się nawet przed groźbą powrotu do „zimnej wojny” i zmiany doktryny obronnej, która w takiej sytuacji miałaby uwzględniać Europę Środkowowschodnią i Morze Bałtyckie jako obszar potencjalnego konfliktu nuklearnego⁷⁰. Rozszerzenie NATO na wschód, aktywność polityczna w takich regionach, uznanych przez Rosję za rejon „żywotnych interesów”, jak Ukraina, Gruzja, Azerbejdżan, Azja Środkowa spowodowały oskarżenie, kierowane głównie przeciwko USA, o celową politykę mającą na celu dezintegrację i zniszczenie Rosji⁷¹. Rosyjski sprzeciw wobec militarnego jednoczenia się Europy pod egidą NATO ma więc silne podstawy psychospołeczne, a wydaje się, że jest to m.in. wynik głęboko zakorzenionej niechęci do Zachodu, a zwłaszcza do USA, wynikającej z propagandy prowadzonej przez dziesięciolecia.

Integracja militarna, która przez kraje Europy Środkowowschodniej postrzegana była jako szansa uczestnictwa i zbliżenie do struktur zachodnioeuropejskich i dodatkowy bodziec do demokratyzacji i liberalizacji systemów gospodarczych i politycznych, w Rosji była postrzegana jako zagrożenie dla bezpieczeństwa kraju i próba pomniejszenia politycznego i militarnego znaczenia Rosji. Chcąc przeciwstawić się ewentualnemu rozszerzeniu NATO, Federacja Rosyjska wystąpiła w 1994 r. z koncepcją ogólnoeuropejskiego partnerstwa i przebudowy KBWE we wzmocnioną organizację, koordynującą działalność w zakresie bezpieczeństwa innych struktur europejskich: NATO, Unii Europejskiej, Rady Europy, Wspólnoty Niepodległych Państw. Proponowała też udzielenie przez NATO i Rosję „krzyżowych gwarancji bezpieczeństwa” państwom Europy Środkowowschodniej zamiast przyjmowania ich na członków Sojuszu⁷².

W połowie lat dziewięćdziesiątych Moskwa uzyskała kompromis w sprawie NATO i rozpoczęła ograniczoną współpracę wojskową z Sojuszem. Przedstawiciele armii rosyjskiej od 1997 r. mają swoją siedzibę w Brukseli i uczestniczą w posiedzeniach rozmaitych gremiów Paktu. Osiągnięciem Rosji było podpisanie z NATO 27 maja 1997 r. specjalnego *Aktu podstawowego o stosunkach dwustronnych, współpracy i bezpieczeństwie*. W zamian za zaproszenie nowych członków do NATO Akt... przyznał Rosji uprawnienia konsultacyjne w kierowniczych organach Sojuszu. Rosja została włączona w proces kształtowania nowej struktury bezpieczeństwa europejskiego, uczestnicząc m.in. w NATO-wskich operacjach na terenie Bośni⁷³. Wraz z podpisaniem *Aktu...* doszło do utworzenia Stałej Współ-

⁷⁰ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, op.cit., s. 144.

⁷¹ Por. A. S. Panarin, op.cit., s. 44.

⁷² K. Łastawski, *Kształtowanie nowej tożsamości rosyjskiej polityki zagranicznej*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 113.

⁷³ Ibidem, s. 113.

nej Rady NATO – Rosja, rozpoczęła konsultowanie najważniejszych problemów wzajemnego bezpieczeństwa i współpracy. Obie strony uznały, że nie są przeciwnikami, a ich celem jest przewyciężenie pozostałości wcześniejszej konfrontacji i współzawodnictwa oraz umocnienie wzajemnego zaufania i współpracy. Akt miał potwierdzać wolę stron do budowy stabilnej, pokojowej i niepodzielonej Europy⁷⁴.

Objęcie urzędu prezydenckiego w Rosji przez pragmatycznego polityka Władimira Putina spowodowało dalsze zbliżenie pomiędzy Rosją a Zachodem. Katalizatorem dla intensywniejszego dialogu stała się nowa sytuacja międzynarodowa powstała po ataku terrorystycznym na USA we wrześniu 2001 r. W tym samym miesiącu minister obrony Federacji Rosyjskiej, Siergiej Iwanow, uczestniczył w nieformalnym szczycie ministrów obrony państwa NATO. W październiku 2001 r. prezydent Rosji, Władimir Putin, spotkał się z sekretarzem generalnym NATO, George'em Roberstonem, i oświadczył, że Rosja jest gotowa jakościowo zmieniać swoje stosunki z NATO i tworzącymi się systemami bezpieczeństwa w Europie, dając także do zrozumienia, że nie wyklucza przyszłego członkostwa Rosji w NATO⁷⁵. Wstąpienie Federacji Rosyjskiej do tzw. „koalicji antyterrorystycznej” zbliżyło kraje Zachodu i Rosję.

Pomimo stopniowej ewolucji stanowiska Rosji wobec NATO stosunek Rosji do współdziałania z NATO jest powściągliwy z uwagi na obciążenia przeszłości, ale również dlatego, że Sojusz Północnoatlantycki nie jest Rosji przydatny dla ochrony bezpieczeństwa i integralności terytorialnej. Zależy jej natomiast, aby stać się równorzędnym partnerem najsilniejszych państw Zachodu, zwłaszcza Stanów Zjednoczonych i Niemiec⁷⁶. Rosja za najważniejsze niebezpieczeństwo dla swych interesów uważa próbę stworzenia systemu opartego na dominacji w światowej wspólnotie rozwiniętych państw zachodnich pod przywództwem USA. Jednocześnie nieskuteczność oporu wobec rozszerzania NATO uświadomiła Rosji, jak niewielki jest jej „potencjał sprzeciwu”. Budowanie nowej polityki wobec zachodnich partnerów jest obliczone na zdobycie bardziej efektywnych narzędzi oddziaływania niż tylko sprzeciw i publiczne podnoszenie obaw co do zagrożeń ze strony NATO.

Większą akceptacją społeczną i polityczną cieszy się w Rosji rozwijający się proces integracji europejskiej w ramach Unii Europejskiej. Historyczne i kulturowe związki Rosji z Zachodem są na tyle trwałe i znaczące, że UE, w przeciwieństwie do zdominowanego przez USA NATO, nie jest odbierana jako zagrożenie. Akceptacja ta jest łatwiejsza, gdyż integracja w ramach Unii Europejskiej nie ma aspektu militarnego, a koncentruje się na trzech wymiarach: ekonomicznym, politycznym i tożsamościowym⁷⁷.

Rosja znajduje się ważnym okresie rozwoju, gdyż poszukuje swojej roli międzynarodowej w nowych warunkach. Rozpad ZSRR spowodował zmiany w stra-

⁷⁴ Akt podstawowy o stosunkach dwustronnych, współpracy i bezpieczeństwie między NATO a Federacją Rosyjską, www.gateway.bbn.gov.pl.

⁷⁵ M. Menkiszak, *Putin w Brukseli: Rosja i Zachód demonstrują wolę zbliżenia*, Komentarz OSW z dn. 11 października 2001, s. 1, www.osw.waw.pl.

⁷⁶ B. Rychłowski, *Polska i Rosja wobec NATO i Partnerstwa dla Pokoju*, [w:] *Niemcy, Polska...*, s. 173.

⁷⁷ Por. U. Świętochowska, *op.cit.*, s. 15–32.

tegi politycznej Rosji i kształtowanie nowej tożsamości rosyjskiej polityki dotyczącej świata zewnętrznego. W przypadku stosunku Rosji do Europy i akceptacji procesów integracji to wybór opcji polityki zagranicznej będzie wpływał na cywilizacyjny status Rosji. Można wyróżnić trzy zasadnicze modele strategicznego rozwoju Federacji Rosyjskiej, występujące wśród elit politycznych Federacji Rosyjskiej:

1. **Model zachodni lub europejsko-atlantycki** – Zgodnie z tym modelem proponuje się stopniową i pełną integrację z cywilizacją zachodnią oraz przyjęcie jej podstawowych wartości kulturowych, politycznych i ekonomicznych. Rosja ze swym znacznym obszarem i różnorodnością etniczno-religijną potraktowana jest jako osobna część zachodniej cywilizacji, której nie da się od niej oddzielić. Istota tego modelu polega na tym, aby związać Rosję z Zachodem w roli równoprawnego partnera i sojusznika. Powodowane jest to dążeniem do uczestnictwa w budowie „nowej gospodarki” i do wysokiego poziomu życia społeczeństw zachodnioeuropejskich.
2. **Model eurazjatycki** – Tradycyjnie model ten sprzeciwia się temu, by Rosja była silnie związana z Zachodem. Klasyczny euroazjatyzm zakłada, że Rosja posiada „szczególny typ etniczny” kształtujący się na peryferiach Europy i Azji. W związku z tym dla Rosji z jej tradycjami, wartościami i interesami przyjęła się idea odrębnej drogi przydatnej do znalezienia syntezy między wschodnią i zachodnią orientacją cywilizacyjną. Współcześni zwolennicy tego kierunku są apologetami odrębnej drogi państwa rosyjskiego, jako kraju wielokulturowego i wielonarodowego. Model ten zakłada nie tylko uporządkowane stosunki z Zachodem, włączając w to rozwój głównych elementów cywilizacji zachodniej (demokracja, parlamentaryzm, gospodarka rynkowa, prawa człowieka), lecz także zachęcanie do współpracy krajów azjatyckich i Dalekiego Wschodu, co podyktowane jest pragnieniem do umocnienia wpływów na kontynencie azjatyckim.
3. **Model narodowo-patriotyczny** – Model ów stawia na pierwszym miejscu problem samookreślenia Rosji w historycznym procesie rozwoju świata z punktu widzenia rosyjskiej „idei narodowej”. Chodzi o uznanie istnienia cywilizacji rosyjskiej na równi z Zachodem, na równi z cywilizacjami Wschodu, o uznanie „idei rosyjskiej”. Głównym postulatem współczesnego modelu narodowo-patriotycznego (zwanego inaczej wielkorosyjsko-imperialnym) jest przywrócenie Rosji statusu państwa światowego, wykorzystując ideę wyjątkowości narodu rosyjskiego, ze względu na rolę, jaką Rosja winna pełnić w świecie⁷⁸.

W polityce zagranicznej Rosji dominuje wola związania się z instytucjami europejskimi. Począwszy od Michaiła Gorbaczowa, wśród ścierających się w rosyjskiej myśli politycznej opcji politycznego i cywilizacyjnego statusu głównym kierunkiem pozostawał kierunek zachodni. Jednym z najważniejszych czynników wpływających na utrzymanie się w polityce rosyjskiej priorytetowego charakteru

⁷⁸ J. J. Bogatyriewa, *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współdziałania*, [w:] *Historia i geopolityka. Rosja...*, s. 85–88.

kierunku zachodniego był wzgląd na potrzebę intensyfikacji przez Rosję stosunków przede wszystkim z tymi państwami, których potencjał pozwalał na udzielenie wsparcia (głównie finansowego) modernizacji rosyjskiej gospodarki niezbędnej dla odbudowy pozycji mocarstwowej w świecie. Dlatego też znaczenie stosunków z Europą, przede wszystkim z największymi państwami Unii – Niemcami, Francją, Wielką Brytanią, stale rośnie i UE jest coraz bardziej postrzegana w kategoriach partnera strategicznego. Jednym z tego przejawów było narastanie współzależności między obiema stronami (ponad połowa obrotów handlowych Rosji przypada na kraje Unii Europejskiej), a także projekt „partnerstwa energetycznego” Rosja-UE⁷⁹. Rosyjskie propozycje stworzenia jednolitego europejskiego systemu paliwowo-energetycznego z kluczowym udziałem Rosji stanowiły element polityki Moskwy, zmierzający do zwiększenia związków ekonomicznych z Europą.

Rozwój powiązań gospodarczych miał stać się fundamentem rosyjsko-europejskiego sojuszu politycznego, tzw. „wielkiej Europy”, którego zarys przedstawił w październiku 1997 r. Borys Jelcyn na szczycie Rady Europy. Wezwał on do utworzenia wspólnej przestrzeni gospodarczej, politycznej i obronnej, obejmującej obszar WNP. Miałaby ona funkcjonować samodzielnie i bez ingerencji innych ośrodków zapewnić sobie własne bezpieczeństwo. Byłby to ważny biegun polityki światowej, skutecznie rywalizujący z innymi ośrodkami procesów integracyjnych. Idea ta budowana była na przekonaniu, iż rozszerzająca się Unia Europejska potrzebuje ogromnego rosyjskiego rynku zbytu oraz bogatych surowców energetycznych, aby zwiększyć swą zdolność do konkurowania z integrującą się wokół USA strefą amerykańską (NAFTA) i ośrodkiem w regionie Azji i Pacyfiku (APEC) z istotną pozycją Japonii⁸⁰. Tworzenie powiązań z Europą miałoby zapewnić Rosji pomoc finansową i technologiczną, umożliwiającą jej odbudowę gospodarki oraz zagospodarowanie obszarów rosyjskiej Syberii i Dalekiego Wschodu. Wybrany na prezydenta w marcu 1999 r. Władimir Putin wskazywał na konieczność odrodzenia gospodarczego jako na gwarancję demokratycznego społeczeństwa i fundament nowoczesnego, silnego i szanowanego na świecie państwa⁸¹.

Dążenie do przyłączenia się do jednego z ugrupowań integracyjnych oznacza zerwanie z autarkicznym charakterem rozwoju państwa. Także w odczuciu społecznym idea wszechobecnej westernizacji Rosji jest dostatecznie silna, zarówno w kręgach politycznych, jak i w świadomości masowej, aby proeuropejska strategia zdominowała działania Rosji na arenie międzynarodowej.

Polityka Federacji Rosyjskiej wobec świata zachodniego w latach dziewięćdziesiątych balansowała pomiędzy dwoma, często sprzecznymi priorytetami: z jednej strony dążyła do nawiązania i utrzymania trwałych, głębokich i obustronnie korzystnych więzi w sferze ekonomicznej i politycznej, z drugiej, zmierzała do obrony własnych politycznych i gospodarczych interesów w świecie.

⁷⁹ M. Stolarczyk, *Czynniki sprzyjające i utrudniające jednoczenie Europy w dziedzinie bezpieczeństwa*, [w:] *Unifikacja i różnicowanie się...*, s. 41.

⁸⁰ M. Menkiszak, *Postrzeganie roli Niemiec w Rosji*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 225.

⁸¹ *Ile siły, ile wolności? Przemówienie prezydenta Rosji Władimira Putina przed Zgromadzeniem Federalnym*, „Gazeta Wyborcza” [13.07] 2000, s. 9.

Polityka Rosji wobec Unii Europejskiej przechodziła w ostatniej dekadzie XX w. trzy zasadnicze etapy:

- początek lat dziewięćdziesiątych był to okres zmian dla całej Europy związany z rozpadem ZSRR, zjednoczeniem Niemiec i pogłębieniem procesów integracji krajów zachodnioeuropejskich. Był to okres, kiedy zarówno Rosja, jak i UE przechodziły znaczące przeobrażenia. W tym okresie Rosja, borykająca się przede wszystkim z trudnościami wewnętrznymi, znajdowała się w głębokim kryzysie i nie miała możliwości i sił dla adekwatnej oceny natury i roli procesów integracji w ramach Unii Europejskiej. W rezultacie głównym i w zasadzie jedynym osiągnięciem tego okresu było zawarcie porozumienia o partnerstwie,
- w latach 1996–1999 nastąpiło ochłodzenie kontaktów i zmniejszenie współpracy pomiędzy UE a Rosją. Było to efektem oporów Rosji wobec rozszerzenia NATO i stosunku Rosji do interwencji wojskowej w Kosowie. Rosjanie zaczęli prowadzić mniej kooperatywną politykę wobec państw Zachodu. Przewartościowania w polityce rosyjskiej skupiły się na powrocie do twardych warunków i zaniechania ustępstw. Z drugiej strony, kryzys ekonomiczny z 1998 r. był dla polityków europejskich sygnałem, iż Rosja nie jest jeszcze krajem stabilnym gospodarczo, mogącym być równorzędnym partnerem dla UE,
- trzeci etap po 1999 r. charakteryzował się odejściem Rosji od postaw konfrontacyjnych i przyjęcia przez prezydenta Władimira Putina polityki pragmatycznego zbliżenia z Zachodem. Prezydent Rosji w maju 2000 r. na spotkaniu Rosja–UE oficjalnie mówił o „europejskiej przynależności Rosji”, a państwa Europy Zachodniej, zwłaszcza zaś Niemcy i Francja, zaczęły traktować Rosję jako ważnego partnera i wyraziły gotowość do zwiększenia roli Rosji w Europie.

Prozachodni zwrot w polityce Federacji Rosyjskiej po 1999 r. stał się dla tego kraju koniecznością. Przełom XX i XXI w. przyniósł Rosji znaczące wyzwania. Mimo aktywnie prowadzonej polityki zagranicznej postępował proces marginalizacji Rosji. Towarzyszył temu kryzys ekonomiczny państwa, pogłębiała się luka rozwojowa pomiędzy Rosją a światem rozwiniętym. Konieczne stało się wprowadzenie w Rosji międzynarodowych standardów prawnych i gospodarczych, przyciągnięcie zachodnich inwestorów i włączenie kraju w kluczowe struktury gospodarki światowej. Miało to służyć odbudowie prestiżu państwa na arenie międzynarodowej i zapewnieniu mu stabilnego wzrostu⁸². Inicjatorem „prozachodniego zwrotu” w polityce Rosji stał się prezydent Władimir Putin, który zdawał sobie sprawę, że Rosja nie może przetrwać jako mocarstwo, będąc samodzielnym biegunem na scenie międzynarodowej. Próba budowy pozycji Rosji jako niezależnego ośrodka światowej polityki skazywała ją na stopniową marginalizację. Moskwa zwiększyła więc presję dyplomatyczną na Unię Europejską oraz wielokrotnie wysiłki w dostosowywaniu się do międzynarodowych i europejskich

⁸² „Prozachodni zwrot” w polityce zagranicznej Rosji, Komentarz OSW, wrzesień 2002, s. 1, www.osw.waw.pl.

standardów prawnych i ekonomicznych, aby włączyć się do procesów integracyjnych w sferze ekonomicznej, politycznej oraz w sferze bezpieczeństwa. Prezydent Władimir Putin uznał za swoje zadanie stworzenie podstaw do budowy państwa odgrywającego ważną rolę w świecie i mogącego konkurować z innymi państwami, co oznacza nie tylko rozwój gospodarki, technologii i inwestycji, ale także rozwój demokracji i społeczeństwa obywatelskiego. 25 września 2001 r. w czasie przemówienia w Bundestagu Władimir Putin przywołał ideę „wielkiej Europy”, rysując wizję połączenia potencjału Europy i Rosji. Uznał także za niewystarczające dotychczasowe mechanizmy współpracy pomiędzy Rosją a UE. Polityka prezydenta Putina podkreślającego przynależność Rosji do Europy i wybór Unii Europejskiej jako strategicznego partnera to odpowiedź na wymogi modernizacji i rozwoju kraju w perspektywie zmian cywilizacyjnych XXI w. Dla Rosji ważne jest naśladowanie i przyjęcie europejskich norm i standardów, aby stworzyć warunki dla rozwoju. „Europeizacja” Rosji i wybór Europy jako strategicznego partnera to odpowiedź na wymogi modernizacji kraju.

Proces rozwoju współpracy Rosji z UE napotyka bariery w postaci znaczących różnic w poziomie i tempie rozwoju. Warunki przyjęcia państw Europy, tzw. kryteria kopenhaskie, zostały ustalone na szczycie Rady Europejskiej w Kopenhadze (21–22 VI 1993). Są nimi: stabilność instytucji demokratycznych, praworządność, poszanowanie praw człowieka, ochrona mniejszości narodowych, funkcjonująca gospodarka rynkowa, gotowość sprostania warunkom konkurencji w Unii Europejskiej oraz zdolność do wypełniania obowiązków wynikających z członkostwa⁸³. W każdym z tych obszarów istniały wątpliwości odnośnie do możliwości Rosji w spełnieniu wymogów negocjowania członkostwa. Decydującym argumentem przy dyskusjach na temat poszerzania struktur integracyjnych Zachodu o kraje Europy Środkowej i Wschodniej był ich stan rozwoju gospodarczego. Wejście na drogę reform gospodarczych po okresie przełomu politycznego zapoczątkowało zmiany w sferze gospodarczej. O ile efektem reform w takich państwach jak Polska, Czechy, Węgry, Słowenia, Łotwa, Litwa, Estonia był osiągnięty już w 1995 r. wyraźny rozwój gospodarczy w postaci rosnącego PKB, o tyle wskaźniki gospodarcze Rosji nie zapowiadały możliwości wejścia na drogę stabilnego rozwoju będącego warunkiem szybkiej integracji ze strukturami europejskimi⁸⁴. Problemem Federacji Rosyjskiej w latach dziewięćdziesiątych było tempo i efektywność transformacji systemowej, które stanowiły o osiągnięciu dynamizmu ekonomicznego będącego warunkiem zbliżenia Rosji do poziomu ekonomicznego Europy. Bariery gospodarcze nie wykluczały rozwijania innych form współpracy czy wspierania polityki rozwojowej pomiędzy Unią a Rosją. Współpraca ta wynikała przede wszystkim z dążenia do prewencyjnego stabilizowania obszarów potencjalnych konfliktów. Głównie ze sfery politycznej (obawa przed poważniejszym kryzysem na terenie Rosji i państw WNP) wynikały takie działania, jak objęcie od 1991 r. krajów byłego ZSRR programem TACIS,

⁸³ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, op.cit., s. 272.

⁸⁴ Por. *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1998, s. 217–218.

którego celem jest pomoc techniczna. Dlatego też podjęto takie posunięcia prawno-traktatowe, jak np.:

- objęcie przez Unię Europejską krajów WNP systemem preferencji ogólnych (z włączeniem produktów rybołówstwa i EWWiS),
- zawarcie z Rosją 24.06.1994 r. układu o partnerstwie i współpracy przyznającego nie tylko klauzulę najwyższego uprzywilejowania, lecz także zapowiadającego rozpoczęcie negocjacji w sprawie utworzenia strefy wolnego handlu,
- przyznanie ograniczonych koncesji handlowych, w tym zniesienie ograniczeń ilościowych⁸⁵.

Kraje Wspólnoty Niepodległych Państw otrzymały w pewnym stopniu uprzywilejowane stanowisko w kontaktach z UE. Otrzymują pomoc techniczną, pewne ułatwienia w handlu, status klauzuli najwyższego uprzywilejowania oraz status tzw. partnerów politycznych, co pozwala na stały dialog polityczny i szansę porozumienia politycznego. Wszystkie postradzieckie, zwłaszcza europejskie, kraje zlikwidowanego ZSRR pozostają w bliskich stosunkach z Unią. W dłuższej perspektywie czasowej oprócz członkostwa w Unii trzech republik nadbałtyckich może dojść do dalszych integracyjnych połączeń, pod warunkiem istotnych ekonomicznych i cywilizacyjnych przemian na tym obszarze⁸⁶.

Ważnym wydarzeniem w stosunkach Rosji ze wspólnotą zachodnioeuropejską było wprowadzenie w 1994 r. Rosji do klubu państw G-7 – najbogatszych krajów świata i podpisanie 24 czerwca 1994 r. przez prezydenta Jelcyna porozumienia z Unią Europejską. Akt ten ułatwiał Rosji handel i dialog polityczny z dwunastką państw Zachodniej Europy i wprowadzał Rosję na drogę ewentualnego członkostwa w Unii Europejskiej. Unia ze swej strony obiecała wówczas także rozważenie utworzenia z Rosją strefy wspólnego handlu⁸⁷.

Istotną barierą w wykorzystaniu zawartych porozumień z Unią był dla Rosji brak stabilizacji politycznej i gospodarczej. Dlatego też pozytywną zmianą dla Rosji była wyraźna poprawa w 1999 r. większości wskaźników makroekonomicznych⁸⁸. Korzystne trendy zbiegły się z przejściem władzy przez Władimira Putina, który dzięki swojej aktywnej polityce został uznany przez rosyjskich ekspertów i obywateli za główną siłę napędową gospodarki⁸⁹. Prezydentura Putina przyniosła Rosji wyraźne przyspieszenie działań reformatorskich ze strony władz rosyjskich. Priorytetowo potraktowano te zmiany, które poprawiały wizerunek Rosji w międzynarodowych elitach biznesu, stwarzając dogodny klimat oraz odpowiednie warunki prawne sprzyjające zwiększeniu napływu kapitału gospodarczego do Rosji, a także prowadzeniu działalności gospodarczej przez podmioty rosyjskie. Analitycy za najbardziej istotne w 2001 r. reformy uznali:

⁸⁵ L. Ciamaga, E. Latoszek, K. Michałowska-Gorywoda, L. Oręziak, E. Teichmann, *Unia Europejska*, Warszawa 2002, s. 425–426.

⁸⁶ M. Dobroczyński, *Międzynarodowa polityka gospodarcza*, Toruń 2000, s. 174.

⁸⁷ E. Zieliński, op.cit., s. 275.

⁸⁸ Por. „Wojny sukcesyjne”. *Rosja i WNP wobec zmian na Kremlu*, Raport OSW, marzec 2000, s. 12, www.osw.waw.pl.

⁸⁹ R. A. Miedwiediew, *Rosja Putina*, „Dziś” 2002, nr 5, s. 59.

reformę ziemską dopuszczającą do obrotu grunty miejskie i przemysłowe, reformę trzech monopolii (gazowego, energetycznego i kolejowego), przyjęcie przez rząd strategii rozwoju sektora bankowego, reformę systemu podatkowego oraz przekształcenie polityki celnej mającej na celu dostosowanie rosyjskiego prawodawstwa do norm Światowej Organizacji Handlu (WTO). Pozytywnie oceniono także inicjatywy rządowe w zakresie stymulowania rozwoju przedsiębiorczości, w tym zmiany w przepisach zmniejszające bariery biurokratyczne⁹⁰.

Uruchomienie właściwych bodźców rozwojowych – przy stabilizacji politycznej – spowodowało zwiększone zainteresowanie Rosją, a przede wszystkim powstanie konstruktywnych inicjatyw kooperacyjnych między Rosją a Unią Europejską. Największy postęp nastąpił w kwestii dialogu Rosji z Unią w sferze bezpieczeństwa. Na szczycie Unia–Rosja w październiku 2001 r. strony ogłosiły uruchomienie nowych form dialogu w postaci spotkań przedstawicieli Rosji i Komitetu Politycznego i Bezpieczeństwa (CPS) (głównego organu nadzorującego realizację Wspólnej Europejskiej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony – CESDP) oraz comiesięcznych spotkań. Zadeklarowano także ustalenie warunków ewentualnego udziału Rosji w cywilnych i wojskowych misjach Unii. Ponadto strony postanowiły podnieść rangę rozmów w kwestii energetycznej poprzez powołanie komitetu wysokiego szczebla ds. współpracy energetycznej. Głównym akcentem szczytu było podniesienie rangi dialogu w kwestii koncepcji Wspólnej Europejskiej Przestrzeni Gospodarczej (CEES) obejmującej Rosję i Unię Europejską (koncepcja ta pojawiła się na szczycie Rosja–UE w maju 2001 r.). Postanowiono utworzyć wspólną grupę wysokiego szczebla, która ma wypracować koncepcję i kalendarz ściślejszej integracji gospodarczej Rosji z Unią Europejską⁹¹. Szczyt Rosja–Unia Europejska (mają one miejsce dwa razy w roku) 11 listopada 2002 r. został zdominowany przez kwestie tranzytu obywateli rosyjskich z obwodu kaliningradzkiego poprzez terytorium Litwy, mającej stać się częścią Unii, oraz problemy gospodarcze, dotyczące spraw energetyki i koncepcji Wspólnej Europejskiej Przestrzeni Gospodarczej. Sukcesem Rosji stało się podjęcie przez UE, na tydzień przed szczytem, decyzji o uznaniu gospodarki rosyjskiej za rynkową, co jest istotnym warunkiem zbliżenia oraz znoszenia barier we współpracy gospodarczej.

Wydaje się, że strategicznym celem Moskwy pod rządami Władimira Putina stało się doprowadzenie do pewnej formy integracji Rosji z UE: czy to w formie unii celnej i swobody przepływu osób, czy europejskiego obszaru gospodarczego, czy też swobodnego stowarzyszenia Rosji z Unią Europejską. Dla Rosji Europa to przede wszystkim bardzo ważne – zewnętrzne – źródło wewnętrznej transformacji Rosji. Wydaje się, iż celem Rosji w najbliższej perspektywie jest nie tyle „być przyjętą do Europy”, co „stać się Europą” pod względem jakości życia, poziomu i rozwoju gospodarczego. Wybór demokracji, wolnego rynku, wolności jednostki, społeczeństwa obywatelskiego – wszystko to ma prowadzić do współpracy i zbliżenia z instytucjami Europy Zachodniej. Są to jednocześnie wymagania, jakie winna spełnić Rosja, aby stać się częścią Europy.

⁹⁰ Por. M. Menkiszak, *Przyspieszenie reform w Rosji*, Komentarz OSW z dn. 19 lipca 2001; *Podsumowanie zmian w drugim roku rządów Władimira Putina*, Komentarz OSW z dn. 14 marca 2002, www.osw.waw.pl.

⁹¹ M. Menkiszak, *Putin w Brukseli...*, s. 2.

Postępujące zbliżenie Rosji z Zachodem leży w strategicznym interesie obu partnerów. Dla Rosji oznacza to szansę na modernizację kraju, poprawę poziomu życia i stworzenie stabilnego, nowoczesnego i demokratycznego państwa, odgrywającego znaczącą rolę w polityce międzynarodowej. Dla Unii zwiększenie obszaru ekonomicznego oznacza zwiększenie jej potencjału ekonomicznego i intelektualnego, umożliwiając skuteczne oddziaływanie na inne podmioty gry międzynarodowej i rywalizację z prężną gospodarką amerykańską i rozwijającymi się Chinami. Ponadto Rosja dysponuje trzema atutami istotnymi w daleko-siężnym planowaniu. Po pierwsze – surowce. Rosja jest jednym z najbogatszych krajów surowcowych świata. Rosja w zamian za eksport surowców będzie chciała przeprowadzić swoją rekonstrukcję technologiczną. Szansą dla europejskich koncernów są duże inwestycje kapitałowe w Rosji. Po drugie – rynek konsumpcyjny. Rosja, mająca w 2001 r. 145 174 tys. mieszkańców, otwiera się jako wielki rynek konsumpcyjny. Po trzecie – techniczna rekonstrukcja gospodarki rosyjskiej. Będzie to znaczące przedsięwzięcie, w którym największą rolę odegrają wysoko rozwinięte kraje zachodnie jako eksporterzy dóbr inwestycyjnych⁹².

Ten istotny dla przyszłości Europy proces zbliżenia Rosji z Unią Europejską wymaga od Moskwy znaczącego wysiłku administracyjnego i finansowego. Perspektywy rozwoju stosunków Rosji ze strukturami świata zachodniego zależą w dużej mierze od uznania Rosji przez USA i państwa Europy Zachodniej za wiarygodnego partnera uznającego te same wartości co Zachód. Dialog Rosja-UE, pomimo iż świadczy o woli zbliżenia pomiędzy tymi dwoma podmiotami w znacznym stopniu ma do tej pory charakter propagandowy. Rosja jest wciąż traktowana przez grupę ekonomicznie najsilniejszych krajów europejskich jako podmiot możliwy do przyciągnięcia i z czasem do zintegrowania, ale wciąż zagrażający równowadze stosunków międzynarodowych. Wątpliwości budzi nie tylko stan rosyjskiej gospodarki, ale także aspekty polityczne, jak m.in. ochrona praw człowieka czy ocena rozwoju demokratycznych struktur państwa.

Jakość i szybkość dochodzenia Rosji do standardów ekonomicznie i politycznie wcześniej dojrzałych partnerów zewnętrznych zależy od różnokierunkowych przemian i wydarzeń w samej Rosji. Okoliczności wewnętrzne, które mogą wywierać wpływ na obce motywacje dotyczące ścisłej współpracy z Rosją, związane są przede wszystkim z tempem, jakością i konsekwencją przechodzenie Rosji do gospodarki rynkowej (m.in. dynamiką PBK i unowocześnieniem infrastruktury), a także z niektórymi ważnymi czynnikami pozaekonomicznymi. Wśród nich wymienia się:

- stabilizację polityczną,
- zbliżenie do reguł demokratycznych charakterystycznych dla krajów rozwiniętych,
- właściwy porządek prawny i jego praktyczne przestrzeganie, czyli: bezpieczeństwo, ograniczenie korupcji, stałość zasadniczych uregulowań prawnych, prawo do nabywania nieruchomości i ziemi itd.⁹³

⁹² Z. Madej, *Rola gospodarki w kształtowaniu stosunków politycznych, Niemiec, Polski i Rosji*, [w:] *Niemcy, Polska...*, s. 223.

⁹³ M. Dobroczyński, *op.cit.*, s. 116–118.

Biorąc pod uwagę stan państwa rosyjskiego i pozytywne zmiany zarówno w środowisku wewnętrznym, jak i międzynarodowym, do rosyjskiego programu reform, wydaje się, że dostosowanie Rosji do UE nie jest zadaniem krótkoterminowym, ale też nie na dziesięciolecie. Już kolejna dekada może przynieść pozytywne efekty „europejskiego wyboru” Rosji, istotnego dla budowy stabilnego ładu politycznego i gospodarczego świata. Należy jednakże pamiętać, iż nie wydaje się możliwe, aby Rosja stała się integralną częścią Unii Europejskiej. Rosja przejawia duże ambicje polityczne i przywiązuje dużą wagę do współpracy na zasadach równorzędności, ale możliwa jest daleko idąca współpraca regionalna pomiędzy Unią i Federacją Rosyjską.

3. Aprobata i dezaprobata globalizacji

Przeobrażenia i przekształcenia zachodzące we współczesnym świecie powodują, że zachodzące zmiany i wyzwania nabierają charakteru globalnego. Postęp naukowo-techniczny, tempo zmian, ład społeczno-kulturalny sprawiają, że urzeczywistnia się idea społeczeństwa globalnego. Tendencje, które prowadzą do wytworzenia takiego społeczeństwa noszą nazwę procesu globalizacji⁹⁴.

Pojęcie „globalizacja” uzyskało w latach dziewięćdziesiątych XX w. wielką popularność, wchodząc do języka powszechnego i stając się niemal wszechobecne w mediach. Przy jego pomocy próbuje się opisać i wyjaśnić świat przełomu XX i XXI w., dlatego też jest ono jednym z najmodniejszych tematów konferencji, publikacji i opracowań z różnych dziedzin nauki. Globalizacja jest zjawiskiem wielowymiarowym i wieloaspektowym. Dotyczy faktycznie prawie wszystkich dziedzin ludzkiej działalności. Należy ją rozumieć jako rozszerzenie społecznej współzależności działań poza granice narodowe, sięgające coraz bardziej wymiaru światowego i obejmujące takie dziedziny życia, jak gospodarka, polityka, kultura, ekologia, technika, dotycząc przy tym warunków pracy, obyczajów, edukacji i modelu organizacji społecznej⁹⁵. Procesy globalizacji są zjawiskiem obiektywnym, częścią otaczającej nas i coraz szybciej zmieniającej się rzeczywistości, do której wnoszą nową jakość życia. Wśród głównych kierunków przemian cywilizacyjnych wylicza się m.in. w sferze nauki, techniki i edukacji: szybkie tempo postępu naukowo-technicznego, wiedzę i informację, wzrost znaczenia pracowników nauki; w sferze gospodarczej: wzrost dobrobytu jako cel gospodarowania, wzrost znaczenia sektora usług, wzrost znaczenia państwa jako koordynatora procesów rozwojowych; w sferze politycznej: odejście od państwa represyjnego, decentralizację i rozwój władzy samorządowej, odideologizowanie życia politycznego, kryzys tradycyjnych instytucji demokratycznych; na poziomie

⁹⁴ P. Sztompka, *Socjologia*, Kraków 2002, s. 581. Także, E. Polak, *Przemiany cywilizacji współczesnej w sferze kultury materialnej*, Gdańsk 1996, s. 139–140, 165–169.

⁹⁵ W. Kotowicz, *Ekonomiczne korzyści i społeczno – polityczne konsekwencje procesów globalizacji*, [w:] *Unifikacja i różnicowanie się...*, s. 267; A. Gwiazda, *Wyzwania globalizacji-zagrozenia dla państw narodowych*, „Przegląd Politologiczny” 1998, nr 3–4, s. 7.

systemu wartości: nadrzędność praw człowieka wobec ustawodawstwa państwowego, poczucie przynależności do społeczności światowej (świadomość globalna), wiarę w postęp, indywidualizm, tolerancję wobec różnych systemów wartości; w sferze społecznej: humanizację stosunków społecznych, aktywność lokalną, migrację ludności, różnorodność i krótkotrwałość kontaktów społecznych, narastający problem bezrobocia, problem zagospodarowania coraz dłuższego czasu wolnego; w sferze stosunków międzynarodowych: globalizację cywilizacji, synkretyzm cywilizacji, konieczność wspólnego rozwiązywania problemów globalnych, regionalną integrację świata, wzrost aktywności organizacji pozarządowych, ograniczenie suwerenności zewnętrznej, unikanie wojny jako środka rozwiązywania sporów⁹⁶.

Globalizacja to proces zagęszczania i intensyfikowania się powiązań i zależności ekonomicznych, finansowych, politycznych, militarnych, kulturowych i ideologicznych między społecznościami ludzkimi, co prowadzi do uniformizacji świata w tych zakresach i odzwierciedla się w pojawieniu się więzi społecznych, solidarności i tożsamości w skali ponadlokalnej i ponadnarodowej⁹⁷. Zjawiska globalizacji czynią świat jednolitym. Wyraża się to na kilka sposobów:

- nowoczesne technologie „opłatają” świat siecią połączeń komunikacyjnych i telekomunikacyjnych przemieszczających informacje i obrazy. Technologia telewizyjna, radiowa i Internet („ogólnoświatowa sieć” komputerowa) umożliwiają ludziom rozproszonym po świecie równoczesne, „wirtualne” uczestnictwo w tych samych „globalnych zdarzeniach”,
- społeczności ludzkie stają się coraz mocniej powiązane rozbudowaną siecią zależności ekonomicznych, finansowych, politycznych, strategicznych, kulturowych. Wydarzenia w jednej części świata wywierają natychmiastowy wpływ na zdarzenia w krajach bardziej odległych,
- pojawiają się nowe formy organizacji ekonomicznych, politycznych, kulturalnych o charakterze ponadnarodowym, oderwane od jakiegokolwiek konkretnego kraju czy państwa. Organizacje takie lub podobne przejmują dziś pewne atrybuty suwerenności państwowej, uzyskując uprawnienia do podejmowania decyzji wiążących np. kraje członkowskie (Komisja Europejska),
- pojawiają się całe kategorie społeczne, których życie i praca odrywają się zupełnie od konkretnego miejsca, nieustannie zmieniając swoje miejsce pobytu⁹⁸.

Procesy globalizacji tworzą nową jakość życia charakteryzującą się:

- 1) specyficznym „ściśnieniem” czasu i przestrzeni oznaczającym, że dla zjawisk i procesów będących przedmiotem globalizacji dystanse w sensie terytorialnym przestają być istotne,
- 2) istnieniem specyficznej, transnarodowej przestrzeni społecznej funkcjonującej poza obszarem określonym granicami państw narodowych i ich suwerennej jurysdykcji,

⁹⁶ E. Polak, *op.cit.*, s. 47.

⁹⁷ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 598.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 583-584.

- 3) jednoczesne występowanie procesów globalizacji na poziomie wnętrza państw i środowiska międzynarodowego, łącząc to, co lokalne, z tym, co globalne⁹⁹.

Efektom tego rodzaju zmian staje się postępująca uniformizacja świata. Wiadoczną jest ona szczególnie w sferze gospodarki, kapitalistyczny rynek ekonomiczny – z właściwymi dla siebie formami transakcji, organizacjami, instytucjami, etosem konkurencji, mentalnością konsumpcyjną – opanował świat najwcześniej. Globalizacja gospodarki pociąga za sobą globalizację w sferze społeczno-kulturowej. Homogenizacja świata obejmuje więc także dziedzinę kultury. Światowym narzędziem komunikowania się staje się język angielski, upodabnia się kultura materialna i dziedzina konsumpcji, moda, styl życia czy nawet obyczaje¹⁰⁰.

Jednocześnie zwraca się także uwagę, że procesy zachodzące w skali globu są zjawiskiem dwuwarstwowym. Pierwszą warstwę tworzą tendencję homogenizacji zachowań konsumpcyjnych poprzez kształtowanie się zestandaryzowanego stylu konsumpcji. Istotna rola w tym procesie przypada środkom masowego przekazu przekazujących do wszystkich zakątków globu, niezależnie od dystansów terytorialnych i różnic kulturowych, te same wzorce zachowań. Istotna rola w tym procesie przypada wytworom amerykańskiej kultury masowej odznaczającym się lansowaniem wzorów rozwiązań łatwych, prostych, przyjemnych w recepcji, ukierunkowanych na masowego odbiorcę. Amerykańska kultura masowa, poprzez swoją prostotę, atrakcyjną formę i rynkową uniwersalność dokonała ekspansji we wszystkich regionach świata. Stąd też procesy globalizacji często utożsamiane są z amerykanizacją świata.

Wszechogarniające wpływy masowej kultury i cywilizacji amerykańskiej konkurują z tradycyjnymi potrzebami i skłonnościami. Warstwę drugą procesów globalnych tworzy więc eksponowanie wielokulturowości i różnorodności, zwłaszcza w powiązaniu z poczuciem tożsamości i odrębności narodowych i etnicznych. Próby światowej unifikacji rodzą reakcje przeciwstawne, nakierowane na ochronę kultur narodowych¹⁰¹. Procesy globalizacji narzucające ujednolicenie i integrację oraz tendencje separatystyczne, eksponowania tego, co lokalne, i przeciwstawiania się współzależnościom międzynarodowym metaforycznie określone zostały jako zderzenie McŚwiata i dżihadu¹⁰². Tak więc integrowanie i unifikowanie się świata przeciwstawione wszelkiego rodzaju nacjonalizmom (narodowym, plemiennym, religijnym), świat zjednoczony więzami technologicznymi, komunikacyjnymi, ekonomicznymi, informacyjnymi, kulturowymi itp. przeciwstawiony światu podzielonemu, z izolowanymi lokalnymi wspólnotami (przede wszystkim narodowymi) wzniciętymi konflikty w imię swych interesów¹⁰³. Te dwie przeciwstawne tendencje oddziałują na siebie, nakładają się i wzajemnie przenikają, co prowadzi do powstawania nowych treści w życiu narodów, państw i w stosunkach międzynarodowych.

⁹⁹ M. Pietraś, *Globalizacja jako proces zmiany społeczności międzynarodowej*, [w:] *Oblicza procesów globalizacji*, pod red. M. Pietrasia, Lublin 2002, s. 37–38.

¹⁰⁰ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 584.

¹⁰¹ M. Pietraś, *op.cit.*, s. 47.

¹⁰² Por. B. R. Barber, *Dżihad kontra McŚwiat*, Warszawa 2001, s. 5–7.

Globalizacja jest pewną obiektywną tendencją rozwoju porządku międzynarodowego i społeczności międzynarodowej i współcześnie rozwija się szybko; wszystkie kraje naszej planety tworzą coraz większą jedność społeczno-ekonomiczną. Rewolucje przemysłowo-usługowe XX stulecia wciągnęły, poprzez procesy międzynarodowej wymiany gospodarczej, w sferę globalnego, ogólnoswiatowego współdziałania nawet najbardziej marginalne dotąd podmioty państwowo-ekonomiczne. Wydaje się, iż jest to proces żywiołowy, nieuchronny i nieodwracalny, wpływający z kumulowania się w ciągu ostatnich kilku tysięcy lat potencjału cywilizacyjnego, technologicznego, gospodarczego, a także wzorów organizacji życia społecznego i politycznego. Obecnie owe skumulowane zmiany ilościowe prowadzą do kształtowania nowej jakości¹⁰⁴. Żadne państwo czy naród nie mogą pozostać poza dokonującymi się przemianami, które są zespołem złożonych, dynamicznych i wielowymiarowych zmian zachodzących w funkcjonowaniu cywilizacji ludzkiej. Kształtująca się nowa jakość życia nie respektuje granic i dystansów, działając w przestrzeni transnarodowej. Globalizacja oznacza, iż w odniesieniu do skutków przynajmniej niektórych jej mechanizmów nie istnieje możliwość nieuczestniczenia w przemianach, jakie niesie za sobą nowoczesność (m.in. globalne ryzyko katastrofy ekologicznej lub wojny jądrowej)¹⁰⁵.

Wśród uwarunkowań procesów globalizacji należy wskazać na istotną rolę liberalnej myśli politycznej. To bowiem liberalizm stymuluje i uzasadnia rozwój globalnego rynku, upodmiotowienie jednostek i grup społecznych nawet w skali międzynarodowej. Liberalizm uzasadnia także deregulację gospodarek narodowych i ograniczanie roli państwa. Procesy globalizacji powiązane są więc z liberalną wizją organizacji życia społecznego¹⁰⁶. Globalizacja jest funkcją liberalizacji, stopniem uwolnienia obiegu w całej gospodarce światowej – ludzi, towarów, instrumentów finansowych, idei, itd. – od ograniczeń narzucanych mu przez państwa¹⁰⁷. Procesy globalizacji są najbardziej widoczne w sferze gospodarczej. Siłą globalizującą gospodarkę są państwa zachodnie, które próbują narzucić reszcie świata własne standardy w gospodarce bezpośrednio lub za pośrednictwem przedsiębiorstw ponadnarodowych albo organizacji o zasięgu światowym: Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW), Banku Światowego (BŚ) oraz Światowej Organizacji Handlu (WTO). Stąd procesy globalizacji nazywa się niekiedy westernizacją, amerykańizacją lub europeizacją świata¹⁰⁸.

Globalizacja stwarza konieczność adaptowania się państw do nowej rzeczywistości. Rosja, będąca znaczącym podmiotem międzynarodowym, podobnie jak i inne państwa podlega daleko idącym przemianom cywilizacyjnym. Z uwagi na jej specyfikę procesy zachodzące na obszarze rosyjskim wydają się charakteryzować znacznym stopniem komplikacji, będąc elementem dość radykalnej zmiany.

¹⁰³ W. Siwiński, *Globalizacja gospodarki*, [w:] *Wiek wielkich przemian*, pod red. M. Dobroczyńskiego i A. Jasińskiej, Toruń 2001, s. 107.

¹⁰⁴ M. Pietraś, op.cit., s. 65.

¹⁰⁵ Por. A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, Warszawa 2002, s. 31.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 41.

¹⁰⁷ E. Cziomer, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa-Kraków 2000, s. 186.

¹⁰⁸ E. Polak, *Regionalna integracja – przeciwieństwo czy etap procesu globalizacji?*, [w:] *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, pod red. B. Fijałkowskiej i A. Żukowskiego, Warszawa 2002, s. 278.

Rozpad ZSRR oznaczał dla Rosji przerwanie dotychczasowej linii rozwoju i głęboki kryzys ideologiczny, społeczny i ekonomiczny. Kraj ten dopiero poszukuje własnej tożsamości w zmieniającym się środowisku międzynarodowym i wewnętrznym. Nie odrzuca konieczności adaptacji do zmian środowiska światowego, ale nie godzi się też na ich pełną akceptację. Procesy transformacji ustrojowej lat dziewięćdziesiątych i procesy globalizacyjne stanowią element zmian, do których Rosja próbuje się dostosować. Sam proces globalizacji stanowi zaprzeczenie dotychczasowej autarkii, w jakiej Rosja funkcjonowała przez większą część swojej historii, co oznacza, że Rosja, dostosowując się światowych tendencji, musi dokonać zmiany dotychczasowych trendów rozwojowych, a także w mentalności społecznej. Globalizacja jest katalizatorem procesu postsocjalistycznej transformacji. Zmiana i liberalizacja systemu gospodarczego, politycznego i społeczeństwa rosyjskiego nie byłyby tak daleko zaawansowane, gdyby nie ekspansja światowej gospodarki wolnorynkowej i wzorów zachodnioeuropejskich¹⁰⁹.

W Rosji większość tego, co zmieniło się w ostatnim stuleciu, wynikało przede wszystkim z rosyjskiej odrębności. W XX w. kraj ten wniósł interesujący, wielokierunkowy, choć także kontrowersyjny wkład w zmiany zachodzące we współczesnym świecie. Stworzył strefę wpływów, która jako pierwsza w historii najnowszej zdołała przeciwstawić się hegemonii Zachodu i przełamać przekonanie o jakoby naturalnej przewadze Zachodu¹¹⁰. Model radziecki był zdolny konkurować z wysokorozwiniętymi państwami Zachodu i dla wielu rozwijających się społeczeństw stał się realną alternatywą rozwojową. Konsekwencje rywalizacji światowych mocarstw miały znaczenie ogólnoświatowe. Jedną z nich był znaczący postęp technologiczny wypływający z dążenia do uzyskania przewagi w sferze technologii, zwłaszcza zaś militarnej. Prowadziło to do znaczącego rozwoju badań naukowych i powstania nowych technologii. Ich nagromadzenie i niespotykany dotąd w historii postęp naukowo-techniczny wywarł decydujący wpływ na sferę gospodarczą, społeczną i polityczną, przyczyniając się do globalizacji cywilizacji¹¹¹. Drugą z wielkich reakcji na zagrożenie płynące ze strony ZSRR było polityczne i ekonomiczne zjednoczenie się ogółu państw zachodnioeuropejskich, aż do 1945 r. podzielonych na antagonistyczne podmioty. Na tego typu integrację (obecnie Europa jest najbardziej zaawansowanym regionem pod względem integracji transnarodowej) wpłynęły także i inne okoliczności. Ale uważa się, że odnośne procesy międzynarodowego zbliżenia i coraz dalej idącej konsolidacji byłyby znacznie powolniejsze w warunkach pełnego światowego bezpieczeństwa i stabilizacji¹¹².

Początek procesów globalizacji w latach siedemdziesiątych był jednocześnie okresem schyłku ideologii komunistycznej i systemu radzieckiego. Te dwa procesy spowodowały ewolucję świata w kierunku ujednolicenia ładu ekonomicznego i politycznego świata. Społeczeństwa Europy Środkowej i Wschodniej w swoim otwarciu na świat zaczęły przyjmować zasady kojarzone z wolnym

¹⁰⁹ G. W. Kołodko, *Integracja Polski ze światem*, „Dziś” 2003, nr 5, s. 24.

¹¹⁰ M. Dobroczyński, *Między...*, s. 56.

¹¹¹ Por. E. Polak, *op.cit.*, s. 54–77.

¹¹² M. Dobroczyński, *Stulecie...*, s. 208.

rynkami i liberalizmem gospodarczym (m.in. z charakterystycznym etosem konkurencji i mentalnością konsumpcyjną), a w sferze polityki z zasadami charakterystycznymi dla ustabilizowanych demokracji zachodnich. Ważny krok w stronę kompletnej dominacji tego systemu politycznego i ekonomicznego stanowił upadek gospodarki planowej wraz z załamaniem się systemu komunistycznego w ZSRR i w krajach Europy Środkowowschodniej. Wraz z rozpadem ZSRR zniknął ważny uczestnik stosunków międzynarodowych, którego działania miały często charakter globalny. Kryzys ideologiczny i niewydolność gospodarcza radzieckiego modelu spowodowały, że „fala demokratyzacji”, jaka przeszła przez świat w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, pozostawiła jedynie enklawy systemów autorytarnych czy totalitarnych. Kapitalistyczny rynek ekonomiczny ogarnął bezpośrednimi lub pośrednimi wpływami wszystkie obszary świata, wykazując dążność do stworzenia jednolitego światowego systemu gospodarczego. Także typowe demokratyczne instytucje i formy życia politycznego: parlamenty, wybory, kampanie, aktywna opinia publiczna itp., są dziś takie same w większości krajów świata¹¹³. Wskazuje się, iż globalizacja nie zasługiwałaby na to miano, gdyby ta część świata, jaką stanowi Europa Środkowowschodnia, były Związek Radziecki, Chiny, Indochiny, obszar zamieszkały przez ponad czwartą część ludzkości, nie była zintegrowaną częścią układu. Aby być częścią tego układu, ta część świata musi funkcjonować na takich zasadach, na jakich funkcjonuje dominująca część świata, a więc na zasadach rynkowych. Żeby globalizacja mogła się dopełnić, gospodarka wcześniej centralnie planowana musiała się zliberalizować, przejść do gospodarki rynkowej, otworzyć się i – w większym bądź mniejszym stopniu – zintegrować się z pozostałymi częściami gospodarki światowej w jeden układ¹¹⁴.

Specyfika rosyjska, mimo iż wyrażała się m.in. w próbie stworzenia systemu alternatywnego wobec wzorców zachodnich, nie przeszkadzała zasadniczej tendencji, jaką było rosnące zainteresowanie gospodarką rynkową i demokratyzacją życia społecznego i politycznego. Przeobrażenia wewnętrzne dokonywały się siłami samych Rosjan, a istotne znaczenie miał przede wszystkim znaczący w XX w. postęp edukacyjny, jaki dokonał się na terytorium ZSRR. Reformy, zapoczątkowane jak zwykle w Rosji przez centrum, wynikały z presji zewnętrznych i przegranego wyścigu ekonomicznego z Zachodem (rosyjska *pieriestrojka* była odpowiedzią na wyraźną porażkę Moskwy w globalnej konkurencji technologicznej i gospodarczej). Radykalna zmiana przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wynikała jednak głównie z krytycznych presji wewnętrznych i związanego z tym nowego podejścia do ważnych kwestii społecznych. Procesy cywilizacyjnej jakości życia prowadziły w logiczny sposób do odrzucenia sztucznie skonstruowanego organizmu ideologiczno-państwowego, który mógł istnieć jedynie w granicach silnej izolacji międzynarodowej, terroru i niedoksztalcenia czy niedoinformowania społecznego¹¹⁵.

¹¹³ P. Sztompka, op.cit., s. 584.

¹¹⁴ G. W. Kołodko, op.cit., s. 24.

¹¹⁵ M. Dobroczyński, *Między...*, s. 57.

Łatwość i początkowy brak rezerwy w przyjęciu liberalnych zasad ekonomiczno-politycznych wzorowanych na państwach Zachodu w państwach Europy Środkowowschodniej powodowany był także tradycyjnie prozachodnią orientacją elit, których aspiracją było dołączenie do grona państw „wysoko rozwiniętych” i realizacji własnych ideałów i ambicji. Koniec lat osiemdziesiątych w Rosji charakteryzował się entuzjastycznymi nastrojami wobec ogólnoludzkich wartości świata zachodniego¹¹⁶. W rezultacie pierwsze reformy w przebudowywanych według formuły demokratycznej państwach Europy Środkowej i Wschodniej były swoistym „hołdem” dla ideałów liberalnych i przebiegały w zgodzie z warunkami formułowanymi przez globalne instytucje – przede wszystkim przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Bank Światowy, kształtujące podstawy nowego światowego ładu ekonomicznego¹¹⁷.

W tym kontekście zwraca także uwagę fakt, że generatorem procesów globalnych, ze wszystkimi międzynarodowymi skutkami, jest system Stanów Zjednoczonych (gospodarka, polityka, kultura). Siłą, która najsukuteczniej wpływa współcześnie na kształt międzynarodowej polityki ekonomicznej, są Stany Zjednoczone, reprezentujące najwyższą współcześnie potęgę światową zarówno ekonomiczną, jak i militarną. Pozwala to na kształtowanie ładu światowego zgodnie z własnymi interesami i podporządkowywanie zmian jakościowych na świecie amerykańskiemu politykom, amerykańskiemu wizjom i amerykańskiemu mechanizmom ekonomicznym. Jeszcze w połowie dwudziestego stulecia Stany Zjednoczone rywalizowały z drugim wielkim podmiotem globalnym, jakim był ówczesny Związek Radziecki. Natomiast koniec dwudziestego stulecia – to już zdecydowana amerykańska przewaga mocarstwowa¹¹⁸. Głównym źródłem światowej globalizacji i homogenizacji cywilizacji oraz kultury jest tzw. kultura masowa oraz środki masowego przekazu, przy czym dominują tu wyraźnie wzorce zachodnie, a zwłaszcza amerykańskie¹¹⁹. Rosyjska społeczność, zwłaszcza jej wielkomiejska młodzieżowa i inteligencka część, od kilku już dekad fascynowała się dorobkiem zachodniej kultury masowej i wieloma innymi wpływowymi elementami tamtego pochodzenia: modą, obyczajowością, inwencją konsumpcyjną (po części z powodu ich populistycznej atrakcyjności, po części z powodu minionego waloru „owocu zakazanego”), co powodowało ich znaczną łatwość zdobywania i zachowania prestiżowego miejsca w rosyjskim odbiorze społecznym¹²⁰.

Akceptacja klasycznych wartości liberalno-demokratycznych w elitach i społeczeństwie rosyjskim umożliwiła proces reform politycznych i ekonomicznych. Jednakże zakładane przez światowe instytucje finansowe oraz przez rosyjskich liberalnych reformatorów szybkie i mechaniczne przeniesienie zachodniego modelu polityczno-ekonomicznego na grunt rosyjski okazało się niemożliwe. Dylematem okazały się metody i tempo zmian i dostosowywania się do wymogów systemu światowego oraz związane z tym uwarunkowania społeczne. Różnice

¹¹⁶ Por. A. Sołżenicyn, *op.cit.*, s. 21.

¹¹⁷ J. Gierus, *Globalizacja i państwo narodowe*, [w:] *Państwo w transformacji w perspektywie XXI w.*, pod red. W. Materskiego, Warszawa 2000, s. 33.

¹¹⁸ Por. M. Dobroczyński, *Międzynarodowa polityka...*, s. 47–50.

¹¹⁹ E. Polak, *op.cit.*, s. 134.

¹²⁰ M. Dobroczyński, *Stulecie...*, s. 167.

w przebiegu i rezultatach transformacji postkomunistycznej były spowodowane odmienną zdolnością poszczególnych krajów do dostosowania się i wyciągnięcia korzyści z procesu globalizacji. Do efektywnego działania w nowych warunkach potrzebna okazała się przede wszystkim mobilność – społeczna, kulturowa i psychologiczna. Sukces w transformacji osiągnęły państwa bardziej mobilne i zwarte, raczej te jednolite etnicznie i kulturowo, z bardziej rozwiniętym społeczeństwem obywatelskim (były to przede wszystkim państwa Grupy Wyszehradzkiej – Polska, Czechy, Węgry, a także republiki nadbałtyckie byłego ZSRR – Litwa, Łotwa i Estonia). Mobilności tej zabrakło w Rosji – państwie dużym terytorialnie, w którym nie rozstrzygnięta została kwestia narodowościowa i terytorialno-administracyjna oraz gdzie występowała znacząca polaryzacja pomiędzy elitami (wykształconymi, zmodernizowanymi i mającymi dostęp do informacji) a resztą społeczeństwa (nie mającą tych atutów i wychowaną w warunkach politycznego podporządkowania)¹²¹.

Adaptacja Rosji do procesów globalizacji jest zatem utrudniona przez rosyjską specyfikę. Globalizacja oznacza światowy proces ujednolicania systemu politycznego, gospodarczego i kulturowego, a Rosja nadal charakteryzuje się tym, co od dawna stanowi jej cechę: silną tożsamością. Ponadto procesy transformacji ustrojowej i dostosowywania się do wyzwań światowych poprzez przyjęcie obowiązującego w świecie zachodnim modelu politycznego i gospodarczego spowodowały utratę pozycji Rosji w świecie i utratę autorytetu międzynarodowego. W 1991 r. zachodnie granice Rosji skurczyły się do linii wyznaczonej w XVII w., a na Kaukazie i w Azji Środkowej do rubieży z połowy XIX w. Rosja utraciła dominujące znaczenie w basenach Morza Bałtyckiego i Czarnego. Ok. 30 mln Rosjan nagle znalazło się poza granicami kraju – narażeni na szykany i pozbawieni podstawowych praw zostali równocześnie pozbawieni pomocy z zewnątrz. Obecna Rosja – powstała po rozpadzie radzieckiego imperium – stara się o utrzymanie chociaż najistotniejszych elementów swojej pozycji światowej. Dysponując instrumentami nacisków, do których – obok skali państwa – należy w pierwszej kolejności jej potęga nuklearna, nie chce zbyt pośpiesznie i bezkompensacyjnie ustępować wobec opinii mocarstw zachodnich starających się w zmienionych warunkach uzyskiwać dalsze koncesje polityczne i gospodarcze¹²². Jest to jedna z podstaw oporu polityków, ale także i społeczeństwa rosyjskiego wobec wielowymiarowych procesów globalizacji. Należy także pamiętać, iż ważną przyczyną było fiasko polityki Gorbaczowa „demokratyzacji socjalizmu” i Jelcyna „budowy nowej Rosji”, które doprowadziły do krachu wewnętrznego i przyniosły uszczerbek całemu społeczeństwu¹²³. Spowodowało to w naturalny sposób negatywne reakcje wobec recepcji wzorów zachodnich dominujących w świecie. Dlatego też w latach dziewięćdziesiątych uwidoczniły się, charakterystyczne zresztą dla kultury rosyjskiej, elementy niechęci do Zachodu, a tym samym do procesów globalizacji, które utożsamiane są częstokroć z dyktatem politycznym i ekonomicznym USA i rozwiniętych krajów zachodnioeuropejskich. Wyrażając sprzeciw

¹²¹ J. Gierus, op.cit., s. 34.

¹²² M. Dobroczyński, *Między...*, s. 111.

¹²³ A. Andrusiewicz, *Dziesięć lat bez Związku Radzieckiego*, „Dziś” 2001, nr 3, s. 99.

wobec tzw. westernizacji, zazwyczaj dąży się do udowodnienia nieprzydatności zachodnich koncepcji filozoficznych oraz społeczno-politycznych w rosyjskich realiach. Zjawisko westernizacji świata rozumiane jest w tym kontekście negatywnie, jako dążenie Zachodu do upodobnienia do siebie innych krajów i przekształcenia ich struktury, sfery socjalnej, systemu, władzy, ideologii i mentalności. Uznaje się, iż w ten sposób niszczone jest uwarunkowany przez historię właściwy dla Rosji typ rozwoju¹²⁴.

Opory związane z procesami globalizacji i amerykanizacji życia widoczne są zwłaszcza w sferach gospodarki i polityki. Globalizacja jest związana z proponowaną głównie przez USA i kraje wysoko rozwinięte liberalizacją gospodarki, którą można rozumieć jako możliwość podjęcia działalności w dowolnym miejscu na świecie, produkowanie dowolnych wytworów, zaopatrywania się i zbywania w dowolnym miejscu i przestrzegania jak najmniejszej liczby ograniczeń w tych dziedzinach. Środki ekonomiczne, które sprzyjają nieograniczonemu obrotowi kapitału, to niekontrolowane otwarcie rynków narodowych, zniesienie ograniczeń dla kapitału zagranicznego, prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych oraz instytucji służących celom opieki społecznej, takich jak szkolnictwo, służba zdrowia, w następstwie zaś ograniczanie roli państwa. Podstawowym celem jest utrzymanie stabilności walutowej, aby zaś to osiągnąć, zaleca się ograniczanie wydatków społecznych. Ponadto celem jest pobudzanie zainteresowania wielkiego kapitału przez obniżanie opodatkowania najwyższych dochodów i ceł oraz ograniczanie inflacji¹²⁵. Obecnie na świecie zaobserwować można tryumf liberalizmu. Dominuje przekonanie, że wolny rynek i oparta na nim globalizacja prowadzą do przezwyciężenia wszystkich problemów społeczeństwa i gospodarki. Zwolennicy czystego liberalizmu wierzą w niezawodność mechanizmów rynkowych, a interwencjonizm państwowy może, według nich, tylko zakłócić ich przebieg i zahamować tempo wzrostu. Coraz częściej są równocześnie podnoszone głosy, że filozofia liberalna nie przystaje do współczesnej, skomplikowanej sytuacji gospodarczej i społecznej. Liberalizm charakteryzuje krótkowzroczny styl rządzenia i nadmierne zaufanie mechanizmom wolnorynkowym, które nie potrafią rozwiązać wielu problemów współczesnego świata. Miarą sukcesu według teorii liberalnej jest osiągnięcie maksymalnych zysków w jak najkrótszym czasie, co nie sprzyja inwestowaniu w dziedziny ważne ze społecznego punktu widzenia i w przedsięwzięcia, których efekty odczuwalne są po dłuższym okresie. Konsekwencją gospodarki liberalnej jest coraz większe rozwarstwienie społeczne, powstawanie nowych obszarów biedy i radykalizacja poglądów politycznych. Nie potrafi ona znaleźć rozwiązania dla dwóch podstawowych zagrożeń współczesnej gospodarki: recesji i bezrobocia¹²⁶.

Proces globalizacji – jak wynika z dotychczasowych doświadczeń – nie daje na razie korzyści ogółowi gospodarek narodowych, nie gwarantując wszystkim krajom zbliżonych efektów. Korzyści z dynamizacji światowego postępu ekono-

¹²⁴ Por. L. Suchanek, *Homo sovieticus, świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Andrzeja Zinowiewa*, Kraków 1999, s. 192.

¹²⁵ Por. K. Krzywicka, *Ameryka Łacińska wobec globalizacji*, [w:] *Oblicza procesów...*, s. 271.

¹²⁶ E. Polak, *op.cit.*, s. 83–84.

miczno-technologicznego przypadają w znacznej mierze najbardziej zaawansowanym podmiotom, to jest krajom najbardziej rozwiniętym pod względem gospodarczym oraz wielkim korporacjom transnarodowym, związanym z tą czołówką niezależnie od zróżnicowanych kierunków ekspansji¹²⁷. Nowy globalny porządek współpracy narodów faworyzuje silniejszych i społeczeństwa mocniej zaawansowane ze względu na ich większy potencjał środków materialnych i intelektualnych. Postępujące rozwarstwienie świata w prawie wszystkich podstawowych płaszczyznach cywilizacji – gospodarczej, naukowej, edukacyjnej, kulturowej itd. – powoduje niezadowolenie i frustrację społeczeństw niżej rozwiniętych. Wynikają stąd zrozumiałe zjawiska narastającego niezadowolenia społecznego nie tylko w krajach najuboższych, ale i w średnio zaawansowanych. Zauważa się, że globalizacja staje się paradoksem: przynosząc wielkie korzyści nielicznym (wykorzystującym najnowsze technologie, by operować wielkimi sumami pieniędzy na całym świecie), wyklucza lub marginalizuje dwie trzecie ludności świata¹²⁸. Większość krytyków globalizacji najczęściej podejmuje krytykę współczesnej globalnej liberalnej ekonomii, która promuje sprawnych i silnych, podporządkowuje wszystko osiągnięciu maksymalnych zysków, ignorując nieekonomiczną kategorię dobra wspólnego. W opinii antyglobalistów logika wszechogarniającego rynku światowego osłabia więzi społeczne scalające wspólnoty, podważa i wypiera wartości pozaekonomiczne, narzuca, także instytucjom politycznym, sposób myślenia w kategoriach zysku¹²⁹. Krytycy globalizacji wskazują przede wszystkim na jej negatywne efekty, takie jak marginalizacja pewnych regionów i krajów. Uważa się, że w wyniku globalizacji dochodzi do narastania społeczno-ekonomicznych nierówności w danym narodzie i pomiędzy narodami. Zwolennicy globalizacji wskazują na płynące z niej korzyści: przyspieszenie rozwoju cywilizacyjnego świata, wzrost dobrobytu, znoszenie barier między narodami, wzajemne uczenie się i inspiracja. Wskazuje się jednakże, iż optymistyczna interpretacja globalizacji jest ideologią społeczeństw wysoko rozwiniętych i bogatych, których potencjał i dalszy wzrost wymaga rozwijania globalnych powiązań i globalnej „przestrzeni życiowej”¹³⁰.

Dominacja ideologii wolnego rynku, bez liczenia się ze społecznymi konsekwencjami, skutkowałą wzrostem braku akceptacji społecznej zmian systemowych w Rosji. Radykalna reforma gospodarcza, którą demokraci rosyjscy zaczęli wdrażać na początku lat dziewięćdziesiątych, po upadku władzy centrum ogólnozwiązkowego, opierała się na bezkrytycznej wierze w dobroczynne działanie wolnego rynku. Projekt reformy wzorowany był na tzw. modelu terapii szokowej amerykańskiego ekonomisty Jeffreya Sachsa, którego rząd rosyjski uczynił swoim doradcą. Brak zabezpieczenia społecznego, szerzące się bezrobocie i rozwarstwienie społeczne towarzyszące reformom gospodarczym zagroziły procesom demokratycznej transformacji. Liberalne reformy ekonomiczne, a także łączone z nimi reformy polityczne oceniane były jako prowadzące naród do

¹²⁷ M. Dobroczyński, *Międzynarodowa polityka...*, s. 195.

¹²⁸ Z. Bauman, *Globalizacja*, Warszawa 2000, s. 86.

¹²⁹ W. Anioł, *Spór o globalizację*, „Dziś” 2003, nr 6, s. 26.

¹³⁰ R. Kuźniar, *Globalizacja, geopolityka, polityka zagraniczna*, „Sprawy Międzynarodowe” 2000, nr 1, s. 6.

ruiny¹³¹. Krytykując liberalną ideologię utożsamianą z Zachodem, Rosjanie mogą sięgać do swojej tradycji i wytworów rosyjskiej kultury i myśli społeczno-politycznej, zwłaszcza zaś do dzieł Dostojewskiego i myśli słowianofilskiej (Danilewski, Leontjew), które stanowią podbudowę dzisiejszej krytyki Zachodu. Skutkiem ekonomicznej „terapii szokowej” było więc odradzanie się w Rosji nacjonalistycznej i neokomunistycznej demagogii antyzachodniej¹³². Na krytyce liberalizmu i amerykanizacji świata swój potencjał polityczny budowała m.in. Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej Giennadija Ziuganowa, uzyskując w latach 90. ponad trzydziestoprocentowe poparcie społeczne. Uważa się, że politycy odwołujący się do ideologii komunistycznej wygrywali kolejne wybory parlamentarne, bo gospodarcze porady rodem z Zachodu przyczyniły ludziom w Rosji bezsensownego, dysfunkcjonalnego cierpienia, nie stwarzając podstaw konkretnego rozwoju politycznego i społecznego¹³³. Rezultatem jest zanegowanie liberalnych wartości, na których dominacji opierają się procesy światowej globalizacji. Uznaje się, że niepowodzenie Rosji postkomunistycznej, występującej z hasłami liberalnymi wynika z faktu, iż liberalizm, który w Europie Zachodniej od czasów Oświecenia utożsamiany jest ze „stanem naturalnym”, na obszarze cywilizacji niezachodnich (w tym także Rosji) wcale nie jest postrzegany jako „stan naturalny”. Przeciwnie procesy światowej liberalizacji odbierane są jako zjawisko importowane, narzucone przez Zachód pozostałej części świata dla osiągnięcia celów geopolitycznych oraz ekonomicznych korzyści, nie tworząc przy tym państwom poddanym presji politycznej i ekonomicznej (poprzez wykorzystanie przewagi militarnej a także światowe instytucje finansowe takie jak MFW czy Bank Światowy) właściwych perspektyw rozwojowych¹³⁴. Negatywne konsekwencje reform ekonomicznych to przede wszystkim rozwarstwienie ludności pod względem dochodów i zubożenie większej jej części. Co ważne, uzależnienie przebiegu reform od wymogów MFW i największych mocarstw zachodnich uznaje się za wypychanie Rosji w stan poniżenia i uzależnienia oraz za zagrożenie bezpieczeństwa kraju i ekonomicznej niezależności¹³⁵.

W ocenie rosyjskiej najpoważniejszym źródłem niebezpieczeństw, jakie niesie ze sobą współczesna globalizacja, jest propagowana przez liberalizm moralność konsumpcyjna, będąca głównym źródłem nieodpowiedzialnych zachowań społecznych. Działania motywowane przede wszystkim osiągnięciem zysku nie reprezentują zbiorowej odpowiedzialności będącej podstawą społeczeństwa obywatelskiego¹³⁶. Według rosyjskich krytyków współczesny liberalizm nie jest już zdolny do przeciwstawienia tego typu moralności pozytywnej alternatywie. Nieodpowiedzialny hedonizm jest wyzwaniem dla kultury i środowiska naturalnego. Zwycięstwo zasady konsumpcyjnej przejawia się w formie potrójnego wyzwania:

¹³¹ Por. A. Solżenicyn, op.cit., s. 16–21.

¹³² B. Barber, op.cit., s. 321.

¹³³ Ibidem, s. 21.

¹³⁴ A. S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: alternatywne scenariusze u progu XXI wieku*, [w:] *Historia i geopolityka. Rosja...*, s. 50.

¹³⁵ W. Łoginow, *Bezpieczeństwo ekonomiczne Rosji w jej związkach z Niemcami i Polską*, [w:] *Niemcy, Polska...*, s. 299.

¹³⁶ Por. R. Barber, op.cit., s. 22–23.

- 1) to atak agresywnej techniki na środowisko naturalne, co przejawia się w presji na przyrodę postrzeganą jedynie jako „składowisko bogactw”,
- 2) to atak ekonomii na sferę socjalną, co przejawia się w tendencji do likwidacji programów socjalnych i mechanizmów osłony socjalnej pod pretekstem ich ekonomicznego marnotrawstwa,
- 3) to atak pozbawionej wyrazu kultury masowej na tradycje narodowe, niwelujący kulturalną różnorodność świata¹³⁷.

Globalizacja na warunkach podyktowanych przez MFW i ideologię liberalizmu miałyby doprowadzić do zniszczenia potencjału nagromadzonego na terenie ZSRR Europy Środkowej i do przekształcenia go w źródło taniej siły roboczej dla Zachodu, będąc jednocześnie barbaryzacją stosunków społecznych w duchu darwinizmu społecznego. Degradacja człowieka i stosunków społecznych, pogorszenie wskaźników socjalnych zagrażałyby marginalizacją dużej części ludzkości i społeczeństwa rosyjskiego.

Poczucie dysfunkcjonalności globalnej liberalizacji i dominacji ideologii wolnego rynku jest w Rosji odbierane szczególnie silnie ze względu na uwarunkowania psychospołeczne. System radziecki – przynajmniej oficjalnie – był wysoce egalitarny. Okres budownictwa komunistycznego był w Rosji po części realizacją utopijnych założeń równości i dobrobytu; największym rosyjskim wkładem w dwudziestowieczne przemiany pozostaje to, że Rosja zaproponowała społeczności światowej nieznane wcześniej socjalistyczne fundamenty powszechnej równości i szansę bardziej wyrównanego traktowania w sferze ekonomicznej i socjalnej, stosunków pomiędzy ludźmi¹³⁸. Faktem jest, że w okresie silnej międzynarodowej pozycji komunistycznego mocarstwa doszło zarówno do znacznej w wielu krajach poprawy polityki socjalnej, jak też do prawie pełnej dekolonizacji oraz poważnego zmniejszenia podporządkowania ogółu krajów rozwijających się zachodnim ośrodkom międzynarodowej dominacji. W procesie współzawodnictwa dwóch podstawowych systemów doszło przy tym do powszechnego poszerzenia sfery zainteresowań interwencjonizmu państwowego o dziedziny wcześniej uznawane za żywiołowe czy rynkowe, takie jak np. sprawy pełniejszego zatrudnienia, dostępu do kultury i sportu oraz ich jakości. Po części ze względu na dążenie do zwiększonej wewnętrznej stabilizacji społecznej, ale także w jakiejś mierze jako wynik poszukiwań argumentów polityczno-ideologicznych dla potrzeb międzynarodowej rywalizacji¹³⁹. Dlatego też pojawiają się opinie, że kryzys geopolityczny na obszarze postsowieckim związany jest z tym, że obszar ten nie może być utrzymany przez człowieka o konsumpcyjnym typie osobowości, a demontaż programów socjalnych i zastosowana w gospodarce „terapia szokowa” zagraża rosyjskiemu potencjałowi demograficznemu i socjokulturowemu¹⁴⁰. Jest to wyraz pogłębiania się frustracji szerokich rzesz społecznych, silnie spauperyzowanych w okresie przebudowy i zaszokowanych krajowymi kontrastami dochodowymi oraz wyraz obaw wobec procesów globalizacji, które

¹³⁷ A. S. Panarin, op.cit., s. 53.

¹³⁸ M. Dobroczyński, *Między...*, s. 66

¹³⁹ Idem, *Stulecie...*, s. 208.

¹⁴⁰ A. S. Panarin, op.cit., s. 54.

mogą za sobą nieść wysokie koszty społeczne i pomijanie aksjologicznych potrzeb ludzkich. Konsekwencje socjalne ekonomicznych procesów globalizacyjnych powodują marginalizację biednych narodów i państw oraz coraz silniejsze odczuwanie przez nie uzależnień, nierówności i zagrożeń¹⁴¹. Rosyjską specyfiką ostatnich lat okazał się fakt, że w reakcji na negatywne aspekty dokonywanych zmian nastąpiło ograniczenie wpływów liberałów – reformatorów i ograniczanie recepcji wzorców amerykańskich, a także wzmocnienie centralnych struktur państwa za prezydentury Władimira Putina, co ułatwiło Rosji włączenie się do uczestnictwa w globalizacji i wpływania na jej kształt i dynamikę¹⁴².

Ważnym elementem analizy reakcji na procesy globalizacji jest określenie zachowań dotyczących zakresu zmian przez nie wywoływanych w środowisku międzynarodowym. Zdecydowany opór wobec procesów globalizacji zdominowanych przez potencjał USA jest widoczny w Rosji w sferze kształtowania się nowego międzynarodowego ładu politycznego. Po drugiej wojnie światowej ukształtował się międzynarodowy ład określany jako dwubiegunowy. Decydującą rolę w polityce światowej odgrywały dwa mocarstwa: Stany Zjednoczone i Związek Radziecki. Wokół tych państw skupiały się, mniej lub bardziej dobrowolnie, pozostałe kraje. Część z nich pozostawała w ścisłych sojuszach, wyrażających się w funkcjonowaniu polityczno-militarnych organizacji. Ale i państwa, których nie wiązały formalne zobowiązania, uzgadniały swoje działania na arenie międzynarodowej z USA bądź ZSRR, podporządkowując się interesom bloków określanym przez supermocarstwa¹⁴³. Lata osiemdziesiąte przyniosły nowe tendencje o decydującym znaczeniu dla sytuacji międzynarodowej. Procesy dezintegracji dotknęły jednego z biegunów porządku światowego – systemu wschodniego. Rozpad bloku wschodniego w latach dziewięćdziesiątych stwarzał sytuację, w której nastąpiła wyraźna dominacja Stanów Zjednoczonych w różnych sferach podległych procesom globalizacji. Dominacja w sferze finansów, handlu, bezpieczeństwa międzynarodowego, rozprzestrzenienie się wiary w indywidualizm, gospodarkę rynkową, demokrację i standardy zachodniej konsumpcji i kultury masowej uczyniły ze Stanów głównego pretendenta do pełnienia uniwersalnej roli głównego kreatora ładu światowego. USA postrzegane było jako jedyne supermocarstwo, które przetrwało i jest zdolne odpowiadać za organizację porządku światowego z pozycji światowego hegemonu. Twierdzono m.in., że globalna hierarchia władzy jest wyraźnie pionowa: ze Stanami Zjednoczonymi bezspornie na szczycie oraz że gwarantem porządku międzynarodowego w czasach globalizacji jest potęga USA i dlatego właśnie globalizacja jest postrzegana jako syndrom amerykańizacji¹⁴⁴. Takie stanowisko było przyjmowane z niechęcią przez inne państwa, które nie chciały się zgodzić na wyłączny prymat Stanów Zjednoczonych. Rosyjskie obawy i niezadowolenie wyrażane z powodu utraty światowych pozycji i związanych z nimi wyobrażeń wyraża się być znacznie

¹⁴¹ J. Kukułka, *Prawa rozwoju i zmienności stosunków międzynarodowych w świetle procesów globalizacji*, [w:] *Oblicza procesów...*, s. 33.

¹⁴² A. Andrusiewicz, op.cit., s. 102.

¹⁴³ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, op.cit., s. 29.

¹⁴⁴ R. Kuźniar, *Globalizacja i polityka zagraniczna*, [w:] *Oblicza procesów...*, s. 74.

silniejsze w porównaniu z polityczną frustracją młodych aspiracji, naturalnych np. w krajach tzw. Południa, w których dopiero kształtuje się nowoczesny ład. Oznacza bowiem konfrontację nie tylko z zachodnim dobrobytem i jakością życia, lecz także z minionym przekonaniem o wartości imperium i trafności obranej drogi ustrojowej¹⁴⁵. Za zwycięzcę zimnej wojny uznano Stany Zjednoczone. Rosja, która stała się sukcesorem ZSRR, okrojona terytorialnie, borykająca się z problemami gospodarczymi, jedynie pod względem potencjału nuklearnego mogła konkurować ze Stanami Zjednoczonymi. W Rosji powszechnie uznano, że beneficjentem kryzysu, jaki dotknął obszar ZSRR, jest USA, a także jej sojusznicy w Europie Zachodniej. Rosyjska elita polityczna nie była w stanie zabezpieczyć Rosji silnej pozycji na arenie światowej, ale też nie mogła pogodzić się z tym, że Rosja utraciła status supermocarstwa, które miało prawo zawetować wszelkie ważne decyzje podejmowane blisko jej granic, a tym bardziej w swojej dotychczasowej sferze wpływów. Jednakże obywatele Rosji wierzą i mają nadzieję, że Rosja ze względu na swoje zasoby naturalne i ludzkie znów stanie się supermocarstwem odgrywającym doniosłą rolę w świecie¹⁴⁶. Postawy antyzachodnie są reakcją urażonego uczucia narodowo-patriotycznego na marginalizację Rosji. Dlatego też opinie rosyjskie dotyczące upadku ZSRR i tworzącego się nowego ładu międzynarodowego, wyrażane w ostatniej dekadzie, są wyraźnie skierowane przeciw amerykanizacji świata. Dyktat Stanów Zjednoczonych, zarówno w sferze polityki, jak i ekonomii, traktowany był jako działanie w duchu antyrosyjskim, zmierzające do unicestwienia Rosji jako państwa i do poniżenia narodu rosyjskiego¹⁴⁷. Uznano, iż próba osiągnięcia pozycji państwa dominującego na arenie światowej musiałaby się odbyć kosztem Rosji i skutkowałaby wrogim stosunkiem wobec Moskwy. Dążenie USA do rozszerzenia NATO na Wschód, zainteresowanie amerykańskiej polityki zagranicznej regionami Kaukazu i Azji Środkowej wzbudzało w Rosji podejrzenie o dążenie do osłabienia jej pozycji i naruszenie jej statusu jako dużego państwa i mocarstwa światowego. Poczucie zagrożenia będące efektem zmian w środowisku wewnętrznym i międzynarodowym oraz opory wobec amerykanizacji świata są wykorzystywane w Rosji w sferze polityki. Lider jednej z największych partii politycznych w Rosji – KPRF – Giennadij Ziuganow, tworząc ideologię partii, uznał, że winę za upadek ZSRR i nieszczęścia, które dotknęły Rosję ponosi USA, które opracowało planową strategię i taktykę stopniowego niszczenia ZSRR i narodu rosyjskiego. Wykorzystując najnowsze technologie i osiągnięcia informatyki, psychologii i innych technologii, wykorzystując wiedzę o oczekiwaniach i wyobrażeniach narodu, udało się wywołać w Rosji ostry kryzys i wyeliminować ją z rywalizacji ogólnoświatowej. Główną przyczyną klęski Rosji stała się więc światowa zmowa zmierzająca do formowania okrutnego, scentralizowanego systemu przymusowego kierowania rozwojem cywilizacji ludzkiej¹⁴⁸. KPFR ma stałe ok. 30% poparcie społeczne, a Giennadij

¹⁴⁵ M. Dobroczyński, *Między...*, s. 58–59.

¹⁴⁶ J. J. Bogatyrjewa, *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współdziałania*, [w:] *Historia i geopolityka. Rosja...*, s. 93.

¹⁴⁷ Por. A. Sołżenicyn, op.cit., s. 21–26.

¹⁴⁸ R. A. Miedwiediew, *Ideologia Ziuganowa*, „Dziś” 2002, nr 12, s. 103–104.

Ziuganow w wyborach prezydenckich w 1996 r. uzyskał 40%, a w 1999 r. 30% głosów. Może to świadczyć o istnieniu w świadomości znacznej części społeczeństwa rosyjskiego oporów przed akceptacją współczesnego ładu światowego zdominowanego przez USA. W rozwianiu takich niepokojów nie pomagają tendencje rozwojowe współczesnej globalizacji, której towarzyszy centralizacja podejmowania decyzji dotyczących spraw światowych w ręku nielicznych, państwowych i pozapaństwowych ośrodków decyzyjnych. Uznaje się bowiem, że jedynie ten, kto może działać w skali globalnej – w wymiarze finansowym, gospodarczym, politycznym czy wojskowym – może podejmować decyzje w skali globalnej. Pomimo stopniowo rosnącej współpracy i zbliżenia stanowisk między Rosją a USA, widocznego zwłaszcza po atakach terrorystycznych na Nowy Jork 11 września 2001 r., globalizacja rozumiana jako światowa dominacja polityczna i gospodarcza Stanów Zjednoczonych budzi znaczne opory w społeczeństwie rosyjskim. Konsekwencją tego jest – na arenie międzynarodowej – pozytywne nastawienie Rosji wobec wszelkich prób budowy świata bardziej zrównoważonego, wielopolarnego, w którym jeden podmiot nie miałby tak zdecydowanej przewagi nad innymi, by móc samodzielnie decydować o polityce światowej.

Negatywne efekty politycznej i gospodarczej globalizacji dla Rosji, takie jak utrata pozycji międzynarodowej, znaczący wzrost nierówności społecznych, wzrost ubóstwa i nędzy, bezrobocie, powodują, że politykę totalnej westernizacji kraju uważa się za szkodliwą i niszczącą. Uważa się, że pozostawanie Rosji w kręgu wpływów amerykańskich i ideologii liberalizmu przyniesie zawłaszczenie pozytywnych efektów globalizacji przez nieliczną, bogatą część społeczności światowej, a pozostałym regionom świata przyniesie marginalizację i spadek standardów socjalnych i kulturalnych, odnoszących się do „czynnika ludzkiego”, co porównuje się do następstw klęski wojennej¹⁴⁹. Antyamerykański odruch wielu Rosjan wypływa z trojakich źródeł: z pragnienia zachowania własnej tożsamości, z irytacji z powodu utraty pozycji supermocarstwa i z gospodarczych skutków liberalnych reform kształtowanych po wpływie zaleceń MFW.

Niechęć wobec dominujących wzorców amerykańskich i neoliberalnych powoduje, że Rosja, by sprostać wyzwaniom modernizacyjnym i procesowi globalizacji, dąży do zwiększenia współpracy i w perspektywie także do integracji z centrum systemu światowego, którym jest dla niej Unia Europejska, co mogłoby prowadzić do osłabienia wpływów amerykańskich. Wyrazem takiego stanowiska były koncepcje Wielkiej Europy i utworzenia nowej „osi geostrategicznej” – Moskwa–Berlin–Paryż, która miałaby stać się fundamentem „architektury europejskiej XXI w.”¹⁵⁰ Podkreśla się także wartość wzorców w aspekcie budowy socjalnej gospodarki rynkowej.

W Rosji, poszukującej skutecznej reakcji na zachodzące zjawiska globalizacji, pojawiły się koncepcje głoszące, że Rosja, bezpośrednio dotknięta negatywnymi skutkami globalizacji, winna wziąć na siebie inicjatywę sformułowania nowych idei „trzeciej drogi”. Rosyjska „trzecia droga” miałaby być syntezą socjalnych

¹⁴⁹ A. S. Panarin, op.cit., s. 70–71.

¹⁵⁰ Por. K. Malak, *Koncepcja bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 132.

zdobyczy socjalizmu połączonych z postępem technologicznym, zasadami demokracji i wartościami religijnymi¹⁵¹. W kontekście wartości, które Rosja może zaoferować światu epoki globalizacji, wymienia się także jej wielokulturowy charakter¹⁵². Niezależnie od oceny możliwości realizacji rosyjskich aspiracji Rosja pozostaje państwem budzącym silne międzynarodowe reakcje i liczącym się w świecie podmiotem politycznym, dysponującym znaczącym potencjałem ludzkim i gospodarczym. Współczesna Rosja, bez względu na wszystkie słabości, pozostaje jednym z dwóch światowych supermocarstw militarno-nuklearnych. Dlatego traktowana jest przez zachodnią politykę gospodarczą w sposób odmienny niż państwa ekonomicznie bardziej rozwinięte, ale politycznie nieporównanie mniej znaczące jako partnerzy negocjacyjni¹⁵³. Gospodarka czwartego ćwierćwiecza XX w. została podporządkowana strategicznym ustaleniom zespołu siedmiu największych wśród krajów ekonomicznie zaawansowanych potęg światowych (G-7). Grupa ta stanowi w skali globalnej zjawisko bezprecedensowej harmonizacji podstawowych interesów rozwojowych. Wpływanie na rozwój gospodarki światowej i na rozwój państw pozostających poza ramami grupy G-7 wiąże się jednocześnie z poważną odpowiedzialnością za globalne losy, a także powoduje obawy i sprzeciw słabszych podmiotów¹⁵⁴. Udział Rosji w spotkaniach grupy najbardziej rozwiniętych krajów świata (G-7 + Rosja) świadczy o doniosłej roli tego państwa we współczesnym świecie, można założyć pewien wpływ stanowiska Rosji na procesy światowej globalizacji.

Uogólniając można uznać, iż w Rosji przeciwnicy procesów globalizacji wysuwają następujące argumenty:

- globalizacja grozi utratą suwerenności państwowej i ingerencją innych zewnętrznych podmiotów w wewnętrzne problemy Rosji,
- oznacza dalsze utwierdzenie amerykańskiej dominacji w świecie, realizację amerykańskiego obrazu świata i amerykańskiej wizji i stylu życia, co będzie skutkowało zniszczeniem tradycyjnych wartości,
- oznacza ona dalsze rozwarstwienie społeczeństwa światowego, utrzymanie się i pogłębienie nierówności, a korzyści z globalizacji będą dotyczyły tylko społeczeństw wysoko rozwiniętych,
- globalizacja kieruje się własną logiką, na którą Moskwa nie ma decydującego wpływu, co oznacza, iż proces ten nie daje Rosji żadnych korzyści.

Osoby rozumiejące nieuchronność procesów unifikacji świata wskazują, iż Moskwa może pełnić w globalnym świecie ważną rolę, szczególnie zaś powinna:

- stać się jednym ze źródeł intelektualnej dyskusji i inicjatywy (póki tempo rozwoju gospodarczego nie pozwala na silniejsze oddziaływanie) przy rozwoju procesów globalizacji i być konstruktywnym oponentem wobec państw i instytucji kierujących tymi procesami,
- działać tak, by przy tworzeniu jednolitego porządku globalnego głos Rosji był słyszany i doceniany przez innych uczestników tego procesu,

¹⁵¹ Por. A. Andrusiewicz, op.cit., s. 102; A. S. Panarin, op.cit., s. 53–59.

¹⁵² Por. M. Dobroczyński, *Stulecie...*, s. 137–138, 189.

¹⁵³ Idem, *Między...*, s. 74.

¹⁵⁴ Idem, *Postęp cywilizacyjny a dysproporcje światowe*, [w:] *Wiek wielkich...*, s. 131–132.

- opracowywać i wprowadzać w życie rosyjskie warianty regionalnego rozwoju i integracji w Europie i Azji¹⁵⁵.

Politycy rosyjscy chcą przede wszystkim utrzymać i podkreślać rolę i znaczenie Rosji dla współczesnego świata. Może mieć to o tyle pozytywne znaczenie, iż dynamika zmian w XX w. zapowiada, że znaczna część utrwalaonych wartości ulegnie zasadniczej zmianie. Zapewne na lepsze ale istnieją także uzasadnione obawy, że i w innym kierunku. Opublikowany w grudniu 2000 r. w Stanach Zjednoczonych raport o alternatywnych scenariuszach globalizacji zakłada dwa kierunki rozwoju:

1. Globalizacja szkodliwa (patologiczna) – większość społeczeństw nie uzyskuje spodziewanych korzyści z procesów globalizacji; wzrasta bezrobocie, postępuje eksplozja demograficzna oraz narasta deficyt zasobów naturalnych. Wielkie ekonomiczne migracje powodują międzypaństwowe napięcia. Rozwój techniki nie sprzyja rozwiązywaniu podstawowych problemów społeczności opóźnionych w rozwoju, lecz ponadto wzmacnia aktywność patologiczną i przyczynia się do wzrostu zagrożenia terroryzmem i wojną. Kraje wysokorozwinięte podlegają wzrostowi gospodarczemu. Wiele krajów rozwijających się bądź osiąga niewielki wzrost gospodarczy, bądź znajduje się w regresie. Wzrasta natomiast ekonomika nielegalna. Zarządzanie na poziomie narodowym i międzynarodowym cechuje słabość. Narastają wewnętrzne konflikty podsycane oczekiwaniami, brakiem sprawiedliwości oraz wzrastającymi napięciami społecznymi. Broń masowej zagłady ulega proliferacji i dochodzi do co najmniej jednego konfliktu z jej użyciem.
2. Globalizacja poprawna (integrująca) – występuje sprzężenie pomiędzy podstawowymi czynnikami przyszłości: techniką, wzrostem gospodarczym, demografią i efektywnym zarządzaniem. Skutkiem takiego sprzężenia jest uspołecznienie korzyści z globalizacji. Wraz z poprawną globalizacją coraz to większa część światowej społeczności odnosi korzyści z dalszego rozwoju nauki i techniki. Kierunek rozwoju techniki i jej upowszechnienie są częstokroć wymuszane narastaniem zagrożeń zdrowotnych lub ekologicznych. Przyczynia się to zarazem do rozwiązywania problemów egzystencjalnych społeczności rozwijających się. Silny wzrost gospodarczy, będący wynikiem powszechnie aprobowanej ekonomicznej liberalizacji, umożliwia coraz bardziej powszechne korzystanie z efektów globalizacji, a zarazem z deficytu zasobów naturalnych. Wspólne korzystanie z efektów globalizacji powoduje zmniejszanie się ryzyka konfliktu pomiędzy ich beneficjentami¹⁵⁶.

Kształtujący się układ stosunków globalnych wciąż podtrzymuje przewagę elity państw i społeczeństw ekonomicznie zaawansowanych nad opóźnioną rozwojowo większością i rozpiętości te nadal się powiększają. Rosja, kraj rozwijający się, który w procesach globalizacji widzi szansę na technologiczną modernizację i budowę nowoczesnego społeczeństwa obywatelskiego, będzie domagała się

¹⁵⁵ W. Micheew, *Logika globalizacji i interesy Rosji*, „Pro et Contra” 1999, nr 4, www.carnegie.ru.

¹⁵⁶ L. Michnowski, *Alternatywne kierunki globalizacji*, [w:] Biuletyn nr 1, Komitetu prognoz „Polska 2000 plus” przy Prezydium PAN, Warszawa 2002, s. 133–134.

na arenie międzynarodowej respektowania aspiracji krajów rozwijających się i równomiernego podziału korzyści płynących ze światowej liberalizacji. Wydaje się, że ze względu na swoje uwarunkowania społeczno-kulturowe będzie także podkreślała rolę „idei socjalnej” w ewolucji współczesnego świata, która miałaby wyeliminować brak proporcjonalnej zależności pomiędzy wzrostem gospodarczym (będącym we współczesnym świecie wyznacznikiem sukcesu) a rozwojem kosztownej sfery społecznej, co powoduje takie zjawiska, jak ubóstwo, nędza, bezrobocie. Skoro procesy globalizacyjne są świadomie i celowo wspierane przez politykę rządów państw wysokorozwiniętych i sił transnarodowych, to przeciwdziałanie ich negatywnym skutkom muszą podejmować inne rządy, w których interesie leży zrównoważenie procesów światowego rozwoju i modernizacji.

Specyfika systemowa Rosji i proces ewolucji cywilizacyjnej, zachodzącej w największym państwie świata, zapewne nie pozostanie bez wpływu na koncepcje wielu krajów, zwłaszcza tych średnio i słabo rozwiniętych, poszukujących strategii wyjścia z zacofania. Rosja ma szansę wykorzystania dawnych powiązań i tworzenia międzynarodowej unii politycznej i ekonomicznej w granicach Wspólnoty Niepodległych Państw, pozwalającej jej na zachowanie wpływów światowych i oddziaływanie na obszarze nie mniejszym od zachodnioeuropejskiego czy północnoamerykańskiego¹⁵⁷.

Wydaje się, że normalizacja stosunków wewnętrznych w Rosji i przejmowanie wartościowego dorobku krajów wysoko rozwiniętych sprawi, że zagrożenia międzynarodowej stabilności w XXI w. nie będą wynikiem polityki Rosji. Rosjanie coraz lepiej zdają sobie sprawę z konieczności nowych metod działania na rzecz swojego globalnego znaczenia. Odrzucenie radykalizmów: prawicowego i lewicowego, świadczy o dojrzałości społeczeństwa rosyjskiego i gotowości do międzynarodowego wzajemnego zbliżania się większości systemów gospodarczych, społecznych i politycznych. Procesy globalizacji stwarzają dodatkowe możliwości, ale również dodatkowe ryzyko, dodatkowe szanse, ale i dodatkowe zagrożenia, dodatkowe korzyści i koszty.

Rozumienie procesów globalizacji stwarza możliwości wykorzystania szans, które ona stwarza i zminimalizowanie zagrożeń. Aby proces ten, postrzegany jako nieodwracalny, nie powodował narastania nierówności i konfliktów, konieczne jest uwzględnianie i – co ważniejsze – zrozumienie rosyjskich obaw i aspiracji związanych z globalizacją. Oceniając, często niejednoznaczą, postawę elit politycznych i społeczeństwa rosyjskiego wobec procesów globalizacji należy pamiętać o bardzo ważnym czynniku, który wpływa na stosunek Rosjan do procesów globalizacji. Dominującą rolę w procesach globalizacyjnych odgrywają rozwinięte państwa Zachodu oraz kultura zachodnia. Błędne jest twierdzenie społeczeństw zachodnich, iż ich kultura jest kulturą światową, a ci, którzy nie chcą się do wzorców zachodnich dostosować, są zacofani. Taka postawa częstokroć powoduje niechęć do państw kierujących procesami unifikacji współczesnego świata. Co więcej, w obliczu niepokojących negatywnych konsekwencji globalizacji społeczności ludzkie poszukują bezpieczeństwa i własnej tożsamości w odniesieniach

¹⁵⁷ M. Dobroczyński, *Postęp cywilizacyjny...*, op.cit., s. 67.

partykularnych: regionalnych, religijnych, kulturowych i narodowych. Procesy globalizacyjne powodują niejednokrotnie poczucie alienacji, zagubienia, niesprawiedliwości i zachęcają do szukania wsparcia w rodzimej kulturze. Uniwersalistyczne zapędy Zachodu powodują agresję oraz wzorce dezintegracji i konfliktu w świecie¹⁵⁸. Drugą warstwę procesów globalizacji stanowi odżywianie lokalizmów i regionalizmów związanych z nasileniem się nastrojów i ruchów separatystycznych oraz dążeń do zachowania tożsamości kulturowej. Wszechogarniające wpływy kultury i ekonomiki globalnej konkurują z tradycyjnymi potrzebami i skłonnościami. Procesy globalizacji wiążą się także z eksponowaniem wielokulturowości i różnorodności, zwłaszcza w powiązaniu z poczuciem tożsamości i odrębności narodowych i etnicznych. Próby światowej unifikacji rodzą reakcje przeciwstawne nakierowane na ochronę tego, co lokalne¹⁵⁹. Obok sił uniwersalizacji występują silne reakcje obronne, dowartościowujące to, co lokalne, unikalne i świadczące o odrębności grup społecznych, etnicznych i narodowych. Narzucanie lub naśladowanie uniwersalnych wzorów, często nieprzystawalnych do własnych doświadczeń historycznych i tradycji, budzi poczucie obcości i sprzeciwu, zagrożenia narodowej tożsamości¹⁶⁰. Społeczności ludzkie z powodu szybko zmieniającej się globalnej rzeczywistości gospodarczej, politycznej i społecznej poszukują bezpieczeństwa i własnej tożsamości, dających większe poczucie sensu istnienia. Swoistość kulturowa stanowi punkt odniesienia w sytuacji wzrastającego poczucia zagrożenia ze strony globalizacji. Także w Rosji procesy uniwersalizacji i dominacji wzorca ogólnoświatowego (amerykańskiego, anglosaskiego) są uznawane za niebezpieczne i groźne, gdyż mogą doprowadzić do zniszczenia duchowej złożoności i bogactwa ludzkości. Globalizacja i uniwersalizacja jest postrzegana jako proces, który osłabia zdolność ludzkości do rozwoju duchowego, a tym samym do rozwoju w innych dziedzinach¹⁶¹. Dlatego też w społeczeństwie rosyjskim silne są tendencje do podkreślania własnej odrębności narodowej, zachowania własnej, duchowej i kulturowej tradycji. Są to tym samym postawy niechętne wobec procesów unifikacji świata w sferze kultury, gospodarki czy polityki.

Jedną z reakcji na unifikację świata jest zatem walka w obronie własnej tożsamości. Jest to tendencja widoczna szczególnie w świecie islamskim, ale dotyczy także innych rozwijających się regionów świata, w tym również Rosji, która także chciałaby wyrażać swoje aspiracje, realizować swoje interesy i w rezultacie czerpać więcej korzyści z procesów tworzenia międzynarodowego ładu politycznego, społecznego, kulturowego i gospodarczego.

¹⁵⁸ J. Malinga, *Globalizacja: między zagubioną a odzyskaną tożsamością*, [w:] *Oblicza procesów...*, s. 215.

¹⁵⁹ M. Pietraś, op.cit., s. 47.

¹⁶⁰ A. Jasińska-Kania, *Narody, nacjonalizmy i konflikty narodowe*, [w:] *Wiek wielkich przemian*, pod red. M. Dobroczyńskiego i A. Jasińskiej, Toruń 2001, s. 210.

4. Rosja i WNP

Rozpad państwa radzieckiego, obok zmian związanych z jego przekształceniem się w Federację Rosyjską, wywołał też proces odradzania się państw i uzyskiwania niepodległości przez kraje i narody znajdujące się na jego terytorium. Próbą utrzymania jedności terytorium postradzieckiego i zachowania więzów łączących narody zamieszkujące ZSRR było utworzenie Wspólnoty Niepodległych Państw – WNP). Wspólnota Niepodległych Państw powstała w okolicznościach rozpadu radzieckiego państwa federalnego, niepodległościowych aspiracji byłych republik i prób wypracowania nowej formy federacji, która utrzymałaby jedność obszaru postradzieckiego.

Wydaje się, że proces rozpadu Związku Radzieckiego związany był przede wszystkim z walką o władzę, która miała miejsce wewnątrz elit wywodzących się z Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. W procesie tym istotne znaczenie miała rywalizacja pomiędzy Michaiłem Gorbaczowem – I sekretarzem KPZR i prezydentem ZSRR, a Borysem Jelcynem – przewodniczącym parlamentu republiki rosyjskiej i późniejszym jej prezydentem. Dążenie do osłabienia pozycji Gorbaczowa skłoniło rosyjskich demokratów z Borysem Jelcynem na czele, do poparcia dla koncepcji wyjścia Rosji ze Związku Radzieckiego. Uznaje się niekiedy, że był to bezprecedensowy w historii przypadek, kiedy „metropolia” zaczęła podważać „imperium”, wspomagając secesjonistyczne poczynania swoich „kolonii”¹⁶². Koncentracja elit moskiewskich i związkowych na walce o władzę pomiędzy Borysem Jelcynem i Michaiłem Gorbaczowem rodziła w republikach przekonanie, iż rozwiązując samodzielnie problemy ekonomiczne i wdrażając reformy gospodarcze, uzyskają lepsze rezultaty. Umożliwiła także usamodzielnienie się i przejęcie władzy w republikach przez miejscowe elity. Można uznać to za przykład procesu autonomizacji elit lokalnych w obliczu postępującego rozkładu centrum. Miejscowa elita partyjna, w sytuacji barku mechanizmów demokratycznych, zaczęła się usamodzielniać i stawiać „udzielnymi władcami”. Zaczęto mówić o niepodległości czy też o niezależności wobec centrum, a dążenia te uzasadniano etnicznością – niejednokrotnie tworzoną sztucznie dla partykularnych potrzeb miejscowych elit politycznych. Podobne instrumentalne wykorzystywanie problemów etnicznych dla zdobycia władzy przez lokalną nomenklaturę nastąpiło także wewnątrz Federacji Rosyjskiej. W Tatarstanie, gdzie ludność tatarska stanowi nieco mniej niż połowę mieszkańców, w marcu 1992 r. za niepodległością opowiedziała się zdecydowana większość obywateli. Mieszkańcy bogatej Jakucji, w większości Rosjanie, na początku lat dziewięćdziesiątych zgłosili postulat, by nawiązać stosunki z Moskwą zgodnie z ładem prawa międzynarodowego¹⁶³.

Rozpad instytucjonalny struktury państwowej zapoczątkowany został ogłoszeniem deklaracji suwerenności przez wszystkie republiki związkowe. Polityczna rewolucja republik związkowych miała swoją dynamikę i wyraźną geografę.

¹⁶¹ Por. A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 75–76.

¹⁶² A. Czajowski, op.cit., s. 74.

¹⁶³ Por. M. Budyta-Budzyńska, *Tendencje odśrodkowe w procesie transformacji – perspektywa teorii systemu światowego*, [w:] *Państwo w transformacji...*, s. 62.

Rozpoczęła się ona w republikach nadbałtyckich (Estonii, Litwie i Łotwie). Następnie głównym ośrodkiem tej rewolucji stały się republiki kaukaskie. Pierwsze deklaracje ogłosiły w końcu 1988 i w pierwszej połowie 1989 r. republiki nadbałtyckie: Estonia (16 listopada 1988 r.), Litwa (18 maja 1989 r.) i Łotwa (28 lipca 1989 r.). W ślad za nimi poszły republiki zakaukaskie: Azerbejdżan (23 września 1989 r.) i Gruzja (9 marca 1990 r.).

W reakcji na deklaracje suwerenności Rada Najwyższa ZSRR ogłosiła 3 kwietnia 1990 ustawę regulującą zasady wystąpienia republik federacyjnych z ZSRR, stawiając w tym względzie trudne warunki (m.in. obowiązek większości 2/3 głosujących, pięcioletni okres przejściowy).

Punkt zwrotny w relacjach centrum – republiki nastąpił w połowie 1990 r. Istotnym czynnikiem było wystąpienie Borysa Jelcyna na Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, w którym „tradycyjnie imperialną politykę centrum” uznał on za główną przyczynę kłopotów i nieszczęść Rosji i republik radzieckich¹⁶⁴. Wkrótce po tym wybrano Jelcyna na prezydenta Federacji Rosyjskiej. 12 czerwca 1990 r. podczas I Zjazdu Deputowanych Ludowych RFSSR przyjęto deklarację suwerenności państwowej największego podmiotu ZSRR – Federacji Rosyjskiej. W przyjętej deklaracji suwerenności RFSSR uchwalono nadrzędność konstytucji i ustawodawstwa tej republiki na całym jej terytorium, a działanie aktów prawnych sprzecznych z rosyjskimi postanowiono powstrzymać. W drugiej połowie 1990 r. podobne deklaracje przyjęło 9 pozostałych republik związkowych¹⁶⁵. W rezultacie w grudniu 1990 r. nie było ani jednej republiki związkowej, która opowiadałaby się za utrzymaniem ZSRR w jego dotychczasowej formie. Wszystkie republiki związkowe uznały się za w pełni suwerenne i zadeklarowały wyższość własnego ustawodawstwa nad ustawodawstwem federalnym, a większość z nich potwierdziła swoje prawo do swobodnego wyjścia z ZSRR. Pogarszająca się sytuacja gospodarcza przyspieszała działania poszczególnych republik zmierzających do wyjścia z ZSRR. Rosnąca inflacja, postępujący spadek produkcji oraz obniżenie się poziomu życia ludności powodowało radykalizację nastrojów społecznych. Złą sytuację gospodarczą przedstawiano jako efekt zależności od związkowego centrum. Rozpowszechniano pogląd, że wyzwolenie się spod jego władzy przyniesie zmiany społeczno-ekonomiczne¹⁶⁶.

W efekcie uniezależniania się głównej części składowej ZSRR, jaką była Republika Rosyjska, i innych republik od centrum związkowego w Moskwie oraz braku nowej formuły federacyjnej regulującej uprawnienia centrum pozycja Michaiła Gorbaczowa jako głowy rozpadającego się państwa stawała się coraz bardziej fikcyjna, znaczenia zaś nabierała pozycja Borysa Jelcyna. Niemal natychmiast po zakończeniu „procesu suwerenizacji republik radzieckich” centrum moskiewskie przystąpiło do prac redakcyjnych nad nowym układem związkowym. Między listopadem 1990 a listopadem 1991 r. opracowano i opublikowano pięć projektów układu związkowego, które miały zatrzymać przejawy dezinte-

¹⁶⁴ J. Kozakiewicz, *Rosja w polityce niepodległej Ukrainy*, Warszawa 1999, s. 40.

¹⁶⁵ Por. *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, pod red. E. Zielińskiego, Warszawa 1993, s. 197–283.

¹⁶⁶ Por. A. S. Panarin, *op.cit.*, s. 47.

gracji wewnętrznej ZSRR¹⁶⁷. W połowie 1990 r. na posiedzeniu reprezentantów republikańskich w Moskwie, zorganizowanym przez Prezydium Rady Najwyższej ZSRR, wypracowano zgodnie pierwszy wariant nowego układu związkowego oraz jego dwie dodatkowe wersje, a w grudniu tego roku IV Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR podjął decyzję o zachowaniu struktur związkowych w postaci zmodyfikowanej federacji równouprawnionych, suwerennych republik¹⁶⁸. 17 marca 1991 r., z inicjatywy Kremla przeprowadzono referendum w sprawie zachowania ZSRR jako odnowionej federacji. Organizacją referendum miały się zająć republikańskie i terenowe organy władzy i administracji. Referendum zbojkotowały władze republik bałtyckich, Gruzji, Mołdawii i Armenii. Niektóre republiki wystąpiły z inicjatywą przeprowadzenia referendum na tematy sformułowane przez własne organy władzy. Referendum w wersji zaproponowanej przez centrum związkowe przeprowadzono na Białorusi (w referendum udział wzięło 83%, za głosowało 83%), Kigiristanie (92% i 94%), Tadżykistanie (94% i 96%) oraz Turkmenistanie (97% i 98%). W Kazachstanie postawiono pytanie o przystąpienie do związku suwerennych państw (udział w głosowaniu 89%, za głosowało 94%). W Azerbejdżanie i Uzbekistanie zadano pytanie o dalszą obecność tych republik w składzie federacji (udział w głosowaniu wzięło 75% i 95%, za w obu republikach opowiedziało się 93%). Na Ukrainie w referendum brało udział 83%, za przystąpieniem do federacji było 70%¹⁶⁹. Zdecydowana większość obywateli republik opowiedziała się za utrzymaniem federacji związkowej. Rada Najwyższa ZSRR uznała wyniki za obowiązujące na całym terytorium ZSRR.

Referendum Michaił Gorbaczow uznał za wzmocnienie legitymacji władz związkowych i wykorzystał jego rezultaty do przyspieszenia procesu reintegracyjnego, którego rdzeniem miał być zredagowany 9 marca 1991 r. projekt *Nowego układu związkowego*, przedstawiony 23 kwietnia 1991 r. na spotkaniu liderów republik związkowych w letnisku Nowo Ogariewo pod Moskwą¹⁷⁰. Gorbaczow zawarł porozumienie z przywódcami 9 republik, które uczestniczyły w referendum marcowym, w sprawie przedsięwzięcia wspólnych działań na rzecz stabilizacji socjalnej i gospodarczej oraz wynegocjowania w najbliższym czasie nowej umowy związkowej suwerennych państw¹⁷¹. Jednocześnie jednak wybrany 12 czerwca 1991 r. na prezydenta Rosji Borys Jelcyn dążył do odebrania Michaiłowi Gorbaczowowi tylu prerogatyw, ile tylko mógł, wykorzystując przy tym tendencje odśrodkowe w republikach. Szansą zachowania liczącej się pozycji prezydenta ZSRR było doprowadzenie do podpisania nowej umowy federacyjnej. Dlatego też działania Borysa Jelcyna zmierzały do zwiększenia zakresu suwerenności republik i niedopuszczenia do podpisania układu federacyjnego pod kierownictwem Michaiła Gorbaczowa.

Punktem zwrotnym w rywalizacji radziecko-rosyjskiej stał się, wydany 20 lipca 1991 r., dekret prezydenta Rosji o zaprzestaniu działalności struktur organizacyj-

¹⁶⁷ E. Zieliński, op.cit., s. 236.

¹⁶⁸ J. Kozakiewicz, op.cit., s. 43.

¹⁶⁹ *Przeobrażenia ustrojowe...*, s. 40–41.

¹⁷⁰ J. Kozakiewicz, op.cit., s. 44.

¹⁷¹ A. Czajowski, op.cit., s. 75.

nych partii politycznych i masowych ruchów społecznych w zakładach pracy. Był to dekret wymierzony w KPZR. Wywołało to gwałtowną reakcję konserwatystów wywodzących się z partii komunistycznych. Próbą powstrzymania sprzecznych z interesami KPZR procesów był nieudany zamach stanu, dokonany 19 sierpnia 1991 r. Zamachu dokonano w przeddzień planowanego podpisania nowego układu ze Związkiem Państw Suwerennych, którego treść podano do publicznej wiadomości 16 sierpnia¹⁷². 20 sierpnia układ miały podpisać Rosja, Kazachstan, Uzbekistan, Białoruś oraz Tadżykistan, w późniejszym terminie podpisać go miały Azerbejdżan, Turkmenistan, Kirgizja i Ukraina.

Niepowodzenie zamachowców przyspieszyło upadek systemu radzieckiego. Borys Jelcyn wydał dekret zakazujący działalności KPZR na terenie Rosji, a 23 sierpnia zażądał od Gorbaczowa natychmiastowego podpisania dekretu o rozwiązaniu KPZR. Po nieudanym puczu nastąpił rozkład władzy centrum związkowego, a republiki ogłosiły niepodległość. Deklarację o niepodległości, oprócz Litwy, Łotwy, Estonii i Gruzji, ogłosiły: Ukraina – 24 sierpnia, Białoruś – 25 sierpnia, Mołdawia – 27 sierpnia, Uzbekistan – 27 sierpnia, Kirgistan – 31 sierpnia, Tadżykistan – 9 września, Armenia – 23 września, Azerbejdżan – 18 października, Turkmenistan – 27 października, Kazachstan – 16 grudnia¹⁷³. Aktu niepodległości nie ogłosiła jedynie Rosja, ale jej przywódcy nie wyrażali skłonności do kontynuowania prac nad nową formą związku i ewentualnego do niego przystąpienia. 2 września 1991 r. prezydent Kazachstanu, Nurstan Nazarbajew, złożył podobnie jak Gorbaczow i przywódcy 10 republik oświadczenie o propozycji utworzenia związku na zasadach konfederacji. Zaproponował, aby każda z suwerennych republik samodzielnie określiła formę uczestnictwa w konfederacji. Zjazd opowiedział się za przyspieszeniem układu o związku suwerennych państw. Projekt układu związkowego przygotowany przez Michaiła Gorbaczowa i przedstawicieli republik związkowych w listopadzie 1991 r., 4 grudnia został zaaprobowany przez Radę Najwyższą ZSRR i przedstawiony do ratyfikacji republikom. Związek Suwerennych Republik miał być w praktyce kontynuacją ZSRR¹⁷⁴.

Wysiłki Gorbaczowa na rzecz utworzenia Związku Suwerennych Państw zakończyło podpisane 8 grudnia 1991 r. porozumienie między przywódcami Federacji Rosyjskiej (prezydent Borys Jelcyn), Ukrainy (prezydent Leonid Krawczuk) i Białorusi (przewodniczący Rady Najwyższej Stanisław Szuszkiewicz) o utworzeniu nowej struktury, odmiennej od dotychczasowej. Na spotkaniu w Puszczy Białowieskiej pod Brześciem podpisali oni *Porozumienie o powstaniu Wspólnoty Niepodległych Państw*. Stwierdzono w tym dokumencie, że ZSRR zakończył swe istnienie jako podmiot prawa międzynarodowego i był geopolityczny¹⁷⁵. Dokument ten zaczynał się w następujący sposób: *My, Republika Białoruś, Federacja Rosyjska (FSFRS), Ukraina, jako państwa założycielskie Związku SRS, które podpisały Układ Związkowy 1922 r. [...] konstatujemy, że Związek SRS jako podmiot prawa*

¹⁷² Ibidem, s. 76.

¹⁷³ E. Zieliński, op.cit., s. 237.

¹⁷⁴ Ibidem, s. 238.

¹⁷⁵ C. Mojsiewicz, *Wspólnota Niepodległych Państw – czym jest i czym być może*, [w:] *Transformacja systemowa w Polsce i Rosji. Sukcesy i zagrożenia*, Poznań 2000, s. 30.

międzynarodowego i jako rzeczywistość geopolityczna przerywa swoje istnienie¹⁷⁶. Arbitralną decyzją trzech przywódców związkowych, wśród których decydującą rolę odgrywał prezydent Rosji Borys Jelcyn, przestało istnieć jedno z dwóch światowych supermocarstw.

Porozumienie o powstaniu Wspólnoty Niepodległych Państw, podpisane przez trzech przywódców republikańskich, umożliwiło przystąpienie do niej pozostałych republik byłego ZSRR. W dniu 21 grudnia 1991 r. w stolicy Kazachstanu Ałma-Acie zebrali się przywódcy 11 republik radzieckich i wyrazili wolę wspólnego stworzenia Wspólnoty. Wolę tę wyrazili w protokole do porozumienia o utworzeniu WNP, który poza Rosją, Ukrainą i Białorusią podpisali przedstawiciele Azerbejdżanu, Armenii, Kazachstanu, Kirgistanu, Turkmenistanu, Mołdawii, Tadżykistanu i Uzbekistanu. 12 grudnia 1993 r. do WNP przystąpiła także Gruzja. W Ałma-Acie podjęta została decyzja, że Rosja będzie kontynuować członkostwo Związku Radzieckiego w Organizacji Narodów Zjednoczonych, w Radzie Bezpieczeństwa ONZ i w innych organizacjach międzynarodowych. 24 grudnia 1991 r. prezydent Jelcyn poinformował sekretarza generalnego ONZ, że Rosja będzie kontynuować członkostwo ZSRR¹⁷⁷.

Po utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw wśród po radzieckich elit politycznych brak było koncepcji jej przyszłego kształtu. Rozpad i integracja obszaru ZSRR odbywał się w specyficznych warunkach. Rozpad nastąpił według etnicznie nie uzasadnionych granic administracyjnych. Kraje tworzące ZSRR łączyła historia, kultura, podobny poziom życia i uprzemysłowienia. ZSRR był jednolitym organizmem gospodarczym mimo istnienia republik związkowych. Cała gospodarka była zarządzana centralnie, według planów gospodarczych opracowywanych w Moskwie. Rubel był jedyną walutą na całym obszarze ZSRR. Wspólna sieć transportowa, łączności, banków, organizacji handlu zagranicznego – świadczyły o jednolitości państwa. Do tego dochodziła wspólna armia, policja, straż graniczna¹⁷⁸. Wszystkie kraje, które stały się członkami WNP, były już w momencie przystąpienia do Wspólnoty zintegrowane ze sobą w znacznie większym stopniu niż jakiegokolwiek inne wspólnoty (np. wspólnoty europejskie). Łączyła je identyczna struktura ustrojowa dotycząca organów sprawowania władzy i własności, identyczne prawo handlowe, bankowe i inne gospodarcze ustalenia prawne oraz wymiana handlowa ograniczająca się w przeważającej mierze do obszaru ZSRR¹⁷⁹. Po rozpadzie ZSRR powstało piętnaście niepodległych państw, ale fakt ten nie oznaczał automatycznego zaniku wpływów Rosji na tym obszarze.

Idea stworzenia WNP została formalnie zaakceptowana przez dwanaście członkowskich republik stosunkowo łatwo, pomimo obaw i skrywanych oporów. Kraje wchodzące w przeszłości w skład imperium rosyjskiego, a następnie w skład rządzonego przez zcentralizowaną władzę Związku Radzieckiego, zdawały sobie sprawę z dysproporcji nowej konstrukcji międzynarodowej. Instytucji, w której

¹⁷⁶ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków 2001, s. 185.

¹⁷⁷ Ibidem, s. 189.

¹⁷⁸ C. Mojsiewicz, op.cit., s. 31.

¹⁷⁹ E. Toczek, *Kształtowanie się Wspólnoty Niepodległych Państw: obawy i nadzieje*, Warszawa 1993, s. 1.

na Federację Rosyjską przypadało więcej przestrzeni, ludności, potencjału militarnego, bogactw naturalnych czy eksportu niż w pozostałych krajach razem wziętych. Rozumiano jednak zarazem, że ich ogólna sytuacja ekonomiczna, utrwalone przez czas kierunki wymiany zagranicznej oraz gwarancje bezpieczeństwa narodowego (uwzględniającego również, jak w przypadku Gruzji czy Tadżykistanu, separatystyczne tendencje wewnątrzregionalne) nie pozwalają na rezygnację z części przynajmniej powiązań instytucjonalnych z Rosją i resztą wspólnoty¹⁸⁰. Nowe państwa postradzieckie były zbyt słabe i powiązane zbyt licznymi więzami, aby od razu przekształcić się w samodzielne organizmy państwowe. W tej sytuacji utworzenie Wspólnoty było cywilizowaną formą stabilizacji wchodzących w jej skład państw¹⁸¹. Jednocześnie Wspólnota w chwili swego powstania nie wykorzystwała do integracji tych form, jakie powstały po rozpadzie systemu radzieckiego. Sposób powołania Wspólnoty oraz pierwszy rok jej istnienia charakteryzował wysoki poziom improwizacji organizacyjnej, a zwłaszcza nieokreśloność jej rzeczywistych celów. W poszczególnych państwach następowało także coraz większe zróżnicowanie przemian społecznych i gospodarczych, dostosowanych do możliwości ekonomicznych oraz celów politycznych każdego kraju. Mimo więc formalnej deklaracji o konieczności integracji lub ułatwienia pokojowego czy łagodnego przejścia ze struktur Związku Radzieckiego do suwerennych państw następowała dezintegracja. Ponowne połączenie na tych samych zasadach stało się coraz mniej prawdopodobne¹⁸².

Przez rok od powstania WNP szukano innych możliwości zbliżenia, a także nowych kierunków integracji. Powołana w grudniu 1991 r. przez trzech przywódców związkowych Wspólnota miała być prowizoryczną strukturą chroniącą „masę spadkową” po ZSRR i zarazem elementem poszukiwań nowej formuły organizacji przestrzeni poradzieckiej. Poszukiwania konkretnej formuły WNP, m.in. ze względu na rozbieżne interesy poszczególnych państw, trwają do dnia dzisiejszego. Poszczególni członkowie WNP, ze względu na to, że posiadają różne cele polityczne, stan zaawansowania reform i odmienne rozumienie suwerenności, inaczej widzą swój udział we Wspólnocie.

Do Wspólnoty Niepodległych Państw obok Federacji Rosyjskiej należy 11 formalnie suwerennych państw:

1. **Ukraina** – licząca 52 mln mieszkańców, z czego 40 mln to Ukraińcy i 11 mln to Rosjanie, to jedno z największych państw w Europie. Pozostała część ludności to małe grupy narodowościowe Żydów, Polaków, Greków, Tatarów Krymskich. Ukraina składa się z kilku jednoczących się części: Ukrainy Zakarpackiej, która weszła w jej skład po II wojnie światowej, Ukrainy Zachodniej, która wchodziła do 1939 r. w skład państwa polskiego, wschodnich obwodów Ukrainy zamieszkałych głównie przez ludność rosyjską, oraz Ukrainy Naddniestrzańskiej. Państwo jest etnicznie zróżnicowane, a Ukraińcy są w znacznej mierze zrusyfikowani. Ukraina manifestuje swe dążenia do zacieśniania stosunków z Unią Europejską i NATO, uznając, że strategicznym celem jest integracja europejska. Społeczeń-

¹⁸⁰ M. Dobroczyński, *Międzynarodowa polityka...*, s. 135.

¹⁸¹ W. Marciniak, op.cit., s. 202.

¹⁸² E. Toczek, op.cit., s. 1.

stwo ukraińskie jest w tej sprawie podzielone i liczba zwolenników integracji z UE jest niewiele wyższa od zwolenników zacieśniania kontaktów z Rosją¹⁸³.

2. **Białoruś** – licząca 10 200 tys. mieszkańców; wśród nich Białorusini stanowią 77%, Rosjanie 13%, Polacy 4%. Białoruś jest w istotny sposób zależna gospodarczo od Rosji. Społeczeństwo białoruskie opowiada się za współpracą z Rosją. W maju 1995 r. w referendum za integracją ekonomiczną z Rosją głosowało 82,4% wyborców. Większością głosów zrównano także język rosyjski z białoruskim. W kwietniu 1995 r. w Moskwie prezydenci obu krajów podpisali umowę o stworzeniu Stowarzyszenia Rosji i Białorusi.

3. **Mołdawia** – licząca 4,5 mln ludności. Mołdawianie stanowią w niej 64% ludności, Ukraińcy 14%, Rosjanie 13%, Bułgarzy 2%. W 1989 r. na terenie Mołdawii doszło do starć pomiędzy ludnością mołdawską i rosyjską. W 1991 r. Mołdawia ogłosiła niepodległość, jednocześnie w rejonie naddniestrzańskim, zamieszkałym głównie przez Rosjan, została proklamowana republika o tej samej nazwie (nie została ona przez nikogo uznana), a na jej terytorium stacjonowało wojsko rosyjskie. Dopiero 8 maja 1997 r. prezydenci Mołdawii i Naddniestrza podpisali porozumienie o zakończeniu konfliktu zbrojnego. Przywódcy Mołdawii manifestują swoje dążenia do zacieśniania stosunków z Zachodem kosztem współpracy w ramach WNP¹⁸⁴.

4. **Republiki kaukaskie** – ważnym członem WNP są republiki kaukaskie. Rosja posiada długą historię stosunków z narodami kaukaskimi. Były to głównie walki zbrojne imperium rosyjskiego o podbicie i podporządkowanie Kaukazu. Rosyjska obecność na Kaukazie ma długą tradycję. Jest ona dalej kontynuowana. Republiki kaukaskie stanowią ważny strategicznie region przepływu ropy naftowej z rejonu Morza Kaspijskiego. Inteligencja w regionie była w znacznej mierze zrusyfikowana, znajomość języka rosyjskiego umożliwiała podjęcie nauki oraz powodzenie kariery zawodowej. Zmiany, jakie zaszły w Rosji w okresie pieriestrojki, spowodowały przebudzenie i rozwój nacjonalizmu w regionie, którego istotnym elementem była idea własnej państwowości.

a) **Gruzja** – licząca 5,4 mln mieszkańców. Gruzini stanowią w niej 70%, Ormianie i Rosjanie po 8%, Azerowie 6%, Osetyńczycy 3%, Abchazi 2%. W jej skład wchodzi trzy republiki autonomiczne: Abchazja, Adżaria i Południowa Osetia. Od 1989 r. Abchazja zaczęła domagać się autonomii, a po jakimś czasie niepodległości. Pod koniec istnienia ZSRR w Gruzji zaczęły dominować nastroje antyrosyjskie, co spowodowało rezygnację z bliskich związków z Rosją. W 1990 r. ogłosiła ona niepodległość. W dniu 13 sierpnia 1992 r. niepodległość ogłosiła Abchazja, a wojska gruzińskie, które wkroczyły na jej terytorium, poniosły porażkę. Gruzja musiała poprosić o mediację Rosję, wspierającą Abchazów. Po gruzińskiej deklaracji przystąpienia do WNP i zgody na obecność rosyjskich baz wojskowych na swoim terytorium Rosja zrezygnowała z popierania Abchazji. Gruzja od rozpadu ZSRR dąży do zachowania i rozwoju własnej kultury narodowej.

¹⁸³ Por. C. Mojsiewicz, *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000, s. 34–36; P. Wołowski, „Europejski wybór Ukrainy” – hasło czy polityczny projekt, OSW z dn. 27 czerwca 2002, s. 1–3, www.osw.waw.pl.

¹⁸⁴ C. Mojsiewicz, op.cit., s. 37–39.

Gruzja, poszukując swojego miejsca w ładzie międzynarodowym, zainteresowana jest uczestnictwem w procesie integracji z Zachodem m. in. poprzez ubieganie się o członkostwo w NATO. Gruzja jest także członkiem Rady Europy¹⁸⁵.

- b) **Armenia** – licząca 3731 tys. ludności. Ormianie stanowią 90% ludności, Azerowie 5%, Rosjanie 2%, Kurdowie 2%. Okres „pieriestrojki” i „głasnosti” doprowadził do odrzucenia wpływów zewnętrznych. W 1991 r. 95% Ormian opowiedziało się za niepodległością. Polityka Armenii zorientowana jest na Rosję i jest ona zwolenniczką rozwoju WNP. Armenia otoczona przez państwa muzułmańskie jest sojuszniczką Rosji w regionie Kaukazu. Armenia ze względu na swoje położenie pomiędzy Azerbejdżanem i Turcją leży na szlaku krzyżujących się interesów państw zainteresowanych trasami przepływu kaspijskiej ropy.
- c) **Azerbejdżan** – liczący 7625 tys. mieszkańców. Azerowie stanowią w nim 83% ludności, Rosjanie i Ormianie po 6%. Azerowie wyznają islam i mówią językiem grupy narodów tureckich. W Azerbejdżanie stopniowo powiększają się wpływy Turcji i Iranu. Trwa także rywalizacja koncernów naftowych o wieloletnie kontrakty na eksploatację kaspijskich złóż naftowych. Prezydent Gajdar Alijew, były działacz KPZR w Moskwie, w polityce zagranicznej opowiada się za współpracą z Zachodem i uzyskaniem pełnoprawnego członkostwa w NATO. Popierał m.in. naloty na Serbię i zaoferował udział żołnierzy w NATO-wskich oddziałach pokojowych. Azerscy politycy mają nadzieję, że sojusz z Zachodem pomoże im w odzyskaniu prowincji Górnego Karabachu, który w 1992 r. Azerbejdżan utracił na rzecz Armenii¹⁸⁶.

5. **Republiki Azji Środkowej** – po upadku ZSRR na miejsce związkowych republik radzieckich powstały niepodległe państwa: Kazachstan, Turkmenistan, Kirgistan, Tadżykistan i Uzbekistan. Stanowią one odrębną grupę państw, o czym decyduje ich przeszłość, kultura, religia, język oraz stopień rozwoju cywilizacyjnego. Poza Tadżykistanem cały obszar zasiedlają ludy pochodzenia tureckiego, co sprzyja aktywności Turcji w tym regionie. Na terenach państw Azji Środkowej w sferze duchowej główną rolę odgrywa islam. Państwa te są podobne pod względem gospodarczym, cywilizacyjnym i politycznym. Społeczeństwa w krajach Azji Centralnej zachowały cechy tradycyjnego społeczeństwa rodowo-plemienne. Są podzielone na plemiona złożone z rodów i klanów. Wewnątrz istnieje hierarchiczne zróżnicowanie pod względem przypisywanej pozycji wewnątrz rodu czy klanu. Wszystkie kraje Azji Centralnej posiadają rządy autorytarne. Brak nowoczesnej kadry jest słabością i barierą na drodze rozwoju tych państw. Rola regionu w polityce światowej znacząco wzrosła po zamachach terrorystycznych w USA 11 września 2001 r. i operacji wojskowej w Afganistanie. W powszechnym mniemaniu analityków i polityków jednym z największych zagrożeń dla stabilności Azji Centralnej jest islam – zwłaszcza islam radykalny i radykalizujący się.

¹⁸⁵ Por. Furier, *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000, s. 140–248.

¹⁸⁶ C. Mojsiewicz, op.cit., s. 47–48; T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja*, Warszawa 1998, s. 251–278.

Od momentu rozpoczęcia amerykańskiej operacji antyterrorystycznej w Afganistanie potencjał destabilizacyjny radykalnego islamu uległ osłabieniu.

- a) **Kazachstan** – jest dziesiątym pod względem wielkości państwem świata. Liczy 17,2 mln ludności. Kazachowie stanowią 44%, Rosjanie 37,3%, Ukraińcy 5,3%, Niemcy 4%, Uzbegy 2,1%. Rosjanie zamieszkują przede wszystkim ośrodki miejskie, Kazachowie żyją głównie na wsi. W kraju odradza się islam, co przejawia się w postaci rekonstrukcji starych i budowy nowych meczetów. Fundamentalizm islamski nie znajduje jednak uznania i Kazachstan jest państwem świeckim. Mimo rozpadu w okresie poradzieckim starych związków polityczno-gospodarczych Rosja pozostaje jednym z głównych partnerów polityki zagranicznej Kazachstanu, a prezydent Kazachstanu jest jednym ze stałych uczestników spotkań liderów krajów WNP i jest jednym z najbliższych sojuszników Rosji współpracującym w ramach WNP¹⁸⁷.
- b) **Kirgistan** – liczy 4,5 mln ludności. Kirgizowie stanowią 52,4% ludności, Rosjanie 21,5%, Uzbegy 12,9%, Ukraińcy 2,55%, Niemcy 2,4%. Jest to jedno z najbardziej opóźnionych w rozwoju państw. Jest to nieduże, militarnie słabe państwo, zagrożone ekspansją islamskiego fundamentalizmu dążącego do opanowania władzy w całym regionie Azji Środkowej. Kirgistan jest także jednym z krajów, przez który wiodą kanały przerzutowe narkotyków z obszaru „złotego półksiężyca” (Iran, Afganistan, Pakistan) do Europy. Kraj ten jest w znacznym stopniu uzależniony od regionalnej polityki Rosji.
- c) **Turkmenistan** – liczący 3,7 mln ludności; wśród niej Turkmeni stanowią 73,3%, Rosjanie 9,8%, Uzbegy 9%, Kazachowie 2%. W kraju istnieją silne powiązania klanowe i rodowe. W porównaniu z innymi republikami w kraju jest dość słabo zakorzeniony islam. Rosja podpisała z Turkmenistanem układ o stacjonowaniu wojsk rosyjskich na granicy Turkmenistanu z Iranem i Afganistanem, a także umowę dwustronną w sprawie podwójnego obywatelstwa Rosjan zamieszkujących terytorium Turkmenistanu¹⁸⁸.
- d) **Tadżykistan** – liczący 5,4 mln ludności. Wśród niej Tadżycy to 63% ludności, Uzbegy 24%, Rosjanie 6,5%, Tatarzy 1,45%. Tadżykistan jako pierwsza z radzieckich republik Azji Środkowej proklamował w 1990 r. suwerenność, a po upadku ZSRR niepodległość. Elity tadżyckie nie były przygotowane do przejęcia odpowiedzialności za państwo po rozpadzie ZSRR. Od początku trwała rywalizacja o sprawowanie rządów w republice. Spór przerodził się w wojnę domową trwającą od 1992 r. do 1997 r. W konflikt zaangażowała się Rosja, która zainicjowała także proces pokojowy, dążąc do zmniejszenia kosztów rosyjskiej obecności w Tadżykistanie przy równoczesnym zachowaniu wpływów w kraju i regionie. Rosja utrzymuje siły zbrojne w Tadżykistanie, które m.in. ochraniają granicę z Afganistanem.

¹⁸⁷ Por. *Kazachstan*, pod red. T. Bodio i K. Wojtaszczyka, Warszawa 2000, s. 235–242, 374–386; C. Mojsiewicz, op.cit., s. 51–54.

¹⁸⁸ Ibidem, s. 54–56.

Jednym z priorytetów polityki zagranicznej Tadżykistanu jest integracja w ramach WNP. Rosja jest postrzegana jako państwo stabilizujące sytuację w regionie¹⁸⁹.

- e) **Uzbekistan** – liczący 23,6 mln ludności. Wśród niej Uzbegy stanowią 72%, Rosjanie 8,3%, Tadżycy 4,8%, Kazachowie 4,1%, Turkmeni 4%, Tatarzy 2,3%. Uzbekistan jest najbardziej zaludnioną republiką Azji Środkowej, ponadto mniejszość uzbecka żyje w sąsiednim Kirgistanie i Tadżykistanie. Uchodzi za najbardziej stabilny kraj regionu i pragnie odgrywać rolę lokalnej potęgi. Uzbekistan, uznając rolę i miejsce Rosji w świecie, prowadzi politykę tworzenia własnych struktur ponadnarodowych¹⁹⁰.

Najbardziej znaczącym krajem Wspólnoty i jego głównym ogniwem jest Federacja Rosyjska. Rosyjski potencjał militarny i gospodarczy – mimo słabszej pozycji niż w przeszłości – stanowi główną siłę integracji w ramach WNP. Rosja jest pomysłodawcą i motorem inicjatyw wspólnotowych. Inni członkowie WNP albo je akceptują, albo stosują bierny opór, podpisując dokumenty WNP i składając deklaracje bez pokrycia lub też odrzucają zbyt daleko idące pomysły Rosji¹⁹¹. Od 1993 r. w polityce zagranicznej Rosji dominuje założenie, iż cały obszar byłego ZSRR stanowi sferę żywotnych interesów Rosji, której przypada szczególna rola i odpowiedzialność za utrzymanie na tym terenie pokoju i porządku.

Wspólnota Niepodległych Państw postrzegana jest często jako kontynuacja ZSRR czy też próba przywrócenia formy i istoty tego państwa. Jest to o tyle słuszne, iż Rosja za główny cel polityki państwa wobec Wspólnoty uznaje stworzenie zintegrowanego politycznie i gospodarczo stowarzyszenia państw pod kierownictwem Rosji, zdolnego zająć znaczącą pozycję we wspólnocie międzynarodowej, zwłaszcza na terenie Azji i Europy¹⁹². Rosja, pomimo kryzysu lat dziewięćdziesiątych, pozostaje ważnym podmiotem stosunków międzynarodowych i jedynym mocarstwem wśród byłych republik ZSRR i posiada swoje interesy we wszystkich krajach, które tworzyły w przeszłości ZSRR. Uznaje się niekiedy, iż Rosja nie ma szans na poprawę pozycji międzynarodowej, jeśli wcześniej nie doprowadzi do reintegracji większości byłych republik radzieckich¹⁹³. Rozpad ZSRR jest odbierany w Rosji jako porażka, a część elit politycznych nie może pogodzić się z utratą znacznej części terytoriów i wpływów. Jest to zachowanie obecne nie tylko w Rosji, ale także i w innych krajach, które odczuwały znaczne kompleksy z racji utraconych wpływów mocarstwowych. Poszukują one aktywnie różnorodnych możliwości wzmocnienia swoich wpływów na tradycyjnych obszarach (rosyjska „bliska zagranica”, brytyjska „Wspólnota narodów”, francuska „strefa frankońska”) z pomocą nowych mechanizmów¹⁹⁴. Należy pamiętać

¹⁸⁹ Por. *Tadżykistan*, pod red. T. Bodio, Warszawa 2002, s. 147–182, 552–557; C. Mojsiewicz, op.cit., s. 56–60.

¹⁹⁰ Por. *Uzbekistan*, pod red. T. Bodio, Warszawa 2001, 375–387; C. Mojsiewicz, s. 60–63.

¹⁹¹ J. Darczewska, A. Sarna, *Siły przyciągania, siły odpychania*, „Polityka” [17.04] 2000, nr 17, s. 43.

¹⁹² K. Lastawski, *Kształtowanie nowej tożsamości rosyjskiej polityki zagranicznej*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 108.

¹⁹³ W. Materski, *Dyskusje w Rosji wokół nowej formuły państwa*, [w:] *Państwo w transformacji...*, s. 82.

¹⁹⁴ M. Dobroczyński, *Stulecie...*, s. 74.

także, iż rozpad ZSRR był wielką tragedią dla wielu milionów obywateli ZSRR. Badania socjologiczne potwierdzają, iż rozpad imperium spowodował głęboki szok w świadomości społecznej. Dwie trzecie ogółu badanych w latach 1992–1993 nie mogło się pogodzić z likwidacją Związku Radzieckiego. Jednocześnie jednak społeczeństwo rosyjskie realistycznie oceniało sytuację, co wyrażało się w fakcie, że jedynie 20% badanych było zwolennikami restauracji poprzedniego państwa¹⁹⁵.

Pomimo iż usprawiedliwione może być podejście do WNP jako próby odbudowy pozycji Rosji, to powstanie WNP jest przede wszystkim sposobem dostosowania się do panujących obecnie w świecie form organizowania się państw. Procesy integracyjne powszechnie są uznawane za najbardziej efektywną drogę do rozwiązywania czy regulowania wielu problemów, przede wszystkim problemów gospodarczych. WNP, obok problemów natury politycznej, stanowi reakcję na wymagania rynku światowego i obowiązujących w nim zasad. W okresie zaostrzającej się konkurencji regionalna integracja jest najlepszą drogą sprzyjającą sprostaniu wyzwaniom współczesnego świata. Zgodnie z ideą regionalizacji ściślejsze, a często głęboko sformalizowane związki nawiązują między sobą państwa znajdujące się w bliskości geograficznej lub kulturowej. Pojawiają się systemy stałych konsultacji, konferencji regionalnych, sojusze, organizacje, ugrupowania normujące prawa regionalne. Rozwój regionalizmu jest wyrazem przekonania, że państwo nie jest w stanie samodzielnie zaspokoić swoich potrzeb. Czynnikiem sprzyjającym integracji są komplementarność gospodarek, a także więzi kulturowe, religijne i historyczne. Celem integracji regionalnej jest eliminowanie barier utrudniających komunikację i współpracę oraz rozwój społeczno-gospodarczy regionu¹⁹⁶. Rozpatrując w tym kontekście integrację państw postradzieckich w ramach WNP, można uznać, iż jest to przejaw światowych trendów cywilizacyjnych charakterystycznych nie tylko dla obszaru byłego ZSRR, a nie tylko dążenie Rosji do utrzymania swojej dominacji w regionie.

Wspólnota Niepodległych Państw stała się ważnym atutem w rosyjskiej polityce zagranicznej i wewnętrznej oraz narzędziem wypełniania celów geostrategicznych. Podstawowe cele strategii polityki zagranicznej Rosji wobec Wspólnoty Niepodległych Państw to utrzymanie przywództwa, zachowanie rosyjskiej obecności wojskowej oraz obrona praw i interesów ludności rosyjskiej na ich terenie. Rosja uznała cały obszar poradziecki za swoją żywotną strefę interesów. Dąży do zachowania spójności swojej przestrzeni gospodarczej i wojskowej, co ułatwiają jej środki gospodarcze oraz liczne skupiska ludności rosyjskiej w nowych państwach¹⁹⁷. Rosja domaga się też uznania przez społeczność międzynarodową swojego prawa do ingerencji w spory i konflikty zbrojne, które zagrażają jej żywotnym interesom¹⁹⁸. Moskwa zażądała, aby OBWE i ONZ przyznały wojskom rosyjskim wysyłanym w rejony konfliktów i na zewnętrzne granice poszczegół-

¹⁹⁵ W. Marciniak, op.cit., s. 202.

¹⁹⁶ E. Polak, *Regionalna integracja – przeciwieństwo czy etap procesu globalizacji?*, [w:] *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, pod red. B. Fijałkowskiej i A. Żukowskiej, Warszawa 2002, s. 277.

¹⁹⁷ K. Łastawski, op.cit., s. 107–108.

¹⁹⁸ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, op.cit., s. 145.

nych republik status sił pokojowych, mających międzynarodową legitymizację. Chodziło o polityczne, a także finansowe wsparcie takich przedsięwzięć¹⁹⁹.

Realizm polityczny rosyjskich elit rządzących sprawia, że zdają sobie one sprawę, iż prosta odbudowa imperium rosyjskiego w granicach byłego ZSRR nie wydaje się realna. Nie sprzyja temu sytuacja międzynarodowa ani tendencje ujawniające się w nowo powstałych krajach. Można sądzić, że ani Rosja, ani związane z nią kraje WNP nie powrócą już do kształtu stosunków wzorowanych na przeszłości. Stąd głównym realnym celem stało się stworzenie szerokiej rosyjskiej strefy wpływów, do której stworzenia istnieją ciągle sprzyjające warunki. Zbliżony jest charakter elit sprawujących władzę w nowo powstałych krajach, silna jest pamięć więzi ekonomicznych, mocna pozycja elementów kultury rosyjskiej (język) i istnieje znacząca mniejszość rosyjska, która może pełnić wielorakie funkcje wspierające²⁰⁰. Działania reintegracyjne Rosji na terenie państw Wspólnoty cechuje pragmatyzm. Po niepowodzeniach modelu integracyjnego całej Wspólnoty Rosja większe znaczenie zaczęła przykładać do stosunków bilateralnych, do zacieśniania związków z wybranymi państwami, głównie z Białorusią, Kazachstanem i Kirgistanem. WNP nie funkcjonuje w rzeczywistości w sposób wyraźnie multilateralny. Wielostronny charakter mają decyzje i spotkania przywódców, uzgodnienia różnego rodzaju. Jednakże w praktyce decydujące są stosunki dwustronne pomiędzy poszczególnymi państwami członkowskimi. Niedoskonałość mechanizmów i procedur integracyjnych w ramach WNP skłania Rosję do zawierania układów dwustronnych w celu ugruntowania stosunków wzajemnej współzależności, które dla słabszych partnerów mogą oznaczać zwyczajną zależność. W polityce Rosji wobec krajów „bliskiej zagranicy” nastąpiło odejście od wielostronnej współpracy politycznej realizowanej w ramach WNP na rzecz stosunków bilateralnych. W ramach takich dwustronnych relacji Rosja odwołuje się głównie do narzędzi ekonomicznych i militarnych²⁰¹. W stosunkach między Moskwą a państwami WNP ukształtowały się trzy zasadnicze relacje:

- bliskiej współpracy (Białoruś, Kazachstan, Kirgistan), a nawet prób ścisłej integracji (Białoruś),
- dystansowania się wobec przywództwa Federacji Rosyjskiej (Ukraina),
- drogi pośredniej, obejmującej większość państw Wspólnoty²⁰².

Najważniejszą sferę działania państw WNP stanowią powiązania gospodarcze. Powodują one jednocześnie najwięcej problemów w ułożeniu równoprawnej współpracy oraz współdziałania. Kwestia kontynuacji współpracy gospodarczej między byłymi republikami radzieckimi została dostrzeżona już w chwili powołania. Celem WNP była m.in. pomoc republikom, które wchodziły dotąd w skład jednolitego obszaru gospodarczego – ZSRR, w ustanowieniu nowych zasad gospodarowania. W porozumieniu zawartym w Puszczy Białowieskiej oraz w deklaracji almackiej umieszczono jedynie krótki zapis o koordynacji współpracy w dziedzinie tworzenia wspólnej przestrzeni gospodarczej. Pierwsze porozu-

¹⁹⁹ S. Bieliń, *Geopolityczne uwarunkowania nowej tożsamości Rosji*, [w:] *Nowa tożsamość...*, s. 86.

²⁰⁰ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, op.cit., s. 144.

²⁰¹ Por. K. Pełczyńska-Nałęcz, *Rosja*, Raport 2001 OSW, część I, s. 6, www.osw.waw.pl.

²⁰² K. Łastawski, op.cit., s. 108.

mienia zawarto już w lutym 1992 r. na spotkaniu przywódców państw WNP w Mińsku. Zobowiązano się wówczas do tworzenia warunków sprzyjających współpracy. Zawarto m.in. układ paliwowo-energetyczny oraz powołano Radę WNP do spraw energii elektrycznej w celu ochrony wspólnej przestrzeni energetycznej. W marcu 1992 r. zawarto umowę w kwestii wspólnej polityki celnej i podatkowej oraz współpracy dotyczącej dziedziny naukowo-technicznej. Ważnym wydarzeniem było powołanie 6 lipca 1992 r. na szczycie w Moskwie nowego organu Wspólnoty – Trybunału Gospodarczego WNP, do którego miało należeć rozstrzyganie ewentualnych sporów w kwestii gospodarczej między członkami Wspólnoty²⁰³. We wrześniu 1993 r. w Moskwie państwa WNP podpisały porozumienie o Unii Gospodarczej WNP wprowadzonej w trzech etapach:

- utworzenie stowarzyszenia wolnego handlu,
- unia celna,
- wspólny rynek towarów, kapitału i siły roboczej.

Zakończeniem procesu integracji w sferze gospodarczej miało być utworzenie unii walutowej²⁰⁴.

Formalne ustanowienie Unii Gospodarczej nastąpiło w drugiej połowie 1994 r. W tym czasie powołano do życia Międzypaństwowy Komitet Ekonomiczny, który miał pełnić rolę koordynatora integracji gospodarczej WNP. Budowę zintegrowanego obszaru gospodarczego zamierzano rozpocząć od utworzenia unii celnej. Od stycznia 1996 r. w jej skład wchodziły cztery kraje: Rosja, Białoruś, Kazachstan, Kirgistan. Pięć państw: Ukraina, Uzbekistan, Gruzja, Turkmenistan i Azerbejdżan, zgłosiło sprzeciw wobec idei unii walutowej, celnej i płatniczej. Świadczyć to może o tym, że większość byłych republik nie jest zainteresowana obecnie zacieśnianiem więzi gospodarczych w ramach Wspólnoty oraz że jest nią ona bardziej z nazwy niż z prawdziwego zdarzenia. Tendencje integracyjne są bardziej widoczne w dokumentach niż w realiach politycznych. Specyfiką WNP jest fakt, że najsilniejszy wpływ na rozmiary współpracy pomiędzy krajami ma ciągle jeszcze czynnik rządowy, a więc decyzje i uzgodnienia państwowe. Mechanizm wolnorynkowy często pełni rolę drugoplanową wobec takich uzgodnień²⁰⁵.

Moskwa dla byłych republik związkowych pozostaje najważniejszym partnerem ekonomicznym. Słabe gospodarki krajów są uzależnione od Rosji. Rosja jest głównym dostawcą gazu, ropy i produktów naftowych oraz energii elektrycznej. Cechą łączącą wszystkie republiki jest uzależnienie ich gospodarek od wymiany z Rosją. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych ukraińska prasa ekonomiczna zakładała, że gdyby doszło do całkowitego zerwania współpracy pomiędzy krajami WNP, produkcja Rosji spadłaby do 65%, ale Ukrainy do zaledwie 15–16%²⁰⁶. Konieczność utrzymania więzi gospodarczych między byłymi republikami jest jedną z najważniejszych przyczyn trwania Wspólnoty. Poza deklarowanym przez liderów państw WNP partnerstwem z Rosją istnieje świadomość niezbędności

²⁰³ C. Mojsiewicz, op.cit., s. 65.

²⁰⁴ E. Zieliński, op.cit., s. 253.

²⁰⁵ M. Dobroczyński, *Międzynarodowa...*, s. 134.

²⁰⁶ J. Darczewska, A. Sarna, op.cit., s. 44.

powiązań z nią. Dzięki związkom z gospodarką Rosji funkcjonują całe regiony i gałęzie przemysłu nowych państw. Brak tej współpracy doprowadziłby do poważnych zakłóceń w działalności przemysłowej w Rosji, ale też oznaczałby prawdziwą katastrofę całych sektorów przemysłu w byłych republikach ZSRR. Oznacza to znaczne uzależnienie państw WNP od Rosji, które jest tym większe iż kraje WNP są w wysokim stopniu zadłużone wobec Rosji²⁰⁷. Dlatego też pomimo niektórych tendencji odśrodkowych doniosłość Rosji jako głównego partnera gospodarczego nie budzi znaczących oporów. Dla sfery relacji narodowych oznacza to m.in. utrzymywanie języka rosyjskiego jako instrumentu wszechstronnych kontaktów, utrwalenia bądź rekonstrukcji szerokiej współpracy kulturalnej, naukowej i edukacyjnej z ważniejszymi ośrodkami Federacji Rosyjskiej, akceptację zasięgu telewizji centralnej (moskiewskiej) itd. Jest to zachowanie wielu ważnych kanałów dominacji rosyjskiej cywilizacji na przeważającej części obszaru Wspólnoty przy wzmacnianiu własnej państwowości i narodowej kultury, przy coraz większym napływie dorobku obcych kultur ze świata zewnętrznego: z USA, Europy i niektórych państw Azji²⁰⁸.

Wydaje się, że kluczem do dalszego rozwoju WNP będą kwestie ekonomiczne. Uznaje się, że tempo i jakość integracji będzie przede wszystkim zależeć od sukcesów gospodarczych w Rosji. Pomyślny rozwój gospodarczy może przyciągać nowe państwa do współpracy na zasadzie dobrowolności²⁰⁹. Poprawa koniunktury gospodarek WNP i przejście do fazy wzrostu może stworzyć lepsze materialne podstawy integracji wewnątrz Wspólnoty. Zrekonstruowana produkcja przemysłowa winna dostarczać towary, które będą adekwatne do zapotrzebowania modernizujących się społeczeństw. Na tym gruncie można liczyć na trwałe, autentyczne, rynkowe zainteresowanie obrotami z partnerami – uczestnikami WNP. W przeciwnym razie inni partnerzy zagraniczni, a więc ci zewnętrzeni, okażą się bardziej atrakcyjni. Słaba wydolność gospodarki Rosji oddziałuje na jakość i trwałość inspirowanych przez Rosję politycznych powiązań wśród państw WNP, zróżnicowanych pod wieloma względami, lecz podobnie zainteresowanych w priorytetowej mierze przyspieszonym postępem ekonomicznym²¹⁰. Słabości gospodarcze Rosji negatywnie wpływają na stan współpracy pomiędzy państwami WNP. Inwestycje państw zachodnich w krajach WNP osłabiają pozycję Rosji wśród krajów WNP. Strategicznym celem Rosji pozostaje stworzenie jednolitego organizmu gospodarczego na obszarze byłego ZSRR. Aby ten cel osiągnąć, winna najpierw nastąpić poprawa sytuacji ekonomicznej w Rosji. Integracja w ramach WNP wymaga dużych nakładów finansowych. Za wysiłkiem finansowym Rosji na rzecz reintegracji państw WNP opowiadają się zarówno rosyjscy politycy, jak i naukowcy i eksperci. Uznają oni, iż dla polityki finansowania przez Rosję procesu reintegracji nie ma alternatywy i że już w niedalekiej przyszłości koszty te przyniosą zysk w postaci zajęcia mocnych pozycji w międzynarodowych stosunkach politycznych i gospodarczych²¹¹. Jakość i trwałość

²⁰⁷ Ibidem, s. 44.

²⁰⁸ M. Dobroczyński, op.cit., s. 136–137

²⁰⁹ C. Mojsiewicz, op.cit., s. 82.

²¹⁰ M. Dobroczyński, op.cit., s. 138.

²¹¹ W. Materski, op.cit., s. 84.

procesów integracyjnych w ramach WNP będzie więc zależała od sukcesu reform gospodarczych w Rosji.

Szczególne miejsce w relacjach między państwami WNP zajmują powiązania militarne. Utrzymanie obecności wojskowej w byłych republikach ZSRR Federacja Rosyjska od początku traktowała jako strategiczną konieczność i podwaliny pod przyszły sojusz. Rosja jednostronnie przyznała sobie monopol na odgrywanie roli arbitra i gwaranta stabilności przestrzeni poradzieckiej. Uznaje się jednak niezastąpiony charakter rozjemczych i pojednawczych funkcji armii rosyjskiej, żadna bowiem organizacja ani też grupa państw nie mogła zastąpić rosyjskich wysiłków w utrzymaniu stabilności w specyficznej przestrzeni geostrategicznej²¹². Pod koniec bytu państwowego Związku Radzieckiego siły zbrojne tego państwa liczyły 3,4 mln żołnierzy rozrzuconych w różnych częściach świata. Po rozwiązaniu ZSRR Rosja przejęła kontrolę nad siłami zbrojnymi stacjonującymi w byłych republikach. Istotnym problemem militarnym była kwestia strategicznej broni jądrowej rozmieszczonej w byłych republikach ZSRR: Ukrainie, Kazachstanie i Białorusi. Z powodu postępujących procesów dezintegracyjnych i groźby utworzenia nowych państw dysponujących bronią nuklearną celem działań Stanów Zjednoczonych i państw zachodnioeuropejskich stało się osiągnięcie pewności, że jedynym legalnym dysponentem postradzieckich arsenałów nuklearnych będzie Rosja. Cele polityki amerykańskiej były zbieżne z dążeniami Federacji Rosyjskiej, która będąc w świetle prawa międzynarodowego sukcesorem ZSRR, utrzymywała, że posiada niepodważalne prawo do całej broni nuklearnej pozostającej po ZSRR²¹³.

Członkowie WNP postanowili zachować wspólną przestrzeń powietrzną, wspólnie nią zarządzać i wspólnie sprawować kontrolę nad bronią atomową. Członkowie WNP zgodzili się na powołanie dowództwa sił zbrojnych WNP²¹⁴. W maju 1992 r. w Taszkencie zawarto układ o bezpieczeństwie zbiorowym, do którego przystąpiło sześć państw WNP: Rosja, Kazachstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tadżykistan i Armenia. Układ zakładał wzajemną pomoc w razie napaści i groźby użycia siły. Nie wszedł jednak w życie z powodu przedłużającej się procedury ratyfikacyjnej. W maju 1992 r. prezydent Borys Jelcyn wydał dekret o utworzeniu Armii Rosyjskiej wyodrębnionej z sił Wspólnoty Niepodległych Państw. Powołane zostało Ministerstwo Obrony i cała rosyjska struktura organizacyjno-dowódcza. W lipcu 1992 r. również w Taszkencie podjęto decyzje o utworzeniu oddziałów pokojowych i sił rozjemczych WNP. O ich operacyjnym wykorzystaniu miała decydować Rada Szefów Państw na wniosek państw zaangażowanych w konflikt²¹⁵. Koncepcja międzynarodowych sił pokojowych WNP – dla których Rosja zabiegała o status sił pokojowych ONZ – poniosła porażkę i sił takich nie udało się stworzyć ani w przypadku konfliktu w Gruzji (rosyjskie siły rozjemcze zostały utworzone na bazie 345 Pułku Powietrzno-Desantowego), ani konfliktu azersko-ormiańskiego. W konflikcie Gruzinów z Abchazami

²¹² S. Bieleni, *op.cit.*, s. 85–86.

²¹³ Por. J. Kozakiewicz, *op.cit.*, s. 216.

²¹⁴ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 253.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 254.

i Osetyńczykami Rosja wsparła separatystów by wymusić zgodę Gruzji na przystąpienie do WNP i rozmieszczenie na terytorium tego kraju swoich baz wojskowych²¹⁶. Gruzini dążą do zamknięcia rosyjskich baz wojskowych w Gruzji i ograniczają swoją współpracę wojskową z Rosją, deklarując wolę członkostwa w NATO²¹⁷.

Mimo deklaracji nie powstały także Zjednoczone Siły Zbrojne WNP. Nie osiągnięto jednomyślności w wielu kluczowych kwestiach i nowe państwa nie były zainteresowane utrzymywaniem tego tworu. W 1993 r. Rosja przekształciła Naczelne Dowództwo Zjednoczonych Sił w Sztab do spraw Koordynacji Współpracy Wojskowej Państw WNP. Skoncentrował się on przede wszystkim na ochronie granic zewnętrznych WNP, zachowaniu systemu obrony powietrznej i systemu ostrzegania o ataku rakietowym, a także systemu kontroli przestrzeni kosmicznej²¹⁸. Czynniki militarny predestynuje Rosję do roli przywódcy w regionie. Jednakże problematyka współpracy wojskowej wywołuje istotne kontrowersje. Dla większości państw WNP istotne stało się także nawiązanie stosunków politycznych i wojskowych z państwami Zachodu. Ukraina, Mołdawia, Azerbejdżan i Gruzja wprost manifestują swoje dążenia do zacieśnienia stosunków z Sojuszem Północnoatlantyckim. Kwestie militarne, z uwagi na potencjał Rosji, są istotnym elementem nacisku na kraje WNP. Porażki militarne Rosji poniesione podczas interwencji w Czeczenii stanowią jednak dodatkowy bodziec do zwiększania samodzielności i brak obaw przed interwencją wojskową Rosji.

Ocenia się, że WNP nie była i nadal nie jest organizacją działającą w sposób jednolity i sprawny. Integracja krajów WNP jest powolna i brakuje zrozumiałej i akceptowanej przez wszystkie podmioty koncepcji integracji. Wspólnotę charakteryzuje „produkcja” licznych dokumentów, które nie wpływają na rzeczywistość i nie przyciągają państw członkowskich²¹⁹. Barrierami na drodze do porozumień integracyjnych są aspiracje niepodległościowe nowych państw i obawy przed dominacją Rosji. Brak wymiernych korzyści z dobrego funkcjonowania WNP powoduje poszukiwanie alternatywnych rozwiązań. WNP jest wielkim obszarem i organizmem. Poszukiwania idą w kierunku powoływania mniejszych struktur organizacyjnych. Takimi strukturami są m.in. związek państw, w skład którego wchodzi Gruzja, Ukraina, Uzbekistan, Azerbejdżan i Mołdawia (tzw. GUUAM), oraz Środkowoazjatycki Związek Regionalny powołany przez Kazachstan, Kirgizję, Uzbekistan i Tadżykistan²²⁰. Także politycy rosyjscy poszukują nowych form integracji obszaru postradzieckiego, koncentrując się przede wszystkim na stosunkach bilateralnych z poszczególnymi państwami, szczególnie zaś z Białorusią, Ukrainą, Kazachstanem, Armenią i Mołdawią. Powoduje to, iż WNP coraz bardziej traci znaczenie i staje się tworem „iluzorycznym”.

Rosja dąży przede wszystkim do wzmacniania związków z Białorusią, Ukrainą i Kazachstanem. Jest to tendencja zrozumiała, gdyż w państwach tych mieszka

²¹⁶ J. Darczeńska, A. Sarna, *op.cit.*, s. 46.

²¹⁷ C. Mojsiewicz, *op.cit.*, s. 44.

²¹⁸ J. Darczeńska, A. Sarna, *op.cit.*, s. 46.

²¹⁹ C. Mojsiewicz, *op.cit.*, s. 70–71.

²²⁰ Por. J. Darczeńska, A. Sarna, *op.cit.*, s. 46.

ponad trzy czwarte rosyjskiej diaspory, a ponadto wszystkie trzy są praktycznie dwujęzyczne: Ukraina i Białoruś ze względu na bliskie pokrewieństwo języków wschodniosłowiańskich, a Kazachstan ze względu na nadal wysoki odsetek ludności rosyjskojęzycznej. Ponadto na Białorusi i na Ukrainie poczucie odrębności narodowej, religijnej i etnicznej nie jest tak silne, jak w regionie Kaukazu czy Azji Środkowej. Tendencje promoskiewskie są tam najsilniejsze.

Najbardziej skomplikowane stosunki łączą Rosję z Ukrainą. Ziemie ukraińskie i rosyjskie są ze sobą powiązane pod względem ekonomicznym, komunikacyjnym i etnicznym. Istnieją silne więzi rodzinne, kulturowe i językowe pomiędzy dwoma państwami. Ukraiński problem ma szczególne znaczenie dla Rosjan. Z powodów historycznych i kulturowych Rosjanie odnoszą się z większą niechęcią do niepodległości Ukrainy niż do suwerenności jakiegokolwiek innej republiki poradzieckiej²²¹. Proklamowanie niepodległości Ukrainy stanowiło najtrudniejsze wyzwanie dla Rosji.

Kontrowersje od początku rozpadu ZSRR budził problem statusu WNP. Politycy rosyjscy uznawali WNP za stadium procesu reintegracyjnego. Natomiast politycy ukraińscy zakładali, że nie powinna ona być niczym innym, jak tylko luźną strukturą w pełni niepodległych państw, rodzajem międzynarodowego forum wielostronnych konsultacji i dialogu. Ukraina konsekwentnie, od chwili powstania WNP, odmawiała uczestnictwa w procesach instytucjonalizowania form współpracy w jej ramach²²². Politycy ukraińscy, dystansując się od WNP i od Rosji, prowadzili jednocześnie akcję propagandową, głosząc hasła konieczności integracji z Zachodem i Sojuszem Północnoatlantyckim. W deklaracjach politycznych strategicznym celem Ukrainy pozostaje współpraca z Unią Europejską i NATO.

Po uzyskaniu suwerenności państwowej przez Ukrainę sfera stosunków ukraińsko-rosyjskich pełniła poniekąd rolę czynnika zastępczego wobec trudności wewnętrznych państwa. Budując atmosferę zagrożenia zewnętrznego, ukraińskie elity władzy stymulowały poczucie więzi społecznej i wspólnoty narodowej. Dawały także iluzję sukcesu na międzynarodowej scenie politycznej²²³. Niezależnie jednak od wymiaru propagandowego stosunki rosyjsko-ukraińskie rozwijały się dość poprawnie, co wydaje się świadczyć, że deklarowany konflikt polityczny nie ma istotnych podstaw i nie dotyczy obydwu społeczeństw. Znacząca część społeczeństwa ukraińskiego czuje się rozczarowana, a nawet oszukana przez elity polityczne, z powodu braku zapowiadanego związku przyczynowego między osiągnięciem przez Ukrainę statusu niepodległego państwa a jakością życia obywateli. Maleje ta część ukraińskiego społeczeństwa, dla której ukraińska państwowość i niepodległość są wartościami samoistnymi i stanowią ważne elementy autoidentyfikacji, a rośnie liczba osób, które niełatwo przekonać, z jakich powodów Ukraina powinna odrzucić propozycje reintegracyjnych kompromisów i nie godzić się na pomniejszenie swojej suwerenności²²⁴. Wpływ na postawy

²²¹ S. Bieliń, *op.cit.*, s. 81.

²²² J. Kozakiewicz, *op.cit.*, s. 61

²²³ *Ibidem*, s. 300.

²²⁴ *Ibidem*, s. 298.

społeczne ma także ostrożny stosunek państw Europy Zachodniej do deklaracji ukraińskich. UE uznała, że bez reform wewnętrznych na Ukrainie nie powinno się myśleć o rozpoczęciu rozmów o stowarzyszeniu, i dlatego dystansuje się od podejmowania istotniejszych zobowiązań²²⁵.

W 2000 r. nastąpił prorosyjski zwrot w polityce Ukrainy, który powoduje, że coraz realniejsza staje się koncepcja reintegracji (głównie ekonomicznej) z Rosją. Rosja to najważniejszy partner Ukrainy, a wzrost eksportu do Rosji był w 2000 r. jednym z powodów pierwszego w dziesięcioletniej historii Ukrainy wzrostu gospodarczego. Rosja jest też głównym uczestnikiem prywatyzacji przemysłu ukraińskiego. Pozytywne aspekty współpracy z Rosją osłabiają argumenty politycznych przeciwników zbliżenia z tym krajem, których postulaty niezależności od Rosji przy wciąż niewielkim zaangażowaniu Zachodu na Ukrainie tracą na atrakcyjności²²⁶.

Z powodów kulturowych, prestiżowych, a także strategicznych Rosja dąży do współpracy i integracji z Białorusią. W przeciwieństwie do Ukrainy Białoruś jest państwem, które deklaruje gotowość do daleko idącej integracji politycznej i ekonomicznej z Federacją Rosyjskiej przy zachowaniu formalnej państwowości. W przypadku Białorusi przyczyną uzależnienia jej od Rosji są względy gospodarcze, prorosyjskość jej elit władzy oraz tradycja silnych związków z Rosją²²⁷. W kwietniu 1995 r. w Moskwie prezydenci Rosji i Białorusi podpisali umowę o stworzeniu Stowarzyszenia Rosji i Białorusi. Oba kraje zachowały suwerenność i integralność terytorialną, konstytucję, flagę i hymn. Powołano wspólne struktury: Radę Najwyższą z udziałem prezydentów, premierów i szefów parlamentów. Powstało też Zgromadzenie Parlamentarne. Stowarzyszenie miało koordynować politykę obronną, zagraniczną i gospodarczą obu krajów. W dniu 23 maja 1997 r. prezydenci obu państw podpisali w Moskwie statut Związku Białorusi i Rosji. Umowa zjednoczeniowa przewidywała, że:

- oba państwa tworzą konfederację, kierowaną przez Najwyższą Radę Państwa (NPR), złożoną z przywódców obu państw, zachowując suwerenność i tożsamość narodową,
- do 2005 r. przewidywano wprowadzenie jednolitej waluty, zharmonizowanie ustawodawstwa oraz polityki podatkowej, celnej, granicznej i obronnej, utworzenie wspólnego rynku papierów wartościowych,
- NPR będzie powoływała organy konfederacji oraz zatwierdzała wspólny budżet i umowy międzynarodowe. Ma przysługiwać jej także ograniczone prawo do wydawania dekretów, rezolucji oraz dyrektyw. Radą rotacyjnie kierować będą przywódcy obu krajów; a każdemu z nich przyznano prawo weta,
- powstanie dwuizbowy parlament, który ma pomagać w ujednolicaniu prawa obu państw. W skład Izby Związkowej wejdą delegaci z parlamentów Rosji i Białorusi,

²²⁵ P. Wołowski, op.cit., s. 1.

²²⁶ A. Sarna, *Ukraina: problemy współpracy gospodarczej z Rosją*, OSW z dn. 2 sierpnia 2001, s. 1, www.osw.waw.pl.

²²⁷ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, op.cit., s. 145; S. Bieliński, op.cit., s. 82.

- Rosja i Białoruś połączą swoje systemy bankowe,
- oba państwa pozostaną oddzielnymi podmiotami w ONZ oraz w innych instytucjach międzynarodowych²²⁸.

Podpisanie układu o unii państwowej Rosji i Białorusi potraktowano w światowych, w tym także w polskich mediach jako świadectwo mocarstwowych zaędów Rosji i dążenie do odbudowy ZSRR. W rzeczywistości do stworzenia „unii” doszło bardziej na życzenie elit rządzących w Mińsku²²⁹. Koszty ekonomiczne, których główny ciężar ponosiła Rosja, przerastały korzyści z integracji obu państw i Rosja starała się w swojej polityce maksymalnie ograniczyć koszty utrzymującej się zależności ekonomicznej Białorusi, co wpływało na tempo i jakość procesów integracyjnych. Dlatego też po podpisaniu układu stopień integracji obu państw pozostał niski i pojawiała się więcej deklaracji i zapowiedzi niż ich realizacji. Dopiero po objęciu urzędu prezydenckiego przez Władimira Putina w 2000 r. nastąpiła zmiana w polityce Moskwy dotycząca procesu integracji. Strona rosyjska zrezygnowała ze strategii „działań pozornych”, które nie wносиły w proces integracji nic nowego. W sierpniu 2002 r. podczas spotkania prezydentów obu państw Władimir Putin przedstawił propozycje strony rosyjskiej, dotyczące kształtu przyszłego państwa związkowego. Pierwsza z nich zakładała utworzenie na bazie konstytucji Federacji Rosyjskiej wspólnego państwa federalnego. Drugi projekt przewidywał integrację obu państw na wzór Unii Europejskiej ze wspólnym parlamentem na czele. Obydwie te propozycje spotkały się ze sprzeciwem białoruskiego prezydenta Aleksandra Łukaszenki najprawdopodobniej ze względu na fakt, że oznaczają ograniczenie jego władzy. Prezydent Białorusi oskarżający wcześniej stronę rosyjską o opóźnianie procesów integracyjnych odrzucił możliwość dialogu z Rosją²³⁰. Paradoxem jest, iż oziębienie stosunków rosyjsko-białoruskich i zahamowanie prac nad państwem związkowym jest przede wszystkim wynikiem obaw prezydenta Białorusi Aleksandra Łukaszenki przed zmniejszeniem zakresu swojej władzy. Wydaje się, że proces łączenia obu państw jest nieunikniony, a postawa białoruskiego prezydenta jest staraniem o maksymalne wzmocnienie swojej pozycji przed koniecznymi ustępstwami wobec Rosji.

Kazachstan jest państwem, które pozytywnie odnosi się do koncepcji przywrócenia unijnych więzi z Rosją pod warunkiem zachowania suwerennej państwowości. Jednakże w mniejszym stopniu dopuszcza do tego, by Rosja decydowała, jaką ma prowadzić politykę. Rosja i kraje WNP decydują o głównych kierunkach polityki zagranicznej. Po uzyskaniu niepodległości okazało się, że formujące się od stuleci powiązania ekonomiczne, kulturowe i naukowe z Rosją skutkują silnym inercyjnym oddziaływaniem na wewnętrzne życie państwa. Rodzą także tendencje do reintegracji obszaru poradzieckiego. Odbiciem tych tendencji był zgłoszony w 1994 r. przez Nurułana Nazarbajewa projekt utworzenia Związku Euroazjatyckiego. Zaproponowano wówczas model reintegracji uwzględniający

²²⁸ C. Mojsiewicz, op.cit., s. 38–39.

²²⁹ S. Bielen, op.cit., s. 82.

²³⁰ Por. R. Poborski, *Kryzys integracyjny w Związku Białorusi i Rosji*, OSW z dn. 22 sierpnia 2002 r., s. 1–2, www.osw.waw.pl.

doświadczenia WNP. Projekt ten spotkał się z niechętnym przyjęciem elit WNP (prezydent Rosji, Borys Jelcyn uznał go za przedwczesny), ale przyczynił się do postrzegania Kazachstanu jako zwolennika ścisłej integracji²³¹. Prezydent tego kraju jest stałym uczestnikiem spotkań liderów WNP, a Kazachstan jest uczestnikiem większości inicjatyw integracyjnych w ramach WNP, m.in. unii celnej utworzonej przez Rosję, Białoruś, Kazachstan i Kirgizję. Dobry klimat współpracy Rosji i Kazachstanu w ramach WNP doprowadził do uregulowania niektórych istotnych kwestii spornych, m.in. do zawarcia ważnego porozumienia o podziale dna Morza Kaspijskiego, w którego północnej części przebiega granica między Kazachstanem a Rosją.

Sukcesem polityki zagranicznej prezydenta Władimira Putina stało się zintensyfikowanie współpracy i integracji z Białorusią, Ukrainą i Kazachstanem. Na szczycie państwa WNP w dniach 18–19 września 2003 r. państwa te powołały do życia Wspólną Przestrzeń Gospodarczą (WPG), której celem jest pogłębienie integracji i współpracy ekonomicznej i politycznej tych krajów. Porozumienie dotyczące WPG zakłada utworzenie strefy wolnego handlu, a także unii celnej i walutowej. Warto zauważyć, iż WPG jest inicjatywą niezależną od współpracy w ramach WNP.

Funkcjonowanie WNP rodzi wiele problemów. WNP jest obecnie związkiem państw o niskim stopniu integracji i nie przekształciło się w strukturę nowoczesną, potrzebną państwom członkowskim. Czy taką się stanie, będzie zależało od stanu gospodarczego, politycznego i wojskowego Federacji Rosyjskiej. Bez aktywności i inicjatyw Rosji WNP nie będzie w stanie funkcjonować. Reintegracja obszaru Wspólnoty jest procesem korzystnym głównie dla interesów narodowych Rosji i wydaje się, że w zamyśle jej twórców była nową formułą federacji państw powstałych po rozwiązaniu ZSRR. Wspólnota Niepodległych Państw traktowana była przez Rosję od początku jako swoista „dźwignia reintegracyjna”. WNP pozostaje jednak bardziej rosyjskim ideałem niż realnie istniejącą rzeczywistością polityczną lub gospodarczą. W ciągu kilku ostatnich lat Wspólnota nie przekształciła się w odpowiednik zachodnich struktur integracyjnych z powodu znaczących sprzeczności pomiędzy jej dwunastoma uczestnikami²³². Próby podejmowane przez Rosję dyktowania ugrupowaniu szerokich celów politycznych, gospodarczych i wojskowych, napotykały opór państw członkowskich.

Trudno jest porównać WNP do innych organizacji międzynarodowych. Jest organizacją oryginalną o zmieniającej się strukturze. WNP nie był i nie jest państwem ani strukturą ponadpaństwową. Dyskusyjne jest pytanie, czym jest, a czym nie jest WNP. Rosja promuje w jej ramach integrację gospodarczą, przewidującą utworzenie unii płatniczej, wspólnego rynku siły roboczej, wspólnej przestrzeni w dziedzinie naukowo-technicznej oraz informacyjnej, a także umocnienia unii celnej. Mimo zawartych między państwami WNP porozumień nie funkcjonuje między nimi ani strefa wolnego handlu w klasycznej postaci, ani też handel nie odbywa się na zasadach najwyższego uprzywilejowania. Rosja ponosi

²³¹ *Kazachstan...*, s. 376.

²³² *Federacja Rosyjska 1999–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 302.

największe koszty, wymuszane często względami politycznymi, względami współpracy w ramach WNP. Brak ustabilizowanej sytuacji politycznej i gospodarczej przestrzeni postradzieckiej powoduje ciągle dyskusje na temat przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. Jedną z prognoz głosi, że na obszarze WNP powstanie konfederacja w składzie: Rosja, Białoruś, Kazachstan, Kirgizja, Tadżykistan i Armenia. Do konfederacji przystąpić mogą także: Ukraina, Uzbekistan, Gruzja i Mołdawia. Procesom reintegracji, obok związków wynikających z historii regionu, sprzyjają stabilizacja sytuacji wewnętrznej w Rosji oraz zainteresowanie państw zachodnich utrzymaniem stabilności, szczególnie na południowych rubieżach WNP, i przeciwdziałanie dążeniom islamskich fundamentalistów do opanowania młodych postradzieckich państw.

5. Tendencje w rozwoju stosunków polsko-rosyjskich

Stosunki polsko-rosyjskie stanowią istotną część historii obu narodów. Obydwa państwa w latach dziewięćdziesiątych XX w. znalazły się w trakcie głębokich przemian, które objęły gospodarkę, stosunki polityczne, a także świat wartości, zarówno ideologicznych, jak i moralnych, oraz stosunek do innych narodów i państw.

Po wyborach parlamentarnych w czerwcu 1989 r. doszło w Polsce do radykalnego przełomu politycznego. Nastąpił upadek systemu zwanego realnym socjalizmem i rozpoczęto fundamentalne zmiany systemu politycznego i gospodarczego. Zmiany te wymagały przewartościowania zasad polityki zagranicznej i jej dostosowania do uwarunkowań wewnętrznych i przemian w ładzie międzynarodowym. Do zmian w polityce zewnętrznej należała przede wszystkim likwidacja 28 czerwca 1991 r. Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (w jej skład wchodziły: Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Rumunia, Węgry, ZSRR oraz Kuba, Mongolia i Wietnam) oraz zlikwidowanie 1 lipca 1991 r. Układu Warszawskiego, co oznaczało formalne potwierdzenie rozwiązania tzw. bloku państw socjalistycznych²³³. Istotnym czynnikiem, który wpłynął na zmianę układu wzajemnych powiązań w Europie Środkowowschodniej, był rozpad Związku Radzieckiego. Związek Radziecki po 1945 r. stał na czele jednego z sojuszy polityczno-wojskowych, jaki utworzył się w wyniku II wojny światowej i rywalizacji pomiędzy USA i krajami Europy Zachodniej a Związkiem Radzieckim. Układ stosunków ZSRR z państwami członkowskimi, m.in. z państwami Europy Środkowowschodniej, miał charakter typowo hegemoniczny. Hierarchicznie zdominowane ugrupowanie państw socjalistycznych, ze szczególnie mocno akcentowaną rolą przywódczą ZSRR, było w znacznym stopniu ujednolicone ustrojowo, ekonomicznie i ideologicznie²³⁴. Radykalne zmiany, zwłaszcza w sferze politycznej, spowodowały, że podstawowym celem krajów Europy Środkowowschodniej stało się,

²³³ R. Jakimowicz, *Zarys stosunków polsko-rosyjskich w latach 1992–1999*, Warszawa 2000, s. 1.

²³⁴ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, op.cit., s. 134.

począwszy od 1989 r., odzyskanie przez te kraje pełnej suwerenności. Rozwiązanie struktur polityczno-militarnych i gospodarczych tzw. bloku wschodniego pozwoliło tym państwom uzyskać suwerenność państwową.

Także Rosja, jeszcze jako republika związkowa w okresie istnienia ZSRR, ogłosiła deklarację suwerenności, aby ostatecznie jako państwo proklamować swą niepodległość podczas spotkania przywódców byłych republik związkowych Białorusi, Ukrainy i Rosji w Puszczy Białowieskiej. Rosja w 1992 r. stała się suwerennym podmiotem prawa międzynarodowego, który przejął wszystkie zobowiązania byłego Związku Radzieckiego.

Wprowadzenie w większości krajów Europy Środkowowschodniej demokratycznych zasad ustrojowych, zawarcie porozumień i umów dwustronnych zmieniło sytuację w tej części Europy. W nowym, zmienionym ładzie międzynarodowym Polska i Rosja musiały określić główne cele i zadania swojej polityki zagranicznej. Polska po rozwiązaniu Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) i Układu Warszawskiego uznała za podstawowe zadanie wypracowanie skutecznych procedur prowadzących do integracji politycznej, gospodarczej i w dziedzinie bezpieczeństwa ze strukturami euroatlantyckimi (NATO) i zachodnioeuropejskimi (ówczesnymi Wspólnotami Europejskimi).

Koncentracja wysiłków na legitymizowaniu opcji zachodniej nie sprzyjała początkowo wypracowaniu długofalowej koncepcji i prowadzeniu konsekwentnej polityki wobec nowych sąsiadów na wschodzie. Polska polityka zagraniczna w okresie 1989–1993 koncentrowała się przede wszystkim na potwierdzeniu niezależności w stosunkach z ZSRR, a następnie na obronie interesów bezpieczeństwa w stosunkach z Federacją Rosyjską. Wydaje się, że dominującym motywem wpływającym na działania polskiej polityki zagranicznej była obawa przed negatywną reakcją Rosji na polskie aspiracje.

Na politykę wschodnią rządu polskiego wpływ wywierały przede wszystkim złożone uwarunkowania historyczne i psychologiczno-kulturowe. Nie sprzyjało to prowadzeniu racjonalnej, nieideologicznej polityki wobec Rosji. Po rozwiązaniu ZSRR oba państwa – Rosja i Polska – znalazły się w obliczu nowego ładu międzynarodowego. Oznaczało to nie tylko zerwanie więzów ideologiczno-politycznych czy powstanie pomiędzy nimi strefy nowych, suwerennych państw, ale przede wszystkim odmienność ich orientacji geostrategicznych, nowych, ale związanych w znacznej mierze tradycyjnym pojmowaniem własnych zagrożeń i sposobów zapobiegania tym zagrożeniom²³⁵.

Spośród uwarunkowań stosunków sąsiedzkich Polski z Rosją w latach dziewięćdziesiątych na pierwszy plan wysuwały się czynniki psychologiczno-kulturowe, wynikające ze specyfiki wzajemnych relacji historycznych. Z owej specyfiki wynika fakt, że w stosunku Polski do Rosji jednym z istotnych kryteriów pozostawały swoiście emocjonalne relacje psychospołeczne. Politykę Polski wobec Rosji charakteryzowało i charakteryzuje kształtowanie stosunków dwustronnych poprzez pryzmat historycznych stereotypów.

²³⁵ B. Rychłowski, *Stosunki polsko-rosyjskie w warunkach transformacji*, [w:] *Polska–Rosja czas przewarłościowań*, pod red. S. Bielenia, Warszawa 1995, s. 22.

Literatura polska opowiada o cierpieniach narodu polskiego prześladowanego przez Rosjan. Brak jest natomiast opracowań o wielkich karierach polskich uczonych w Rosji w XIX i XX w., o Polakach-odkrywcach badających Syberię i Azję Centralną, o polskich przedsiębiorcach w Rosji, o związkach polskiej i rosyjskiej kultury w XX w.²³⁶ Współczesnemu utrwaleniu negatywnych stereotypów sprzyjają media, dziennikarze, publicyści i pisarze. Rosja jest przedstawiana jako zjawisko nie mieszczące się w demokratycznych, europejskich standardach. Kładzie się nacisk na to, co specyficzne, swoiste, niezwykle, zostaje to poddane absolutyzacji. Z publicystyki rosyjskiej wydobywa się materiały jednostronne, potwierdzające negatywne opinie; inne są przemilczane²³⁷.

Historyczny odbiór Rosji przez Polaków miał charakter recepcji zdeformowanej. Wyobrażenia o niej kształtowały się na bazie kultury symboliczno-romantycznej, istotnej dla utrzymania polskiej tożsamości narodowej w XIX i XX w. Z powodu zagrożeń egzystencjalnych ze strony Rosji zrodził się wśród Polaków silny solidaryzm narodowy, traktujący drugą stronę w kategoriach obcości i wrogości. Ich stosunki traktowano w kategoriach przeciwieństwa dobra i zła, przy czym całe zło było po stronie Rosji²³⁸. Obawy przed zagrożeniem zewnętrznym, tak silnie kształtowane przez Rosję, stanowiły w historii Polski argument na rzecz utrwalenia tożsamości polskiej. Ukształtowane w procesach historycznych cechy Polaków nie tylko pozwoliły im skutecznie przetrwać jako zbiorowisku tożsamościowym, lecz także przyczyniły się do zmiany stosunków międzynarodowych, w tym relacji polsko-rosyjskiej²³⁹. Jednakże zakorzenione w świadomości społecznej stereotypy, przyjmowane jako dogmaty, stwarzają niebezpieczeństwo uproszczeń i mogą przesłaniać racjonalne myślenie o przyszłości i dlatego winny zostać zweryfikowane przede wszystkim poprzez upowszechnianie wiedzy o sobie.

Podstawowy rosyjski mit o Polakach to przeświadczenie, że Polacy to Słowianie, którzy z niezrozumiałych do końca powodów wybrali katolicyzm i naśladują Zachód. Zdradzają tym samym swoją słowiańskość, która powinna być podstawowym wyznacznikiem ich tożsamości. Polacy, w odczuciu Rosjan, wypierają się tej tożsamości i robią wszystko, by zagrozić rosyjskiej racji stanu, wykorzystując do tego celu Zachód. Zatem Polacy są zdrajcami Słowiańszczyzny i „sługami” Zachodu. Od połowy XIX w. historia rosyjsko-polskich stosunków nabiera ideologicznego charakteru. Polakom zarzuca się „niewdzięczność” wobec Rosji i traktuje się ich z podejrzliwością i wrogością. Nieuczciwość i obłuda, dwulicowość i oszustwo – oto główne cechy Polaków – bohaterów powieści Fiodora Dostojewskiego. W ocenie rosyjskiej represje przeciwko Polakom są środkiem odwetowym wywołanym przez agresję Polaków, którzy nie są małym uciemiężonym narodem, ale potencjalnie niebezpiecznym rywalem, który nie chce pogodzić się z przegraną i którego głównym dążeniem jest doprowadzenie do upadku Rosji²⁴⁰.

²³⁶ A. Magdziak-Miszewska, *Wstęp*, [w:] *Polacy i Rosjanie...*, s. 5.

²³⁷ A. Drawicz, *Przewartościowania w stosunkach polsko-rosyjskich*, [w:] *Polska-Rosja...*, s. 12.

²³⁸ S. Bieler, *Oczekiwania Polski wobec Rosji*, [w:] *Polska-Rosja...*, s. 32–33.

²³⁹ M. Dobroczyński, *Miedzy...*, s. 97.

²⁴⁰ Por. A. Miller, *Obraz Polski i Polaków w Rosji od roku 1989*, [w:] *Polska polityka wschodnia*, Kraków 2000, s. 131–141.

Polacy twierdzą, że Rosjanie nie są prawdziwymi Europejczykami (tzn. w ogóle nie są narodem cywilizowanym), że ze swej natury są barbarzyńskimi agresorami, którzy nie są w stanie przyjąć europejskich norm, a ich poczucie wyższości wypływa nie z przekonania o godności jednostki, ale z identyfikacji z imperium, dla którego poświęcają swoją osobistą wolność. Rosjanie są więc nieustannym zagrożeniem, ich celem jest panowanie nad innymi wolnymi narodami, a przede wszystkim nad cywilizowaną Europą i stającą na drodze do niej Polską²⁴¹. Polskie przeświadczenie o mniejszej wartości kultury rosyjskiej i samych Rosjan podszyte było chęcią odreagowania kompleksu niewoli. Pobici w XVIII w. militarnie i politycznie Polacy dowartościowywali się myślą, że moralnie i intelektualnie są wartościowsi od Rosjan. Ten polski kompleks, wzmocniony jeszcze po upadku niepodległego państwa, nasilał się z każdym przegranym powstaniem²⁴². Uprzedzenia do Rosji i obawa przed Rosją przetrwały, a nawet zostały wzmocnione, także w niepodległej Polsce. Wydarzenia II wojny światowej i okresu istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej były czasem utrwalania się negatywnego stereotypu i obaw przed rosyjską dominacją.

Pomiędzy stereotypowymi interpretacjami rosyjskimi i polskimi zachodzi więc inwersja, która stała się istotnym elementem utrudniającym wzajemne zrozumienie i poprawne ułożenie stosunków politycznych. Element utrudniający porozumienie stanowi także silnie obecny w kulturze obu narodów religijno-narodowy mesjanizm. W Rosji wywodzący się z ideologii Moskwy – Trzeciego Rzymu i słowianofilstwa, w Polsce z wizerunku Polski jako „przedmurza chrześcijaństwa” i tradycji romantyzmu.

Przemiany ustrojowe przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. spowodowały, że Polska i Rosja znalazły się w zbliżonej sytuacji, która była dla obu narodów szansą normalizacji stosunków dwustronnych. Oba kraje odegrały kluczową rolę w procesach transformacji systemowej, którą na przełomie dwóch ostatnich dziesięcioleci podjęły społeczeństwa dawnego „obozu socjalistycznego”. Społeczeństwa tych dwóch państw zdecydowały o zmianach zachodzących we własnym kraju, ale również miały wpływ na przemiany polityczne najbliższych sąsiadów. Oddziaływanie Polski miało głównie inicjująco-inspiratorski charakter, natomiast Rosja przez własną transformację ułatwiła społecznościom państw uzależnionych dawniej od ZSRR, a także jego republikom związkowym stosunkowo bezkonfliktowe uwolnienie się spod jej kurateli i podjęcie transformacji na miarę potrzeb i możliwości każdego uczestnika tych procesów²⁴³.

Prekursorska rola Rosji i Polski w procesach przekształceń systemowych państw Europy Środkowowschodniej stwarzała podstawę do wzajemnego zbliżenia i ściślejszego współdziałania państwowego i społecznego zarówno na polu stosunków dwustronnych, jak i w oddziaływaniu zewnętrznym. Pomimo iż oba kraje zostały poddane tym przemianom w nierównym stopniu, po raz pierwszy w historii obu narodów zniknęły lub zminimalizowały się główne przeszkody

²⁴¹ A. Magdziak-Miszewska, op.cit., s. 5–6.

²⁴² J. Borkowicz, *Ambiwalencja sąsiedztwa*, [w:] *Polacy i...*, s. 56.

²⁴³ B. Rychłowski, op.cit., s. 16.

natury politycznej i ideologicznej. Podobieństwo sytuacji spowodowało, iż powstała szansa poczucia wspólnoty i budowy dobrosąsiedzkiej współpracy²⁴⁴.

Tymczasem po stronie polskiej zaistniała silna bariera psychologiczna, a powściągane dawniej negatywne odczucia wobec Rosji dały o sobie znać ze zdwojoną siłą. W polityce polskiej lat dziewięćdziesiątych resentymenty wobec Rosji okazały się ważniejsze i trwalsze niż korzystne przesłanki stworzone przez realia polityczne. Kształtowaniu się takich nastrojów psychospołecznych sprzyjał w Polsce fakt, że w chwili odzyskania w Polsce niepodległości rządu w kraju faktycznie znajdowały się pod kontrolą nie pragmatycznie ukierunkowanych polityków, lecz kolejnych ekip „kombatanatów”, wywodzących się z tzw. opozycji demokratycznej. Ułatwiał to narzucanie społeczeństwu silnie zmitologizowanego sposobu widzenia historii i utrudniało uwalnianie się od emocji i stereotypów z przeszłości²⁴⁵. Zjawiskiem osobnym, nie wpływającym na poprawę obustronnych stosunków, były religijno-patriotyczne uroczystości państwowe, w których często dominowała antyrosyjskość. Wydobyto z przeszłości wszelkie daty, których świętowanie mogło służyć wznieceniu czy podtrzymaniu antyrosyjskich nastrojów; do tego celu służyły obchody 15 sierpnia, 17 września, a także 50. rocznicy wybuchu Powstania Warszawskiego.

Efektem przemian systemowych w Polsce stało się więc m.in. zahamowanie zbliżeń polsko-rosyjskich, jakie miały miejsce w warunkach braku swobody. Przewartościowania ideologiczno-polityczne spowodowały, że III Rzeczypospolitą w latach dziewięćdziesiątych cechował consensus elit politycznych odnośnie tego, iż stworzone międzynarodowe warunki pozwalają przerwać geopolityczną zależność Polski od Rosji, a jednocześnie przezwyciężyć dawną barierę cywilizacyjną od Zachodu przez przystąpienie do Unii Europejskiej i NATO. Polska polityka, zarówno zagraniczna, jak i wewnętrzna, w pierwszych latach transformacji ustrojowej była nastawiona przede wszystkim na maksymalizację wysiłku w celu uzyskania członkostwa w zachodnioeuropejskich strukturach bezpieczeństwa i współpracy w Europie. Z tego powodu kształtowanie poprawnych relacji Polski ze wschodnimi sąsiadami, pomimo długoletnich powiązań, zostały uznane za sprawę wtórną. W ostatniej dekadzie XX w. Polska zabiegała przede wszystkim o bezpieczeństwo dla siebie, które często rozumiane było jako bezpieczeństwo od Rosji. Ukoronowaniem tych procesów miało stać się wejście Polski do NATO i Unii Europejskiej.

Priorytetem rosyjskiej polityki zagranicznej w pierwszych latach (szczególnie w okresie 1992 – połowa 1993 r.) istnienia suwerennego państwa była rozbudowa wielostronnych kontaktów z wysoko rozwiniętymi krajami, w szczególności zachodnioeuropejskimi i Stanami Zjednoczonymi, co miało dać Rosji możliwość budowy struktur społeczno-gospodarczych zdolnych do przekształcenia w nowoczesne państwo. W ramach tej polityki próbowano wprowadzić w życie koncepcję partnerstwa strategicznego ze Stanami Zjednoczonymi²⁴⁶. Główne cele i zadania polityki zagranicznej Polski i Rosji powodowały, że ułożenie stosunków

²⁴⁴ A. Drawicz, op.cit., s. 10.

²⁴⁵ B. Rychłowski, op.cit., s. 27.

²⁴⁶ R. Jakimowicz, op.cit., s. 4.

obustronnych nie stanowiło celu najwyższej wagi. Zarówno jedna, jak i druga strona nie opracowały pełnej i wyczerpującej koncepcji obustronnej współpracy. Negatywnie na stosunkach dwustronnych zaważyło fiasko prozachodniej rosyjskiej polityki na początku lat dziewięćdziesiątych, która w rosyjskiej ocenie nie przyniosła Rosji sukcesów, a tylko klęski i utratę zdolności do prowadzenia bardziej zrównoważonej polityki zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej²⁴⁷. Zachód, a przede wszystkim USA, oskarżano o działania antyrosyjskie i wspieranie dezintegracji ZSRR i Rosji, ofensywę geopolityczną na Rosję, złamanie ustnych zapewnień złożonych Michaiłowi Gorbaczowowi, że w zamian za wycofanie się Rosji z Europy Środkowowschodniej kraje Układu Warszawskiego nie zostaną przyjęte do NATO²⁴⁸. Efektem była zmiana polityki rosyjskiej wyrażająca się w szczególnym potraktowaniu przez Rosję, począwszy od 1993 r., w zacieśnieniu więzów oraz w zapewnieniu przywództwa Rosji we Wspólnocie Niepodległych Państw. W rosyjskiej polityce zagranicznej za główne niebezpieczeństwo uznano stworzenie „twierdzy europejskiej” i zminimalizowanie wpływów Rosji w Europie. Niepowodzenia prozachodnich reformatorów w Rosji i związany z tym niechętny stosunek społeczeństwa wobec zmian politycznych spowodował, że w rosyjskiej polityce zagranicznej położono akcent przede wszystkim na uznanie za wartość nadrzędną interesów narodowych kraju i zapewnienie Rosji w światowym układzie sił pozycji odpowiadającej statusowi wielkiego mocarstwa²⁴⁹. Większego znaczenia nabrały resentymenty i uprzedzenia związane z utratą pozycji światowego mocarstwa.

Problem bezpieczeństwa wzbudzał kontrowersje w stosunkach Polski z Rosją. Źródeł rozbieżności geostrategicznych wyborów można upatrywać w kompleksach i lękach występujących w obu państwach. U podstaw nowej polityki Polski, ale także Rosji, leżał „kompleks zagrożenia”²⁵⁰. Wynikające z niego ukierunkowania polityki bezpieczeństwa obu państw były rozbieżne. W latach 1989–1991 przeciwstawne stanowiska występowały w stosunku do:

- losów Układu Warszawskiego: Rosja (jeszcze jako ZSRR) chciała jednoczesnego rozwiązania NATO i Układu Warszawskiego lub przynajmniej jego daleko idącej modernizacji. Polska zdecydowanie dążyła do rozwiązania Układu Warszawskiego, uznając NATO za głównego partnera i głównego gwaranta bezpieczeństwa Europy, podjęła też działania zmierzające do przystąpienia do Sojuszu Północnoatlantyckiego,
- stosunku do Europy Środkowej: Rosja dążyła do zachowania neutralności tej strefy, co znalazło m.in. wyraz w treści układu zjednoczeniowego Niemiec – traktatu 2+4. Polska natomiast chciała jak najszybszego włączenia państw tego obszaru do NATO²⁵¹.

²⁴⁷ Por. A. S. Panarin, op.cit., s. 45.

²⁴⁸ Por. A. Solżenicyn, op.cit., s. 21–26.

²⁴⁹ Z. Cesarz, E. Satdmüller, op.cit., s. 142.

²⁵⁰ Por. Cz. Mojsiewicz, *Stosunki Polski z Federacją Rosyjską*, [w:] *Polska i jej nowi sąsiedzi*, Toruń 1993, s. 80.

²⁵¹ K. Kik, *Polityka bezpieczeństwa Polski i Rosji*, [w:] *Polska–Rosja...*, s. 76.

Różnice polskiej i rosyjskiej polityki bezpieczeństwa sprzyjały procesowi wzajemnego oddalania się Polski i Rosji wzmacnianego przez stereotypowe oceny istniejących czy też wymyślonych zagrożeń. ZSRR był w Polsce postrzegany przede wszystkim jako „imperium zła”. Demokratyczne przemiany, które dokonały się jeszcze w okresie istnienia ZSRR, nie spowodowały przewartościowań w stanowisku Polski wobec Rosji. Nastąpiło jedynie przemieszanie antykomunizmu i antysowietyzmu z antyrosyjskością²⁵². Osobliwością polskiej polityki wewnętrznej stało się eksponowanie i wyolbrzymianie zagrożeń występujących ze strony Rosji. W krajowych środkach masowego przekazu, a także w wypowiedziach polityków wizerunek państwa rosyjskiego był budowany w sposób jednostronny i nieprzystający do rzeczywistości. Tendencyjne dobieranie informacji prowadziło do tworzenia nieprawdziwych wizerunków Rosji w Polsce. Wyolbrzymianie rosyjskich ambicji mocarstwowych i imperialnych nie miało podstaw w rzeczywistości współczesnej Federacji Rosyjskiej. Rosyjski ekspansjonizm nie miał przede wszystkim odpowiedniej bazy materialnej i cywilizacyjnej. W świadomości rosyjskiej już w latach osiemdziesiątych pojawił się pogląd, że utrzymywanie imperium było wysiłkiem kosztownym i nie przynoszącym korzyści²⁵³. Rozpad imperium radzieckiego i rola, jaką w tym procesie odegrała Rosja, dowodziły, że wpływy ekspansjonistycznego myślenia (a także militarystyki) zostały mocno ograniczone. Na początku lat dziewięćdziesiątych Rosja w pełni wywiązała się z umów o całkowitym wyprowadzeniu swoich wojsk zarówno z Niemiec, państw Europy Środkowej, jak i z trzech dawnych republik bałtyckich. Koszty tej operacji zostały poniesione przez Rosję. Neoimperializm w Rosji został pozbawiony oparcia w materialnych możliwościach państwa, a także w świadomości znacznej części społeczeństwa²⁵⁴. Niezależnie od tego dyplomacja polska, wykorzystując tezę o zagrożeniu ze strony Rosji, starała się wzmocnić rolę tych struktur, w których Rosja była nieobecna (NATO i Unia Europejska), podejmując aktywne działania zmierzające do włączenia się w te struktury, licząc, że w ten sposób zabezpieczy się przed wpływami rosyjskimi.

Z perspektywy rosyjskiego bezpieczeństwa polskie aktywne dążenie do włączenia się w struktury NATO, a także polska polityka wobec niepodległościowych i prozachodnich aspiracji republik poradzieckich (m.in. Polska była pierwszym państwem, które oficjalnie uznało niepodległą Ukrainę) spowodowały, że w Rosji ożywione zostały stereotypy Polski jako państwa wrogiego, dążącego do zniszczenia lub zminimalizowania znaczenia Rosji. Zwłaszcza rozszerzenie NATO na wschód uznano w Rosji za bezpośrednie zagrożenie dla strategicznego bezpieczeństwa kraju. W latach dziewięćdziesiątych wśród elit, a także w środkach masowego przekazu zaczęły dominować opinie niechętnie Polsce. Obawy rosyjskie powodowały narastający kompleks zagrożonej mocarstwowości. Rosja, opowiadając się za ideą policentryzmu (wielobiegunowego ładu światowego) w światowym układzie sił, dążyła do utrzymania swojej dawnej mocarstwowej pozycji.

²⁵² S. Bieler, op.cit., s. 41.

²⁵³ Ibidem, s. 51; W. Rodkiewicz, *Rosja i jej sąsiedzi-postimperialny syndrom*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, Kraków 2000, s. 16.

²⁵⁴ B. Rychłowski, op.cit., s. 24.

Stąd brały się dążenia do osłabienia NATO i sprzeciw wobec jego rozszerzenia, i nadanie dominującego znaczenia OBWE²⁵⁵.

Stosunki Rosji z Polską nie mają tej samej rangi i znaczenia, co polskie relacje ze światowym mocarstwem, jakim, czy tego chcemy, czy nie, pozostaje Rosja. Rola tego państwa w świadomości większości Polaków była znacząca, podczas gdy w rosyjskiej świadomości rola Polski była raczej marginalna²⁵⁶. Przeprowadzone w październiku 2001 r. badania opinii publicznej wskazywały na słabą znajomość Polski przez społeczeństwo rosyjskie. Rozpowszechniony w społeczeństwie rosyjskim brak znajomości problematyki polskiej świadczy o jej niewielkim znaczeniu dla statystycznego Rosjanina. Wynika to w dużej mierze ze śladowej obecności Polski w rosyjskich mediach²⁵⁷.

Na polsko-rosyjskie stosunki na przełomie XX i XXI w. składa się kilka okresów:

1. Lata 1989–1991

Dwustronne stosunki Polski z Federacją Rosyjską zostały zapoczątkowane przed rozwiązaniem Związku Radzieckiego. Okres ten charakteryzował się rozpadem oficjalnej ideologii i poszukiwaniem nowych dróg rozwojowych. W tym kontekście zainteresowanie wydarzeniami w Polsce było w Rosji żywe i intensywne. Ideologicznie dominująca liberalno-prozachodnia część sceny politycznej popierała dążenia Polaków do wyzwolenia się ze sfery wpływów radzieckich. W tym czasie dokonał się też przełom w nastawieniu wobec tzw. „białych plam” historii. M.in. oficjalnie uznano odpowiedzialność władz radzieckich za egzekucję polskich oficerów w Katyniu. Opublikowano materiały o zbrodniach w Miednoje i Charkowie. Wśród ocen niechętnych wobec Polski pojawiły się interpretowane jako rusofobia i negatywnie odbierane informacje dotyczące demontażu pomników poświęconych radzieckim żołnierzom poległym w czasie II wojny światowej²⁵⁸. O ile społeczeństwo rosyjskie pozytywnie oceniało demokratyczne przeobrażenia zachodzące w Polsce i z uwagą śledziło postęp reform ekonomicznych, o tyle wśród Polaków dominujące stały się postawy antyrosyjskie. Dla odzyskania suwerenności konieczne było doprowadzenie, wspólnie z innymi państwami Europy Środkowej, do rozwiązania głównych instytucji kontroli Moskwy nad polską polityką i gospodarką – Układu Warszawskiego i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej²⁵⁹. 1 kwietnia 1991 r. zostały rozwiązane wszystkie wojskowe instytucje Układu Warszawskiego, a 1 lipca 1991 r. podpisano protokół o jego likwidacji. RWPG została rozwiązana w czerwcu 1991 r. na ostatnim posiedzeniu w Budapeszcie. Jednocześnie wojska radzieckie, a potem rosyjskie od 1991 r. opuściły Czechosłowację i Węgry, w 1993 r. Litwę i Polskę, a w 1994 r. wycofały się z Estonii, Łotwy i Niemiec²⁶⁰. W polskiej polityce wschodniej w kon-

²⁵⁵ K. Kik, op.cit., s. 76–77.

²⁵⁶ Por. A. Miller, op.cit., s. 126; A. Drawicz, op.cit., s. 14.

²⁵⁷ J. Konieczna, J. Rogoża, *Rosjanie o Polsce: dobrze, choć niewiele*, OSW z dn. 18 października 2001, s. 1–2, www.osw.waw.pl.

²⁵⁸ A. Miller, op.cit., s. 129.

²⁵⁹ A. Ananicz, *Polityka Polski wobec Rosji w latach 1991–1996*, [w:] *Polska polityka...*, s. 182.

²⁶⁰ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, op.cit., s. 140.

cowym okresie istnienia Związku Radzieckiego obowiązywała zasada dwutorowości. Sprowadzała się ona do gotowości uznania prawa wszystkich republik radzieckich do samostanowienia i udzielania im pomocy w takim stopniu, by nie szkodziło to interesom Polski w stosunkach z centrum radzieckim²⁶¹. Formalnym wyrazem tej polityki było podpisanie w październiku 1990 r. w Moskwie przez ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego *Deklaracji o przyjaźni i dobrosąsiedzkiej współpracy z RSFRR*. Polityka ta była współdziałaniem w procesie dezintegracji ZSRR. Stanowiła czynnik wspierający tę dezintegrację, a o jej prowadzeniu decydowały głównie względy ideologiczne, a nie racjonalne²⁶². Pierwszy okres stosunków między dwoma państwami miał charakter normalizacyjno-rozliczeniowy. Był to także okres poszukiwań priorytetów w polityce zagranicznej i opracowywania przez Polskę i Rosję odpowiednich strategii.

2. Lata 1992–1993

W 1992 r. zapoczątkowano w Rosji kosztowne społecznie reformy gospodarcze, które nie przyniosły spodziewanych efektów. Pojawiło się rozczarowanie związane z oczekiwaniami na obiecaną przez Zachód pomoc finansową. Mitem okazał się obraz Zachodu gotowego przyjść z pomocą nowej Rosji. Tendencja liberalno-prozachodnia, która dla wielu Rosjan związana była z romantycznym mitem Zachodu, stopniowo słabła, a coraz większą rolę zaczął odgrywać motyw wyobcowania z „wrogiego” świata²⁶³. Zmiana prozachodniego nastawienia Rosji zaczęła wyrażać się w konsekwentnym, począwszy od sierpnia 1993 r., sprzeciwie dyplomacji rosyjskiej wobec planów rozszerzenia Sojuszu Północnoatlantyckiego o państwa Europy Środkowej. Rosja uznała, że rozszerzenie NATO jest sprzeczne z jej interesami ponieważ:

- tworzy wokół niej „kordon sanitarny” utrudniający kontakty z Europą,
- w przypadku niekorzystnych zmian w polityce Zachodu wobec Rosji zagrożenie zostanie przesunięte bezpośrednio na jej granice²⁶⁴.

Od połowy 1992 r. efektem niekorzystnych dla Rosji przemian w ładzie międzynarodowym była także zmiana w polityce Rosji wobec krajów tzw. „bliskiej zagranicy” i uznanie ich za sferę żywotnych interesów państwa. Rosjanie w sposób negatywny zaczęli oceniać polską politykę dążenia do pełnego członkostwa w NATO (publicznie deklarowane od 1992 r.) oraz polską politykę budowy stosunków ze wszystkimi państwami powstałymi po rozpadzie ZSRR na zasadzie pełnej podmiotowości wszystkich partnerów²⁶⁵. Mimo ujawniających się w wielu dziedzinach różnic zdań i interesów między Polską a Rosją na początku marca 1992 r. zakończyły się negocjacje dotyczące traktatu polsko-rosyjskiego. Traktat o przyjaźni i dobrosąsiedzkiej współpracy oraz porozumienie w sprawie wycofania wojsk Federacji Rosyjskiej z Polski zostały podpisane 22 maja 1992 r. podczas wizyty prezydenta Polski – Lecha Wałęsy w Rosji. Problemem, którego nie

²⁶¹ R. Jakimowicz, op.cit., s. 5.

²⁶² K. Kik, op.cit., s. 80.

²⁶³ A. Miller, op.cit., s. 129–130.

²⁶⁴ S. Helnarski, *Stosunek Rosji do polskiej polityki bezpieczeństwa*, [w:] *Polska–Rosja...*, s. 71.

²⁶⁵ A. Ananicz, op.cit., s. 188.

udało się rozwiązać stronie polskiej, stała się sprawa odszkodowań dla ofiar zbrodni stalinowskich. Postawienie tego problemu przy rokowaniach, dotyczących traktatu o przyjaźni świadczyło o tym, że przeszłość i historyczne podejście do stosunków polsko-rosyjskich ciągle dominowało w polskiej polityce. Formowanie bieżącej współpracy dokonywane było w kontekście minionych wydarzeń i procesów. Na Federację Rosyjską automatycznie przeniesiono wszystkie negatywne cechy zależności radziecko-polskich²⁶⁶. Strona polska nie chciała uwzględnić stanowiska Federacji Rosyjskiej wobec przeszłości i ZSRR. Rosjanie także byli ofiarami stalinowskiego terroru i uważają, że w większym stopniu niż Polacy byli ofiarami zbrodni stalinowskich, dlatego nie poczuwają się do odpowiedzialności za nie²⁶⁷. Wprowadzenie historycznych wydarzeń w życie polityczne sprzyjało tworzeniu się niesprzyjającego klimatu w stosunkach rosyjsko-polskich. Pomimo narastających kontrowersji w trakcie wizyty prezydenta Borysa Jelcyna w Warszawie w dniach między 24 a 26 sierpnia 1993 r. strona rosyjska potwierdziła, że nie postrzega polskich dążeń do wstąpienia do NATO jako sprzecznych z jej interesami, a istotnym gestem symbolicznym było złożenie 25 sierpnia przez Borysa Jelcyna kwiatów pod pomnikiem katyńskim. Wydawało się, że udało się przezwyciężyć wszystkie poważne rozbieżności interesów i zbudowane zostały podstawy pod nowoczesne partnerstwo obu krajów.

3. Lata 1994–1996

W okresie tym wzajemne relacje polsko-rosyjskie stale się pogarszały. Jedną z głównych przyczyn pogorszenia się stosunków między państwami stało się ogłoszenie przez Polskę zamiaru wstąpienia do NATO. Samo dążenie Polski do członkostwa w sojuszu nie było dostatecznym powodem napięć charakterystycznych dla okresu 1994–1996. Stały wzrost napięcia wiązał się posunięciami obu stron, które miały znaczenie symboliczne i które przywoływały negatywne stereotypy z przeszłości. Na początku 1994 r. polskie ministerstwo spraw zagranicznych uznało aktywność rosyjską na obszarach WNP za opcję neoimperialną, która musi być traktowana jako realne zagrożenie²⁶⁸. Negatywny stosunek kierownictwa polskiej polityki zagranicznej do Rosji spowodował stopniowe pogorszenie się wzajemnych stosunków. Etapami tego procesu (oprócz oświadczenia Polski o zamiarze wstąpienia do struktur NATO) były m.in. brak zaproszenia rosyjskiej delegacji na uroczystość 50-lecia Powstania Warszawskiego, odmowa udzielenia głosu rosyjskiemu przedstawicielowi podczas ceremonii upamiętniającej wyzwolenie Oświęcimia, Polska ocena wojny w Czeczenii, odrzucenie przez Lecha Wałęsę zaproszenia do Moskwy na uroczystość 50-lecia zakończenia II wojny światowej, a także negatywna odpowiedź prezydenta Borysa Jelcyna na zaproszenie do uczestnictwa w odsłonięciu pomnika poświęconego polskim oficerom zamordowanym w Katyniu²⁶⁹.

Pięćdziesiąta rocznica Powstania Warszawskiego została wykorzystana przez władze polskie, które chciały uzyskać przeprosiny za działania władz radzieckich.

²⁶⁶ L. Klepacki, *Oczekiwania Rosji wobec Polski*, [w:] *Polska–Rosja...*, s. 63.

²⁶⁷ R. Jakimowicz, op.cit., s. 8.

²⁶⁸ S. Bielań, op.cit., s. 42.

²⁶⁹ A. Miller, op.cit., s. 142.

Polska interpretacja roli armii radzieckiej była dla Rosjan niezrozumiała – dlaczego naród, który ze znacznymi ofiarami zwyciężył faszyzm niemiecki, powinien przeproszać na równi z przedstawicielami państwa niemieckiego²⁷⁰. Także negatywnie była postrzegana w Rosji postawa części polskich elit wobec sprawy czeczeńskiej. Wojna w Czeczenii, potępiona przez opinię światową, była także negatywnie postrzegana w Rosji. Zachowanie polskich polityków różniło się tym, że otwarcie poparli oni czeczeński separatyzm jako walkę o wolność, walkę przeciwko imperium. Ożywiło to w prasie rosyjskiej stereotyp Polaka, dążącego do upokorzenia Rosji i gotowego uznać za swoich sprzymierzeńców wszystkich jej wewnętrznych i zewnętrznych wrogów²⁷¹. W rezultacie w Rosji zaczęto postrzegać Polskę jako państwo prowadzące politykę wywoływania konfliktów i wspierania wrogich Moskwie sił. Dialog między państwami został ograniczony prawie wyłącznie do problematyki gospodarczej. Dopiero w 1996 r. doszło do intensyfikacji stosunków wzajemnych. Wyrazem tego była wizyta prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego w Rosji (9–11 kwietnia), a także pierwsza wizyta w Polsce ministra spraw zagranicznych Rosji (14–15 marca), którym był wówczas Jewgienij Primakow.

4. Lata 1997–1999

W okresie tym nie nastąpiły znaczące zmiany we wzajemnych stosunkach obu państw, w których nadal dominowała obustronna niechęć i niezrozumienie. Był to jednak także okres, w którym nie dochodziło do poważniejszych incydentów i pojawiła się nadzieja, że w stosunkach rosyjsko-polskich zacznie dominować realizm i obie strony, zwłaszcza strona Polska, zaczną kierować się rzeczywistymi interesami, przede wszystkim ekonomicznymi. Niemniej do przełomu nie doszło. Strony potwierdziły swoje stanowisko w sprawie rozszerzenia NATO. Polska potwierdziła swoje dążenie do pełnego członkostwa w Sojuszu, które stawało się coraz bardziej realne i nieodległe. Natomiast w koncepcji strategicznej Rosji opracowanej w 1997 r. potwierdzono, że perspektywa rozszerzenia NATO na Wschód jest dla Rosji nie do przyjęcia, ponieważ stanowi zagrożenie dla jej bezpieczeństwa narodowego²⁷². Jednocześnie jednak nastąpiła korekta polityki zagranicznej Rosji. Wyrazem tego stało się podpisanie przez prezydenta Jelcyna w maju 1997 r. tzw. Karty Rosja – NATO, którą na żądanie Rosji nazwano *Aktem Stanowiącym o wzajemnych stosunkach i współpracy i bezpieczeństwa między NATO i Federacją Rosyjską*²⁷³. Podpisanie tego aktu było sukcesem Rosji, gdyż przyznawał on jej specjalny status w stosunkach z Sojuszem Północnoatlantycznym i był uznaniem dla roli i znaczenia Rosji w Europie. Świadczył on także o woli strony rosyjskiej do normalizacji stosunków z krajami NATO, w tym z byłymi członkami Układu Warszawskiego. Kontaktom obu stron nie sprzyjała sytuacja wewnątrzpolityczna w Rosji; postępujące osłabienie władzy prezydenta, brak postępu ekonomicznego, a w końcu sierpniowy kryzys finansowy odwracały

²⁷⁰ L. Klepacki, op.cit., s. 63–64.

²⁷¹ A. Miller, op.cit., s. 143.

²⁷² M. Mróz, *Zmiany w koncepcji strategicznej Rosji (1997–2000)*, Warszawa 2000, s. 2.

²⁷³ R. Jakimowicz, op.cit., s. 15.

uwagę od problemów rozwoju stosunków polsko-rosyjskich²⁷⁴. Brak było też pozytywnych gestów ze strony polskiej. Kryzys rosyjski był dla części polskich elit politycznych potwierdzeniem przekonania, iż Rosja jest krajem niedemokratycznym, niestabilnym, który może stanowić istotne zagrożenie dla regionu. Co więcej, w związku z nowym priorytetem polskiej polityki zagranicznej, jakim była integracja z UE, Polska wprowadziła dla Rosjan obowiązek wizowy przy jednoczesnym zachowaniu bezwizowego ruchu z Ukrainą. Wpłynęło to negatywnie na klimat wzajemnych relacji politycznych. Aktywne i eksponowane zbliżenie Polski z Ukrainą było przyjmowane w Rosji negatywnie. Jednocześnie postępująca integracja Rosji i Białorusi wywoływały w Polsce zaniepokojenie i poczucie zagrożenia budowanego na irracjonalnych obawach przed odbudowaniem Związku Radzieckiego.

W 1999 r. została zakończona procedura ratyfikacyjna dokumentów, dotycząca przyjęcia Polski, Czech i Węgier do NATO. Ministrowie spraw zagranicznych tych państw zostali zaproszeni do odbycia 12 marca 1999 r. wizyty w Stanach Zjednoczonych w celu złożenia dokumentów ratyfikacyjnych; od tej chwili państwa te stały się pełnoprawnymi członkami NATO. Pogodzenie się Rosji z faktami dokonanymi spowodowało, że ograniczona została rola problemu rozszerzania Sojuszu w stosunkach Polski z Rosją, stwarzając możliwość intensywniejszej współpracy. Była to największa przeszkoda w rozwoju partnerskich i przyjaznych stosunków politycznych.

5. Stosunki rosyjsko-polskie po 1999 r.

W 1999 r. zmieniła się polityczna mapa Europy: Sojusz Północnoatlantycki poszerzył się o Polskę, Czechy i Węgry, przesuwał tym samym swoją granicę na wschód kontynentu. Zakończyło to pewien etap konfliktu między Zachodem i tymi państwami a Rosją o kształt bezpieczeństwa Europy Środkowej. Pozostało ono jednak w cieniu kryzysu w Kosowie. Interwencja NATO na Bałkanach utwierdziła Rosjan w przekonaniu, że Zachód nie postrzega Federacji Rosyjskiej jako równorzędnego partnera. Rosjanie odebrali to jako widoczny dowód słabości własnego państwa²⁷⁵. Rok 1999 był także punktem zwrotnym w wewnętrznych przemianach politycznych Rosji. Uświadomiono sobie, jak niewielkie są możliwości oddziaływania Rosji w świecie ze względu na stan wewnętrzny kraju. Wraz z objęciem władzy w kraju przez następcę Borysa Jelcyna – Władimira Putina, nastąpiło wzmocnienie instytucji prezydenta i przełamany został kryzys centralnych instytucji państwa. Wzmocnieniu uległ ich autorytet zarówno w społeczeństwie, jak i wśród elit politycznych. Zahamowano nasilający się od upadku Związku Radzieckiego rozkład struktur władzy i proces anarchizacji życia społecznego²⁷⁶. Jednym z najistotniejszych, z punktu widzenia Polski i Europy, procesów zachodzących w Rosji stała się reorientacja rosyjskiej polityki zagranicznej. Zbliżenie z Zachodem otwierało możliwość uzyskania wymiernych korzyści w różnych sferach: politycznej, gospodarczej i bezpieczeństwa. Otwartość na

²⁷⁴ I. Kobryńska, *Rosja-Polska: stan i perspektywy rozwoju stosunków*, [w:] *Polska polityka...*, s. 72.

²⁷⁵ *Wojny sukcesyjne*, raport OSW, marzec 2000, s. 1, www.osw.waw.pl

²⁷⁶ *Ibidem*, s. 3.

dialog z Zachodem umożliwia poprawę sytuacji ekonomicznej, a także odbudowę prestiżu państwa na arenie międzynarodowej. Podstawowym interesem Rosji stało się maksymalne zacieśnianie wzajemnych kontaktów gospodarczych z UE; przyciąganie inwestorów zagranicznych i włączenie kraju do kluczowych struktur gospodarki światowej. Ze względu na dążenia do współpracy z UE nastąpiła poprawa relacji z Europą Środkową. Region ten postrzegany był przede wszystkim przez pryzmat procesu integracji europejskiej, a polepszenie kontaktów traktowane było jako sposób na zagwarantowanie politycznej i ekonomicznej obecności Rosji w poszerzonej Unii Europejskiej. Nastąpiła m.in. poprawa stosunków między Polską i Rosją. Wydarzenia z 11 września 2001 r. stworzyły Rosji szansę odegrania roli ważnego, odpowiedzialnego partnera, a tym samym poprawy międzynarodowego wizerunku jako kraju stabilnego wewnętrznie. Zwrot w polityce Rosji spotkał się z pozytywną reakcją Polski. W obliczu narastającego kryzysu gospodarczego strona Polska uświadomiła sobie wagę współpracy z rosyjskim partnerem. Uznano, że polityczne i gospodarcze interesy Polski wymagają realistycznego podejścia i pragmatycznego działania w relacjach ze wschodnimi sąsiadami. Współpraca gospodarcza i handlowa mogłaby pomóc Polsce w neutralizacji negatywnych następstw społeczno-ekonomicznych kryzysu ekonomicznego. Z kolei Rosji taka współpraca pomogłaby przyspieszyć adaptację do nowych realiów gospodarczych w Europie, do norm i standardów Unii, doprowadzić do rozwoju współpracy i obecności na rynku europejskim²⁷⁷. Najbardziej perspektywicznymi dziedzinami współpracy stały się relacje gospodarcze i handlowe nie ograniczone uprzedzeniami natury politycznej.

Dokonując analizy relacji polsko-rosyjskich w okresie przemian lat dziewięćdziesiątych XX w., należy pamiętać także o roli kościoła katolickiego i cerkwi prawosławnej. Utrata znaczenia ideologii komunizmu na obszarze ZSRR spowodowała wzrost wpływów prawosławia na słowiańskich obszarach poradzieckich. Jednocześnie wzrosła aktywność kościoła katolickiego na byłym obszarze ZSRR, co spotkało się z zarzutami ekspansji kosztem żywotnych aspiracji prawosławia. Aleksij II, patriarcha moskiewski i Wszechrusi, za jedną z dwóch głównych przeszkód w ekumenicznym porozumieniu z Rzymem uznaje prozelityzm Kościoła katolickiego na obszarze kanonicznym Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, czyli w Rosji, Kazachstanie, Ukrainie i Białorusi²⁷⁸. Ustanowienie przez Watykan na terenie Rosji diecezji, które miały sprawować duchową opiekę nad rzymskimi katolikami europejskiej części Rosji, Syberii i Kazachstanu, Cerkiew uznała za niczym nie usprawiedliwione naruszenie swojej przestrzeni kanonicznej, mające na celu odciągnięcie wiernych od prawosławia. Znaczącą rolę w działaniach Watykanu na terenie Rosji odgrywa polskie duchowieństwo, które często przenosi do Rosji polskie stereotypy i uprzedzenia, co powoduje, że dążenia do „nawracania Rusi” są oceniane przez Rosjan jako przejaw ekspansji Polski na tereny, które zaliczają do historycznej sfery oddziaływania prawosławia, tym bardziej iż w Rosji silnie utożsamia się katolicyzm z Polską²⁷⁹. Nadzieja

²⁷⁷ I. Kobryńska, op.cit., s. 76.

²⁷⁸ G. Przebinda, *Większa Europa*, Kraków 2001, s. 235.

²⁷⁹ B. Rychłowski, op.cit., s. 25.

na nawrócenie Rusi na katolicyzm, a także działalność polskich księży nie tylko zmniejsza sympatię do kościoła katolickiego w Rosji, ożywia podziały religijne w Europie, ale może przyczynić się także do pogłębienia wzajemnych niechęci i deprecjacji potrzeby rosyjsko-polskiego dialogu²⁸⁰. Zaangażowanie polskich władz państwowych w spory pomiędzy kościołem katolickim a cerkwią prawosławną może spowodować wymierne szkody we współpracy pomiędzy Polską a Rosją.

Dążenia Polski do integracji z Zachodem nie zmieniają konieczności ułożenia, możliwie jak najlepszych, stosunków ze wschodnimi sąsiadami, w tym z Rosją. Współpraca wielokierunkowa jest bogatsza, gdyż opiera się na wielostronnej harmonizacji własnych potrzeb i oczekiwań z interesami szerszego środowiska międzynarodowego²⁸¹. Na polską politykę wschodnią lat dziewięćdziesiątych wpływ wywierała historia, złożoność uwarunkowań psychologiczno-kulturowych i geopolitycznych. Z powodu braku strategicznej koncepcji polityki wobec Federacji Rosyjskiej dominującą rolę odgrywał czynnik ideologiczny. W polskiej polityce wobec Rosji potrzeba przede wszystkim racjonalności i pragmatyzmu, nie zaś ideologii i postaw konfrontacyjnych, psujących wizerunek zewnętrzny Polski zarówno w Rosji, jak i w zachodniej Europie. Nie należy stwarzać wizerunku Rosji jako kraju niedemokratycznego i stanowiącego zagrożenie dla Europy.

Rosja jest krajem wielkim ze względu na swoje terytorium, potencjał ludzki i gospodarczy i należy oczekiwać, że Rosja będzie zdecydowanie broniła swoich interesów. Jest to jej niezbywalne prawo na równi z innymi państwami. Nie daje to jednak racjonalnych podstaw do przyklejania Rosji etykiet neoimperializmu i dążeń do odbudowy ZSRR. Polepszenie stanu stosunków politycznych z Rosją po 1999 r. dowodzi rosnącego zrozumienia roli i aspiracji rosyjskich. Do faktycznych trwałych i dynamicznych więzi, zarówno na płaszczyźnie politycznej, jak i gospodarczej, jest jeszcze daleka droga. Decydują o tym takie czynniki, jak mentalność i stereotypy właściwe politykom rosyjskim i polskim, a także odmiennie role obu państw na arenie międzynarodowej oraz przebieg procesu transformacji ustrojowej w obu państwach²⁸². Polska we własnym interesie i w miarę własnych możliwości powinna przyczyniać się do trwałego wiązania Rosji z wieloma instytucjami i organizacjami europejskim po to, aby Rosja odczuwała, iż jest partnerem dla państw europejskich. Zbliżenie Europy i Rosji może wzmocnić Europę i przyczynić się do jej dalszego rozwoju. Zbudowanie dobrosąsiedzkich stosunków z Rosją jest dla Polski szansą na pośredniczenie pomiędzy Rosją a Europą.

²⁸⁰ B. Rychłowski, op.cit., s. 25.

²⁸¹ S. Bielen, *Kierunki polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*, [w:] *Patrząc na wschód*, pod red. S. Bielenia, Warszawa 1997, s. 11.

²⁸² R. Jakimowicz, op.cit., s. 20.

ZAKOŃCZENIE

Procesy społeczne i polityczne zachodzące w poszczególnych krajach związane są z uwarunkowaniami charakterystycznymi dla konkretnego terytorium i zamieszkującego go narodu. Wśród cech charakteryzujących wspólnoty narodowe wyróżniają się: język, religia, tradycja, obyczaje, wspólnota historyczna i polityczna.

Na dziedzictwo narodu rosyjskiego, kształtujące tożsamość kulturową i cywilizacyjną Rosji, składają się: warunki geograficzno-przyrodnicze kraju, które wywarły wpływ na rozwój społeczeństwa, uwarunkowania demograficzne, postawy i wartości kształtowane przez wytwory kultury, a także dziedzictwo historyczne oraz gospodarcze. Warunki geograficzne Rosji, wśród których miejsce szczególne posiada klimat i rozległość terytorium, zajmują szczególną rolę w historii państwa. Utrudniały rozwój, ale jednocześnie umożliwiły osiągnięcie statusu mocarstwa światowego. Dzięki bogactwom naturalnym stworzyły trwałą potencjał, który umożliwiał Rosji wielowiekową rywalizację ze światem zewnętrznym. Trudności związane z bytowaniem w warunkach surowego, kontynentalnego klimatu, rozległość przestrzeni powodowały także poczucie dumy i silną identyfikację psychologiczną z otaczającą przyrodą, stanowiącą jedną z cech silnie kształtujących tożsamość Rosjan. Odrębność Rosji wynika m.in. z jej przestrzennej skali, ze skupienia niecałych 3% populacji świata na obszarze obejmującym około 1/6 powierzchni lądów.

Wraz z rozwojem terytorialnym zapoczątkowanym w XV w. państwo rosyjskie zaczęło obejmować różnorodne grupy etniczne. Do cech charakterystycznych tożsamości kulturowej i cywilizacyjnej Rosji należy więc zróżnicowanie struktury narodowościowej, językowej i religijno-kulturowej tego państwa. Długoletnie współzamieszkiwanie na jednym terytorium różnych grup narodowościowych stworzyło w Rosji zarówno tolerancję i otwartość wobec świata, jak i nacjonalizmy wywodzące się z połączenia pogranicza różnych kultur i etnosów. Charakterystyczną cechą procesów demograficznych zachodzących w Rosji były liczne migracje wewnętrzne. Jedną z najbardziej znaczących fali migracyjnych w świecie była związana z rosyjską kolonizacją Syberii. Procesy przemieszczania się ludności tworzyły pewne poczucie nietrwałości, fatalizmu, stanowiące interesujący rys tożsamości narodowej Rosjan.

O dziedzictwie kulturowym współczesnej Rosji zadecydowały procesy historyczne zachodzące w trakcie jej ponad tysiącletniej historii. Od końca IX w. Rosja stanowiła geograficzną i polityczną część Europy pozostającą w ścisłych zwią-

kach kulturowych z bizantyńskim kręgiem cywilizacyjnym. Związki te zadecydowały o tym, że wartości kształtujące tożsamość kulturową i cywilizacyjną Rosjan związane są z kulturą bizantyńską, a zwłaszcza z religią prawosławną, które charakteryzował m.in. niechętny stosunek do tworzącej się na zachodzie Europy cywilizacji łacińskiej i katolicyzmu. Cywilizacja średniowiecznego Bizancjum trwale włączyła ludy wschodnioeuropejskie, w tym Rusinów, do chrześcijańskiej tradycji europejskiej, nadając im jednak swój szczególny charakter. Fakt, że Ruś przyjęła chrześcijaństwo z Bizancjum zasadniczo wpłynął na cały jej rozwój i przyczynił się do jej odrębności od świata zachodnio-łacińskiego. Podbój Rusi przez Mongołów w XIII w. wyznaczyły na następne dwa stulecia ramy, w jakich rozwijały się mieszkające tam ludy. W okresie tym dominującą rolę zaczęło odgrywać Księstwo Moskiewskie, które dało początek współczesnej Rosji. Najazd mongolski i późniejsze rządy Mongołów spowodowały znaczne zniszczenia i zahamowanie rozwoju Rusi, która na wiele wieków znalazła się na peryferiach Europy, nie uczestnicząc w takich procesach kształtujących tożsamość europejską, jak renesans czy też reformacja. W XVIII w. Rosja włączyła się do rywalizacji militarnej na kontynencie europejskim, podjęto także próby modernizacji na wzór państw europejskich. Problemem Rosji zarówno w okresie istnienia cesarstwa rosyjskiego, jak i ZSRR, stało się utrzymanie tempa rozwoju umożliwiającego rywalizację z państwami Europy Zachodniej. Rosja rozwijała się w warunkach autarkii. Położenie na „uboczu” Europy, niechęć do wpływów i wzorów zewnętrznych pochodzących ze świata zachodnioeuropejskiego powodowało dążenie do maksymalnej samowystarczalności i stało się jedną z przyczyn technologicznego i ekonomicznego zacofania kraju. Środki dla swojego rozwoju czerpano z ekstensywnego rozwoju, podboju nowych ziem i eksportu bogactw naturalnych. Cywilizacyjne dziedzictwo Bizancjum, rządy Mongołów, niechęć wobec wzorów zewnętrznych i poszukiwanie własnych dróg rozwoju społecznego i gospodarczego były tymi uwarunkowaniami historycznymi i gospodarczymi, które kształtowały tożsamość kraju.

Wśród procesów kształtujących Rosję istotną rolę odgrywały procesy związane ze sferą władztwa. Z Bizancjum Ruś przejęła ideę jedynowładztwa, sakralizacji władzy i osoby monarchy. Decydujące znaczenie dla charakteru systemu politycznego miało zwierzchnictwo mongolskie. Wzory mongolskie dotyczyły głównie sfery sprawowania władzy. Przejęto od Mongołów zmysł państwowy, w którym całkowita i niepodzielna władza należała do chana. Ich wpływ okazał się silny w historii Rosji nie tyle ze względu na ich kulturową wartość, ile polityczny pragmatyzm. Tradycja bizantyńska i wzory mongolskie przygotowały grunt do powstania swoistego typu władzy politycznej. Władzy scentralizowanej, zakładającej, że jest ona niepodzielna i nie może być ograniczona żadnym zewnętrznym prawem, a wszyscy powinni być jej posłuszni. Stanowiło to jedną z charakterystycznych cech dla autorytarnego sposobu sprawowania władzy w Rosji, którego zasadą była samowolność sprawującego władztwo i niepodleganie żadnej (często nawet formalnie) rzeczywistej kontroli innych organów władzy państwowej.

Z uwagi na sposób, w jaki pojmowano władzę polityczną w Rosji, słabo rozwinięte były instytucje przedstawicielskie, a dominowały organy władzy wykonawczej. Jednym z symboli kultury rosyjskiej stało się słowo „car”, będące

tytułem najwyższego władcy Rosji a zarazem symbolem samowładnej, despotycznej i niepodzielnej władzy. Cechą charakterystyczną rozwoju instytucji politycznych była centralizacja polityki państwowej, instytucji państwa i władzy. Rosja nie wykształciła mechanizmów podziału, równowagi i wzajemnego hamowania się władz mających w założeniu zabezpieczać interesy obywateli przed koncentracją władzy i jej samowolnością. Do tradycji politycznej Rosji należało istnienie jednego, centralnego ośrodka decyzyjnego skupiającego w swym ręku uprawnienia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sędowniczej. Reżim polityczny Rosji cechowała arbitralność decyzyjna i dominacja sfery wykonawstwa i zarządzania (egzekutywa) nad sferą stanowienia prawa (legislatywa). Rzeczywistość społeczną, polityczną i ekonomiczną tworzone bez udziału instytucji przedstawicielskich, za pomocą dekretów i rozporządzeń, które nie były poddawane procedurze legislacyjnej. Arbitralność władzy i brak tradycji funkcjonowania instytucji przedstawicielskich wywarły swój wpływ na formowanie się struktur partii politycznych i proces ich instytucjonalizacji. Partie polityczne są wyspecjalizowanymi organizacjami społecznymi, które mają pośredniczyć pomiędzy społeczeństwem a sferą podejmowania decyzji w przetargach władczych. Partie mają reprezentować interesy określonych segmentów elektoratu i grup społecznych. Z uwagi na autorytaryzm systemu Rosji carskiej i Związku Radzieckiego proces kształtowania się partii politycznych rozpoczął się w Rosji znacznie później niż w Europie Zachodniej. Odbiło się to na całym systemie porządku społeczno-politycznego państwa, w którym nie zostały wykształcone tradycje uczestnictwa w procesie wyborczym, rywalizacji w parlamencie oraz współpracy i koegzystencji różnorodnych ruchów i ideologii politycznych.

Ważną rolę w świadomości społecznej pełniła religia prawosławna. Jej wpływ był widoczny przede wszystkim w sferze kultury. Była ona nośnikiem wartości cywilizacyjnych i kulturowych świata bizantyńskiego, przyczyniając się do szybkiego awansu cywilizacyjnego Rusi. Odegrała istotną rolę w kształtowaniu się ideologii narodu rosyjskiego, dla którego wiara prawosławna stała się źródłem identyfikacji narodowej. Cerkiew nie potrafiła jednak utrzymać zasady rozdzielania władzy duchownej i świeckiej. W Cesarstwie Rosyjskim nastąpiło połączenie najwyższej władzy państwowej i kościelnej, a cerkiew stała się częścią aparatu władzy, tracąc autorytet społeczny i możliwość wywierania wpływu na władzę polityczną.

Kulturowe i cywilizacyjne dziedzictwo Rosji, postawy, wartości ukształtowane w procesie rozwoju rosyjskich instytucji politycznych wpłynęły na funkcjonowanie współczesnego systemu politycznego Federacji Rosyjskiej. Demokratyzacja Rosji i tworzenie się podstaw jej współczesnego systemu politycznego zachodziły w warunkach konfliktu pomiędzy władzą ustawodawczą i wykonawczą. Był to jednocześnie spór personalny pomiędzy najbardziej wpływowymi politykami o znaczenie, władzę i miejsce na scenie politycznej. Zwycięstwo w tej konfrontacji prezydenta Borysa Jelcyna spowodowało przyjęcie rozwiązań instytucjonalno-prawnych, których specyfiką jest dominacja instytucji władzy wykonawczej nad organami przedstawicielskimi i koncentracja władzy w urzędzie prezydenckim. Rozwiązanie takie wynika z tradycji państwa i kultury politycznej jego

obywateli, w tym także z braku tradycji demokratycznych. Akceptacja rozwiązań systemowych konstytucji z 12 grudnia 1993 r. zarówno przez społeczeństwo, jak i elity polityczne świadczy, iż jest on uznawany za najbardziej odpowiedni i efektywny w warunkach Federacji Rosyjskiej. Uznaje się, że w warunkach kryzysu gospodarczego, społecznego i politycznego wartością jest silna i stabilna władza wykonawcza zdolna do sprawnego administrowania państwem. W reżimie politycznym Federacji Rosyjskiej wyjątkową pozycję zajmuje prezydent, który jest nie tylko głową państwa, ale i gwarantem konstytucji zapewniającym harmonijne funkcjonowanie i współdziałanie organów władzy państwowej. Konstytucja Federacji Rosyjskiej gwarantuje prezydentowi szeroki zakres kompetencji w sferze wykonywania prawa, ale także w sferze jego stanowienia. Powoduje to dominację głowy państwa nad pozostałymi organami władzy. Kompetencje parlamentu – Zgromadzenia Federalnego, zostały ograniczone do uchwalania ustaw federalnych, natomiast rząd jest odpowiedzialny za bieżącą administrację i wykonywanie polityki państwa zgodnie z wolą prezydenta.

W literaturze przedmiotu można spotkać się z twierdzeniami, iż system ten odbiega od standardów demokracji przedstawicielskiej. Na temat perspektyw demokracji w Rosji wypowiadano się często w latach 1987–2000. Próby analizy systemu politycznego skłaniały do sceptycznych wypowiedzi, zgodnie z którymi system polityczny Rosji nie spełnia nawet wymogów demokracji nieskonsolidowanej, a jedyną przewidywalną dla niej formą rządów jest quasi-autorytaryzm.

Wydaje się, że oceny takie nie są w pełni uzasadnione. Jeżeli można w ustroju politycznym Rosji dostrzec elementy odbiegające od zasady podziału, równowagi i wzajemnego hamowania się władz, to są to jednakże rozwiązania zgodne z „duchem” tradycji rosyjskiej i są wyrazem jej tożsamości i odrębności, którą należy rozumieć, a poddając krytyce, mieć na uwadze różnice w rozwoju społecznym i politycznym Rosji i państw Europy Zachodniej, do których tradycji politycznych odwołuje się m.in. współczesna Polska. Dziesięć lat przemian społeczno-politycznych to okres zbyt krótki, aby osiągnąć rezultaty, do jakich na Zachodzie dochodzono przez stulecia. Proces demokratyzacji ciągle trwa i wciąż towarzyszy mu niepewność co do ostatecznego kształtu transformacji ustrojowej. Wyzwaniem, przed którym stoi współczesna Rosja, jest ukształtowanie nowych postaw obywatelskich i stworzenie nowoczesnego państwa, które potrafiłoby zapewnić swoim obywatelom poziom życia zgodny ze standardami państw rozwiniętych i odgrywać znaczącą rolę w kształtującym się ładzie globalnym. Rosjanie uczą się funkcjonowania w ramach społeczeństwa demokratycznego i pluralistycznego, próbując odrzucić anachronizmy społeczne i polityczne będące efektem wielowiekowego systemu autorytarnego. W latach dziewięćdziesiątych XX w. największe znaczenie dla Rosji miał proces odchodzenia od rzeczywistości radzieckiej na rzecz budowy państwa demokratycznego. Jest to istota zmian jakościowych, które zaszły w Rosji pod koniec XX w. Jednocześnie Rosjanie starają się zachować swoją tożsamość i wartości charakterystyczne dla własnej kultury, uznając ich znaczenie dla dalszego rozwoju i funkcjonowania narodu.

Duża część obaw i oczekiwań społeczeństwa Federacji Rosyjskiej związana jest z procesami integracji europejskiej i globalizacji. Rosja widzi w nich przede

wszystkim szansę na modernizację technologiczną, rozwój gospodarczy i poprawę warunków życia. Z drugiej strony obawiają się marginalizacji, utraty znaczenia międzynarodowego i korzyści z postępującej globalizacji, braku równomiernego rozwoju i związanych z nimi napięć na poziomie narodowym, jak i międzynarodowym. Wyzwaniem dla państwa rosyjskiego jest integracja europejska i podjęcie strategicznej decyzji, w jakim stopniu kraj ten ma w tym procesie uczestniczyć. Wydaje się, że celem Federacji Rosyjskiej jest doprowadzenie do pewnej formy integracji z Unią Europejską. Ten wybór wymaga od Rosji szybkiego dochodzenia do standardów ekonomicznych i politycznych wcześniej dojrzałych partnerów, jest to uwarunkowane m.in. osiągnięciem stabilizacji politycznej we wnętrzu państwa.

Rosja jest państwem, które ze względu na potencjał ludzki i gospodarczy jest ważnym elementem na arenie międzynarodowej w dobie tworzenia ładu ogólnoswiatowego. Nie tylko rozwijająca się gospodarka i powstający rynek zbytu jest wartością na skalę międzynarodową, ale przede wszystkim wytwory kultury, które mogą wpłynąć na wzbogacenie kultury światowej, na jej różnorodność i zapobiec unifikacji społeczeństwa światowego. Istotną rolę dla ładu międzynarodowego mogą odgrywać rosyjskie doświadczenia związane z współzamieszkiwaniem różnorodnych narodowości w ramach jednego państwa. Zarówno doświadczenia pozytywne: współpracy i wymiany kulturowej, jak i negatywne: rozwój nacjonalizmów, konflikty, mogą przyczynić się do poszukiwania optymalnych rozwiązań dla zapewnienia pokojowego współistnienia odmiennych kultur, ras, narodowości i budowy cywilizacji XXI w. – cywilizacji ogólnoludzkiej.

Bibliografia

I. Materiały źródłowe

- Akty Russkogo gosudarstwa 1505–1526*, pod red. L. W. Czerepnina, Moskwa 1975.
- Archiw „Ziemli i Woli” i „Narodnoj Woli”*, pod red. S. N. Wałka, Moskwa 1932.
- Awwakum, Żitie protopopa Abbakuma, im camim napisannoje, i drugije jewo soczinenija*, oprac. N. K. Grudzija, Moskwa 1934.
- Chriestijanskije partii i samodiejatielnije objedinienija. Sbornik materialow i dokumientow*, Moskwa 1990.
- Chriestomatija po istorii SSSR*, t. 1, Moskwa 1949.
- Chriestomatija po istorii SSSR*, t. 3. 1857–1894, Moskwa 1952.
- Chriestomatija po istorii SSSR. XVIII w.*, Moskwa 1963.
- Czerniłowski Z.M., Chrestomatija po wszeobszczej istorii gosudarstwa i prawa*, Moskwa 1973.
- Diekrety sowietskoj własti*, Moskwa 1977.
- Drewnierzusskije kniażewskije ustawy XI–XV wiekow*, wyd. J. N. Szczapow, Moskwa 1976.
- Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego. Wybór pism*, wybór A. Walicki, Warszawa 1965.
- Iż archiwow goskomstata SSSR*, [b.m.] 1987.
- Jedlicki Z., *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1955.
- K gumannom diemokraticzeskomu socjalizmu. Programnoje zajawlenije XXVIII sjezda KPSS*, Moskwa 1990.
- Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego w rezolucjach i uchwałach zjazdów, konferencji i posiedzeń plenarnych KC. Cz. 1. 1898–1924, cz. 2. 1924–1930*, Warszawa 1956–1957.
- Kongres Norodnych Deputatow SSSR. Dokumenty i Materiały 25 V–9 VI 1989*, Moskwa 1989.
- Konstitucionnoje prawo Rossii: sbornik konstitucionno-prawowych aktow*, pod red. O. E. Katafina, Moskwa 1998.
- Konstitucji Rossijskoj Fiedieracji (alternatiwnyje projekty) t. 1–2*, Moskwa 1993.
- Kowal B. I., *Rossija siegodnia. Politiczeskij portiet w dokumentach (1985–1990)*, Moskwa 1991.
- Kowal B. I., *Rossija siegodnia. Politiczeskij portriet w dokumentach (1991–1992)*, Moskwa 1993.

- Lenin W., *Dzieła* t. 1–4, Warszawa 1978.
- Lenin W., *Dzieła* t. 1–45, Warszawa 1949–1975.
- Lesiński B., Walachowicz J., *Historia ustroju państwa w tekstach źródłowych*, Warszawa–Poznań 1992.
- Liberalnoje dżwizenije w Rossii 1902–1905 gg.* Moskwa 2001.
- Materiały XIX Wsiesojuznoj Konferencji Kommunistycznej Partii Sowietckiego Sojuza 28 ijunia – 1 ijulia 1988 goda*, Moskwa 1988.
- Materiały XXVII sjezda KPSS*, Moskwa 1986.
- Matieriały po istorii SSSR*, Moskwa 1955.
- Mensewiki: dokumenty i materiały 1903–1917 gg.*, Moskwa 1996.
- Pamiatniki zakonodatielstwa Pietra Wielikago*, Moskwa 1910.
- Pamjatniki russkowo prawa cz. 1–3*, oprac. A.A. Zimin, Moskwa 1952–1956.
- Partija „Sojuz 17 okjabrija”. Protokoły sjezdow i zasjedanij CK 1905–1907 gg.* Moskwa 1996.
- Partija socialistow-rewolucionerow: dokumenty i materiały 1900–1925 gg.* T. 1–3, Moskwa 1996–2001.
- Pełnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii, sobranije pierwoje*, t. 2–7, Sankt-Pietierburg 1830.
- Pierwyj sjezd RSDRP. Mart 1898 dokumenty i materiały*, Moskwa 1958.
- Pis'ma i bumagi impieratora Pietra Wielikago*, t. 1–11, Sankt Pietierburg (Leningrad)–Moskwa 1887–1964.
- Pisma Pobiedonoscewa k Aleksandru III*, t. 1–2, Moskwa 1925–1926.
- Połnoje sobranije russkich letopicej*, t. 1–25, Sankt-Pieterburg, Leningrad, Moskwa 1841–1949.
- Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii*, Sankt Peterburg 1828–1830, t. XXV–XXX.
- Posłanija Iwana Groznogo*, oprac. Łurje J. S., Moskwa–Leningrad 1991.
- Posłanija Josifa Wołockogo*, Moskwa–Leningrad 1959.
- Prawda Russkaja*, pod red. B. D. Grekowa, t. 1–2, Moskwa–Leningrad 1940–1947.
- Prawyje partii: dokumenty i materiały 1905–1917 gg.* T. 1–2, Moskwa 1998.
- Programma KPRF*, Moskwa 1995.
- Protokoły Centralnowo Komiteta RSDRP(b). Awgust 1917–fiewral 1918*, Moskwa 1958.
- Protokoły CK RSDRP(b). Awgust 1917–fiewral 1918 gg.* Moskwa 1958.
- Rosija 1913 god. Statistiko-dokumentalnyj sprawocznik*, Sankt Petersburg 1995.
- Rossijskoje zakonodatielstwo X–XX wiekow*, pod red. C. J. Czistjakowa, Moskwa 1984.
- Sczaniecki M., *Wybór źródeł do powszechniej historii państwa i prawa w dobie nowożytniej*, (oprac. M. Wąsowicz), Warszawa 1987.
- Siudebniki 15–16 wekow*, Moskwa–Leningrad 1952.
- Ślawin B. F., Dawydow W. P., *Nowiejszyje političeskie partii i tiečzenija w SSSR: dokumenty i materijały*, Moskwa 1991.
- Ślawin B. F., Dawydow W. P., *Nowyje obszczestwiennno-politiceskie dżwizenija i organizacji w SSSR: dokumenty i materijały*, Moskwa 1990.
- Sobornoje Ułożenije cara Alekseja Michajłowicza 1649 g.*, pod red. K. A. Sofronenko, Moskwa 1957.
- Soczinienija kniazia A. M. Kurbskogo*, Sankt-Pieterburg 1914.

- Soczinienija Pierieswietowa*, oprac. A. A. Zimin, Moskwa–Leningrad 1956.
Sybir pamiętniki Polaków z pobytu na Sybirze, t. 1–2, Chełmno 1865.
Sydebniki XV–XVI wieków, pod red. B. D. Grekowa, Moskwa–Leningrad 1952.
Tajna historia Mongołów, Warszawa 1970.
VI Zjazd Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji. Protokoły, Warszawa 1963.
Woinskie artykuły Pietra I. Materiały po izuczeniju istorii gosudarstwa i prawa SSSR, Moskwa 1960.
Wszechzwiązkowa konferencja Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, Warszawa 1988.
Zakonodatielnyje pamiatniki russkogo centralizowannogo gosudarstwa XV–XVII wieków, Leningrad 1987.
Zwod Praw Cesarstwa Rosyjskiego cz. 1, t. 1, Petersburg 1906.

II. Dokumenty normatywno-prawne

- Federalna ustawa konstytucyjna „O stanie wojennym” z dn. 30 stycznia 2002 r.
Federalna ustawa konstytucyjna „O stanie wyjątkowym” z dn. 30 maja 2001 r.
Federalna ustawa konstytucyjna „O sądownictwie Federacji Rosyjskiej” z dn. 31 grudnia 1996 r.
Federalnyj konstytucyjnyj zakon „O Prawicielstwie Rossijskoj Federacii” z 17 grudnia 1997 r.
Federalnyj konstytucyjnyj zakon „O wniesienii izmienienij i dopołnienij w Federalnyj konstytucyjnyj zakon „O Prawicielstwie Rossijskoj Federacii” z dn. 31 grudnia 1997 r.
Federalnyj zakon „O garantiach Prezidentu Rossijskoj Federacii prekratiwszemu ispołnenije swoich pełnomoczij i członam jego semi” z dn. 12 lutego 2001 r.
Federalnyj zakon „O garantiach izbiratielnych praw grażdian Rossijskoj Federacii” z dn. 19 września 1997 r.
Federalnyj zakon „O pariadkie formirowanija Sowietu Federacii Federalnowo Sobranija Rossijskoj Federacii” z dn. 5 sierpnia 2000 r.
Federalnyj zakon „O pariadkie formirowanija Sowietu Federacii Federalnowo Sobranija Rossijskoj Federacii” z dn. 21 czerwca 1995 r.
Federalnyj zakon „O statusie członu Sowietu Federacii i statusie deputata Gosudarstwiennoj Dumy Federalnowo Sobranija Rossijskoj Federacii, w redakcji z dn. 5 lipca 1999.
Federalnyj zakon „O političeskich partijach” z dn. 11 lipca 2001 r.
Federalnyj zakon „O wyborach deputatow Gosudarstwiennoj Dumy Federalnowo Sobranija Rossijskoj Federacii” z dn. 21 czerwca 1995 r.
Federalnyj zakon „O wyborach deputatow Gosudarstwiennoj Dumy Federalnowo Sobranija Rossijskoj Federacii” z dn. 20 listopada 2002 r.
Federalnyj zakon „O wyborach Prezidenta Rossijskoj Federacii” z dn. 31 grudnia 1999
Federalnyj zakon „Ob obszczestwiennych obiedienijach” z dn. 19 maja 1995 r. ze zmianami i uzupełnieniami z 17 maja 1997 r.
Federalnyj zakon „Ob osnovych garantiach izbiratielnych praw grażdian Rossijskoj Federacii” z dn. 6 grudnia 1994 r.

- Federalnyj zakon „O pariadkie priniatja i wstuplenija w siłu paprawok k Konstytucii RF” z dn. 4 marca 1998.
- Federalnyj zakon „O pariadkie priniatja i wstupienia w siłu federalnych konstytucyjnych zakonow, federalnych zakonow, aktow pałat Federlnowo Sobranija” z dn. 14 czerwca 1994.
- Konstytucja Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2000.
- Ustawa federalna „O Radzie Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej” z dn. 10 lipca 1996 r.
- Ustawa federalna „O Radzie Obrony Federacji Rosyjskiej” z dn. 25 lipca 1996 r.
- Ustawa federalna „O wyborach deputowanych do Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej” z dn. 24 czerwca 1999 r.
- Wybrane akty prawne Federacji Rosyjskiej*, Biuletyn Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu, Warszawa 1999.
- Regulamin Rady Federacji Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej*, Biuletyn Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu, Warszawa 2001.
- Regulamin Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej*, „Przegląd Sejmowy” 1999, nr 4.
- Zakon RSFSR „O prezidentie RSFSR” z dn. 24 kwietnia 1991 r.
- Zakon RSFSR „O wstąpieniu w dołżnost’ Prezidenta RSFSR” z dn. 27 czerwca 1991 r.
- Zakon RSFSR „O wyborach Prezidenta RSFSR” z dn. 24 kwietnia 1991 r.
- Uchwała Rządu Federacji Rosyjskiej „O trybie przeprowadzania państwowej ekspertyzy religioznawczej” z dn. 3 czerwca 1998.
- Ustawa Federalna „O ochronie państwowej” z dn. 27 maja 1996 r.
- „Akt Podstawowy o stosunkach dwustronnych, współpracy i bezpieczeństwie między NATO a Federacją Rosyjską”.
- Konstytucja ZSRR*, Warszawa 1978.

III. Pamiętniki, wspomnienia, literatura piękna

- Custine A., *Rosja w 1839*, t. 1–2, Warszawa 1985.
- Dostojewski F., *Biesy*, Warszawa 1972.
- Dostojewski F., *Bracia Karamazow*, t. 1–2, Londyn 1993.
- Dostojewski F., *Dziennik pisarza*, Warszawa 1982.
- Dostojewski F., *Zbrodnia i kara*, t. 1–2, Warszawa 1974.
- Gogol M., *Martwe dusze*, Wrocław 1998.
- Gogol M., *Taras Bulba*, Warszawa 2002.
- Gonczarow P., *Oblomow*, Warszawa 1978.
- Jelcyn B., *Od puczu do puczu. Notatki prezydenta*, Warszawa 1995.
- Kon. F., *Narodziny wieku. Wspomnienia*, Warszawa 1969.
- Kropotkin P., *Wspomnienia rewolucjonisty*, Warszawa 1953.
- Pamiętniki dekabrystów*, t. 1–3, Warszawa 1960.
- Pamiętniki Mikołaja II*, Bydgoszcz 1990.
- Powieść minionych lat*, przeł. i oprac. F. Sielicki, Wrocław 1999.
- Puszkina A., *Dzieła wybrane*, t. 1–5, Warszawa 1953.
- Radiszczew A., *Podróż z Petersburga do Moskwy*, Wrocław 1954.

- Słowo o wyprawie Igora*, Kraków 1928.
Sobczak A., *Przed upadkiem. Wspomina mer Petersburga*, Kraków 1992.
Tiutczew F., *Wybór poezji*, Wrocław 1978.
Tołstoj L., *Dzieła wybrane* t. 1–5, Warszawa 1979.
Witte S., *Wspominanija*, Berlin 1922.
Wspominanija B. N. Cziczierina, Moskwa 1992.

IV. Internet

- www.acr.co.uk
www.carnegie.ru
www.cifk.ru
www.council.gov.ru
www.duma.gov.ru
www.edinros.ru
www.eurodialog.org.pl
www.fci.ru
www.gateway.bbn.gov.pl
www.kpfr.ru
www.kremlin.org.ru
www.legislature.ru
www.nns.ru
www.osw.waw.pl
www.politika.da.ru
www.prawitielstwo.gov.ru
www.president.kremlin.ru
www.romir.ru
www.russian-orthodox-church.org.ru
www.sps.ru
www.systema.ru
www.wciom.ru
www.vibory.ru
www.yablako.ru

V. Atlasy, encyklopedie, leksykony, przewodniki, roczniki

- Sześćdziesięciu trzech polityków rosyjskich*, oprac. M. Chudzyńska, J. Konopko, Warszawa 1995.
An atlas of Russian history: eleven centuries of changing borders, oprac. A. F. Chew, New Haven 1970.
Atlas historii świata, pod red. H. Kindera i W. Hilgemanna: oprac. graf. R. i H. Burkorowie, t. 1 przeł. M. Słoń, Warszawa 1999; t. 2 przeł. K. Kowalewski, K. Jachimczak, R. Wojnakowski, Warszawa 2000.
Atlas narodów mira, Moskwa 1964.
Bankowicz B., *Leksykon historii XX wieku*, Kraków 1996.
Bokszański Z., *Encyklopedia socjologii*, t. 1–4, Warszawa 1998–2002.
Bolszaja sowietskaja encyklopedija, t. I–LIII, Moskwa 1949–1960.
Copelston F., *Historia filozofii*, t. 2, Warszawa 2000.

- Doliwa-Klepacki Z., *Encyklopedia organizacji międzynarodowych*, Warszawa 1997.
- Ekologiczeskije organizacii na teritorii bywszego SSSR. Sprawocznik*, Moskwa 1992.
- Encyklopedia „białych plam”*, Radom 2000–2002.
- Encyklopedia geograficzna świata*, Kraków 1996, t. 5.
- Encyklopedia politologii*:
- t. 1. *od czasów najdawniejszych do rewolucji francuskiej*, Warszawa 1999.
 - t. 1. *Teoria polityki*, pod red. W. Sokoła i M. Żmigrodzkiego, Zakamycze 1999.
 - t. 2. *od rewolucji francuskiej do czasów współczesnych*, Warszawa 2000.
 - t. 2. *Ustroje państwowe*, pod red. W. Skrzydły i M. Chmaja, Zakamycze 2000.
 - t. 3. *Partie i systemy partyjne*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Zakamycze 1999.
 - t. 4. *Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, pod red. M. Marczewskiej-Rytka i E. Olszewskiego, Zakamycze 2000.
 - t. 5. *Stosunki międzynarodowe*, pod red. T. Łoś-Nowak, Zakamycze 2002.
- Encyklopedia powszechna PWN*, t. 1–4, Warszawa 1983–1987.
- Encyklopedia Rewolucji Październikowej*, pod red. L. Bazyłowa i J. Sobczaka, Warszawa 1977.
- Galkin A., *Zielonyje w SSSR: krupniejszyje organizacii i dwizenija. Kratkij sprawocznik*, Moskwa 1990.
- Geografia państw świata*, Warszawa 1995.
- Geograficzny atlas świata*, oprac. Z. Cukierska, Warszawa 1989.
- Goroda Rosji. Enciklopedia*, pod red. G. M. Łappo, Moskwa 1994.
- Historia powszechna*, t. 1–10, Warszawa 1963–1975.
- Idee w Rosji. Leksykon* t. 2–3, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999–2000.
- Klimowicz T., *Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej*, Wrocław 1996.
- Kosack W., *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku*, Wrocław 1996.
- Król M., *Słownik demokracji*, Kraków 1989.
- Kto jest kim w Rosji po 1917 r.*, pod red. G. Przbindy i J. Smagi, Kraków 2000.
- Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, pod red. S. Sipowskiego i S. Żerki, Poznań 1996.
- Leksykon państw świata 93/94*, Warszawa 1993.
- Leksykon państw świata 94/95*, Warszawa 1994.
- Leksykon politologiczny: polityka, ustrój, idee*, pod red. M. Chmaja i W. Sokoła, Lublin 1999.
- Leksykon politologii*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1996.
- Leksykon problemów międzynarodowych i konfliktów zbrojnych*, pod red. C. Mojsiewicza, Wrocław 2001.
- Leksykon PWN: Europa, regiony i państwa historyczne*, Warszawa 2000.
- Leksykon religioznawczy*, pod red. W. Tylocha, Warszawa 1988.
- Leksykon systemów politycznych*, pod red. T. Godunia, Warszawa 1999.
- Leksykon Unii Europejskiej*, pod red. Z. Czachóra i C. Mojsiewicza, Wrocław 2002.
- Mała encyklopedia wiedzy politycznej*, pod red. M. Chmaja i W. Sokoła, Toruń 1996.
- Mc Carley M., *Who's who in Rossia since 1900*, Londyn 1997.
- Nacjonalnyj sostaw nasilenija SSSR*, Moskwa 1991.
- Narody Rosii. Enciklopedia*, pod red. W. A. Tiszkowa, Moskwa 1994.
- Narodnoje chozjajstwo RSFSR w 1998 g. Statyczeskij jeżegodnik*, Moskwa 1989.

- Narodnoje choziajstwo SSSR 1990 g. *Statyčeskij ježegodnik*, Moskwa 1991.
- Nasielienije Rosji 1999, Moskwa 2000.
- Nasielienije Rosji w 1920–1950-e gody, *czislennost, potieri, migracii*, Moskwa 1994.
- Nasielienije SSSR 1988. *Statyčeskij ježegodnik*, Moskwa 1989.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN, t. 1–7, Warszawa 1995–1999.
- Podręczny leksykon państw świata, Warszawa 1997.
- Polityčeskije partii Rossii. *Konec XIX – pierwaja tret' XX wieku*. *Encyklopedija*, Moskwa 1996.
- Polityčeskije partii sowremennoj Rossii, *Rossijskaja polityčeskaja encyklopedija*, Moskwa 1993.
- Powszechny atlas historii powszechnej, pod red. G. Parkera i A. Dorpalena, Warszawa 1999.
- Rosja, pod red. W. Sienkiewicza, Warszawa 2001.
- Rossija: Partii, asocjacji, sojuzy, kluby. *Sprawocznik*, t. 1–2, Moskwa 1991.
- Rossija: Partii, asocjacji, sojuzy, kluby. *Sprawocznik*, t. 1–10, Moskwa 1993.
- Samodiejatelnyje obščestwennyje organizacii SSSR – *sprawocznik*, Moskwa 1988.
- Rosijskij statyčeskij ježegodnik 2000, Moskwa 2000.
- Sibirskaia encyklopedija, t. 1–3, Nowosybirsk 1929–1933.
- Stadler H., *Leksykon papieży i soborów*, Warszawa 1992.
- Wielkaja Oktjabrskaja Socialistyczeskaja Rewoljucija, pod red. G. N. Golikowa i M. I. Kuzniecowa, Moskwa 1977.
- Wielka geografia powszechna, t. 7, Warszawa 1937.
- Współczesna Rosja: *leksykon*, pod red. A. Stępień, Łódź 1999.

VI. Opracowania

a) artykuły

- Abkowicz J., *Rosja na wielkiej szachownicy*, „Dziś” 1999, nr 4.
- Adamowski J., *Rosyjskie środki przekazu a władza*, „Europa Wschodu i Zachodu” 1998, nr 2.
- Andrusiewicz A., *Dziesięć lat bez Związku Radzieckiego*, „Dziś” 2001, nr 3.
- Andrusiewicz A., *Idea rosyjska na przełomie wieków*, „Dziś” 2000, nr 11.
- Anioł W., *Spór o globalizację*, „Dziś” 2003, nr 6.
- Bardach J., *Od narodu politycznego do narodu etnicznego w Europie Środkowej i Wschodniej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 4.
- Bartnicki A., *Specyfika władzy w Rosji*, „Dziś” 2000, nr 11.
- Bieleń S., *Związek Radziecki a Polska racja stanu*, „Dziś” 1991, nr 8.
- Bierdiajew M., *Prawda prawostawia*, „Znak” 1993, nr 2.
- Bryzow L. G., Gordon L. A., Mintusow I. E., *Perspektywy pluralizmu w społeczeństwie radzieckim*, „Więź” 1989, nr 11–12.
- Burda A., *Ustrój polityczny a psychologia społeczna*, „Kultura i społeczeństwo” 1967, nr 4.
- Chodubski A., *Elementy identyfikacji kulturowej Rosji*, „Sprawy polityczne” 2001, nr 3.
- Chodubski A., *Rosja jako tygiel narodów*, [w:] *Meandry cywilizacyjne, kwestie narodowościowe i polonijne*, Toruń 1996.

- Chodubski A., *Tożsamość kulturowa Rosji*, [w:] Świat. Europa. Dolny Śląsk, pod red. T. Łoś-Nowak i M. Wolańskiego, Wrocław 2002.
- Chodubski A., *Wyjaśnienie cywilizacyjne w poznaniu nauk humanistycznych i społecznych*, „Cywilizacje w czasie i przestrzeni”, Toruń 1998, z. 4.
- Chojnicka K., *Semiotyka kręgu władzy*, „Znak” 1993, nr 2.
- Clement D., *Bunt ducha i tragedia podziatu*, „Znak” 1993, nr 2.
- Czekalski T., *Od radykalizmu do zniewolenia. Cerkiew rosyjska w latach 1917–1927*, „Więź” 1992, nr 3.
- Czerepnin L., *Monarchia stanowo-przedstawicielska i geneza absolutyzmu w Rosji*, „Kwartalnik Historyczny” 1977, t. LXXXIV, nr 4.
- Czeszak G., *Sytuacja kościoła prawosławnego na Rusi w świetle jarłyków chańskich z XIII i XIV w.*, „Czasopismo prawno-historyczne” 1979, t. XXXI, z. 2.
- Dąb-Kalinowska B., *Pojęcie ikony i obrazu sakralnego*, „Znak” 1993, nr 2.
- Dobroczyńska A., *Uwarunkowania transformacji ustrojowej Rosji*, „Studia Wschodnie” 1993, nr 1.
- Dobroczyński M., *Rosyjski bilans*, „Dziś” 1999, nr 6.
- Fiedotow G., *Rosja a wolność*, „Znak” 1990, nr 2–3.
- Furier A., *Historyczne uwarunkowania sytuacji wyznaniowej w Rosji*, „Życie i Myśl” 1996, nr 2.
- Furier A., *Kozacy w społeczeństwie rosyjskim*, „Przegląd Zachodni” 1998, nr 2.
- Garlicki L., *Rosja. Progi wyborcze*, „Przegląd Sejmowy” 1998, nr 4.
- Garlicki L., *Rosja. Rola drugiej izby w procesie ustawodawczym*, „Przegląd Sejmowy” 1997, nr 3.
- Garlicki L., *Rosja: prezydent a uchwalone ustawy*, „Przegląd Sejmowy” 1997, nr 4.
- Golec J., *Polska a Rosja*, „Dziś” 2000, nr 10.
- Gwiazda A., *Wyzwania globalizacji – zagrożenia dla polityki państw narodowych*, „Przegląd Politologiczny” 1998, nr 3–4.
- Hryniewicz W., *Prawosławie początkujących*, „Znak” 1993, nr 2.
- Ile siły, ile wolności? Przemówienie prezydenta Rosji Władimira Putina przed Zgromadzeniem Federalnym*, „Gazeta Wyborcza” dn. 13 VII 2000 r.
- Darczewska A., *Zburzył komunizm, przegrał demokrację – bilans Borysa Jelcyna*, „Polityka” nr 3, z dn. 3 I 2000.
- Darczewska J., Sarna A., *Siły przyciągania, siły odpychania*, „Polityka” nr 17, z dn. 17 IV 2000.
- Jaśkiewicz L., *Manifest carski z 17 października 1905 r. a sprawa jego realizacji*, „Przegląd Historyczny” 1971, nr 1.
- Jaśkiewicz L., *Oblicza polityczne ruchu ziemskiego w przededniu rewolucji 1905–1907*, „Z pola walki” 1975, nr 2.
- Jawliński G., *Dajcie Rosji wędkę*, „Polityka” nr 32, z dn. 7 VIII 1999 r.
- Jewsiejewa L. P., „Zeszyty Prasoznawcze” 1993, nr 1.
- Kołodko G. W., *Integracja Polski ze światem*, „Dziś” 2003, nr 5.
- Kołogriwow J., *Geografia duszy rosyjskiej*, „W drodze” 1988, nr 8.
- Kosman M., *Wierzenia Europy przedchrześcijańskiej*, „Euhemer. Przegląd religioznawczy” 1986, nr 3–4.
- Krasuski J., *Historiozoficzny sens załamania się komunizmu*, „Dziś” 1992, nr 4.

- Kumotowski S., *Interdyscyplinarność w badaniach przestrzeni dorzecza*, [w:] *Rzeki-kultura-cywilizacja-historia* 1995, t. 4.
- Labuda G., *Rzeki w dziejach narodu*, [w:] *„Rzeki-kultura-cywilizacja-historia”* 1992, t. 1.
- Labuda G., *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, *„Przegląd Geograficzny”* 1953, t. XXV.
- Lazari de A., *Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem*, *„Znak”* 1993, nr 2.
- Malczyk J., *Borys zwycięzca*, *„Gazeta Wyborcza”* nr 98, z dn. 27 IV 1993.
- Michaeew W., *Logika globalizacji i interesy Rosji*, *„Pro et Contra”* 1999, nr 4.
- Mickiewicz P., *NATO na początku 21 wieku*, *„Dziś”* 2003, nr 10.
- Miedwiediew R. A., *Ideologia Żużanowa*, *„Dziś”* 2002, nr 12.
- Miedwiediew R. A., *Pejzaż po krachu KPZR, czyli opozycja socjalistyczna w Rosji*, *„Dziś”* 1992, nr 10.
- Miedwiediew R. A., *Rosja Putina*, *„Dziś”* 2002, nr 5.
- Miedwiediew R. A., *Rosja, zaczyna się niespokojna jesień*, *„Dziś”* 1992, nr 12.
- Miedwiediew R. A., *Rosyjski pejzaż po wyborach*, *„Dziś”* 1994, nr 4.
- Pastuchow W., *Postkomunizm jako logiczna faza rozwoju cywilizacji euroazjatyckiej*, *„Więź”* 1994, nr 5.
- Piskozub A., *Bolszewizm a faszyzm: powstanie-rozwoj-rozklad obu mitów XX w.*, *„Cywilizacje w czasie i przestrzeni”* 1996, nr 2.
- Polak B., *Uchodźcy-uciekierzy-przesiedleńcy. Problemy migracji w Rosji i WNP*, *„Eurazja”* 1995, nr 2.
- Popowski S., *Jelcyn nie ustępuje*, *„Rzeczpospolita”* nr 62, z dn. 15 III 1993.
- Popowski S., *Rosja – krajobraz po referendum*, *„Rzeczpospolita”* nr 111, z dn. 14 V 1993.
- Poppe A., *Ruś i Bizancjum w latach 986–989*, *„Kwartalnik Historyczny”* 1987, nr 1.
- Raczyński Z., *Bijatyka o władzę*, *„Polityka”* nr 50, z dn. 12 XII 1992.
- Raczyński Z., *Bolszewicy sięgają po kamienie*, *„Polityka”* nr 20, z dn. 15 V 1993.
- Raczyński Z., *Mniej władzy więcej ziemi*, *„Polityka”* nr 46, z dn. 13 XI 1993.
- Raczyński Z., *Nad przepaścią*, *„Polityka”* nr 14, z dn. 3 IV 1993.
- Rakowski M., *Czy przetrzymasz Michale Siergiejowicz?*, *„Polityka”* nr 18, z dn. 4 V 1991.
- Razuwajew W., *Przyszłość Europy związana jest z Rosją*, *„Dziś”* 1992, nr 2.
- Różycka-Brysek A., *Przeciw stereotypom w myśleniu o sztuce bizantyńskiej*, *„Znak”* 1994, nr 3.
- Stanielewicz J., *Rzeki jako warsztat pracy*, [w:] *Rzeki-kultura-cywilizacja-historia* 1995, t. 4.
- Szestow L., *Czym jest bolszewizm*, *„Gazeta Wyborcza”* nr 260, z dn. 6–7. XI 1999.
- Trubieckoj G., *Czerwona Rosja i Święta Ruś*, *„Znak”* 1990, nr 2–3.
- Uspieński B., *Duchowość-rewolucja-lud*, *„Gazeta Wyborcza”* nr 176, z dn. 29–30 VII 2000.
- Walicki A., *Smuta czy tylko apatia*, *„Polityka”* nr 22, z dn. 29 V 1999.
- Wójcik Z., *Opriczyna w świetle najnowszych badań*, *„Kwartalnik Historyczny”* 1965, t. LXXII, nr 4.
- Wójcik Z., *Wokół epoki Iwana Groźnego*, *„Przegląd Historyczny”* 1975, t. LXXII, z. 2.

b) Wydawnictwa zwarte

- Adamowski J., *Rosyjskie media i dziennikarstwo czasów przełomu (1985–1997)*, Warszawa 1998.
- Adamowski J., Golka B., Stasiak-Jazukiewicz E., *Wybrane zagraniczne systemy informacji masowej*, Warszawa 1996.
- Alsztic D., *Nacząto samoderżawija w Rossii. Gosudarstwa Iwana Groznego*, Leningrad 1988.
- Alpatow W., *O sztuce ruskiej i rosyjskiej*, Warszawa 1986.
- Amarlik A., *Czy Związek Sowiecki przetrwa do roku 1984*, Paryż 1970.
- Ancyparowicz G., *Teoria ekonomiczna Walta W. Rostowa*, Warszawa 1980.
- Andrusiewicz A., *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice 1999.
- Andrusiewicz A., *Mit Rosji: studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit*, T. 1–2, Rzeszów 1994.
- Antologia literatury rosyjskiej XVIII w.*, cz. 1–3, Warszawa 1957–1959.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu* t. 1–2, Warszawa 1993.
- Askakow K., *Połnoje sobranije soczinienij*, t. I, Moskwa 1861.
- Awakjan S. A., *Konstitucija Rosii: priroda, ewolucija, sowremennost'*, Moskwa 1997.
- Bakunin M., *Pisma wybrane*, Warszawa 1965.
- Bańkowicz M., *Kulisy totalitaryzmu*, Kraków 1995.
- Barbag J., *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1987.
- Barber B. R., *Dżihad kontra McŚwiat*, Warszawa 2001.
- Barker E., *Charakter narodowy i kształtujące go czynniki*, Warszawa 1933.
- Bauman Z., *Globalizacja*, Warszawa 2000.
- Bazyłow L., *Działalność narodziństwa rosyjskiego w latach 1878–1881*, Wrocław 1960.
- Bazyłow L., *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1977.
- Bazyłow L., *Historia Mongolii*, Wrocław 1981.
- Bazyłow L., *Historia nowożytniej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. 1–2, Warszawa 1983.
- Bazyłow L., *Obalenie caratu*, Warszawa 1977.
- Bazyłow L., *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina*, Warszawa 1972.
- Bazyłow L., *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX w.*, Warszawa 1966.
- Bazyłow L., *Spółeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX w.*, Wrocław 1973.
- Bendix R., *Max Weber. Portret uczonego*, Warszawa 1975.
- Benedict R., *Wzory kultury*, Warszawa 1966.
- Bieliński W., *Pisma filozoficzne*, Warszawa 1956.
- Biełousow A., Klepacz A., *Gospodarka Rosji: kryzys i alternatywy polityki stabilizacyjnej*, Warszawa 1992.
- Bierdiajew M., *Głoszę wolność*, Warszawa 1999.
- Bierdiajew M., *Problem komunizmu*, Warszawa 1981.
- Bierdiajew M., *Rosyjska idea*, Warszawa 1999.
- Bierdiajew M., *Sens twórczości*, Kety 2001.
- Bierzanek R., *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Warszawa 1980.
- Bobotow S. W., *Konstitucyjonnaja justycja (srawnitielnyj analiz)*, Moskwa 1994.
- Bosiacki A., *Utopia, władza, prawo*, Warszawa 1999.

- Bratkiewicz J., *Rosyjscy nacjonaści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji*, Warszawa 1998.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII w.* t. 3, Warszawa 1992.
- Bułgakov S., *Prawosławie*, Białystok 1992.
- Burłacki F., Muszyński W., *Narod i własć*, Moskwa 1986.
- Były ZSRR: dynamika sytuacji po puczu (próba diagnozy krótkoterminowej) wrzesień–październik 1991, pod red. J. Staniszkis, Warszawa 1991.
- Cameron R., *Historia świata od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 1997.
- Cat-Mackiewicz S., *Dostojewski*, Bielsko-Biała 1997.
- Cerkow w historii Rosji (IX–1917 g.), Moskwa 1967.
- Cesarz Z., Stadtmüller E., *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław 2000.
- Chmaj M., Sokół W., Żmigrodzki M., *Teoria partii politycznych*, Lublin 1999.
- Chmaj M., Żmigrodzki M., *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1998.
- Chojnicka K., *Rodowód literacki inteligencji rosyjskiej*, Warszawa 1992.
- Chromow P. A., *Ekonomiczne rozwinięcie Rosji w XIX–XX w. 1800–1917*, Moskwa 1950.
- Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek), pod red. J. Kłoczkowskiego, Kraków 1997.
- Ciamga L., Latoszek E., Michałowska-Gorywoda K., Oręziak L., Teichmann E., *Unia Europejska*, Warszawa 2002.
- Cieplewski J., Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Dzieje gospodarcze świata do roku 1980*, Warszawa 1987.
- Czajowski A., *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Warszawa 2001.
- Czernyszewski M., *Pisma filozoficzne*, t. 1–2, Warszawa 1961.
- Czernyszewski M., *Wybór pism historycznych*, Wrocław 1959.
- Czerska D., *Borys Godunow*, Wrocław 1988.
- Czerska D., *Między „smutą” a kryzysem lat 40 XVII w.*, Kraków 1978.
- Czerska D., *Sobornoje ułożenie 1649 roku. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław 1970.
- Cziomer E., *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa–Kraków 2000.
- Czistjakow O. I., *Istoria gosudarstwa i prawa SSSR*, Moskwa 1986.
- Dawies R. U., *Soviet history in the Yeltsin era*, Basingstoke 1997.
- Dekabryści*, oprac. H. Batowski, Wrocław 1957.
- Dembowski J., *Zarys ogólnej teorii zasobów naturalnych*, Warszawa 1989.
- Demin W. A., *Gosudarstwiennaja Duma Rosji (1906–1917): mechanizm funkcjonowania*, Moskwa 1996.
- Demograficzne procesy w SSSR*, pod red. A. G. Wołkowa, Moskwa 1990.
- Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1998.
- Deportacji narodów SSSR (1930-je i 1950-je gody)*, pod red. J. B. Simczenko, Moskwa 1992.
- Deportacji narodów SSR (1930-e–1950-e gody)*, cz. 1, Moskwa 1992.
- Dębowski J., *Przyroda w filozofii rosyjskiego prawosławia*, Olsztyn 1998.
- Dobbs M., *Precz z wielkim bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Poznań 1998.

- Dobieszewski A., *Organizacja polityczna społeczeństwa*, Warszawa 1977.
- Dobroczyński M., *Stulecie przyspieszeń*, Toruń 1999.
- Dobroczyński M., *Między mocarstwami*, Toruń 1996.
- Dobroczyński M., *Międzynarodowa polityka gospodarcza*, Toruń 2000.
- Dobrynin B., *Geografia fizyczna ZSRR*, Warszawa 1966.
- Donaj Ł., *Media w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej*, Poznań 2001.
- Doroljubow M., *Pisma filozoficzne*, Warszawa 1958.
- Drawicz A., *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, Warszawa 1997.
- Drawicz A., *Spór o Rosję*, Warszawa 1992.
- Drugi rok reform gospodarczych w Rosji. Wnioski dla Polski i Europy Wschodniej*, pod red. M. Dąbrowskiego i P. Kozakiewicza, Warszawa 1994.
- Drużnikow J., *Rosyjskie mity. Od Puszkina do Pawlika Morozowa*, Warszawa 1998.
- Dugin A. G., *Osnovy geopolityki. Geopoliticeskoje buduszczeje Rosji*, Moskwa 1997.
- Dukes P., *The making of Russian absolutism 1613–1801*, New York 1982.
- Dvornik, F., *Early Christian and Bizantine political philosophy*, Washington 1966.
- Dyczewski L., *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1993.
- Dziechciaruk Z., *Puszkina w oczach Mikołaja i Ksenofonta Polewojów*, Kraków 1978.
- Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988.
- Eberhardt P., *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002.
- Eckert M., Nadolny A., Stobrawa W., *Historia gospodarcza i społeczna świata w XIX i XX w.*, Zielona Góra 1993.
- Efimow W. I., *Własć w Rosji*, Moskwa 1996.
- Ehrlich S., *Ustrój Związku Radzieckiego*, Warszawa 1954.
- Ejmontowa R.G., *Russkije uniwersitety na grani dwóch epok. Ot Rossii kriepostnej k Rossii kapitalisticeskoj*, Moskwa 1985.
- Ekonomiczesa i socjalna geografia Rosji*, pod red. A. T. Chruszczowa, Moskwa 1997.
- Elementy teorii socjologicznych*, pod red. W. Dereczyńskiego, Warszawa 1979.
- Estreicher K., *Historia sztuki w zarysie*, Warszawa 1979.
- Evdokimov P., *Sztuka ikony. Teologia piękna*, Warszawa 1999.
- Evdokimov P., *Wiek życia duchowego*, Kraków 1996.
- Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002.
- Fennel J., *Ivan the great of Moscow*, Londyn–New York 1961.
- Fiedotow G., *Święci Rusi*, Bydgoszcz 2002.
- Fletcher D., *O gosudarstwie Ruskom*, S-Pietierburg 1906.
- Furier A., *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000.
- Gaca A., Kamińska K., *Powszechna historia ustroju państwa*, t. 2, Toruń 1995.
- Gaman-Golutwina O. W., *Politiceskoje elity Rossii: recki istoriceskoj ewolucji*, Moskwa 1998.
- Gaufurow B., *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Warszawa 1978.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość*, Warszawa 2002.
- Gołosow G. N., *Partijnye sistemy Rossii i stran Wostocznoj Ewropy*, Moskwa 1999.
- Gorbaczow M. S., *Artykuły i przemówienia*, Warszawa 1986.

- Gorbaczow M. S., *Pieriestrojka i nowe myślenie*, Warszawa 1988.
- Gorbaczow M. S., *Uspiech pieriestroji w rękach naroda*, Moskwa 1988.
- Grajewski A., *Rosja i krzyż*, Katowice 1991.
- Grankin W. I., *Parlament Rossii*, Moskwa 2001.
- Grekow B., *Ruś Kijowska*, Warszawa 1955.
- Grekow B., *Walka Rusi o stworzenie własnego państwa*, Warszawa 1950.
- Grekow B., Jakubowski A., *Złota Orda i jej upadek*, Warszawa 1983.
- Grużewski T., *Kryzys państwowy Rosji*, Petersburg 1908.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski t. 4*, Warszawa 1982.
- Grzybowski K., *Ustrój Związku Radzieckiego*, Kraków 1947.
- Guldon Z., Stępkowski L., Szabat B., *Wybór źródeł do dziejów Rosji do 1861 r.*, Kielce 1978.
- Gumilow L., *Dzieje etnosów wielkiego stepu*, Kraków 1997.
- Gumilow L., *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 1996.
- Gumilow L., *Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*, Warszawa 1973.
- Halecki O., *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994.
- Haussing H., *Historia kultury bizantyjskiej*, Warszawa 1966.
- Heller M., *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000.
- Heller M., *Siódmy sekretarz. Blask i nędze Michaiła Gorbaczowa*, Lublin 1993.
- Heller M., Nickricz A., *Utopia u władzy*, Warszawa 1986.
- Hemzel J., Łużny R., Mucha B., *Ruch dekabrystowski w dziejach intelektualnych Rosji*, Wrocław 1979.
- Hensel W., *Słowiańszczyzna średniowieczna*, Warszawa 1965.
- Hercen A., *Pisma filozoficzne*, t. 1–2, Warszawa 1965–66.
- Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, Warszawa 2000.
- Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, t. 1–5, pod red. P. Pospiełowa, Warszawa 1968–1977.
- Historia literatury rosyjskiej*, t. I, pod red. M. Jakóbca, Warszawa 1976.
- Historia poznania radzieckiej Azji*, pod red. A. Azatjana, M. Biełowa i in., Warszawa 1979.
- Historia ZSRR*, pod red. B. Grekova, t. 1–2, Warszawa 1954.
- Historia ZSSR*, cz. 1–3, pod red. A. Pankratowej, Warszawa 1954.
- Historia Związku Socjalistycznych Republik Rad. Krótki kurs*, pod red. A. Szestakowa, Warszawa 1952.
- Historia Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, t. 2 *Rosja w XIX wieku*, pod red. M. W. Nieczkiny, Warszawa 1954.
- Huntington S., *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 1997.
- Ingolt S., *Historia społeczna i gospodarcza średniowiecza*, Wrocław 1949.
- Isajew I. A., *Politiko-prawowaja autopija w Rossii: koniec XIX–naczalo XX w.*, Moskwa 1991.
- Isajew I. A., *Istorija gosudarstwa i prawa Rossii*, Moskwa 1996.
- Islam w Rosji*, Moskwa 1996.
- Istoria Mongolskoj Narodnoj Respubliki*, Moskwa 1954.
- Istoria Moskwy*, t. 1–2, Moskwa 1952–1953.
- Istoria SSSR*, t. 1: *S drevniejszych wremion do 1861 g.* Moskwa 1964, t. 2: 1861–1917. *Pieriod kapitalizma*, Moskwa 1965.

- Istorija gosudarstwa i prawa SSSR (czast' I)*, Moskwa 1967.
- Istorija gosudarstwa i prawa SSSR (sowietskij period)*, Moskwa 1968.
- Istorija kultury drevniej Rusi. Domongolskij period*, t. 1–2, Moskwa 1948–1951.
- Istorija otczestwiennowo gosudarstwa i prawa: uczebnik*, pod red. O. I. Czistjakowa, Moskwa 1996.
- Istorija političeskich partii Rossii*, pod red. A. I. Zewelewa, Moskwa 1994.
- Istorija Rosii: XX wiek*, pod red. W. P. Dimitrienko, Moskwa 1998.
- Istorija SSSR s drevniejszych wremień do naszych dniej*, Moskwa 1968.
- Istroija Rossii: z naczala XVIII do konca XIX weka*, pod red. A. N. Sacharowa, Moskwa 1998.
- Jakimowicz R., *Zarys stosunków polsko-rosyjskich w latach 1992–1999*, Warszawa 2000.
- Jasinowski B., *Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja na tle rozbioru pierwiastków cywilizacyjnych*, Wilno 1933.
- Jasiunas W. A., *Miestnoje samouprawlenie – kommentarii, razjasnienija*, Moskwa 1997.
- Jaśkiewicz L., *Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1982.
- Jaśkiewicz L., *Carat i ziemstwa na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1979.
- Jaśkiewicz L., *Sergiusz Witte. Biografia polityczna*, Warszawa 1994.
- Jaworski I., *Zarys powszechnej historii państwa i prawa*, Warszawa 1978.
- Johnson P., *Historia świata od roku 1917 do lat 90-tych*, Londyn 1992.
- Johnson P., *Historia chrześcijaństwa*, Gdańsk 1993.
- Juszkow S. B., *Istoria gosudarstwa i prawa SSSR*, cz.1, Moskwa 1950.
- Kaczmarek J., *Unia Europejska. Rozwój i zagrożenia*, Wrocław 2001.
- Kaczyńska E., *Syberia największe więzienie świata (1815–1914)*, Warszawa 1991.
- Kałuż T., *Sekret Nikodema*, Kraków 1999.
- Kałużński S., *Imperium Mongolskie*, Warszawa 1970.
- Kamiński H., *Wstęp do badań nad Rosyją i Moskalami*, Paryż 1857.
- Kapuściński R., *Imperium*, Warszawa 1997.
- Karamzin M., *Istoria gosudarstwa rossijskiego*, wyd. 5, t. 1–12, Sant-Peterburg 1842–1844.
- Karpiński W., *Polska a Rosja: z dziejów słowiańskiego sporu*, Warszawa 1994.
- Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce*, pod red. J. Bardacha, Warszawa 1997.
- Kazachstan*, pod red. T. Bodio i K. Wojtaszczyka, Warszawa 2000.
- Kennedy P., *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994.
- Kijas A., *System pomiestny w państwie moskiewskim w XV – pierwszej połowie XVI w. Historiografia i problematyka*. Poznań 1984.
- Klinger J., *O istocie prawosławia*, Warszawa 1983.
- Kloc K., *Plan i rynek w radzieckich dyskusjach ekonomicznych 1917–1941*, Warszawa 1989.
- Kluczewskij W., *Soczinienija*, t. I–IX, Moskwa 1987–1990.
- Kłoskowska A., *Socjologia kultury*, Warszawa 1981.
- Kłoskowska J., *Z historii socjologii kultury*, Warszawa 1969.
- Kołodziej W., *Główne nurty marksizmu. Część I–III*, Poznań [2000].
- Kołodziej W., *Anarchizm i anarchiści w Rosji i Królestwie Polskim*, Toruń 1992.
- Kołodziej W., *Oczerki po istorii ruskoj swiatosti*, Bruksela 1961.
- Kommentarij k Konstitucii Rossijskoj Federacii*, pod red. Ju. W. Kudrjawcewa, Moskwa 1996.

- Koneczny F., *Cywilizacja bizantyńska*, Komorów 1997.
- Koneczny F., *Cywilizacja żydowska*, Komorów 1997.
- Koneczny F., *Dzieje Rosji*, Komorów 1997.
- Koneczny F., *Dzieje Rosji. T.1 do roku 1449*, Warszawa 1917.
- Koneczny F., *Dzieje Rosji. T.3 Schyłek Iwana III 1492–1505*, [b.m] 1984.
- Koneczny F., *Dzieje Rosji. T.2 Litwa a Moskwa w latach 1449–1492*, Warszawa 1929.
- Koneczny F., *O ład w historii*, Warszawa 1992.
- Koneczny F., *O wielości cywilizacji*, Kraków 1997.
- Koneczny F., *Państwo i prawo*, Kraków 1997.
- Koneczny F., *Prawa dziejowe*, Komorów 1997.
- Konstytucja Rossijskiej Federacji. Problemnyj kommentarij*, pod red. W. A. Cztwiernina, Moskwa 1997.
- Konstytucja Rossijskiej Fiedieracji – nauczno-praktyczeskij kommentarij*, pod red. B. N. Topornina, Moskwa 1997.
- Konstitucionnoje prawo Rossii – uczebnik*, pod red. J. I. Kozłowa i O. J. Kutafin, Moskwa 1995.
- Konstitucyjnyj stroj Rossii: woprosy parlamentskogo prawa*, Moskwa 1995.
- Koranyi K., *Powszechna historia państwa i prawa t. 3–4*, Warszawa 1963.
- Korybski A., Szeliga Z., Zmigrodzki M., *Współczesne państwowe systemy polityczne*, Lublin 1987.
- Kosiński L., *Geografia ludności*, Warszawa 1967.
- Kowalenko A. I., *Konstitucionnoje prawo Rossijskiej Federacji: schemy, kommentarii*, Moskwa 1997.
- Kozakiewicz J., *Rosja w polityce niepodległej Ukrainy*, Warszawa 1999.
- Kozłow W. I., *Istorija tragedii wielikogo naroda: ruskij wopros*, Moskwa 1996.
- Kozłowa E. I., Kutafin O. E., *Konstitucionnoje prawo Rossii: uczebnik*, Moskwa 1998.
- Kozyriew A. W., *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995.
- Krasnow W. N., *Sistema mnogopartijnosti w sowremennoj Rossii: ocerk istorii*, Moskwa 1995.
- Krasowski K., Lesiński B., Sikorska-Dzięgielewska K., Walachowicz J., *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993.
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego. T.1–7*, Warszawa 1998–2000.
- Kukuszkin J. S., Czistrjakow O. I., *Oczerki istorii sowietskij konstytucii*, Moskwa 1987.
- Kula W., *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1963.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 3–8, Lublin 1976–1995.
- Kuniński M., *Myślenie modelowe w socjologii Maxa Webera*, Kraków 1980.
- Kupich A., *Przyszłość rosyjskiej gospodarki i polityki: zachodnie scenariusze a rzeczywistość*, Warszawa 1997.
- Kurojedow W., *Państwo radzieckie, a kościół*, Warszawa 1979.
- Kwiatkowska I., *Prawo karne w kodyfikacji ruskiej 1649 roku*, Warszawa–Kraków 1984.
- Laszczenko P., *Historia gospodarcza ZSRR t. 1*, Warszawa 1954.
- Lazari de A., *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Łódź 1994.
- Lazari de A., *Mentalność rosyjska*, Warszawa 1995.

- Lebiediewa N. M., *Nowaja ruskaja diaspora. Socialno-psichologiczeskij analiz*, Moskwa 1995.
- Lemke M., *Epoka cenzurnych reform 1859–1865 gg.*, Moskwa 1958.
- Lewin Sz. M., *Obszczestwiennoje dwiżenije w Rossii w 60–70 gody XIX w.*, Moskwa 1958.
- Lincoln B., *Mikołaj I*, Warszawa 1988.
- Lipset S. M., *Political man*, Londyn 1963.
- Litwin J., *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym i geopolityce*, Warszawa 1956.
- Locke J., *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa 1992.
- Łapajewa W. W., *Prawo i mnogopartyjnost' w sowremiennoj Rossii*, Moskwa 1999.
- Łopatka A., *Kierownicza rola partii komunistycznej w stosunku do państwa socjalistycznego*, Poznań 1963.
- Łoski M., *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000.
- Łowmiański H., *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Warszawa 1972.
- Łożeński M., *Ekspansja na wszystkich azymutach: od Rurykowiczów do genseków*, [b. m.] 1987.
- Łukawski Z., *Historia Syberii*, Wrocław 1981.
- Łukawski Z., *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław 1978.
- Łużkow J. M., *Put' k efektiwnpmu gosudarstwu: plan probrazowanija sistemy gosudarstwennoj własti i uprawlenija w Rossijskoj Federacii*, Moskwa 2002.
- Łysiakowa L., *Frakcje i bloki w parlamencie Rosji*, Warszawa 1993.
- Maciejewski M., *Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych*, Wrocław 1996.
- Madej Z., *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa 1993.
- Makowski W., *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych*, Warszawa 1913.
- Małaszenko A. W., *Islamskoje wozrożdżenije w sowremiennoj Rosji*, Moskwa 1998.
- Małecka B., *Łunaczarski o dziedzictwie Puszkina*, Wrocław 1979.
- Małecka B., *Puszkina w radzieckiej poezji jubileuszowej roku 1937*, Wrocław 1982.
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium: upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001.
- Maryański A., *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Warszawa 1995.
- Maryański A., Mróz G., Szot Z., Troc M., *Geografia gospodarcza Rosji*, Warszawa 1996.
- Mastugina T. M., Pieriepiełkin L.S., *Etnologia. Narody Rosji. Istoria i sowremiennoje położenie*, Moskwa 1997.
- Mawrodin W., *Piotr Pierwszy*, Warszawa 1951.
- Media*, pod red. E. Banaszkiewicz-Zygmunt, Warszawa 2000.
- Medlin U., *Moscow and East Rome. Political study of the relations of church and state in Muscovite Russia*, Geneve 1952.
- Mentalność rosyjska*, red. i oprac. A. Lazari, Katowice 1995.
- Michalewicz J., *Elementy demografii historycznej*, Warszawa 1979.
- Michalski A., *Na gruzach totalitaryzmu. Rozmowy o odradzaniu się chrześcijaństwa w Rosji*, Warszawa 1991.
- Mickiewicz T., *Wybór w gospodarce*, Lublin 1996.

- Miedwiediew R., *Ludzie Stalina*, Warszawa 1989.
- Miedwiediew R. A., *Kapitalizm w Rosji?*, Moskwa 1998.
- Mierchowski M., *Kartki z dziejów Rosji*, Warszawa 1965.
- Między Europą a Azją. Idea Rosji-Euroazji*, pod red. S. Grzybowski, Toruń 1998.
- Migracje i społeczeństwo*, Warszawa 1995.
- Miscellanea slawistyczne*, Kraków 1937.
- Mizerski E., *Geneza i rozpad ustroju federalnego w byłych socjalistycznych państwach europejskich*, Toruń 1996.
- Mojsiewicz C., *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000.
- Mole W., *Sztuka rosyjska do 1914 roku*, Wrocław 1955.
- Montesquieu Ch., *O duchu praw*, Kęty 1997.
- Morawski W., *Socjologia ekonomiczna*, Warszawa 2001.
- Mucha B., *Dekabryści*, Warszawa 1979.
- Mucha B., *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994.
- Nasonow A., *Mongoły i Rus*, Moskwa–Leningrad 1940.
- Niemcy, Polska, Rosja*, pod red. M. Dobroczyńskiego, Warszawa 1996.
- Niepokojąca współczesność*, Łódź 2001.
- Nikitin J., *Pierwsze związki robotnicze i organizacje socjaldemokratyczne w Rosji*, Warszawa 1953.
- Niemarksistowska filozofia rosyjska*, pod red. L. Kiejzik, cz. 1, Łódź 2001, cz. 2, Łódź 2002.
- Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, pod red. S. Bieleń i W. Góralskiego, Warszawa 1999.
- Nowakowski A., *Powszechna historia ustroju państw w zarysie*, Białystok 1993.
- Nowosielski J., *Inność prawostawia*, Warszawa 1991.
- Oblicza procesów globalizacji*, pod red. M. Pietrasia, Lublin 2002.
- Ochmański J., *Dzieje Rosji do roku 1861*, Warszawa 1986.
- Oczerki istorii SSSR, 1907–mart 1917*, pod red. A. L. Sidorowa, Moskwa 1954.
- Oczerki istorii SSSR*, Moskwa, t. 1, pod red. A. Sidorowa, 1954, t. 2, pod red. S. Dmiriewa, 1960.
- Oczerki istorii SSSR*, pod red. N.M. Drużinina i in., Moskwa 1954–1957.
- Oczerki istorii SSSR*, red. B. Grekow, Moskwa 1953.
- Oczerki po ekonomiczeskiej istorii Rossii pierwoj połowy XIX w.*, pod red. M. K. Pożkowej, Moskwa 1959.
- Okun' S. B., *Oczerki istorii SSSR. Konec XVIII w. – pierwaja czetwiert' XIX w.*, Leningrad 1956.
- Okun' S. B., *Oczerki istorii SSSR. Wtoraja czetwiert' XIX w.*, Leningrad 1957.
- Okunkow L. A., *Prezident Rossijskoj Federacii. Konstitucija i političeskaja praktika*, Moskwa 1996.
- Oleszuk W. A., Pawlenko W. B., *Političeskaja Rossija – partii, bloki, lidery god 1997*, Moskwa 1997.
- Olszewski H., Zmierczak M., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1994.
- Osiński J., *Przedstawicielskie organy władzy w ZSRR*, Warszawa 1987.
- Ossowski S., *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984.

- Ossowski S., *Wież społeczna i dziedzictwo krwi*, Warszawa 1966.
- Ossowski S., *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1967.
- Ostapczuk A., Krasnikow J., Mijer M., *Politiceskije partii, dżiżenija i bloki sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 1993.
- Osterov E., *Żywa stara Ruś. Opowieść o tym co dobre i wieczne*, Warszawa 1976.
- Ostrogoski G., *Dzieje Bizancjum*, Warszawa 1967.
- Pałeczki K., *Prawo, polityka, władza*, Warszawa 1988.
- Państwo w transformacji w perspektywie XXI w.*, pod red. W. Materskiego, Warszawa 2000.
- Paradowski R., *Euroazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2001.
- Paradowski J., *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji*, Londyn 1996.
- Partijnaja sistema w Rossii w 1989–1993 gg.: opyt stanowlenija. Sbornik statiej*, pod red. A. M. Sałamin, Moskwa 1993.
- Paszkiewicz H., *Początki Rusi*, Kraków 1996.
- Paszkiewicz H., *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000.
- Patrząc na wschód*, pod red. S. Bielenia, Warszawa 1997.
- Pawlak J., *Filozofia i polityka. Nurty ideologiczne narodnictwa rosyjskiego*, Warszawa 1976.
- Pawłowska A., *Władza, elity, biurokracja. Studium z socjologii polityki*, Lublin 1998.
- Paździora M., *Historia narodów ZSRR /1801–1917/*, Katowice 1982.
- Pelensky J., *Russia and Kazan. Conquest and imperial ideology (1438–1560)*, Paris 1974.
- Peltz W., *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.)*, Zielona Góra 1994.
- Pierwsze tysiąclecie chrześcijaństwa na ziemiach wschodniej Słowiańszczyzny od Rusi Kijowskiej do Rosji, Ukrainy i Białorusi*, Lublin 1994.
- Pikus T., ks. *Rosja w objęciach ateizmu*, Warszawa 1997.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.
- Pipes R., *Własność a wolność*, Warszawa 2000.
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 1990.
- Piskozub A., *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Gdańsk 1998.
- Piskozub A., *Elementy nauki o cywilizacji*, Gdańsk 1992.
- Piskozub A., *Między historiozofią a geozofią*, Gdańsk 1994.
- Plechanow J., *Pisma filozoficzne*, Warszawa 1959.
- Plechanow J., *Historia rosyjskiej myśli społecznej (Wybór)*, Warszawa 1966.
- Płatonow S. F., *Iwan Groznyj*, Piotrograd 1923.
- Płatonow S. F., *Oczerki po istorii smuty w Moskowoskom gosudarstwie XVI–XVII ww.*, Moskwa 1937.
- Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1230)*, Kraków 2000.
- Podstawy geografii ekonomicznej*, pod red. J. Wróny, J. Reka, Warszawa 1997.
- Polacy i Rosjanie*, pod red. A. Magdziak-Miszewskiej, M. Zuchniak, P. Kowala, Warszawa 2002.
- Polacy i Rosjanie; czynniki zbliżenia*, pod red. M. Dobroczyńskiego, Toruń 1998.
- Polak E., *Przemiany cywilizacji współczesnej w sferze kultury materialnej*, Gdańsk 1996.
- Politiceskaja sistema: woprosy diemokratii i samouprawlenija*, Moskwa 1988.

- Polityka zagraniczna Rosji i ZSRR*, pod red. W. Materskiego, Łódź 1994.
- Polska i jej nowi sąsiedzi*, Toruń 1993.
- Polska polityka wschodnia*, Kraków 2000.
- Polska w procesie przeobrażeń ustrojowych*, pod red. S. Wróbla, Katowice 1998.
- Polska-Rosja czas przewartościowań*, pod red. S. Bielenia, Warszawa 1995.
- Pomian K., *Europa i jej narody*, Warszawa 1992.
- Poppe A., *Państwo i kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1986.
- Poppe A., *Państwo i kościół na Rusi*, Warszawa 1968.
- Poray A., *Przemiany bytowe społeczeństwa od ubóstwa do zamożności gospodarczej*, Warszawa 1993.
- Postkommunistyczne rozwoje Rosji (Sbornik naucznych trudow)*, pod red. L. F. Szewcowa, B. M. Pugaczow, W. P. Kisielow, Moskwa 1993.
- Powszechna historia gospodarcza*, pod red. W. Morawskiego, Warszawa 1994.
- Prawosławie jako typ kultury*, Białystok 1999.
- Prawosławie w Rosji*, Moskwa 1995.
- Przebinda G., *Od Czaadajewa do Bierdajewa. Spór o Boga i człowieka w myśli rosyjskiej (1832–1922)*, Kraków 1998.
- Przebinda G., *Większa Europa*, Kraków 2001.
- Przemiany społeczne, kwestie narodowościowe i polonijne*, pod red. A. Chodubskiego, Toruń 1994.
- Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, pod red. E. Zielińskiego, Warszawa 1993.
- Rakowski M., *Gorbaczow. Pierwszy i ostatni*, Warszawa 1992.
- Reed J., *Dziesięć dni, które wstrząsnęły światem*, Warszawa 1978.
- Religia a ekonomia*, pod red. J. Grosfelda, Warszawa 1989.
- Religia pogańskich Słowian*, Kielce 1968.
- Remnick D., *Zmartwychwstanie. Walka o nową Rosję*, Warszawa 1997.
- Riabikin S., *Nowiejszaja istorija Rossii (1991–1997)*, Sankt Pieterburg 1997.
- Romer E., *Ziemia i państwo*, Lwów–Warszawa 1939.
- Rosja i jej sąsiedzi*, Kraków 2000.
- Rosja w XIX i XX w.*, pod red. J. Sobczaka, Olsztyn 1998.
- Rosja*, pod red. W. Sienkiewicza, Warszawa 2001.
- Rosja. Kontynuacja czy punkt zwrotny*, pod red. W. Bonusiaka i K. Z. Sowy, Rzeszów 1994.
- Rozumieć Rosję. Tropy*, pod red. M. Figury, G. Kotlarskiego, Poznań 1997.
- Runciman S., *Schizma wschodnia*, Warszawa 1963.
- Runciman S., *Teokracja bizantyńska*, Warszawa 1982.
- Rusiński W., *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970.
- Rybakow B., *Pierwsze wieki historii Rusi*, Warszawa 1983.
- Rybkin I. P., *Gosudarstwiennaja Duma: piataja popytka: ocerk nowiejszej istorii predstavitielnoj vlasti w Rossii*, Moskwa 1994.
- Rychłowski B., *Rosja i WNP: między przeszłością a przyszłością*, Warszawa 1993.
- Sadikow P. A., *Oczerki po istorii opriczniny*, Moskwa–Leningrad 1950.
- Samuelson P., Nordhaus W., *Ekonomia*, Warszawa 1998.
- Schumpeter J., *Teoria rozwoju gospodarczego*, Warszawa 1960.
- Sczaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1997.

- Serczyk W., *Iwan IV Groźny*, Łódź 1986.
- Serczyk W., *Katarzyna II*, Wrocław 1989.
- Serczyk W., *Piotr I Wielki*, Wrocław 1977.
- Serczyk W., *Portret władców Rosji (Romanowowie)*, Londyn 1992.
- Sikorski C., *Cienie NEP-u. Sprzeczności budownictwa socjalizmu w ZSRR w latach 1921–1929*, Warszawa 1988.
- Siniugina L., *Zmiany charakteru społecznego a rozwój gospodarczy*, Warszawa 1992.
- Skrynnikow R. G., *Opricznyj tierror*, Leningrad 1969.
- Skrynnikow R., *Iwan Groźny*, Wrocław 1989.
- Skrynnikow R., *Borys Godunow*, Warszawa 1982.
- Skrzydło W., *Z problematyki genezy i istoty partii politycznych*, Lublin 1959.
- Słowiańszczyzna i dzieje powszechne*, red L. Jaśkiewicz, Warszawa 1985.
- Słowo o wyprawie Igora*, przeł. J. Tuwim, oprac. M. Jakóbiec, Wrocław 1950.
- Smaga J., *Narodziny i upadek ZSRR, 1917–1991*, Kraków 1992.
- Smaga J., *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001.
- Smirnov N. A., *Cerkov w istorii Rossii (IX w. – 1917 g.). Kritičeskie očerki*, Moskwa 1967.
- Smirnow A. F., *Gosudarstwiennaja Duma Rossijskoj imperii 1906–1917: istorko-prawowoj ocerk*, Moskwa 1998.
- Smith H., *Rosjanie*, [b.d.w].
- Smoleń M., *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1991*, Warszawa 1994.
- Sobczak A., *Przed upadkiem. Wspomina mer Petersburga*, Warszawa 1992.
- Sobolewski M., *Partie i systemy partyjne*, Warszawa 1977.
- Sobolewski M., *Podstawy teorii państwa*, Kraków 1986.
- Sobornoje ułożenije 1649 goda*, oprac. L. I. Iwina, Leningrad 1987.
- Sobyanin A., *Political changes among Russian deputies. Parliaments in transition*, San Francisco 1994.
- Sołowjew W., *Soczinienija*, t. I–XII, Moskwa 1988–1993.
- Sołżenicyn A., *Jak odbudować Rosję*, Kraków 1991.
- Sołżenicyn A., *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999.
- Sorogin W. W., *Politiczeskaja istorija sowremennoj Rossii 1985–1994: ot Gorbaczewa do Elcina*, Moskwa 1994.
- Sowremiennja Rossija: politiczeskoje rozwitije (Sbornik naucznych trudow)*, pod red. B. M. Pugaczowa, B. M. Mironowa, Moskwa 1994.
- Spidlik T., *Wielcy mistycy rosyjscy*, Kraków 1996.
- Spółczeństwo wobec problemów transformacji i integracji*, pod red. J. Liszki, Ustroń 2000.
- Ssyłka i katorga w Sibiri (XIX – 1917 g.)*, Irkuck 1973.
- Stalin J., *O projekcie konstytucji Związku Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Konstytucja «ustawa zasadnicza» ZSRR*, Warszawa 1951.
- Studia z teorii polityki, kultury politycznej i myśli politycznej*, pod red. W. Bokajło, Wrocław 1996.
- Studnicki W., *Historia ustroju państwowego Rosji*, Lwów 1906.
- Sucheckie W., *Geneza federalizmu radzieckiego*, Warszawa 1961.
- Systemy polityczne demokracji zachodnioeuropejskich*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1993.

- Szczerbatow M., *O powieżdzeniu nrawow w Rosii. S przedistłowiem Iskandera*, Londyn 1858.
- Szczerbina F. A., *Zakony riewolucji i russkij bolszewizm*, Białogród 1921.
- Szczukin W., *Russkoje zapadniczestwo*, Łódź 2001.
- Szelestow D. K., *Istoriczeskaja demografia*, Moskwa 1987.
- Szerepka L., *Rosyjskie ugrupowania nacjonalistyczne*, Warszawa 1995.
- Szkice o Rosji, pod red. A. Stepiń-Kuczyńskiej, i J. Adamowskiego, Warszawa 2000.
- Szpak J., *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 2001.
- Sztompka P., *Socjologia*, Kraków 2002.
- Szymański W., *Globalizacja-wyzwania i zagrożenia*, Warszawa 2001.
- Śladami dawnych kultur. Dawna Ruś, Warszawa 1957.
- Śliwowska W., *Sprawa pietraszewców*, Warszawa 1964.
- Śliwowska W., *Mikołaj I i jego czasy /1825–1855/*, Warszawa 1965.
- Ślusarczyk J., *ZSRR kryzys i upadek imperium. Kalendarium 1975–1991*, Warszawa 1997.
- Świętochowska U., *Idea integracji europejskiej w cywilizacji przelomu XX i XXI w.*, Gdańsk 2002.
- Świętochowski T., *Azerbejdżan i Rosja*, Warszawa 1998.
- Tadżykistan, pod red. T. Bodio, Warszawa 2002.
- Tansey S. P., *Nauki polityczne*, Poznań 1997.
- Tarkowski J., *Socjologia świata polityki t. 1*, Warszawa 1994.
- Tatiszczew V., *Istorijskaja w semi tomach*, Moskwa–Leningrad 1962–1968.
- Tatiszczew W. N., *Istorijskaja s samych diewniejszych wremion*, Moskwa–Leningrad 1964.
- Teologia i kultura duchowa starej Rusi, pod red. Hryniewicza W., Gajka J., Lublin 1993.
- Teoria gosudarstwa i prawa: uczebnik dla juridycznych wuzow i fakultetow, pod red. W. M. Korolewskowo, Moskwa 1997.
- Teslar T., *Zarys ustroju i władz państwowych Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1928.
- Thom F., *Czas Gorbaczowa*, Warszawa 1990.
- Tichomirow M. N., *Drewniaja Moskwa (12–15 ww.)*, Moskwa 1947.
- Toczek E., *Kształtowanie się Wspólnoty Niepodległych Państw: obawy i nadzieje*, Warszawa 1993.
- Toczek E., *Omówienie zasad ordynacji wyborczej do Dumy Państwowej*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa 1995.
- Toczek E., *System parlamentarny Federacji Rosyjskiej*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa 1995.
- Toczek E., *Wybory do Dumy Państwowej 17 grudnia 1995 r.*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz 1995.
- Toczek E., *Wybory parlamentarne w Rosji*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa 1993.
- Toffler A. i H., *Budowa nowej cywilizacji*, Poznań 1996.
- Transformacja systemowa w Polsce i Rosji. Sukcesy i zagrożenia, Poznań 2000.
- Troitskij S., *Russkij absolutizm i dworjanstwo w XVIII w. Formirowanie biurokracji*, Moskwa 1974.

- Trzebsak L., *Zarys dziejów Rosji do 1917 r.*, Warszawa 1989.
- Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1997.
- Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000.
- Tyszka T., *Psychologia zachowań ekonomicznych*, Warszawa 1968.
- Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy, pod red. B. Fijałkowskiej, i A. Żukowskiego, Warszawa 2002.
- Uspienski B., Żywow W., *Car i Bóg: semiotyczne aspekty sakralizacji monarchii w Rosji*, Warszawa 1992.
- Uspieński B., *Car i patriarcha: chryzmat władzy w Rosji*, Katowice 1999.
- Ustariow M., *Przegląd historyczny panowania Najjaśniejszego Cesarza Mikołaja I*, Warszawa 1847.
- Ustroje państw współczesnych t. 2, pod red. E. Gdulewicz, Lublin 2002.
- Uzbekistan, pod red. T. Bodio, Warszawa 2001.
- Vernadsky G., *Moscow and Russia*, New Haven 1953.
- Verth N., *Istoriija sovětskogo gosudarstva 1900–1991*, Moskwa 1995.
- Walicki A., *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995.
- Walicki A., *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825–1861*, Warszawa 1961.
- Walicki A., *Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego*, Warszawa 1965.
- Walicki A., *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973.
- Walicki A., *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura przemian rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1964.
- Wallis A., *Socjologia przestrzeni*, Warszawa 1990.
- Wamslej D. J., Lewis G.J., *Geografia człowieka. Podejście behawioralne*, Warszawa 1997.
- Wasilewski L., *Słowianie, ich rozsiedlenie i liczba*, Kraków 1913.
- Weber M., *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin 1994.
- Weber M., *The theory of social and economic organization*, Londyn 1947.
- Wiatr J., *Prezydent w systemie demokratycznym*, Koszalin 2001.
- Wiatr J., *Socjologia polityki*, Warszawa 1999.
- Wiatr J., *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1977.
- Wiek wielkich przemian, pod red. M. Dobroczyńskiego i A. Jasińskiej, Toruń 2001.
- Wilczyński S., *Czy Rosja stanie się państwem demokratycznym*, Warszawa 1991.
- Winczorek P., *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1995.
- Wittfogel K., *Oriental despotism. A comparative study of total power*, New Haven 1957.
- Władimircow B. Ja., *Obszczestwiennyj stroj mongołow*, Leningrad 1934.
- Władza i społeczeństwo, oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1995.
- Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia zjawiska, pod red. S. Wróbla, Katowice 1997.
- Wodziński C., *Św. Idiota*, Gdańsk 2000.
- Wojtkowiak S., *Prawosławie wczoraj i dziś*, Warszawa 1995.
- Wolff-Powęska A., *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979.
- Wołkogonow D., *Siedmiu wodzów*, Warszawa 1999.
- Wójcik Z., *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971.
- Wybrane problemy ekonomii, t. 1, pod red. B. Polaszkiewicz, Toruń 1995.
- Wyciszewicz E., *Współczesna Rosja wobec Zachodu*, Łódź 2003.

- Zagadnienia rosyjskie*, pod red. M. Bohuna i J. Goćkowskiego, Kraków 2000.
- Zand H., *Spór o władzę po rewolucji październikowej w Rosji*, Warszawa 1967,
- Zarys dziejów ZSRR*, red. J. Ochmański, Warszawa 1984.
- Zawadzka B., *Zmiany systemu politycznego w ustawodawstwie państw Europy Środkowej i wschodniej 1989–1991*, Warszawa 1992.
- Zernov N., *Wschodnie chrześcijaństwo*, Warszawa 1967.
- Zieliński E., *Ustrój polityczny ZSRR*, Warszawa 1987.
- Zieliński E., *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1995.
- Zientara B., *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995.
- Zientara B., *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968.
- Zientara B., *Świat narodów europejskich*, Warszawa 1996.
- Zimin A. A., *Opriczina Iwana Groznego*, Moskwa 1964.
- Zimin A. A., *Rieformy Iwana Groznego*, Moskwa 1960.
- Zimin A. A., *Rosja na rubieżach XV–XVI stulecia (oczerki socjalno-polityczeskoi istorii)*, Moskwa 1982.
- Zinowiew A. A., *Postkomunistyčeskaja Rossija: publicistika 1991–1995 gg.*, Moskwa 1996.
- Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej. Aspekty polityczne*, pod red. P. Kozarzewskiego, Warszawa 1994.
- Znaniński F., *Ład kulturowy*, Warszawa 1971.
- Znaniński F., *Pisma filozoficzne*. T. 2, Warszawa 1991.
- Znaniński F., *Współczesne narody. Socjologiczne studium ewolucji narodów*, Warszawa 1990.
- Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, Warszawa 1972.
- Żyromska W. B., *Demografyčeskaja istoria Rosji w 1930-e gody. Wzgląd w niezwiestnoje*, Moskwa 2001.

Wykaz rysunków

Rys. 1. Schemat przyjęcia ustawy federalnej.	387
Rys. 2. Ogólny schemat przyjęcia przez Dumę Państwową ustawy federalnej.....	388
Rys. 3. Schemat rozpatrzenia ustawy federalnej w Radzie Federacji	389
Rys. 4. Schemat powtórnego rozpatrzenia przez Dumę Państwową ustawy odrzuconej przez Radę Federacji	390
Rys. 5. Schemat rozpatrzenia przez Radę Federacji ustawy przyjętej w Dumie Państwowej w redakcji Komisji Rozjemczej	391
Rys. 6. Schemat powtórnego rozpatrzenia przez Dumę Państwową federalnej ustawy odrzuconej przez prezydenta Federacji	392
Rys. 7. Schemat powtórnego rozpatrzenia przez Radę Federacji ustawy odrzuconej przez prezydenta Federacji	393

Wykaz tabel

Tabela nr 1. Dynamika produkcji przemysłowej w latach 1870–1913	161
Tabela nr 2. Poziom uprzemysłowienia per capita w latach 1880–1913	164
Tabela nr 3. Procedura usunięcia prezydenta z urzędu w ustawodawstwie USA, Francji i Rosji.....	354
Tabela nr 4. Wyniki wyborów w 1993 r. w okręgu federalnym.....	432
Tabela nr 5. Rezultaty wyborów w 1993 r. w okręgach jednomandatowych ..	433
Tabela nr 6. Rezultaty wyborów w 1995 r. w okręgu federalnym	434
Tabela nr 7. Rezultaty wyborów w 1995 r. w okręgach jednomandatowych ..	435
Tabela nr 8. Rezultaty wyborów w 1999 r. w okręgu federalnym.....	436
Tabela nr 9. Rezultaty wyborów w 1999 r. w okręgach jednomandatowych.	437
Tabela nr 10. Rezultaty wyborów w 2003 w okręgu federalnym.	438
Tabela nr 11. Rezultaty wyborów w 2003 r. w okręgach jednomandatowych	439
Tabela nr 12. Czy rozpad ZSRR był nieunikniony, czy można było mu zapobiec?	462
Tabela nr 13. Mając do wyboru obecną sytuację lub życie do reform 1999 r., którą byś wybrał?	462
Tabela nr 14. Jak ocenia Pan/Pani rozpad ZSRR?	462

